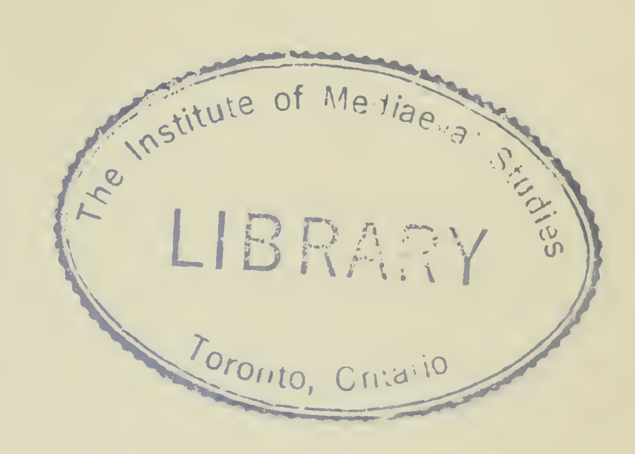

The Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY
Toronto, Ontario

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

L'ARQUITECTURA ROMANICA A CATALUNYA

VOL. II DEL SEGLE IX AL XI

PER J. PUIG Y CADAFALCH
A. DE FALGUERA Y SIVILLA
J. GODAY Y CASALS

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA
A CATALUNYA

Imprempta d'Henrich y C.a, S. en Cta. — Carrer de Còrcega, 348, Barcelona

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A CATALUNYA

PER

J. PUIG Y CADAFALCH
ANTONI DE FALGUERA
J. GODAY Y CASALS

VOLUM II

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA FINS A LES DARRERÍES DEL SEGLE XI

OBRA PREMIADA EN EL CONCURS MARTORELL DE L'ANY 1907

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
PALAU DE LA DIPUTACIÓ : BARCELONA, MCMXI

LLIBRE I

EL MOMENT Y ELS HOMES

Fig. 1. — Esglesia de Vilalleons (Plana de Vich). Finestres cegues de la cornisa de la nau.

I

LES INFLUENCIES

n'aqueixos segles, desde 'l IX a l'acabament del XI, en que les formes romàniques floreixen per la terra catalana, s'han verificat en el Mediterrani extraordinaris cambis: l'invasió musulmana ha tingut les seves conseqüencies, y els imperis han trontollat com en un immèns terratrèmol en que, mentres unes terres s'enfonzen, s'aixequen montanyes a les planures y a les mars.

El troç de terra aont floreix l'arquitectura objecte del nostre estudi, va sorgint a mida que avança la conquesta contra 'ls alarbs; y aquell nucli pirinench que, començant a l'Urgell, s'extenia als primers anys del segle IX per tota la Catalunya vella, gradualment va aixamplant poch a poch ses fronteres.

LA TERRA CATALANA

El comte Wifret II (898-912) porta 'ls límits de sos dominis més enllà del Llobregat; son germà, el comte Sunyer (912-954), edifica en 929 un castell a les ruínes de la ciutat d'Olèrdola; en Borrell II (954-992) els avança fins al castell de Montmell, al Penadès. A la mort den Ramon Berenguer I (1076) forma la frontera de migdia el riu Gayà, seguint després la ratlla que marquen els castells de Conesa, Granyena, Cervera, Cubells, Segura y Camarasa fins al Segre; y 's

donen per conquerides, sense serho, en son testament, com un desig que aviat serà realisat, les ciutats de Tarragona y Tortosa fins a l'Ebre. Tarragona no 's conquereix d'una manera definitiva fins a l'any 1128, en temps den Ramon Berenguer III (1); y Tortosa y l'Ebre no ho foren fins a l'any 1148, en temps den Ramon Berenguer IV.

Cap a l'altre costat del Pirineu, el país català s'extenia pel Rosselló, y els nostres comtes arribaren més enllà, en la llur zona d'influencia, ab possessions y feus que en certs moments s'extenen per gran part del Migdia de França. En el testament den Ramon Berenguer I se citen com possessions seves els comtats de Carcassona y Rodez, el castell de Laurag ab ses pertinencies, y possessions diverses en el comtat de Tolosa, Manerbès, Narbonès, Foix, Comenge, Sabertès, etc.

A la vegada que extenentse, la terra catalana va interiorment integrantse en una unitat. Es aqueix període, que presenta una gran unitat artística a Catalunya, el període de la trituració feudal y dels comtats, que cada dia són més independents del Imperi y que poch a poch van aglomerantse al voltant del comtat de Barcelona. Era, aquest, independent en el darrer quart del segle IX, y a la mort den Wifret (902) tots els comtats de Catalunya eren regits per gent de sa niçaga: el d'Urgell, per son fill Seniofret; el de Besalú, per son fill Sunyer; els de Cerdanya, Conflent y Berga, per son fill Mir; els de Rosselló y Empuries, per son pròxim parent Sunyer; y els de Barcelona, Girona y Ausona, ja aglevats en un sol, per son fill Wifret II. Al començament del segle XII se li havien unit el comtat de Besalú (1111) y el de Cerdanya (1117), pertanyent a la casa de Barcelona tota la terra catalana, a excepciò del comtat d'Empuries y el Rosselló a l'extrem de llevant y el d'Urgell al costat de ponent (2).

ELS GRANS IMPERIS COETANIS

Aquest troç reduidíssim de país, tenia, per un costat, les fronteres dels estats musulmans del califat d'Occident, política y socialment més forts y de civilisació més brillant y desenrotllada que 'ls pobres estats cristians hispànichs; y, per altre, el contacte ab l'Imperi d'Occident y els reyalmes successors, del que rebia intensíssima influencia y a n'el que, més o menys nominalment, pertanyia. S'extengué aqueix Imperi, pel Migdia de la Galia, fins a Italia, cap a Venecia y les ribes del Adriàtich, Ravenna y Roma; y remuntà, pel Nort de la França, cap

(1) EMILI MORERA Y LLAURADÓ: *Tarragona cristiana. Historia del arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia.* Tarragona, 1897. Vol. I, p. 353 y següents.

(2) ANTONI AULESTIA Y PIJOAN: *Historia de Catalunya.* Barcelona, 1887. Vol. I.

a les terres renanes, y, per la Germania, fins a les fronteres dels slaus. Ell y l'Imperi d'Orient, que s'extenia fins al mar Negre y l'Asia menor, se partien el domini de la cristianitat d'una faisó semblant als dos califats de Córdova y de Bagdad, que venien a formar les dues grans divisions d'Occident y d'Orient subjectes al *Corà* y a la Mitja-lluna.

En el segle IX l'Imperi d'Occident se fracciona y 's comencan a esboçar el regne de França, el regne de Borgonya, que comença en el Ròdan y agafa 'l Sud-est de la Galia: les terres entre 'l Ròdan, el Saona y els Alps, comprenent la Provença y la Savoya, y el regne d'Italia. Aqueixos regnes s'uneixen en el segle X sots una mateixa corona, formant el gran Imperi dels Otónides. L'Imperi d'Occident y els reyalmes que se 'n deriven son propriament l'Imperi dels barbres: els successors dels visigots, dels franchs, dels lombarts y dels germànichs, en que la civilisació va decayent.

La frontera de migdia y de ponent ens posa en contacte ab l'Imperi musulmà occidental, que tenia son centre a Córdova (1). Era aquest com un regnat hispànich de la gran civilisació musulmana d'Orient que s'havia extès en menys d'un segle. El seu domini s'extenia desde les costes del Atlàntich hispàniques y africanes fins a les riberes del Indus, y més tart fins a les del Ganges y cap al Nort fins al Taurus, el Càucas y el mar Caspi. Políticament se dividí aquest vast Imperi repetides voltes; mes conservà una certa unitat espiritual, que tingué algunes de ses més superiors esplendors en el califat de Córdova, que abarcava quasi tota la Península, exceptuantsen les terres insotsmeses del Nort, ocupades per les naixents conquestes cristianes. Del art musulmà d'aquest període n'han arribat fins a nosaltres tant sols els fragments de Tarragona (2). Després, al començar el segle XI, l'Imperi 's divideix en innombrables reyalmes; mes conserva també 'l lligam d'idees ab el conjunt de la civilisació musulmana.

Per la frontera de ponent naixien el petit comtat d'Aragó y el regne de Navarra, que a la fi del segle X quasi l'absorbí, formant un aglomerat polítich que s'extenia fins a les nostres terres d'Urgell. Més enllà s'iniciaven els diversos estats gallech, lleonès y castellà, que han de constituir, a l'acabament de període, un estat hispànich fort, arribant desde l'Atlàntich fins més enllà de Toledo, conquerit en 1085.

Ab tot, l'influencia artística més intensa que dominava en el món cristià era la del Imperi d'Orient. L'Imperi de Bizanci conservava les esplendors de civilisació del Imperi romá, augmentades per les darreres aurioles hele-

(1) Vegis vol. I, p. 363 y següents.
(2) Id., id., ps. 392, 395 y 401.

nístiques. Ell era 'l més directe successor seu, que no més havia de ser un sobre la terra y en que 'ls Basileus exercien una delegació de potestat sobrenatural. Tot el món cristià era de dret part del Imperi. El mateix Imperi d'Occident fundava son dret en ser son rival en la llegítima successió de Roma. Pera cada un dels regnes independents, Bizanci conservava la ficció d'una delegació imperial: llurs governants no eren reys, sinó dignitats dels Basileus, els únichs emperadors del món (1).

L'Imperi d'Orient, després del gran període que té com obres capdals Santa Sofía (532 a 562) y els Sants Apòstols (536 a 546), aixecades per l'Anthemius de Tralles y els Isidor de Milet, sofreix una crisi deguda a la ruína interior, a la invasió dels pobles barbres fronterissos y a la heretgía dels iconoclastes, ascetes, austers y fanàtichs enemichs de les representacions d'imatges. El segle VIII y una part del IX són de ruína y destrucció. La fi d'aquesta heretgía, cap al any 850, inaugura un renaixement artístich que omple 'l segle X y part del XI, època de glories militars y literaries, de prosperitat y sumptuositats artístiques. El segle IX es el segle de Basili I, el restaurador dels temples derruits durant els segles d'heretgía. El segle X y part del XI, a Bizanci, es el segle den Romà II y den Nicephor Phocas (2), den Joan Tzimisces, den Basili II y en Constantí VIII. Després d'una crisi de cinquanta anys, es prolongà durant lo segle XII aqueixa segona edat d'or del art bizantí.

Cal encara citar l'Imperi norman, que 's formava en la part septentrional d'Europa, pera donar una idea lleugera de la geografía històrica europea que influeix en la nostra historia artística. El conjunt de pobles que anomenem vagament *normans* (danesos, scandinaus), se posen, en el segle IX, en contacte ab la terra catalana. Feya temps que, ab llurs naus lleugeres, desembarcaven a les costes de França, seguint la tradició de llurs predecessors. La llur acció era de pirateria, de crueltat, de desolació. Desde les illes a la desembocadura dels rius, saquejaven les conques del Escaut y de la Meuse, el Sena, el Loire y el Garona. Cap ciutat, per poderosa que fos, se veya lliure de llurs terribles incursions. En 845 havien ja incendiat la ciutat de París. Pels anys 856 al 862 fan noves incursions per la conca del Sena, destruint esglesies y monastirs, arribant a incendiar altra vegada París ab sa Catedral, els monastirs dels suburbis de Saint-Denis y Saint-

(1) A. Gasquet: *L'Empire byzantin et la Monarchie franque.* París, 1888.
(2) Vegis, sobre aqueix esplendorós període, les obres de Schlumberger: *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas.* París, 1890, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle.* París, 1896 a 1905 y el *Manuel d'art byzantin* de Diehl. París, 1910.

Germain després, atacats y saquejats repetides vegades; aterrorisant desde l'illa d'Oscella, aont s'havien fet forts, tot el Nort de França.

LES VIES INTERNACIONALS EN ELS SEGLES X Y XI

A n'el nostre país, aglomerat de petits comtats poblats de viles reduides, de monastirs aillats com conreríes, de castells roquers y forces sense 'l gran atractiu dels nuclis urbans, hi arribava, ab tot, l'influencia dels estats poderosos, hereus de velles civilisacions.

Es un error suposar els pobles dels segles x y xi isolats y sense comunicació. La gent viatjava y s'enterava, com ara, del estat de la civilisació de les altres terres; y en hostaleríes y parades, en hostals, posades y fondes, y pel camí, fet en cavalcadura o en carro, adquiria noticies més precises y justes que ara.

Existien, per altra part, lligams internacionals: rudimentaries dependencies imperials que relacionaven els estats y associacions y gerarquíes de monastirs.

Cal després comptar ab les emigracions d'artífechs y artistes, y ab l'importació del comerç de teles, manuscrits, evoris y obres d'orfebrería. Quedaven les vies romanes de comunicació que 'ls monastirs, els castells feudals y els reys havien curat de conservar, obrintne, a més, d'altres.

La Marca Hispànica estava solcada de *strates*, *carraríes* y *vies*. Existia sobretot la *strata calciata*, empedrada o engravada, que era 'l camí internacional, el camí de França, la *strata francisca*, citada ja l'any 979 (1), que, seguint el traçat romà, probablement aprofitant les antigues obres, atravessava 'l Pirineu. Llavors, com ara, les grans vies marítimes, les mediterrànies principalment pera nosaltres, y les de comunicació ab el Nort d'Europa, enllaçaven ab els camins terrestres. Aqueixes vies portaven a n'els grans centres industrials d'Orient, a n'els ports d'anomenada y a les fires y mercats (2), a n'els monastirs y temples de fama universal.

EXTENSIÓ DE LES RELACIONS DE LA TERRA CATALANA

La relació del nostre país ab els principals centres se reflexa en els documents catalans de l'època. En les deixes testamentaries s'anomenen els grans temples famosos coneguts de tothom, y els centres de devoció y pelegrinació de la cristianitat. Y aquests són en els llochs més apartats: a Santiago de Compostela, a Sant Pere de

(1) Balari: *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, 1899. P. 679 y següents.

(2) Auguste Choisy: *Histoire de l'Architecture*. París, 1899. Vol. II, p. 80 y següents.

Roma, a Sant Salvador *in mari*, que es possible 's refereixi al monastir de Sant Salvador de Marsella; a Sant Miquel *in montem garganum*, la montanya cèlebre que en el mapa sembla l'esperó de la colossal bòta de l'Italia: a Terra Santa, principalment al Sant Sepulcre de Jerusalem (1).

Els documents que 's refereixen a viatges a Orient, a Terra Santa, són nombrosíssims. Pelegrinen y viatgen desde les més altes gerarquíes socials fins a la gent humil. L'anada a Jerusalem era, en els segles x y xi, una suprema esperança del creyent, una obra pietosa o d'expiació de grans crims: el comte Armengol II d'Urgell, anomenat *el Pelegrí*, deixa les terres de l'Urgell y emprèn l'anada a Terra Santa, aont morí (any 1038) (2); la sentencia contra l'infant Pere Ramon, assassí de sa madrastra Almodis, acaba comminantlo ab la penitencia de desterrament a Jerusalem (després de l'any 1073) (3); el comte Berenguer Ramon II, *el Fratricida*, diu la llegenda, fonamentada en el misteriós silenci dels documents desde 1097, que acabà 'ls seus dies a Jerusalem (4). Els bisbes, pera empendre aqueixa llarga pelegrinació, abandonaven llurs sèus, com en Berenguer III, bisbe d'Elna; contentantse ab l'anada a Roma quan no obtenien l'autorisació necessaria pera l'anada a Jerusalem, com succeí al bisbe Arnulf d'Ausona, en 1005 (5). Els viatges de nobles devien ser freqüents, ja que a les cartes feudals s'establia devegades la necessitat de llicencia abans d'emprendre la pelegrinació al Sant Sepulcre, a Roma o a Sant Jaume de Galicia. L'expressió del desig de pelegrinar a Terra Santa es usual en els testaments ja en ple segle x, y devegades es aquest el motiu de disposar els fidels de llurs béns (6). Aqueixa relació internacional se veu, com en síntesi, a la carta del monjo García de Cuixà a l'abat Oliva (any 1040) (7) detallant les reliquies de l'antich monastir vingudes de tots els indrets de l'Europa cristiana y d'Orient, indicant la comunió dels nostres monastirs ab tot el món de l'època.

(1) En el testament del vescomte Guillem de Castellbò, de l'any 994, y en el de Sancia, vescomtesa d'Urgell, del 1016, se fan donacions d'almoines a Sant Pere de Roma, al Sant Sepulcre, a Sant Miquel *in montem garganum,* a Sant Salvador *in mari,* a més d'a Sant Pere de Roda, a Santa María de Ripoll y a Sant Miquel de Cuixà. (Joaquim Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó.* Barcelona, 1900. Ap. II y III, p. 344 y següents.)

(2) Antoni Aulestia y Pijoan: obra citada, vol. I, p. 190.—Prosper de Bofarull: *Los condes de Barcelona vindicados.* Barcelona, 1836. Vol. I, p. 149 y 251.

(3) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. II, p. 48 y següent.

(4) Id. id., vol. II, p. 139.

(5) Moncada: *Episcopologio de Vich,* publicat ab notes y adicions pel canonge Collell. Vich, 1891. Vol. I, p. 218 y següents.

(6) Balari: obra citada, p. 687 y següent.

(7) *Marca Hispanica,* ap. CCXXII.

Hi havia després el comerç y la marina, els del Orient sobretot, que representaven la més elevada cultura dels temps, establint a Occident els seus fóndechs y factoríes. «Ab els alarbs — diu un historiador del comerç francès, — els primers comerciants que menciona l'historia, a Occident, són els siris, la capital dels quals, Antioquía, floreixia en el segle VI. A l'època merovingia, se 'ls troba no solament a Nàpols, a Narbona, a Marsella y a Bordeus, sinó a Orleans, a Tours y fins a París, la sèu episcopal de la qual, fou comprada per un personatge d'aquesta nació, Eusebius, *syrus negotiator*, que Gregori de Tours menciona cap al 551.» «Els siris importen seda, cuirs, vi de Saza, de Sarepta, etc.; y en temps den Dagobert I se 'ls troba a les fires de Saint-Denis ab els provençals, al costat dels longobarts y dels espanyols (1).»

Per això 'ls objectes orientals o ultramarins abundaven entre nosaltres. Els esmenten els testaments y inventaris, y 'n queden en les nostres esglesies de montanya. Recordem les estofes orientals y els evoris bizantins del museu de Vich (2), conservats de segles en els tresors de les nostres esglesies o a les arques sagrades de les reliquies. Les influencies dels pobles del Nort són segurament menys intenses. Cal, ab tot, senyalar aquí llurs incursions a la terra catalana.

Cap al any 844, els normans apareixen a les costes de Galicia, aont són repelits pels comtes gallechs en temps de Ramir I; y d'allí passen a Lisboa y després a Càdiz, y per la conca del Guadiana y del Guadalquivir fins a Sevilla. En 858 y 859 tornen els normans; y, seguint les costes del Mediterrani, açoten les illes Balears y s'estableixen a l'illa de la Camarga, a la desembocadura del Ròdan, d'aont se destaquen a les costes de Rosselló y Catalunya y a Pisa, y a les costes d'Italia y Grecia. Elna fou llavors destruida, el Castell Rosselló aterrat (3), y els documents d'Arles (4) fan referencia a la turba de normans que incendiaren el monastir y no hi deixaren lloch cobert aont abrigarse. Se diu si Sant Genís les Fonts, no lluny de la costa, fou desolat. Empuries fou potser llavors destruida en gran part: axís estava son temple encara en 927, segons la làpida del comte Gauzbert, commemorativa de la basílica.

Ab tot, aqueixa gent invasora no era gent salvatge: constructors de grans naus ornades de figures esculpides, policromades brillantment; co-

(1) C. Piton: *Les Lombards en France et à Paris.* París, 1892. Vol. I, p. 4 y 5.
(2) *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich.* Vich, 1893.
(3) *Marca Hispanica,* col. 328.
(4) Pere Vidal: *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales.* Perpinyà, 1899. P. 140.

mercants intrèpits, havien extès llurs mercats fins a l'orient del Mediterrani, ab l'Imperi bizantí de primer, ab el reyalme d'Orient més tart. Després de les incursions y el saqueig vingué l'establirse normalment: primer a Normandía, l'any 911; després a Sicilia, en 1043. Un capdill norman, Robert Guiscard, duch de Calabria del Apulia, casava sa filla Mahalta ab en Berenguer *Cap d'Estopes* (1).

TERRES DE MÉS INTENSA INFLUENCIA SOBRE CATALUNYA

La comunicació de la nostra terra catalana ab el món, tenia per vehícol la seva relació més intensa de comerç material y espiritual, principalment ab tres grans extensions de terres: la França, l'Italia y l'Espanya. Són elles els paísos antichs mediterranis, units per la civilisació romana, que desde llavors vénen formant com una mena de comunitat ètnica que s'entreveu per sota les mudables fronteres polítiques.

No es pas això un concepte modern, sinó de tots els temps, sobretot de l'època romànica y del segle XI, el moment de sa esplendor.

A la carta dirigida en 1050, per l'abat de Sant Martí del Canigó, Miró, a les cases religioses de l'ordre, notificantlos la mort del comte Wifret de Cerdanya, fundador del monastir, diu, fent l'elogi del difunt, que sa fama era coneguda de l'Italia, la Galia y l'Espanya, que bé sabien quina y quanta havia sigut en el segle la seva dignitat (2). D'elles, pel cantó d'Italia, ens venien les esplendors de la civilisació oriental y les obres modestes dels mestres lombarts; pel de França, la cultura del Llenguadoc y la Provença, ab llurs tradicions romanes; y pel d'Espanya, el reflectament de la cultura moresca y de l'antiga civilisació llevantina del Migdia, rejovenida.

L'INFLUENCIA DE L'ITALIA

Anem a estudiar en primer lloch l'influencia de l'Italia, que conserva en l'Edat mitjana tres grans forces: la del Papat, que feya de Roma 'l centre de tota la cristianitat; el record antich del Imperi romà, l'autoritat del qual se perpetua durant tota l'Edat mitjana; y les esplendors, superiors encara, de la seva cultura.

Roma continuava sent la capital del món romà, sobretot pera 'ls occi-

(1) L'historia de les invasions normandes se troba resumida en el llibre de M. WALTHER VOGEL: *Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie* 799, 911. Heidelberg, 1906.—Els historiadors y arqueòlechs danesos han publicat sobre la llur civilisació interessants estudis. Vegis un resum d'això a la *Revue historique*, vol. IV, París, 1877, p. 424 y següents; y vol. XII, París, 1880, p. 181 y següents; y a la *Revue des deux Mondes*, 1880, vol. XLI, p. 241.

(2) *«Quem non ignoramus vos nosse quantus vel qualis in dignitate seculi fuerit. Quod noverunt Italia, Gallia et Hispania.»* (FRANCESCH MONTSALVATJE: *Monasterio de San Martín de Canigó*. Vol. IX de les *Noticias Históricas*. Olot, 1899. Ap. IX.)

dentals; y en Carlemany, al ser coronat emperador, se considerava successor dels Augustus, emperadors de Roma. Fins desprès de la divisió del Imperi, l'Italia continuava sent el regne del emperador; y quan desde 962 tingué 'l mateix emperador que l'Alemanya, era aquest coronat emperador de Roma, y l'Oton III tingué 'l plan de reconquerir pera la ciutat eterna novament l'Imperi del món romà. Y aqueixos emperadors germànichs eren considerats fins a cert punt ab una sobiranía vinguda de Déu sobre tots els pobles d'Occident, que veyen en Roma no sols el cap espiritual, sinó 'l temporal del món. Aixís no es extrany que existissin tota mena de relacions entre 'l nostre país y l'Italia. Aqueixes s'establien per les pelegrinacions a Roma, per l'anada dels nostres monjos, comtes y barons a Italia, per la vinguda, en guerra o en comerç, de gent italiana; y tot això tenia per consequencia l'immigració dels lombarts, sobretot de llurs picapedrers y mestres d'obres, portantnos la forma exterior de llurs esglesies.

Les anades en peregrinació a Roma eren una costum habitual, penosíssima en aqueixos segles de vies difícils y insegures (1). Les emprenien els

(1) En el testament den Seniofret, comte de Cerdanya y Besalú, del any 966, se veu clarament lo difícil d'aqueixos viatges. En ell disposa la distribució de sos esclaus y esclaves, deixa lliures els per ell adquirits, llega a sos germans els que foren de sos pares, «*exceptus ipsos duos, id est, Stephanum et Amalaricum, qui mecum fuerunt ad Romam*». Els esclaus obtenen la llibertat pel servey del llarch y difícil viatge fet en ple segle x. (Francesch Montsalvatje: *Besalú. Su historia, etc.* Vol. I de les *Noticias Históricas*. Olot, 1889. Ap. III.)

L'Oliva Cabreta, comte de Cerdanya, Besalú, Conflent y Vallespir, emprengué també son viatge a Roma l'any 968. Aixís ho indica la butlla del papa Joan XIII a favor del monastir d'Arles, de l'any 968: «*Et ideo sciat omnium vestrorum bonitas atque industria quia vir Deum timens et inclitus Comes nomine Oliba veniens oratum Romam ad beatissimorum Apostolorum Petri et Pauli sacratissima corpora...*» (Francesch Montsalvatje: *Monasterio de Santa María de Arles*. Vol. VII de les *Noticias Históricas*. Olot, 1896. Ap. XI. — *Histoire générale de Languedoc*. Vol. II, Tolosa, 1875. P. 292. — H. Tolra: *Saint Pierre Orséolo, Doge de Venise*. París, 1897. P. 194.) — Les memories autèntiques, en el nostre país, de l'Oliva Cabreta, arriben fins al 988, y l'Anònim de Ripoll col-loca sa mort al 990. Sens dubte en aquest entremig fou quan visqué fent penitencia en el cenobi de Montecasino. (Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 95. — *Histoire générale de Languedoc*, vol. III, p. 194 y següents, y vol. IV, Tolosa, 1872, p. 140.)

El bisbe de Vich, l'Atto, va ab el comte Borrell II y en Gerbert, son deixeble, a Roma, l'any 970, a fi d'obtenir del papa Joan XIII l'erecció del bisbat de Vich en arquebisbat.

El bisbe d'Urgell, Guisadus, viatjava cap a Roma, segons se desprèn de l'acta de consagració de Ripoll del any 977.

Es curiós el viatge a Roma del comte Armengol d'Urgell, fill del comte Borrell, junt ab en Guald, pretendent de la mitra de Vich, y son contrari, l'Arnulf, que acudiren al papa Gregori V en ocasió de celebrarse 'l Sínode romà que acabà en 9 de Maig de 998. Acompanyant al comte d'Urgell, l'Armengol, anaven altres senyors

comtes y poderosos, y obtenien aixís privilegis pera les esglesies y monastirs de llurs dominis. Els abats visitaven també 'ls grans centres de l'ordre; sobretot, els benedictins, la casa primaria de Montecasino. Els homes més significatius havien fet aqueixa pelegrinació a Italia: Seniofret de Besalú y Cerdanya, l'Armengol d'Urgell, l'Oliva Cabreta, l'abat Oliva de Ripoll, etcètera; y ab ells la gent humil: els pagesos, els sirvents y els esclaus (1).

catalans y clergues. El papa publicà la sentencia condemnatoria den Guald, y confirmà a l'Arnulf bisbe de Vich. (Flórez: *España Sagrada.* Vol. XXVIII, p. 115 y ap. VII. — Monfar: *Historia de los condes de Urgel,* publicada per Prosper de Bofarull: Barcelona, 1853. Vol. I, p. 310 y següents. — Moncada: obra citada, vol. I, p. 207 y següents.)

Es probable el que 'l mateix comte d'Urgell, l'Armengol I, emprengués un altre viatge a Roma pochs anys després, o sigui cap al 1001. Efectivament: o bé hi ha un error de dates y 's tracta d'un sol viatge (lo que no es probable, perquè 's parla de dos papes diferents), o bé, si hem de seguir lo que diu en Villanueva (*Viaje literario á las iglesias de España.* Vol. XII, p. 13 y següents, y ap. III), el dit comte va a Roma, ont se troba ab el bisbe Salla d'Urgell, cap al any 1001, pera definir varies qüestions eclesiàstiques davant del papa Silvestre II, lo celebrat *Gerbert,* deixeble de l'escola vigatana.

Desitjant el bisbe d'Ausona, l'Arnulf, del que hem parlat abans, anar a Jerusalem pera visitar el Sant Sepulcre, y no sentli possible ferho sense abans obtenir llicencia del metropolità, que era l'arquebisbe de Narbona, resolgué anar en persona a demanarla. Aquest ho consultà ab els bisbes de la provincia, els quals feren present la prohibició dels Sagrats Cànons, que no permetien major absencia de llurs esglesies, a n'els bisbes, que la de tres setmanes; y que, si bé era ja costum, a l'Esglesia Catòlica, el permetre a n'els bisbes anar a visitar els cossos dels gloriosos apòstols Sant Pere y Sant Pau encara que excedissin del temps indicat, no per axió entenien havia d'extendres a un altre, encara que fos de major devoció, ja que fins allavors no ho havia permès el costum. Perduda per aquest cantó l'esperança d'aquest viatge, y deixada la petició, demanà llicencia pera anar a visitar els apòstols Sant Pere y Sant Pau, de Roma; a lo que accedí l'arquebisbe Armengol, escoltada l'opinió del Sínode, concedint la llicencia y donantli una carta de recomanació pera 'l Sant Pare. Aquesta carta sembla ser del any 1005. (Moncada: obra citada, vol. I, p. 218.)

Se cita també 'l viatge del Oliva, el cèlebre abat de Ripoll y bisbe d'Ausona en 1012; però 'l fonament es dubtós.

El comte Berenguer Ramón I, que morí abans del 1036, efectuà, o projectà almenys, un viatge a Roma, com ho testifica son testament. (Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 251 y següents.)

El bisbe Berenguer d'Ausona va a Roma, l'any 1089, pera reivindicar els privilegis de la metròpoli de Tarragona y de la catedral d'Ausona, que 's veien vulnerats per la concessió de la primacía feta a l'esglesia de Toledo. Celebra varies conferencies ab el papa Urbà II, y aquest dirigeix, com a resultat, una butlla al comte de Barcelona, en Berenguer, y als senyors catalans. (Moncada: obra citada, vol. I, p. 352.)

(1) Na Mello, mare dels captius Guimera y Ermerilla, fa testament, l'any 1003, abans d'anar a Sant Pere apòstol, de Roma. (Joseph Mas: *Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès. «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa»;* vol. III, p. 486, Barcelona, 1902.) Lo mateix feu Guadall, l'any 1043, y Berenguer Guillem en 1075. (Balari: obra citada, p. 687 y 688.)

Un dels medis de relació entre 'ls països era la subjecció d'uns monastirs als altres. Alguns monastirs catalans estaven subjectes a Sant Miquel de la Chiusa, a la vall de Susa, en el camí de França, al Piamont (1).

Comprovació d'aqueixa influencia d'Italia es el fet de trobarse repetides vegades el cognom *Lombardus* a la documentació catalana ab moltes variants (*Langobardo, Lingobardo, Langoardu, Longobardus, Langovardus, Lombardus*), desde 'l segle VIII, com a nom personal.

«Quan en el segle VIII — diu en Balari (2) — s'inicià la reconquesta del territori que més tart prengué 'l nom de Catalunya, hi havia 'l costum got de que cada individu tenia un nom propi purament personal. En el període de la reconquesta no 's conegueren els cognoms, o noms de familia, ab que 's distingien les persones. El nom personal de cada individu li era imposat al acte de ser batejat, sens perjudici de que podia serli cambiat per altre.» Entre aqueixos noms personals n'hi havia de gentilicis o indicadors del país, com *Francus, Maurucus, Romanus, Longobardus;* els quals indicaven, la major part de les vegades, homes d'origen del corresponent país. Per això té importancia, pera provar l'emigració lombarda a Catalunya com importadora de la forma externa lombarda de les nostres esglesies, el recullir els que firmen el nom *Lombardus*, que són en la nostra terra abundantíssims, intervenint ja com a testimonis en donacions a monastirs y esglesies, ja com a firmants d'actes de consagració de temples, ja, alguna vegada, firmant en grech, com a notaris de potentats; ja establerts en el país y comprant y venent terres; ja són monjos y abats de monastirs, preberes o canonges; y sovint, com en el monastir de Sant Martí de Canigó (de disposició evidentment lombarda), són coetanis de l'obra, o ja són jutges en coses de terres o testimonis d'actes de fitar possessions y delimitar finques.

Aqueix nom, *Lombard*, té en els documents antichs una significació més extensa que la geogràfica actual y que l'històrica: Mr. G. Piton, en son documentat estudi *Les Lombards en France et à Paris*, ja citat, fet baix el

(1) Ab data *XII. Kal Martii anno XXIIII. regni Henrici Regis* (1055), els senyors de Cervià feren donació del monastir de Santa María de Cervià a *Sancti Michælis, «cujus monasterium qui cognominatur Clusa situm est in regno Italia in monte supra vallem Scusa»*. En el segle XIII encara estava subjecte 'l monastir de Santa María de Cervià al de la Clusa, ignorant la data de sa separació. (FRANCESCH MONTSALVATJE: *Los monasterios de la Diócesis Gerundense*. Vol. XIV de les *Noticias Históricas*. Olot, 1904. P. 146 y següents.)

Sant Jaume de Jocou (Rossellò) fou també unit a Sant Miquel de la Clusa. (FRANCESCH MONTSALVATJE: *Monasterios del antiguo condado de Besalú*. Vol. VIII de les *Noticias Históricas*. Olot, 1896. P. 67.)

(2) Obra citada, p. 529 y següents.

punt de vista de l'historia del comerç, fa, després d'examinats nombrosíssims documents, la següent afirmació: «El nom genèrich de *Lombard* era indiferentment aplicat als marxants de Toscana y als de Lombardía, o millor, *els italians*, d'Amalfi, de Cremona, de Bolonia, d'Asti, d'Alba, de Milà, de Sienna, de Pistoia, de Plaisance, de Roma, de Lucques, de Pisa, de Florença, de Gènova, y, finalment, de Venecia» (1).

(1) Els més antichs documents en que apareix el nom *Longobardus* fan referencia al monastir de Gerri. *Langobardo* firma com a testimoni en una escriptura de donació al monastir de Gerri, de l'any IX del regnat den Carles de França, que VILLANUEVA (vol. XII, p. 61) interpreta 'l 781 de l'Encarnació. El mateix *Langobardo*, o altre d'igual nom, exerceix de jutge en el judici y sentencia del comte Salomó, que l'any 23 del rey Carles, que VILLANUEVA interpreta ser el 791, se reuní en el *vicus Alle* (All, en el comtat de Cerdanya), a la plaça (*in mallo*), acompanyat del vescomte Adalelmus y dels jutges Arasobadus, Ibeles, Leopardus, Sulamón, *Langobardo*, Sancoli y l'arxiprest Protasi, que fou el que escrigué la sentencia, y davant del qual comparegué Witiscle reclamant unes terres que li deixà una tia seva anomenada Ayllon, que les heretà de son pare, el comte Aznar Galindo. En SANPERE Y MIQUEL (en sa *Memoria histórica sobre la invasión de los Arabes en la provincia de Gerona, comparando su reconquista con la de las demás de España: «Asociación literaria de Gerona»; Certamen de* 1883; Girona, 1884, p. 211 y següents) interpreta les dates dels documents transcrits com pertanyents al segle IX. En aqueix segle, el nom *Lombardus* se troba més abondantment. L'any 814, un *Lingobardo* testimonía 'l precepte de constitució del monastir de Gerri, a XII de les Calendes de Juliol del any XLVI del regnat del emperador Carles, rey dels lombarts y DCCCXIIII de l'Encarnació. Els comtes Fredelon y Guidon y l'abat Gaudemir havien recobrat dels muslims el lloch del monastir, arrasat, incendiat y despullat de tots sos bens pels pagans. L'emperador posà 'l monastir directament depenent de Sant Pere de Roma, per lo que l'abat de Gerri s'imposà a pagar un tribut. (SANPERE Y MIQUEL: lloc citat.)

Longovardi firma l'acta de consagració de l'esglesia de Lillet, l'any 834. (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. VI.)

Consta la delimitació de terme de la vila de Prades, que pertangué al monastir de La Grassa, en un pergamí existent al Arxiu departamental dels Pirineus Orientals, a Perpinyà. En aqueix document apareix com testimoni un *Longobardus*. Diu el document del any 865: «*Ibique veniens omo nomine Longobardus in eorum iudicio mandatarius Andedato abbate.*» (ALART: *Examen critique des documents relatifs à l'origine des possessions de l'Abbaye de la Grasse, en Roussillon et en Cerdagne et à l'histoire de la Maison comtale de Cerdagne et de Barcelone*, «*Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*», vol. XX. Perpinyà, 1873.)

Coneixem, per un document de data desconeguda copiat per en VILLANUEVA en el vol. XII de son *Viaje literario á las iglesias de España* (ap. XIII), que 'l comte Fridelo *Comes et Marchio* pren baix la seva protecció 'l monastir anomenat *Vilanova*, que està sobre 'l Noguera. Diploma original segellat ab l'anell del comte-marquès, «*de anulo nostro subter jussimus sigillari*», del qual testimonià *Longobardo*, que firma en caràcters grechs. Reconeix en VILLANUEVA que «el context y estil d'aquesta escriptura es enterament imperial, a la manera dels preceptes y diplomes dels emperadors Carlemany, Ludovich Pius y Carles *el Calvo;* per lo qual — afegeix — no tinch dubte de que pertany al segle IX.» Acaba dient, dit autor (obra citada, vol. XII, p. 37) que creu dit document del any 876.

Llegim, en un document del any 879, referent a les condicions de reparació del

No solament el mot *Lombard* serveix pera designar persones, sinó que aixís s'anomenen objectes determinats importats directament o construits imitantne de procedents de Lombardía.

En un testament del any 1026 se fa menció de «*tonna.i. que dicunt lon-*

monastir de Sant Andreu d'Eixalada (Rosselló), ab motiu de l'inundació del riu Tet: «*Conditiones sacramentorum ad quas ex ordinatione de judices qui jussi sunt causas dirimere vel judicare, id est, Longobardus, Bera, Unifortes, Gontelocus, Calvila, Suniefredus, et Fulgentio judicum, Nazario saione, sed et in præsentia Maurecati, Savarico, Richario, Nantuario, Froilane, Bellone, Adoario, Signulfo, vel ceterorum plurimorum bonorum hominum præsentia qui in ipso judicio residebant..... Latæ conditionis scripturarum cum omni exia et regressia illorum IIII. Kalendas Februari, anno II, regnante Ludovico Rege...*» (*Marca Hispanica*, ap. XXXIX.) Aquest mateix *Longobardus* consta, com sent jutge, en altres dos escriptures del mateix any referents a la reparació del dit monastir de Cuixà. (*Marca Hispanica*, ap. XL y XLI.)

En el segle x són també nombroses les signatures ab el nom *Lombardus*.

Un *Langoardus* firma com a testimoni en la donació dels marmessors del comte Wifret de Besalú, a l'esglesia de Girona, l'any 958. (Francesch Montsalvatje: vol. I, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. II.)

L'escriptura de donació a favor de Sant Miquel de Cuixà, otorgada per en Seniofret, comte de Cerdanya y Besalú, l'any 961, la firma un *Langoardus* y un Lopardus. (Francesch Montsalvatje: vol. VIII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. X.)

En Wifret y en Baio, almoiners den *Longobardo*, vènen a Othó, abat de Sant Cugat del Vallès, per 25 sous, un alou situat a Pinells, terme del castell d'Olèrdola. (Joseph Mas: treball citat. «*Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*», vol. III, p. 594.)

A l'escriptura de venda d'una casa y terrenys en el terme de Provençals, del any 990, hi ha, entre 'ls firmants, un *Longovardus presbiter*.

El mateix *Longobardus presbiter*, firmà, l'any 994, un altre document referent també a la venda d'unes terres en el suburbi de Barcelona. (Francesch de Bofarull y Sans: *Orígenes del pueblo de San Martín de Provensals*. «*Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.*» Barcelona, 1896. Vol. V, p. 231 y 233.)

En el testament del prebere Deila a favor de l'abadía de Camprodon, del any 992, firma com a testimoni *Langovardus presbiter*. (H. Omont: *Diplômes carolingiens et autres documents concernant les abbayes d'Amer et de Camprodon, en Catalogne*. «*Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.*» París, 1904. P. 364 y següents.)

Un altre exemple 's troba a la donació feta pels executors testamentaris den *Longobard*, per altre nom conegut per *belchon*, a la Canonja de Girona, l'any 993, d'una terra de la qual se detallen les afrontacions. (J. Botet y Sisó: *Cartoral de Carles Many*. «*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.*» Barcelona, 1905-1906. P. 172.)

Un *Languardo*, propietari d'un hort, es citat en el judici celebrat en el Castell Nou, en el Vallespir, en que l'abat de Santa María d'Arles reclamava l'alou de Torderos (any 994). (Francesch Montsalvatje: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 60 y ap. XIV.)

Al segle xi continua sent usual el cognom que estudiem.

L'Audeger y sa germana *Longovarda* donen a Sant Cugat del Vallès uns molinars ab llurs pertinencies, y tres peces de terra que posseeixen, per veu den Delen, son pare, junt al riu Ripoll, terme de Palau Auzit (any 1001). (Joseph Mas: lloch citat, p. 408.)

Languardus firma, en 1006, una carta de donació al monastir de Camprodon,

govarda» (1). Un document del any 1095 parla de que l'Udalard y na Persedia donaren a llur gendre Martí y a llur filla Adalezis un *ataut lombardesco* (2).

LA TERRA CATALANA Y EL MIGDÍA DE FRANÇA

Quasi no fóra necessari 'l plantejar en aquest lloch la qüestió de les relacions entre 'l Migdia de França y la terra catalana. Al invadir els mussulmans la nostra terra, formava ab ella una sola unitat política, continuació d'una germanor antiga. Destruída

de varies peces de terra y una vinya situades a Malloles, en el comtat de Rosselló. (FRANCESCH MONTSALVATJE: *Monasterios del antiguo condado de Besalú*. Vol. VI de les *Noticias Históricas*. Olot, 1895. Ap. VII.)

L'escriptura de donació de la comtesa Ermengarda, viuda del comte de Besalú, Oliva Cabreta, al monastir de Sant Martí de Canigó del any 1007, la firma un *Languardus*. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VIII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XIV.)

Langoardus cedeix una vinya a Sant Martí del Canigó, segons consta a l'acta de consagració de l'esglesia, del any 1009. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat de les *Noticias Históricas*, ap. III.)

En el judici celebrat a Santa Perpetua, a presencia del bisbe Borrell, sobre la pertinencia del castell y territori de Ceumela, l'any 1012, hi ha, entre 'ls firmants, *Longobardi de Ceumela*. (EMILI MORERA Y LLAURADÓ: obra citada, vol. I, ap. núm. 5.)

En 1013, l'abat de Sant Cugat, en Witart, vengué 'ls alous de Sant Llorenç del Munt en els termes de Terrassa, d'Ullastrell, Castellar y Nespola, pel preu de 25 unces d'or, pera construir el claustre inferior de son monastir. En l'escriptura de venda 's presenten com a benfactors d'aquella casa, a més dels esposos D. Ramon y donya Ermesinda, *Longobardo*, canonge de la Santa Esglesia de Barcelona. (PROSPER DE BOFARULL: obra citada, vol. I, p. 206.—JOSEPH MAS: lloc citat, p. 217.)

En la donació d'una vinya feta al monastir de Sant Martí de Canigó per en Wifret, sa muller Ledgarda y son fill Seniofret, l'any 1024, se diu que fa partió dita vinya ab una altra de *Languardo*, y un *Languardus* firma com testimoni. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XVII.)

Segurament el mateix *Languardus* es qui firma la donació del prebere Durand al monastir de Sant Martí de Canigó, l'any 1024, y la donació del abat de Canigó, en Selva, al monastir, en 1026, de varies terres situades a Llupià. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XVIII y XX.)

Un *Languardi* firma com testimoni la donació d'una vinya situada a Saorla, parroquia de Vinçà, al monastir del Canigó, l'any 1043. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XXIII.)

Bernardus *Languardi* apareix com donador d'un delme que posseeix al lloch de Moletello, en l'acta de consagració de Santa María d'Arles, del any 1046. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XX.) Notis com aquí 'l mot *Languardi* indica que Bernardus es fill d'un *Languardus*; costum establerta, com fa notar en BALARI (obra citada, p. 557), desde 'l segle XI.

A la carta encíclica dirigida en 1050, per l'abat del monastir de Canigó, a les cases religioses de l'ordre benedictina, notificantlos la mort del comte Wifret de Cerdanya, se cita, entre 'ls monjos difunts, un *Languardus*. (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. X.)

(1) BALARI: obra citada, p. 633.

(2) Id. id., p. 606.

Tarragona, passen els nostres bisbes a dependre de Narbona, y el Pirineu llavors no es frontera, sinó una serra del mig de la patria; però cal fer patent com eren aqueixes relacions, pera entreveure la comunicació de idees y explicar la formació d'aspectes semblants en les llurs y les nostres obres.

Una gran part d'aqueixa terra, avuy francesa, es la mateixa terra catalana en aqueix període romànich. Això 's pot dir, a més del Rosselló, el Conflent y la Cerdanya, del Fenolledes y una gran extensió de terra pirinenca: el Foix, el Coserans y el Comenges. En aquelles terres no hi anirem a cercar influencies possibles, sinó exemples comprovatoris dels fets de l'historia de l'arquitectura catalana. Sa gent era gent com la nostra, y son art es el mateix art nostre, com son llenguatge antich era com el nostre: les diferencies vénen més tart ab l'invasió del Nort, conseqüencia de la guerra dels albigesos.

Després d'aqueix país català s'estableixen les relacions d'una manera més directa ab el Llenguadoc, del Pirineu al Ròdan, que ab cap altre país del Migdía francès, especialment ab les terres més properes: els de Narbona, els de Carcassona, vénen a la nostra terra com a casa propia; y, en segon terme, menys intenses ab la Provença (del Ròdan a Italia) y la França del Nort.

Establim un mètode pera citar exemples d'aqueixes relacions. En primer lloch ens servirà l'estudi dels llegats testamentaris dels de Catalunya y dels de França; en segon lloch l'agregació de monastirs catalans als francesos y les congregacions que vénen de l'altra banda del Pirineu a establirse a la nostra terra; després la constant assistencia dels bisbes de la arxidiòcesi de Narbona (a la que pertanyen els bisbats catalans), a la consagració de les nostres esglesies, y d'uns y altres als concilis; y, finalment, les pelegrinacions y relacions polítiques y de guerra y les comercials.

Els llegats testamentaris als monastirs del Llenguadoc y la Provença, són antiquíssims y tradicionals. Els nostres prínceps, comtes y vescomtes fan donacions als monastirs de La Grassa a les vores del riu Orbieu, en la diòcesi de Carcassona (avuy *arrondissement de Carcassonne*) (1): a

(1) Les donacions al monastir de La Grassa fetes pels poderosos del nostre país, han estat sempre nombroses. Wifret *el Pilós*, comte de Barcelona, va fer donació al abat Sunifret, l'any 888, del lloch de Prades, en el Conflent. L'abat Saborel va rebre del Eudes, en 891, l'esglesia de Sant Pau de Fontclara, del territori de Girona. «Començà — diu el Sr. Miret y Sans — Guifre *pilosus* ab donacions al famós monastir de La Grassa, essent prompte imitat per altres senyors, com en Maiolo, vescomte d'Urgell, en 946; na Ermengarda de Pallars, en 950; en Seniofret, comte de Cerdanya, en 966. En Sunyer, comte de Barcelona, viu retirat, y mor, l'any 954, a La Grassa. Tres anys abans, l'abat d'aquell monastir havia encarregat al Arnolf, abat

les esglesies de Sant Naçari de Carcassona (1), Sant Just y Sant Pau de Narbona (2), al monastir de Lez, a les vores del Aude (3); al de Sant Víctor de Marsella (4), a Sant Gil de Provença (Sant Gil du Gard) (5).

Els poderosos del altre costat dels Pirineus fan també donacions als nostres monastirs més famosos y auxilíen les nostres obres. Desde la Rouergue, la capital de la qual era Rodez, a les ribes del Aveyron; desde 'l Quercy, que tingué per capital la ciutat antiga de Cahors (6); desde la diòcesi d'Albi (7), desde Tolosa (8) y Narbona (9), se venia en auxili, ja en ple segle x,

de Ripoll, que impetrés del papa la butlla confirmatoria de sos nombrosos béns. L'abat Bernat I assistí, l'any 1019, a l'assamblea celebrada a Girona pera deliberar sobre la vida en comú dels canonges de la catedral. (Joaquim Miret y Sans: *Discurso leído en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* Barcelona, 1900. P. 19.)

(1) En el testament den Seniofret, comte de Cerdanya, en 966, se fa un donatiu a Sant Naçari de Carcassona. (Miret y Sans: discurs citat, p. 19.)

(2) En el testament ja citat, den Seniofret, se fa un donatiu a Sant Just de Narbona. (Joaquim Miret y Sans: discurs citat, p. 19.)

En l'última voluntat den Guifret Senderet, se llegeix: «*et ad sanctum paulum de Narbone...*»; document mutilat, ab data *XII kal. junii anno VII regis philipi* (1067). (Joseph Gudiol y Cunill: *Sant Pau de Narbona y el bisbat de Vich.* Barcelona, 1906. P. 18, nota.)

En el testament Sagramental d'Armesindis llegim: *Et ad sancti pauli narbone dimisit peciam unam terre quam tenet bremundus in gallicano.* Data *kal. Augusti anni XXXV regni philippi* (1095). (Joseph Gudiol y Cunill: obra citada.)

(3) El comte de Besalú, en 933, pren baix la seva protecció el monastir de Lez, situat a la ribera del Aude; y en 1053 promet ajudar al arquebisbe de Narbona en la defensa de les fortaleses de la seva catedral. (Joaquim Miret y Sans: discurs citat, p. 19.)

(4) En 1047, l'abat de Sant Víctor de Marsella, ve a Barcelona a solicitar auxili del comte Ramon Berenguer pera reclamar dels moros de Tortosa 'l rescat dels monjos de Lerins, presos al assalt d'aquell monastir. (Joaquim Miret y Sans: discurs citat, p. 19 y següent.)

(5) Armengol, comte d'Urgell, llegà en son testament del any 1008, a l'abadía de Sant Gil de Provença, son jòch d'escachs. (Revoil: *Architecture romaine du Midi de la France,* vol. II. París, 1873. P. 48.)

(6) Ramon de Tolosa, comte de Rouergue y Quercy, en testament del any 961, fa llegats a la catedral de Girona y a l'abadía de Sant Pere de Roda. (Joaquim Miret y Sans: discurs citat, p. 20.)

(7) Un magnat de la diòcesi d'Albí, a mitjans del segle xi, fa donació de terres en aquell país a favor del monastir de Sant Pere de Roda, en les que aquest edificà un priorat que fou de sa filiació durant molt temps. (Joaquim Miret y Sans: discurs citat, p. 20.)

(8) L'estima de l'Huch, bisbe de Tolosa, envers en Garí, abat de Cuixà, se manifestà per la donació feta a n'aquesta abadía, en 972, de l'esglesia de Santa María de Peyrisses. (H. Tolra: obra citada, p. 176.)

(9) Segons una escriptura del any 970, un noble anomenat Adelart Aurisco y sa muller Adalez, vescomtesa, donaren als monjos de Sant Pere de Roda una masía ab totes ses pertinencies, situada en el territori de Narbona, que confinava per la part d'orient ab un solar de la catedral de Sant Just y Sant Pastor de la mateixa

dels nostres monastirs més famosos, com Santa María de Ripoll, Sant Pere de Roda y Sant Miquel de Cuixà.

Són antiquíssimes les relacions de germanor entre la sèu de Le Puy, la antiga capital del Velay, y la sèu de Girona, de tradició del temps de Carlemany y perpetuada durant tota l'Edat mitjana (1).

Un altre medi de relació y influencies era la subjecció dels monastirs y esglesies catalanes als grans monastirs de La Grassa, de Lerins, de Sant Víctor de Marsella, de Moissac, etc., y la fundació de *cel-lules* y priorats de un lloch a l'altre. Quedaven aixís, els nostres monastirs, com una dependencia dels llenguadocians y provençals, els quals hi exercien una inspecció seguida, per sos visitadors, y en cobraven rendes, etc. Se feya això ja pera corretgir la dissipació dels monastirs ja per devoció als grans centres religiosos. Aqueixes agregacions començaren en el segle x, però foren molt més comuns en el segle xi y xii. La Grassa es un dels més antigament afavorits (2); segueixen Sant Víctor de Marsella (3), Sant Ruf d'Avinyó (4), y

ciutat. Aquest fou l'origen del monastir de Sant Pau, junt als murs de la ciutat de Narbona. La causa, segons en Pujades, d'aquesta donació, fou l'haver conegut dits vescomtes y sa muller, que eren de Narbona, als monjos de Sant Pere de Roda quan aquests havien d'anarhi tot sovint ab motiu de ser Narbona la metròpoli del principat. (Pujades: *Crónica universal del principado de Cataluña*. Barcelona, 1831. Volum VII, p. 161.)

(1) Charles Rocher: *Les rapports de l'église du Puy avec la ville de Girone en Espagne*. Le Puy, 1878.

(2) Data del any 953 la donació otorgada per en Sunyer, comte de Barcelona, al monastir de La Grassa, de l'esglesia de Santa María de Ridaura y altres varies. En 1007 se fa l'unió del monastir de Sant Pere de Burgal a la mateixa abadía de La Grassa, per en Sunyer, comte de Pallars. (Joaquim Miret y Sans: *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac*, Barcelona, 1898. P. 16 y següents.)

(3) En 1042 tingué lloch la concessió de l'esglesia de Sant Miquel del Fay al monastir de Sant Víctor de Marsella, otorgada per en Gombau de Besora, senyor del castell de Besora. En Bernat II de Besalú subjectà, l'any 1070, el monastir de Santa María de Ripoll a n'el de Sant Víctor de Marsella. Al mateix monastir se subjectà, l'any 1071, el de Sant Pere de Besalú; y en 1083 el de Sant Joan de les Abadesses. (Joaquim Miret y Sans: obra y lloch darrerament citats.) Entre 'ls anys 1079 y 1093, el vescomte de Bas, l'Udalart, y la seva muller, na Ermesindis, feren donació de l'esglesia de Sant Joan les Fonts a Sant Víctor de Marsella. En el cartoral del monastir de Sant Víctor de Marsella 's troba una escriptura de donació de Sant Joan les Fonts a favor del monastir, d'aquestes dates. (Joaquim Miret y Sans: *Els vescomtes de Bas en l'illa de Sardenya*. Barcelona, 1901. P. 13 y 129.)

En 1083, el vescomte de Bas, l'Udalart, entregà al monastir de Sant Joan de Ripoll, en potestat del cardenal Ricart, de la sacra romana esglesia, pare del monastir de Marsella, y den Bernat, abat de Santa María de Ripoll, les dues esglesies de Sant Juliá de Vallfogona y Sant Pere de Montgron. (Joaquim Miret y Sans: obra darrerament citada, p. 12.)

(4) L'any 1084, se subjectà l'esglesia de Santa María de Besalú al monastir de Sant Ruf d'Avinyó. Pochs anys després, l'esglesia de Sant Vicenç de Cardona que-

després el de Moissac, el famós monastir cluniacench del Llenguadoc (1), el de l'illa de Lerins davant de Cannes (2) y el de Sant Pons de Tomeres (3).

Les congregacions del Migdía de França vénen a establirse a Catalunya: ja per medi de fundació de *cel-lules* en llurs possessions; ja substituint ordres relaxades, a petició dels magnats; ja fent una mena de colonisació de les terres ermes.

El monastir de La Grassa dirigí ses colonies en el Rosselló, fundanthi dos *cel-lules:* l'una a Sant Pere de Prades y l'altra a Sant Martí de Canoha. Les envià després als comtats de Girona y de Vich, es a dir, al país devastat que sofría 'l pes de l'invasió serraína desde que la Septimania se n'havia lliurat. En 876, el monastir de La Grassa funda tres *cel-lules:* a Bouisse (*Boussiniacus*), a Palairac (*Palairacus*) y a Couiza (*Cuvicianus*) (4). L'any 1090 s'implanta a Sant Adrià del Besòs una congregació de canonges regulars de Sant Agustí, vinguda de Sant Ruf d'Avinyó, que s'establí també més tart al castell de Marmellà (5).

Els bisbes del Migdía de França prenen part a les nostres festes de consagració y dedicació de temples: axís els bisbes de Coserans, Magalona, Nimes, Tolosa, Albi, Agda, Carcassona, Narbona, Béziers, etc., se junten ab els bisbes catalans d'Elna, Girona, Vich, Urgell, Barcelona y Roda (6).

dava igualment subjecta a Sant Ruf. (Joaquim Miret Sans: *Relaciones entre los monasterios*, etc., citada, p. 18.)

(1) L'abadía de Santa María d'Arles, de l'ordre de Sant Benet, portava primitivament el nom de *Vallespir*. Fou donada a Moissac en 1079. Devingué tan pobre en el segle IX, que 's vegé en la necessitat d'unirse a la de Sant Andreu de Sureda. (*Histoire générale de Languedoc,* vol. IV, citat, p. 452.)

Formaven part de les possessions de Moissac el monastir de Camprodon (*Monasterium Sancti-Petri de Campo-Rotundo*) y el de Sant Pau de Valoles o de Fenouillet (Ernest Rupin: *L'abbaye et les cloîtres de Moissac*. París, 1897. P. 181 y següents.)

(2) L'any 1068, té lloch l'incorporació de Sant Pol del Maresma al monastir de Lerins, a Provença. (Joaquim Miret y Sans: *Relaciones entre los monasterios, etc.,* citada, p. 17.)

(3) Desde mitjans del segle XI estava unit a n'aqueix monastir llenguadocià 'l de Sant Benet de Bages. (Joaquim Miret y Sans: obra darrerament citada, p. 17.)

(4) Emili Cauvet: *Etude historique sur l'établissement des Espagnols dans la Septimanie aux VIIIme et IXme siècles*. Narbona, 1877. P. 98 y següents.

(5) Villanueva: obra citada, vol. XVII, p. 128.

(6) A l'acta de consagració de l'esglesia del monastir de Cuixà, del any 974, hi firmen: *Suniarius, Episcopus Elenensis; Miro, Episcopus Gerundensis; Fruga, Episcopus Ausonensis; Guisadus, Episcopus Urgellensis; Ysolus, Episcopus Tolosanensis; Bernardus, Episcopus Coseranensis; Francus Episcopus*. (*Marca Hispanica*, ap. CXIX.)

A l'acte de consagració de l'esglesia de Sant Pere de Roda, l'any 1022, hi assisteixen els següents bisbes: *Oliba, Episcopus Ausonensis; Vifredus, Episcopus Narbo-*

Igualment els bisbes de l'altra banda dels Pirineus assisteixen als nostres concilis (1).

A n'aquestes causes d'ordre religiós, poden afegirsen de nombroses de ordre polítich, que eren l'exteriorisació d'una certa comunitat de raça.

«Els pobles de la Marca d'Espanya — diu en Miret y Sans (2) — pogueren continuar y augmentar llurs relacions y afinitats ab els pobles de la Galia meridional, animats tots de repugnancia y aversió als franchs. La mateixa constitució y entrada dels exèrcits den Carlemany y den Ludovich *el Piadós*, eren un medi o vehícol pera estrènyer aitals relacions y establir bases de fusió entre les dues vessants. En aquelles tropes abundaven els soldats aquitans, provençals, narbonesos y gots o hispà-romans, es a dir, naturals de la regió que invadien, aixís com els *hostolencs*, o siguin els peninsulars refugiats a la Septimania, que 's dedicaven al cultiu de la terra adquirida

nensis, representat pel bisbe de Girona; *Stephanus, Episcopus Agathensis* (Agde); *atque Stephanus Altensis.* (*Marca Hispanica*, ap. CXCIV.)

A l'acta de dedicació de l'esglesia de Ripoll, l'any 1032, hi firmen: *Oliba, Episcopus; Vifredus, Episcopus Carcasonensis; Amelius, Episcopus Albiensis; Berengarius, Elenensis Ecclesiæ præsul; Eriballus, Episcopus Urgellensis; Bernardus, Episcopus Coseranensis; Guilabertus, Episcopus Barchinonensis; Petrus, Episcopus Gerondensis; Arnallus, Episcopus Tolosensis; Guifredus, Sanctæ primæ Sedis Narbonensis; Willelmus, Episcopus Ausonensis; Rambaldus Episcopus; Berengarius, Episcopus, Gerundensis; Willelmus, Episcopus Urgellensis; Arnulfus, Episcopus Rotensis; Gualterius, Albanensis Ecclesiæ Episcopus*, cardenal llegat del papa; *Archiepiscopus Tarraconensis.* (*Marca Hispanica*, ap. CCVIII.)

A la consagració del lloch que havia d'ocupar Sant Miquel de Fluvià, hi assisteixen, entre altres, els bisbes de Coserans, de Magalona, el vell Montpeller, de Nimes, Elna, Roda; y l'acta ve després confirmada per en Giraldus, bisbe d'Ostia, llegat pontifici. (*Marca Hispanica*, ap. CCXXVIII.)

(1) El concili de Barcelona celebrat l'any 906 se reuneix *in Ecclesia Sanctæ Crucis*, presidit per l'arquebisbe de Narbona, y hi assisteixen els bisbes *Gerundensis, Biterrensis, Urgellitanus, Ausonensis, Barcinonensis* y *Palliarensis.* (Joseph Sáenz de Aguirre: *Collectio Maxima Conciliorum Omnium Hispaniæ et Novi Orbis.* Roma, 1752. Vol. IV, p. 369.)

Firmen l'acta del concili celebrat a Fontcuberta, en territori narbonès, l'any 911, els bisbes *Narbonensis, Gerundensis, Urgellensis, Lutovensis* (Lodève), *Barchinonensis, Carcasensis, Biterrensis, ecclesiæ abbas... Savaricus sancti Pauli abbas, Tolasensis.* (Villanueva: obra citada, vol. X, ap. XIV.)

A n'el concili de Girona celebrat l'any 1068, hi assisteixen, a més del cardenal llegat, els següents prelats: *Narbonensis Archiepiscopus, Auxensis* (Auch) *Archiepiscopus*, y els bisbes *Gerundensis, Urgellensis, Ausonensis, Agatenis, Rotensis. Comeniensis* (Comenge), *Tolosani, Uzeticensis* (Uzès). (Villanueva: obra citada, vol. XIII, ap. XXV.)

A n'el concili celebrat a Girona l'any 1078, hi assisteixen, a més del cardenal llegat, els bisbes d'Ausona, Elna, Girona, Roda, Carcassona, Barcelona, Comenge y Urgell. (Villanueva: obra citada, vol. XIII, ap. XXVI.)

(2) *Discurso leído en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, citat, p. 13.

per l'*aprisió* y estaven obligats al servey militar y a guardar la frontera. Excusat es fer notar les conseqüencies d'aquesta barreja de gents meridionals sotsmeses als franchs y animades dels mateixos sentiments.»

Aquests se resolen en casaments dels magnats, que porten a una certa unió política (1), que 's realisa a les darreríes del segle x y en els segles xi y xii, y que explica variacions en el nostre art y noves influencies mutues.

Les relacions comercials resulten, com es natural, extensíssimes. El provençal era, com el lombart (2) y el català, comerciant per excelencia; y ses ciutats y les nostres estableixen consulats y factoríes.

RELACIONS AB LA FRANÇA DEL NORT

La França del Migdía, de que venim parlant, era realment la Galia de que parlen nostres documents. El Loire venia a ser una frontera al nostre món, y, d'ella en amunt, es pera 'l nostre país terra llunyana, ab la que sols en casos extraordinaris s'estableixen relacions. Les motivaren causes poderosíssimes, com la dependencia, efectiva primer y nominal després, dels emperadors carlovingis, en els que nostres antepassats veyen els llurs sobirans, y els que 'ls nostres abats consideraven com una suprema font de dret, com una autoritat sagrada y perenne, derivada del Imperi romà, esdevingut indiscutible. Aqueixa autoritat imperial fa mirar ab gran respecte la gent del Nort; y es una gran honra, pera les esglesies y monastirs que 's funden, que vagi a consagrarlos, a tall de llegat imperial, un bisbe del Nort, com el de Bourges. Així, en el precepte de constitució del monastir de Gerri, se cita, entre les donacions, d'una manera especial, l'esglesia de Sant Sadurní, que l'abat Gaudemir havia edificat y fet consagrar per l'Alexandre, bisbe de Bourges. La data de l'escriptura es del any 814 de l'Encarnació (3). Un altre bisbe de Bourges escriu com amich al abat Oliva ab motiu de la mort den Bernat Tallaferro, qui morí ofegat al Ròdan (4).

(1) Els comtes de Besalú y de Cerdanya tingueren ab els de Foix continues relacions, posseien dominis y exercien certs drets al altre costat del Pirineu durant un temps considerable. Aixís, desde l'any 994, a l'època en que 'l país de Foix depenia del comtat de Carcassona, en Bernat, fill del comte Oliva, y sos germans, intervingueren en una donació feta al monastir de La Grassa. El matrimoni de na Ermessindis de Carcassona, germana den Bernat, senyor de Foix, ab en Ramon Borrell, comte de Barcelona (últims del segle x), establí íntimes relacions entre aquestes dues cases. (BAUDON DE MONY: *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne*. París, 1896. Vol. I, p. 26 y següents.)

(2) C. PITON: obra citada, vol. I, p. 41.

(3) SANPERE Y MIQUEL: *Invasión de los árabes, etc.*, treball citat. «*Asociación Literaria de Gerona*», p. 280.

(4) *Marca Hispanica*, ap. CLXXXVIII.

Alguna que altra vegada, els nostres bisbes emprenen llarchs viatges pera assistir als concilis que se celebren al Nort; com el bisbe de Barcelona Frodoino, que assisteix al concili de Troyes, l'any 878 (1).

Els abats dels nostres monastirs reclamen un precepte del emperador, que vingui a confirmarlos llurs propietats y a donarlos com una constitució que 'ls serveixi de regiment y els doni l'independencia, constituint un poder religiós davant del feudalisme. Es curiosíssim el viatge del abat Sunyer (any 968) a demanar el precepte imperial pera 'l monastir de Sant Pol de Mar (*«in honore Sancti Pauli consecratum, situm est in comitatu Gerundensi, in loco qui dicitur Maritima»*, com diu el precepte) y pera 'l de Sant Feliu de Guíxols. L'abat Sunyer acut davant den Lotari acompanyat del arquebisbe de Reims (2); y aquest, escoltant el consell de la seva mare, na Gerberga, apoyada la petició per l'arquebisbe, li concedeix lo que demana.

Els bisbes del Nort vénen algunes vegades als nostres concilis. A n'el concili de Girona del any 1068, ja citat, manat convocar per en Ramon Berenguer *el Vell* y sa muller, na Almodis, presidit pel cardenal llegat Huch Càndit, monjo de Cluny, hi assisteix el bisbe d'Auxerre, l'antiga vila galoromana del Nort.

Esmentem aquí 'l fet, citat per en Beer (qui 'l copía del Mabillon), de dos nobles germans de Barcelona que estudíen en 1013 en el monastir de Fleury, dirigits per en Gancelinus, l'amich del nostre abat Oliva, fet paralel a la vinguda den Gerbert al estudi de Vich; y el no menys interessant de trobar a la sèu de Puy una copia feta en 958, pel monjo Joan, al escriptori de Ripoll, de la colecció de decretals portada a la capital del Velay pel bisbe Gotescaldus després de sa pelegrinació a Sant Jaume de Galicia (3).

Cal fer, en lo de l'influencia del Nort, una excepció pera un monastir d'especial importancia històrica: el de Sant Pere de Cluny. En el segle x, Cluny era una petita vila del Maconnais, que devingué, per testament, la propietat del duch d'Aquitania, en Guillem *el Piadós*. A les darreríes de sa vida, volgué aquest fundar un monastir. En companyía del abat de Gigny y de Baume buscà un lloch propici a la realisació de son projecte. «Arribaren,

(1) Francesch Rogent y Pedrosa: *Catedral de Barcelona. Descripción artístico-arqueológica. Precedida de un resumen histórico,* per Gayetá Soler. Barcelona, 1898. P. 9.

(2) *Marca Hispanica,* ap. CVIII.

(3) R. Beer: *Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll.* Traducció de Barnils. «*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*». Barcelona, 1909. P. 137 y següents.

a la fi — diu la crònica, — a un lloch apartat de tota societat humana, tant desert que semblava en certa manera l'imatge de la solitut celestial.» Aqueix lloch era Cluny. Això passava cap al any 909. Sant Odon, segon abat de Cluny, es el que mereix el títol de creador de la casa. L'Odon descendeix d'una noble familia franca. Era un home profondament instruit, que adquirí una influencia considerable. Féu tres viatges a Roma; reformà, a dita capital, el monastir de Sant Pau extramurs; sotsmeté igualment a la regla de Cluny 'ls monastirs de Sant Agustí de Pavía, de Tulle en el Llemosí, d'Aurillac a l'Auvernia, de Bourg-Dieu y de Massay en el Berry, de Sant Benet-sur-Loire, de Sant Pere-le-Vif a Sens, de Sant Allire a Clermont, de Sant Julià de Tours, de Sarlat en el Perigord, de Roman-Moûtier en el país de Vaud.

Es l'Odon qui realisà primer el pensament d'unir a la seva abadía, y baix l'autoritat del abat, les comunitats noves que erigía. «Res d'abats particulars: sols priors pera tots aquests monastirs. L'abat de Cluny sol, les ha de governar: unitat de regiment, d'estatuts, de reglaments, de disciplina. Es una agregació de monastirs al voltant d'un sol, que esdevé aixís la metròpoli y el cap.»

Sant Odiló, l'abat successor den Maieul, construeix un claustre magnífich, ornamentat de columnes de marbre que féu venir pel Durance y el Ròdan. «He trobat — diu — una abadía de fusta, y la deixo de marbre (1).»

Deixem de banda l'influencia que 'ls monjos de Cluny hagin pogut exercir en l'arquitectura, y limitemnos en aqueix article als fets de relació entre aqueixa poderosa institució monàstica y el nostre país català. Es del segle x el primer document català referent a Cluny. En el testament den Seniofret, comte de Cerdanya y de Besalú (2), fet l'any 966, se fan deixes a la major part dels monastirs de Catalunya, y després un llegat a Sant Pere de Cluny: «*Et apprehendere faciatis de illos pesas decem de dinarios Ausonæ aut Barcinonæ vel Gerundis, et ipsos donare faciatis ad cœnobium sancti Petri de Cluniaco.*»

Comença després l'anexió de monastirs a Sant Pere de Cluny. Aqueixa qüestió l'ha estudiada 'l docte escriptor D. J. Miret y Sans, membre del «Institut d'Estudis Catalans». «Era freqüent — diu, — en el segle XI, l'anexió de les esglesies y monastirs a les més cèlebres abadíes de França. El monastir de Sant Joan de la Penya fou el primer dels que a Espanya quedaren subjectes a la reforma cluniasenca abans del any 1022. Sant Salvador de Oña

(1) VIOLET-LE-DUC: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle.* París, 1858. Vol. I, p. 245 y següents.

(2) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. I, citat, de les *Noticias históricas,* ap. III.

(diòcesi de Burgos), Santa María de Nájera (provincia de Logroño), Sant Pere de Cardeña (provincia de Burgos), Santa María de Villafranca del Vierzo (provincia de León), y molts altres, quedaren igualment units a Cluny (1).»

Data de 1074 la donació dels castres de Beran y Roda, ab llurs termes y esglesies, a favor de l'abadía de Cluny, per en Gerbert Miró; de 1079 la donació a la mateixa abadía de l'esglesia de Casserres, feta pel vescomte de Cardona; y de 1080 la donació, també a Cluny, feta per na Adaleta Guadaldis, filla del Arsendis, de sa esglesia de sant Pere de Clarà, entre Orrius y Argentona, en el comtat de Barcelona. Sant Benet de Bages ja estava unit a Sant Pons de Tomeres desde mitjans del segle (2).

Entre 'ls monastirs anexionats al de Moissac, figuren el de Sant Pere de Camprodon, Santa María d'Arles y Sant Pau de Vallosa, units en 1078 a la abadía de Moissac, y subjectes, en conseqüencia, a l'ordre de Cluny, pel comte Bernat II de Besalú (3). Aqueixes anexions implicaven realment una mutua compenetració. Els llegats devien després multiplicarse, segons se desprèn del estudi dels documents de l'època (4).

RELACIONS DEL PAÍS CATALÀ AB LO RESTANT D'ESPANYA PAÍS MUSULMÀ:

Les relacions del país català, en aquests segles, ab lo restant d'Espanya, han d'estudiarse desde dos punts de vista: les que s'estableixen ab els països musulmans del Imperi d'Occident, ben aviat partit en numerosos reyalmes, y les que hagin pogut lligarlo ab les altres terres hispàniques cristianes.

L'influencia musulmana a Espanya ha estat importantíssima: ella segregà de l'historia artística europea, durant segles, una part del país, ha imprès caràcter al desenrotllament de la seva decoració, y ha marcat de manera imborrable la frontera del migdía del art romànich.

(1) *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac,* citada, p. 16 y 17.
(2) Id., id., p. 17.
(3) L'acta d'aquesta subjecció ha sigut publicada en la *Marca Hispanica,* apèndix CCLXXXIX; en la *Gallia Christiana* (vol. I, doc. n.º 22, de l'esglesia de Cahors); en el *Cartulaire de l'abbaye de Cluny,* publicat per Bruel (doc. n.º 3,523, vol. IV); en la monografía *Monasterio de San Pedro de Camprodón,* escrita per Francesch Montsalvatje (ap. n.º 10). Mabillon, en sos *Annales ordinis S. Benedicti* (vol. V, p. 129), dóna noticia d'aquesta anexió, mes no copía 'l document. (Joaquim Miret y Sans: *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac,* citada, p. 12.)
(4) Llegim en un document del segle xi: «*In xpi nomine. Ego Guillermus... dono... domos et mansiones quas habeo inframenia barchinone in loco vocitato monte taber sub miraculo... Ad alodium propium habent autem afrontationes prenominate domus et mansiones a parte horientis in curte et in domibus sancti petri cloniacensis...*» (Joaquim Sarret y Arbós: *Documento del siglo XI, relativo á Sant Andreu de Palomar (Barcelona), procedente del Archivo de Sant Benet de Bages.* «*Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa.*» Barcelona, 1902. Vol. III, p. 634.)

Es, aqueixa influencia, ben poca a Catalunya durant el període que 'ns ocupa. Cal dividir l'estudi en dues parts: en la primera, determinar l'influencia artística musulmana durant el curt temps de sa dominació; en la segona, fixar les relacions artístiques del nostre país ab els països musulmans.

L'edificació musulmana ha deixat a Catalunya no més que 'ls petits fragments de Tarragona. La dominació fou, per altra part, de curta durada: menys d'un segle a la Catalunya vella. Axís ho demostra 'l fet de que els noms locals d'origen aràbich no 's trobin més que a la Catalunya nova (1). A la mateixa conclusió que la toponomàstica, porta l'estudi dels cognoms. A la nostra terra no existeixen els cognoms d'origen musulmà, y rares vegades el nom gentilici *Maurucus* apareix en els documents (2).

Senyalen els documents, algunes vegades, com les meçquites dels invasors són aprofitades després, convertintles en esglesies. Mossèn Gudiol féu notar ja l'aprofitament, en el temps més antich, de les meçquites a la Catalunya vella. «Hi ha indicacions — diu — que fan creure com s'aprofitaren les mateixes meçquites mahometanes, un cop s'havien fet els cristians amos de les poblacions, dedicantles al veritable Déu. Sabem que l'endemà d'haverse apoderat de Barcelona en Lluís *el Piadós*, va dedicar a Crist els llochs ont els servidors del Profeta feyen llurs oracions, després de purificarlos.» «En la dedicació de l'esglesia de Lacor, prop de la Portella, l'any 900, llegim que alguns homes pregaren a n'en Nantigis, bisbe d'Urgell, *ut veniret ad ecclesias idolorum consecrandas,* ab que sembla poden entendres també alguns santuaris mahometans (3)». Altres vegades els poderosos del país donen a l'Esglesia 'ls edificis de les ciutats conquerides o 'ls prometen els de les viles a conquerir, com associant el poder sobrenatural a la llur empresa de conquesta. Les donacions són de castells, de meçquites pera transformarlas en esglesies, o de cases, y fins d'estables o de terres. Els comtes d'Urgell, sobre tot l'Armengol IV y el V, han deixat documents importants, entre 'ls que són de notar les meçquites pera ser convertides en esglesies. Aqueixa donació de les coses abans de conquerir es antiga: l'Armengol IV (1086) dóna a la Seu d'Urgell varies finques y les terres que Déu li donarà contra la gent ismaelita fins a la fi del temps (4). El mateix comte Armengol IV (1091) dóna al monastir de Sant Sadurní terres sota 'l castell alt

(1) Balari: obra citada, p. 16.
(2) Id. íd., p. 531.
(3) Joseph Gudiol y Cunill: *Nocions d'Arqueología Sagrada catalana.* Vich, 1902. P. 211 y següent.
(4) *Marca Hispanica,* ap. CCC.

de Gerb, y a més un mas de cavaller (*unam cavellariam*) y la millor meçquita que 's trobi a la ciutat amenaçada, pera que s'hi construeixi un altar a Sant Sadurní (1). Més tart el mateix comte dóna a la Seu de Santa María d'Urgell el castell de Gerb; donació confirmada per l'Armengol V. Es curiós aquest document confirmatiu de que al donatiu del castell s'hi afegeixen totes les meçquites de la ciutat de Balaguer (*infra muros civitatis Balagarii*) ab les llurs terres, vinyes, horts, arbres (*et tendis et almuniis*). En especial concedeix la meçquita d'Avinami pera que hi facin una esglesia de Sant Sadurní, el patró del famós monastir de Sant Sadurní de Tabèrnoles (2).

Les relacions ab el país musulmà-hispànich no podien menys d'existir. Apart la guerra a les fronteres, les correríes y les invasions eren freqüents. Els poderosos califes de Córdova deixaven llur ciutat opulent, ennoblida per totes les esplendors de la civilisació, y en 985 invadien la terra catalana y prenien y assolaven Barcelona, que posseeixen durant dos anys. Una segona invasió cal senyalar en l'any 1003, per l'Abd-el-Melek, en temps den Ramon Borrell, comte de Barcelona. D'aqueixes expedicions queda sols el recort de devastacions y incendis. Els monastirs cuiden d'anotar com els antichs diplomes, instruments y llibres han estat cremats pels musulmans, y les esglesies destruídes y els monastirs devastats (3).

Els cristians, en cambi, ab en Ramon Borrell de Barcelona y l'Armen-

(1) «*Et quando voluntas Dei fuerit ut sit capta civitas prædicta Balagarii, donem ad prælibatum cœnobium sancti Saturnini meliorem meschitam quæ inveniri poterit infra totam civitatem cum omnibus suis pertinentiis; excepta majore, quam dedi sanctæ Mariæ sedis. Et illa meschita prædicta dono ei sub hac convenientia ut sit ibi constructum altare in honore et nomine sancti martyris Christi Saturnini...*» (*Marca Hispanica*, ap. CCCIX.)

(2) Donació del castre de Gerb a l'esglesia d'Urgell pel comte Armengol V (any 1094): «*Ego Ermengandus nutu dei comes Urgellit... concedo atque dono ecclesie sancte Marie sedis Urgelli ipsum meum castrum de gerb superiorem quod est hedificatum sursum in ipso podio de prefato gerb contra septentrionalem partem... Et addo ad hoc donum «omnes meschitas que sunt infra muros civitatis balagarii» cum omnibus terris et vineis et hortis et arboribus et tendis et almuniis et omnia que illorum sunt vel esse debent...*» (Joaquim Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*. Barcelona, 1900. Ap. VIII, p. 362.)

A l'escriptura de donació del comte l'Armengol d'Urgell al monastir de Sant Sadurní, del any 1092, llegim: «*...ut in ipsa meschita quæ est de Avinamoni, faciatis ecclesiam de S. Saturnino, et ipsa ecclesia abeat decimas et primitias totas ab integrum cicut ecclesia debet abere fideliter. Et nullus homo abeat licitum fabricare ecclesiam aliquam in aliquo loco in ipsa civitate, nisi in ipsa Zuda de Sancta Maria, et ista de S. Saturnino. Et est ipsa meschita in ipsas casas...*» (Villanueva: obra citada, volum XII, ap. I.)

(3) Balari: obra citada, p. 274 y següents.

gol I d'Urgell, després de repelir l'escomesa del Abd-el-Melek, fill del Almançor, al cap de nou mil cavallers seguits de llurs bisbes, van a ajudar en Mohamet en guerra civil contra en Soleiman, ajudat dels castellans y lleonesos, y arriba fins a Córdova y 's bat pels camps d'Andalusía. En Ramon Berenguer I, en 1071, emprèn arriscada expedició a Murcia, ont els valís de Murcia y de Tadmir, auxiliats dels reys de Sevilla y els de Toledo y Valencia, lluitaren desesperadament. Sòn sabuts els auxilis den Berenguer Ramon II, junt ab el monarca d'Aragó Sancho Ramírez, al Almutamin, rey moro de Valencia, al que combaté y vencé 'l Cid Ruiz Diaz de Vivar en la segona meitat del segle xi.

A les guerres s'unia l'acció diplomàtica, y les esglesies pactaven ab els reys moros la possessió espiritual de llurs terres: així, en 1058, l'Halí, senyor de Denia, cedeix a la Sèu de Barcelona 'l bisbat y les esglesies de ses terres de Denia y les Balears, les moçàrabs existents y les encara a fer (1).

No cal desconèixer tampoch l'existencia de grupos cristians moçàrabs a les terres mahometanes: aixís, a la consagració de la Sèu de Barcelona, de 1058, hi assisteix el bisbe moçàrab de Tortosa, en Patera (2).

Hi degué haver, ab tot, una penetració comercial que indica 'l fet d'adoptarse a Catalunya noms y unitats monetaries musulmanes desde l'any 981, època de preponderancia d'Almançor, primer ministre del califa Hixem II (3). Arriba això fins al punt d'encunyarse, en la primera meitat del segle xi, mancusos d'or exactament iguals en apariencia als dinars del rey de Màlaga Yahya Al-Motalí encunyats a Ceuta, algun d'ells ab la llegenda de *Raimundus Comes*, del comte de Barcelona (4). Contribuía a fer córrer la moneda del tipo aràbich, a més del comerç, els paries que 'ls comtes rebien en metàlich dels prínceps musulmans de Tortosa, Lleida y Saragoça (5).

Devegades els documents citen els objectes del comerç moresch, anomenantlos hispans. Una caixa moresca devia ser la a que 's refereix un document del any 1095, en el que 's diu que l'Udalart y na Persedia donaren a llur gendre Martí y a llur filla Adalezis una caixa lombardesca y una altra d'hispana: *et alio de yspanie* (6).

(1) *Marca Hispanica*, ap. CCXLIX.
(2) Id. íd., ap. CCXLVIII.
(3) Joaquim Botet y Sisó: *Les monedes catalanes*, Barcelona, 1908. Vol. I, p. 28 y següents.
(4) Id. íd. íd., p. 72.
(5) Són molts els documents que justifiquen que ja 'ls primers comtes rebien tributs o paries dels reys moros d'Espanya, com la donació de les *Raficas* de Tortosa, feta pel comte Sunyer (914-945) a l'esglesia de Barcelona pera construir la Canonja, y altres. (Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 143.)
(6) Balari: obra citada, p. 606.

ELS ESTATS CRISTIANS D'ESPANYA

Al tractar de les relacions de Catalunya ab les monarquíes cristianes hispàniques en els segles IX, X y XI, cal primerament parlar del Ribagorça, unit per tantes relacions ab la terra catalana. Sabut es que 'l Noguera Ribagorçana es pera molts geògrafs considerat com el límit de Catalunya, afirmació apoyada pels documents.

«Sense endinzarnos en les grans fosquetats que envolten els origens de la reconquesta ribagorçana — diu en Carreras y Candi, — trobem, al començar el segle IX, que molts pobles d'aquesta regió contribueixen a la restauració de l'esglesia de la Sèu d'Urgell (any 839), simultaniament als de Pallars, Urgell, Cerdanya y Bergadà (1). D'aquí 's deduirà la mancomunitat d'aspiracions y existencia de certa unió política entre 'ls pobles pirinenchs dels dos Nogueres y del Segre. Manifesta també dita mancomunitat el costum, existent desde 'ls primers temps en la Ribagorça, de datar els documents pels anys dels reys de França, segons solien els comtats de la Marca Hispànica y no succeía ni a Sobrarbe ni a Aragó (2).»

El Ribagorça manté, ab tot, ses relacions ab l'Esglesia d'Aragó y ab la part de França fronteriça; y els concilis a que assisteixen els bisbes de Roda perden sovint el caràcter de congregació llenguadociana pera ferse catalans-aragonesos (3).

Les relacions ab els altres estats espanyols dels segles IX y X són escassíssimes.

Després del Aragó les relacions són més comuns ab Navarra, essent de període més avançat les relacions ab el nucli castellà y gallech.

En l'origen de Navarra apareixen aliances polítiques ab els comtes de Aragó y Cerdanya, y relacions polítiques y religioses, més aviat individuals, entre l'abat Oliva de Ripoll y el rey Sancho *el Major* de Navarra, que havia fet un rudimentari imperi hispànich, reunint sota sa corona de

(1) *Marca Hispanica*, ap. I.

(2) FRANCESCH CARRERAS Y CANDI: *Caciquisme polítich en el segle* XIII. «*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*», vol. III. Barcelona, 1905-1906. Págs. 18 y següents.

(3) En el concili de Jaca d'Aragó, celebrat l'any 1063, hi sotscriuen els següents bisbes: «*Austindus, Ausciencis Ecclesiæ Archiepiscopus; Guillermus, Urgelæ Ecclesiæ Episcopus; Stephanus, Olorensis Ecclesiæ Episcopus* (*Oloron*); *Heraclius, Bigorrensis Ecclesiæ Episcopus; Gomensanus, Calagorritanæ Ecclesiæ Episcopus* (*Calahorra*); *Joannes, Legurensis Ecclesiæ Episcopus; Sanctus, præfate Ecclesiæ Episcopus; Paternus - Cæsaraugustanensis Ecclesiæ Episcopus; Arulphus, Rotensis Ecclesiæ Episcopus; Belasco, Abba Cænobio S. Joannis Babtistæ* (Sant Joan de la *Peña*), *Bauzo, Abba Cænobio S. Andreæ Apostoli; Garutus, Abba Asinensis.....*» (Monastir Asanense o de Sant Victorià) (JOSEPH SÁENZ DE AGUIRRE: obra citada, vol. IV. p. 422.)

rey de les Espanyes els antichs territoris de Lleó, Castella, Navarra, Aragó y Basconia (1).

En els documents, difícilment s'hi troba altre indici de relació ab Castella, Lleó y Galicia que un caràcter ben universal: la devoció a Sant Jaume de Galicia y els viatges de la gent del interior d'Espanya cap a la seva terra passant per la nostra.

Els més antichs documents referents a n'aqueixa qüestió són donacions testamentaries o noticies sobre pelegrinacions. Per exemple, l'acta de consagració de l'esglesia de Tolba parla de la pelegrinació a Sant Jaume de Galicia (2). La comtesa Ermesindis, en son testament de 25 de Setembre de 1057, fa un llegat abans d'emprendre la pelegrinació a Sant Pere y Sant Pau de Roma y a Sant Jaume de Galicia (3).

CONSEQÜENCIES ARTÍSTIQUES

Aqueix estudi documental d'influencies porta a explicar com podien venir a Catalunya les idees d'art forasteres. Hem vist com els abats y els comtes, y fins la gent humil, pelegrinava cap a Orient, y les corrents de comerç que ab ell ens relacionaven; però 's pot dir, per endavant, que són aquí escasses, millor potser es afirmar nules, les formes vingudes directament a nosaltres del Mediterrani oriental. La comunicació ab l'Orient es per medi d'Italia, per medi dels mariners, dels marxants y dels mestres de cases lombarts.

Tenim després una intensa relació ab el Llenguadoc, com si fossim una extensió d'aquell país. El P. Villanueva (4) l'havia aixís resumida, aqueixa influencia: «Sabuda es — diu l'ilustre excursionista del segle passat — la dependencia o sia la reverencia y respecte ab que miraven als reys de França les esglesies de Catalunya, senyaladament la de Vich, que devia al rey Odon el senyoriu d'aqueixa ciutat ab altres privilegis. Ningú ignora tampoch la subjecció de les mateixes a la de Narbona, com a sa metròpoli, en l'espay de quasi quatre segles.» «Teniem aquí — continúa després — gran part de la llegislació civil francesa: nostres comtes se protestaren feudataris d'aquells reys, al menys fins entrat el segle x; tots cercaven llavors la confirmació de llurs possessions en els privilegis d'aquells reys que anomenaven *præcepta;* fins tot el segle xii se calendaren nostres escriptures pels anys de llurs regnats; la lletra francesa se 'ns ficà a casa a meitat del se-

(1) Joseph M.ª Pelliceb y Pagés: *Santa Maria del Monasterio de Ripoll.* Mataró, 1888. P. 81.—Flórez: obra citada, vol. XXVIII, ap. XII.
(2) Fr. José de la Canal: vol. XLVI de la *España Sagrada,* ap. II, p. 227.
(3) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. II, p. 51 y següents.
(4) Obra citada, vol. VI, p. 38 y 39.

gle IX, abolida la gòtica; nostres bisbes anaven y venien per tot a Narbona com a sa metròpoli...» En l'arquitectura, es de tal intensitat la relació, que es difícil senyalar els límits nort de la nostra escola romànica, que s'extén seguint el Pirineu cap al Foix, cap al Comenges y al Coserans fins al Bearn, y cap al nort fins a trobar els intensos centres de Narbona y Tolosa. En menor grau, hem de senyalar l'influencia de la Provença, país més separat de nosaltres, que té una personalitat potent, de tal manera que la influencia que 'ns arriba de l'Italia sembla com si no pogués penetrar en aquella terra cultíssima, ont reviu l'esperit helènich en plena Edat mitjana.

L'influencia del Nort ve tardana, en ple segle XI, ab les creixents relacions dels nostres monjos ab els de Cluny, y 's fa ja més intensa ab la vinguda dels cistercians, que porten una arquitectura tota llur, que sobreposen a la nostra.

Finalment, l'influencia dels estats d'Espanya, cristians y musulmans, es en nosaltres quasi nula: alguns escassos detalls de vaga relació moresca, algun que altre moble o objecte de comerç.

Pot afirmarse que durant aqueix període dels segles IX, X y XI la separació es complerta. Entre Castella y el país català s'hi interposa d'una part lo país dominat pels invasors: d'altre les dificultats orogràfiques, les estribacions de la serra pirenaica casi impossible d'atravessar. Avuy mateix lo pas de Catalunya a Aragó y Navarra arran del Pirineu te dificultats que tot just poden vencer los més atrevits excursionistes. La navegació es també impossible a lo llarch de les costes musulmanes y atravessant l'estret de Gibraltar ab enemichs als dos costats. Aixís l'art que a Asturias, Lleó y Castella 's desarrolla es absolutament independent del nostre art d'influencia lombarda. Son de pobles distints, separats per fronteres infranquejables; nacions de llengua y caràcter distint subjectes a diverses influencies.

Lo mateix se pot dir de les arts musulmanes. L'art brillantíssim que 's desarrolla a Córdova, a Toledo y á Saragoça, no arriba a nosaltres. Les terres que gradualment se conquesten en casi res es marquen durant aqueix període en l'arquitectura de nostres temples. No existeixen pera nosaltres els *alarifes mudejars* que tanta influencia tingueren en l'arquitectura castellana, ni tenim relació d'art ab els nucleus de cristians moçàrabs. Son ells els musulmans y nosaltres dos mons diversos que si 's posen en contacte resten separats com l'oli y l'aigua. Invadeixen los conquistadors catalans les terres del domini musulmà, mes de sos edificis sembla com si ni rastre en quedés al pas de les armes catalanes; dos raçes enemigues una devant l'altre tenen cada una son art, sa arquitectura, sa visió diferenta, incompatible.

Resumint podriem dir: que 'l fons de la nostra civilisació romànica es la romana, y que sobre d'ella, desprès d'un escassíssim coeficient visigot, s'hi sobreposa l'influencia oriental per medi de l'Italia. Y, desprès, que geogràficament forma part d'aqueix gran conjunt llenguadocià que pel costat d'Espanya arriba fins a baix de l'Ebre y desde ell seguint lo curs de ses aigues s'aixampla fins a encloure, com espinada, la serra pirinenca. El nostre art no es una escola aillada: pertany a una gran familia que s'extén per les costes de França y arriba fins a Italia; ab les variants locals, continúa essent un art mediterrani, un art del *mare nostrum* dels romans.

Ermita de la Salut, al Papiol, ab son absis romànich.

Fig 2. — El prelat visitant l'obra. Dos picapedrers a la feina. (Claustre de Girona.)

II

ELS FUNDADORS Y DONADORS

DURANT la gran transformació política que trasvalsà les fronteres dels estats y capgirà les sèus dels sobirans, se n'havia fet una de més intensa, perquè era interna y arribava fins a lo íntim de la constitució social del país.

Al costat de la poderosa organisació política romana n'hi havia una altra de caràcter social y econòmich que regia la població rural adscrita a la terra y dedicada als treballs agrícols.

L'ORGANISACIÓ RURAL AL COMENÇAMENT DE L'EDAT MITJANA

La lley reconeixia la propietat individual del sol als ciutadans romans, y al costat d'ells les corporacions, els temples, les ciutats y, fins l'Estat, tenien llurs dominis territorials; grans extensions de terra de que no dóna idea la divisió de la propietat moderna; grans finques, algunes comparables a un terme municipal actual; immensos *latifundis* com els predis interminables de certes regions del Migdía d'Espanya.

Aqueixes finques immenses eren cultivades per colles d'esclaus y de sirvents: la *familia rústica*, en contraposició als esclaus servidors personals del amo: la *familia urbana*. Al costat d'ells, en la *villa* romana, hi havia 'l

sirvent, home no lliure, adscrit a la terra, que 'n treballava un troç determinat y, a diferencia del esclau, treya profit de son conreu; y el llibert, no completament lliure, que devia a son amo no sols respecte, sinó un cert nombre de jornals l'any y una part en els béns que deixava al morir; y encara després l'home lliure, que no posseía terres y que vivia conreuant la terra d'altri, y el *colonus*, home lliure també, a qui les circumstancies de la vida lligaven perpetuament a la terra que cultivaba.

Les colles de cultivadors de diversa situació social existien a la vegada en les finques; diversos moments d'una llarga elaboració de la condició del treball existien també simultaniament: els esclaus treballant en comú; els esclaus treballant un troç de terra, adscrits a ella y obtenintne benefici; masovers y conreuadors lliures, adscrits al sol que ab llur suor fertilisaven. Això portava la divisió de les finques en dos parts: l'una conreuada pels esclaus: homes y terres del senyor; l'altra dividida en petits troços conreuats per colons y masovers, de la que 'l senyor percebeix una part de fruits o un arrendament.

Aqueixa organisació, que tenia per cap l'autoritat dels grans terratinents, al desaparèixer les restes del Imperi y del regne visigot, es l'únich aglomerat social, y ve a reunir, confonentlos, els drets de la propietat ab la autoritat política; y ve a ser per un moment l'única organisació social realment viva en la nostra terra, prescindint de l'ombra d'autoritat del emperador.

L'uniformitat del Imperi havia desaparegut, substituída per una trituració de la terra; y al art uniforme administratiu anava a substituirlo l'obra pobre local de les grans conreríes que tenen pochs medis de relació exterior (1).

Aqueix es el caràcter a fer notar que diferencía, en el nostre país, l'organisació romana y la romànica. Aquella produeix un art de funcionaris, un art administratiu de colonisador que aixeca ses obres en mig d'una població indígena indiferent: en l'altra l'art se desenrotlla ab els medis propis de la vida rural, y el paguen y fins l'executen els pagesos, la gent del país. En la nostra terra les ciutats són, en els primers moments d'aqueix període, o destruídes o en poder dels musulmans, com Tarragona. Empuries va morintse lentament; en el segle IV, y potser en el III, ja 'ls cementiris invadien l'aria abans poblada propera al port, y s'enterrava en lo que havien ocupat les cases, y 's tancaven ab les pedres dels sarcòfegs les velles cisternes. Olèrdola s'havia despoblat. Barcelona era una humil ciutat

(1) FUSTEL DE COULANGES: *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. La Gaule romaine.* París. P. 462.

provinciana d'escassa poblaciò, y l'activitat del temps se troba més aviat en el *vicus* de l'Urgell o en el *vicus Ausonæ*, o en els caps dels dominis feudals que van formantse, o en els monastirs successors de les *villæ* antigues, com elles rodejats d'un poblat y voltats de masíes y *cellæ* aillades, en les que uns pobres pagesos conreuen la terra, com els masovers o els colons romans.

A l'organisació administrativa romana la substitueix l'organisació carlovingia y l'eclesiàstica: al cap de les *civitates* o dels *pagi* antichs, s'hi erigeixen els comtats, representants polítichs de l'Imperi en que 's divideix la terra catalana: els comtats d'Urgell, Besalú, Empuries, Barcelona, Girona, Rosselló, Cerdanya, Pallars, Ausona. Per sobre d'ells subsisteix l'antiga divisió eclesiàstica; les diòcesis, representació de les antigues *provinciæ* y *civitates;* y, per sota la trituració feudal, els senyors de les antigues *villæ*, que prenen el lloch y les funcions que abans havia exercit el poder públich.

Per això cambien els elements socials que erigeixen les obres: al poder de Roma 'l substitueix l'emperador carlovingi; als *senator* y *accensus* antichs, als *præsides*, als *consul* y *curator*, fundadors de termes y jòchs públichs, els susbtitueixen els bisbes, abats de monastirs y comtes y feudals; a l'organisació dels *col.legis* y als *fabri* de les legions, els substitueixen les colles de pagesos o els monjos, o els humils treballadors aillats de les conreríes. L'esforç se dirigeix a fer l'única obra monumental de l'època: l'esglesia que 'ls preceptes imperials obligaren a tenir a tot poblat. L'esforç pera aixecarles es general, es de tothom: cada veinat erigeix la seva esglesia com pot, ab el seu propi suor; cada montanya y cada vall té son monastir; cada troç de terra, cada unitat política o administrativa, el seu temple.

OBRES FETES PELS COMTES Y VESCOMTES

Les obres romàniques són fetes unes vegades pel senyor, pel comte o 'l vescomte. L'esglesia del monastir de Ripoll, de 888, es feta per en Wifret, comte, y na Widinilles, comtesa (1). L'esglesia que en 977 ve a substituirla es pagada en part per poderosos diferents: tal absis fou construit pera son repòs per en Sunyer, comte de Barcelona; tal per en Miró, comte de Besalú; tal altre per en Miró, bisbe de Girona. La de Cuixà fou edificada en 953 pel comte Seniofret de Cerdanya, «tocat d'intèns dolor» y «pera arribar a la gloria del Cel» (2).

Un exemple es l'obra de la sumptuosa basílica de Cardona, *non parva*,

(1) *Marca Hispanica,* ap. XLV.
(2) Id. íd., ap. XC.

diu un document coetani (1019), feta dels propis bens del vescomte Bremundus de Cardona (1). La de Serrateix, feta primerament pels monjos, es després construída per l'Oliva Cabreta y en Miró, pera que sigui la major esglesia de tot el Bergadà, *major Ecclesia de toto Bergitano* (2).

Cada comtat y vescomtat tenía sa gran esglesia, com a centre religiós, cap del mateix, que l'esforç dels comtes s'afanyava en exaltar ab sumptuositats arquitectòniques: Sant Martí d'Empuries, consagrada en 926, ho fou pel comte d'Empuries Gauzbert, en l'antich illot grech (3), cap del comtat d'Empuries y últim reducte ont s'acull la població que fuig de la gran ciutat doble, esdevinguda inhabitable. Santa María de Besalú, junt al castell comtal, es durant anys l'afany dels que regeixen aquell primitiu estat pirinench: el comte Miró hi funda una canònica en 977 (4), y hi presten llur esforç en Bernat *Tallaferro* (1000) (5) y Guillem *el Gras* (1027) (6), fins que logra veure consagrarla el comte Guillem en 1055 (7).

OBRES FETES PELS PODERS ECLESIÁSTICHS

Unes vegades es el poder dels bisbes y canòniques de les Seus els que edifiquen les grans esglesies catedrals o fomenten en gran nombre les obres: els bisbes d'Urgell Sisebut, Nantigi y Sant Armengol, y Oliva, de Vich, son bisbes constructors, veritables restauradors del país.

Altres es un noble que entra monjo, com en Tassius, abat de Sant Pere de Roda, mort en 979 y commemorat en l'inscripció (8) de la seva sepultura, l'epitafi del qual diu axís:

«DEPOSIT. HIC TASSIVS ANCHO CORPORIS MEMBRA
ALTI NOBILIBVS CLLENSENILLE IACENTE,
QVI AVXILIANTE DEO HANC AVLAM IN CAPUT EREXIT,
SEDEM ROMANAM ADIVIT ET DECRETVM ACCEPIT,
FRANCORVM REGEM PETIIT ET PRECEPTVM ADIVNXIT
DEFVIT ISDEM CELESTI MISTERIA VERBI
ANNRDCCCCRI.Q : V : TQVATNI BIS QUOQUE
SEMIS INDICTIONE PRESENTE SVB VI. KAL. FEBR. MS.
OMNES ORATE DOMINVM VI ALMVM SISTAT IN EWN. AMEN.»

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. VIII, ap. XXXII.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CXXII.
(3) Vegis vol. I, p. 305.
(4) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. II, citat, de les *Noticias históricas,* p. 79 y ap. XIII.
(5) Id. íd., ap. XV.
(6) Id. íd., ap. XVII.
(7) Id. íd., ap. XVIII.
(8) *Marca Hispanica,* cols. 397 y 398. — PUJADES: obra citada, vol. VII, p. 41.

La làpida den Tassius commemora minuciosament l'obra d'erecció d'un monastir: la construcció d'una esglesia; la petició d'adherirlo a Sant Pere de Roma, declarantlo axís lliure de subjecció a tot altre monastir, y l'obtenció d'aquest privilegi; la petició y obtenció del decret imperial confirmantli ses peticions; el màxim dels tràmits fins a conseguir completar una fundació.

FUNDACIONS PARTICULARS A voltes són senzills particulars propietaris del lloch o grans terratinents, els que donen les esglesies. La de Sant Benet de Bages, consagrada en 972, una esglesia anterior a l'actual, ho fou per en Salla y Ricardis en una finca propia (*«in proprio prædiolo»*), erigint l'obra y els altars digna y admirablement, complint un vot. Quan els murs arribaren a lo alt, morí na Ricardis, muller del fundador, deixant sos béns a l'obra, essent enterrada en un sarcòfeg de pedra (*«in arca saxæ*), junt al atri. En Salla morí després, essent també enterrat en altre sarcòfeg (*«in sarcophago ex lapillo procavaco juxta ædem atrii»*), y els fills dels fundadors, l'Isarn y en Wifret, acabaren l'obra (1).

El monastir de la Portella, en 1003, fou degut a n'en Wifret y na Doda, mare y fill, viuda aquella den Wifret de la Portella y na Ermentruit (2). En l'acta de consagració de Sant Martí de Fontanet, de 1019, els fundadors (en Joan, edificador de l'esglesia, y sa muller, na María; l'Odegari y la seva muller, na Sindulo), que signen el document, fan constar que feren l'obra junt ab llurs lliberts (*«liberis corum»*) (3). El d'Ager, en 1050, fou degut al Arnau Mir de Tost y sa muller (4).

Axís Santa María d'Organyà degué sa edificació, en 1090, a Isarn, qui la reedificà millor que no era y l'acabà ab sos propis medis (5).

Altres voltes són els humils pagesos els que ab llur treball y llurs almoines aixequen l'obra del temple y ho fan constar en l'acta de consagració, al costat dels clergues y monjos propulsors de l'obra (6).

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXII.
(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. VIII, p. 110 y ap. XXII.
(3) *«...Sig†num Joannes edificatur ecclesie cum Maria uxore sua et liberis eorum. Odegario subscribo. Sig†num Adalberto edificator ecclesie cum uxore sua Sindulo et iberis eorum...»* (FR. JOSÉ DE LA CANAL: vol. XLV de la *España Sagrada*, p. 118 y ap. XXVII.)
(4) VILLANUEVA: obra citada, vol. IX, p. 110.
(5) *«...fuerunt a fundamentis eversa, et sicut nunch evidenter patent cuncta reedificata et multo melius quam non erant, opitulante Deo restaurata; et hæc edificia ab illo Isarno fuerunt cepta et consumata, et de suis propriis largitionibus accumulata.»* (VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, ap. XVIII.)
(6) L'acta de consagració de Santa María, en el castell de Lillet, del any 833.

Uns y altres són constantment gent arrelada al país, gent de la terra, que per primera vegada elabora, sovint ab ses propies mans, l'obra arquitectònica. L'art deixa de ser obra artificial administrativa pera ser obra natural, indígena, devegades fins rústega, sortida de la patria que 's forma.

parla de que 'ls homes del lloch (*commanentes*) edificaren l'esglesia. (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, p. 57 y 58, ap. VI.) — L'acta de consagració de Sant Climent d'Ardocal, de 890, diu que 'ls homes de la vila d'Ardocal edificaren l'esglesia y la donaren al bisbe pera que la consagrés: «*omnes homines cohabitantes in iam dictam villa Ardocale is nominibus, Ansila, Donadeus, Senta, Vardinas, Agapius, Albarus, Cratus, Raudaldus, Trasobado, vel ceteri alii plures in iam dicta villam commanentes, quia edificavimus ipsa ecclesia in honore sancti Clementis, tradimus eam ad venerabilem pontificem nostrum Ingobertum episcopum ad consecrandum.*» (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. XI.) — En l'acta de la dedicació de l'esglesia de Santa María de Fontanet, del any 901, llegim: «... *quæ redificaverunt homines pro Dei amore, is nominibus Wiliselus levita, Ansulfus, Audesindus, Anla, Ansalon presbitero, Desiderio, Salvator, Formesindo Ariulfo, Wimara, Beato, et Stephano...*» (VILLANUEVA: obra citada, vol. XIII, ap. VIII.)

Llegim en l'acta de consagració de Santa Eularia de Follà, any 1031: «...*ad consecrandum ecclesiam in honore santæ Eulaliæ virginis et martiris Christi, quam ediffícaverunt omnes homines, id est Bernardus et Oliba et Berenguer et Pontius et Pere et Ruifret et Bern(ardus et) Arnallus et Esmeinur et Oliba et alli plures ho(mines qui) ibidem adherant, donamus predicti homines ad (predicta) ecclesia Sancta-Eulalia, ad sementerium erig(endum dictae?) ecclesiæ triginta passus... Facta ista donatione undecimo chalendas januar(ii), anno decimo rege expectante...*» (J. A. BRUTAILS: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló.* Traducció de J. MASSÓ TORRENTS. Barcelona, 1901. P. 55.)

De l'acta de consagració de Santa Maria d'Arles, de 1046, es el següent fragment: «...*Illos verò homines qui adjutores sunt vel fuerint ad perficiendum ædificium præfixæ domus, quæ manet adhuc imperfecta, absolvimus eos a peccatis ileorum de quibus agunt vel egerint pœnitentiam at ciculum anni...*» (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XX.)

Vallhonesta

Fig. 3. — Escenes de la vida rural representades en un capitell del claustre de Girona. Adam y Eva trets del Paradís. Adam y Eva en el treball. Sacrifici d'Abel. El fratricidi de Caín.

III

MEDIS ECONÒMICHS DE LA CONSTRUCCIÓ ROMÀNICA

Com han cambiat els homes que funden o donen les obres, s'han trasmudat els medis econòmichs que serveixen pera erigirles.

A n'els testaments senatorials, a les suscripcions dels ciutadans, a les quantitats que produeixen els impostos imperials, els substitueix el règim econòmich de la vida rural: modestos donatius de bous y cavalls, vinyes y oliverars a profit de l'obra del temple humil, o les almoines recullides pelegrinant pel món, o 'ls jornals dels monjos o dels pagesos que ab el propi suor y ab el trevall de llurs mans aixequen la rústega primitiva esglesia a la terra que treuen del erm.

IMPORTANCIA ECONÒMICA DE LES OBRES EXECUTADES

L'aixecar una d'aquestes esglesies de tres naus en un poblet rural, en un monastir aillat, no era una obra fàcil. Avuy fóra imposible o costosíssim el construir en llochs deserts obres semblants. No es extrany que en els documents apareguin repetides vegades els esforços y afanys dels que intervenen en aixecar una esglesia. Sovint era una obra llarga la d'aixecar un temple: admira, ab tot, la rapidesa d'al-

gunes poques de les que per atzar els documents indiquen la duració. La tercera restauració de Ripoll s'havia emprès, segons l'acta de consagració, mort el bisbe de Girona Arnulf (970), qui havia pensat en l'obra sense arribar a començarla. Son successor Vitiscle la consagrà completa en 977. Era una esglesia de cinch absis, probablement de tres naus, o potser, com la Sèu de Vich, en forma de creu. La grandiosa basílica, construída per l'Oliva, arrasant l'anterior esglesia, fou començada, segons en Pellicer, després de 1020 (1), y 's consagrà en 1032, durant aixís l'obra dotze anys. La Sèu de Girona, del segle XI, de la que queda un campanar, ho fou entre l'any 1015 (19 del rey Robert), en que 'ls canonges vénen pera fer les obres, l'esglesia de Sant Daniel, y l'any 1038, en que 's consagra (2). L'esglesia de la Colegiata, aixecada a Cardona, va serho en vint-y-un anys, sens dubte entre 1019, època en que 'l comte Bremundus dotà la Colegiata y en document públich féu promesa d'edificar aquella obra (*«non parva»*) (3), y la consagració, que 's féu en 1040 (4). La de Breda, de la que resta 'l campanar, fou feta en trenta anys. Començada l'any 1038, se la consagrà en 1068 (5).

Començant l'esforç en una fundació que tenia diversos caràcters, segons l'institució a que 's destinava l'obra, seguia després el período de la construcció fins que l'obra podia ser dedicada y consagrada, moment en que la dotava la pietat dels fidels, sovint esplèndidament; seguint després encara les obres continues de conservació y de millora de les esglesies, l'esforç constant pera 'l culte y manteniment del prebere canònich que s'hi establia o dels monjos que hi pregaven, a que subvenien llegats y donatius de diverses menes. Calia una serie de recursos pera sostenir aqueixes obres nombroses. El règim era 'l característich de l'època: a cada servey una renda; les coses establertes en vistes a la perpetuitat, a la segura. Pera resumir en poques paraules aquest règim econòmich, n'hi ha prou ab dir que es el d'una gran conrería d'un gran alou feudal, derivació del d'una gran finca antiga: tal finca era pera tal part de l'obra; tal oliverar dava oli pera la llantia d'aquest altar, tal vinya 'l vi pera la missa; aquest camp dava 'l pa, tal altre sufragava 'ls gastos d'una festa. A n'això calia afegir els sens nombre de censos y prestacions y donatius periòdichs y llegats, la major part ab destí determinat: tal lloch donava 'ls peixos pera 'ls canonges o monjos; Cardona

(1) JOSEPH M.ª PELLICER Y PAGÉS: obra citada, p. 64.
(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, p. 167 y següents y ap. XXXIII.— *Marca Hispanica*, ap. CCXVIII.
(3) VILLANUEVA: obra citada, vol. VIII, ap. XXXII.
(4) Id. íd., vol. VIII, ap. XXXIV.
(5) Id. íd., vol. XIV, p. 200 y següents y ap. XVI.

o Gerri enviaven la sal, tans quintars l'any; tal altre aviram, o bous, o cavalls.

L'«OPERARIUS» De l'administració dels dons dels fundadors ne queda un recort: l'*operarius*, com si diguessim quelcom anàleg als *obrers* actuals, que apareix alguna vegada en els documents. Ells reuneixen els cabals que per diferentes causes els pervenen, regeixen les finques y els llegats, són els amos dels esclaus y donats al temple o al monastir; y això ho administren ab un cert aspecte de perpetuitat de que dóna idea 'l règim econòmich actual de les obres de l'Esglesia.

L'EXECUCIÓ DE L'OBRA: LA PRESTACIÓ PERSONAL; OBRES FETES PELS MONJOS A l'obra hi concorre gent de tota mena: gent llogada a jornal, esclaus, donats y cautius, y gent voluntaria que hi treballa per l'amor de Déu. La prestació personal es el més important de sos recursos.

Es interessant l'estudi d'aquest aspecte del treball en aqueix període de l'Edat mitjana. La casa del senyor antiga s'es convertida en castell feudal; a sota 'l turó en que aquest s'aixeca, s'hi ha format una reduída vila; y al voltant, a la vista del castell, s'hi extenen nombroses pagesíes. Com en la *villa* romana, deuen aqueixos homes servey al senyor pera reparar les fortificacions, com si diguessim les obres públiques, un cert nombre de jornals l'any: el senyor del castell els proveïa de pa y vi, d'aigua y de calç; llosava les eines a la fornal senyorial, sovint arrendada, pagant un dret de llosol o llosou; y a més pagava 'ls mestres que 'ls dirigien (1).

En la carta de població de Cardona, del any 986, les disposicions de la qual daten del temps den Wifret I, se consignava l'obligació dels habitants del terme de treballar en les fortificacions un dia per setmana (2). Era aqueixa una imposició comú en les cartes de població y feudes de l'època. Aqueixa obligació, per altra part, en moltes capitulars es establerta com a pràctica general: els habitants havien de treballar en els camins, en els ponts, en la restauració d'esglesies y cases del rey (3).

Aqueixa organisació pera les fortificacions s'aplicava també a l'obra

(1) JOSEPH BALLARÓ Y CASAS Y JOAN SERRA Y VILARÓ: *Monografía de Cardona*. Barcelona, 1905. — J. A. BRUTAILS: *Etude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Age*. París, 1891.

(2) EDUARDO DE HINOJOSA: *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad media*. Madrid, 1905. P. 370.

(3) FUSTEL DE COULANGES: *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. Les transformations de la royauté pendant l'époque carolingienne*. París, 1892. P. 509.

més artística de les esglesies, que devé llavors obra popular, l'obra executada pels pagesos, segons la consuetut. Es la que fan uns quants veíns sense que ningú, ni monjo, ni clergue, ni professional làich, hi intervingui: a lo més el mestre de cases del lloch o del castell veí.

Es això la prestació personal voluntaria *pro Dei amore*, com diuen les actes de consagració de multitut d'esglesies y com encara 's practica en les parroquies de la montanya; o la prestació personal forçosa, com servey degut a la cosa pública, representada en aqueixos moments de la Edat mitjana pel senyor del castell.

Les actes de consagració especifiquen els noms dels qui cooperen a les obres, que cobren en paga 'l perdó de llurs pecats (1).

Altres vegades són els monjos qui, com els esclaus antichs, se dediquen a n'aqueixos treballs penosos y erigeixen l'esglesia.

L'acta de consagració de l'esglesia de Banyoles, l'any 889, fa constar com els monjos construiren les esglesies d'aquell monastir y llur cenobi, y ab llurs mans propies extragueren la terra de conreu de l'extensió del erm (2).

L'acta de fundació de Serrateix, del any 977, anomena 'ls monjos que edificaren una esglesia, lo que mogué al Oliva Cabreta a construirlos el monastir (3).

Cada monastir era un centre de constructors: en el document mateix de Banyoles que acabem de citar, se relaten aqueixos treballs de colonisació en les valls properes, construint els monjos les esglesies (*«monachis sive servientibus deo construentes»*).

LA CONSAGRACIÓ Y DOTACIÓ DELS TEMPLES

Ve després el dia solemne de la consagració de l'esglesia. Es aquest un dia de festa pública, de vegades pintorescament descrit en les actes de consagració. Se celebra com un aplech popular. En les actes devegades l'art literari dels notaris hi ha donat una vida extraordinaria, conservantnos una idea clara d'aquella mena de festes

(1) Veginse les pàgines 43 y 44.

(2) *«Ecclesias videlicet quas patres illorum, qui suprataxatum cœnobium construxerunt, manibus propriis de eremi vastitate extraxerunt, fabrili construentes arte, sanctas scilicet Ecclesias, quæ sunt dicatæ...»* (*Marca Hispanica,* ap. XLIX.)

(3) *«Nos autem suprascripti quando audivimus et vidimus ædificare ibi Ecclesiam à domno Froylane monacho cum aliis suis fratribus, id est, Godemarus Presbyter et monachus et Armamirus Presbyter et monachus, et Ildesindus monachus, et Lodoici monachus, et Ausaloni monachus, et Signifredi monachus, ego Oliba Comes et domnus Mironus Episcopus, frater meus quæsivimus consilium à domno Vuisado Episcopo sedis Urgellitanæ; et per adjutorium Dei et nostrum et consilium domni Wisadi Episcopi construximus ibi monasterium ad habitandum monachus in honorem sanctæ Marie.* (*Marca Hispanica,* ap. CXXII.)

majors. A la consagració de la nova esglesia, de Sant Germà confessor, que desprès de destruir l'antiga, feta de fanch y pedra, se celebra a Cuixà l'any 953, hi assisteixen el bisbe d'Elna, Riculfus; en Gondefredus, abat del naixent monastir, successor del d'Eixalada, que un allau de la montanya s'endugué cap a l'abisme; la comtesa Auva ab sos fills; el comte Seniofret de Cerdanya; l'Oliva, després comte de Cerdanya y de Besalú, a qui sos coetanis nomenaven *Cabreta* per sa fatxa y per un cert moviment de peu quan començava a parlar: fundadors o reedificadors de la casa monacal de Sant Germà. S'hi agregaren en llur obsequi canonges y monjos y làichs, formant una multitut. L'acta aquí interromp la descripció de la festa, y comença la dotació del temple. La comtesa diu que ella dóna unes vinyes, y el comte Seniofret y Oliva donen unes heretats que compraren; y un tal Guitard dóna un camp prop la via que va del Conflent al Rosselló y el camí que va de Lotas a la illa Terreia; y el vescomte Bernart *Tallaferro*, una heretat que li donà son pare; y Isardus dóna una vinya; y el comte Seniofret torna a reprendre 'ls donatius y dóna 'l terç de la cera que li pertoca del Conflent, pel dret de parada (*pascuarium*), pera l'iluminació de Sant Germà y Sant Miquel; y Recosindus dóna encara una altra vinya. Y, després de jurar en forma solemne 'l compliment estricte de lo promès, el bisbe de Elna li confirma 'ls delmes y primicies y almoines dels fidels del alou de Vallmanya (1).

La de Sant Benet de Bages, en 972, es un exemple d'aqueixos aplechs populars en ple segle x. En ella, després d'un preàmbul ple d'erudició bíblica, se descriu la festa celebrada prop l'obra nova aixecada per en Salla y sa muller na Richardis, que descansa en un sarcòfech al atri del temple. La festa es solemníssima. Assisteixen a la solemnitat litúrgica en Frugifer, bisbe de Vich; en Wisadus, nebot dels fundadors, bisbe d'Urgell; en Pere, bisbe de Barcelona; el vescomte Wuadaldus; els fills dels fundadors: l'Isarnus, y la filla, na Aigo; na Chixilona, matrona religiosíssima, viuda; l'abadesa Filmera, filla de na Aigo; nobles de Vich, de Manresa; y colles de clergues y làichs, y dònes ab ciris y presentalles. Els sacerdots y clergues cantaven alegres alabances; l'orgue difundia 'ls seus sons desde l'atri, alabant y beneint al Senyor; els bisbes y clergues podien passar tot just entre la multitut. Y els bisbes se dirigeixen als fills de Salla, el fundador, y li pregunten a quin fi s'aixecava l'aula aquella del temple; y ell respon: «—Pera un monastir.» «—¿A llaor de quí?» «—De la Santíssima Trinitat, de Sant Pere y Sant Andreu.» Y diuen els bisbes: «—¿Té propietats, aont *recrearse* 'ls monjos que serviran a Déu?» Y responen: «—Sí, per la divina misericordia.»

(1) *Marca Hispanica,* ap. XC.

«—¿Aont?» Y els descriuen les possessions antigues del monastir, y comença la nova serie de donacions: els uns una mojada o una quartera de vinya; hi ha qui dóna una vinya ab un cub y una bóta pera 'l vi; un preberé dóna unes cases y terres y molins; un tal Abbo, levita, dóna un antifonari; en Mascaro, dos còdechs (*«quæ vocant omnia bona»*), un lliçonari y un calze; un altre prebere, més modest, dóna dèu sous; un altre, un antifonari; na Aigo, la filla del fundador, cent sous, una estola y un missal, un gerro y rentamans, y un *signo* (una campana); na Filmera, l'abadesa, una altra; les monjes: na Sesenanda, un amicto; na Manesinda, una estola y un *phanon*, mena de drap, vela o tapiç; na Bellucia, una tovallola; na Arcellis, una alba.

A més, el claustre era una veritable exposició de dons: dues capses ab *lignum Domini* y reliquies ben provades (*«probatissimæ»*), missals y llibres eclesiàstichs y vestits litúrgichs, y un calze d'argent y un d'estany (1).

Y, entretant, dintre l'esglesia se celebraven les misses de dedicació, cada bisbe en son altar, y resaven ajeguts les humils pregaries, y ungien y beneíen l'obra, y signaven a terra alfabets misteriosos, y 's predicava al poble. Era 'l dia del natalici de l'esglesia, y, com en els temples antichs, en aquell dia se la dotava.

Lo més comú era dotar l'esglesia ab terres dels mateixos homes que la edificaven (2). En la primera consagració de Ripoll (888), després d'entregar els fundadors, en Wifret y na Widinilles, a l'obra del monastir varis objectes litúrgichs y alous, fan donatiu d'un esclau, l'Anfret, y de son fill, en Rodolf, ab la llur herencia (3). En l'acta de consagració de l'esglesia de Santa María de Lillet, en temps den Sisebut II, bisbe d'Urgell (any 834), que els manents del castell de Lillet construiren, se fa constar que *Servus Dei* li dóna varies terres, un molí y dos bous, y en *Longovardus* un bou (4). En l'acta de consagració d'una esglesia de Sant Cristòfol, prop de Castre Salinuas, erigit pels monjos de Santa Cecilia d'Elins l'any 949, després de la cessió de finques, se dóna a l'esglesia nou copes o gots pera vi, quatre galledes o *kannatas*, catorze copes, dèu *anapos* y altres gots de fusta, vint conxes, varis llibres, y robes litúrgiques (5).

L'esglesia, un cop construída o solament utilisable pera 'l culte, es entregada a una congregació o un clergue ab les seves finques, com una propietat.

(1) *Marca Hispanica,* ap. CXII.
(2) Acta de consagració de Sant Climent d'Ardocal. (Villanueva: obra citada, vol. X, ap. XI.)
(3) *Marca Hispanica,* ap. XLV.
(4) Villanueva: obra citada, vol. X, ap. VI.
(5) Id., íd., ap. XVII.

Aqueixes finques creixen cada dia per donacions de diversa mena. Elles retraten l'època, la manera de viure, el règim econòmich que regula la conservació y transformació d'aqueixes obres.

Té llavors l'obra de l'esglesia recursos ordinaris propis, a més de les terres concedides en l'acte de la consagració, els delmes y primicies concedits pels antichs concilis y els impostos que 'ls poderosos li donen (1).

CONTRIBUCIONS

Els comtes sobirans, que cobraven impostos, ne cedien sovint una part pera les obres dels monastirs y esglesies. L'esglesia de la Sèu, en l'any 838, tenia 'l terç dels impostos de tots els mercats. La Colegiata de Cardona cobrava un delme del impost de la sal (*«teloneum salis Cardone»*) (2), concedit pels vescomtes. Santa María d'Arles tenia l'impost del mercat de la vila d'Arles (3). En 1047, el comte Armengol de Barbastre y sa mare Constancia donaren una meitat de la dècima de totes les *paries* que cobraven d'Espanya pera l'obra de la Sèu d'Urgell y pera 'ls ornaments de dita esglesia (4). El comte d'Urgell, l'Armengol de Gerb, y sa esposa, na Llucia, l'any 1072, donaren la meitat de la dotzena part de les *paries* que cobraven de Saragoça y Lleida pera l'obra de la Sèu d'Urgell (5).

LES ALMOINES Y LES INDULGENCIES

Més l'esglesia cura de que 'ls fidels acudeixin a l'auxili dels temples consagrats, ab el gran recurs de l'almoina, que compensa per medi de gracies espirituals, equiparant les esglesies noves a les famoses de la terra dotades de reliquies y de privilegis antiguíssims.

En l'acte de consagració de l'aria en que s'ha d'aixecar l'esglesia de Sant Miquel de Fluvià, en 1045, el terme sagrat el qual se fita ab creus (6), se concedeixen an el que ajudi o visiti l'obra, y an el que auxilii l'edificació, els beneficis espirituals dels que vagin al monastir de Cuixà, tant rich en reliquies y privilegis; y 's prometen nombroses gracies an els que destinin enterrar llur cos a l'ombra de l'esglesia que 's comença.

En l'acta de consagració de Santa María d'Arles del Tech (1046) s'absol

(1) Vegis, sobre 'ls drets usualment concedits als temples, l'acta de consagració de Baltarga en la Cerdanya. (*Marca Hispanica,* ap. LII.)
(2) JOSEPH BALLARÓ Y CASAS y JOAN SERRA Y VILARÓ: obra citada, ps. 23 y 27.
(3) Acta de consagració. (*Marca Hispanica,* ap. CCXXXI.)
(4) *Marca Hispanica,* ap. CCXXXIII.
(5) BALARI: obra citada, p. 304.
(6) *«Ut infra terminos prætaxati loci per infixas cruces designatos...»* (*Marca Hispanica,* ap. CCXXVIII.)

dels pecats de que fessin penitencia y an els que ajudessin a seguir l'obra de l'esglesia encara en construcció (1).

DONATIUS DELS REYS

Una de les fonts principals de recursos econòmichs ab que 's feyen y conservaven les obres, era l'auxili que proporcionaven els reys, singularment els franchs. En temps del bisbe de Barcelona Frodoino (875 al 890), el rey Carles *el Calvo* envia, per medi del jueu Judes, al bisbe, dèu lliures de plata pera restaurar l'esglesia (2).

Les esglesies del bisbat d'Elna estaven pròximes a la ruína l'any 889, y demanaren auxili al rey Carles de França pera restaurarles (3).

Darrerament Beer ha publicat una carta inèdita del abat Oliva suplicant al rey Sancho *el Major* de Navarra que ajudés a l'obra de Santa María de Ripoll (4).

LLEGATS TESTAMENTARIS

Després dels dons reials, el més abundant recurs el proporcionen els llegats testamentaris. Són aquests especialíssims, y retraten l'època, sa pobresa y el caràcter agrícola dels béns que serveixen pera bastir les esglesies, y els monastirs y conservarlos.

El testament den Sissebut II, bisbe d'Urgell, del any 839, es, desde aquest punt de vista, interessantíssim.

En Sissebut es el bisbe que consagra la Sèu urgellesa restaurada; y al morir la dota esplèndidament ab terres y vinyes, ab una casa y una esglesia que havia comprat, y ab tapissos y joyes «*pallios duos, et tappites duos, vasculos argenteos duos*». El bisbe procura després pera altres esglesies, dotantles ab llibres: a Sant Feliu d'Urgell, que es la parroquia de Castell-Ciutat, li deixa l'exposició de Beda sobre Sant Lluch; al monastir de Sant Sadurní de Tabèrnoles, l'exposició de Sant Ambròs sobre 'l mateix evangelista; al monastir de Sant Climent, el llibre de Tayó, bisbe de Saragoça, *Sententiarum;* al monastir de Sant Aciscle, *Sentilias*, que sembla ser l'esglesia del monastir de Centelles o de Trespons (5), l'exposició de Sant Agustí

(1) «*Illos verò homines qui adjutores sunt vel fuerint ad perficiendum ædificium præfixæ domus, quæ manet adhuc imperfecta, absolvimus eos à peccatis illorum de quibus agunt vel egerint pænitentiamus que ad circulum anni.*» (*Marca Hispanica*, ap. CCXXXI.)

(2) FLÓREZ: obra citada, vol. XXIX, p. 185.

(3) *Marca Hispanica*, ap. LVII.—JOSEPH GUDIOL: *Nocions d'Arqueologia sagrada catalana*, citada, p. 208.

(4) Obra y traducció citada, p. 254.

(5) VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, p. 17.

contra 'ls heretges; a Sant Vicenç de Gerri, un lliçonari; a Santa Grata, una exposició de Sant Mateu; al monastir d'Alao, la biblioteca; a Sant Pere de Taverna, dos llibres de Sant Agustí sobre la Trinitat (1). Es sabut el valor d'un llibre en aqueixos primers moments de la reconstrucció del país. Es coneguda la compra de dos llibres de gramàtica de Priscià, el gramàtich del segle VI, pels que 'l bisbe Guislabert de Barcelona, en 1044, dóna un solar prop de la Seu y un erm de l'esglesia de Sant Miquel (2).

L'Eribalt, bisbe d'Urgell, que morí, camí de terra Santa, a la ciutat de Pomposa, després de repartir ses nombroses finques dotà varies esglesies ab els censos que tenia en especie: a la sèu de Santa María d'Urgell, porchs y aviram; blat a Sant Pere de Vich y al monastir de Sant Pere de Casserres y a Sant Vicenç de Cardona; y a més dóna a la Seu urgellesa 'l vi ab les bótes y cubs, y les ovelles ab tot lo restant que 's trobi (3).

Sant Armengol, en son testament (1033), dóna pera 'l servey de la Sèu les seves possessions: tal finca pera que cada any doni oli pera 'l Crisma y pera iluminar els altars; que tal altra, en el Rosselló, sigui pera proveir de peixos als canonges (4).

Els seglars feyen donatius de la mateixa mena.

En el testament den Seniofret, comte de Barcelona (any 966), després del acostumat repartiment de finques, vénen els llegats pintoreschs de bestiar: a Santa María d'Urgell, una euga, y a sos canonges, dues eugues; al monastir de Santa Cecilia, tres vaques; a Sant Pere de Vich, dues eugues; a Santa Creu de Barcelona, una euga, y a sos canonges dues eugues; a Santa María de Girona y a sos canonges, dues eugues; al canonge de Sant Feliu, una euga; a Santa Eularia de la sèu d'Elna, un bancal, tapiç pera cobrir un banch, y a sos canonges, dues eugues; a Sant Just de la Sèu narbonesa, un bancal millor, y a sos canonges, dues eugues; als canonges de Sant Pau, tres vaques; a Sant Naçari y Sant Salvador de la Sèu de Carcassona, dues eugues; a Santa María del monastir d'Urbió (La Grassa), dues eugues; a Santa María d'Amer, un parell de bous; y al monastir de Sant Genís, un parell de bous (5).

El comte Borrell, en son testament de 993 (6), fa també al final de son

(1) Villanueva: obra citada, vol. X, ap. VII.
(2) Balari: obra citada, p. 583.
(3) «*Et callere, quas habebat in Sanauia* (Sanahuja) *seu in predicta sede, cum urceolis, et conchis ex eramento, remaneant ipsius sedis canonicæ.*» (Villanueva: obra citada, vol. X, ap. XXXIV.)
(4) *Marca Hispanica*, ap. CCX.
(5) Id. íd., ap. CIV.
(6) Id. íd., ap. CXLI.

testament una distribució d'eugues y vaques a l'obra dels quinze monastirs següents: a Sant Pere de Roda, cent vaques; a Santa María d'Amer, quatre eugues y quatre vaques; a Sant Pere de Galligans, lo mateix; a Sant Feliu de Guíxols, lo mateix; a Sant Pol de Mar, lo mateix; a Sant Pere de les Puelles, set eugues y set vaques; a Sant Cugat del Vallès, quatre eugues y quatre vaques; a Santa Cecilia de Montserrat, lo mateix; a Sant Benet de Bages, lo mateix; a Sant Llorenç de Vall de Llorda, dues eugues y dues vaques; a Sant Pere de Scales, lo mateix; a Sant Andreu de Planes, lo mateix; a Sant Climent de Codinet, lo mateix; a Santa María d'Organyà, lo mateix; a Sant Andreu de Centelles o de Tresponts, lo mateix.

En altres testaments se deixaven les joyes als monastirs y a les esglesies. El comte Armengol d'Urgell, en son testament del any 1010 (1), fa llegats a la majoría dels temples més famosos del país: a Santa María de la Sèu d'Urgell, la millor sella d'argent y el frè millor d'argent, y son mantell millor ab sa fíbula d'or, y dos bancals, y una cortina, y cinch unces d'or; a Sant Sadurní de Tabèrnoles, vint-y-cinch unces d'or, sis eugues y dos bancals; a Santa María *in Anicio*, la seva espasa ab sa vaina d'or y regnes de son caball ab sa fíbula d'or, etc.

Guisla, comtesa de Cerdanya, en son testament (1020) després de llegar sos alous y sos remats de vaques y ovelles, y de fer presents d'una o dues unces a varis monastirs, fa 'l llegat de dos llençols (*«meas ambas savanas»*) al monastir del Canigó, y ordena que venguin sos mobles y les pells de murtra y armini de sos trajos (2). El comte Bernat de Besalú, en son testament (1020), després de llegar terres y cases a la major part dels monastirs catalans, mana que son cadavre sigui portat a Ripoll ab sos vasos d'or y argent, y que 's doni lo que tingui en coure, ferro, fusta, draps y vestits. Dóna després llibertat a sos esclaus, manant que les esclaves quedin al servey de ses germanes. A alguns de sos pagesos els dóna la llibertat, fixantlos la condició d'un donatiu a varies esglesies y monastirs: Adalbert de Cases, ha de dar pera sa llivertat cinch unces d'or a Santa María de Culera, pera fer una creu; Arnullus de Ripoll, cinch unces d'or a Sant Pere de Castellnou, pera la creu que 'ls tenia promesa; Amalvi de Tuguri y Tedmar de Viriols, dos unces cada un a Santa María de Finestres, pera 'l llibre dels evangelistes (*textum*) promès (3).

Com se veu, alguns dels llegats se fan ab destí especial a l'obra que de moment preocupa a l'esglesia: a Sant Cugat, Armengol d'Urgell, en son

(1) *Marca Hispanica*, ap. CLXII.
(2) Id. íd., ap. CLXXXIII y CLXXXIV.
(3) Id. íd., ap. CXCI.

testament citat del any 1010, li deixa trenta unces d'or pera fer el frontal pintat o esculpit (*«ut faciant tabula ante altare»*); a Santa María de Gusal, cinch unces d'or pera comprar llibres (1).

L'Armengol IV, comte d'Urgell, que morí en 1092, llegà en son testament part de sos mobles y joyes a la fàbrica de l'esglesia de Gualter y del pont de Segre (2).

Lo més comú era llegar a l'obra de les esglesies, alous y terres, ja a perpetuitat, ja sols temporalment (3); y devegades els llegats consisteixen en donar a l'obra d'una esglesia els béns d'altra que ve a resultar com una propietat de la primera.

Les donacions son devegades periòdiques: així, els comtes de Cardona, donen a la colegiata y a l'obra de Sant Vicenç dotze diners per setmana en l'acta de consagració de 1040 (4).

PRÉSTECHS Y VENDES D'IMMOBLES

Devegades, a falta de donacions, s'acut al préstech. Així, el monastir de Sant Miquel del Fay, deixa dèu unces d'or pera la fàbrica de la Catedral de Barcelona, l'any 1045 (5).

Altres vegades, els monastirs, pera obtenir recursos ab que atendre a les despeses de la construcció, acudien a la venda o permuta de llurs béns alodials: així se 'n valgué 'l monastir de Sant Pere de les Puelles, de Barcelona, pera restaurar l'esglesia destruida per Almançor. En efecte, l'any 989, l'abadesa Adaleciba y les monjes d'aquest monastir permuten una vinya que tenien a Provençals per trenta sous, y una vinya que na Wimara posseia en el Cogoll; obligades per la necessitat de restaurar l'esglesia, que havia sigut destruida pels serrains (986) (6).

L'any 1013, l'abat Guitart y els monjos de Sant Cugat del Vallès, comparegueren al palau den Ramon Borrell, y, en presencia d'aquest y de sa esposa Ermesendis, els demanaren consell per la manera de portar a cap l'obra

(1) *Marca Hispanica*, ap. CLXII.

(2) Joaquim Miret y Sans: *La Casa condal de Urgel en Provenza. Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1903-1904. Vol. II, p. 39.

(3) Armengol, bisbe d'Urgell, en el seu testament de 1033, diu: *«In primis ad domna mea sancta Maria sedis Vico Orgelli ipsos meos alodios qui sunt in Comitatu Ausonæ... similiter remaneant ad jamdicta opera santæ Mariæ sedis... Et ipso meo lecto ex ligno constructo remaneat a domno Pontifice de jamdicta sede...»* (*Marca Hispanica*, ap. CCX.)

(4) *«...ad operam S. Vicentii XII denarios unamquamque ebdomadam.»* (Villanueva: obra citada, vol. VIII, ap. XXXIV.)

(5) Villanueva: obra citada, vol. XIX, p. 13.

(6) *«Propter necessitatem de restauracione ecclesie qui fuit dissipata a sarracenis in anno quod fuit Barchinona destructa.»* (Balari: obra citada, p. 277.)

del claustre del monastir, que havia ja començat. El comte y els bisbes de Barcelona, Ausona y Urgell, que estaven presents al acte, els autorisaren pera vendre alguns petits predis de dita esglesia y emplear en l'edificació 'l preu de lo venut. Aixís ho feren, obtenint com preu de dita venda vint-y-cinc unces d'or pur. Els comtes, a impuls de llur pietat, cediren al monastir, pera l'obra del claustre, els béns que havien comprat (1).

El bisbe de Girona Pere Rodgari vengué l'esglesia de Sant Daniel al comte de Barcelona Ramon Borrell y a sa esposa Ermesendis, l'any 1017, pel preu de cent unces d'or puríssim, pera reedificar ab son producte l'esglesia catedral, pròxima a la ruína y en la que en temps de pluja no s'hi podíen cantar les hores canòniques ni celebrar-hi els oficis divins (2). En poder ja dels comtes de Barcelona aqueix monastir, la comtesa Ermesendis, mort ja son marit el comte Ramon Borrell, edifica de nou l'esglesia y un monastir posanthi una comunitat de monjos baix l'observancia de l'ordre de Sant Benet y fentli importants donacions (3).

EXEMPCIÓ DE TRIBUTS Y PRESTACIONS A CAMBI DE MATERIALS PERA LES OBRES

Altres vegades se daven privilegis eximint de tributs y prestacions de bagatges als monastirs. Així, per una escriptura del any 1029, sabem que Guillem, comte de Besalú, per haver rebut del abat Tassi una certa quantitat de cals pera l'obra de son palau (4) li concedeix que ni ell ni sos successors exigiran dels béns dels monastirs «*ullum receptum, neque ullam paratam neque aliquis post me in perpetuum*», obligantse desde llavors ab l'excomunió de tots els bisbes que firmaren l'escriptura.

CONCESIÓ DE SEPULTURES ALS DONADORS

Els claustres dels monastirs y catedrals són el lloch de descans dels comtes que al morir fan llegats a llurs esglesies. Els protectors de les esglesies, durant llur construcció, obtenen a voltes el dret d'enterrament en aquelles: aixís veyem a Salla y Richardis, fundadors del monastir de Sant Benet de Bages (5), que estan enterrats en

(1) BALARI: obra citada, p. 409.
(2) Vegis vol. I, p. 303 y següents.
(3) «*Ego Ermesendis gratia Dei Comitissa... quem ego Ermesendis prædicta per jussionem de prædicto viro meo domino Raymundo Comiti, bonæ memoriæ, cui Deus tribuat Regnum sempiternum, inchoavi prædictam Ecclesiam ædificare, et Deo auxiliante volo perficere.*» (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. XIV, citat, de les *Memorias históricas*, p. 309 y següents.)
(4) «*Accepi autem propter hoc a Tassione ipsius loci Abbate CCC. et eo amplius modios calcis propter edificationem palacii mei.*» (VILLANUEVA: vol. XV, p. 98, y ap. XXVIII.)
(5) *Marca Hispanica*, ap. CXII.

un sepulcre que existeix a la part exterior de la porta de l'esglesia, arran del cloquer.

CAPTES

«Quan se tractava—diu en Brutails—d'una empresa considerable, la clerguecía suscitava generositats a cambi de concessions d'indulgencies, y 's constituia un sindicat pera la organisació de les dàdives y la realisació dels projectes: era *l'obra*. Els obrers confiaven les cartes d'indulgencies y uns poders notarials a uns captadors. L'ús d'aquestes captes es vivent encara en el país: a la montanya hi ha ermites, formades per una capella y una pobra habitació, ont el viatger es acullit per l'ermità (un ermità que sovint té dòna y criatures). Aquestes ermites, que pertanyen a les parroquies, generalment són pobres. De temps en temps l'ermità 's posa un capot de burell, agafa 'l bastó y recorre 'l país, portant penjada una capelleta que s'obre com un tríptic y que conté l'imatge del sant patró de l'ermita. Quan un fidel ha donat la seva ofrena, la capelleta s'obre y presenta 'l sant a la veneració del donant. Aixís es com jo 'm figuro 'ls representants de les *obres rosselloneses* d'altre temps, que de segur recullien més dinerets y òbols que no pas croats o florins d'Aragó (1).»

DONATIUS PERA OBRES PÚBLIQUES D'UTILITAT MATERIAL

La construcció d'obres d'utilitat pública era considerada com obra caritativa. Nombrosos testadors lleguen pera tal objecte quantitats respectables. Molts testaments deixen llegats, per exemple, pera la reparació y construcció dels ponts.

En Robau, en son testament del any 1060, deixa una unça pera 'l pont del Ter *«alia quoque uncia dimissit ad ipsum pontum de tezer»*. L'any 1063, en Guitart Bernat divideix en son testament sos béns en tres parts, disposant que la primera 's destinés per sufragi de la seva ànima, la segona que sigui pera l'obra del pont de Sidrach, *«ad opera de pont de Sidrach»*, y la tercera per redempció de cautius. En Guillem disposà, en son testament del any 1064, que sos marmessors venguessin sa mula per dèu unces, de les quals ne donessin dues pera 'l pont del riu Balira. La comtesa Valença de Pallars deixa també una part de sos béns pera captius *«et per pontes»* (2). L'Arnau Mir de Tost, en son testament de 1071, disposa que sos béns mobles siguin dividits en tres parts, excepte les provisions de blat y vi, les armadures, espases y cavalls que havia concedit a sos homes; entregant una

(1) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 7.
(2) Balari: obra citada, p. 684.

part a l'obra de Sant Pere d'Ager, altra a la del pont sobre 'l iu Noguera, «*quem ego et uxor mea iam cepimus*», y altra a Sant Pere de Dumeg, excepte 100 mancusos que llegà a l'obra de Sant Cristòfol «*pro anima fili mei Arnalii quod sepultus fuit ibi*», y altres cent que llegà al Sant Sepulcre (1).

La relació dels medis económichs ab que podien comptar els constructors de les obres dels segles x y xi a Catalunya, dóna l'idea d'un art pobre, d'un art ab medis senzills. May havia comptat l'art, en un moment de renaixença, ab medis tan pobres y escassos. La terra dividida, són difícils els grans esforços socials; cal comptar sols ab la generositat dels senyors y ab els jornals dels pagesos. Així l'art serà simplicíssim ab materials de fàcil transport, les formes de construcció possibles ab els medis locals; sense esculptura, sovint sense cap decoració pictórica; un art de formes geomètriques, que en sa mateixa senzillesa y sa rusticitat tindrà la seva bellesa, que avuy encara, ben lluny de la civilisació que 'l formà, impressiona fondament a l'ànima.

(1) Villanueva: obra citada, vol. IX, p. 98.

Sant Fructuós de Granollers de la Plana. (Plana de Vich.)

Fig. 4. — Els fusters y els mestres d'aixa treballant la fusta. (Claustre de la Catedral de Girona.)

IV

ELS ARQUITECTES

n'els arquitectes educats en les nombroses disciplines que indica 'l text de Vitrubi; a n'els esculptors grechs entesos, en les subtilitats decoratives helèniques; a n'els prefectes dels *fabri* de les legions, y a n'els curadors imperials de les obres; els substitueixen el mestre de cases humil, el sacerdot entès en l'art de construir, o 'l monjo arquitecte, lo *magister operum*. Per tot Europa aqueixa apelació modesta substitueix a les més pomposes dels que guiaven l'edificació romana (1). Té ella son origen en l'organisació de les viles romanes.

«En aqueixes colles d'esclaus rurals que treballaven la terra en les grans finques romanes — diu en Fustel de Coulanges (2) — hi havia obrers. Hi

(1) C. Enlart: *Manuel d'Archéologie française*. París, 1902. Vol. I, p. 69. — Venturi: *Storia dell'arte italiana*. Milà, 1902. Vol. II, p. 118.
(2) *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. L'alleu et le domaine rural pendant l'époque méroingienne*. París, 1889. P. 45.

ha efectivament arades y carretes a construir o adobar; hi ha sempre treballs a fer en les construccions y en les cobertes; hi ha 'l blat a moldre, el pa a coure, els vestits a teixir y a cosir. La propietat ha de tenir en sí tot lo que es necessari a la vida. Tant com sigui possible, no ha de comprar res a fòra ni necessitar forasters. Es tot sol un món en petit y ha de bastarse a sí mateix. Hi trobem també moliners, forners, constructors de carros, peires, fusters, manyans, y fins barbers pera afeitar als esclaus.

Pera governar tota aquesta gent se necessiten caps de colla. Cada decuria de treballadors o de pastors té son vigilant o son instructor (*monitor*). Els diversos oficis tenen llurs caps de treball (*magistri operum*). Alguns d'aquests homes tenen empleus de confiança: l'un es cellerer (*cellarius*), que distribueix els queviures y el vi; l'altre es l'administrador, que porta els llibres de comptes, y se l'anomena *dispensator*. Tots aquests noms restaran: en els dominis monàstichs de l'Edat mitjana hi retrobarem el cellerer y el dispeser. Tots aquests caps de colla eren esclaus.»

ELS MESTRES Y ELS ARQUITECTES

En les prestacions personals mig-evals era obligació del senyor el pagar a n'els mestres que guiaven, en les obres, les colles de pagesos que reparaven els murs dels castells.

Era 'l mestre d'obres, sovint, un home d'ofici, entès en el mètode ab que 's componia una esglesia y s'arranjava la simplicíssima decoració de sos murs; ara un monjo o un abat, y fins un bisbe.

Els noms d'arquitectes a catalogar fins a la fi del segle XI són ben pochs. Els documents que referents a n'aquest punt tenim a Catalunya de l'època romànica, no són molt abundosos. El nom *arquitecte* 'l trobem en un document del any 1010, en el *Cartulari* de Sant Cugat del Vallès, que 's guarda avuy al Arxiu de la corona d'Aragó (1). En dit document, que es de la venda d'una vinya, hi firma com testimoni un tal Fedantius, *architectus et magister edorum*, o sigui mestre de cases; nom adoptat avuy encara en la llengua catalana pera designar els constructors (2). Aqueixa designació del document català es més antiga que les usualment conegudes. L'Enlart diu que 'l mot *arquitecte*, creat pel pedantisme dels humanistes, s'introduí solament en el transcurs del segle XVI baix la forma *architecteur*, y no fou acceptat fins que l'art hagué romput ab les tradicions nacionals (3). En el *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, de Du Cange, entre 'ls noms

(1) Citat per BALARI: obra mentada, p. 559.
(2) ANTONI DE FALGUERA: *Els constructors de les obres romàniques a Catalunya*. Barcelona, 1907.
(3) Obra citada, vol. I, p. 69.

ab que 's designen els constructors, trobem citat el mot *architectus* en un document del segle XIII (1). El document català es del començament del segle XI. El mateix Fedantius, en un document poch anterior a n'aquest (del any 1007), se titula *artificem petre* (2). L'arquitecte Fedantius treballava manualment en l'obra en mig dels seus treballadors. Era un home d'ofici, de condició anàlega a la dels actuals mestres de cases en les viles petites. Ell mateix, que s'anomena arquitecte y mestre de cases en un document, ens fa saber, per un altre anterior, que era esculptor de ofici o picapedrer (*artificem petre*). Aquest concepte del document del segle XI del *Cartulari* de Sant Cugat es l'antich y comú dels arquitectes en l'Edat mitjana.

Fig. 5. — Capitell del claustre de Sant Cugat del Vallès, representant un esculptor esculpint un capitell.

Aquests artífechs de la pedra són representats treballant ab llurs propies mans en els capitells dels nostres claustres del segle XII, en una forma que 's repeteix a Sant Cugat del Vallès, a la Catedral de Girona y al claustre de la Daurada de Tolosa, avuy destruit, y guardades ses despulles al Museu d'aquella ciutat. L'interpretació del assumpte representat no deixa lloch a dubte.

En un dels capitells del claustre de Sant Cugat (fig. 5), està representat un esculptor, al qui una mà inculta ha llevat testa y braços, treballant un capitell; y a son costat, una làpida ab caràcters que corresponen a la forma d'abecedari del segle XII (fig. 6), ens fa saber que aquell es l'Arnau Gatell, l'autor de l'obra del claustre:

(1) Vegis en dita obra el mot *Architector, vel Architectus.*
(2) BALARI: obra citada, p. 636.

Fig. 6. — Làpida que commemora el autor del claustre de Sant Cugat del Vallès

«Hec est Arnalli
Sculptoris forma Gatelli
Qui claustrum tale
Construxit perpetuale.»

Es a dir: «Aquesta es la figura del Arnau Gatell, qui tal claustre construí pera sempre.» Alguns han llegit *Catelli* en lloch de *Gatelli:* tots dos noms personals són catalans. Els monjos de Sant Cugat no volgueren que restés en l'anònim l'autor que havia construit el llur *claustre perpetuo: «Qui claustrum tale construxit perpetuale.»* Una representació mutilada, exactament igual, se veu en un capitell del claustre de la Catedral de Girona[1] (fig. 7). Les formes decoratives d'aquests capitells són les mateixes. Unes cintes decorades de perles surten del collari, s'enllacen y doblen, obrintse en fullatge, entre 'l qual se veuen els grans d'una panotxa. En un costat, l'esculptor, assegut, treballa un capitell corinti en sa forma degenerada del segle XII, en que 'ls rínxols s'han doblat en exagerada voluta. El que 'l Museu de Tolosa posseeix es un capitell derivació del compost, ab grans volutes y un sol rengle de fulles: se diria una visió romànica del capitell d'un temple anàlech a n'el de Júpiter a Tarragona. (Vol. I, figs. 251 a 254). Un esculptor, asse-

Fig. 7. — Capitell del claustre de la Catedral de Girona, ab el mateix motiu del esculptor treballant un capitell.

gut sobre un tamboret de tres peus treballant un capitell, reproducció en petit pel que conté aqueixa representació iconogràfica del arquitecte (1).

La forma de treballar la pedra, representada en els claustres catalans, es la general mig-eval y la practicada de segles: en la porta de bronze de Sant Zennon, de Verona, un picapedrer hi es representat treballant un car-

Fig. 8. — Capitell procedent del claustre de la Catedral de Tolosa (avuy al Museu de dita ciutat) ab el mateix motiu.

reu ab el punxó y la maça, anàlega a les dels nostres capitells (2); y així se 'ls troba en el cèlebre Virgili de la Biblioteca Vaticana y en una terra cuita romana del Museu del mateix Palau pontifici de Roma (3).

La situació d'aquests mestres de cases làichs s'entreveu coneixen la dels actuals mestres rurals: modestos constructors pràctichs ab coneixements rudimentaris de les relacions jurídiques entre 'ls que edifiquen, topògrafs més ó menys precisos, gestionadors de negociacions en coses del terrer. Fedantius, l'únich que coneixem d'aqueixos temps primers del segle XII, intervé en l'afer modest de la compra d'una vinya.

(1) El capitell de Tolosa a que 'ns referim fou estudiat per la Missió del «Institut d'Estudis Catalans» a la frontera d'Aragó, y havia estat reproduit en croquis per en Revoil (*Architecture romaine du Midi de la France*. París, 1873. Vol. III, p. 26).

(2) Venturi: *Storia dell'arte italiana*. Milà, 1904. Vol. III *L'arte romanica*, p. 233, fig. 203.

(3) Daremberg: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. III. París, 1904. Mots *lapidarius, lapicida*.

GERBERT Y ELS CONEIXEMENTS ARQUITECTÒNICHS DE LES ESCOLES D'AUSONA Y DE RIPOLL

En aqueixes obscuritats del segle x, els documents assenyalen com una petita llum que s'encengués en abdues vessants pirinenques. Cap al any 967, en Borrell, comte de Barcelona, va en pelegrinació cap a Aurillac, en el Migdía de l'Auvernia; y l'abat Girald de Saint-Céré, que regia 'l monastir de Sant Girald, li demana si hi havia en son país varons sabis versats en les ciencies. El comte respongué afirmativament, y ell li pregà d'emportarsen en Gerbert y de ferlo instruir. El comte Borrell l'encarrega al Atton, bisbe de Vich; y en Gerbert, anys després, explica com en la Seu d'Ausona aprengué les matemàtiques. En Gerbert sortí de Vich, cap a Roma, l'any 970, acompanyat del bisbe Atton y del comte Borrell; y el papa notà sos coneixements y el senyalà a l'emperador Otto I, qui l'agregà a sa cort com mestre de les ciencies matemàtiques. En Gerbert, desde la cort del emperador germànich, ocupà 'ls més elevats càrrechs: fou *scolasticus* a l'Escola episcopal de la Seu de Reims, aont introduí mètodes nous y nocions desconegudes al Nort de França, atrayent ab son saber deixebles de tot Europa. Home de la cort, intervingué en els grans afers polítichs de son temps, «entronisant y destronant reys». Fou arquebisbe de Reims y més tart de Ravenna, y després papa ab el nom de Silvestre II. El saber den Gerbert es un indici de les ciencies relacionades ab l'arquitectura, que 's cultivaven a l'Escola de la Sèu vigatana. L'Edat mitjana judica d'ella com de cosa sobrenatural y fabulosa, propera al art de bruixería. Es possible que arribés a Vich quelcom del saber dels matemàtichs musulmans, o potser la tradició del saber clàssich, conservat a les sèus y monastirs més apartats, aont l'invasió musulmana fou cosa transitoria. L'origen de la ciencia de Gerbert ha sigut estudiat, no fa molt, per Beer (1), creyent trobarlo en els manuscrits del famós monastir de Ripoll, en l'*escriptorium* del qual s'hi guardaven nombrosos *libri artium* en els quals el docte professor hi troba les fonts dels llibres del famós matemàtich del segle x. Les ciencies matemàtiques eren cosa extraordinaria, oblidades y ignorades a França. Llur coetani 'l monjo Richer diu que «*musica et astronomia in Italia tunc penitus ignorabantur*» y que «*musicam multo ante Galliis ignotam*» (2); mentres que en Gerbert, en varies de ses cartes, demana llibres de matemàtiques a Espanya (3). Entre ses diverses obres matemàtiques, cal parlar de sa *Geome-*

(1) Obra y lloch citats.

(2) RICHER: III, 44 y 49. L'historia del monjo Richer ha estat publicada, entre altres edicions, en els *Monumenta Germaniæ historica*, etc., de PERTZ: *Script.* III, p. 561-657.

(3) Cartes 17, 24 y 25. J. HAVET: *Lettres de Gerbert* (983-997). París, 1889. De la biografía den Gerbert, de la citada obra, extractem aquestes notes.

tría (1), compilació de teoríes geomètriques greco-llatines y de pràctiques diverses, entre elles d'agrimensors y arquitectes romans, com Epaphroditus y Vitrubius Rufus (2). Càlculs de proporcions de la columna, vagues tradicions de modulació, dels tractats clàssichs, degeneracions dels ordres arquitectònichs helenístichs, era possible que fossin professats a l'Escola d'Ausona, aont en Gerbert aprengué aqueix conjunt indecís que en el segle x formava les ciencies matemàtiques.

EL CONSTRUCTOR DEL MONESTIR DE CUIXÀ EN EL TEXT DE SANT HILARI DE CARCASSONA

Una pietosa historia antiga fa sortir del monastir de Cuixà, a les *mateixes arrels dels monts Pirineus*, un varó admirable en les arts de construir.

A 22 de Febrer de 970, el comte de Carcassona, Roger, féu exhumar les reliquies de Sant Hilari pera exposarles a la veneració dels fidels en l'esglesia de Sant Sadurní, desde allavors nomenada també *de Sant Hilari* prop de Carcassona. L'abat Garí de Cuixà, l'autoritat del qual reconeixia allavors el monastir de Sant Sadurní, assistí a la cerimonia, y se n'havia dut ab ell, del monastir, un constructor molt hàbil en el treball de la pedra (3), que s'ha suposat impropiament ser l'esculptor que treballà 'l sarcòfech en que 's guardaven les reliquies de Sant Hilari. El mestre de cases pujà al ninxo un *loculus* o un arcosoli antich (*locellum*), y obrí ab un permòdol de ferro 'l mausoleu o l'urna que contenia les cendres del sant, sense poder vèurehi res ni ell ni 'ls que l'acompanyaven, durant una hora, més que la trista pedra; y allavors, ab grans plors, començaren a pregar a Déu, y de repent el mateix artífech vegé 'l sant cos y clamà gracies a Déu y el començà a posar en el sepulcre de pedra, darrera l'ara petita del altar, junt ab dos dels seus deixebles (4). El bisbe de Carcassona Francmon el portà

(1) Les obres den Gerbert han estat comentades per diversos autors y compilades per A. Olleris: *Œuvres de Gerbert, pape sous le nom de Sylvestre II, collationnées sur les manuscrits*, etc., Clermont-Ferrand y París, 1867.

(2) Victor Mortet: *La mesure et les proportions des colonnes antiques. Bibliothèque de l'Ecole des chartes.* París, 1898.

(3) *Histoire générale de Languedoc*, vol. III, citat, p. 165.

(4) «*Anno Incarnationis Domin. DCCCLXX, VIII kalend. martii* (22 de Febrer del 970)... ...*Adduxerunt autem præfatus abbas secum a radicibus Pyræi montis, exque arcisterio Coxiano, in honore agii Stratiotis Urani constructum, structorem miri laboris virum. Hic, cum trepidare cerneret ad tangendum sancti viri locellum non solum clericos sed etiam abbates atque pontificem, fideliter accessit, et mausolæum cum calibe dissolutum patefecit; cumque ipse artifex et plurimi, qui circumstabant, perspicacibus oculis beati viri vellent videre corpusculum, quia apertum erat vas, per unius fere horæ spatium ita vacuum viderunt sepulchrum, ut nihil in eo nisi solum saxum suspicerent, unde mæstificati omnes qui aderant, cum magno gemitu flectentes genua, cœperunt Dominum enixius exorare. Ut autem sæpius ipse artifex obtutus cœpit reducere ad vas,*

sobre l'altar principal, tancantse, desprès de moltes cerimonies, la reliquia, en un sarcòfech de pedra, que s'exposà darrera un petit altar aixecat darrera 'l gran.

ELS MONJOS ARQUITECTES ¿Què eren generalment aquests arquitectes o mestres de l'obra, a l'època romànica? D'alguns clarament hem vist que eren gent d'ofici, làichs; altres eren clergues o monjos.

Sabut es que allavors els monjos benedictins eren, quasi podriem dir, els que conreaven les ciencies y les arts. La major part d'edificis que d'aquella època 'ns resten són esglesies que formaven part dels monastirs.

Cuixà havia estat centre d'homes entesos en coses de construir. Del abat Garí, elegit en 969, antich abat de Sant Pere de Lesat, que féu les obres consagrades en la segona dedicació, se 'n parlava anys desprès, en el monastir, com home de diligencia quasi angèlica, constructor de la basílica, que ràpidament (*«succinto opere»*), ab admiració de tothom, va aixecar la fàbrica y construí la coberta, y posà l'envigat, y obrà 'ls ornaments (1). Era l'abat Garí aficionat a pelegrinacions y viatges (*«qui peregrinationum amans erat»*) (2): havia corregut l'Italia tota, y tractat els venecians constructors de Sant March. Un dels seus viatges ab el comte de Besalú, Oliva Cabreta, es significatiu per sos acompanyants Sant Romuald, el fundador de l'ordre dels Camaldulenses, el noble venecià Joan Gradenich. Surten de Cuixà, y, aturantse de monastir en monastir, arriben a Montecasino (ont el comte resideix un any), tres jornades avall de Roma, a la provincia de

illico santum conspexit corpus, et Deo gratias clamavit... ...Posuerunt autem, ut decebant, beatissimi viri membra post altaris arulam, in saxea arca et in utroque latere duorum suorum alumnorum Benedicti Celsique indiderunt corpora...» (*Histoire générale de Languedoc,* vol. V. Tolosa, 1875. P. 262 y següent.)

(1) El monjo García, del monastir de Cuixà, en la seva carta dirigida en 1040 al bisbe Oliva, parla en la següent forma del abat Garí d'aquell monastir, que pot donar idea de l'intervenció activa dels abats dels monastirs en les obres: «*Ejus in loco nempe rapitur, ut decuit, angelus vel cœlestis homo Uvarinus identidem extruens basilicam, parietes succincto opere in magnificentia fabricæ cum admiratione mirabili in sublime crexit, fastigia vero culminis proceritate simul trabium et ornamentorum claritudine illa venustissime operuit.*» (*Marca Hispanica,* ap. CCXXII.)

El comte Riant ha sostingut que a l'abat de Cuixà 's refereix una donació de 29 de Octubre de 993 que l'Huch, duch de Toscana, fa al Sant Sepulcre, a l'abat Guarinus y a son cosí Gislabert, prescrivint que ses rendes han de servir pera 'ls monjos que habitin a Santa María Llatina de Jerusalem y pera 'ls pelegrins del Sant Sepulcre. L'abat Garí, de Cuixà, acompanya 'l comte Oliva a Montecasino. Poch desprès de sa arribada a n'aquell lloch, parteix pera la Terra Santa, any 988. (H. Tolra: obra citada, p. 264 y següents.)

(2) J. Pijoan: *Els educadors de la gent catalana. Oliva. Empori,* revista catalana mensual, vol. I. Barcelona, 1907. P. 113 y següents.

Nàpols, cap de l'ordre de Sant Benet. Els anals del monastir italià estàn plens de notes d'aquest comte pirinench, el *Comes Olibanus.*

Sos companys de viatge van en pelegrinació fins a Terra Santa; un d'ells se queda fent d'ermità a la pujada de Montecasino; y el comte y l'abat Garí retornen a Cuixà acompanyats del mateix duch de Venecia, en Pere Urseolo, el constructor de Sant March (any 976, després del incendi de l'obra edificada en el segle IX), que ve a oblidar a la soletat de Cuixà, aont morí, la riquesa y pompes orientals del cap del Adriàtich, portanthi ab ell riquíssims ornaments, un pali argentí, llanties, y vasos sagrats a estil d'Orient (1).

Dels més floreixents d'aquests, sortien monjos que formaven aquí y allà noves cel-les que, prosperant ab el transcurs del temps, se convertien en altres monastirs, centres de riquesa y de cultura. Entre aquests monjos enviats, hi anava moltes vegades un iniciat en els secrets del art de construir. Un d'ells, sortit d'aqueix mateix monastir de Cuixà, format entre la mateixa gent que 'l varó entès en «admirables treballs de construcció» de que hem parlat en l'escola vivent de les obres del abat Garí, es el monjo Selva, constructor del monastir de Sant Martí de Canigó. L'acta de dedicació d'aquest monastir del any 1009, parla d'aqueix constructor prebere: «*Cœnobium Canigonis in monte structum, quod extruxit quidam Presbyter nomine Sclua vel monachus...*» (2). Continúa després, l'acta de consagració, com el comte Guifre, de Cerdanya, y sa muller, na Guisla, que de tot havien cuidat, donaren a la nova esglesia un càlzer y una patena y uns incensers (*thuribulo*) d'argent, y capes y dues *palleas* (3). El monjo Selva o Sclua, com altres han llegit, no es un donador, sinó 'l constructor. En Selva fou després abat, y era abans, segons el cronicó que publicà en Balucio en sa *Miscelánea* (llib. XI, p. 309), monjo de Cuixà: «*Anno Domini MXIV, electus fuit in primum abbatem Selva, monachus Santis Michælis Coxanensis*» (4). Morí 'l monjo Selva en 1044, després de trenta anys de regir l'abadía. D'ell parla en Pujades, en la seva *Crónica* (5), de la següent manera:

(1) «*Secum portans maximi thesauri copiam, de qua monasterium in quo erat mansurus, plurimum decoravit.*» (DANDOLO, cap. XV.) «*Clàm accipiens pallia purima palatina, aurum, argentum, lapides pretiosos, lampades et maximam partem substantiæ suæ, cum diversis ornamentis ecclesiasticis, et vasis, tradidit Abbati.*» (H. TOLRA: obra citada, p. 144.)

(2) *Marca Hispanica,* ap. CLX.

(3) «*...præcipiente, ordinante, et in omnibus perficienti, atque ad plenum effectum perducente domno Guifredo gratia Dei Comite ejusque conjugue nomine Guisla, qui ditaverunt prædictam Ecclesiam vasis sacris, scilicet calice argenteo cum patena et thuribulo argenteo, et miserunt sacerdotale indumentum et capas duas palleas et cetera pro viribus necessaria...*» (*Marca Hispanica,* ap. CLX.)

(4) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas,* ap. XV.

(5) Vol. VII, p. 363.

«...y nombraron á uno de los mismos fundadores llamado Fray Selva, en parte, por ser hombre de muchas prendas, virtud y religión, y en parte también porque tenía traza y era entendido en la arquitectura, pues necesitaba mucho entonces la casa de persona de las calidades dichas. Sus huesos están en un sepulcro encasado en un nincho de la pared que sube á la iglesia y en la primera grada de ella...» Avuy no queda rastre d'aquesta sepultura. A la carta dirigida en 1050 per en Miró, abat de Sant Martí, als monastirs del ordre de Sant Benet fent assaber la mort den Guifre, fundador del monastir, se cita entre 'ls difunts l'abat Selva (1).

Era, aqueix moment de les primeríes del segle XI, de gran activitat artística en tota la terra catalana. Ripoll y Cuixà al Orient, un a cada vessant del Pirineu, y la Seu d'Urgell a ponent, eren com els centres d'aqueixa vida nova. Abat y monjos feyen gala d'entendre en les coses arquitectòniques: en el *scriptorium* monacal, s'hi acumulaven els documents del saber artístich de l'època; l'interpretació mística de l'obra arquitectònica estava en son apogeu; els monjos més entesos explicaven en els passeigs del claustre, o descrivien en cartes plenes d'erudició, el simbolisme de cada element del edifici.

L'abat Oliva, de Ripoll, es una de les figures sortints en aquest primitiu renaixement. Fill del comte de Besalú l'Oliva Cabreta, a que havia pertangut aqueixa part de la Marca en la partició que al morir havia fet son pare, l'any 1002, a l'edat de trenta-un anys entrà al monastir de Ripoll: al cap de sis anys era elegit abat. Regí també per llarch temps l'abadía de Cuixà. Els llibres del *scriptorium*, de Ripoll, arribats alguns fins a nosaltres, donen alguna vaga idea de l'educació d'aquests homes. En aqueixes llibreríes, s'hi reunien els coneixements de l'època, fets ab escasses lectures y múltiples meditacions. Del catàlech dels manuscrits de Ripoll, tant sols el *Liber glosarum ethimologiarum*, transcripció de Sant Isidor, parla d'arquitectura, entremig d'obres filosòfiques, teològiques, històriques y literaries. No hi faltaven, es clar, tractats d'aritmètica y agrimensura, y fins de música (2). L'any 1018 (3), es elegit bisbe de Vich, y allí torna a trobarse rodejat dels llibres de saber de l'època: les obres dels poetes llatins, el Sant Isidor, l'Alcuin, vingut de l'escola del palau de Carlemany. La carta cerimoniosa dels monjos de Cuixà y Ripoll al Capítol de la Seu de Vich fent assaber la mort del Oliva, parla d'ell com d'un savi en les coses eclesiàstiques y en els edificis d'admirable estructura (4): quelcom de la ciencia del

(1) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. X.
(2) Consultar sobre aquest punt el citat estudi de BEER.
(3) MONCADA: obra citada, vol. I, p. 236.
(4) «*Aecclesiarum quoque statum doctrinâ sapientiæ et hedificiorum mirabile struc-*

temps d'Ató, que 'ns ha trasmès en Gerbert, devia conservarse en els manuscrits de la llibrería episcopal vigatana. Oliva estava relacionat ab homes de diferentes terres d'Europa, y d'ell se guarden cartes interessantes dirigides a Gauzlin, abat de Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), desprès arquebisbe *Bituricense* (Beziers); y ab el monjo Joan del mateix monastir, ab la Santa Seu romana, ab els monastirs parisenchs de Saint-Germain, ab Cluny, ab el rey de Navarra Sanxo *'l Major*, llavors el rey més poderós de la Península ibérica. L'acta de consagració de Santa María de Ripoll, de 1032, diu que 's tirà a terra l'anterior esglesia, y que l'Oliva 'n construí una de nova desde 'ls fonaments, ab molt treball y d'admirable arquitectura, mediant l'auxili de la divina gracia (1). En el poema que escrigué l'any 1030, diu que ell mateix construí la nova basílica, l'aula sagrada, y l'ornà y la enriquí ab obres d'art («*per pulchris donis*»); y que, enlairada per ell, conseguí veure 'l jorn alegre de la seva dedicació, feta solemnialment per ell mateix (2).

Al costat del abat constructor, hi havien a Ripoll monjos entesos en les ciencies complicades que necessita l'arquitecte, y en les coses cabalístiques y en els símbols propis del temps. Un d'ells era l'Arnaldus o Arnau, el *scolasticus*, el mestre de l'escola monacal, decorador de llibres, compilador de tractats de música. L'Arnaldus es potser el mateix que signà 'l mosàich de la grandiosa basílica.

Es interessant la permanencia d'aqueixos artistes en la soletat de les sèus antigues o en el recerç d'un claustre en un recó de montanya, aont va a parar la civilisació, morta la vida çiutadana, resguardats del món extern per les muralles del monastir y per la regla de Sant Benet, obligats a domar la vanitat y exercir la suprema creació artística com una obra anònima colectiva: «*artifices si sint in monasterio, cum omni humilitate faciant istas artes*».

No 'n sabem res sinó incidentalment: una nota marginal en un còdex; rarament algun, com l'Arnaldus de Ripoll, escriu son nom en el recó del

turâ, diversorumque ornamentorum gloriâ summis honoribus ampliavit.» (Franceschi Montsalvatje: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 49 y següent.)

(1) «*Omne enim superpositum ejusdem Ecclesiæ solo tenus coæquavit, et a fundamentis extruens, multo labore et miro opere divina se juvante gratia ipse complevit.*» (*Marca Hispanica*, ap. CCVIII.)

(2) «*Presul Oliva sacram struxit hic funditus aulam;*
Hanc quoque perpulchris ornavit maxime donis,
Semper ad alta tulit, quam gaudens ipse dicavit.»

Aqueix poema fou transcrit per en Villanueva, qui 'l publica en lo vol. VI, p. 306 de son *Viaje literario á las Iglesias de España*, y es estat reproduit per en Franceschi Montsalvatje: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, ps. 62 y 63.

Ell mateix declara, en el poema, que n'es l'autor («*qui nunc sum carminis auctor*»).

simbòlich mosàich del absis de la gran basílica de l'Oliva; o 's veu perpetuat en l'obra gloriosa de dotar d'un llibre el *scriptorium* de son monastir.

Un altre d'aquests homes erudits en ciencies relacionades ab l'arquitectura es l'Oliva, un monjo Oliva, distint del bisbe de Vich y abat de Ripoll y de Cuixà, autor d'extranys treballs de cronología y astrología y d'aritmètica, que s'han conservat entre els llibres de la biblioteca ripollesa.

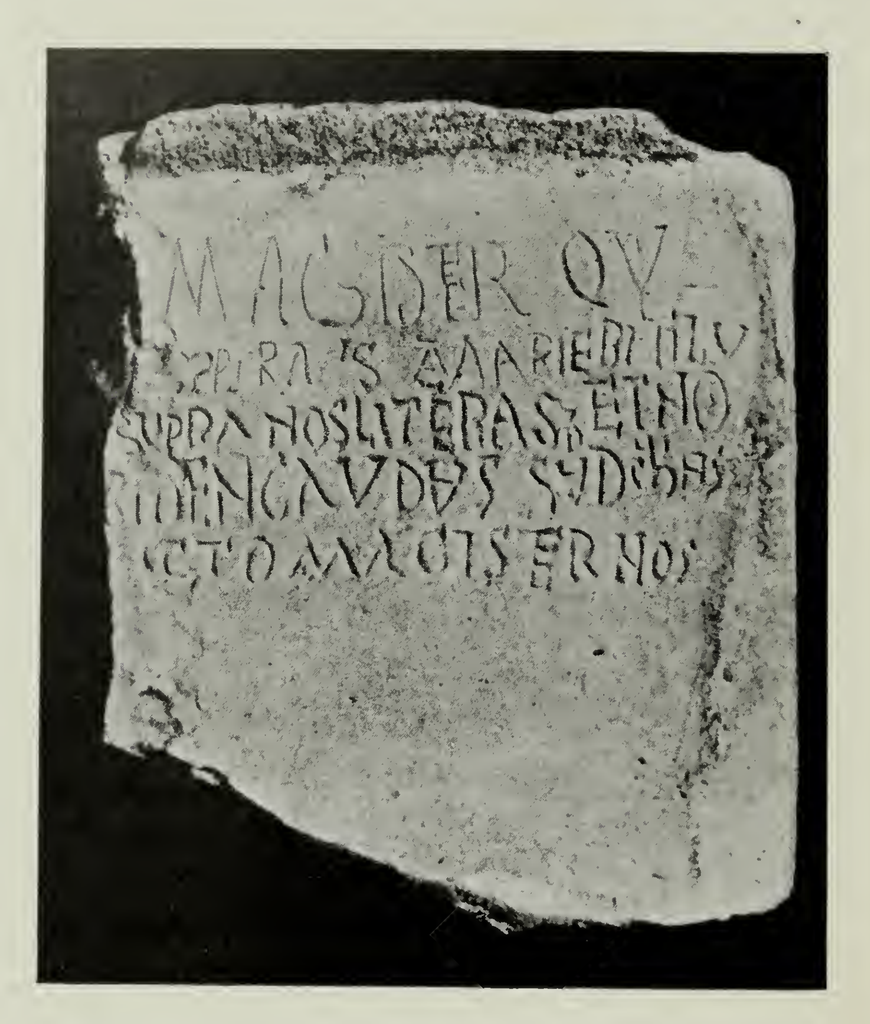

Fig. 9. — Làpida de Santa Maria de Badalona. (Gayetà Soler.)

Al costat d'aquests homes, més aviat teòrichs, devia existir, y s'entreveu en els documents de l'època, un monjo constructor que dirigeix als altres que treballen fent parets y archs (1).

Al cap d'anys parla d'aquests monjos un deixeble llur a Cuixà, el monjo García, autor d'una carta històrica en que 's descriu la basílica del poderós monastir del altre costat del Pirineu; y en ella, després de recordar a Arnau («*in toto vestri familiaris Arnalli*»), fa esment del monjo Oliva, qui en les festes els ensenyava la fàbrica del temple y ses belleses y sos simbolismes, y ajudava al abat Garí en l'obra de construir l'esglesia y embellirla (2): «en l'alegria dels dies de festa expli-

(1) J. Pijoan: articles citats, de la revista *Empori.*

(2) «*Itaque juvit eum in omnibus quidam bonæ famæ monachus iter sequens magistri, ut ille Oliba, quique erat summæ patientiæ ac mansuetudinis vir, et sub eo vigilantissimè in varias actiones tandem domum custodiebat. Hæc, carissimi, nos in præsentis festi nostri gaudium de factura templi pauca ex pluribus dicere libuit, quantinus et miranda domus Domini fabrica delectaret auditum, et dilecta Deo civitas aptaret ingentia tecta infra fidei ædificium...*» (*Marca Hispanica,* ap. CCXXII.)

cava l'obra del temple a fi de que la fàbrica admirable de la casa del Senyor no sols delectés als que escoltaven, sinó que també 'ls disposés a la visió de les coses de la fe», que 'l bon Oliva veya per medi de curioses imatges arquitectòniques: l'edifici de la fè aixoplugant als creyents disposats com innombrables graus.

Entre 'ls arquitectes eclesiàstichs, cal consignar Sant Armengol, bisbe d'Urgell, qui dirigeix personalment les obres. Les actes de la seva vida, copiades d'un *Santoral* de l'esglesia de Barcelona (1), conten que, havent el sant emprès la construcció del pont que 'n diuen *del Bar* (encara axís nomenat avuy), sobre 'l riu Segre, distant tres hores de la Sèu d'Urgell, cap a llevant, y volent activar l'obra estimulant ab son exemple als treballadors, caigué daltabaix del pont, estrellantse 'l cap entre les roques (2).

L'acta de la consagració de Santa María de la Sèu d'Urgell, del any 1040, diu, referintse a Sant Armengol, que ell va construir la Sèu de Santa María (3), la segona catedral romànica.

ELS ARQUITECTES EN L'EPIGRAFÍA

Les inscripcions precises sobre 'ls mestres de les obres romàniques son escasses.

Mossèn Gayetà Soler (4) ha reproduit un fragment d'inscripció que 's refereix al mestre de l'esglesia de Santa María, de Badalona, y que sembla pertànyer al període que 'ns ocupa (fig. 9). L'inscripció diu axís:

«...MAGISTER QUI
OPPERA S. MARIE BITILU
SUPRA NOS LITERAS ET NOS
ERMENGAUDUS SUBDIACHONUS (?)
...MAGISTER NOS(TER?).»

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, p. 151 y següents.

(2) Llegim en la *Vida de Sant Armengol:*
«...Non immerito igitur pontificis nomine Dei cultor fumgebatur, quia si animarum saluti pontem parabat, quo iter in cælum dirigeretur, corporum etiam substantiæ subiiciens pontem iter facientibus componere nitebatur. Est autem in Urgellensis Cerdaniensisque parrochiæ confinibus locus quidam Barensis nuncupatus, inter montium latera angustissimus, per quem tunc temporis nisi per scopulos, et per prærupta hominum aberat incessus, pecorum vero nullatenus reperiebatur transitus. Ad hunc siquidem locum prælibatus atheleta veniens artificibus præmissis, cæpit ipse manibus propriis operando pontem construere, et quid ceteri agere deberent, suo reverendo ingenio disponere. Cernens autem humani generis conditor suum pastorem bonum opus exercere, ore pontem ad etherea, opere in tellure commissis sibi ovivus præparare, nolens illum mundano diutius conteri labore, sed immarcessibilis stematis gloriam recuperare, quatenus in cælis martirum frueretur collegio, corpus in terris hocce permisit decorari martyrio. Sedens etenim vir Dei super trabem desuper lapidum struem positam, dum propriis operaretur manibus, deorsum corruit in solum...» (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. XXX.)

(3) *«...quòd ipse in terris illi fabricavit Ecclesiam ipsum sedam beatæ Mariæ jamdictam.»* (*Marca Hispanica,* ap. CCXX.)

(4) *Badalona. Monografía històrich-arqueològica.* Barcelona, 1890. P. 69.

(«Aquí jau el mestre que construí les obres de Santa María, de Badalona, sobre nostres estables: Armengol subdiaca, mestre nostre.»)

Les commemoracions vagues y amfibològiques són més comuns.

En el frontispici de Santa María d'Arles (Rosselló), en la part superior, damunt d'una finestra moderna, hi hà una linia de finestres, que semblen pertànyer a l'obra més antiga del temple, en una columneta de les quals pot llegirse una inscripció commemorativa que podría referirse al constructor d'aquell edifici del segle XI. Diu aixís l'inscripció:

«AMELIVS MAVRELLVS MONACVS CLODESINDVS
PReSBiteR QVI HOC FECERVNT» (1).

Una altra inscripció trobem a l'esglesia de Sant Pere de Clarà, prop d'Orrius (esglesia que sembla existia en 1080, en que es donada al monastir de Cluny) (2), que diu aixís:

«✠ BAIO QVI ISTO DO
MO ADIFICABIT»

La làpida es amfibològica, y en Bayó lo mateix pot ser l'arquitecte que 'l fundador del cenobi de Clarà.

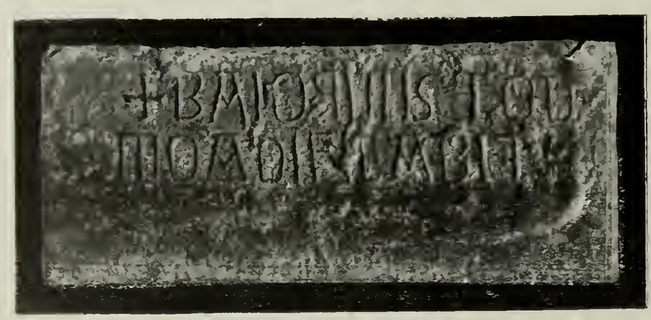
Aqueixa forma d'expresió es comú aplicarla als fundadors. L'abat Oliva, en son poema citat, l'aplica clarament al comte Guifre, fundador del monastir.

«*Conditus hic primus Guifredus marchio celsus,*
Qui comes atque potens fulsit in orbe manens;
Hancque domum struxit, et structam sumptibus auxit.»

(1) Francesch Montsalvatje: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 12.

(2) Joaquim Miret y Sans: treball citat: *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac*, p. 17.

El *Speculum curiæ ecclesiasticæ*, que 's guarda al arxiu de la Catedral de Barcelona, parla d'ell aixís: «*Erat monasterium cum prioratu ordinis Sancti Benedicti, quod fuit subditum monasterio Sancti Cucuphatis Vallensis eiusdem ordinis; non constat de origine, constat tamen ecclesiam iam existere anno* 1098.» (Joseph M.ª Pellicer y Pagés: *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro.* Mataró, 1887. P. 378.) La làpida de referencia se guarda avuy al hort de la rectoría de Sant Julià d'Argentona.

Làpida de Clarà.

Fig. 10. — Els manobres portant aigua pera 'l morter. (Claustres de la Catedral de Girona.)

V

ELS TREBALLADORS

Els documents revelen aqueixos homes d'ofici aillats que viuen en mig de la massa dels pagesos en les viles romàniques; els successors d'aquells esclaus de que parla Fustel de Coulanges, que signen les actes acompanyant llur nom del del ofici que exerceixen. En Balari (1) transcriu els següents, que indiquen gent que exerceixen oficis de la construcció: *Bonucius malleator*, any 1030; *Guifredi faber ferranus*, any 1015; *Mirone molero*, any 1020.

RECORTS EN ELS DOCUMENTS: REPRESENTACIONS ESCULPTÒRIQUES

Els claustres del segle XII donen l'imatge viventa de aqueix treball antich: homes lliures o sirvents són representats executant ab eines manuals iguals a les romanes, anàlegues a les avuy usades, com si 'l treball de les poblacions

(1) Obra citada, ps. 559, 560, 636 y 637.

rurals no hagués cambiat ab tants segles: els fusters ribotejen la fusta ab ribots y garlopes iguals als dels nostres fusters rurals; els picapedrers, ab escodes com les avuy usades, asseguts en tamborets com els dels nostres picapedrers, treballen els carreus de l'esglesia començada; els esculptors, manejant una maça de forma cilíndrica, treballen els capitells tal com se veu en els tallers barcelonins que esculpeixen els de les nostres cases; els boscaters usen destrals com les actuals; y els que conreuen o mouen la terra, càvechs y magalls com els d'ara.

Fig. 11. — Un fuster, ribotejant la fusta. (Claustre de Sant Cugat del Vallès.)

Es interessant assistir al treball del segle XII, contemplant com les escenes vives foren reproduides pels contemporanis.

Axís, en el fris d'un pilar intermig del claustre de la Catedral de Girona (fig. 2), se veu una d'aqueixes escenes de treball d'una obra en construcció d'una esglesia: dos picapedrers, asseguts en banquets, estan treballant grans carreus: al fons està representat un escaire; a terra hi hà un capitell, y enfront una figura de la que sols resten les extremitats inferiors, probablement les del esculptor que 'l treballava. En el fris de la cara oposada del mateix pilar (fig. 10), hi hà un operari portant a les espatlles una gerra, al qui precedeixen altres dos que porten ab samalers un cubell de forma especial, probablement pera transportar aigua. Davant d'ells, un bisbe ab la mitra, el bàcul a la mà esquerra, la dreta en actitut de beneir, presencía l'obra, assistit d'un capellà ab l'incensari; tal vegada 's tracta de representar la cerimonia de la colocació de la primera pedra d'un edifici o la benedicció dels treballs. En un altre fris del mateix claustre (fig. 4), y en un capitell del claustre de Sant Cugat (fig. 11), hi hà representat el treball dels mestres d'aixa y fusters: en un y altre treballen pera construir l'arca ab que

Noè devia lliurarse del Diluvi. Aquella apareix en un altre fris del claustre de Girona, ja acabada y forrada de planxes clavetejades.

Es un capitell de Sant Cugat (fig. 12), se veu un home portant al coll una destral. Es un dels soldats d'Herodes que persegueix a Jesús, fugitiu, ab aqueixa eina de boscater.

En altre fris del claustre de Girona (fig. 3), s'hi representen les eines del treball de la terra en l'escena del fratricidi de Cain. Aquest mata a Abel ab una eina del camp. Al costat, Adam, foragitat del Paradís, conreua ab una eina semblant la terra, mentres Eva, esdevinguda una mestressa camperola, fila la llana pacientment.

Fig. 12. — Boscaters y homes armats, representant els perseguidors d'infants per ordre d'Herodes. (Capitell de St. Cugat del Vallès.)

ELS OBRADORS

Els oficis tenien llurs tallers o obradors especials distints de les cases fetes pera habitació, segons dóna a compendre una donació que, l'any 1105, se féu al monastir de Sant Cugat del Vallès, d'una casa *«domum quod est operatorium»*, situada en el mercat, *«in ipso foro»*, que avuy es plaça del Angel. L'*operatorium*, l'obrador, es la casa del fuster y del manyà y del carreter, com el de la vila actual.

En les ciutats més importantes, aquestos tallers o obradors s'agrupaven preferentment en llochs determinats, constituint barris o carrers que prenien noms dels mateixos oficis que s'hi exercien, alguns dels quals se són conservats per tradició fins als nostres dies.

Barcelona apareix ja desde 'l segle XI com ciutat industrial, car tenia obradors no sols dintre ses muralles, mes també en els suburbis. La seva

envejable situació en el Mediterrani fomentant el comerç exterior, unida a l'activitat propia de la raça catalana, contribuí al increment que prengueren desde 'l segle x les industries, y paralelament an elles l'art de la construcció, originant les poderoses corporacions gremials de l'Edat mitjana.

El mont Tàber, la part més elevada de la ciutat, fou un centre industrial d'importancia, segons nombrosos documents afirmen, situantshi molts d'aquests tallers primitius comparables als que avuy poden veures en els centres de les nostres viles de montanya (1).

ELS ARTISTES TRASHUMANTS

Una organisació de petits pobles, una organisació rural, porta per conseqüencia colles d'obrers trashumants: cap dels nostres poblats del segle xi podria sostenir les colles necessaries pera aixecar una basílica com la de Ripoll o com la de Cardona. Aqueix fet es comú avuy encara a les nostres pagesíes y pobles de montanya: gent d'ofici trashumants van periòdicament pels pobles y masíes; gent del Migdía de França, italians y bohemis, van peregrinant, exercint llurs primitives industries. Eren aqueixes indispensables en les grans obres, en les construccions extraordinaries que no podien bastir els *manents* del lloch o 'ls treballadors sirvents y esclaus d'un monastir.

ELS MESTRES LOMBARDS

Entre aquests cal fer atenció, en primer lloch, als mestres lombards. Es un problema històrich curiós d'estudiar el de la determinació de l'influencia que aqueixa gent tingueren en la formació de les diferents escoles d'art romànich, portant aquí y allà llurs mètodes de treball y de construcció, formant ara colles trashumants, establintse ara en el país, com fan avuy les nombroses families de guixaires, marbristes, executadors d'esculptura que, procedint del Nort d'Italia, s'escampen per tot Europa; com els que avuy habiten a Catalunya exercint oficis de la construcció més o menys relacionats ab l'art, industrialisantlo, convertintlo en cosa mecànica.

Son els antichs *magistri comacini*, que formen la professió regulada per lleys més antigues conegudes després dels col-legis romans, dels que foren successors. Originaris de les vores del llach de Como, y extesos pel Nort d'Italia, d'allí partien, com avuy llurs descendents, a exercir les arts de la construcció cap al Migdía, cap al Nort d'Europa, cap a la Provença y fins a Catalunya.

(1) Balari: obra citada, ps. 637 y següents.

Son nombrosos els textes que han reunit els erudits, sobre les principals emigracions lombardes, pera fixar llur influencia en els distints paisos (1).

Aixís la que s'emportà, per allà l'any 674, Sant Vilfrid, després de sa peregrinació a Roma; la de Sant Guillem, abat de Sant Benigne de Dijon, mort a Fiscanno en 1031, nascut a Sant Giulio, a les ribes del llach d'Orta, que es un braç del llach Major, qui, com diu la crònica de Dijon, demostrà gran inteligencia en dirigir les obres *(«magistros conducendo»)* y en projectarles *(«ipsum opus dictando»)*; la del abat Desideri de Montecasino, del llinatge del duch Longobardi de Benevento, després papa ab el nom de Víctor III, qui, pera reedificar el gran monastir benedictí, hi porta artífexs peritíssims d'Amalfi y de Lombardía *(«conductis protinus peritissimis artificibus tam amalphitanis, quam lombardis»)* (2). Es sabut que una crònica llatina de l'abadía de Rolduc (en l'Haínaut), prop de Maestricht, conta com el germà Embricon y un prebere amich seu, els quals venien dels voltants de Tournai, fabricaren en el lloch dit, prop de Rolduc, en estil lombard *(«escemate longobardino»)*, una cripta que fou consagrada l'11 de Juny del 1108 (3).

Aquestos *magistri camacini* fruíen de privilegis antiquíssims, transcrits ja en un edicte del any 643 firmat per en Rotari, rey dels longobards. Aqueix edicte, que tracta, en 338 articles, de moltes qüestions, se refereix a una cosa ben moderna en els dos següents: els accidents del treball.

Diu l'Art. 144: «Del Mestre Comacino. Si 'l mestre *Comacino*, ab sos companys de gremi *(«cum collegantes suos»)* hagués de restaurar o fabricar la casa de qui sia, y, fixat el pacte del preu, esdevingués que algú morís per la caiguda de la mateixa casa o d'una pedra, no se cerqui l'amo a qui pertany aquella casa, y el mestre *comacino* ab els seus companys ha de indemnisar dit homicidi o 'l dany; ja que, havent pel seu lucre emprès l'obra y l'ajust del preu, dèu sofrir també 'l dany.» L'Art. 145 parla de la mateixa qüestió: «Dels mestres cridats o conduits. Si algú haurà cridat o conduit un o més mestres *comacinis* a dirigir treball *(«conduxerit ad opera dictandi»)* o a prestar un auxili diari entre 'ls seus sirvents per fabricar un palau o una casa, y esdevingués que per causa de la casa algún *comacini* mori, no 's demani indemnisació a n'aquell a qui pertany la casa; y, si cayent una antena o una pedra, ferís an alguna persona extranya, o li re-

(1) G. Merzario: *I Maestri Comacini. Storia Artistica di mille duecento anni* (600-1800). Milà, 1893.
(2) Id., íd., vol. I, p. 88 y següents.
(3) A. Venturi: *Storia dell'arte italiana,* vol. III. *L'arte romanica.* Milà, 1904, p. 2.

portés algun dany, no s'atribueixi a culpa del mestre, sinó que aquell que l'ha conduit, ell mateix pateixi 'l dany.»

«Fins en el nostre temps — diu en Merzario — de les montanyes de l'Insubria, y particularment dels llachs Como y Major, emigren cap a d'altres regions d'Italia nombrosos paletes; les terres de Como produeixen la major part d'aquets artífex, y per això se 'ls nomena *Mestres Comacinis* y fins modernament conserven entre nosaltres el títol de *Mestres* (1).»

Els preus de llurs obres foren regulats ab el títol de *Memoratorio de Mercedes Comacinorum* (apèndix d'un edicte del rey lombard Liutprando, del any 713, publicat, segons els erudits, l'any 714) (2).

Els mestres lombards a Catalunya deixaren llur recort en els nombrosos Lombardus que firmen els documents, intervenint en la partició y delimitació de terres, y principalment en la forma exterior dels nostres edificis del segle XI.

Del caràcter de la gent que intervenia en les obres romàniques, se dedueix l'idea d'un estat semblant a l'organisació actual de les obres en les nostres viles rurals, aont no ha arribat l'idea del arquitecte fent d'artista savi, portada pel Renaixement. L'arquitectura es un afer ordinari de la vida: ne sab un monjo, l'exerceix un picapedrer, ne tenen coneixements els abats, y 'n saben pera fer més o menys penosament una esglesia uns quants pagesos que 's reuneixen «per l'amor de Déu».

Era l'arquitectura romànica, no una obra aristocràtica, sinó de tots els estaments; y la creava, o importava les seves formes, tothom: pagesos, monjos, clergues y abats.

(1) G. MERZARIO: obra citada, vol. I, p. 40.

(2) L'apèndix o suplement al edicte del any 713, del rey Liutprando, ab el títol de *Memoratorio Mercedes Comacinorum*, publicat l'any 714, conté varies disposicions, entre les que citarem els set principals articles que 's refereixen als mestres *comacini:* Cap. I. «*De Sala*» — CLVII — *Si sala fecerit* (Si s'ha de fer una sala, etc.) — II. «*De Muro*» — CLVIII — «*Si vero murum fecerit qui usque ad pedem unum sit grossus... cum axes clauserit et opera gallica fecerit... si arcum volserit...*» (Si 's fa un mur que tingui de gruix fins un peu... quan haurà cobert l'eix y feta l'obra de la manera gàlica... s'haurà voltat un arch, etc.) — III. «*De annonam Comacinorum*». — CLIX. — IV. «*De opera*» — CLX — «*Similiter romanense si fecerit, sic repotet sicut gallica opera...*» — V. «*De caminata*» — CLXI. — VI. «*De marmorariis*» — CLXII — «*Si quis axes marmoreas fecerit... et si columnas fecerit de pedes quaternos aut quinos...*» — VII. «*De furnum*» — CLXIII. — VIII. «*De puteum*» — CLXIV — «*Si quis puteum fecerit at pedes centum...*» Totes aquestes disposicions estan transcrites en l'obra de MURATORI: *Monumenta Historiæ Patriæ*. (G. MERZARIO: obra citada, vol. I, p. 41 y següents.)

LLIBRE II

ESTUDI MONOGRÀFICH Y DOCUMENTAL DELS EDIFICIS

Fig. 13. — Arcuacions del absis de l'esglesia de Vilalleons.

I

L'ARQUITECTURA EN EL SEGLE IX

El moment històrich, els homes potentats, donadors y fundadors, y els camperols o ciutadans mestres de cases, realisaren a la nostra terra l'arquitectura romànica. Són, els edificis que aixecaren, més senzills que 'ls romans, tal com la vida social que 's desenrotlla en el camp, sense les complicacions de l'antiga vida clàssica. El temple cristià 's pot dir que es l'única obra artística de l'època; y després d'ella, el monastir y la canonja, y en lloch secundari la casa; y més ensota, com obra utilitaria, el castell y les muralles.

L'edificació de temples representa un esforç may vist per aqueixes poblacions rurals dels segles IX, X y XI, y son estudi es la basa de l'arqueología de l'època. El nombre que d'elles s'en conserva es escàs y incert pels dos primers segles, y gran, en cambi, pel segle XI, fins a ser àdhuch una dificultat pera establir un mètode d'estudi, una classificació y una cronología.

Anem a començar per estudiar lo que podrien ser els edificis del segle IX, pera després classificar els que resten dels dos altres segles, en forma que agrupi, en lo possible, les obres que tinguessin entre sí una certa semblança, deguda ara al estil, ara al plan.

En el segle IX y una meitat del segle X, els resultats són d'una gran va-

guetat: tot just si en alguna acta de consagració apareix l'existencia de tres altars formant una esglesia triabsidal en forma de basílica o de plan de creu, obra monumental entre les innombrables capelles y oratoris d'una sola nau ab un sol absis.

L'edificació es nombrosa y va omplint la part reconquistada de Catalunya. Hem estudiat, en el volum primer (1), el troç de terra catalana a que s'extenien, a la fi del segle VIII, els treballs de reconquesta y restauració; y hem vist com, una ratlla marcada pel Montsech, prolongada fins a Solsona y baixant pel Cardoner y Llobregat, senyalava 'ls límits que la separaven de les terres encara en poder dels musulmans. En el segle IX la reconquesta s'extén, y 'l país s'omple de esglesies y monastirs, fites de la civilisació de l'època.

ESGLESIES Y MONASTIRS EN EL ROSSELLÓ: SANT ANDREU DE SUREDA

Al altre costat del Pirineu, els documents senyalen ja en el començament del segle (820 a 825) Sant Andreu de Sureda. Lluís *el Benigne* li otorgà en 836 un diploma de plena inmunitat (2). Més tart el comte Sunyer demana un precepte de confirmació de sos privilegis, que li es concedit per Carles *el Calvo* en 850 (3). Avuy nò resta del monastir més que una esglesia molt reformada ab restes dels segles XI y XII, que en son lloch descriurem.

SANT GENÍS LES FONTS

No lluny de Sant Andreu de Sureda, en l'any 819, s'aixecava 'l monastir de Sant Genís les Fonts (4). L'emperador Lotari confirma sos privilegis en 981, después d'haver estat destruit pels pagans, probablement els normans (5). Tampoch se serva res d'aqueixes remotes èpoques: l'obra actual sembla del segle XII ab restes del segle anterior.

SANT ANDREU D'EIXALADA Y LA REGLELLA

S'aixecà llavors Sant Andreu d'Eixalada, el monastir del Conflent, que 's conjectura existia ja cap al 846 (6), y que fou destruit per una allau; obtenint una carta de restauració en 878 (7), anant els monjos sobrevivents a fundar el monastir de Cuixà. Y quasi al mateix temps, els monjos treuen del erm les terres de la Reglella

(1) Llib. II, cap. XII.
(2) Vol. IV, citat, de la *Histoire générale de Languedoc*, p. 561, nota 109.
(3) *Marca Hispanica*, ap. XXII.
(4) Id., íd., col. 347.
(5) Id., íd., ap. CXXIX.
(6) Id., íd., col. 353.
(7) Id., íd., ap. XXXVII.

y funden aqueix monastir, al que en Carles *el Calve* confirma sos béns, en 850. En Brutails creu que l'esglesia actual no es anterior al segle xi (1).

LES FUNDACIONS MONACALS AL SUD DEL PIRINEU

Igual esforç de població va verificantse al sud del Pirineu, aont les sèus antigues se restableixen y a cada vall va aixecantse un monastir, com a senyal d'una nova colonisació.

El grupu de monastirs antichs més nombrós d'aquest costat de Catalunya pertany a la antiquíssima diòcesi urgellesa. Hem estudiat, com a ja existents abans del segle ix, els de Santa Cecilia d'Elins, Gerri, Santa Grata, Sant Genís de la Bellera, Sentis, Labaix, Sant Andreu de Tres Ponts, Sant Climent de Codinet y Sant Sadurní de Tabèrnoles (2). Estudiem ara 'ls que 'ls documents assenyalen com a fundats en aquest segle, obtenint dels reys franchs la confirmació de béns y privilegis d'immunitat.

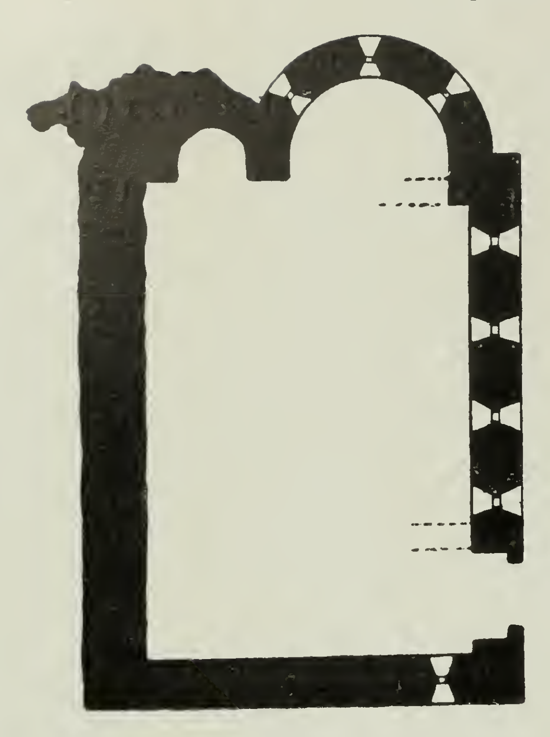
MONASTIR D'ALAÓ

Continúen les fundacions en les valls dels dos Nogueres, el Ribagorçana y el Pallaresa, en els llochs propicis pera 'l conreu o en les gorges de difícil pas. Axís s'aixeca 'l de Alaó en el pas estret entre roques espadades que 'l Noguera Ribagorçana obre, atravessant el Montsech. Era això l'any 834. L'acta de consagració de la Sèu d'Urgell del any 839, anomena ja l'esglesia de Santa María *quæ vocant Alaone* (3). El precepte donat per en Carles *el Calvo* a favor del monastir de Santa María, situat a les vores del Noguera Ribagorçana, en el lloch nomenat *Sopeira*, data de l'any 844 (4). El document fa constar que 'l monastir havia sigut edificat dèu anys abans, y que havia sigut dedicat pel bisbe d'Urgell Sisebut. Avuy una esglesia del segle xii substitueix l'antiga, y del monastir no 'n queda rastre.

SANT PERE DEL BURGAL

Anàlogament se poblen els afluents del Noguera Pallaresa. Per la vall d'Aneu se construeix el monastir de Sant Pere del Burgal, que existia ja en 865 (5). Una curiosíssima esglesia del primer periode, de la que parlarem més tart detingudament, ocupa avuy el lloch del antich monastir benedictí, qual obra primitiva es destruida.

(1) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 23.
(2) Vegis vol. I, p. 398 y següents.
(3) Id. íd., p. 409.
(4) Villanueva: obra citada, vol. X, p. 58.
(5) Hi ha una escriptura del any XXVI, den Carles *el Calvo* (865 de Crist), en que sona 'l nom de *Delicato,* abat d'aquest monastir. «He vist l'original — diu en Villanueva — a l'arxiu del monastir de Gerri.» (Obra citada, vol. XII, ps. 41 y 55.)

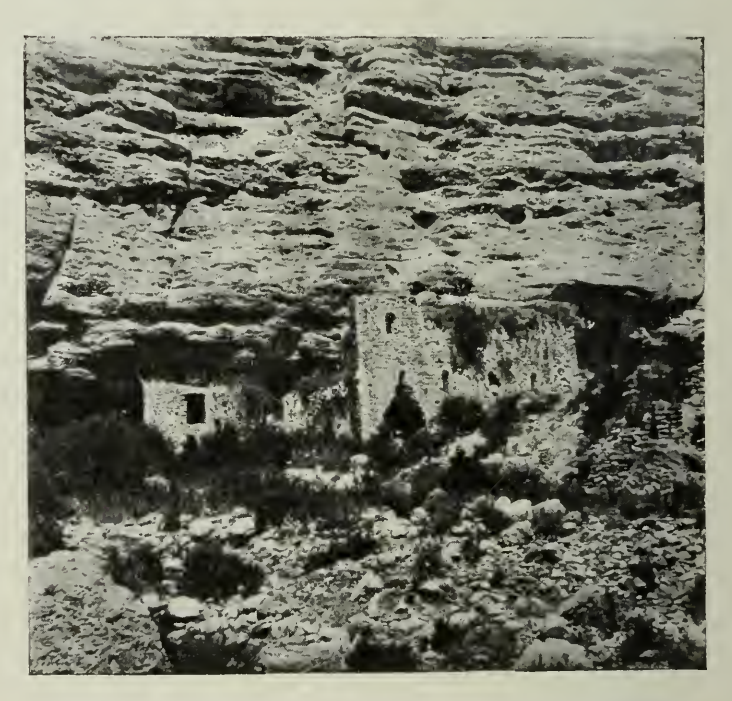

Fig. 14. — Plan de Sant Pere de les Maleses.
Escala 1 per 200. (Datos de Rocafort.)

SANT VICENÇ D'OVEZ
SANT PERE DE LES MALESES

El monastir benedictí, de Sant Vicenç d'Ovez o Oveix, existia ja l'any 868, segons consta per un document (1). La situació geogràfica la fixa 'l document citat prop del Noguera de Pallars, sota 'l castell de Roder (avuy Rodés, sobre Rialp).

El monastir de Sant Pere de les Maleses fou fundat per l'Atili, abat de Sant Vicenç d'Ovez, y cedit al monastir de Gerri l'any 868 (2). Segons en Rocafort (3), «sortint de la Pobla per la ribera dreta del Pallaresa, en una hora s'arriba a Collegats, en quins penyals, al peu del camí antich, hi ha les ruines del convent de Sant Pere de les Maleses, abandonat fa molt temps». Pertany a la parroquia de Montçó. Queden restes del monastir construit en un espadat sota una roca (fig. 15), y de sa esglesia troglodita de dos naus (fig. 14).

Després cal esmentar els monastirs de dubtosa situació, com el monastir de Vilanova, situat prop del riu Noguera, en el comtat de Pallars, que obtingué una confirmació de privilegis cap al any 876. Poch precises són les noticies geogràfiques que pera fixar sa situació esmenta el document. En Villanueva sospita (4) que tant pot esser el monastir de

Fig. 15. — Sant Pere de las Malesas. (Fot. Rocafort.)

(1) «*Subtus castrum quod vocatur Roder.*» (VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, ps. 43 y 44.)
(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, p. 45.
(3) CEFERÍ ROCAFORT: *Excursió a la Pobla de Segur y sa comarca. (Bullletí del Centre Excursionista de Catalunya.* Barcelona, 1899, p. 93.)
(4) Obra citada, vol. XII, p. 38, y ap. XIII.

Sant Vicenç de Gerri sobre 'l riu Noguera Pallaresa com el de Santa María de Labaix, en el Noguera Ribagorçana, y cita, també, com a monastirs benedictins del Bisbat de Urgell destruits molt abans del segle x, Sant Vicenç, Sant Martí, Sant Sadurní Aganense, altre Sant Martí, Sant Esteve, Sant Jaume y Sant Andreu (1). La situació topogràfica no es fàcil deduirla, diu, si no es per analogíes de nom ab altres anàlechs existents; mes es cert que estaven situats al antich bisbat d'Urgell.

Afegimhi encara, fòra de la conca dels dos Nogueres, el monastir de Sant Salvador de Mata, que estava situat en el comtat de Berga, en el lloch anomenat *Matta*, prop de *Sponna* y de *Villarreal*. A últims del segle ix, l'abat Sunila prega al bisbe d'Urgell Nantigis que consagri y confirmi l'esglesia y monastir. L'acta de consagració es del any 900 (2). Res queda avuy de la antiga *cel-la* benedictina.

Els monastirs situats en el bisbat de Girona, fundats durant el segle ix, són també nombrosos. El més antich y important es el de Banyoles.

MONASTIRS DE BANYOLES, AMER, CULERA, BESALÚ, RIDAURA DEL MONT, Y DE LES AGULLES

La primera noticia d'aquest antiquíssim monastir es, com hem dit, el diploma den Ludovich *el Piadós*, del any 822 (3). Aquest decret de plena inmunitat el confirma son successor Carles l'any 866 (4); y no s'oblidaria son antich origen quan tres segles després, en un document del comte Ramon Berenguer IV, del any 1139, se fa constar sa nobilíssima historia (5). L'esglesia 's consagra en 889 (6). Es la petita esglesia que aixequen ab llurs propries mans els monjos, segons els antichs diplomes que hem estudiat documentalment en el primer volum.

El monastir de Santa María d'Amer existia abans del any 844: axís ho fa constar el precepte den Carles *el Calvo*, datat d'aquest any (7). Més tart, el 949 (8), se consagra una nova esglesia, substituida després per una altra, avuy extranyament reformada.

El monastir de Sant Quirse de Culera, situat en el comtat de Peralada, existia en 844 (9). L'acta de consagració de l'esglesia dedicada a Sant

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, p. 52.
(2) Id., íd., íd., ap. XIV.
(3) Vegis vol. I, p. 411.
(4) *Marca Hispanica*, ap. XXVII.
(5) ANTONI DE BOFARULL: *Historia crítica de Cataluña*. Barcelona, 1876, vol. II, p. 69.
(6) Vegis vol. I, p. 414.
(7) VILLANUEVA: obra citada, vol. XIV, ap. XIX.
(8) Id., íd., íd., ap. XX.
(9) Id., íd., vol. XV, p. 103.

Quirse, Sant Andreu y Sant Benet, del any 935 (1), parla de la reedificació de l' esglesia antiga.

Els historiadors del Llenguadoc afirmen (2) que 'l rey Carles *el Calvo*, trobantse, quant el setge de Tolosa, en el monastir de Sant Sadurní, prop de dita ciutat, l'any 844, expedí un diploma a favor de *Domnulo*, abat de Sant Pere de Besalú (3). Un segle després, l'any 977, apareix com fundador d'aquesta casa en Seniofret, comte de Besalú, germà del de Barcelona Sunyer, destinant aquest lloch pera monastir benedictí (4), dedicat a honor de Déu y dels apòstols Pere, Pau y Andreu. Avuy hi ha en son lloch una esglesia del segle XII.

L'any 852, edificà 'l monastir de Santa María de Ridaura 'l comte Wifret, essent consagrada l'esglesia, l'any 858 (5), en honor de Santa María, Sant Joan y Sant Pere; lo que fa suposar seria una esglesia triabsidal. Una altra esglesia 's consagrà en l'any 950 (6), substituida per una altra consagrada a principis del segle XII (any 1100) (7).

El monastir de Sant Julià del Mont, situat en el comtat de Besalú, que l'abat Rimila «d'incult erm convertí en terres de conreu», obté de Carles *el Calvo* la confirmació de ses possessions. El diploma està datat en l'any 866 (8). Una petita esglesia d'una nau, construida en el segle XII, ha fet lloch a l'antiga esglesia.

El monastir de Sant Aniol de les Agulles ocupava 'l lloch de l'actual esglesia de Sant Aniol de Sadernes, anomenat encara, pels naturals, de les Agulles, conservantse arruinada l'abadía, la que es coneguda per *casa del Abat* (9). Coneixem un diploma de Carles *el Calvo* a favor del monastir benedictí, del any 872 (10). Avuy res queda de l'antiga esglesia.

(1) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VIII, citat, de las *Noticias históricas*, ap. XXX.

(2) *Histoire générale de Languedoc*, vol. I. Tolosa. 1872, P. 1039.

(3) Aqueix document el publica en BALUZI a les *Capitulars*, ap. n.º LXII. Essent cert aquest document, s'ha de deduir que degué ser destruida aquella casa primera, ó que estava fundada en lloch diferent, «*iuxta flumen Sambugæ*». (VILLANUEVA: obra citada, vol. XV, p. 91.)

(4) *Marca Hispanica*, ap. CXXIV.

(5) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IV, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. I.

(6) Id., íd., ap. III.

(7) Id., íd., p. 36.

(8) *Histoire générale de Languedoc*, vol. II, citat, ap. 342.—FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. III, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XXI.

(9) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IV, citat, de les *Noticias Históricas*, pàgina 112.

(10) Id., íd., ap. XIX. — *Histoire générale de Languedoc*, vol. II, citat, ap. col. 367.

Cada monastir es el centre d'innombrables cel-les y conreríes y alberchs, que s'extenen per totes les valls y cerquen els camins y els colls per aont atravessen el Pirineu les antigues vies romanes. An aqueixa colonisació del altre costat del Pireneu hi ajudaven els monastirs del costat d'Espanya y els més apartats de les fronteres del Llenguadoc.

El famós monastir de Sant Pere de Roda, es, per exemple, en aquest temps, una petita *cel-la*. L'any 880, sona 'l nom del priorat de Sant Pere, situat en el comtat de Peralada, en un judici tingut a la vila de Castelló d'Empuries, presidit per Teuthari, bisbe de Girona, y el comte Deilane, a n'els quals l'abat de Sant Esteve de Banyoles reclama la possessió de dit priorat, junt ab els de Sant Joan Baptista, Sant Cebrià de Pineda y Sant Fructuós, situats tots en el comtat de Peralada (1).

SANT JOAN DE LES ABADESES Y RIPOLL

En la diòcesi de Vich, s'erigeixen els monastirs de Sant Joan de les Abadeses y després el de Ripoll.

Sobre les ruines d'una esglesia antiga, el comte Wifret fundà un monastir benedictí doble, de dònes y d'homes. En 27 de Juny del 875, ofereixen, el comte y sa esposa, la llur filla Emmon, després primera abadesa, al monestir de Sant Joan Baptista (2). En Godmar, bisbe, consagrà l'esglesia de Sant Joan a 8 de les calendes de Juliol del any III de Carles *el Gras* (887) (3). Res queda avuy de l'antiga fundació del comte Wifret, substituida la seva obra per construccions del segle XII y posteriors.

El document més antich referent a Ripoll, es una donació feta per Ariulf al abat de Ripoll Dachino (4), del any 880. Poch temps després, en 888 (5), se consagrà per primera vegada l'esglesia del celebradíssim monastir. Es la petita esglesia que destrueix l'abat Guidiscle pera aixecar la que 's consagrà en 977 (6).

SANTA CECILIA DE MONTSERRAT, SANT PERE DE LES PUELLES DE BARCELONA Y SANT CUGAT DEL VALLÈS

La diòcesi de Barcelona es la més fàcil a les invasions moresques, y en ella les fundacions són menys nombroses. L'esglesia de Santa Cecilia de Montserrat apareix citada per primera vegada, l'any 871, en l'escriptura de venda del

(1) Francesch Montsalvatje: vol. XIV, citat, de les *Noticias históricas*, p. 10.
(2) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 16.
(3) La copia de l'acta de consagració 's conserva a l'Arxiu de Sant Joan.
(4) Villanueva: obra citada, vol. VIII, ap. I.
(5) *Marca Hispanica*, ap. XLV.
(6) Id., íd., ap. CXXIII.

castell de Marró a Ansulf y Druda (1). L'esglesia actual, que pot esser la consagrada en 957 (2), es triabsidal, y l'estudiarem en el lloch degut. Les esglesies situades a l'històrica montanya son antiquíssimes: una escriptura de dotació del any 888, otorgada per Wifret I al monastir de Santa María de Ripoll (3), parla de les esglesies del lloch nomenat Montserrat, situades dalt de la montanya y la falda de la mateixa. Idèntica possessió confirma, l'any 919, el bisbe de Vich, en Jordi, en una scriptura que afirma haver vist en Villanueva, essent refermada per altres dues posteriors (una del comte Sunyer de Barcelona y altre del rey Lotari en 982), en les quals s'expressa que 's dona a Ripoll el Montserrat ab les esglesies de Santa María, Sant Iscle, Sant Pere y Sant Martí.

El monastir de Sant Pere de les Puelles de Barcelona, té un antich origen: l'any 945 se consagrà l'esglesia, segons sembla, en el mateix lloch aont Ludovich *el Piadós* n'havia aixecat una altra dedicada a Sant Sadurní l'any 801, y «el príncep eximi Sunyer, comte y marquès, y sa esposa Richildis, comtesa», diu l'acta, assisteixen a la gran festa y fan nombroses donacions (4). Junt a l'esglesia actual existeix una construcció que podria ser el pòrtich carolingi.

Finalment, s'erigeix el monastir de Sant Cugat del Vallès en lloch de venerable tradició romana. En Balari explica com els privilegis dels reys franchs a favor del monastir foren cremats per les incursions musulmanes (5). L'any 878 trobem citada la *domus* de Sant Cugat y Sant Feliu en el lloch anomenat *Octavianum* (6). Dos privilegis del rey Lotari expedits els anys 987 y 988 confirmen els concedits per en Lluís, son pare, y per en Carlemany al monastir destruit pels pagans (7).

RESTAURACIÓ DE LES SÈUS

Al mateix temps se restauraven les sèus antigues; y 's refeyen les catedrals. La sèu d'Urgell sembla que continúa la sèu wisigòtica (8). L'any 836, obté un precepte de Lluís *el Piadós* (9), y en 839 consagra la Catedral.

(1) Villanueva: obra citada, vol. VII, p. 158 y següents. — *Marca Hispanica*, ap. LXXVII.
(2) Villanueva: obra citada, vol. VII, p. 160.
(3) Id., íd., p. 138 y 139.
(4) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 134.
(5) «*Combustas per infestationem paganorum.*» (Obra citada, p. 274.)
(6) *España Sagrada,* vol. XXIX, ap. XIII.
(7) Balari: obra citada, p. 274.
(8) Vegis vol. I, p. 304 y 403 y següents.
(9) *Marca Hispanica,* ap. XI.

La d'Empuries fou restaurada, y 'n parla ja un document del any 843, que hem esmentat (1).

La d'Elna obté dos preceptes de Lluís *el Benigne*, el de 821 (2) y el de 836 (3), y la seva vida era pobra; en 894 l'esglesia queya per la vellura y l'abandono (4). Lluís *el Piadós* li otorga 'l precepte de restauració en 834 (5).

La de Barcelona continúa son culte en l'edifici vell després de l'entrada den Lluís *el Piadós* (6): la de Vich alcança son privilegi de restauració cap al any 888 (7).

Les de Lleida, Tortosa y Tarragona queden en poder dels musulmans, y la d'Egara 's converteix en pobre esglesia rural.

RESTAURACIÓ D'ESGLESIES PARROQUIALS

De la de les sèus ne ve la restauració de les parroquies. Són moltes les que 's troben citades en documents, més poques les que conserven acta de consagració. Es sabut com són escassos els documents d'aqueix segle, sovint cremats en les invasions mores. Els monjos dels *scriptoris* y dels arxius se planyen sovint de com els llibres, cartes y documents han estat cremats y robats per enriquir les biblioteques musulmanes (8). Anem nosaltres sols a referir-nos a les escasses actes conservades.

Cap al 834 's consagra l'esglesia del castell de Lillet, dalt del turó, al peu del qual se formava la Pobla a la sombra d'un monastir benedictí. Aqueixa primitiva esglesia 's consagra baix la triple advocació de Santa María, Sant Pere y Sant Joan Baptista, lo que fa suposarla triabsidal (9). No cal confondre aqueixa esglesia ab la del monastir que existeix al pla, obra molt posterior probablement.

L'esglesia de Montgrony fou consagrada l'any 834 (10). Una esglesia triabsidal del segle XI va fer lloch a l'esglesia del segle IX.

(1) Vegis vol. I, p. 304.
(2) *Histoire générale de Languedoc,* vol. IV, citat, col. 340.
(3) Id., íd., vol. II, citat, ap. 89, col. 193.
(4) Vegis vol. I, p. 309.
(5) *Marca Hispanica,* ap. IX.
(6) Vegis vol. I, p. 302.
(7) Id., íd., p. 305.
(8) «*Manubias prædiorum, instrumenta quoque cartarum, ac diversa volumina librorum, partem consumpsere igni, partem deportavere suam ad terram.*» (*Marca Hispanica,* ap. CXXXIII.) — Vegis sobre això BALARI, obra citada, p. 273 y següents.
(9) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. VI.
(10) Arxiu de la Pobla de Lillet y Sant Joan de les Abadeses. — P. PARASSOLS: *Reseñas, aclaraciones y documentos notables pertenecientes á la Historia del*

L'any 842 se consagra una esglesia dedicada a Sant Julià, en el lloch de Capella (Ribagorça) (1).

L'esglesia de Sant Martí de Saldes fou dedicada y consagrada l'any 857 (2). Avuy es destruida enterament.

L'esglesia de Sant Andreu de la Greixa, avuy sufragania de Bagà, fou dedicada l'any 872 (3). Existeix avuy en son lloch una antiga esglesia romànica, ab rústech teulat de piçarra.

L'acta de consagració de l'esglesia de la Mare-de-Déu de Formiguera al Rosselló, data del any 873 (4). Una nova esglesia va esser-hi consagrada en 1019 (5), y encara aquesta va fer lloch a una altra més recent: conservant potser el cap o absis del segle XI (6).

L'esglesia de Borredà es objecte d'un veredicte en la sentencia en el plet que se seguia sobre l'esglesia y lloch de Borredà a favor de Wifret y contra 'l bisbe Selva, segons escriptura del any 886 (7). Una esglesia de tres naus, avuy del tot reformada, va fer lloch a l'antiga esglesia.

L'esglesia de *Sancti Andreæ de Fonda* (comtat d'Ausona) fou consagrada el 888 (8), pel bisbe d'Ausona, en Godmar.

L'esglesia de Sant Pere de Ripoll, al costat del antich monastir de Santa María, fou dedicada l'any 890 (9). Avuy resta una esglesia molt cambiada.

Ingobertus, bisbe d'Urgell, consagrà, el 5 dels idus de Janer del 890, l'esglesia de Sant Climent, màrtir, a la vila d'Ardèvol (Cerdanya) (10). Ardèvol sembla es el lloch d'*Avoldo*, citat en la consagració de la Sèu.

Principado de Cataluña. Montgrony, Gombreu y Malaplana. (Revista Histórica Latina, vol. I, p. 6. Barcelona, 1874.) — Parla d'aqueixa consagració en VILLANUEVA obra citada, vol. X, p. 231 y 232.

(1) *España Sagrada*, vol. XLVI, p. 116.

(2) La data de la consagració es a «*VI idus Decembris anno XVIII regnante Karulo rege*», o siga l'any 857 de Crist, XVIII de Carles *el Calvo*. (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, p. 65.)

(3) Escriptura procedent del Arxiu de Santa María de Ripoll, citada per J. PELLICER Y PAGÉS: *Santa María del Monasterio de Ripoll*, citada, p. 34.

(4) *Histoire générale de Languedoc*, vol. II, citat, col. 372. — FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VIII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XXVII. L'acta de 873 diu: «*ad consacrandam ecclesiam Sanctæ Mariæ virginis matris domini nostri Jesu Christi, cum appendiciis et horatoriis suis Sancti Petri et Sancti Joannis Baptistæ*». Sembla 's refereix a una esglesia de tres altars. L'actual té solament un absis.

(5) *Histoire générale de Languedoc*, vol. V, citat, ap. col. 370.

(6) J. A. BRUTAILS: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*, citada, p. 30.

(7) PROSPER DE BOFARULL: obra citada, vol. I, p. 9.

(8) *España Sagrada*, vol. XXVIII, ap. III.

(9) *Marca Hispanica*, ap. L.

(10) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. XI. — ALBERT SALSAS: *La Cerdagne Espagnole*. Perpinyà, 1899.

L'esglesia de Balltarga, a la Cerdanya, fou consagrada l'any 890 (1). Avuy se conserva en el lloch de Balltarga una petita esglesia d'una nau, pobríssima, sense cap ornament exterior, coberta ab volta de canó.

Tres anys després (893), el mateix bisbe d'Urgell consagrà l'esglesia de Santa María de Marles, en el comtat de Berga (2). La tradició assenyala l'actual esglesia de La Tor com havent sigut la primitiva consagrada pel bisbe Ingobertus (3). Es una petita esglesia d'una nau, construida en el segle XII.

La consagració de l'esglesia de Santa Eularia de la Torra fou l'any 898 (4).

L'esglesia de Santa Eularia de Sallagosa, a la Cerdanya, fou consagrada també 'l 898 (5). Hi queden restes esculpturals de l'esglesia del segle XII (6).

El mateix any, el bisbe d'Urgell, en Nantigis, consagra l'esglesia de Sant Jaume d'Estoll, a la Cerdanya (7). L'esglesia antiga es destruida.

El bisbe d'Ausona, en Godmar, a prechs de na Emon, abadesa del monastir de Sant Joan de les Abadeses, filla del comte Wifret, consagra l'esglesia de Sant Martí, situada a la Vall del Congost, l'any 899 (8).

Tota aquesta enumeració d'esglesies monacals, de sèus, de senzilles parroquies y fins d'ermites solitaries y humils, indiquen l'esforç de repoblació dels catalans del segle IX; mes pochs datos proporcionan sobre l'arquitectura. De cap esglesia citada en aqueixos antichs documents pot demostrarse l'existencia actual. Els documents són, per altra part, lacònichs en extrem en descriure formes. Ignorem si la decoració d'arcuacions lombardes, tan

(1) *Marca Hispanica*, ap. LII.

(2) El document comença ab lo següent exordi: «*Anno incarnationis Domini nostri Iesu Christi octingentesimo nonagesimo tertio, indictione X., sub die IIII. Idus Octubris, anno VI, regnante Oddone rege, veniens quidem venerabilis Ingobertus Urgellensis episcopus in territorio Bergitanensi, in locum que dicitur Balle Merlense, rogatus a Fredario presbitero, vel Attone, vel alios, etc.*» (Villanueva: obra citada, vol. X, p. 74.)

(3) César August Torras: *Pirineu Català. Guia itinerari. Bergadà, Valls Altes del Llobregat.* Barcelona, 1905. P. 194.

(4) Villanueva: obra citada, vol. X, p. 93.

(5) Id., íd., íd.

(6) César August Torras: *Pirineu català. Guia itinerari del excursionista a Camprodon.* Barcelona, 1902. P. 455.

(7) Villanueva: obra citada, vol. X, p. 93.— Albert Salsas: obra citada, p. 48.

(8) La data del document es la següent: «*Anno Incarnationis Dominice DCCC. C. VIIII. Indictione I. nonas augusti, anno I regnante Karulo Rege.*» (Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 60.)

abundants a Catalunya, que caracterisen l'obra dels segles x y xi, s'introduí en aqueixos temps obscuríssims. Alguna que altra acta de consagració fa referencia a l'existencia de tres altars; y, pels documents que parlan dels incendis, suposem que moltes eren cobertes ab fustería. Això ve a indicar també un document posterior, pera la del monastir de Banyoles.

Esglesies d'una nau, algunes esglesies triabsidals, pobres, humils, cobertes ab fustería: tal es la conclusió migrada a que 'ns porta aqueix pesat estudi documental.

En elles debia conservarse encare la pràctica de la arquitectura wissigòtica al costat de mètodes populars, vells, antiquíssims. Un s'imagina unes obres de parets llises, sense ornament de cap mena, sense més forma que la que marca la teulada ni més detalls que les finestres estretes com sageteres, interrompuda sols la rigidesa dels plans pels absis semicirculars, llisos també, aont es possible fes la aparició primerenca la ornamentació d'arcuacions lombardes que feya segles era usual al Nord d'Italia.

Sobre aqueixes formes pobres, simplicíssimes, va a començar la actuació de corrents forasteres que ha de portarnos a crear les formes típiques de nostra arquitectura romànica.

Sant Miquel de Taudell. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 16. — Esglesia de Sant Miquel de Cuixà.

II

LES ESGLESIES AB COBERTA DE FUSTERÍA

Al arribar el segle x la terra es ja tota poblada, els més grans monastirs estan constituits.

El comte Seniofret, en son testament (966) (1), fa llegats al de Ripoll, d'Arles, Sant Pere de Roda, Sant Pere de Camprodon, Sant Joan de les Abadeses, Sant Llorenç prop de Bagà (*«in valle Bocoranensi»*), Sant Pau de Fenolledes, Sant Martí de Les, Sant Miquel de Cuixà, Sant Esteve de Banyoles, Sant Andreu de Sureda, Santa María d'Amer y Sant Genís les Fonts. En el mateix testament se citen les sèus de Santa María d'Urgell, Sant Pere de Vich, Santa Creu de

(1) *Marca Hispanica,* ap. CIV.

Barcelona, Santa María de Girona, ab la colegiata de Sant Feliu, Santa Eularia d'Elna, apart de les de Narbona, Carcassona, els monastirs de La Grassa, y Sant Pere de Cluny.

En 993 el comte Borrell (1) fa llegats a altres sèus, esglesies y monastirs no citats en el testament de Seniofret, com Sant Pere de Galligans, Sant Miquel, situat sota la sèu de Girona; Santa María *Puellarum*, Sant Feliu de Guíxols, Sant Pol de Mar, Santa María de Tagamanent, Sant Cugat del Vallès, Santa Cecilia d'Urgell, en la vall d'Elins; Sant Andreu de Cencelles, Sant Feliu *(«in civitate»)* (Castell-Ciutat de la Sèu d'Urgell), Sant Sadurní de Tabèrnoles, el monastir de Sant Pere y Sant Gerall, Sant Pere de les Puelles, de Barcelona; Santa Cecilia de Montserrat, Sant Benet de Bages *(«Sancto Benedicto subtus Navarculas»)*, Sant Llorenç dels Morunys *(«in valle Sordense»)*, Sant Pere d'Escales, Sant Andreu de Planes *(«in Planicias»)*, Sant Climent de Codinet y Santa María d'Organyà.

Per altra part els documents són més precisos: s'entreveu l'existencia d'esglesies cobertes de fusta, de plan d'una o tres naus coexistents ab altres cobertes de volta, que poch a poch va predominant. Es això conseqüencia de llunyanes y més antigues influencies.

Fig. 17. — Capdevànol. Esglesia antiga ab absis del segon període romànich. (Fot. Abadal.)

Hem exposat com l'influencia del Orient cristià va penetrant poch a poch l'Occident desde Antioquía, y cap a les costes d'África ab Alexandría per centre, cap al Asia menor, després cap al continent grech, més tart cap a Ravenna y d'allí pel Nort d'Italia cap a les nostres terres (2). Aixís, de cada una de les formes que adoptaren en llurs plans els constructors de les nostres esglesies, no es difícil assenyalarne segles abans llurs predecessores. Cada variant del nostre art romànich té son precedent a Orient en el primer període bizantí, que va del segle IV al segle VI, y que desenrotlla sos esplendors al Egipte, a la Siria y a l'Asia menor, creant llavors, el artistes orientals, els prototipos de que

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXLI.
(2) Vegis vol. I, p. 261.

viurà l'arquitectura durant tot el període romànich. El mateix renaixement del Orient dels segles x, xi y xii, que concentra a Bizanci l'esplendor de la vella civilisació oriental, pren com a punt de partida 'ls vells prototipos, molts avuy destruits, tal com el Renaixement italià prengué 'ls tipos romans.

La forma del temple cristià més antich a Roma y en el mon llatí es la basílica coberta ab fusta, de disposició igual a Occident y a Orient, y en les que Mr. Strzygowski ha reconegut una darrera evolució d'un edifici helenístich.

TRADICIÓ DE LES ESGLESIES COBERTES DE FUSTA. ELS DOCUMENTS

N'hem citat varis precedents en l'aria del nostre estudi: les basíliques bizantines y visigòtiques sembla eren cobertes de fustería (1); ho eren les construides ab archs de ferradura, seguint la vella tradició ibèrica, com Pedret y Marquet (2); ab fusta sembla era coberta la de Santa Cecilia d'Elins, també descrita (3), en la que queden pilars que podien sostenir archs torals o encavallades, y en la que no 's veuen rastres del rasament de les voltes. Són, donchs, les basíliques romàniques cobertes de fustería, continuació de la tradició arrelada ja en el país, y no hem de cercar els exemples exteriors més que pera compararles y veure en qué ha consistit la transformació al passar del període prerromànich al que estudiem.

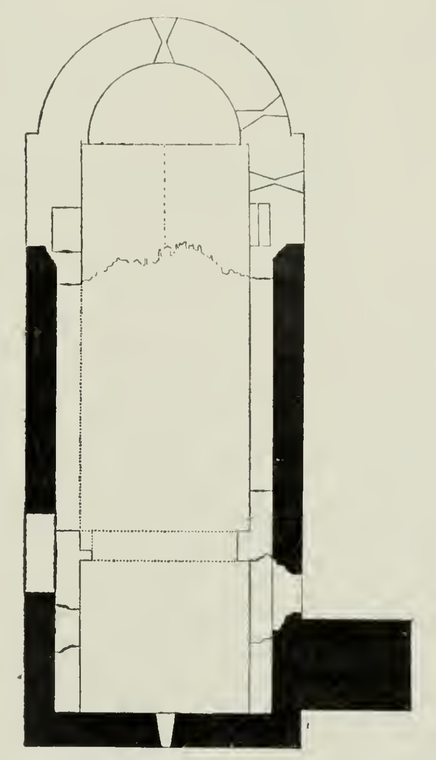

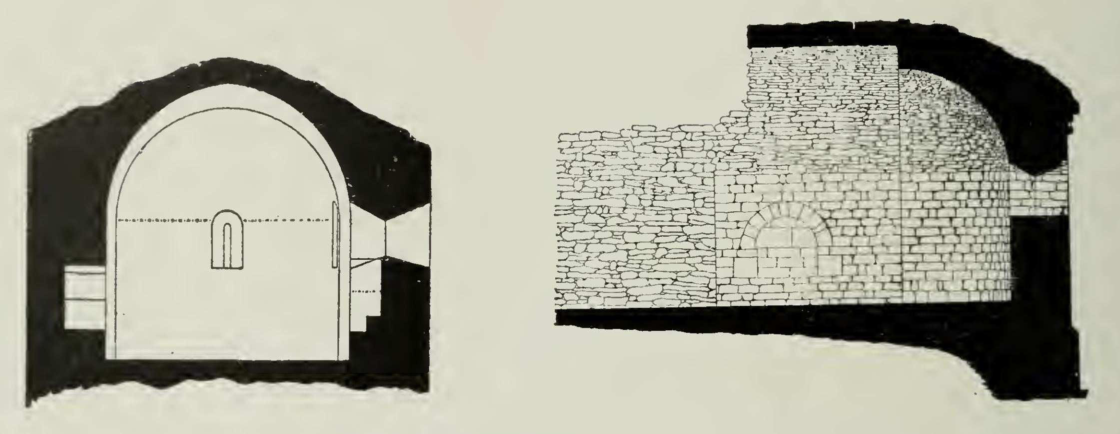
Fig. 18. — Capdevànol.
Plan de les escavacions d'Abadal.
Escala 1 per 200.

Els documents fan sovint alusió a les esglesies cobertes de fusta: unes vegades explícitament, altres per les noticies d'incendis en les guerres (4).

L'esglesia de Banyoles, consagrada en 889, tenia, sens dubte, la coberta de fusta. L'acta de consagració, de 957, fa notar com, cremada l'antiga pels infidels, la construeixen de nou tota de pedra pera que no sigui possible un nou incendi (5). Era d'un sol absis, com les altres construides a la

(1) Vegis vol. I, ps. 289 a 298, 303, y 309 a 319.
(2) Id., íd., ps. 367 a 374.
(3) Id., íd., p. 386.
(4) Balari: obra citada, ps. 273 y següents.
(5) *Marca Hispanica*, col. 396. Vegis vol. I, p. 414.

vall de Miliaries (de la que avuy el poble n'ha fet *Miànegues)*, dedicada a Sant Martí, y, com la de Santa María (*«in capite stagni»)*, una antecessora potser de la de Porqueres.

Figs. 19 y 20. — Capdevànol. Seccions segons dibuixos d'Abadal. Escala 1 per 200.

SANT BENET DE BAGES Y GIRONA

A l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, del any 972, ja citada, se descriu com els fills dels fundadors Salla y Riquildis, nomenats Isern y Guifre *«diligenti cura architecta ipsius templi ad fastigium usque perduxerunt cum trifaria ipsius atrii pertinentia»* (1). Diu Mn. Gudiol (2) que vénen a significar: la paraula *architecta* uns sostres, y *fastigium* un frontó triangular. Sant Benet de Bages hauria així estat cobert ab obra de fusta. *Arquitecta*, segons Ducange, significa obra o edifici, *fastigium* equival també a *summitas*, y *triforia* significa pòrtich, haventse de traduir, la frase indicada, de la següent manera: «diligentment feren l'obra del temple fins dalt del crener, y lo referent als pòrtichs del atri o del claustre». L'esglesia de Sant Benet de Bages, consagrada en 972, ben diferent de l'actual obra, del segle XII, fou també triabsidal. La consagraren tres bisbes y la dedicaren a Sant Benet, Sant Pere y Sant Andreu apòstol. En l'obra posterior es possible s'aprofitessin els fonaments de la primitiva esglesia.

El bisbe de Girona Pere Rodgari (3) va vendre l'esglesia de Sant Daniel al comte de Barcelona Ramon Borrell, l'any 1017, pel preu de cent unces d'or puríssim, pera reedificar ab son producte l'esglesia Catedral pròxima a la ruina. A la Catedral de Girona hi plovia; y els clergues, els dies de pluja, no podien cantar sense mullarse, ni tampoch els altres dies,

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXII.
(2) *Nocions de Arqueologia sagrada catalana*, citada, p. 214.
(3) Vegis vol. I, ps. 303 y 304.

per la ruina de la coberta, molt vella *(«vetustissima»)*. Els diners de la venda 's diu que s'emplearen en les parets y en la coberta *(«in ipsa coopertione»)*. Això es difícil d'explicar sense partir del supòsit de la coberta de fusta.

ESGLESIES D'UNA NAU AB COBERTA DE FUSTA

Les esglesies d'una nau cobertes de fusta han deixat rastre fins a l'actualitat en el Pirineu y representen la més rudimentaria forma del temple romànich.

Són de plan rectangular ab un absis, ara rústegament aparellades, ab fanch per morter, com grolleres barraques; ara ben fetes, indicant una època posterior. Tal devien ser les primitives esglesies citades a l'acta de consagració de la sèu d'Urgell, tal les nombroses consagrades en el segle IX, els documents de les quals hem estudiat; y tal la de Banyoles, feta per les propies mans dels monjos. El jove arqueòlech senyor Abadal ha fet excavacions en una antiga esglesieta de Capdevànol, y al costat dels murs d'una obra del romànich del segle XII ha descobert els murs, ab rústega pintura, d'una esglesia més antiga (figs. 18, 19 y 20). El gruix del mur indica clarament una coberta de fusta. A n'aqueix tipo pertanyen les esglesietes pirinenques de Bor y Pedra, a la Cerdanya.

Fig. 21. — Esglesia de Pedra. (Fot. Rocafort.)

La de Bor (1) té un absis semicircular ab una finestra central, decorat per petites faixes lombardes. El conjunt de la construcció es pobríssim. L'aparell es de petits carreus grollers. S'entra a l'esglesia per un porxo. La reduida porta d'entrada es semicircular. L'única decoració de les doveles es una creu gemada, esculpturada ab baix relleu, dintre d'un círcol. La parroquia de Bor existia ja en el segle IX baix el nom de Borr (2), segons l'acta de consagració de la sèu d'Urgell.

L'esglesia de Pedra (fig. 21) es de planta d'una nau, coberta ab fusta y d'absis semicircular. L'aparell dels murs es molt cuidat, fins a semblar

(1) Citada per ALBERT SALSAS: obra mentada, p. 136 y següents.
(2) Vegis vol. I, p. 407.

del segle XI, mes sense ornamentació de cap mena. El mur del absis té dos metres d'espessor, y està atravessat per una finestra que sembla una aspitllera. Una tradició local veu en aqueix absis una antiga torre de defensa transformada en santuari. Mr. Salsas (1) diu que 'ls primers documents històrichs sobre Pedra daten del segle X. Hi ha un dato més antich: l'anomena l'acta de consagració de la sèu d'Urgell. En 966 la *villa Petra* es mencionada en el testament de Seniofret, comte de Barcelona (2).

La tradició de la coberta de fusta perdura en els segles posteriors.

SANT MIQUEL DE CUIXÀ

El més interessant exemple d'aqueixes basíliques antigues es la de Sant Miquel de Cuixà, en el Conflent, exaltada per ses relacions ab els Dux venecians, popular en son temps a les dues vessants del Pirineu y immortalisada pels documents, alguns de gran valor cronològich pera l'arqueología arquitectònica, ja que en el document s'acompanya la descripció de l'obra.

Al episcopat den Wisad I, bisbe d'Urgell, diu Villanueva, pertany la fundació del monastir de Sant Andreu en el lloch d'Eixalada, en la vall de Conflent, prop d'Oleta, a la riba del Ter, feta per set sacerdots de la diòcesi d'Urgell. Era una avançada al altre costat del Pirineu del antich centre propulsor de la reconquesta catalana. Aqueixa fundació fou cap al any 846. Mes havent sobrevingut en 874 una furiosa inundació del riu Tet, que destruí la nova casa, els religiosos que escaparen del sinistre passaren a viure y fundar el monastir de Sant Miquel de Cuixà en 878, edificant un rudimentari monastir cap al any 883 (3).

El lloch de Sant Miquel de Cuixà era una antiga *cel-la* d'Eixalada (4). En ell els monjos trobaren una esglesieta ja vella, en honor de Sant Germà, confessor, feta de fanch y pedra. Seniofret, comte de Cerdanya, diu la acta de consagració del any 953, «tocat d'intèns dolor, va silenciosament pensar quina obra podria ser la que fos prou pera arribar al regne celestial.

(1) Obra citada, p. 138.
(2) *Marca Hispanica:* ap. CIV. Vegis també vol. I, p. 406.
(3) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ps. 68 y 69.—*Marca Hispanica,* ap. XXXVII, XXXIX, XL y XLI. — *Histoire générale de Languedoc,* vol. IV, citat, p. 474 y següents.
(4) J. A. BRUTAILS: Article *Saint-Michel-de-Cuxa* en la *Guide du Congrès de Carcassonne en 1906.—Congrès Archéologique de France. LXXIIIe session, tenu à Carcassonne et Perpignan en 1906.* París-Caen, 1907. Vegis vol. I, p. 414 (nota 5). MARCA data aqueix document en 953. Els autors de la *Histoire générale de Languedoc,* vol. V, col. 62, fixen la data d'aqueixa dedicació en 955. BRUTAILS dedueix que ha de fixarse en 16 de Febrer de 956. *(Notes sobre l'Art religiós en el Rosselló,* citada, p. 238.)

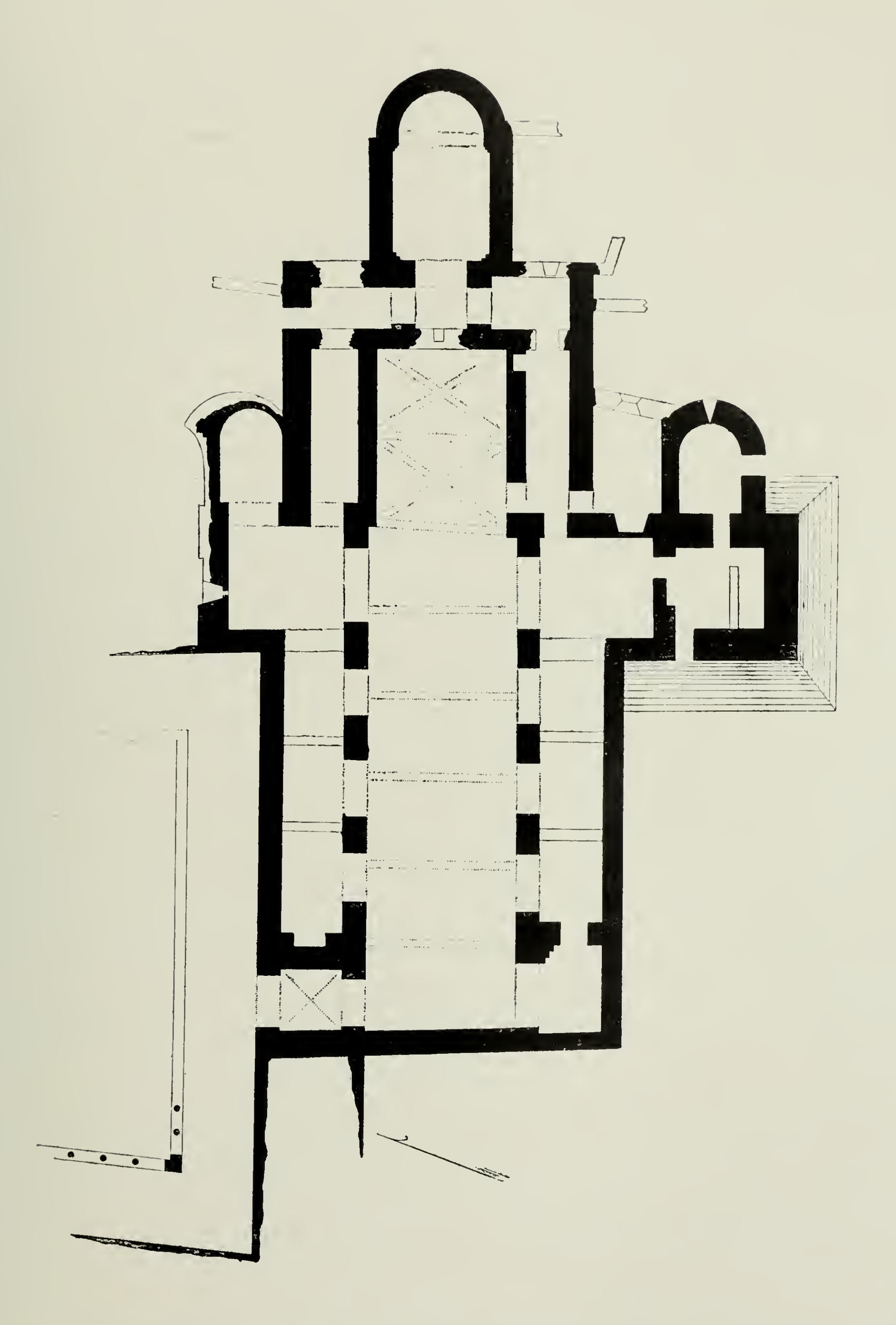

Fig. 22. — Plan de Sant Miquel de Cuixà. Escala de 1 per 500. (Brutails.)

Llavors, no per enginy humà ni per art dels homes, sinó ilustrat per l'esperit diví, destruí la dita esglesiola de Sant Germà, confessor, y l'edificà admirablement de calç y pedra y fusta treballada.»

S'han sostingut diverses opinions sobre aqueix document en relació a l'obra de Sant Miquel de Cuixà. Una d'elles, emesa per l'Enrich Tolra (1), es la de que 's tracta de la consagració del sol aont havia d'aixecarse la nova esglesia, o pot ser la benedicció dels primers treballs o de la primera pedra. No sembla això probable. En la mateixa acta de dedicació de 953 se fa referencia a una edificació acabada, a un temple més o menys complet, y 's diu concretament que la dedicació 's fa després de l'edificació del temple (2). L'esglesia era en aquest moment petita, fentse sols menció d'un altar.

L'esglesia de Cuixà tornà a ser consagrada en 974, vint-y-un anys després. ¿Es que 's tracta d'una nova esglesia feta prop de l'anterior? ¿Es que ha estat derruida la primera? En Brutails creu lo primer. «Aquesta successió de dues dedicacions—diu,—en dates tan acostades, es un fet singular pera insistirhi.» Ha sigut negada pel darrer historiador de l'abadía, Sr. Tolra (3). En Tolra suposa que en 953 va consagrarse no una esglesia, sinó un emplaçament, tot lo més els primers treballs. «Tinch el sentiment de separarme d'ell—continua 'l docte arqueòlech francès—en aquest punt: els documents són formals. En 953, *després de l'edificació de l'esglesia*, va procedirse a la dedicació. L'edifici no fou destruit per cap daltabaix. Poch després varen posarse al treball per una nova construcció. ¿Va ser en 955, o bé en 956? (4) No tinch a mà 'ls textos que permetrien potser dilucidar la qüestió. Lo que sembla establert es que 's treballava en aquest nou edifici, en 967, quan va sobrevenir la mort del comte Seniofret (5). Ara, donchs, convé anotar que l'antiga esglesia no havia estat arruinada per un daltabaix: la varen conservar mentres treballaven a l'altra (6). Aquesta va ser consagrada, ja ho hem vist, en 974 (7).»

Un examen atent de l'acta de consagració de 974, y de la mateixa aba-

(1) *Saint Pierre Orséolo, Doge de Venise*, citada.

(2) «*...Post ædificationem sancti istius templi adveniens vir reverentissimus sanctæ Elenensis Ecclesiæ Riculfus humildis Episcopus ob deprecationem domni Seniofredi ilustrissimi Comitis, etc.*» (Acta de consagració citada.)

(3) Obra citada, p. 173, nota.

(4) *Histoire générale de Languedoc*, vol. IV, citat, p. 475. — Altres diuen el 16 de Febrer de 955. (H. Tolra: obra y lloch darrerament citats.)

(5) H. Tolra: lloch citat.

(6) *Marca Hispanica*, col. 910.

(7) J. A. Brutails: *Notes sobre l'Art religiós en el Rosselló*, citada, p. 62, nota.

día, ens darà la solució d'aquesta qüestió. En aqueix document, després de les consideracions generals evangèliques ab que usualment comencen, se fa l'historia de les obres. Comença explicant com en Seniofret bastí 'l monastir. «Axís, donchs—diu,—el príncep difunt Seniofret (el fundador que ab sa mare y germanes assistí a la consagració de 953), inspirat per Déu, entre altres, especialment elegí aquell petit monastir (*«cœnobiolum»*) en honor del Senyor, ab invocació del sant y beatíssim arcàngel Sant Miquel, en la vall de Conflent, situat en el lloch que abans la velluria volgué nomenar Cuixà; y, encara que construida senzilla l'obra, no sols féu un bon alberch, sinó que, sobre 'ls monjos vinguts de totes parts, hi constituí y hi aixecà, segons la regla usual, un abat... Essent, donchs, la referida esglesia de Sant Miquel, edificada en un principi en reduit espay, y actualment no cabent-hi 'l poble honrat... axís, el mateix príncep, ab connivencia del seu propi pontífex y ab el consell dels altres bisbes, abat, clerecía y fidels, construí honorablement el temple de Sant Miquel en lloch proper a dita esglesieta. Mes no destruiren abans l'estret temple, sinó que hi continuaren les ceremonies, seguint com antigament fins a acabar la obra. Mentres ab gran pena treballaven assiduament, l'abat y els monjos, ab l'ajuda del mateix príncep, en l'obra començada, el príncep fou sostret, per un accident fatal, d'aqueixa vida, y emigrà a Crist a rebre 'l fruit digne de la seva obra... El succeiren llavors dos ilustres germans, els qui, ab prompte y piadós amor, tractaren d'ajudar com pogueren a l'obra començada. L'abat y els monjos, ab l'auxili dels dits príncceps, treballaren assiduament, y ab l'ajuda de Déu portaren a son complement l'obra començada. Enginyosament, y inspirats en la llum divina, ho cuidaren els predits príncceps y abats; y, com són set els dons del Esperit Sant, erigiren en aqueix temple set altars, y congregaren set bisbes que consagressin el dit temple y altars y, mediant Déu, reverentment els dediquessin (1).»

(1) «...*Proinde igitur Princeps quondam Soniefredus divino afflatus spiramine inter ceteros specialiter elegit quendam cœnobiolium in honore Domini et invocatione almi ac beatissimi archangeli Michaëlis in valle Confluentana in locum quem Coxanum dudum voluit vocitare vetustas situm, et licet exili fabrica constructum, gazis tamen fecit illum non mediocrem, monachis quoque undecunque collectis Abbatem juxta morem regulæ ibidem constituit atque sublimavit, cuyus morigeris monachi famularentur obsequiis... Prælibata igitur Ecclesia sancti Michaëlis priús angusto fabricata fuerat machina æyro, quo neque tunc poterat plebs veneranda capi. Sed bonæ consultum et præsentis habetur vitæ subsidium et æternæ remunerationis expectare cernitu præmium. Ob id ergo idem Princeps cum conniventia sui proprii Pontificis ceterorumque Episcoporum, Abbatum, clericorum, plebiumque fidelium colligens consilium, ut quia præfata Ecclesiola in loco congruo in honore beati archangeli Michaëlis honorabile construeret templum. Sed nec augusta priús subtraxit fana icem Princeps vel Abba; sed assidué in prisco peragens cerimonia templo, donec rite sequens consummaretur*

Es evident, donchs, que en Seniofret, després de destruir l'esglesia de Sant Germà, feta de fanch y pedra, va aixecarne una altra ab un sol altar, una esglesiola com tantes, que serví durant l'obra de l'actualment en ruines, que es la sumptuosa basílica consagrada pels set bisbes. Eren aquests els d'Elna, Girona, Ausona, Urgell, Tolosa, Cosserans y Carcassona.

Fig. 23. — Dormitoris del monastir de Poblet.

Aqueixos datos de les actes de consagració 's completen per medi d'un document extraordinari : la carta del monjo García de Cuixà al abat Oliva, escrita cap al 1040, que es una descripció viva de la curiosa basílica de Sant Miquel (1), en que l'autor pregà. El monjo García no 's refereix, com s'ha dit, a l'esglesia consagrada en 953, sinó a la darrera de 974, que ell veia més o menys transformada; la consagrada a quatre de les calendes d'Octubre pel bisbe d'Elna, Sunyer, y els altres sis bisbes: la feta per l'abat Garí.

El document diu que l'obra d'aquesta esglesia era de materials vulgars en els fonaments (*«vulgaribus saxis»*) y de carreus usuals, ben fets (*«popularibusque quadris loculentissime»*), y que l'edifici amidava quasi 40 pams d'amplaria. Quan els murs van arribar a una alçada convenient, en Garí va llançar uns archs; després de lo qual va aixecar els murs y va colocar sobre d'ells vigues, fent una obra notabilíssima (2).

opus... Abbas quoque, monachique, cum auxilio supradictorum Principum in hujusce opere assiduè laborantibus, cum opitulatione Dei omnipotentis perducunt cœptum opus ad diem completionis. Solerti igitur cura hac egerunt prædicti Principes vel Abba divino spirati flamine; et juxta septem dona spiritus sancti, septem in hoc templo erexerunt altaria, septemque Episcopos congrevaverunt, qui prælibatum templum vel altaria annuente Deo venerabiliter dedicarunt. Nam hæc sunt nomina horum Episcoporum, Suniarius, utpote sanctæ sedis Elenensis Ecclesiæ venerandus, in cujus diocesi prælibata Ecclesia constructa esse videtur. Miro sanctæ sedis Gerundensis Ecclesiæ perhumilis Episcopus, et eus dictionem una cum fratri suo domni Olibani Comitis ipse pertinte locus. Fruia sanctæ sedis Ausonensis Ecclesiæ egregius Pontifex. Vuisadus sanctæ sedis Urgellensis Ecclesiæ eximius antistes. Isolus sanctæ sedis Tolosanensis Ecclesiæ reverentissimus Præsul. Bernardus sanctæ sedis Coseranensis Ecclesiæ egregius opilio. Franco sanctæ sedis Carcassensis Ecclesiæ eximius pastor. Hii septem Episcopi, Dei altitonantis misericordia annuente, sub Principe domni Olibani suæque conjugui domnæ Ermengardæ, præfatum templum vel altaria dicarunt, statuentes etiam sub anathematis vinculo ut nullus ex rebus hujus cœnobii aliquid abstrahere attentet...» (*Marca Hispanica,* ap. CXIX.)

(1) *Marca Hispanica,* ap. CCXXII.

(2) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 62.

Tot això 's comprova clarament: els fonaments són de rebla usual: els pilars tenen, en llurs angles, carreus mal esquadrats. El monjo García indica les mides del plan: l'amplada es de 40 pams catalans de dextre, equivalents a 9'40 metres; la llargada 33 colzes, es equivalent a 66 pams, o siguin 15'57 metres. La mida d'amplada es precisa; la llargada es diferenta de l'actual, que es de 43 metres. Es possible 's cobrís un troç de la nau mentres seguia lo restant de l'obra, o que aquesta fos allargada posteriorment. Els pams de la carta den García no són els pams usuals. Avuy 40 pams catalans equivalen a 7'75: es segur que son pams de dextre. 40 pams de dextre equivalen a 9'40 metres, y la basílica de Cuixà fa quasi 9'30 metres *(«pene in quadraginta palmos»)* (1) en la nau central.

Fig. 24. — Sant Vicenç d'Estamariu. (Fot. Guasch.)

En Brutails, que creu que la primitiva basílica era d'una sola nau, fa notar que la nau es massa ampla y els murs massa prims pera ser coberta ab volta de canó. L'esglesia, segons ell, era tota coberta ab archs y vigues a l'estil de tantes esglesies gòtiques catalanes (2), com les sales del nostre Consell de Cent de Barcelona, com els dormitoris dels monastirs cistercians de Poblet

(1) Vegis, sobre aquesta qüestió, els mots *cubitus usualis* y *palmus* en el diccionari den Ducange. El pam de dextre, dotzena part de la cana de dextre, es una mida d'ús antíquissim en el nostre país, que equival a 0'235 metres. En la capella romànica de Santa Llucia, al costat de la Catedral, hi ha en la cantonada 'l patró d'aqueixa mida. En Pella y Forgas ha fet observar que aqueixa mida es el *dextans* romà *(Tratado de las servidumbres entre las fincas.* Barcelona, 1901. Ap. II, p. 139.) El Sr. Miret y Sans ha volgut comunicarnos, abans de publicarlo en sa obra *Les Cases dels Templers y Hospitalers en Catalunya* (Barcelona, 1910), un document del any 997, de venda d'unes terres situades en el terme d'Olérdola, les afrontacions de la qual són en dextres.

(2) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 63. — *Guide du Congrès de Carcassone,* citada, p. 148.

(fig. 23) y Santes Creus. El text pot tenir una altra interpretació: els archs poden ser els que s'aixequessin sobre 'ls pilars de separació de les naus laterals y la central, y la coberta d'encavallades, com els de formes arcaiques d'algunes esglesies del començament del segle XII. Es de notar que 'l monjo García parla de que aixequen murs, y, poch precís en els termes arquitectònichs, se podia referir als pilars que han de sostenir les arcades, maciços, gruixuts, diferents de les columnes de les basíliques antigues.

Després d'un examen del edifici, els murs de la nau central y laterals ens sembla són antichs, així com els archs que les comuniquen (fig. 22). Més tart se cobriren les naus laterals ab volta de quart de cercle, havent de cegar finestres antigues, que avuy se troben en el carcanyol de la volta. Posteriorment encara 's dividiren les naus laterals en capelles per medi de murs que no adhereixen, y 's construiren les voltes gòtiques en substitució de la fustería, y, en època més moderna, les voltes de canó de pla avuy visibles.

S'ha de confessar que les ruines no donen al visitant una idea ben clara de la planta primitiva, avuy transformada per construccions de diverses menes. Comença per esser reformada notablement en el segle XI. D'aqueixa reforma després caldrà novament tractarne. Més tart les obres adicionals foren nombrosíssimes. Cal únicament notar aquí la tendencia a un rectangle no molt allargat (9'40 per 15'57 metres) segons les dimensions citades en la carta del monjo García y l'existencia de set altars (1).

Després d'aquesta basílica de Sant Miquel de Cuixà cal enumerarne d'altres, cobertes ab fusta y disposades pera tal, situades en el Pirineu, aont les coses antigues sempre 's perpetúen.

SANT VICENÇ D'ESTAMARIU

Una d'elles es Sant Vicenç d'Estamariu, rodalía citada ja en l'acta de consagració de la Seu (2) com un lloch poblat, encara que probablement sense temple.

(1) «...*Ita ergo in unum humanitatis sermonem diligentissime ponentes, vir dignus angelico solatio forte munitus jecit fundamentum ex vulgaribus saxis popularibusque quadris loculentissime: quam cum altius materiam ejus in longitudine usque in triginta tres cubitos et in latitudine pene in quadraginta palmos elevasset, tandem in exellentia, arcus elegantissime dimisit, causa in prosperis invidente; quoniam, ut ait quidam felicitas subjecta est semper adversis, pertransientque eam plurimi, et multiplex erit scientia. Ejus in loco nempre rapitur, ut decuit, angelus vel cælestis homo Warinus identidem extruens basilicam, parietes succinto opere in magnificentia fabricæ cum admiratione mirabili in sublime erexit, fastigia vero culminis proceritate simul trabium et oramentorum claritudine illa venustissime operuit.*» (Carta citada del monjo García: *Marca Hispanica*, ap. CCXXII, col. 1074.)

(2) Vegis vol. I, p. 405.

Fig. 25. — Sant Pere del Burgal. Absis. (Fot. Mas.)

Està situada a la Cerdanya, en una vall afluent al Ter, a més de tres hores de la Sèu.

Era una basílica de tres naus ab tres absis (fig. 24). Un dels absis y la nau lateral del nort són destruits. Lo que resta està cobert de fustería, que

Fig. 26. — Sant Pere del Burgal. Interior. (Fot. Mas.)

sembla ha existit desde l'antigor, ja que en els murs no 's veuen senyals del rasament de les voltes (1). Els archs que separen les naus són sostinguts per robustos pilans.

SANT PERE DEL BURGAL L'existencia d'aqueix monastir es, com hem dit, coneguda per documents del segle IX (2). El comte de Pallars, Isarn, introduí monjes en ell cap al any 945. Cinch anys després se subjectà la nova fundació al monastir de Santa María de La Grassa (3). En 949 l'abadesa Ermengauda restituí y cedí a franch alou diferents esglesies de la vall d'Aneu y del lloch del Burgal, al Monastir de Gerri; entre altres coses donà terres que havia entregat l'abat Sunyer de la Grassa a

(1) Francesch Guasch: *Reseña de las gestiones á la Seo de Urgel verificadas por encargo de la Junta de Museos,* Barcelona, 1906. (Manuscrit de la Biblioteca del Museu d'Art Decoratiu y Arqueològich.)
(2) Vegis p. 83. Consultis també *Les Pintures Murals Catalanes,* publicació del «Institut d'Estudis Catalans», fascicle III, Barcelona, 1911.
(3) *Histoire générale de Languedoc,* vol. II citat.

dita abadesa del Burgal. Fou confirmada aquesta cessió per Nantigós, bisbe d'Urgell. (1).

L'esglesia de Sant Pere de Burgal (figs. 25, 26 y 27) està situada a la vall d'Aneu. No presenta tampoch rastre de volta, a excepció dels tres absis del costat de llevant y del que 's conserva al altre cap de l'esglesia. Cal notar les obertures en forma de creu de sobre l'absis, característiques d'aqueixes esglesies arcaiques del Pirineu, y les pintures que la decoren esplèndidament.

Els dos absis, un al orient y altre al occident, cas rarissim a Catalunya, eren d'antiga tradició cristiana y oriental, que ben aviat penetrà a Occident. Recordem com a més sabuda l'esglesia representada en el plan, conegudíssim dels arqueòlechs, del monastir de Sant Gall. A França se 'n troben, en algunes esglesies; es menys freqüent en la península italiana, y abunda a l'escola germànica.

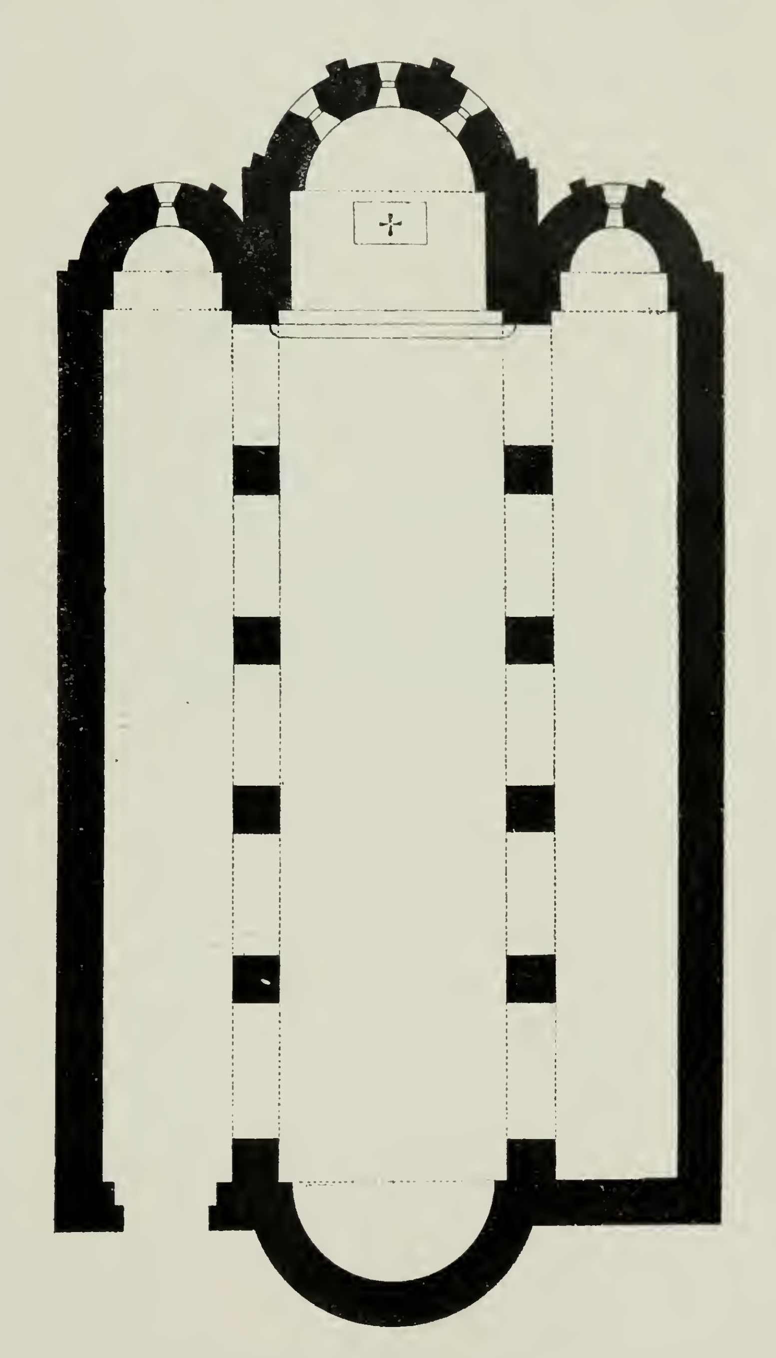

Fig. 27.— Sant Pere del Burgal. Plan. Escala 1 per 200. (Datos de Pijoan.)

SANT CLIMENT DE TAHULL La forma d'aqueixos edificis té la seva clara explicació en els de la vall de Bohí, aont se forma 'l Tor, que porta ses aigües al Noguera Ribagorçana (frontera actual, no

(1) F. Miret y Sans y Carreras y Candi: *Historia del Pallars*, en prempsa.

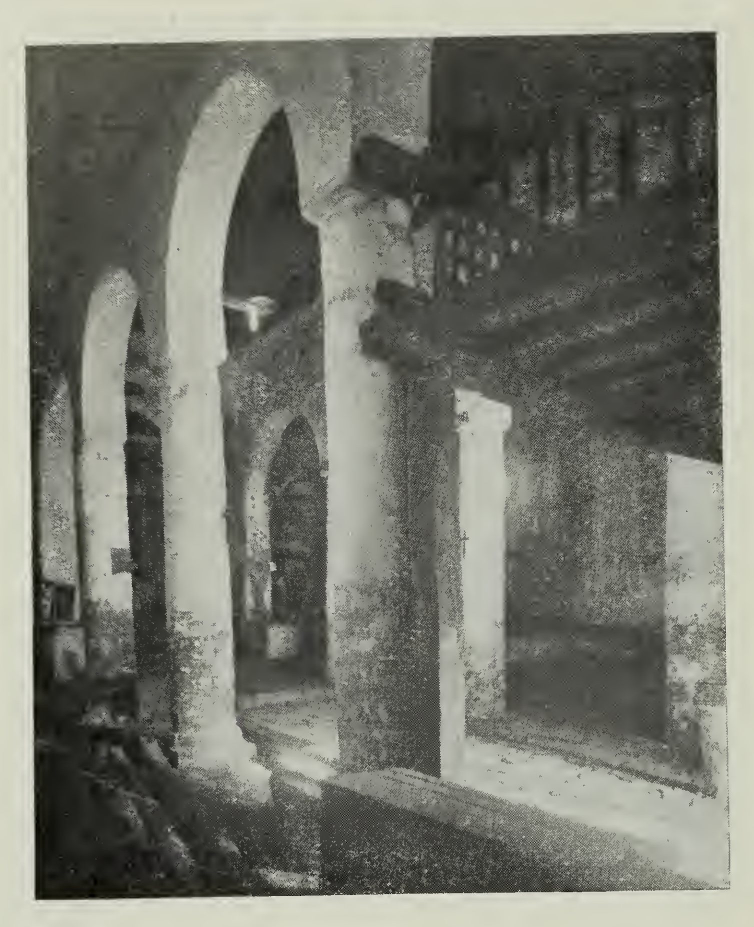

Fig. 28. — Interior de Sant Climent de Tahull.

històrica; de Catalunya y Aragó), y en els de la vall d'Aràn, y especialment Sant Climent y Santa María de Tahull, construides aquestes al començament del segle XII: escola arcaica y endarrerida que, tot admetent algunes de les transformacions de l'època, conserva les velles disposicions que cal aquí aduir com ilustració viva del document de Cuixà y de les ruines pirinenques descrites (1). Son plan es el de la basílica de tres naus triabsidal, orientada ab l'absis cap a llevant; a l'exterior les fatxades són llises, termenades en sos caps en frontó. Un portal simplíssim s'obre en el mur de mig-dia. Sols els absis són decorats y assenyalen per llur disposició sa estructura diferent de les naus (fig. 29). A n'aquestes una sola coberta a dos aigües les aixopluga. Els absis cada un té sa coberta cònica especial. El principal es precedit com d'una prolongació de la nau central, coberta ab volta, que s'assenyala al exterior per sa coberta, més baixa que la general de l'esglesia. Una finestra s'obre en el centre de cada absis, y un *oculus* ilumina

Fig. 29. — Sant Climent de Tahull.

(1) J. Puig y Cadafalch: *Les Esglesies romàniques ab cobertes de fusta de les valls de Bohí y d'Arán. Anuari* 1907 *de l'Institut d'Estudis Catalans.* P. 119. *Les pintures murals catalanes,* fascicle III.

cada una de les naus per sobre la coberta dels absis. La solució es senzilla y franca, exteriorisant l'estructura ab una claretat entre rústega y clàssica.

Les columnes que aguanten les arcades y divideixen en tres naus l'aria de l'esglesia (fig. 28) no són monolítiques com les que, aprofitades dels atris de les cases, serviren pera aixecar les basíliques al Orient, a Italia y al Africa, sinó construides de carreus relativament petits. Són més altes que aquelles. No són corinties ni jòniques com les usuals en les obres llatines y bizantines, sinó reduides a la forma geomètrica més senzilla del cilindre capçat d'uns àbachs de plan quadrat, recordant la simplicitat del dòrich, no per imitació, sinó per la lògica de la forma, per l'exigencia geomètrica que obliga a passar del círcol de la secció de la columna al quadrat del rasament dels archs. Sembla com si aparagués un intent del acanalat clàssich en el típich ornament que les corona, forma ben comuna, en el nostre romànich, per termenar murs d'esglesia y adornar els absis y les arquivoltes de les portes, recordant els caps dels maons d'un sardinell posats de punta, o, més o menys aproximadament, les dents d'un engranatge, mes no usats quasi may pera coronar ni pilans ni columnes. Aqueixos són en nombre de tres a cada costat, y sobre d'ells s'aixequen els archs semicirculars, y a sobre la coberta de fustería.

Fig. 30. — Esglesia d'Arliano. (Rivoira.)

La transformació de les esglesies preromàniques en la basílica romànica coberta de fusta es ben clara: desapareixen les columnes monolítiques transformades en les aparellades de la vall de Bohí o en pilans rectangulars pesats, robustos. Apareix, per altra part, en son exterior, en els absis, la decoració d'arcuacions y faixes lombardes que les fa semblar a les antigues de Ravenna y del Nort d'Italia, mentres la fatxada 's conserva senzilla, primitiva y quasi salvatge com a recort d'una construcció feta, potser, en sos antiquíssims origens, pera fins solament materials

Fig. 31. — Esglesia d'Arliano. (Rivoira.)

de la vida rural al començament de l'Edat mitjana.

COMPARACIÓ AB LES BASÍLIQUES ITALIANES DELS SEGLES IX Y X

La transformació de la basílica cristiana dels primers segles en la basílica coberta ab fusteria, tal com se contempla a Catalunya, ¿s'ha fet en la nostra terra, o bé es obra importada? Contestarà aquesta pregunta l'examen d'algunes basíliques italianes descrites no hi hà molt temps per en Rivoira y aont se troben les formes intermitges de l'evolució.

Són de plans anàlechs a les basíliques antigues en llur conjunt, mes modificades, segons l'època, gradualment. La llur coberta es de fusteria, seguint també la forma romana, distincta de la simplicíssima de la vall de Bohí. En les més antigues, o en les que més serven la tradició arcaica, s'hi guarden les columnes de pedra o marbre, més o menys ben conservades. Un sol absis s'obre en el costat de llevant, y la nau central s'aixeca sobre les naus laterals pera que la llum pugui directament iluminarla. A totes les invadeix la decoració d'archs y faixes lombardes y finestres cegues, però això té una gradació: en les més antigues, aqueixa 's limita als absis, y en altres s'exten als murs de les naus; mes les dues formes coexisteixen durant segles (1). Després, poch a poch, els absis se con-

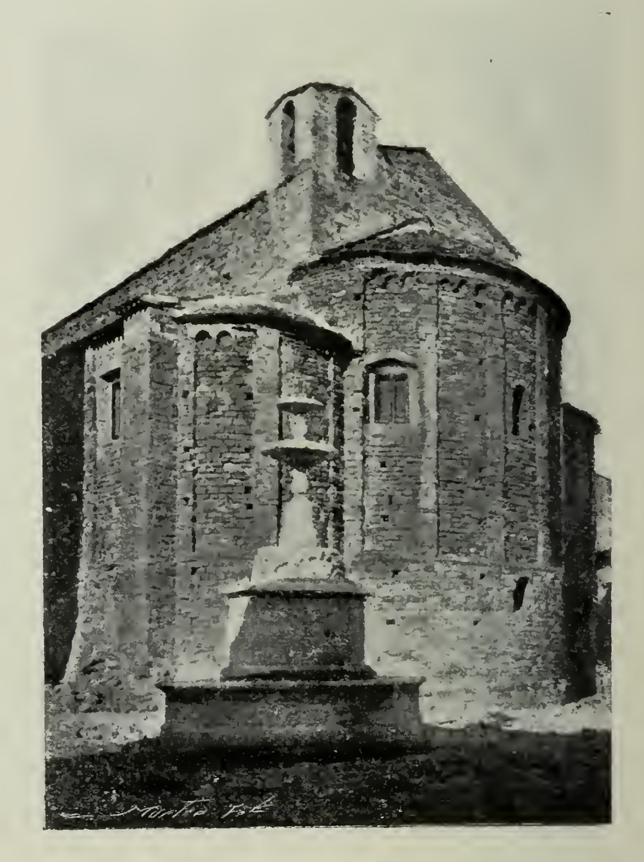

Fig. 32. — Esglesia de Sant Leo. (Rivoira.)

(1) Rivoira: *Le Origini della architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'oltri Alpi.* Roma, 1901. Vol. I, p. 283.

verteixen en tres, sempre més baixos que les naus, permetent que una finestra en forma de creu s'obri pera airejar la fusta de l'encavallada que sosté la coberta. Devegades, com en les de Bohí, precedeix als absis un tram de la nau major cobert ab volta; les columnes son substituides per pilans; y, en algunes, les cobertes de la nau central y de les laterals se redueixen a una sola a dos aigues que aixopluga tota l'esglesia. Llavors la forma de la primitiva basílica catalana es absolutament resolta en les terres d'Italia.

L'exemple més antich citat per en Rivoira, en que la decoració pren un aspecte anàlech a n'el de les nostres esglesies, es la parroquia d'Arliano, prop de Lucca (fig. 30), que l'autor de *L'Origini della architettura lombarda*, per l'analogía ab les ruines d'altres de la rodalía, creu del primer terç del segle VIII. Es de plan de basílica de tres naus, que comuniquen per medi d'arcades semicirculars, sostingudes per pilastres pètries de plan en rectangle, que en Rivoira creu enclouen les velles columnes. Sa coberta era tota en fusta, y aixís ho indica l'espessor dels murs, de 0'80 metres. La nau central, més elevada que la lateral, permet les finestres d'iluminació directa. Això s'assenyalava clarament en la forma del frontispici. L'absis y els murs exteriors són tots decorats d'arcuacions, sostinguts per ménsules rudimentariament decorades (fig. 31). Es aqueixa esglesia com la primera forma de l'evolució que pot sintetisarse en una frase: la basílica llatina, decorada ab els elements lombards (1). Tipo més avançat en l'evolució es la parroquia forana de Sant Leo (fig. 32), que ve datada per un epígraf gravat en el cibori, entre 'ls anys 879 y 883. Es de tres naus termenada en absis. Els murs que les separen són sostinguts sobre dues columnes y dèu pilastres, que en Rivoira creu obra posterior. Les naus termenan en tres absis, decorats d'arcuacions, separades de tres en tres per faixes lombardes. Anàlega decoració presenten les fatxades laterals. Sa coberta es, com en les anteriors esglesies, en fustería (2). En ella les pilastres han substituit les columnes, els absis són tres y la desproporció en altura de les naus no es extraordinaria: se pendria en absolut, per un temple català.

Pot aixís afirmarse que la basílica a Italia havia pres definitivament en els segles VIII y IX la forma que aquí 's troba en les nostres esglesies, qual data no es anterior indubtablement al segle X. Un o dos segles triguen les formes d'art a arribar de les costes d'Italia a les ribes de les terres

(1) RIVOIRA: obra citada, vol. I, p. 138 y següents.
(2) Id., íd., íd., p. 278.

pirinenques. No semble penetrin abans en els altres llochs d'Europa. Cap a la segona meitat del segle x arriba la decoració lombarda a les basíliques del Tyrol, de la Suiça y de les terres del Rhin, y se la veu penetrar als nuclis cristians de la Thuringia y de la Westphalia (1).

Cal notar aqueix fet històrich del retard de més de cent anys en rebre les influencies artístiques de l'Italia, que 's repetirà en el curs del temps y que en articles successius d'aqueix llibre tindrà confirmacions més concloents y precises. Notis encare, finalment, com al començament del segle XII es conserva rastre d'aqueix moment artístich a Tahull, vall afluent a la de Bohí en els nostres Pirineus.

(1) M. le Vte Pierre de Truchis: *L'Architecture lombarde, ses origines, son extension dans le centre, l'est et le midi de l'Europe,* en el «Congrès archéologique de France». LXXVI session tenue à Avignon en 1909. París-Caen, 1910. V. II, ps. 210 y següent.

Bagnasco. Sant Giorgo. (Venturi.)

Fig. 33. — Imposta del atri antich de Sant Sadurní. (Sant Pere de les Puelles.)

III

LES ESGLESIES DE PLANTA DE CREU EN EL SEGLE X

L'orient cristià, al costat de la basílica, crea altres formes de temple, y una d'elles es el plan en forma de creu, el centre del qual es coronat ab una cúpula. El simbolisme entra per molt en la formació d'aqueixa mena de plan, y después el desenrotllament arquitectònich natural d'un plan quadrat o octogonal cobert ab la cúpula, que es l'element fonamental de la construcció d'Orient. Es desde 'ls primers temps de les construccions cristianes de la Siria (1) que apareix la innovació, aont s'aixeca construida al segle v la obra monumental del temple de Sant Simeon Stilita, en forma de creu, al voltant d'un vuytavat o cel obert, en qual centre s'alsava la columna dalt de la que feu el sant vida isolada del mon. Textes diversos coetanis, apart dels monuments, proben com aqueixa disposició era usual al Assia Menor en el segle iv (2). El plan de creu grega presenta principalment tres tipus: prolongació dels costats d'un quadrat central en forma de creu com a Bin-bir-kilisse (fig. 106 de *Kleinasien* de Strzygowski) (3); el

(1) Vogüé: *Syrie centrale,* París, 1865-1877, ps. 141 a 153.
(2) Diehl: *Manuel d'art byzantin,* París, 1910. P. 86.
(3) *Kleinasien; ein Neuland der Kunstgeschichte.* Leipzig, 1903.

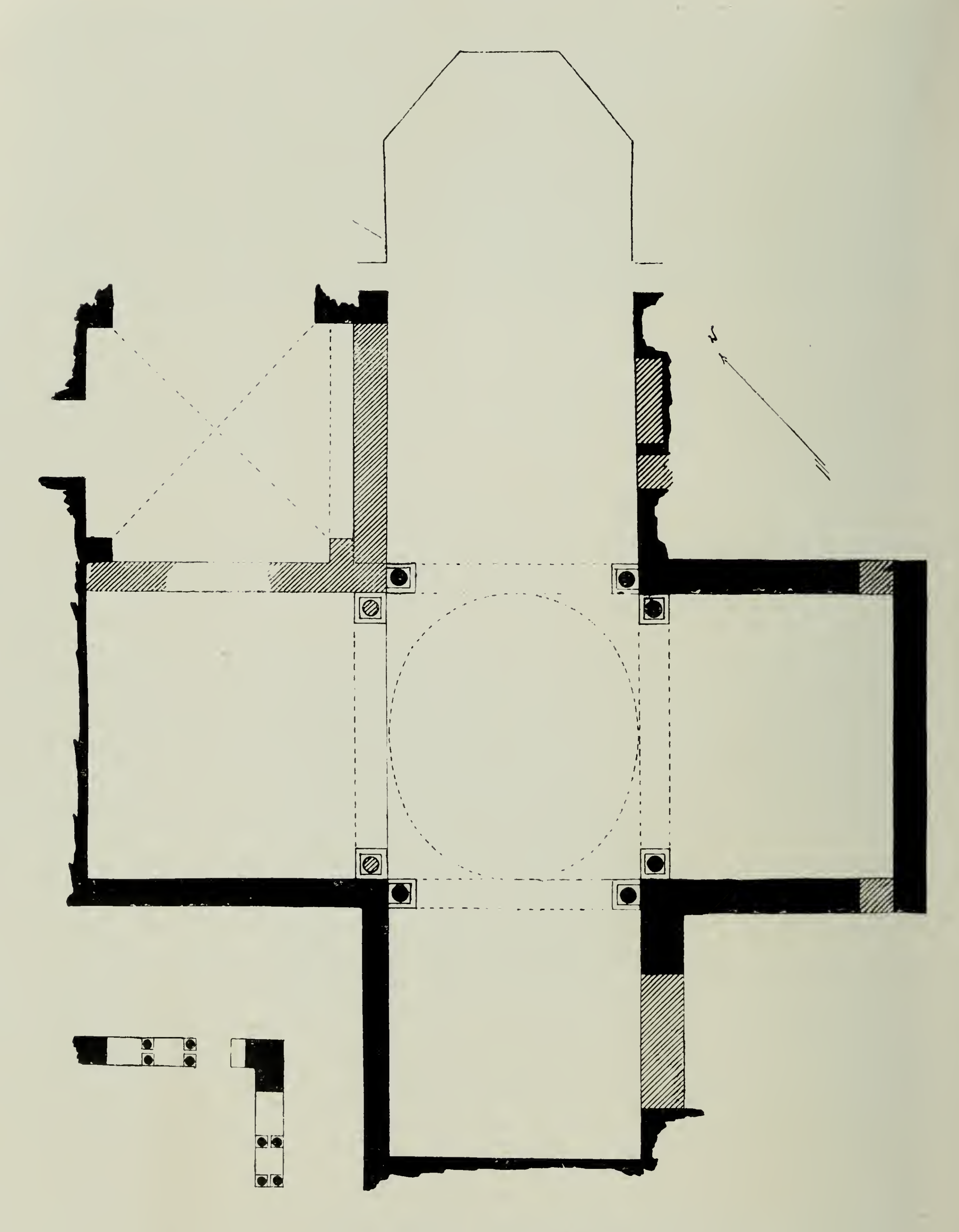

Fig. 34. — Plan de Sant Pere de les Puelles. (Datos de Mercader y Martorell.) Escala 1 per 200.

plan format a basa d'un octogon, quatre costats del qual determinen les naus que formen la creu, com la cèlebre esglesia descrita per Gregori de Nyssa en la carta que dirigeix al bisbe d'Iconium Amphilochios, y finalment la forma de creu inscrita en un quadrat o un rectangle, com en la de Aladascha, que Strzygowski reprodueix en la fig. 105 de son *Kleinasien* (1), forma de la que es desenrotllament conegut l'actual Sant March de Venecia. An aqueixa última forma pertany el reduit baptisteri de Tarrassa (2); mes després d'ell la forma desapareix en la nostra arquitectura. Dintre 'l període que estudiem d'aqueixa varietat de disposicions, pot sols citarse un exemple del tipo primer de la classificació de Strzygowski en el que la creu del plan se forma per medi de la prolongació dels costats d'un quadrat que serveix de basa a la cúpula, tal com a la citada esglesia de Binbir-kilisse.

SANT PERE DE LES PUELLES
DATOS DOCUMENTALS

An aqueix tipo pertany l'esglesia de Sant Pere de les Puelles, erigida en aqueixos temps de formació del art romànich. Es l'obra d'una fundació monàstica que atreu junt a ses muralles la ciutat de Barcelona, l'única gran població catalana en el segle x.

Els comtes Sunyer y Riquildis obtingueren de Vilara, bisbe de Barcelona, la donació ab destí a casa de religioses, del lloch aont fou erigit, construint l'esglesia, dotantla y entregant a l'abadesa Adalauda l'instrument de la dotació (3). Fou consagrada l'esglesia l'any 945 (4). L'acta de consagració, diu en Pujades (5), se guarda y 's pot veure a l'arxiu del mateix monastir. En ella 's fa constar que l'esglesia s'aixeca junt al atri de altra més antiga dedicada a Sant Sadurní, fòra les muralles de Barcelona. Aqueixos datos sobre la situació junt al atri del temple de Sant Sadurní se repeteixen en documents posteriors (6).

(1) Leclerq: *Manuel d'Archéologie chrétienne, depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle.* París, 1907. Vol. II, p. 83. — Diehl: obra citada, p. 86. — Strzygowski: obra citada, p. 77.

(2) Vegis vol. I, p. 323.

(3) *España Sagrada,* vol. XXIX, p. 200 y següents. — Pi y Arimón: *Barcelona antigua y moderna,* vol. I. Barcelona, 1854, p. 485 y següents.

(4) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 134.

(5) Obra citada, vol. VII, p. 87.

(6) L'acta de consagració de l'esglesia de Sant Pere de les Puelles pel bisbe Vilara, de Barcelona, l'any 945, la descrigué en la segùent forma: «*Ecclesiæ ascisterii Petri Apostoli Ælherii Clavigerii situm Puellarū foris menie Civitatii Barchinone contra Atrium Saturnini Domini testis... At vero Vener Episcopus adquievit præcibus pervenit ad dedicandam aulam, ad ipsius Ecclesiæ...*» (Arxiu de la Curia de Bar-

L'Almançor la malmeté, en 986, sense que arribés a destruirla. Al cap de sis anys les monjes tornaven a ser al monastir y refeien llur arxiu cremat y saquejat (1), y començaren les obres de restauració. Na Adalezibasive Bonafilia, filla dels fundadors, permuta ab en Wimaro, fill den Vendello, en tres dels idus de Març del segon any d'Uch *el Magne* (998), unes terres (2) que 'l monastir posseía, per una vinya y trenta sous *«propter necesitatem de restauratione Ecclesiæ qui fuit disipata à sarracenis in anno quod fuit Barchinona destructa, quando Barchinona interiit...»*, y les permutes y llegats indiquen desde llavors una certa activitat en l'obra. En 993 permuten ab l'abat y els monjos de Sant Cugat unes terres (3), y en el mateix any vé en llur auxili el comte Borrell, llegantlos set eugues y set vaques (4). La restauració devia ser obra llarga, ja que Tedelindis, abadesa, permutà dues vinyes per altres terres y onze mancusos d'or, ab onze *exarachellos de plata*, que Guimerano entregà en cambi al monastir pera l'obra *«et expendimus in restaurationem præfati cænobii»* l'any 1010, segons consta en manament y providencia dels comtes Ramon y Ermesindis, en 28 d'Abril de dit any, o sigui tres abans que 'ls monjos de Sant Cugat, pera termenar el claustre, venguessin a dit comte y al canonge de la Santa esglesia de Barcelona, en Longobardo, per vint-y-cinch

Fig. 35. — Portich de Sant Sadurní.

celona, vol. 7. Dotal., fol. 293. Una escriptura sense data, del comte Berenguer y D.ª Guilia, conté la donació, a la Sèu, del monastir de les Puelles, situat junt a les muralles de Barcelona, ab l'esglesia de Sant Sadurní y totes ses pertinences. (*España Sagrada*, vol. XXIX, p. 218.)

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXXXIII y CXXXIV.

(2) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 133.

(3) Ubaldo Iranzo: *Importancia histórica del monasterio de S. Pedro de las Puellas. Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña.* Barcelona, 1903, p. 69 y següents.

(4) *Marca Hispanica*, ap. CXLI.

unces d'or, proprietats en els termes de Terrassa, Ollastrell, Castellar y Nespola (1).

Perduda la memoria de la primera consagració, a tres de Janer de 1147, se consagrà per en Guillem, arquebisbe de Tarragona, junt ab els bisbes de Barcelona y Vich (2).

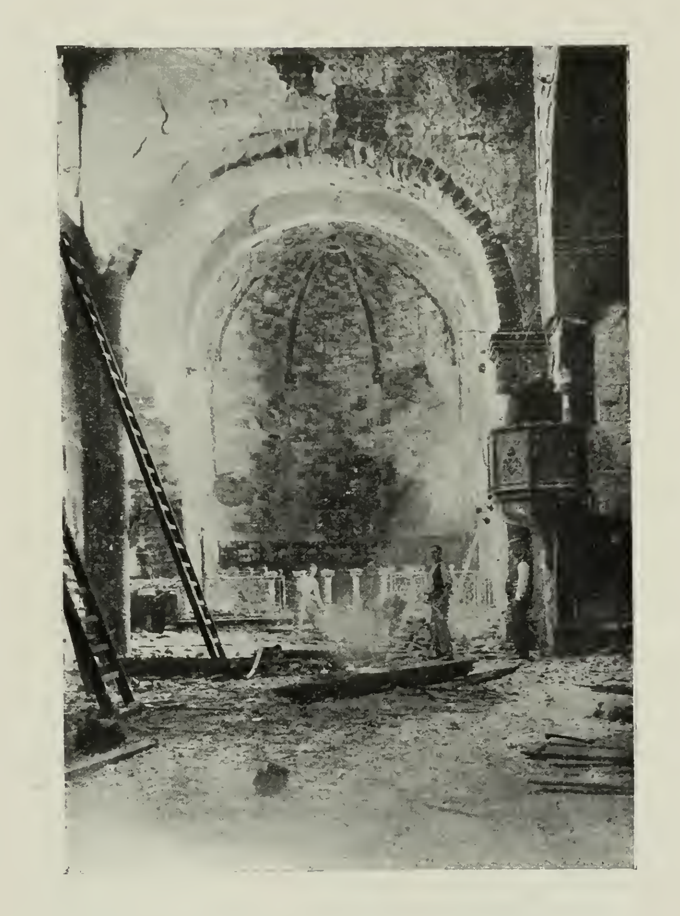

Fig. 36. — Creuer de Sant Pere de les Puelles, després del incendi de 1909.

DESCRIPCIÓ De Sant Pere de les Puelles no queda sencer més que el cimbori ab les columnes dels angles, característiques y típiques, que 'l sostenen, y restes dels murs que determinen la planta en forma de creu.

Aquesta ha estat transformadíssima. Les desgracies del incendi de Barcelona, de 27 de Juliol de 1909, han posat a la vista l'estructura antiga d'aqueixa esglesia; y els treballs de restauració, dirigits per l'arquitecte D. Eduard Mercader, han permés refer el plan (fig. 34). Hi ha en ella, sens dubte, la juxtaposició de dues construccions: un quadrat cobert ab volta per aresta, l'atri probablement de la capella de Sant Sadurní de que parlen els documents, y la part principal de l'obra, que assenyala un plan en forma de creu, coberts tots el braços per voltes de canó.

Estudiemlos separadament. El quadrat cobert ab volta per aresta presenta les impostes decorades ab trenes, cordes y fulles rampants característiques (figs. 33, 34 y 35). Cap d'aqueixos elements contradiu l'hipòtesi de que aqueix troç d'edifici sigui 'l vell atri de Sant Sadurní: el plan correspon an aqueixa part del temple. La colocació respecte l'esglesia de Sant Pere, permetia edificar aquesta y el monastir sense destruir el vell

(1) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 204 y següents.
(2) Ubaldo Iranzo: lloch citat.

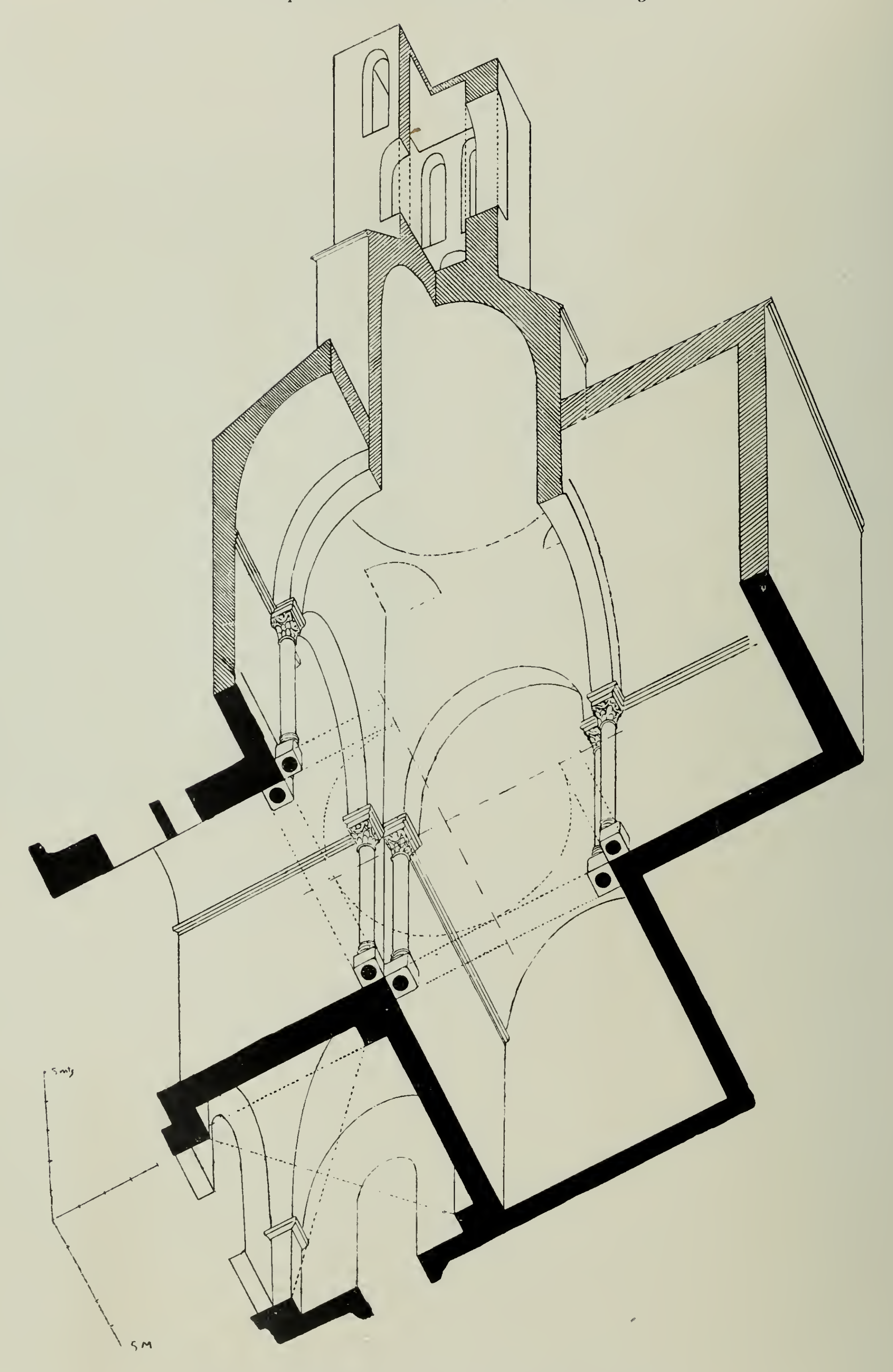

Fig. 37. — Estructura de Sant Pere de les Puelles.

temple carolingi. Les impostes són típiques de l'època: tots sos temes se troben en elements anàlechs de França y d'Italia.

Els archs del creuer s'aguanten sobre columnes monolítiques ab capitells derivats dels ordres clàssichs. Presenten aquests la forma típica cúbica en la part superior, com els de l'esglesia parroquial de Sant Leo (1), que descriu en Rivoira, procedents del cimbori del altar antich, perfectament datat (879-882); forma que es comú en el segle IX a Italia. No fa molt ne fou trobat un a les excavacions practicades a l'esglesia de Sant Salvador, a Turin (2). Són indubtablement de forma més barbra que 'ls descoberts a Ripoll y que pertanyeren a l'esglesia consagrada per l'Oliva en el segle XI. Aqueixa part de la construcció es la del segle X, la de 945, consagrada pel bisbe Vilara, reconstruída després del incendi d'Almançor. Son aparell es ben treballat, més que l'usual de la major part de les obres coetànies del país.

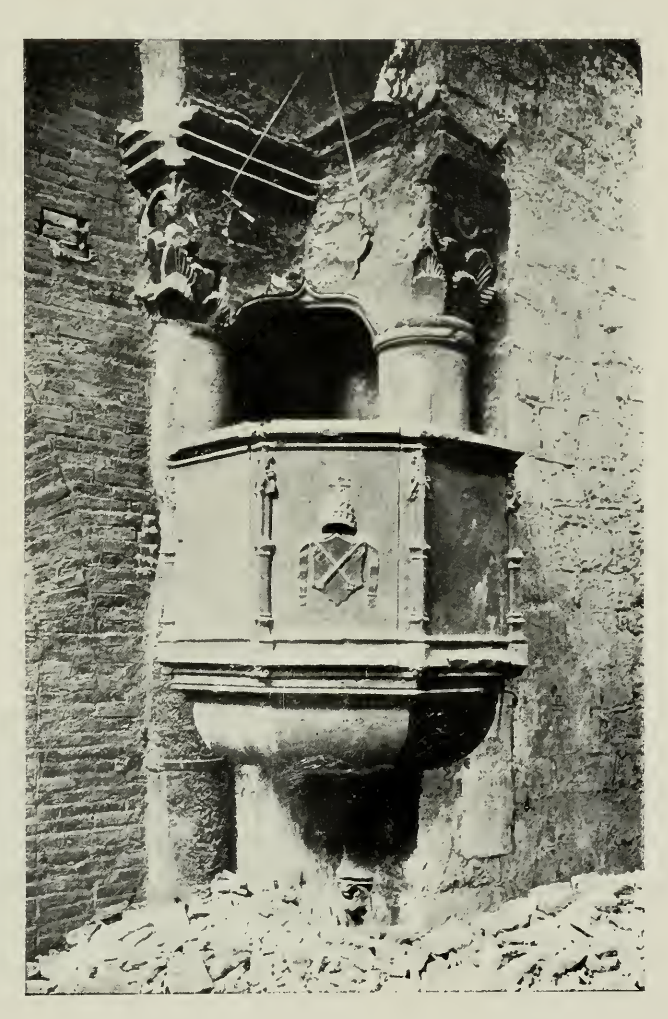

Fig. 38. — Sant Pere de les Puelles. Columnes del creuer després del incendi.

El cimbori, cobert ab cúpula vuytavada sobre trompes còniques, es una obra de data dubtosa, potser de la restauració del començament del segle XI. El campanar, avuy destruit, semblava una obra del segle XII en la que s'havien aprofitat aqueixos materials més antichs (3). L'esglesia primitiva tenia probablement al centre un cos cobert ab fustería. Entre les pedres del campanar n'hi havia dues ab la representació d'unes creus de orfebrería ab l'A y Ω penjants (Vol. I, figs. 402 y 403)

(1) Rivoira: obra citada, vol. I, ps. 278 y 362 a 365.
(2) Pietro Toesca: *Vicende di un'antica chiesa di Torino, scavi escoperte. Bolletino d'Arte del Ministero della P. Istruzione.* Roma, 1910. IV, p. I.
(3) Vegis vol. I, p. 353 y següents.

En el costat d'una d'elles s'hi ha trobat una inscripció en la que 's llegeixen clarament les següents paraules:

OBIIT ERA DCCCC
XXVIIII

La data referida a l'era hispànica correspon al vuitcents noranta de Jesucrist. La pedra ab la creu gammada visigòtica hauria estat empleada més tart en un cementiri anterior a la fundació de Sant Pere de les Puelles com a llosa sepulcral y després com a carreu tornada a fer servir al campanar.

Inscripció de Sant Pere de les Puelles.

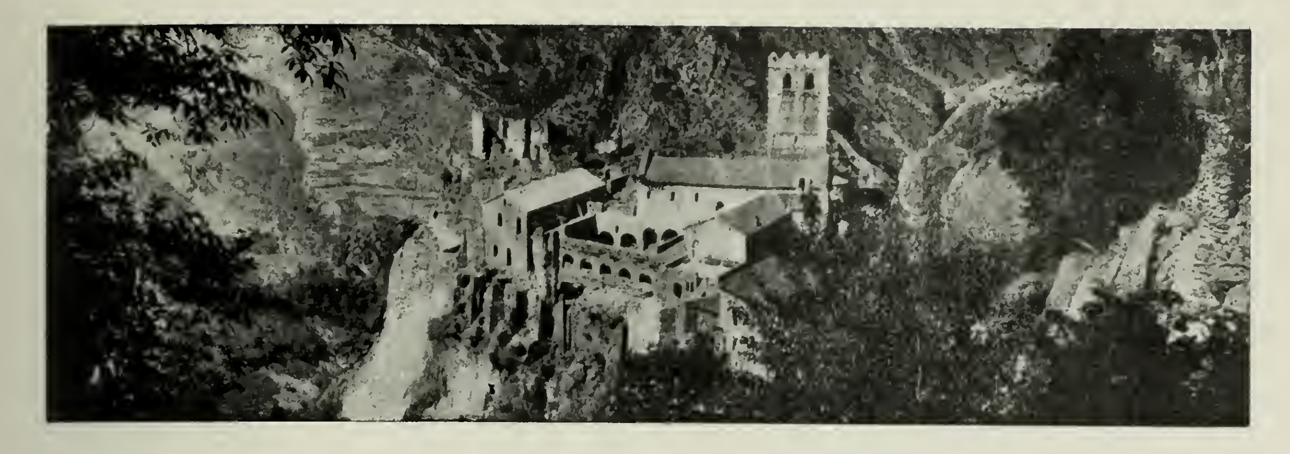

Fig. 39. — Monastir del Canigó després de restaurat.

IV

LA TRANSFORMACIÓ DE LA BASÍLICA LLATINA EN LA BASÍLICA PÈTREA

Es indubtable que a Occident la basílica helenística coberta ab fustería precedí a la basílica pètrea. Era la coberta de fusta la seva característica, com les tres naus y les columnes sostenint les arcades sobre les que descansava l'encavallada. Causes locals y causes llunyanes d'una reacció d'Orient sobre l'Occident determinaren sa transformació en la basílica pètrea, que assoleix una forma completa desde 'ls primers segles ab tots els elements que successivament segles després van aparèixer en la basílica romànica: columnes adossades, archs torals, etc.

LES ESGLESIES PÈTREES DEL ORIENT

L'Assia Menor havia construit desde 'ls primers temps cristians dues menes de basíliques: la coberta ab fusta en les costes del Oest y Sur, y la coberta ab pedra y ab volta de canó y archs torals en l'interior. La disposició de les primeres era la de la basílica helenística, anàloga a la basílica llatina; les segones eren cobertes ab voltes reforçades per archs torals que s'apoyaven sobre les mitges columnes adossades als pilans, de pla obloneh extremadament llargarut. Es característich en elles el pòrtich estret ab doble o triple arcada, com una

prolongació de la nau principal, flanquejat de torres, que precedeix a la porta donàntleshi un frontispici que ha sugerit a Mr. Puchstein la llur analogía ab el *chilani* hittita y la possibilitat d'un remot origen enllaçat ab les més antigues civilisacions assiàtiques.

Són sens dubte aqueixes construccions del interior del Assia Menor obres d'un art independent del helenístich conservat en les terres apartades de la mar com un art popular, local, supervivencia de les més antigues civilisacions, que no segueix la gran transformació grega.

En les altres terres del món cristià primitiu la basílica pètrea no hi era nativa, sinó deguda a una metamòrfosis de la coberta llenyosa.

Aqueixa transformació de la basílica llatina helenística en la basílica pètrea, que 's verifica pobre y lentament a Occident, havia tingut una evolució semblant més antiga en la vella civilisació del Orient cristià. Les causes eren les mateixes que en el nostre romànich: els incendis y en alguns llochs l'escassedat de la fusta. Repetirem aquí en els segles x y xi lo que al Orient havia passat en els segles iv al vii a la Siria y al Alt Egipte. A la Siria la transformació es per medi d'una estructura més pròxima a la fustería: archs y vigues de fusta (Roueïha) o archs sostenint les lloses (Tafka), en la regió del Hauran, aont la pedra substitueix fins la fusta de les portes. Al Alt Egipte, seguint la disposició de les del interior del Assia Menor, la transformació fou realisada per medi de voltes cilíndriques, reforçades devegades per archs, sostingudes per pilans. Els coptes, que 's separaren de l'esglesia oriental en ple ús de les basíliques helenístiques, verificaren en llurs terres aillades del Alt Egipte, una transformació anàloga a la de la basílica catalana. Les voltes semicirculars y de quart de círcol substituiren les cobertes de fusta, aparegueren en elles els archs torals de reforç y els pilans rectangulars, y fins les semicolumnes adossades, que aquí no apareixen fins al segle xii.

Cap d'aqueixos elements penetra per reflectiment, ni per excepció, a Bizanci, fidel a la tradició de les construccions ab cúpula. La volta de canó es en elles un element accidental. Pera veurel en solucions anàlogues a les de Occident cal anar a Scripu, la basílica que Basili I, d'origen armeni, féu construir a Beocia en 874 ab transceptum sortint y ab una cúpula en el creuer (1).

Del Egipte s'exten la construcció en pedra per tot el Nort del Africa. L'aparell de la major part d'aqueixes obres es cuidat, y l'aspecte,

(1) Michel: *Histoire de l'Art.* París. Vol. I, ps. 139 y 140. — Diehl: obra citada, p. 412.

més que a les primitives esglesies catalanes del segle XI, s'assembla a les posteriors del segon període romànich.

No es extrany, aixís, que a Occident l'evolució sigui com desordenada y que unes formes més perfectes precedeixin a l'introducció d'altres més rudimentaries, y que a la vegada s'aixequin obres imitant ja una d'arcaica y primitiva, ja una de més moderna.

LA TRANSFORMACIÓ DE LA COBERTA DE FUSTA EN COBERTA PÈTREA A CATALUNYA

Uns països d'Europa més aviat, altres més tart, realisen la transformació.

A l'Escandinavia la construcció ab fusta precedí a la construcció ab pedra, introduida pels missioners cristians anglo-normans a les darreríes del segle XI. En aquelles terres septentrionals les esglesies més antigues de pedra daten del començament del segle XII y pertanyen a la escola anglo-normanda. A França mateix se sab l'existencia d'esglesies primitives de fusta. Però lo que es comú al Nort es la persistencia de la coberta de fusta, quasi fins a l'introducció de la volta gòtica.

La tradició de la basílica romana coberta ab fusta 's conserva a Italia de Nort a Sud durant l'època romànica, gòtica y fins al renaixement (1): sols al passar les fronteres de la Galia sembla que 's trobi una antiga tradició de construcció ab pedra y sigui ja d'hora substituida per la basílica pètrea.

Vénen els incendis, y aqueix sistema de construcció ab fusta 's va arreconant a les valls apartades. En les ciutats apareix en els temples un element vell, d'origen romà: la volta. Y la construcció ab fusta va perdent camp, arreconantse a les pobres ermites d'una nau, o a les esglesies de les valls pirinenques, aont l'hem retrobada.

Les paraules den Quicherat, ha dit un arqueòlech jove, que es autoritat en arqueología mig-eval, resten veritat (2): «*La volta, considerada en sa forma, en son punt, en sa economía, es sempre 'l caràcter essencial de l'arquitectura romànica; fòra de les linies generals del plan y de les lliures fantasíes de la decoració, tot li es subordinat.*» L'arqueología monumental guanya lògica y unitat quan, seguint en això el *procesus* dels mestres de l'obra, refereix les disposicions dels suports, de les arcades y llurs relacions, l'alçat de les esglesies y els triforis, an aquesta causa final que es l'equilibri de la volta.

Cal discutir aquí la qüestió de la volta en el nostre país, aont indubtablement se troba desde data més antiga que a la França del nort.

(1) Michel: obra citada, vol. I, II part, p. 543.
(2) J. A. Brutails: *Bibliothèque de l'École des Chartes;* 1903, p. 133.

Enlart diu: «*Cap al any 1100 les esglesies ab volta eren extremadament rares*», indicant també que: «*l'art pren una empenta prodigiosa y realisa en alguns anys la transformació més completa* (1).»

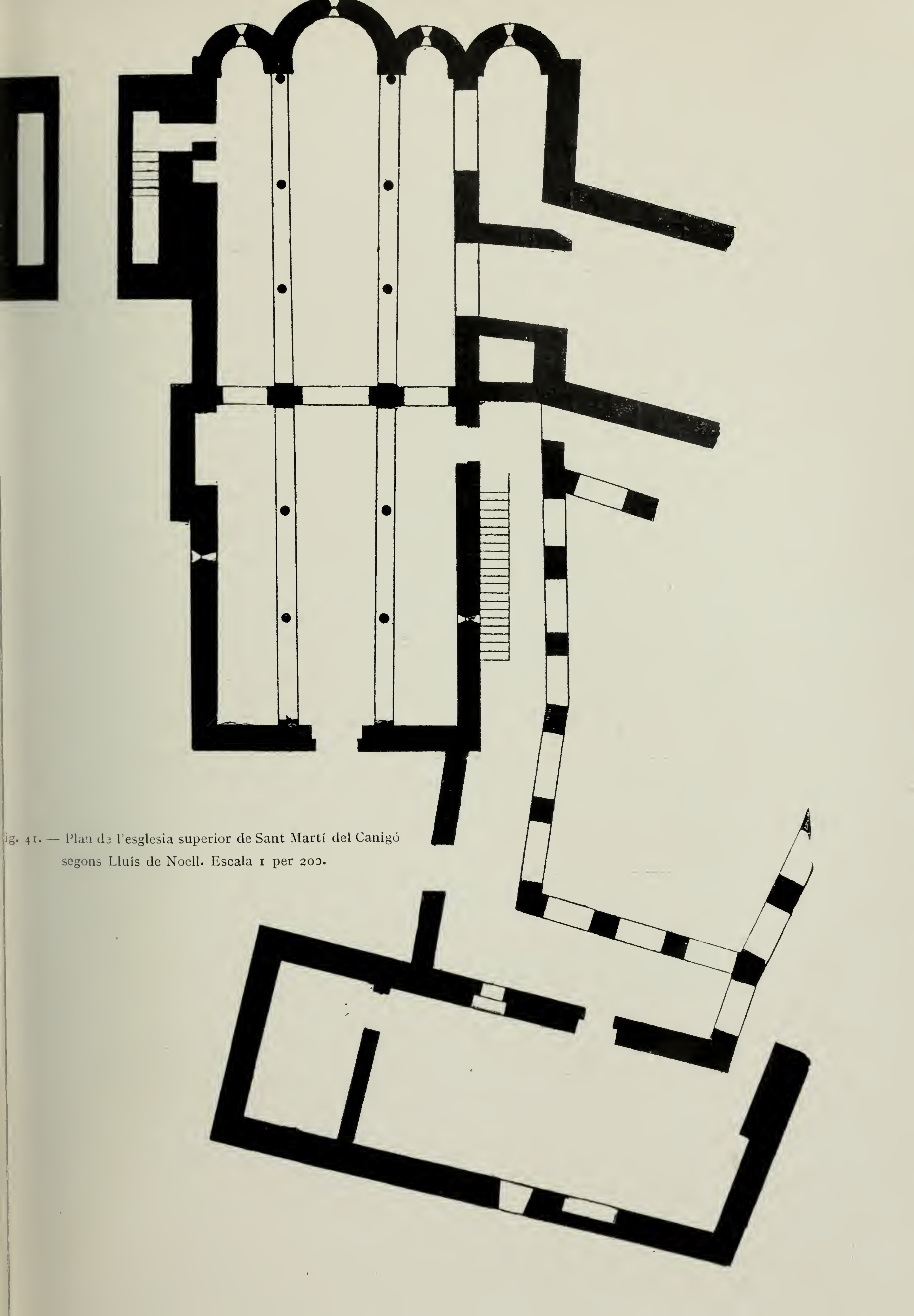

Fig. 40. — Absis y campanar de St. Martí del Canigó després de restaurats.

Mr. Marignan sosté que la volta romànica y la volta gòtica s'han propagat quasi simultàniament, y, fòra d'algunes excepcions extremadament rares, el canó seguit no sería pas anterior al creuer dels archs ogivals. Estructures romàniques y art gòtich corresponen a dues escoles geogràficament distintes, mes contemporanies; no a dos estils successius (2).

No es pas cert això a Catalunya. La construcció de volta era una novetat en les esglesies en 957, al reconstruir el monastir de Sant Esteve de Banyoles, cremat pels infidels. Diu l'acta de consagració: «*quem prælibatus Abba mirifice construxit a pavimentum ex calce usque ad tegimen et lapidibus dedolatis, quia olim combustum fuerat a nefandissimis paganis, et non dimiserunt in prædictum cœnobium neque tugurium in umbraculo* (3).» L'interpretació d'aquest text no deixa lloch a dubtes: l'esglesia anterior fou incendiada, y la nova 's fa de pedra y cals desde 'l paviment a la coberta; en una paraula, se construeix ab volta, posant la teula sobre d'ella, sense intermedis de fusta, com es usual en el nostre país. La volta 's troba citada documentalment a l'acta de consagració de Ripoll del any 977, sobre la que ha senyalat l'atenció primer que ningú Mn. Gudiol (4). No es pas encara una obra comú y vulgar; a la volta no se la califica d'admirable, però de l'obra 's diu que s'ha fet «ab gran suor y perseverancia»: «*postmodum domnus Guidisclus*

(1) Obra citada, vol. I, p. 201.
(2) *Histoire de la Sculpture en Languedoc, au XII-XIII siècle.* París, 1902; p. 18.
(3) *Marca Hispanica,* ap. XCIII.
(4) *Nocions d'arqueologia sagrada catalana,* citada, ps. 214 y 215.

ig. 41. — Plan de l'esglesia superior de Sant Martí del Canigó segons Lluís de Noell. Escala 1 per 200.

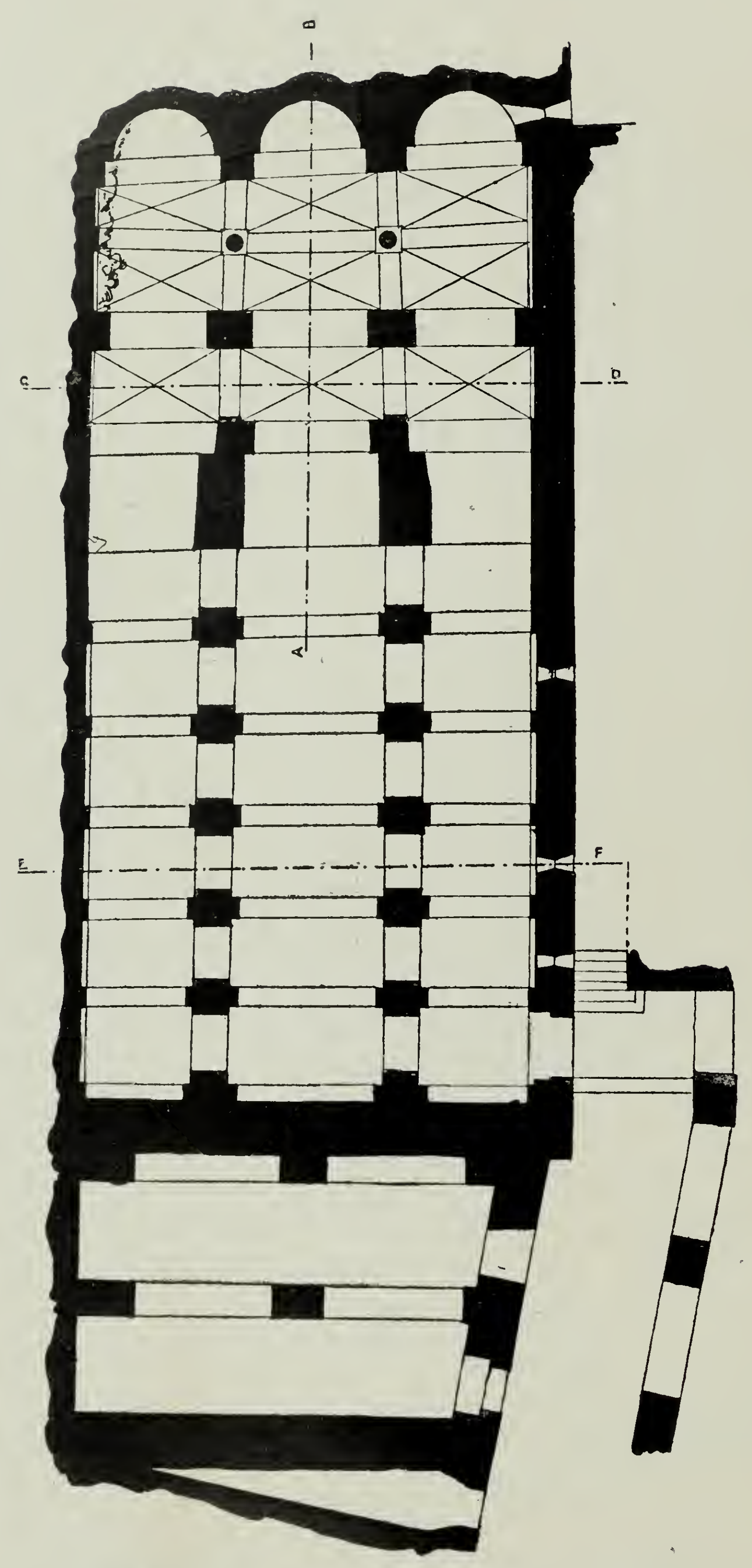

Fig. 42. — Plan de la cripta segons Lluís de Noell. Escala 1 per 200.

normale functione monachorum pater pulcra sublimatam fabrica fornicibusque subactis priore multo majorem magno sudore perseverando consummavit, consummatamque dedicationem ilico fieri festinavit (1)».

En 1040 es la volta encara una cosa a notar. La carta del monjo García al abat Oliva, referintse a la capella circular de Cuixà, dedicada al Naixement de Crist, y que era coberta per una volta anular ab un pilà central; la califica, al parlarne, de «*pulcro et arcuato opere*».

Tot això sembla extraordinari als arqueòlechs francesos, y ho fóra al Nort de França sobre tot. No ho es al Nort de la península ibèrica: les esglesies de Sant Miquel de Linio y Santa María de Naranco, fundades a mitjans del segle IX, són cobertes ab volta desde aquella data. Aixís ho afirmen documents dels segles X y XI, que darrerament han servit a M. Bertaux (2) pera combatre la

(1) *Marca Hispanica*, apèndix CXXIII.

(2) MICHEL: obra citada, vol. II, p. 216.

tesi de Mr. Marignan, y que parlen del *arte fornicea*, de l'obra feta sols de calç y pedra... «*pluribus centris forniceis concamerata, sola calce et lapidibus constructa*». El palau del rey Ramir era fet sense fusta: «*palatium sine ligno miro opere inferius superiusque cumulatum*».

SANT MARTÍ DEL CANIGÓ La transformació de la coberta de fusta en la més pesanta de la coberta pètrea havia de tenir la seva conseqüencia ab els elements sustentants, y gradualment les columnes de la basílica llatina se transformen en pilans com en les més primitives d'Orient. Era això, per altra part, conforme a les corrents del art; sense aqueixa raó mecánica esdevenia aixís en la basílica coberta ab fustería. La columna monolítica era difícil de fer y cara de transportar; ab tot, aqueix element desaparegut de per tot conservant les dimensions de la columna antiga, permaneix en una esglesia de montanya, en la del monastir de Sant Martí del Canigó, pera no tornar a apareixer, en la nostra arquitectura romànica, més que en la sumptuosa basílica de Ripoll o en el cibori de Cuixà. Sols restarà, molt reduida en ses dimensions, en els finestrals dels cloquers y en les galeríes dels claustres o sostenint les voltes de les criptes.

Fig. 43. — Sant Martí del Canigó, esglesia superior avans de la restauració.

Les columnes de Sant Martí del Canigó semblen flaques y desproporcionades pera sostenir el pes de la coberta pètrea maciça; es una forma evident de la transició entre la basílica de coberta de fusta sobre columnes preromànica y la basílica romànica.

Aqueixa evolució es difícil afirmar si es feta a Catalunya. Sant Martí del Canigó conserva tots els detalls de les obres italianes; entre ells, els archs més gruixuts en la clau que en el rasament; les columnes tenen el capitell cúbich d'Orient; les arcuacions lombardes decoren els murs de son absis.

Cal notar, com coincidencia, que entre 'ls monjos fundadors, n'hi ha un que s'apella *Lombardus*, desprès abat del monastir.

DOCUMENTS

Resumim l'historia de la seva construcció.

En una vall afluent de la Tet, en un dels contraforts del Canigó, s'aixecava, en el segle x, una esglesieta dedicada a Sant Martí. Desde 977 se tenen noticies de riques donacions fetes an aquest temple solitari. En 966 se fa menció del *Castrum Sancti Martini* (avuy el poble de Castell). L'any 1001 el Comte Guifre fundà 'l monastir. En 1005 y 1007 se cedien al *domum Sancti Martini* varies possessions. El 2 del idus de Juliol de 1007, Guifre y Gisla fan noves donacions a l'esglesia de Sant Martí pera que's construeixi un monastir segons la regla de Sant Benet (1).

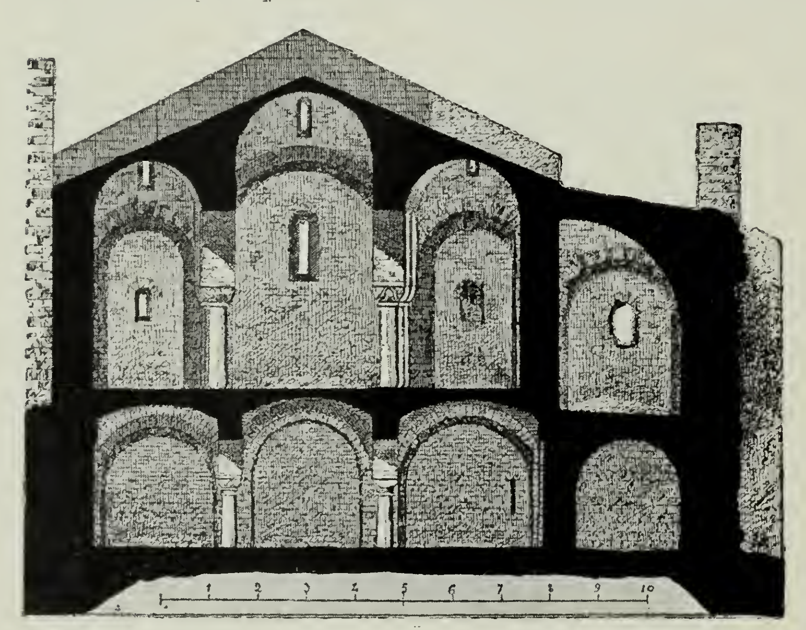

Fig. 44. — Sant Martí del Canigó. Secció transversal. (Brutails.)

Al cap de dos anys de començada, fou dedicada l'esglesia conventual de Sant Martí, que havia construit el monjo Sclua, el quatre dels idus de Novembre de 1009, per Oliva, bisbe d'Elna (2), que hi consagrà tres altars corresponents als tres absis, el principal a Sant Martí, y 'ls altres a Santa Maria y a Sant Miquel. En 1011 obtingué Guifre una butlla de Sergi IV, concedintli l'institució canònica del monastir (3). Una segona consagració tingué lloch en 1026 (4).

DESCRIPCIÓ

L'esglesia del monastir del Canigó es doble: una esglesia superior y una cripta en forma de basílica, abdues de tres naus (fig. 44). Una y altra són dividides en dues parts separades per maciços pilans, com si l'esglesia hagués sigut construída en dues

(1) Francesch Montsalvatje: vol. IX, citat, de les *Noticias históricas,* ps. 19 y 34, y ap. I y III.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CLX.
(3) Aquesta butlla està publicada en la *Marca Hispanica,* ap. CLXVII, y 's conserva original, en papirus, a la biblioteca pública de Perpinyà. (*Histoire de Languedoc,* vol. V, col. 55.)
(4) J. A. Brutails: *Guide du Congrès de Carcassonne en* 1906. Caen, 1906. P. 153. — *Congrès Archéologique de France.* LXXIII session. París-Caen, 1907.

vegades, o com si s'hagués volgut expressament dividirla en dues ab una separació de reixes com les senyalades en el plan de Sant Gall.

L'esglesia superior (fig. 41) es més llarga que l'inferior, de tal manera, que sos absis cauen molt més cap a Orient que 'ls de la cripta, que, encara que revestits d'obra de pedra, són cavats a la roca y sense finestres que 'ls iluminin. En cambi, del costat del oest, la cripta passa 'l plan de la fatxada de l'esglesia superior. El terrer axís ho permetia ab sa accidentació. La nau central de l'esglesia superior té tres metres, aproximadament, d'ample; el mur de les grans arcades, setanta centímetres; les naus laterals, dos metres trenta centímetres; pilans cruciformes la divideixen en dos parts quasi iguals; en cada una de les quals tres arcades separen la nau central de las laterals. Sostenen an aquestes, grolleres columnes (fig. 43). Les ventrudes voltes ab capitell cúbich són de canó semi-circular ab un sol arch toral, l'únich de l'esglesia alta que les reforça, sostingut pels pilans cruciformes de que hem parlat. Cap motllura senyala 'l rasament d'aqueixes voltes. En Brutails (1) senyala l'analogía curiosa d'aqueixa disposició de les columnes ab les de la *Catholica* de Stilo, publicada per Mr. Bertaux (2).

La cripta o esglesia inferior (fig. 42), dividida també en dues parts, es diferenta en sa estructura, essent notable el que les arcades que separen les naus d'una y altra no segueixen una mateixa aliniació; ja que, mentres prop dels absis les naus son quasi iguals, a l'altra part la nau central es més ampla que les laterals. Les voltes són de sistema diferent en la part est propera al absis y en la part de la fatxada; en la primera part formen dues seccions: com una iglesiola coberta per voltes per aresta sostingudes sobre columnes en la forma usual de les criptes, precedides d'un tram com un nartex d'una esglesia més reduída coberta ab voltes per aresta en la nau central y ab voltes penetrades per lunetos en les laterals; la segona part es coberta per voltes de canó reforçades per archs torals, sostingudes per pilans cruciformes, formant doble nombre de trams que en la part corresponent de l'esglesia superior.

Junt al absis, en la part nort, hi ha 'l campanar (fig. 40), que era a la vegada torre de defensa de la porta, que formava com un estret passadiç. Hi havia en ell com un petit absidiol seguint el costum de colocar un altar en els cloquers. Aquest, en la part baixa, té la forma usual d'un cloquer romànich del país, y en la part superior es restaurat.

(1) Seguím aquí quasi literalment la descripció de Mr. Auguste Brutails en la *Guide du Congrès de Carcassonne en* 1906, citat. P. 153 y següents.
(2) *L'art dans l'Italie méridionale*, París, 1904, p. 119.

Al costat de la nau dreta, per una porta de mig punt, se va al claustre, que té encara en peu una galería de cinch arcades de rebla grollera, y al mig del pati una cisterna. El nivell del claustre es el de la cripta, a la que 's penetra per una porta lateral (fig. 39). Sobre aquest pis d'arcades hi havia una altre galería que en el segle XII fou construída ab columnes. Ne parlarèm en el lloch corresponent.

Monsenyor Carcelade ha fet reconstruir el monastir ab gran sobrietat, baix la direcció del mestre Lluís de Noell.

Absis y campanar de Sant Martí de Canigó abans de la restauració.

Fig. 45. — Inscripció de la llinda de Sant Pau del Camp. (Fot. de la Junta de Museus de Barcelona.)

V

LES ESGLESIES PRIMITIVES COBERTES AB VOLTA

L'esglesia del Canigó dóna alguns indicis de lo que fou el primer tanteig de la coberta de volta. En ella, plena d'inexperiencies s'usà indubtablement la disposició coneguda, sense atreviment, sense innovacions. Aquesta es la volta de canó semicircular feta de rebla grollera, llisa, sense archs torals, cobrint les tres naus de la basílica. Era, per altra part, aquesta la forma que podia derivarse de les ruines romanes; era la que per sa senzillesa 's prestava a ser adoptada, y aixís devien ser les primitives esglesies de Banyolas y Ripoll del segle x, que 'ns han revelat els documents.

L'obra d'aqueixes esglesies era senzillíssima. Se traçava a terra 'l perímetre dels murs y 'ls pilans rectangulars; se construia un arch de pilà a pilà y a sobre les voltes. Hi havia sols llavors que tenir en compte les pendents de la coberta pètrea, que 's formava omplint els carcanyols y aplanantlos y forrantlos de lloses o piçarres. Cap de les complicacions de les esglesies ab archs torals, res de pilans en creu o ab múltiples entrades y sortides de les esglesies posteriors.

DOCUMENTS SOBRE LES ESGLESIES TRIABSIDALS DEL SEGLE X

Els documents són en aquest període poch precisos: se limiten tant sols a informarnos sobre 'l nombre d'absis, que són o un o tres, y a que la obra 's fa ab voltes, y res més.

Aixís la d'Err en la Cerdanya, Ezerre en una inscripció que 's guarda

encara, tenia tres altars: un dedicat a Santa María y a tots els Sants, altre a Sant Pere, y altre a Sant Miquel (1). L'esglesia, que es avuy molt restaurada, conserva la disposició de plan de creu ab tres altars (2).

En l'acta de consagració de l'esglesia del castell de Finestres, de 947, se fa constar clarament aqueixa disposició de tres altars: un dedicat a la Mare de Déu, altre a la Resurrecció y altre a tots els Sants (3). El temple, modificat per obres de reforma posteriors, conserva la seva primitiva estructura de tres absis (4).

La de Banyoles citada (957), en que 'l document de consagració fa constar que tota es de pedra fins a la coberta, es també consagrada a tres Sants: Sant Esteve, Sant Joan y Sant Martí, indicant l'existencia de tres absis (5).

Tal s'entreveu en l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, en la que 's parla sempre en plural dels altars a consagrar, en que són tres els bisbes consagrants y la dedicació es, a més de la Santíssima Trinitat, a tres sants, a Sant Benet, Sant Pere y Sant Miquel (6). La planta de l'esglesia, d'estructura del segle XII, de que parlarèm, es també triabsidal.

En l'acta de consagració del monastir de Ripoll de 977, en que 's fa constar que s'han construit les voltes *«pulcra sublimatam fabrica fornicibusque*

(1) En l'esglesia hi ha una inscripció conmemorativa de la consagració que publica Villanueva (Obra citada, vol. X, p. 98). Diu aixís:
Dominice incarnationis anno | DCCCC.XXX.
Inditione IIII. veni | ens vir reverentissimus | domnus Radulfus sanctæ Urgili | tanensis ecclesie presul in villa | Ezerre per interventum hacsi indi | gno Hictore presbitero: ibique consecravit | eccles. Sancte Marie semper virginis, et omnium | sanctorum, Sancti Petri apostoli, et omnium apostolorum | et Sancti Michaelis arcangeli. Ipso anno | obiit Radulfus P... Oddone. II. | Kals Madii ✠.
En Pere Vidal ha reproduit una fotografía d'aquesta làpida en sa *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales,* ja citada, fent notar que la data de 930 es contradictoria ab la de la mort de Radulf, fill de Wifret el Pilós, que fou entre 4 de Maig de 943 y 6 de Setembre de 945. Reprodueix també aqueix epígrafe Bonnefoy en sa *Épigraphie roussillonnaise.* Butlletí de la *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrenées Orientales,* vol. XVII, p. 138.

(2) César August Torras: *Pirineu català. Guia itinerari del excursionista a Camprodon.* Barcelona, 1902. P. 472. — Emmanuel Brousse fils: *La Cerdagne française.* Perpinyà, 1896. P. 180.

(3) *Marca Hispanica,* ap. LXXXIV.
«et consecraret Ecclesiam in honore sanctæ Dei genitricis Mariæ cum suis altaribus unum in honore dominicæ resurrectionis, et alterum in commemoratione et veneratione omnium sanctorum».

(4) Han descrit l'estat actual de Santa María de Finestres, Francesch Montsalvatje: (*Santa Pau,* Vol. III de las *Noticias históricas.* Olot, 1891. P. 161 y següents), y César August Torras: *Pirineu Català. Comarca d'Olot.* Barcelona, 1910. P. 115 y següents.

(5) *Marca Hispanica,* ap. XCIII.

(6) Id., íd., ap. CXII.

subactis», s'explica com els bisbes consagren l'altar principal y després en Miró, bisbe de Girona, consagra l'altar lateral del Salvador fet construir per Oliva Cabreta, y 'l de Sant Miquel, fet construir pel comte Sunyer, y Fruianus, bisbe de Vich, consagra 'l tercer, dedicat a Sant Pons, fet alçar pel comte Miró, y 'l quart dedicat a Santa Creu (1).

Eren totes aqueixes esglesies petites; ho fan notar les actes de consagració de les esglesies que les vénen a substituir a Ripoll y Cuixà (2).

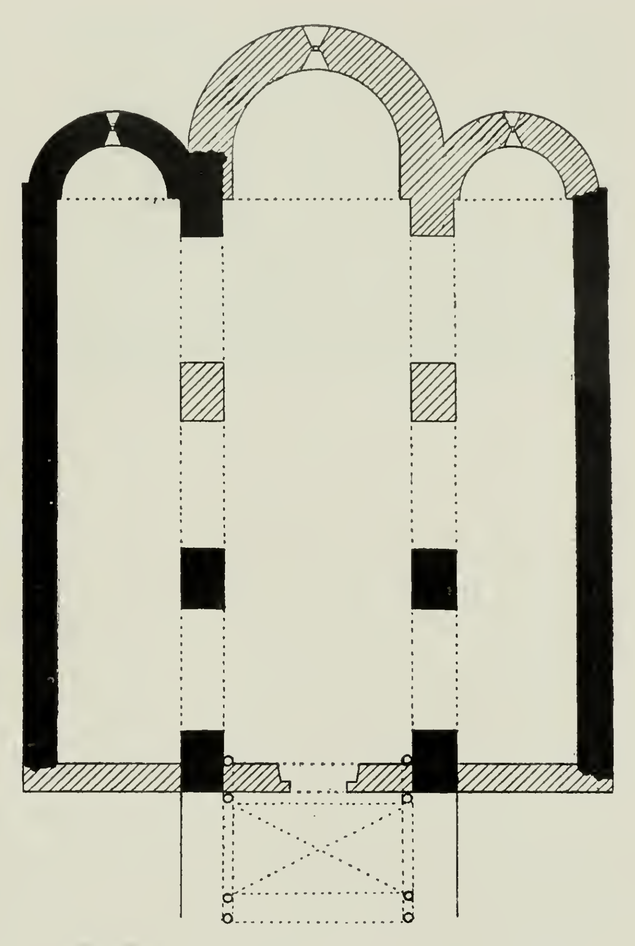

Fig. 46. — Castellcir. Planta segons datos de Mn. Gudiol. Escala 1 per 200.

Després d'aqueixos escassos datos sobre 'l número d'absis, res més sabem sobre 'l plan d'aqueixes primitives esglesies. Ab tot, anem a agrupar aquí les esglesies triabsidals cobertes ab volta sense archs torals, que sembla precediren a les més complicades qual data certa pot fixarse al començament del segle XI, y que corresponen a la forma ideal que 's desprèn del estudi documental.

Les esglesies triabsidals ab voltes llises sense archs torals, són de dos menes: basíliques de tres naus, y esglesies ab plan en forma de creu. Els dos grupus tenen caràcters comuns que corresponen als de les cobertes de fusta que acabem d'estudiar: la decoració d'arcuacions limitada als absis (fatxades y mur laterals llisos); ausencia de cimbori; la planta no apartantse gayre de la forma quadrada.

BASÍLIQUES SENSE TORALS: CASTELLCIR

El primer grupo de les basíliques es poch documentat. La demostració de sa cronología vindrà de la comparació ab les esglesies de plan de creu y ab les basíliques ab archs torals de

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXXIII.
(2) Vegis vol. I, p. 114.

data coneguda. Sols pot afirmarse que corresponen a la forma ideal descrita. Una d'elles es la de Castellcir, prop del riu Tenas afluent del Besós, de la que resten sols les ruines. Es una esglesia de tres naus cobertes ab voltes semicirculars mig enrunades. La precedeix un communidor més modern (fig. 46). Els pilans son rectangulars indicant la ausencia d'archs torals (1).

Fig. 47. — Interior de l'esglesia d'Amer.

AMER

Ab algunes reserves descrivim aquí encloentla en aqueix grupo la vella esglesia d'Amer, extraordinariament reformada y de difícil estudi.

Un antich monastir estava situat a tres hores a Orient d'Amer, desde qual lloch va trasladarse al actual. A la vila encara 's conserva la successora de l'esglesia dedicada a Santa María, Sant Hemeteri y Sant Genís de que parlen els diplomes den Lluís *el Piadós*, del any 836, y den Carles *el Calvo*, del any 844 y 860; del rey Otó, de l'any 890, y den Carles *el Simple*, del any 922.

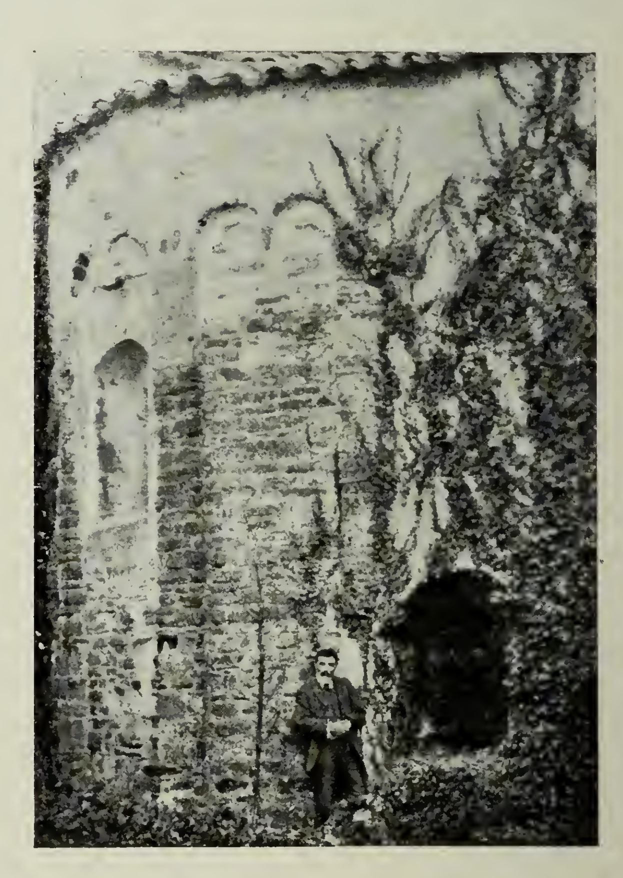

Fig. 48. — Absis major d'Amer.

L'esglesia de Santa María d'Amer era llavors una dependencia d'aquest antich monastir montanyà.

La traslació del monastir matriu a Santa María d'Amer degué verificarse en el temps comprès entre 'l privilegi den Carles *el Simple*, del any 922, y la consagració del nou temple, feta per en Godmar, bisbe de Girona, l'any 949, dedicanthi tres altars en honor de Santa María, Sant Joan y Sant Benet.

Fa constar, l'acta de dedicació, que 'l comte de Barcelona, en Borrell,

(1) Debem els datos sobre aqueixa esglesia a Mossen Gudiol, conservador del Museu de Vich.

pregà a son bisbe, en Godmar, que consagrés l'esglesia novament edificada, *nuperrime edita* (1).

Al segle XII comença a fershi adicions d'una capella adossada a la nau lateral del costat nort d'aparell ben ajustat ab tots els caràcters de l'època.

L'esglesia fou més tart molt transformada; un terratrèmol ensorrà en part el monastir en 1427 (2); encara en temps més ençà s'hi afegiren elements neoclàssichs y sobre tot se tallaren els pilars interiors aguantantlos sobre columnes (fig. 47). Avuy costa de decidirse sobre son plan antich. Es evident que fou una basílica de tres naus cobertes ab voltes semicirculars, sostingudes aquestes sobre pilans; un arch toral reforça la volta major. Sembla que l'obra ha estat allargada cap al frontispici. De l'època primera, atribuibles al segle X, resten els absis ab son aparell característich (fig. 48).

LA CLUSA

Citem també en aquest grupo l'esglesia de La Clusa; es un lloch d'antiga anomenada de la *via domitiæ*, que, venint de Narbona, atravessava prop d'ell el *Summum Pyreneum*, d'aont devallava cap a la plana Juncaria y 's dirigia a Girona y Tarragona. Avuy s'hi va, o bé per la carretera que vé d'Espanya y passa pel Pertús, o bé desde França per la que del poble d'El Bolo passa per Morella. Es un lloch aont la vall s'estreny y que havia estat, anys enrera, fortificat.

El nom de La Clusa es citat en documents antiquíssims que 'l fan suposar fortificat ja a l'època romana, no lluny d'aont s'alçaven els trofeus de Pompeu. L'anomenen repetidament les cartes desde 'l segle XII, y continúa durant tota la Edat mitjana essent un lloch fortificat.

En el camp vora dreta del riu se conserva l'esglesia coneguda per La Clusa alta, que ha sigut moltes voltes reformada. Era primitivament una esglesia de tres naus del tipo usual del país, ab tres absis. Les naus són cobertes ab volta de canó, com en els tipus més antichs, aixoplugada ab una sola teulada a dos aigües que marca a la fatxada un altre pinyó. Les naus estavan separades per quatre arcades. Dues d'elles, les més properes al presbiteri, són avuy unides en una sola.

En el frontispici hi ha una finestra ab un capitell trapecial ab decoració d'entrellaçat. La precedeix un nartex avuy caigut (3).

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. XIV, p. 220.
(2) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. XIV, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 337 y següents.
(3) Vegis, sobre 'l lloch de La Clusa: PERE VIDAL: obra darrerament citada.

ESGLESIES DE PLANS DE CREU

El plan de basílica era massa costós pera les esglesies de llochs apartats o pera 'ls monastirs pobres. Per altra part, les naus laterals eren poch menys que inútils pera 'ls grans actes de culte, ja que desde elles era, en les nostres basíliques de feixuchs

Fig. 49. — Absis de Santa Cecilia de Montserrat.

pilans, l'altar principal quasi invisible. Son ofici mecànich d'ample contrafort de la volta de la nau esdevenía inútil en els temples reduits, en que l'espessor ordinari dels murs era suficient pera aguantar la volta, d'escassa amplada. En les basíliques, per altra part, el simbolisme oriental hi havia

— J. A. Brutails: *L'art religiós al Roselló,* també citada, y *Les pintures murals catalanes,* publicades per l'«Institut d'Estudis Catalans», fascicle II.

dibuixat un plan de creu determinat per la nau y el transcepte, y aquella part del temple era 'l principal y fins l'únich materialment utilisable. No es axís extrany que l'esglesia reduida se derivés d'elles suprimint en tot o en part les naus laterals y constituint el grupo de plan de creu triabsidal.

Es aqueixa una forma antiga de plan en els temples de la nostra Catalunya, la més senzilla pera les esglesies quals actes de consagració mencionen el recort de tres altars que consagren els bisbes que asisteixen a la cerimonia.

L'esglesia en que més clarament se veu la derivació de la basílica es la de Santa Cecilia de Montserrat.

ESGLESIA DE SANTA CECILIA DE MONTSERRAT

El primer document que 's refereix a n'aquesta esglesia es, segons en Villanueva, de l'any 871 (1), y consisteix en una venda que feu Rudulf del *castrum marre* a Ansul y sa muller Druda. *Marca* data el mateix document en 941 (2). En ell se fa constar que existeix en el lloch edificada l'esglesia de Santa Cecilia. Hi ha un altre document, del any 945, en que Jordi, bisbe de Vich, confirma la fundació, donantli además alguns béns «*ad restaurationem*, diu, *huius cenobii*». Dotze anys després, en el de 957, el bisbe Wadimir, de Vich, donà als monjos

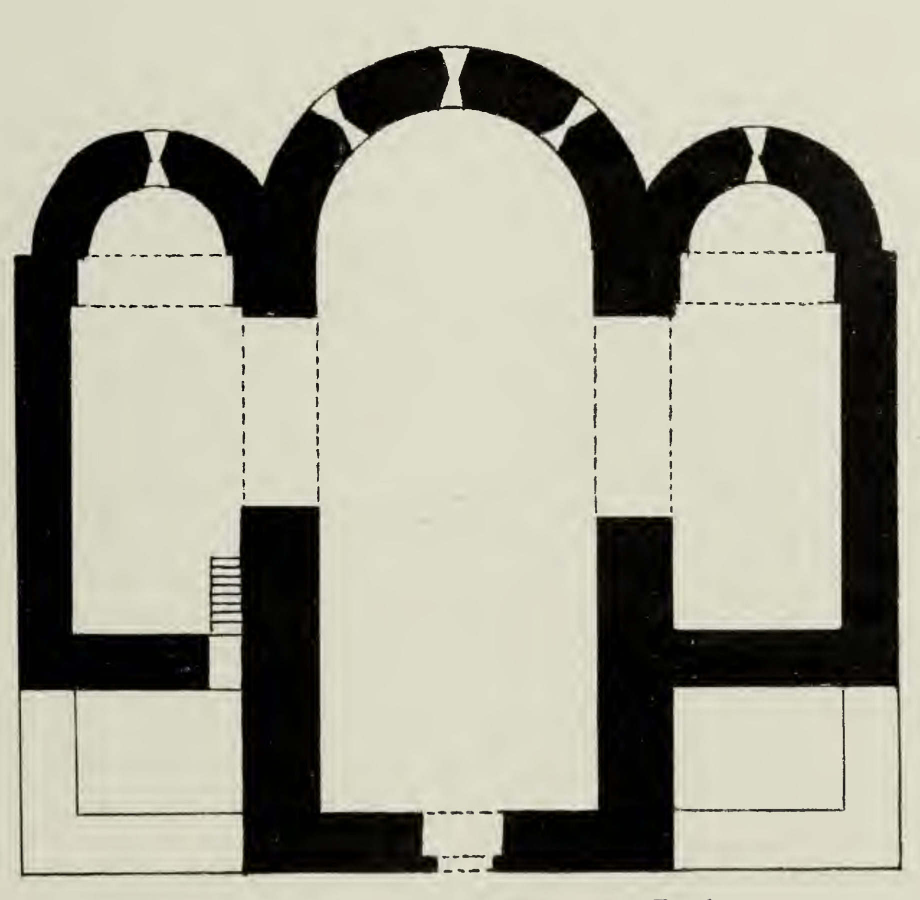

Fig. 50. — Plan de Santa Cecilia de Montserrat. Escala 1 per 200.

(1) Villanueva: obra citada, vol. VII, p. 158.
(2) *Marca Hispanica,* ap. LXXVII. El document diu, referent a l'esglesia: «*cum ipso loco in quo ædificata est Ecclesia nuncupata Santa Cæcilia*».

de Santa Cecilia la regla de Sant Benet, consagrà sa esglesia y confirmà ses possessions (1). Aquesta consagració fou en temps del abat Cesari, qui tractà de restaurar l'esglesia metropolitana de Tarragona y les

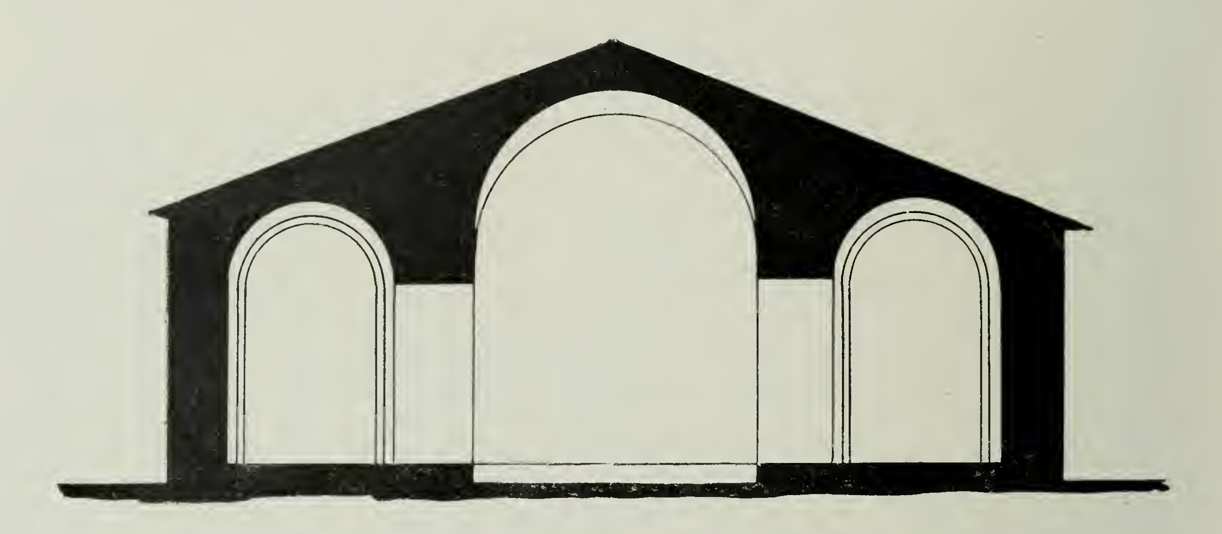

Fig. 51. — Secció transversal de l'esglesia de Santa Cecilia de Montserrat. Escala 1 per 200.

sèus existents en l'època visigoda, fentse consagrar arquebisbe y escrivint al sant pare, Joan XII, a fi de restaurar principalment la sèu d'Egera. El nom de Cesari 's torna a trobar en una escriptura de venda a favor de Santa Cecilia de Montserrat, en 942 (2). En 971 el sant pare, Benet VII, li reconeix les possessions del monastir y sa subjecció directa a la Santa Sèu (3). El comte Borrell, en son testament (993), fa a aqueix monastir el llegat d'egües y vaques característich del temps (4).

Son plan es quadrat, y, més que 'ls braços d'una creu, s'hi veuen unes naus laterals quelcom més curtes que la nau principal. Les voltes d'aquesta, de canó semicircular, són paraleles, com en les basíliques, a la de la nau principal.

SANT PAU DEL CAMP
BARCELONA

Aqueix monastir, ab la mateixa denominació de Sant Pau apòstol, situat «*in maritima, in littore maris*», consta existent a Barcelona, el dia 8 del idus de Març, any XXIV de Lotari (977), en una escriptura de permuta de terres situades en el Mont-Judaich junt a n'el camí del Port, feta per son abat Otto y la comunitat ab

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. VII, p. 160.
(2) *Marca Hispanica*, ap. LXXVIII.
(3) Id., íd., ap. CXLI.
(4) Id., íd., ap. CXI.

el vescomte Guitart. Existeix un altre monastir de Sant Pau *«in maritima»*, que es Sant Pol de Mar: mes la situació de les terres que 's permu-

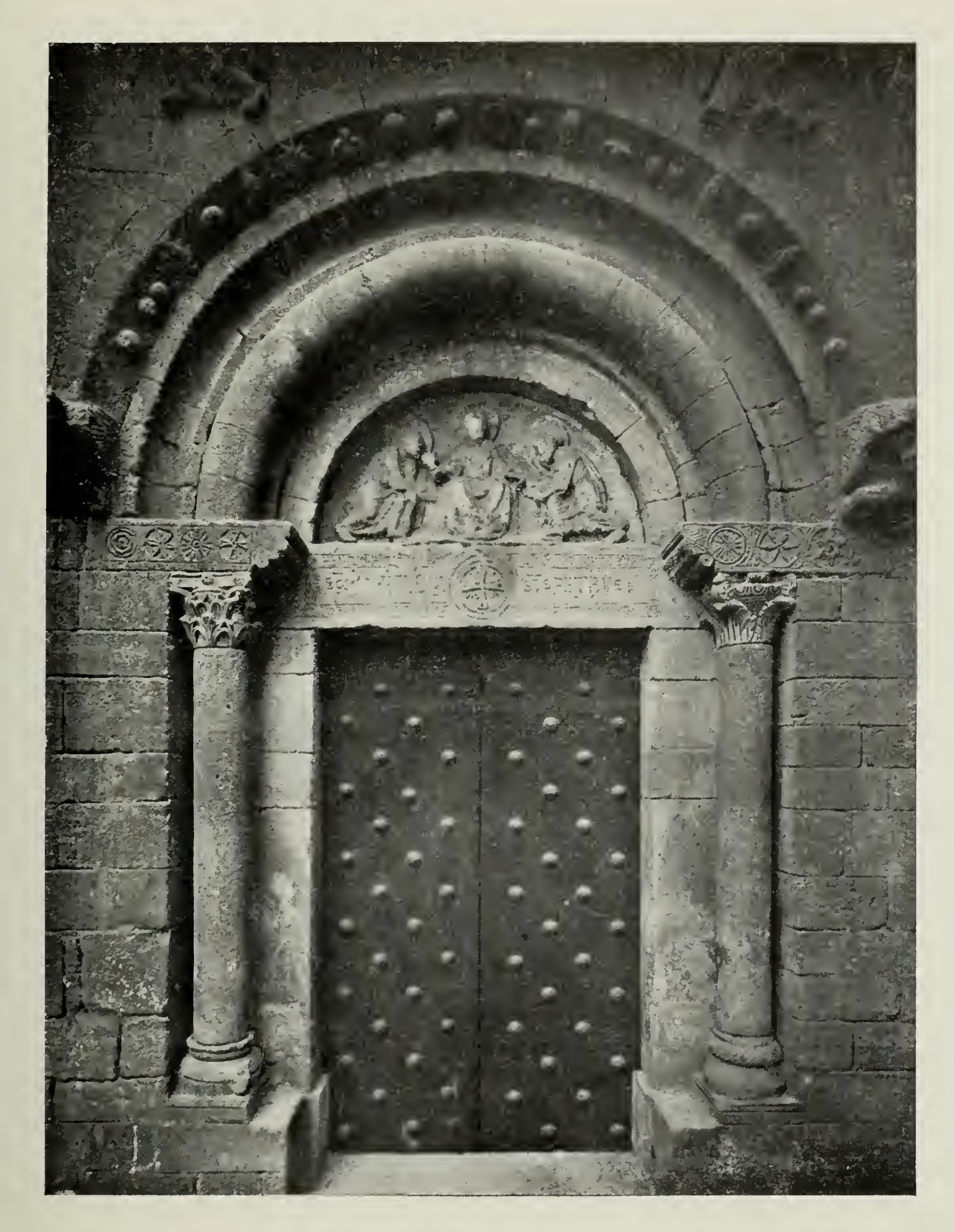

Fig. 52. — Porta de Sant Pau del Camp de Barcelona. Fot. Mas.

ta no deixa lloch a dubte sobre que en aquest cas se tracta de Sant Pau del Camp, de Barcelona. L'inscripció (fig. 45) que avuy encar pot llegirse a la llinda de la portada de Sant Pau del Camp (fig. 52), porta a la

conclusió de l'existencia d'una esglesia en el darrer terç del segle x. La traducció es com segueix:

«Haec Domini porta via est omnibus horta
Janua sum vitae per me gradiendo venite.
In hac aula monastica Benedicti nos VII misit. Bernardus pro se et anima uxoris ejus Raimundae» (1).

S'ha suposat que 's refereix al regnat del papa Benet VII, comprès entre l'any 974 y el 983, mes es això ben dubtós.

Els personatges Bernardus y Raimunda sembla són el donadors de l'obra de la portada. La lletra correspont per son caràcter al segle de referencia. Una altra data certa de l'existencia del monastir a primers del segle x, es una làpida que 's troba colocada avuy al interior de l'esglesia a ma dreta, en el portal ab que comunica 'l creuer ab la capella del Santíssim. Diu aixís:

«Sub ac tribuna [requies]-
cit corpus conda(m) Wifre-
di comiti filius Wifredi simili modo comiti bo-
nae memoriae dimittat ei d(omi)n(us) am(e)n qui obiit vi kal(endas) Madii sub
er(a) dccoclii anni d(omi)ni dccccxiiii
[anno] x iii reg(nante) Karolo rege post Odoni» (2).

(1) P. Piferrer y F. Pi y Margall: *España. Sus monumentos y artes, su naturaleza é historia. Cataluña.* Vol. I, Barcelona, 1884. P. 218 y següents. — Joseph Puiggarí: *Garlanda de joyells.* Barcelona, 1879. P. 49 y següents.

(2) Reprodueix aqueixa inscripció l'Emili Hübner: *Inscriptiones Hispaniæ christianæ.* Berlín, 1871. N.º 286. Fou aquesta làpida descoberta en 1596 y colocada en 1618, després d'haver rodat més que una dama d'escachs, com pintorescament diu en Pujades, al costat de la porta de l'esglesia. En 1815, segons en Bofarull, fou colocada al costat de l'Evangeli, a la capella de Sant Galdrich. Al remòurela s'observà que a la cara oposada a l'inscripció de Wifred II existia una altra inscripció romana en la qual no repararen ni en Pujades ni 'ls que la descobriren en 1596. Pensaren, y aixís se feu en 1830, posarla de manera de poderse veure les dues inscripcións, treyentla de la capella de Sant Galdrich y empotrantla en el buit d'una finestra que hi havia a la paret, entre 'l creuer y la capella del Sant Crist; de manera que l'inscripció del comte 's presenta del costat del creuer, y la romana al costat oposat, a la capella.

L'inscripció romana diu aixís:

«.....EDANIO
CLEMENTINI
LIB
CLEMENTI
IIIII V... AVG,
MAXIMINVS LIB
PATRONO OPTIMO
DDD.»

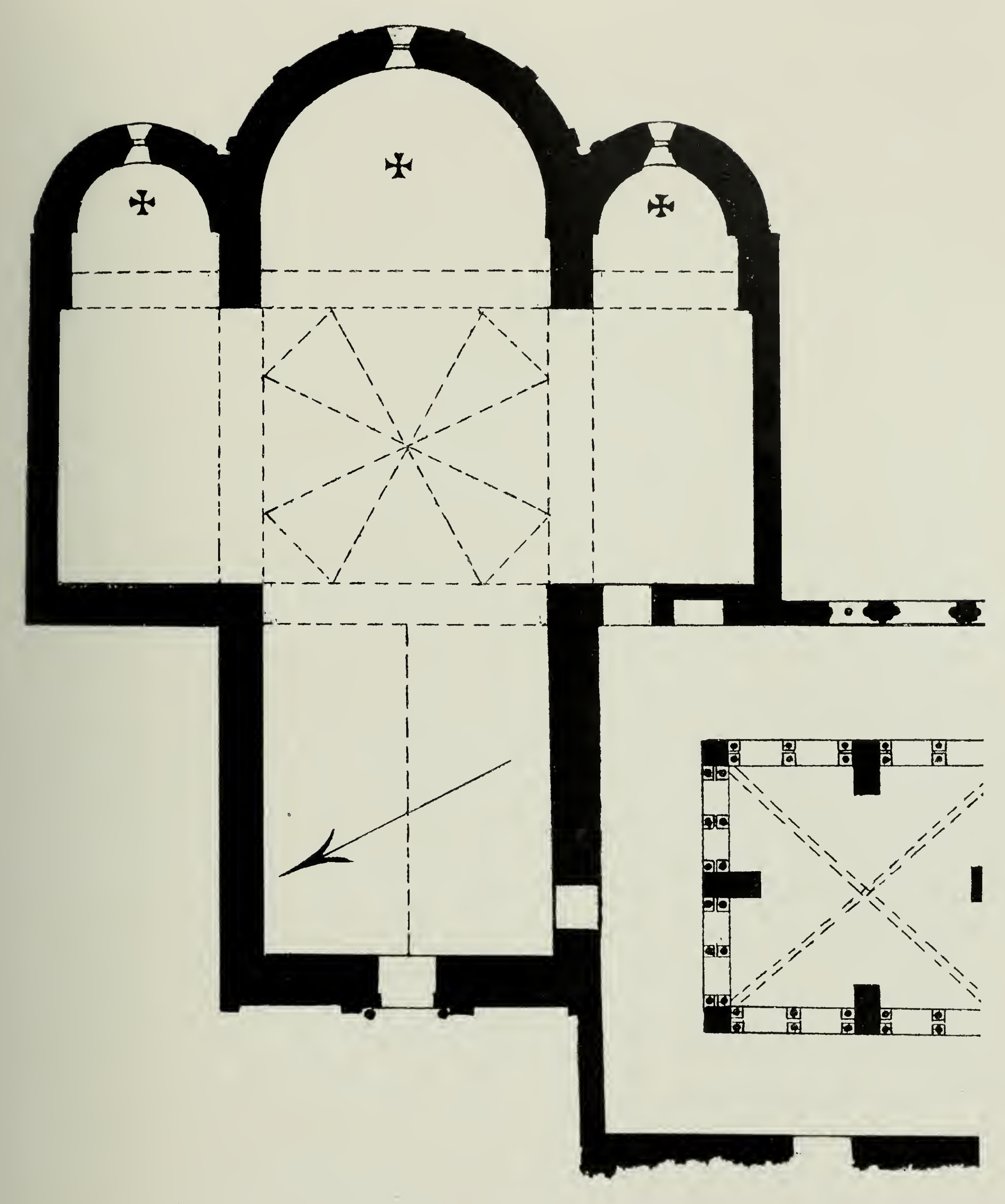

Fig. 53. — Plan de Sant Pau del Camp de Barcelona. Escala 1 per 200.

En Bofarull l'estudià, deduint que ha de referirse al dia 26 d'Abril del any 912, essent indiscutible que hi ha alguna equivocació (1).

Aqueixos documents indiquen l'existencia de Sant Pau del Camp en el darrer quart del segle x.

L'any 986 Al-Mansur destruí 'l monastir en part, y els monjos devien abandonarlo. Fa suposarho el dato negatiu de la desaparició de son nom dels documents y després la seva situació fòra les muralles de la ciutat, que fou cremada y destruida en gran part, saquejantla y fent presoners sos habitants, que foren exilats a Còrdoba. Ermersinda, al projectar una pelegrinació a l'esglesia de Sant Jaume de Galicia y a Sant Pere y Sant Pau de Roma, fa testament l'any 1057, deixant sos béns repartits entre varis monastirs en quantitat de 50 mancusos al de Sant Pere de les Puelles, Ripoll, Sant Cugat, Sant Llorenç, Casserres, Cuixà y Roda; no anomenant el de Sant Pau del Camp (2), que es probable estés abandonat.

En l'any 1117, Guitart y sa muller, Rollanda, el varen reedificar a llurs despeses. Pot demostrarse aquesta reconstrucció per una làpida colocada sobre un sepulcre que fou d'en Guillem de Bell-lloch en el claustre de Sant Pau, conservantse una y altre, actualment, a l'esglesia de Sant Pere de

La pedra que conté aquestes inscripcions es arenisca, procedent segurament de Montjuich, polida, sense ornament ni relleu, en figura de prisma quadrangular de 5 pams escassos d'alt y 3 y mig d'ample en cada una de ses cares.

En Bofarull sosté l'opinió de que la làpida es de l'època den Wifret II y 's refereix a n'aquest, rebatent varies opinions que la suposen apòcrifa o l'apliquen a n'en Wifret I *el Pilós*, però suposantla feta en època posterior al regnat d'aquell.

Conta en Pujades que quan, en el mes de Janer de 1596, els antichs consellers de Barcelona manaren construir la gran claveguera que passa pel monastir de Sant Pau del Camp de dita ciutat, trobaren, els operaris, en llurs excavacions, en el lloch que probablement havia estat cementiri de la casa abans de la seva construcció, multitut d'òssos humans, uns escampats y altres ficats en olles, càntirs y urnes de terra. Entre aquestes urnes y la làpida sepulcral del comte Wifret II, que llavors se descobrí, se trobà una urna de terra cuita vidriada, de color vert, convexa y quadrilonga, quasi quadrada o poch més llarga que ampla, que tenía esculpits en el pla de sa cara certes lletres o caràcters entremesclats y trabats uns ab altres. No havent sabut els monjos llegir l'inscripció, permeteren que 's trenqués y utilisés com a reble de les parets de la claveguera, ab gran escàndol del cronista, que no dubta que les restes humanes que contenia fossin del comte Wifret II, per varies raons que adueix, principalment l'haverse trobat al peu de la làpida de dit comte, de que hem parlat. (Pujades: obra citada, vol. VI, p. 480 y següents. — Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 51 y següents.)

(1) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, p. 51 y següents.

(2) Ubaldo Iranzo: Memoria citada sobre la *Importancia histórica del Monasterio de San Pedro de las Puellas*, p. 77.

Bell-lloch, en el Vallès, la qual parla com si 'l monastir se fundés de nou en el segle XII:

«VI IDUS MADII ANNO DOMINI 1307 OBIIT GUILLELMUS DE PULCROLOCO QUI ANNIVERSARIUM HIC INSTITUIT; ET EST CUM SUIS PARENTIBUS HIC SEPULTUS. ET FUERUNT HIC TRANSLATA CORPORA. SPECTABILIUM GUIBERTI GUITARDI ET UXORIS EJUS ROTLANDIS QUI HOC CAENOBIUM FUNDAVERUNT ET ROMANAE ECCLESIAE TRADIDERUNT III KALENDAS MADI ANNO MCXVII» (1).

L'any 1127 fou donada l'esglesia de Sant Pau del Camp, que construiren els esposos Geribert y Rollanda, al abat de Sant Cugat, per l'Olaguer, arquebisbe, y els prohoms de Barcelona, fentne ofrena a la Sèu apostòlica y comanantla als prohoms de Barcelona. Se féu tal donaciò pel mal estat moral y material del temple (2).

La planta (fig. 53) es de creu grega, ab tres absis, y de la construcció primera resta l'obra d'aparell petit que 's veu en el absis (figura 54) y a la fatxada. L'obra en carreu més gros, ben treballat, indica la restauració del segle XII. Es aquesta visible a la nau, coberta ab volta de canó, ajuntada y naixent d'una imposta decorada ab archs cechs com

Fig. 54. — Absis de Sant Pau del Camp de Barcelona. Fot. Mas.

(1) JOAQUÍN DE MERCADER BELL-LLOCH, CONDE DE BELL-LLOCH: *Historia de las capillas de los Santos Apóstoles Pedro y Pablo, que hoy existen en el castillo de Bell-lloch, situado en el Vallés.* 1876.

(2) JOSEPH MAS: *Taula del cartulari de Sant Cugat. (Revista de la «Asociación Artístico-arqueológica Barcelonesa»*, vol. III. Barcelona, 1902. P. 219.

els de la fatxada exterior. La cúpula es octogonal, apoyada sobre quatre trompes, y sembla també de construcció del segle XII. L'obra den Guitart probablement s'extengué al claustre actual.

El plan es anàlech a n'el de Santa Cecilia de Montserrat, tendint al quadrat; y son alçat recorda també 'l plan de basílica. Els braços de la creu es possible fossin en son origen coberts de volta de canó paralels a la nau central; actualment ho son perpendicularment formant una creu que corona 'l cimbori.

Sant Martí de Riudeperes.
Fot. Vancells.

Fig. 55. — Sant Pere de Casserres. Fatxada principal.

VI

ESGLESIES DE PLANS DE BASÍLICA AB ARCHS TORALS DEL COMENÇAMENT DEL SEGLE XI

Els perfeccionaments constructius poch a poch van introduintse en les nostres esglesies. Al començar el segle XI conservant ab els mateixos caràcters, plans y estructures, apareixen ja 'ls archs torals, ab sa conseqüencia els pilans en forma de creu; la decoració 's limita encara als absis, mes en aquestos hi apareix un nou element: els ninxos cegos lombards.

L'arch toral fa la seva aparició en les basíliques cobertes ab voltes més antigues del Asia menor y del Egipte, aont no 's concebeix la volta sense aqueix element de construcció ausiliar.

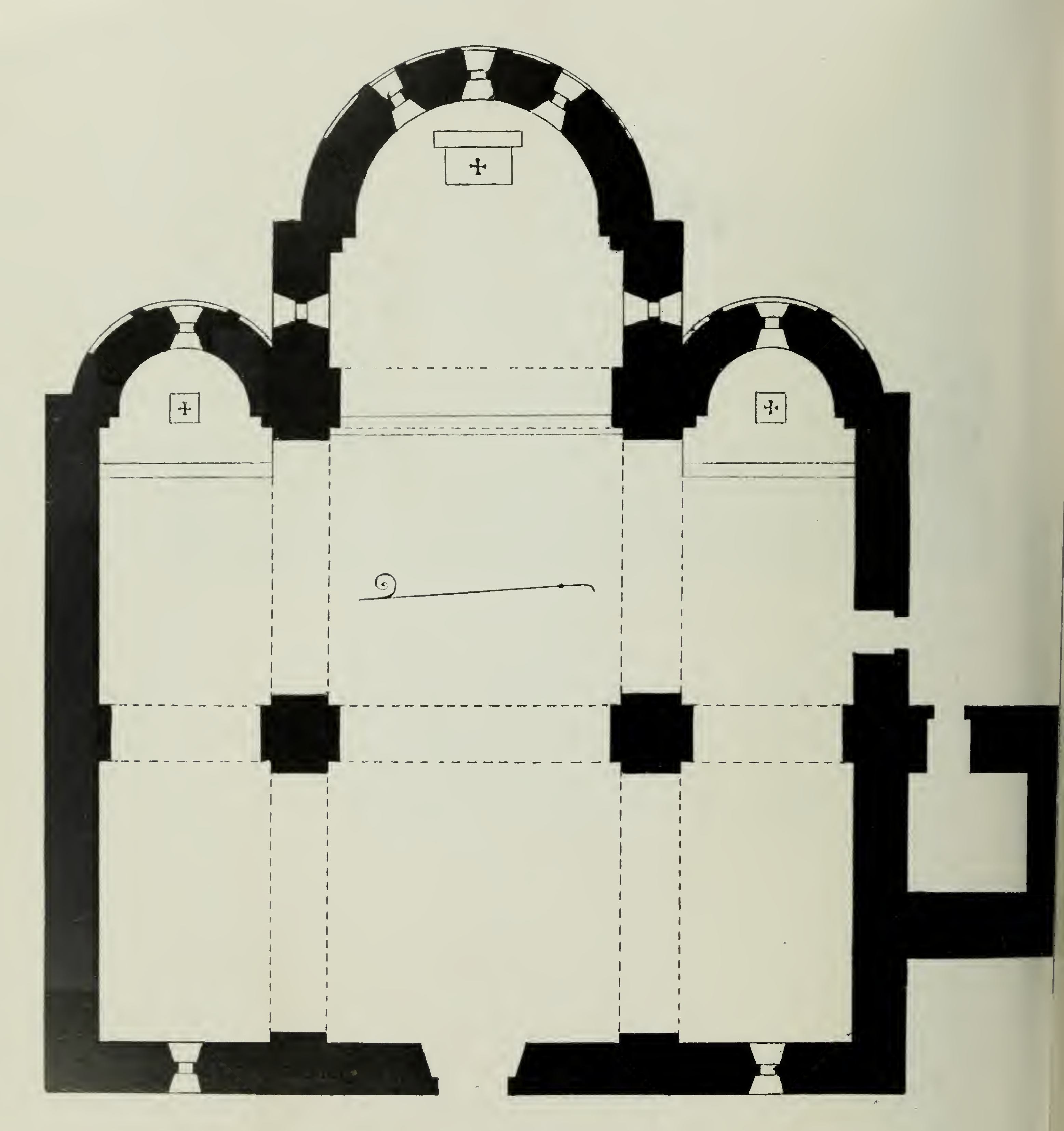

Fig. 55. — Plan de Sant Pere de Casserres. Escala 1 per 200. (Pericas.)

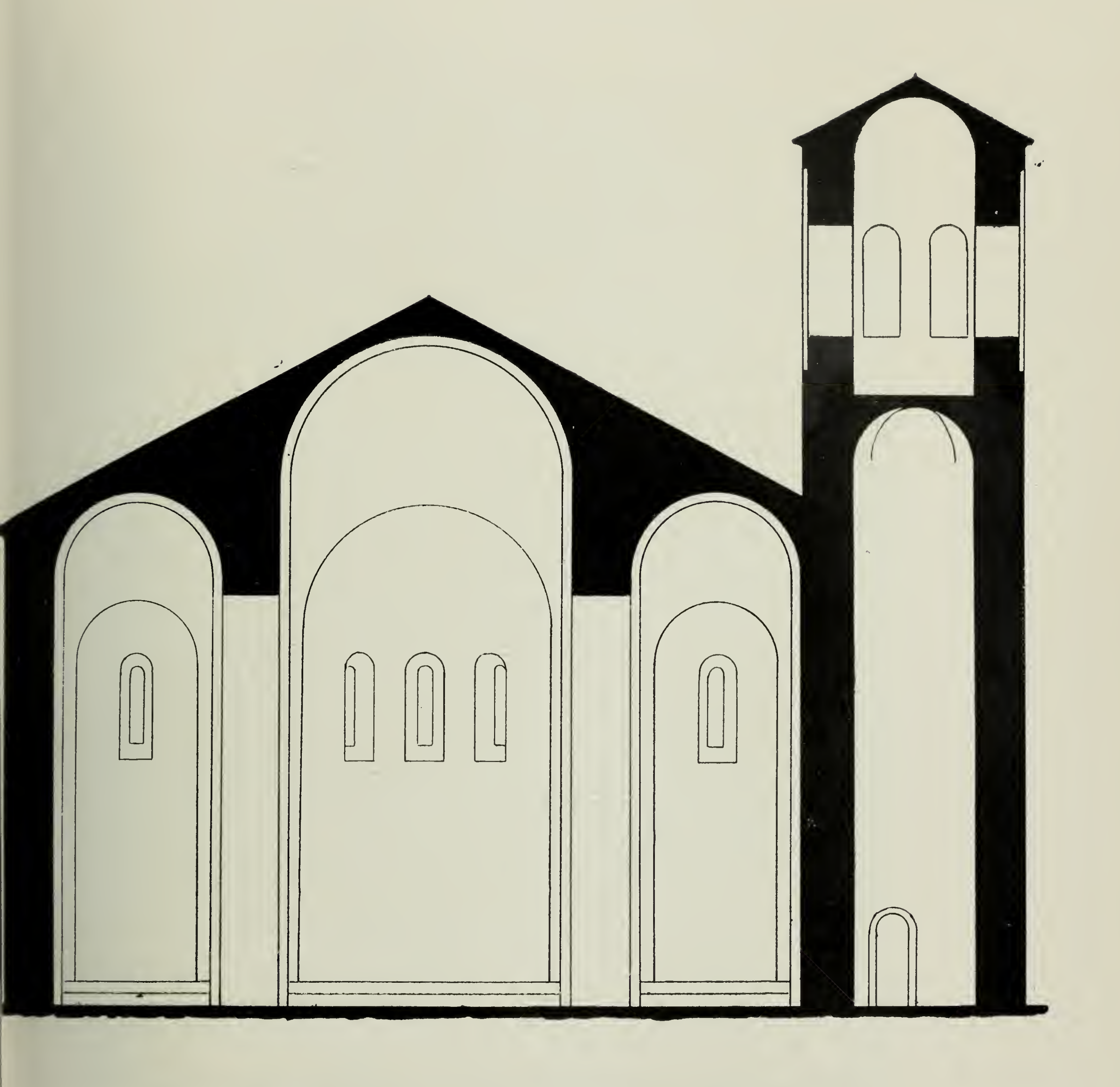

Fig. 57. — Sant Pere de Casserres. Secció transversal. Escala 1 per 200. (Pericas.)

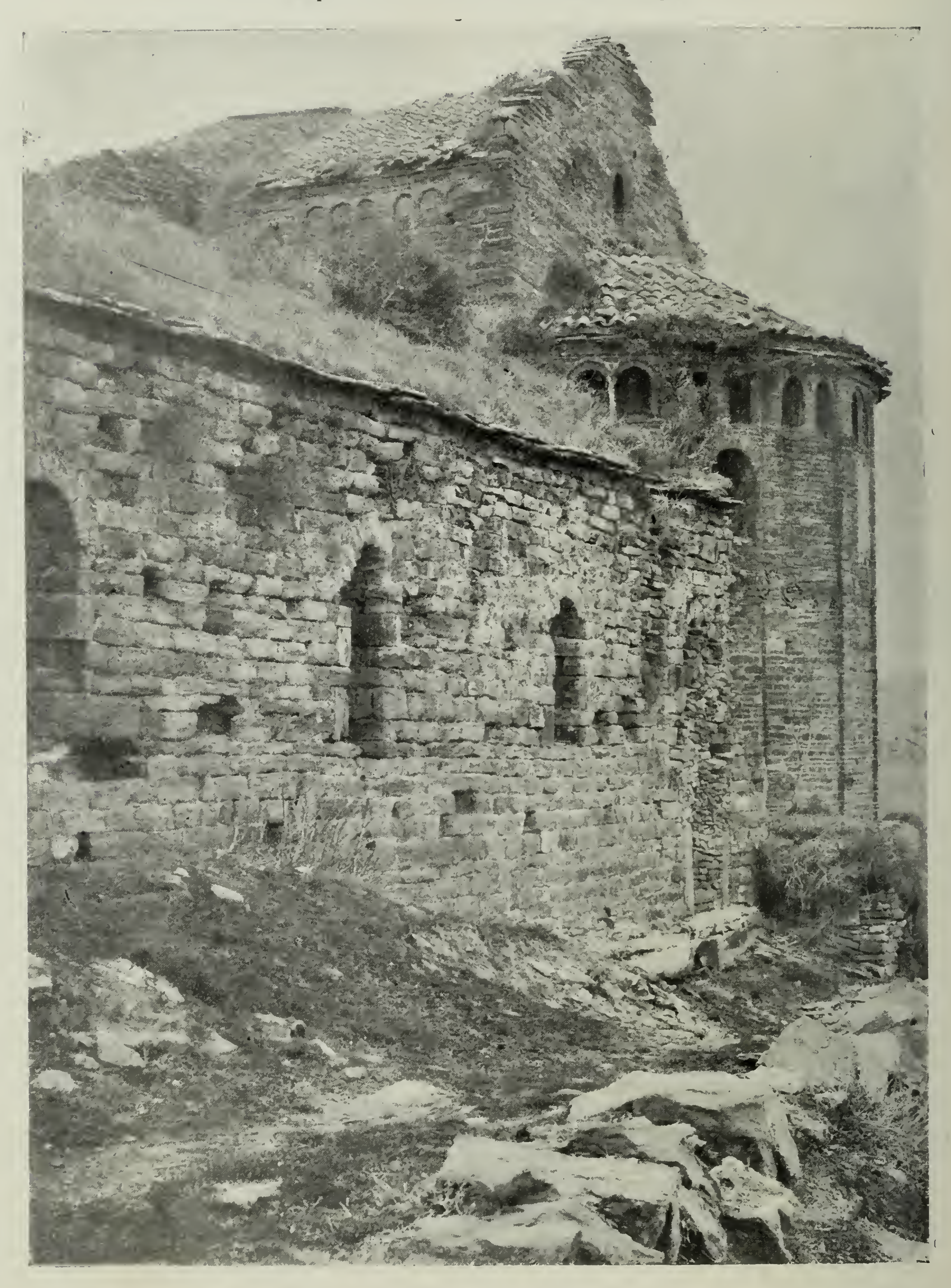

Fig. 58. — Sant Pere de Casserres. Absis.

SANT PERE DE CASSERRES L'esglesia típica de data provada ab alguna claretat es la de Sant Pere de Casserres, situada sobre una roca espadada que rodeja'l Ter en lloch de fama carolingia, esmentat per l'anonim Astrònomus (1) com una de les conquestes de Lluís *el Piadós*.

Fig. 59. — Sant Pere de Casserres desde l'altre costat del Ter.

Fig. 60. — Sant Pere de Casserres. Absis. (Fots. Massot.)

El monastir de Sant Pere de Casserres, està situat en l'antiquíssim *Kastro Serra* y *Castrum Serra* dels documents dels segles IX y X (2), ocupat pels visigots y musulmans y conquistat per Lluís *el Piadós* l'any 798. El comte de Barcelona, en Borrell, encarregat de sa defensa, hi construí una esglesia dedicada al apòstol Sant Pere.

L'acta de consagració y dotació de l'esglesia y monastir, que ha publicat per primera vegada en Montsalvatje (3), confirma que existia a Casserres una esglesia dedicada desde antichs temps al apòstol Sant Pere, derruida en part, quan la piadosa devoció de Ermetrude, vescomtesa de Cardona, construí l'actual esglesia y monastir, pregant al comte de Barcelona Ramon sa confirmació y aprobació, a lo que aquest accedí do-

(1) *Vita Hulodovici Pii imp.* 796 a 801.
(2) Documents publicats pel Canonge Ripoll en l'*Extracto de varios documentos que publica D. J. R. V. para demostrar la antigüedad y vicisitudes del Monasterio de San Pedro de Caserras en la diócesis y corregimiento de Vich.* Vich, 1824.
(3) Franceschi Monsalvatje: *El Monasterio de San Pedro de Casserras.* Gerona, 1910. Vol. XX de les *Noticias Históricas,* ap. I.

tant generosament al monastir. La data del document es del any 1006. Pertanyé després al poderós monastir de Cluny (1).

L'obra actual es, en son conjunt, de l'època de la consagració: tota ella té l'aspecte de rústega senzillesa que caracterisa les construccions de principis del segle XI.

La planta de l'esglesia es la basilical de tres naus ab tres absis: tendint el conjunt, com en les més antigues, a la forma quadrada (fig. 56). Les naus son cobertes ab voltes de canó seguit semicircular, reforçades ab archs torals (fig. 57). La de l'esquerra està aparedada desde 'l segle XV, quan violents terratrèmols castigaren gran part de Catalunya, fent sentir llurs efectes sobre la volta d'aquella nau, que va arruinarse.

Fig. 61.—Sant Pere de Casserres. Conjunt exterior. (Fot. Mas.)

El claustre, avuy quasi destruit, obeía al tipo més senzill de construcció: el d'arcades sobre maciços pilans; la dels angles indica que 'ls elements sostinguts eren vigues y no voltes. A les arcades de les parets nort y llevant s'hi allotjaren sepulcres, que avuy han desaparegut.

Restes de pintures murals, existeixen en el lloch immediat al costat de llevant del claustre.

El campanar està dividit en dos pisos: l'inferior, cobert ab volta de recó de claustre, es de planta octogonal y ab trompes en els angles; y el superior ab volta de la mateixa mena, però de planta quadrada (2).

COMPARACIÓ AB LES ESGLESIES ITALIANES

No difereixen en llur disposició exterior aqueixes esglesies de les que hem fins are descrit més que en un element: els ninxos que forman la cornisa del absis major de Sant Pere de Casserres (fig. 58) repartits a parells en cada tram que marquen les faixes lombardes.

(1) Butlla del papa Pasqual II, del any 1100 (*Bulllari* de Cocquelines, vol. II, p. 115).

(2) JOSEPH M.ª PERICAS: *Sant Pere de Casserres. Bullletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. XIV, Barcelona, 1904, p. 229.

Segons en Rivoira (1) els primers exemples d'aqueix tema arquitectònich apareixen en els absis de les esglesies lombardes del segle IX com Sant Ambròs y Sant Vicens *in Prato* de Milà (fig. 62) y com la de Agliate, y continuen en els segles X y XI.

Fig. 62. — Basílica de Sant Vicens *in Prato*, a Milà. (Rivoira.)

Fig. 63. — Basílica de Sant Cels, a Milà. (Rivoira.)

Sant Ambròs de Milà es una esglesia avuy molt transformada per trovarhi el model de la de Sant Pere de Casserres.

Sant Vicenç *in Prato*, que presenta aqueixa decoració en l'absis central, té, com a Sant Pere de Casserres, els murs laterals y fatxada llisos enterament. Sols el frontó de sobre l'absis major y els absis laterals estàn coronats d'arcuacions. L'interior té encare la disposició antiga de la coberta ab fustería y de les arcades sobre columnes.

Sant Eustorqui, a la propia capital de la Lombardía (fig. 64), té també l'absis coronat de ninxets sense que 'ls separi cap mena de pilastres, com a Sant Vicenç, ni espatllers, com a la de Sant Cels del propi Milà (fig. 63) (2).

(1) Obra citada, vol. I, p. 255.
(2) Id., íd., ps. 242, 270 y 284.

Rivoira creu Sant Vicens y Sant Eustorqui de cap al any 833, mentres que Sant Cels es del any 992. Cal notar que a Sant Eustorqui els pilars que sostenen les arcades de comunicació de les naus són en forma de T, introduintse per lo tant en les naus laterals els archs torals que apareixen al començament del segle XI a Catalunya a Sant Pere de Casserres.

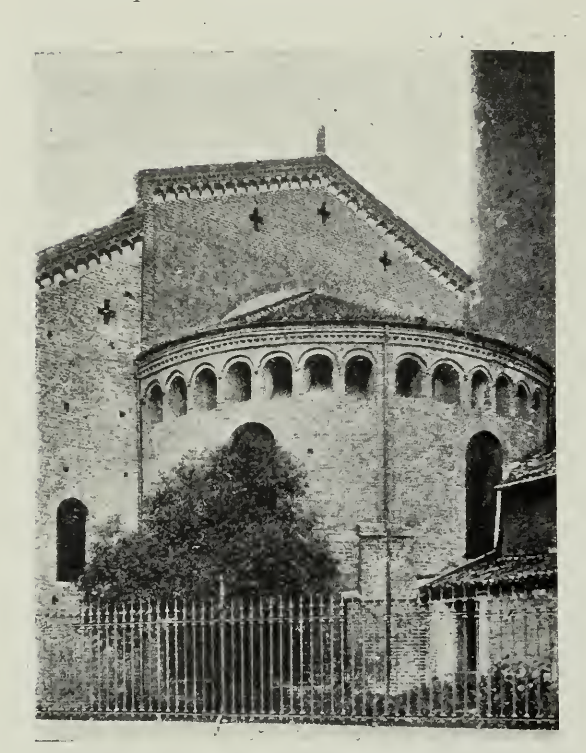

Fig. 64. — Sant Eustorqui, a Milà. (Rivoira.)

Són totes aquestes esglesies construides en maons, mes en la mateixa Italia aqueixes formes se conserven en les regions aont es comú l'obra de pedra com en la basílica de Agliate. Tampoch està aqueixa antiga esglesia suficientment documentada; en Rivoira la creu de la segona meitat del segle IX. Son plan es un rectangle de 18 m. × 34 m., dividit en tres naus, que 's comuniquen per arcades sostingudes per dotze columnes de desigual diàmetre (1).

Aqueixes esglesies difereixen encare en l'aspecte extern de les nostres catalanes; la nau central s'aixeca devegades sobre les laterals o be l'absis es únich, o 'ls espatllers d'extraordinaries dimensions rompen les ratlles del absis; o be la construcció es de maó; aont se trova la major igualtat es en les regions més properes de Turín com en la de Sant Joan *de Campi* (figura 65), que 's pendria per una esglesia de les nostres. Podriam potser sintetisar dient que conserven les nostres esglesies els caràcters esencials de les antigues esglesies lombardes cobertes ab fusta, del segle IX, son mateix aspecte exterior, son plan; introduintsi les voltes reforçades per medi dels archs torals o doblers d'antiga filiació oriental.

Fig. 65. — Sant Joan de Campi. (Venturi.)

(1) Rivoira: obra citada, vol. I, p. 267 y següents.

Fig. 66. — Basílica de Ripoll, després de la restauració den Rogent.

VII

EL TEMPLE DE SANTA MARÍA DE RIPOLL

Les esglesies ab voltes rústegues, sense archs torals, ab pilars rectangulars ab llur primitiva senzillesa, triomfaren entre les formes noves tímidament introduides fins cap al any 20 del segle XI. En aqueixa data, ab aqueix mètode primitiu s'executa l'obra capdal de l'època, la basílica de Ripoll, que vé a cloure 'l període de la tradició més antiga en el nostre romànich. Ripoll era com el nostre monastir real; en son temple s'enterraven els nostres comtes sobirans, y la seva influencia política era extraordinaria.

Fig. 67.— Basilica de Ripoll, al començament de la restauració. (Fot. Rogent.)

ELS DOCUMENTS

Coneixèm varies actes de consagració de l'esglesia del monastir ripollès: la primera fou en 20 d'Abril del any 888; la segona, en 935; la tercera, en 15 de Novembre del 977, y la quarta, en 15 de Janer de 1032.

Fig. 68.— Absis de Ripoll abans de la restauració. (Fot. del Museu de Girona.)

L'acta de consagració del 888 diu que en Godmar ha anat a consagrar l'esglesia dedicada a honor de María, edificada pel comte de Barcelona Wifred y sa muller Widinilla (1); y no fa altra indicació sobre la qualitat del edifici.

(1) «*quam corde contrito et nutu divino ædificare conatus est videlicet vir illustris, id est, Wifredus Comes*

L'acta de la segona dedicació s'ha perdut. Parla d'ella la carta d'un monjo del segle XII: publicada per *Marca*, explicant que la consagració del temple ripollès la feu el bisbe Jordi, d'Ausona. El document fa erro en els anys que regnà Lluis Ultramarí (1).

En l'acta de la tercera dedicació 's diu que l'obra de reedificació de l'esglesia havia estat a punt de començarse per l'Arnulf, bisbe de Girona

Figs. 69 y 70. — La fatxada, nau lateral y els campanars de Ripoll abans de la restauració.

y antich abat del monastir, qui morí abans d'empendre l'obra, y son

et Widinilles Comitissa, in cujus merito surrexit limina templi». (*Marca Hispanica*, ap. XLV.)

(1) Diu la «*Brevis historia monasterii Rivipullensis à quodam monacho Rivipullensi scripta anno Christi MCXLVII*», referintse a aquesta consagració, «*secunda ejusdem cænobii fieret dedicatio per manus Georgii Ausonensis Episcopi. Facta est autem dedicatio ista anno ab incarnatione Domini DCCCCXXXV. æra LXXIII. secundo verò Leovici Regis anno, qui tertius post Otonem regnavit in Francia...*» (*Marca Hispanica*, ap. CCCCIV.)

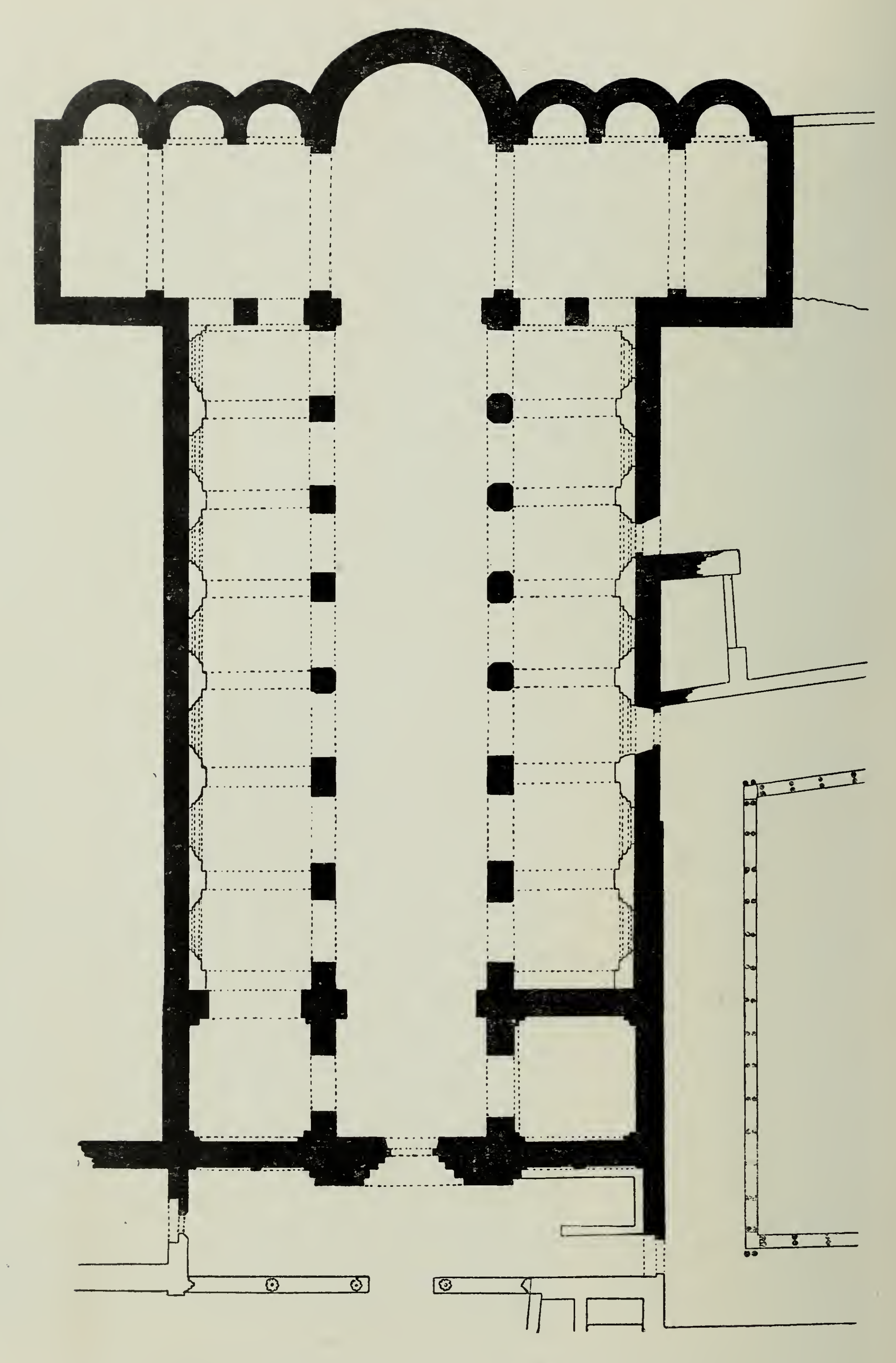

Fig. 71. — Ripoll. Plan abans de la restauració. (Marquès de Dou.) Escala 1 per 400.

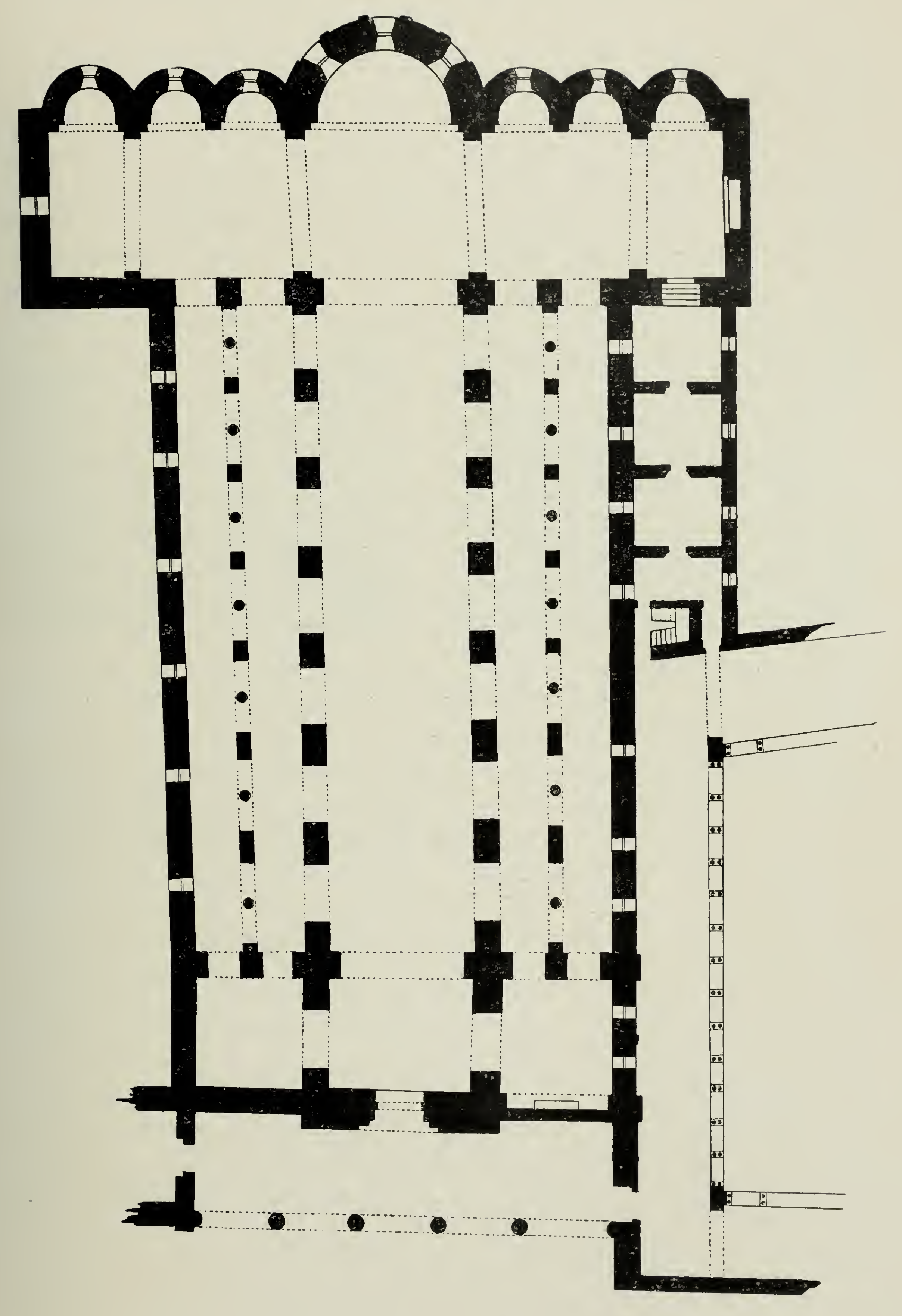

Fig. 72. — Ripoll. Plan restaurat per Rogent. Escala 1 per 400.

successor Guidiscle, «alçada la bella fàbrica, fetes les voltes, acabada molt més gran» celebrà la festa de la dedicació.

L'esglesia tenia cinch altars, lo que respon a una planta de basílica ab cinch absis o a una planta anàlega a la de Vich. «colocats en cinch absis o capelles, una d'elles, diu l'acte de consagració, nomenada de Nostre Senyor Salvador, la que per sí disposa 'l comte pera que s'hi pregués a sa memoria; la segona, a Sant Miquel Arcàngel, que dedicà en Miró, bisbe de

Fig. 73. — Ripoll. Interior de la nau abans de la restauració. (Fots. Rogent.) Fig. 74. — Ripoll. Interior de les naus abans de la restauració.

Girona; la tercera, de Sant Pons que havia construit el comte Miró per remey de son ànima, y, per fi, la de Santa Creu, que ungí en Fruía, bisbe d'Ausona. Ab aquestes capelles fou consagrada la terrena casa de Déu» (1). L'obra havia durat menys de set anys.

L'acta de la quarta consagració, del 1032, es la més explícita. En ella 's parla de l'obra de 828 en que l'esglesia era *«ad modum parvula»;* de la de 935, edificada «ab major sumptuositat», y de la de 977 en que 'n fou erigida una altra ab un plan més vast y construcció magnífica. L'Oliva arrasà 'l temple anterior *(«Omne enim superpositum ejusdem Ecclesiæ solo tenus coæquavit»),*

(1) *«Quam postmodum domnus Guidisclus normali functione monachorum pater pulcra sublimatam fabrica fornicibusque subactis priore multò majorem magno sudore perseverando consummavit, consummatamque, dedicationem ilico fieri festinavit..... præcipuo celeraque utriusque conditionis cum suis hinc inde mergentibus titulis, primo videlicet Domini nostri salvatoris, quem speciali devotione, ubi orationibus ejus perpetuo haberetur memoria, Suniarius sibi disposuit Comes, secundo verò sancti Michaëlis archangeli, quos dedicavit domnus Miro Gerundensis opilio, tertio verò sancti Pontii, quem et construxit Miro Comes ob animæ tutamentum, quarto dein sanctæ crucis, quod unxit Fruia Ausonensis Episcopus.»* (*Marca Hispanica,* ap. CXXIII).

y l'alça de nou construintlo desde 'ls fonaments *(«a fundamentis extruens»)* (1).

Les raons de la data de construcció de Ripoll són claríssimes: l'acta de consagració conservada a l'altar, segons testimoni den Villanueva; la tradició en el monastir y en ses pràctiques litúrgiques y les afirmacions de grandiositat de la obra que 's fan en l'acta de consagració fins respecte a l'esglesia de cinch absis consagrada en 977.

El temple de l'Oliva 's consrvà sense modificació 396 anys. El terratrèmol del 1428 (dit *el de la Candelera*), destruí part de la volta major, que fou substituida per una d'ojival; però ni en el segle xv ni durant el següent hi hagué altra consagració. Unicament en el 14 de Maig de 1623 beneí l'abat *Sandio* el nou altar del absis mestre, a ne 'l que transportaren les santes reliquies.

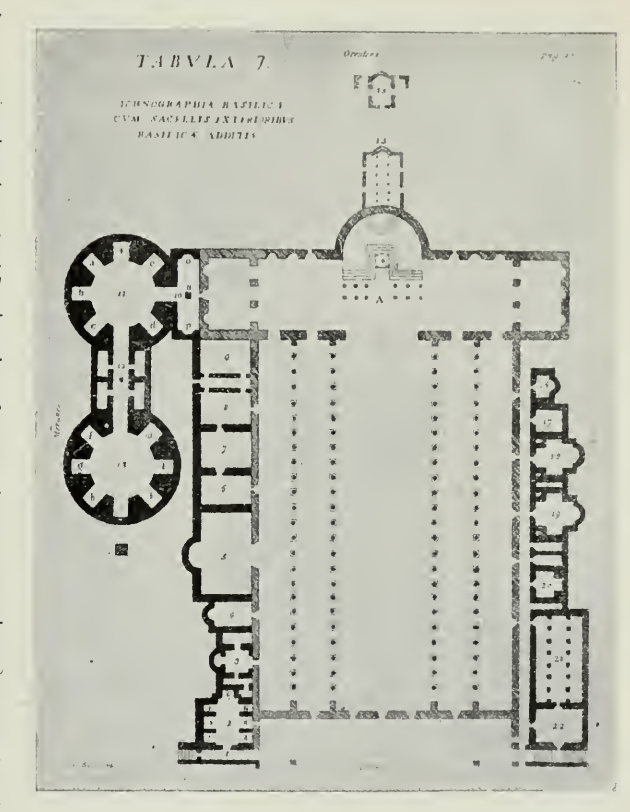

Fig. 75.— Planta de Sant Pere del Vaticà a Roma, segons Bonanni. «Templi Vaticani, historia.»

DESCRIPCIÓ

L'esglesia novament construída en temps de l'Oliva abat, la quarta, de les que s'aixecaren en el mateix lloch, es un exemple d'esglesia de cinch naus, separades cada dues laterals per pilars y columnes, ab un ample creuer en el que s'obre l'absis principal y sis de secundaris. La nau central, ab el creuer, formaven una creu llatina, els braços de la qual tenen 40 metres, havent sigut la seva dimensió longitudinal d'uns 60 metres (2).

(1) *«.....qui prædictum cœnobium à fundamentis extruxit, exemplo quoque avi siu reverendæ memoriæ Comitis Mironis, qui eandem Ecclesiam admodum parvulam destruens, majori sumptu opere ædificavit, servans etiam instituta patris sui domni Olibani Comitis fatrumque illius, qui hanc secundò majoris operis culmine sustulerunt, ut omnes pietate, sic universos etiam ædificii transgressus est magnitudine. Omne enim superpositum ejusdem Ecclesiæ solo tenus coæquavit, et à fundamentis extruens, multo labore et miro opere divina se juvante gratia ipse complevit.....»* (*Marca Hispanica*, ap. CCVIII.)

(2) Joseph M.ª Pellicer y Pages: obra citada. — Elíes Rogent: *Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración.* Barcelona, 1887.

El dato més cert pera conèixer aquesta disposició 'ns el dóna en Villanueva, qui, en son *Viaje literario* (1), ens descriu així l'esglesia abans d'enrunarse: «Es de cinch naus de poca elevació. La del mig tindrà uns 40 palms de latitut, y totes elles 120. Les colaterals estan dividides, part per columnes, part per pilars... La longitut total del temple serà d'uns 300 palms catalans. A la part superior d'ell, hi ha un creuer o nau transversal que forma com un martell ab les demés: té de llarch uns 200 palms. El paviment davant del altar major es un mosaich granat, que representa varis daufins, goços, etc. L'ara sencera de jaspi es la de l'última consagració del abat y bisbe Oliva.»

Fig. 76. — Ripoll. Les naus laterals restaurades. (Fot. Mas.)

Els fonaments dels archs, sostinguts per pilars y columnes que separaven les naus laterals, foren trobats per en Rogent, junt ab troços de bases, canyes y capitells que han servit de model pera la restauració.

Moltes basíliques cobertes de fustería a Italia alternaren els pilars robustos ab altres més delicats y lleugers. L'encavallada de la coberta concentrava 'l pes en certs llochs (2). Es això encara un rastre de la transició de l'estructura de la basílica llatina a la romànica; mes aquí 'ls capitells no són ja 'ls barbres del segle x, sinó 'ls precursors dels del segle xii ab intents de decorat que recorden les filigranes dels escultors mudeixars.

L'obra observa en Rogent que començà per l'absis, seguint per les naus en direcció a la porta. A mida que l'obra avançava, el treball era més

(1) Vol. VIII, p. 25 y següents.
(2) Venturi: obra citada, vol. III, p. 40. — Rivoira: obra citada, vol. I, ps. 8, 290 y 318.

perfet. Els absis, que podem considerar ser els primitius de l'esglesia, presenten marcat caràcter de descuit. A mida que l'esglesia s'apropa a la fatxada, els aparells milloren y el carreu reb picat més esmerat (1).

El pòrtich diu en Pellicer que existí desde antich. L'abat Raimond de Villaregut prengué possessió de Santa María de Ripoll en 1291, y construí 'l porxo actual d'entrada de l'esglesia (2).

Cal aquí, en lo possible, investigar l'estat de l'obra abans de la restauració duta a terme per en Rogent. Les fotografíes y el plan adjunt donen idea de lo que restava de l'antiga fàbrica romànica (figs. 67, 72, 73 y 74): els murs exteriors, els absis, els archs formers de la nau principal, un dels campanars y 'l frontispici; en la part alta dels murs del creuer, hi quedaven les finestres cegues, tal com avuy la decoren, que igualment se conservaven en l'absis principal (3).

L'arquitecte restaurador senyalà restes de policromía en els absis menors y en les esqueixades de les finestres tapiades d'antich que restaren axís fins a la restauració; mes desgraciadament no 'n queda copia ni descripció de cap mena (4).

En Rogent, en sa restauració, seguí les linies generals del temple, encara que podem ferhi algunes objeccions: *a*, sobre la terminació ab marlets de la torra campanar y la coberta escalonada de l'altra torra (fig. 66); *b*, sobre l'existencia y disposició interior y exterior del cimbori; *c*, sobre la terminació del absis principal, en que les finestres cegues acostumades foren obertes y se les sobreposa uns arquets lombards; *d*, sobre les finestres que iluminen directament la nau major.

Es el temple de Ripoll l'obra més sumptuosa de l'època, una de les fites més importants en aqueix estudi arqueològich. En ella la decoració dels archs lombards s'extén per tot l'exterior del creuer; mes la seva forma apareixerà més clara estudiant les altres obres coetanies.

Es l'obra culminant de la manera de fer antiga, ab voltes llises sense archs torals, sense que 'l cimbori coroni l'obra, monstranthi ja un progrés, que es el fet de que la decoració abans concentrada en l'exterior del absis, s'extengui pels murs laterals, ennoblintlos ab ses severes linies.

(1) Elíes Rogent: Informe citat, ps. 20 y 21.
(2) Joseph M.ª Pellicer y Pagés: Obra citada, p. 140.
(3) Per aqueix estudi hem consultat els plans de la primera restauració intentada per la Comissió de Monuments de Girona en 1880 firmats per l'arquitecte Dr. Martí Sureda, que ens ha facilitat D. Ramon d'Alòs, Secretari redactor del Institut d'Estudis Catalans.
(4) Elíes Rogent: Informe citat, p. 36.

RELACIÓ AB LA BASÍLICA DE SANT PERE DEL VATICÀ

Son plan grandiós, extraordinari per ses dimensions, presenta un element que no 's troba en cap de les esglesies que hem descrit: el transcepte en que s'entreguen les cinch naus. Sembla recordar el plan de les grans basíliques constantinianes, especialment el del Sant Pere del Vaticà, que tenia igualment cinch naus y un creuer en que s'obria un absis major y sis absidiols. L'erudició dels monjos de Ripoll havia potser volgut reproduir la gran basílica romana en el nostre monastir pirinench (1). Es una obra dels monjos peregrins que han anat a visitar la tomba dels apòstols, realisació ab els medis de la construcció romànica de Catalunya del segle x, del plan vastíssim de Sant Pere del Vaticà.

(1) Marucchi: *Éléments d'Archéologie chrétienne.* París, Roma, 1903. Vol. III, ps. 116 y 117.

Ripoll. La nau restaurada.

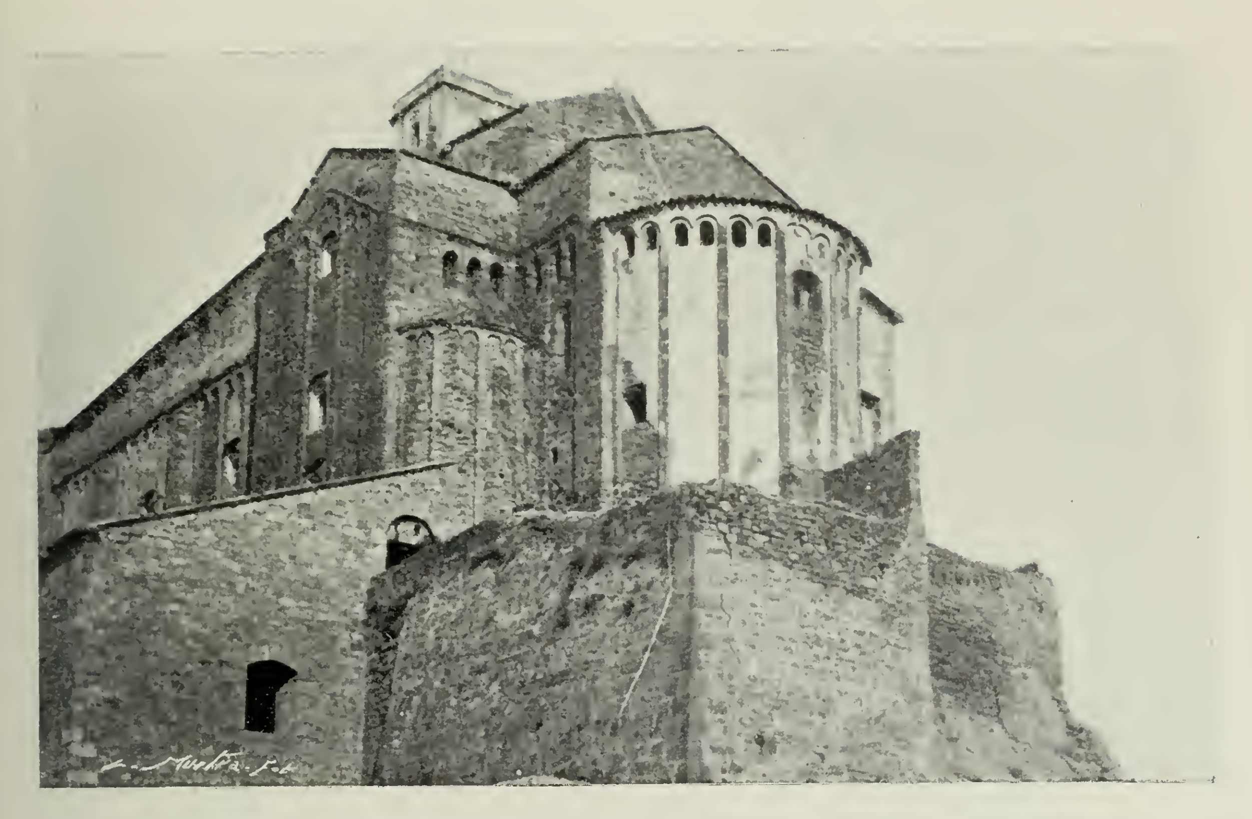

Fig. 77. — Absis de l'esglesia de Sant Vicenç del Castell de Cardona. (Fot. Mas.)

VIII

L'ESGLESIA DEL CASTELL DE CARDONA

' arch toral reforçant les voltes de canó semicirculars de les esglesies, es d'ús antich a Orient. Entre nosaltres apareix tímidament en el Canigó al començament del segle XI y després a Sant Pere de Casserres y en altres esglesies primitives. Examinant les nombroses esglesies catalanes del primer període romànich, n'hi ha un grupu de més rústegues en llur construcció, en que aqueix element, o no hi es, o es una cosa excepcional, y en que sobre tot no té cap consequëncia

Fig. 78.— Absis de Sant Vicenç de Cardona.

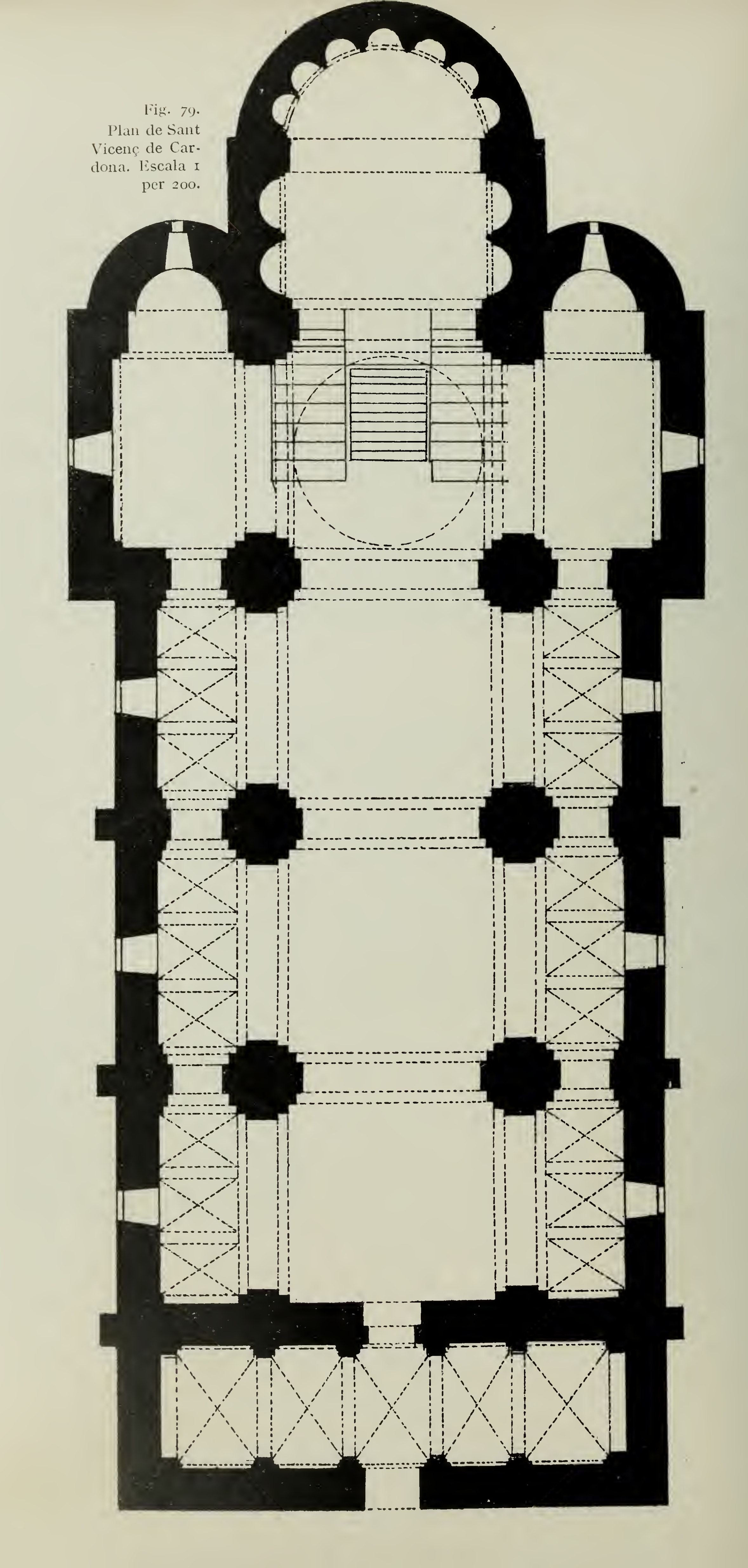

Fig. 79. Plan de Sant Vicenç de Cardona. Escala 1 per 200.

en la secció dels pilans. Té això una gran trascendencia en la construcció. Aqueixes obres rústegues poden ferse ab un plan rudimentari: se tracen demunt terra els murs y uns espatllers rectangulars, y s'està segur de

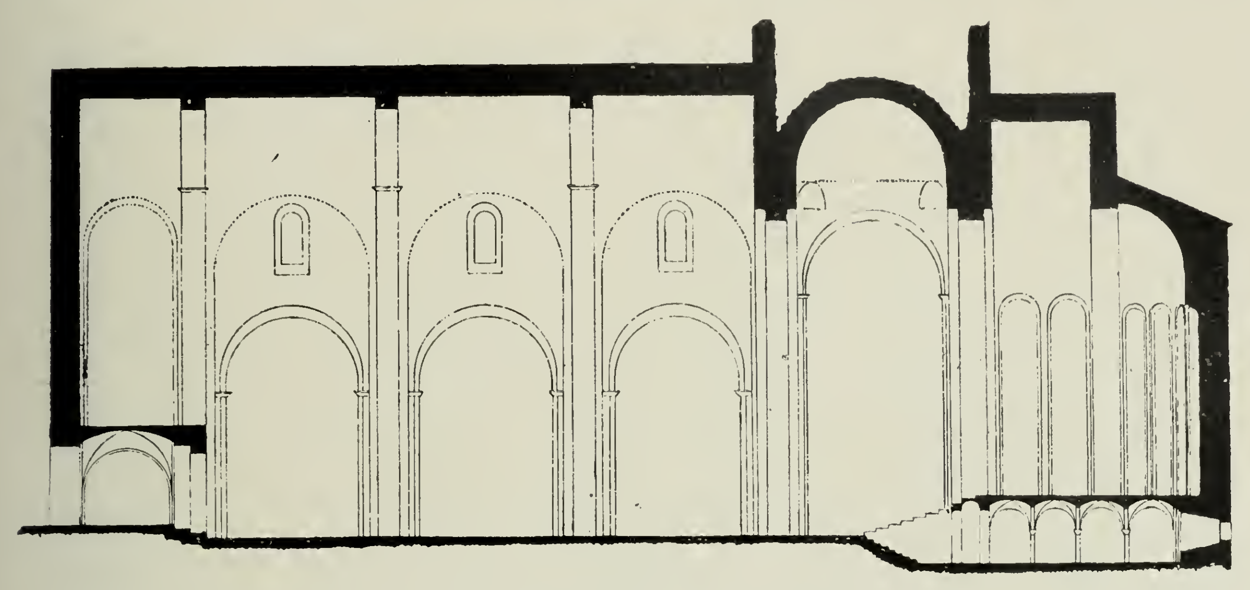

Fig. 80. — Sant Vicenç de Cardona. Secció longitudinal. Escala 1 per 400.

que cap dificultat se presentarà després. En les segones, en que cada arch arrenca desde les bases dels pilans, cal tenir pensada, abans de començarla, tota l'obra; cal posseir un plan complet, si no, les dificultats són immenses; l'obra té una lògica, un encadenament tals que es impossible sa realisació no preparantla desde 'ls fonaments. Les nostres esglesies montanyanes estàn plenes de vacilacions y conflictes ab els archs torals y formers al arribar als rasaments.

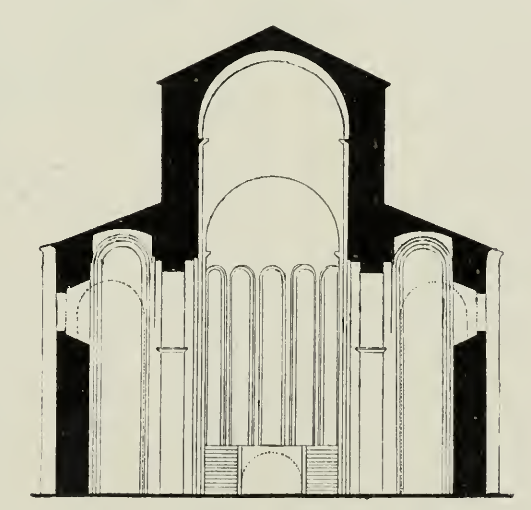

Fig. 81. — Sant Vicenç de Cardona. Secció transversal. Escala 1 per 400.

L'existencia dels archs torals indica vagament una cronología; les esglesies sense archs torals han precedit, a la nostra terra, a les altres més complicades, sense que aqueixa afirmació vulgui ser absoluta. Després d'haverse construit les obres més perfectes en els llochs apartats, permaneixen encare les formes rústegues més senzilles.

Hi ha dues obres que 's construien al mateix temps y que marquen la tranzizió entre 'ls dos mètodes; el punt crítich, com si diguessim d'aqueixa trascendental modificació: Santa María de Ripoll, sumptuosa obra sense

archs torals, ab pilans rectangulars; y la de Cardona, aont hi ha, desde 'ls fonaments, tota la complicació de ressalts d'una catedral gòtica, en la que archs torals y formers y arcades decoratives arrenquen saviament desde terra y 's desenrotllen a les voltes.

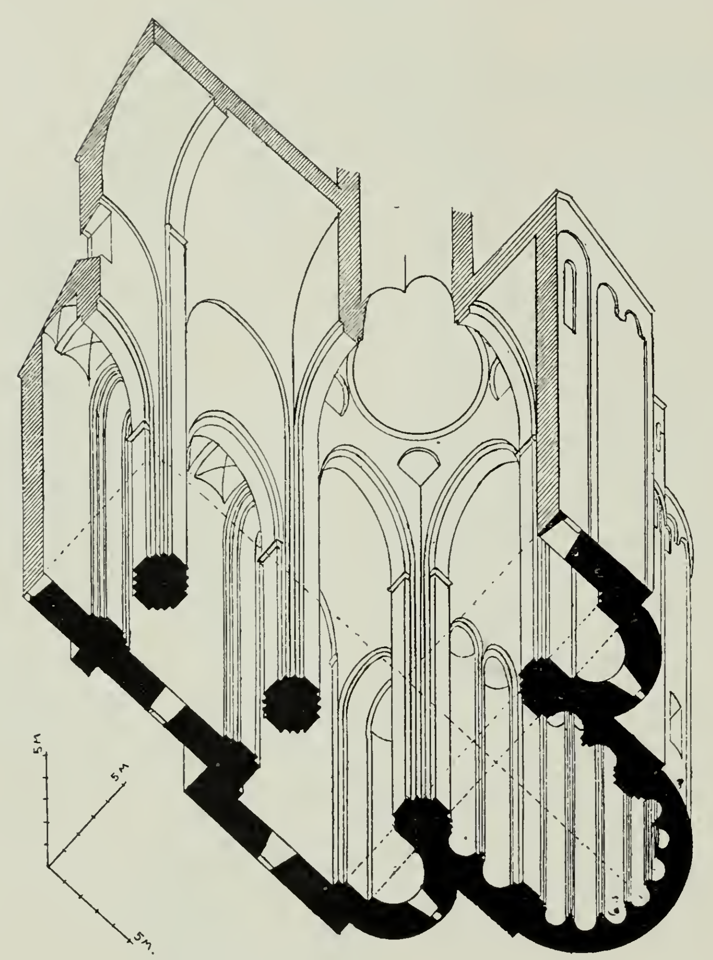

Fig. 82. — Sant Vicenç de Cardona. Perspectiva axonomètrica.

A Cardona hi fa l'aparició un altre element: la cúpula reflexe d'un tipu de basílica que 's forma desde anys a l'interior del Asia Menor. Anem a estudiar donchs un tipu de construcció que suposa un avenç extraordinari sobre totes les esglesies fins ara descrites.

DOCUMENTS

El primer document que menciona l'esglesia de Sant Vicenç de Cardona es una donació que llegí en Villanueva, del any 26 del rey Lotari, 981 de Crist, feta «*ad domum Sancti Vicentii, qui est fundatus in castrum Cardona*» (1).

A la carta de població del any 986, que 'l comte de Barcelona Borrell II concedí a Cardona (2), perdonà als habitants la quarta part dels impostos («*de illo toloneo*»), excepte la part corresponent a Sant Vicenç («*exceptus ipsos denarios, et ipsas ceras, et ipsa decima de illo toloneo, donare facimus ad domum Sancti Vicentii*»). En Villanueva dedueix d'aqueixos documents l'existencia d'una canònica a últims del segle x.

L'any 1019, el vescomte Bremond la dotà y féu el propòsit de reedificarla. Els remordiments atormentaven al vescomte; es difícil, diu en el

(1) Villanueva: obra citada, vol. VIII, p. 148.
(2) La publicà per primera vegada en Villanueva en l'apèndix XXX del vol. VIII; després en Pujades en la *Crónica,* vol. VII, p. 242 y següents; y altres.

document, als potentats no haver comès moltíssims delictes, y anà a consultar ab l'Oliva, bisbe de Vich, el seu cas de conciencia. Per consell del antich abat de Ripoll, després de dotar esplèndidament ab finques la vella casa de Sant Vicenç de prop de son castell, se proposa construir una nova grandiosa esglesia («*non parva*» diu el diploma) ab els seus propris diners. Aqueixos propòsits y aquelles realitats se feyen constar en una escriptura (1). Sant Armengol, bisbe d'Urgell, intervé en una mena de consell de tota familia, y l'obra desseguida degué començarse. Mori 'l vescomte Bremond en 1030. Villanueva publicà son testament sacramental.

Al cap de uns vint anys, en 1040, l'esglesia era llesta pera ser consagrada (2) pel bisbe d'Urgell, Eribalt. El vescomte de Cardona, en l'acta de la consagració, novament la dota de nombroses terres. En ella no 's fa esment de la seva disposició arquitectònica. Un any després, Guillem, abat de la Canonja, firmant de l'acta de consagració, en son testament fa referencia a la cripta de Sant Vicenç (1041), llegantli varis alous pera dotar una capella en que se celebri missa diaria en son altar de Sant Jaume, y pera que perpetuament hi cremi una llantia (3). Aqueixa indicació senzillíssima es de gran valor cronològich pera suposar que la grandiosa esglesia existent actualment es l'obra «*non parva*» aixecada pel vescomte Bremond y consagrada en 1040.

DESCRIPCIÓ

La planta de l'esglesia es de tres naus ab creuer y cimbori (fig. 79). La nau central està coberta ab volta circular reforçada ab archs torals, y les laterals ab voltes per aresta. A cada tram de la volta central, corresponen tres voltes per aresta a les colaterals (figs. 79 a 82).

Els archs torals y formers són decorats ab ressalts, y el més petit d'aquests detalls es previst y pensat desde 'l plan, que es precís fos estudiat com a resultat lògich del sistema de coberta abans de començar l'obra. Igual saber arquitectònich se veu en la composició dels absis, sobre tot del central, decorat d'absidiols, colocats alguns en els llochs aont, sense debilitarla, podien ajudar a suprimir els grans maciços d'obra.

Existeixen en aquesta esglesia faixes lombardes com a rudimentaris contraforts exteriors (fig. 77). Les voltes per aresta, que cobreixen les ales dels costats, estàn colades molt ensota la de la volta central (fig. 82). L'espay comprès entre aquesta y la coberta d'aquelles, ve marcada per unes

(1) Villanueva: obra citada, vol. VIII, ap. XXXII.
(2) Id., íd., íd., ap. XXXIV.
(3) Joseph Ballaró y Casas y Joan Serra y Vilaró: obra citada.

finestres, y podia esser resolt, ja en una volta en quart de cercle, ja en archs y vigues. Les voltes per aresta fan pensar en un terrat que rodegés l'esglesia, ben propi pera la defensa. Avuy aquest espay està omplert de terra y reble ab motiu de les obres de fortificació modernes, lo que fa impossible coneixer ab certesa la disposició de la coberta dels colaterals.

Una cripta s'obre sota 'l presbiteri y absis, coberta ab voltes per aresta y sostingudes per columnes, la *confessio* del testament den Guillem primer abat de la Canonja (fig. 80). Un porxo, cobert ab volta per aresta, ocupa tota la longitut de la fatxada.

Cal notar que en aqueixa esglesia sumptuosa, erigida per un poderós senyor, no hi ha altre ornament que les arcuacions: per res apareix en ella la esculptura. Els archs cegos adornen sos absis, els murs de la nau y els frontispicis termenats en frontó de son creuer (figs. 77 y 78); l'interior es llis, no tenint altre ornament que la seva estructura.

Es de notar també com els archs són, en general, més gruixuts a les claus que en el rasament a estil lombard (fig. 80).

Aqueixa obra suposa un artista perfectament enterat del seu art, que es enterament format ab una tradició anterior, sens els tanteigs propris de les coses que comencen. El plan de Ripoll, que 'ns ha arribat imperfectament transformat pels anys, no es una obra tant saviament composta com aquesta. Les proporcions mateixes tenen un equilibri que no 's troba en les imperfectes esglesies rurals aixecades sense una direcció tant entesa. Ella quedarà definitiva y imprimirà caràcter a les obres posteriors menys importants. Exteriorment es de notar l'analogía de la decoració del creuer y del absis ab el de Ripoll: l'absis central termenat en finestres cegues que de dues en dues separen les faixes lombardes; els murs del creuer tenint també per cornisa semblant sistema decoratiu, y fent contrast ab ses sombres intenses ab la decoració planera dels absis laterals. L'esglesia de Cardona s'obre com hem dit, igualment que la de Ripoll, interveninthi 'l mateix abat Oliva entre 'ls anys 1020 y 1040. Els documents són com en aquella precisos, fent referencia a la grandiositat de l'esglesia y de la cripta; pera marcar com una fita en el camí que segueix l'art.

Aqueixes dues esglesies, quasi coetanies, intervingudes pels mateixos homes, senyalen el punt en que les tendencies cambien. La de Ripoll es com l'obra capdal entre les antigues basíliques; en ella no hi havia archs torals ni cimbori; en la segona fan llur sumptuosa aparició 'ls archs torals, decorats de ressalts, que desde 'l plan s'aixequen ramificantse per les voltes ab la sumptuositat y saviesa d'una esglesia gòtica. La decoració desde l'absis s'exten també pels murs de les naus y hi apareix finalment la cúpula,

que sembla una obra pobra, inexperimentada, impropria de la grandiositat y perfecció de lo restant del temple.

COMPARACIÓ AB LES ESGLESIES ITALIANES

L'esglesia de Cardona no sembla per res una obra indígena, sinó una importació, una obra dirigida en part per extrangers. No s'ha realisat may de cop y volta un progrés semblant al que ella representa comparada ab la basílica de Santa María de Ripoll. Per altra part, no es difícil descobrir antecedents al plan saviament compost d'aqueix bellíssim temple, y notar, sobre tot, el fet tant comú a Italia, com extrany a Catalunya, d'aixecar extraordinariament la nau major sobre les laterals pera darhi llum directa. Allí s'havian anat verificant també gradualment, sense arribar al desenrotllo de la nostra terra, tanteigs de transformació de les cobertes de fusta de les basíliques en una estructura de voltes. Començà la transformació construintse archs transversals en les naus dels costats, lo que origina 'ls pilans en forma de T; més tart els constructors s'atreviren a llençar arcades a travers de les naus laterals engendrantse els pilans en forma de creu; després les naus se cobriren ab voltes de canó, y anys després ab voltes vaïdes y ab voltes per aresta (1). Tota aqueixa evolució s'havia verificat ja a Italia al erigirse Sant Vicenç de Cardona.

Fig. 83. — Sant Babilas a Milà. (Rivoira.)

La construcció de la volta de canó a la nau central y les voltes per aresta a les laterals fa la seva aparició en la basílica d'Agliate (2), en el tram que precedeix cada un dels absis; y aqueixa basílica en Rivoira la creu del temps del bisbe Angelbert II (824-859); trams, es veritat, que no comuniquen entre sí, sinó que són com naus separades que precedeixen al absis. El sistema havia arribat a la plenitut del seu desenrotllo a Sant Babilas, de Milà (fig. 83), que en Rivoira creu de la primera desena del segle XI (3). Del any 1020 al 1040 es importat el sistema a Catalunya.

(1) RIVOIRA: obra citada, vol. I, p. 241.
(2) Id., íd., vol. I, ps. 267 y 268.
(3) Id., íd., vol. I, p. 317.

Del segle IX data també a Italia la pràctica de la decoració d'arcuacions en tots els murs dels temples, que feu sa aparició a Ripoll y ara 's reprodueix en la nostra esglesia (1), com a *San Pietro al Monte di Civate* (fig. 84).

Fig. 84. — San Pietro al Monte, de Civate. (Rivoira.)

Era també antiquíssima la decoració ab ninxos del interior dels absis que no es difícil trobar en edificis romans com els que reprodueix Rivoira (2), y que casi en igual disposició que a Cardona 's troben a Sant Paragorio, de Noli (fig. 85), en les costes ligures (3).

L'aparició del cimbori de cúpula vuytavada sobre trompes còniques se feya casi al mateix temps a Italia. En Rivoira creu que l'exemple més antich que pot citar es el del baptisteri de Galliano, prop de Cantú (4), edificat cap a l'any 1007, y que apareix per primera volta sobre l'estructura basilical a Sant Babilas, de Milà, segons el mateix escriptor de la primera desena del segle XI, esglesia coberta a la nau central ab volta de canó, reforçada per archs torals com la de Cardona, y quals naus laterals son cobertes ab voltes vaïdes peraltades, les típiques voltes de vela, aplicant el mot dels italians. Es la forma dels pilans d'aqueixa esglesia més avençada que la dels de Cardona, que es indubtablement un reflexe del art lombard coetani executat ab els medis de la nostra arquitectura catalana. Al mateix temps que la nostra esglesia, s'aixecava el cimbori monumental de la Catedral de Parma, que en Rivoira senyala com la més antiga de les grans cúpules lombardes (5).

Responia això a influencies que no 's poden esplicar contant solzament ab la dels monuments d'Italia; era un reflexe del brillantíssim esclat de la segona edat d'or bizantina que arribava fins a nosaltres. Era 'l resultat d'una llarga elaboració.

En una de les basíliques nombroses del Bin-bir-kilisse, prop del absis, hi

(1) Rivoira: obra citada, vol. I, p. 283.
(2) Id., íd., vol. I, p. 300.
(3) Luigi Descalzi: *Storia di Noli*. Savona, 1903.
(4) Rivoira: obra citada, vol. I, ps. 306 y 814.
(5) Id., íd., vol. II, p. 201.

ha dos pilans més forts que determinen el presbiteri; y aqueixa disposició es l'iniciació d'una estructura que 's troba realisada en pedra y archs de ferradura a Kodscha Kalessi, en el Tauro, en els confins de la Lycaonia y de la Cilicia. En ella la nau major s'interromp en dos trams y sobre arcades s'hi aixeca la cúpula. Tal es la solució primitiva que Strzygowski creu del segle IV, predecessora de les nostres basíliques pètrees coronades ab la cúpula com la que a començaments de la centuria onzena s'introduia esplèndidament en el castell de Cardona (1).

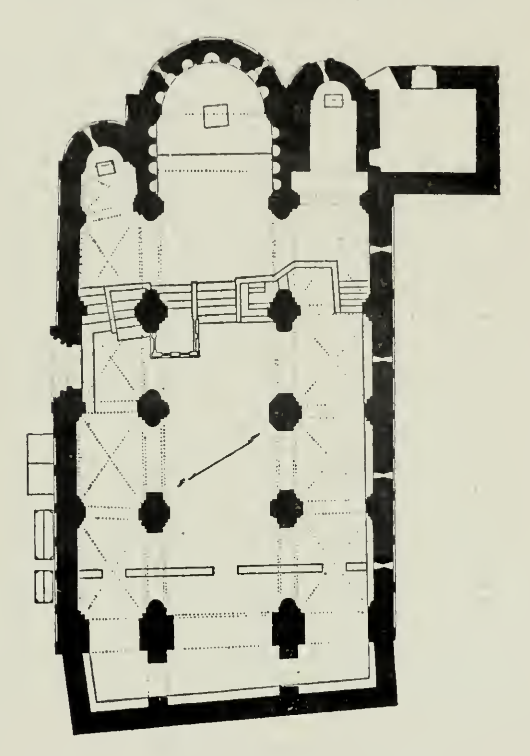

Fig. 85. — Plan de Sant Paragorio de Noli. (Descalzi.)

El ressò de la primera edat d'or de l'art oriental cristià (2), que extengué la seva influencia per tota l'Italia, desde la Lombardía a la Campania, no influí al Occident extrem del Mediterrani més que en les voltes dels baptisteris y en les formes absidals com a Sant Pere de Tarrassa (3). A n'aqueixos termes modestos quedaria reduida pera nosaltres «la primera qüestió bizantina», com s'anomena 'l problema de les influencies del Orient sobre l'Occident en els segles IV y V. Tot el segle VII es continua la corrent d'Orient cap a Italia, y aquesta aumenta en els segles VIII y IX per la emigració dels artistes fugint de la persecució iconoclasta. L'Italia d'aqueixa època es enterament oriental.

Mes el tercer moment de l'influencia bizantina es el més intens. L'art de Bizanci es en aqueixa època, com ha dit Courajod (4), l'art regulador d'Europa. Bizanci, que estava en el ple de son esplendor, era 'l París dels segles X y XI. Exercia una autoritat directa sobre una part de l'Italia. Venecia era una ciutat oriental, Sicilia una provincia bizantina, Monte Casino una escola d'art, y Roma un empori del saber d'Orient. Monjos y marxants anaven y venien dels ports orientals a Venecia, Pisa y Amalfi.

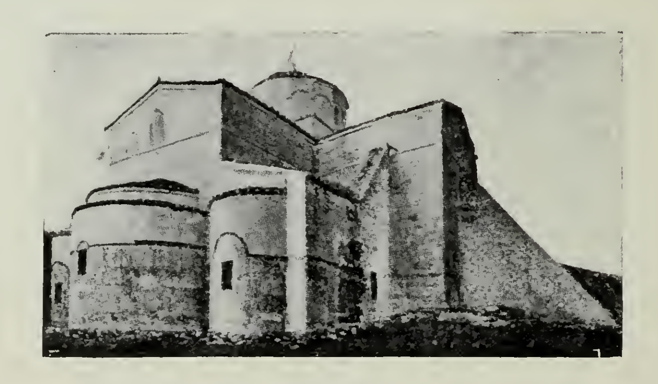
Llavors arriba sa influencia als mètodes ja arcaichs dels constructors

(1) STRZYGOWSKI: *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte.* Leipzig, 1903. Ps. 109 a 113; figs. 78 a 80, 127 y 128.
(2) Vegis vol. I, p. 298. Consultis el *Manuel d'art byzantin,* de DIEHL, citat.
(3) Vegis vol. I, p. 317.
(4) *Origines de l'art roman et gothique.* París, 1899, p. 17.

lombards, que assimilen els plans y les estructures orientals; llavors ja no 's verifica una importació, sinó l'assimilació y la llatinisació del tema fonamental de l'arquitectura d'Orient, que 's coloca com una senyal de domini espiritual sobre 'l plan antiquat de les esglesies d'occident, de la basílica llatina engendrantse novament la basílica ab cúpula oriental del segle VI. Y aqueixa es la forma que repercuteix entre nosaltres en el primer quart del segle XI.

Es el temps en que a Orient se fa la innovació (1) de senyalar l'estructura al exterior, trencantse les ratlles simples de l'antiga basílica, pels frontons dels transcepts; mes coronats pel tambor prismàtich y per la coberta piramidal de la cúpula (2). Es l'època del plan en creu (3). Es el moment en que la cúpula s'eleva pera ferla més visible, com una terminació pinacular que acabi la forma apiramidada dels temples (4). En cap altra època es possible senyalar analogíes de disposicions tan notables, entre les obres orientals y les engendrades per sa influencia a Occident, com les que existeixen entre l'esglesia de Skripu, a la Beocia, datada per una inscripció en 874, que ha descrit Strzygowski y les nostres basíliques ab cimbori (5).

(1) DIEHL: obra citada, p. 423.
(2) Id., íd., p. 419.
(3) Id., íd., p. 417.
(4) Id., íd., p. 408.
(5) *Inedita der Architektur aus der Zeit Basilios I.* Article del *Byzantinische Zeitschrift.* III, 1894.

Esglesia de Scripu. (Strzygowski.)

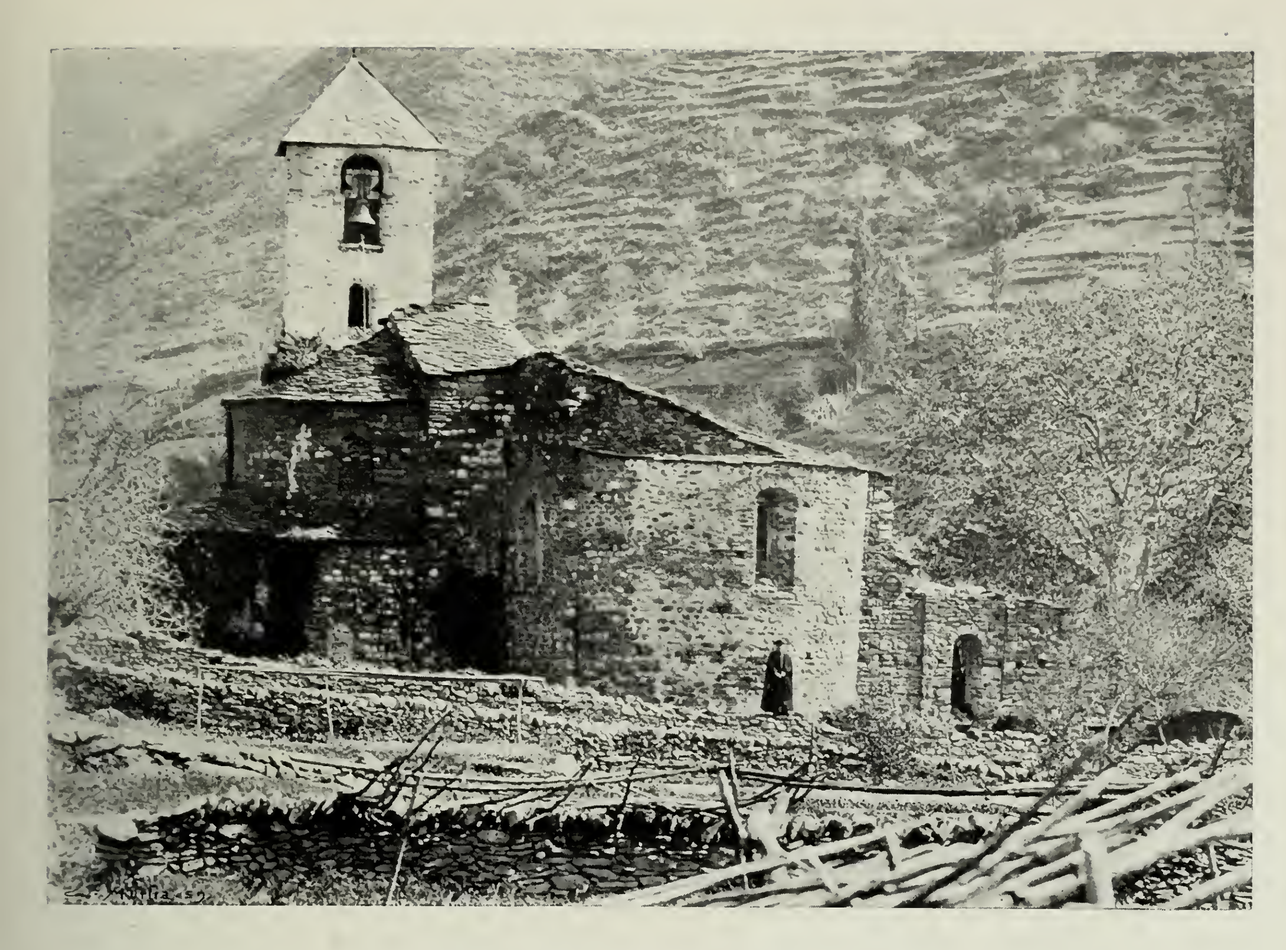

Fig. 86. — Absis de Sant Sadurní de Tabèrnoles. (Fot. Sans y Barrera.)

IX

LA REFORMA DE SANT MIQUEL DE CUIXÀ EN EL SEGLE XI Y LA CONSTRUCCIÓ DE LA BASÍLICA DE SANT SADURNÍ DE TABÈRNOLES

A més de la basílica del monastir de Ripoll y de la de Sant Vicenç de Cardona, cap als 1036 a 1040, se reforma la basílica de Cuixà y 's construeix quasi de nou la de Sant Sadurní de Tabèrnoles, obres grandioses que, com les anteriors, poden ser considerades com tipus primaris de la nostra arquitectura religiosa, al voltant dels quals y seguintlos com a norma, se construeixen altres nombroses esglesies, més reduides y més sim-

ples. Totes aqueixes obres s'aixequen durant aquell moment solemne y esplendorós de la civilisació catalana en que la nostra primitiva arquitectura romànica arriba a la seva edat d'or, períodc que ilustren els noms de Sant Armengol y del abat Oliva. Apareixen en aqueix moment unes altres innovacions a més de les fetes notar al comparar Sant Vicenç de Cardona ab Ripoll: les complicacions en els plans, principalment en els absis. Tal se veu a les esglesies abacials de Sant Miquel de Cuixà y de Sant Sadurní de Tabèrnoles.

LA TRANSFORMACIÓ DE SANT MIQUEL DE CUIXÀ

Comencem per descriure la transformació de l'antiga esglesia de Cuixà (1). Pera ferho, cal recorrer a la carta del monjo García a més del examen de les ruines actuals.

Recordem que l'esglesia de que parla l'acta de consagració de 974 tenia set altars, y que unes mides indicades pels documents senyalen l'amplada, igual a la de la nau principal que encara 's conserva, y la llargada no molt més considerable que l'amplada. Es difícil interpretar aquestes mides del document escrit pel monjo García; mes sembla deduirsen una esglesia de plan casi quadrat. Els archs, de que parla 'l mateix document, fan pensar en la necessitat de tres naus, sigui la que 's vulgui la hipòtesi que s'adopti.

An aqueixa obra s'apliquen les transformacions que cap al any 1040 s'introdueixen a l'obra.

Coneixem en què consistiren, més que per l'examen difícil de l'edifici, transformat per successives adicions, per un passatge de la carta del monjo García, que 's refereix a la transformació del temple al cap de «vuitanta set anys de ser edificada la primitiva esglesia, quan era l'any mil quaranta de la nativitat de Crist, regint el en lloances titulat preclar en nostre temps, l'estimat per tothom per sa probitat de vida y costums, l'Oliva, gran per sa saviesa y gracia». Després de descriure 'l cibori que aixecà l'abat de Ripoll y bisbe de Vich sobre l'altar, passa a parlar, el monjo cronista, de les amplificacions de l'esglesia.

«Ell mateix—diu,—ja abans havia amplificat ab singular magnificencia y richs materials el lloch que hi havia darrera l'altar de Sant Miquel y cap a fòra, disposantho, per obra santa del Senyor, sobre 'l lloch aont són venerats els cossos reverents dels màrtirs Valentí, Flaminià y del confessor Naçari, ab bella y arquada obra construí a la benaventurada Verge María y als arcàngels en la cripta que es anomenada *el pessebre*, de manera que a cada costat de la Verge 'ls àngels del summus Déu, en lloança y en mè-

(1) Vegis p. 98 y següents.

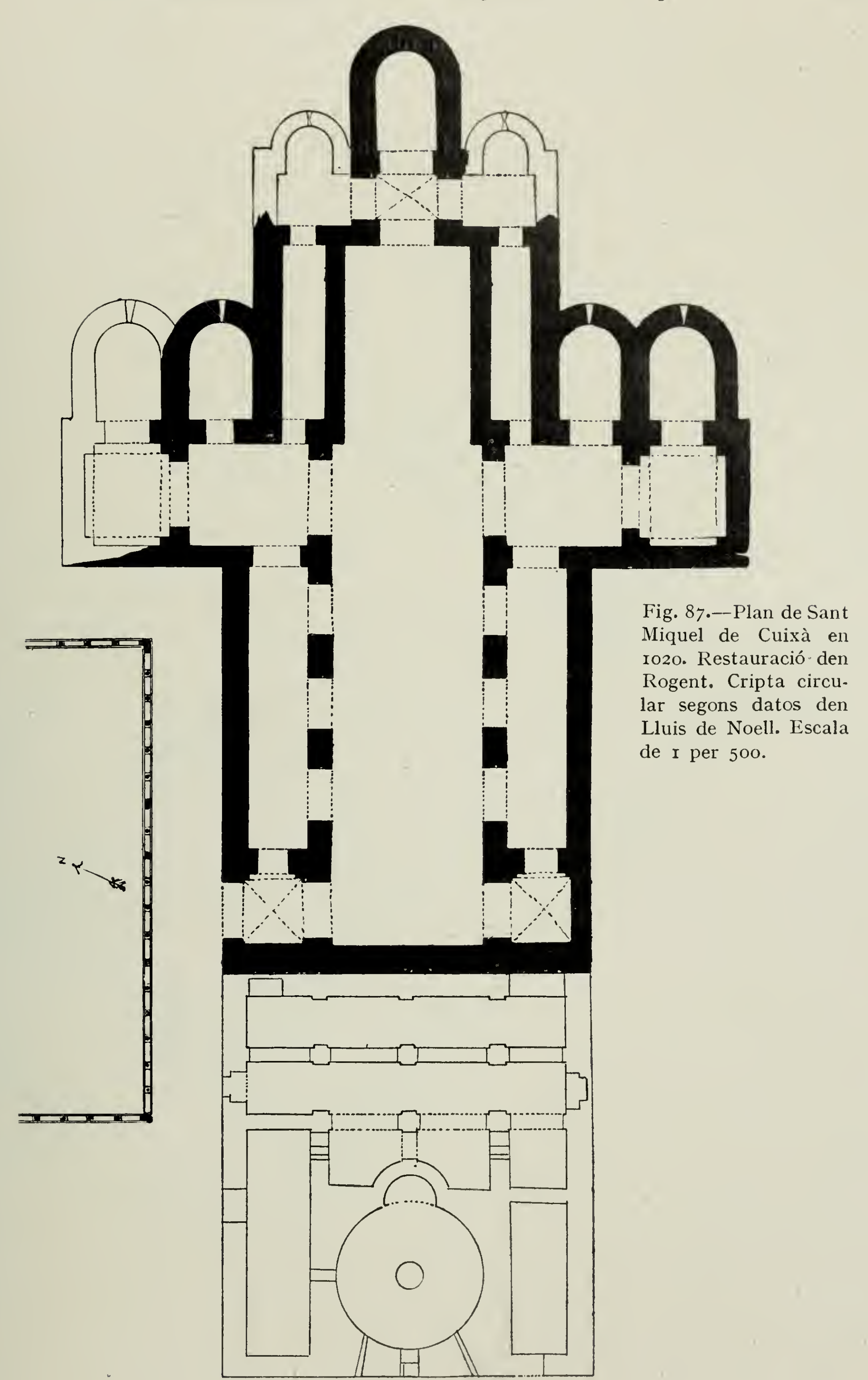

Fig. 87.—Plan de Sant Miquel de Cuixà en 1020. Restauració den Rogent. Cripta circular segons datos den Lluis de Noell. Escala de 1 per 500.

rits de tant gran Mare-de-Déu, en obsequi de la nova salutació, a sa dreta Gabriel anuncii la concepció, y a l'esquerra Rafel afirmi la plenitut de la gloria virginal.

Als peus y ai voltant, pera testimoniar la servitut, hi sepulta 'ls màrtirs que de sí o per salut dels que són dèbils digueren: «Aquest es Deu, nostra fortalesa.»

Davant de la Regina, com es terrible y diví Miquel, com a custodi del seu Fill, abans dels temps nascut: l'assignà pera que digués als fidels y a tots els que s'hi acostessin: «Trobarèu l'infant en bolquers y posat al pessebre» (1).

L'interpretació d'aquest text no es pas fàcil, y els arqueòlechs han donat, sobre les construccions a que 's refereix, opinions diverses. Per altra part, no es exempt d'errors. En Brutails ha senyalat com aqueix document, escrit en 1040, fa remuntar l'esglesia al any 953, mentres, per un acta de 974, sabem que aquesta fou destruida, aixecant s'en una altra que 's consagrà solemnialment (2).

Mr. Ramé havia assenyalat, darrera l'absis principal, una capella coberta ab cúpula, que li semblà era l' «*opus arcuatum*» a que 's refereix el monjo García; però Mr. Ramé 's va enganyar en una visita massa ràpida. L'arqueòlech francès, coneixent la llarga estada, de dinou anys, del constructor de Sant March de Venecia, desitjà cercar el rastre que sa influencia personal pugué marcar en l'obra. Mr. Alfred Ramé trobà l'esglesia de Sant Miquel de Cuixà desfigurada per les modificacions y adicions dels segles posteriors; mes cregué veure darrera 'l chor una capella quadrada coberta ab cúpula, sostinguda sobre archs semicirculars, que li semblà de gran antiguitat, més que cap de les cúpules perigordines, com afirmà en

(1) El text, tal com el publica la *Marca Hispanica* (col. 1079 y 1080), diu així: «..... *Ipse quoque jampridem spatium quod fuerat post altare venerandi Michælis argumento et munificentia singulari amplexus est, et disposite in sanctum Domini opus a foris super reverenda martyrum Valentini, Flamidiani, atque confessoris Nazarii corpora ad locum nunc condigne venerantur, pulchro et arcuato opere beatæ genitricis Mariæ et archangelorum Dei in crypta quæ ad præsepium dicitur extruxit Ecclesiam, ita ut ex utroque virginis latere summi Dei angeli tantæ Dei matris gloriam laudibus sive meritis in obsequium novæ salutationis a dextris ejus Gabriel conceptum partus nuntiet, ac a sinistris virginalis gloriæ plenitudinem splendidus Raphael affirmet. Ad pedes etiam seu in sinu causa famulatus circumsepsit, et hinc inde martyres sepelivit, qui de se vel languentium salute dicerent: Ecce iste Deus, fortitudo nostra. A facie autem Reginæ, ut est terribilis ac divinus Michæl, tamquam ad tuitionem sui filium ante tempora natum fidelibus et omnibus ad se venientibus assignavit dicens*: «*Invenietis infantem pannis involutum et positum in præsepio.*»

(2) *L'archéologie du moyen-âge et ses méthodes*. París, 1900, p. 190, nota.

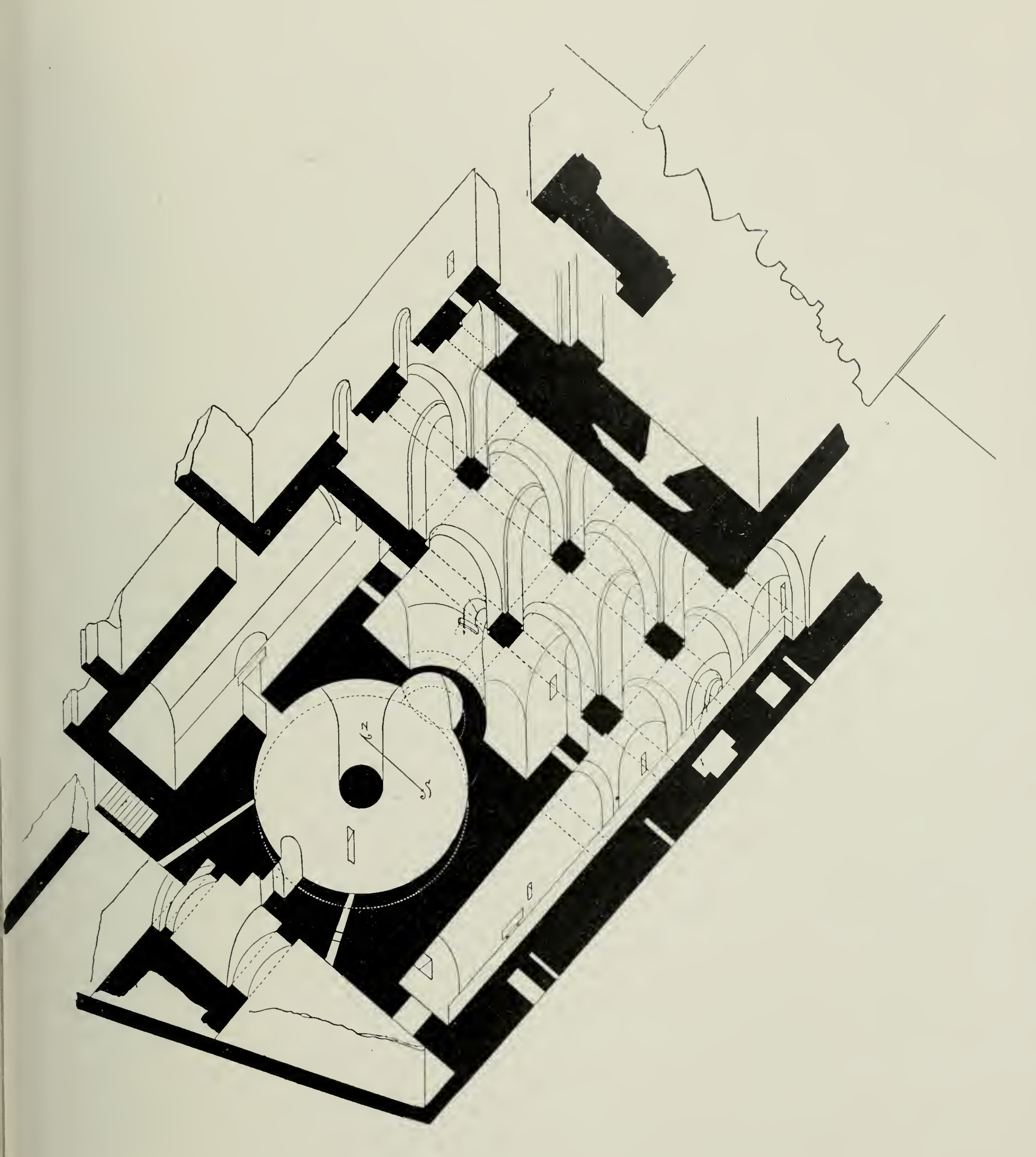

Fig. 88. — Perspectiva isomètrica de la cripta de Cuixà.

el «*Congrès des Sociétés Savantes*», de França; l'arqueòlech habituat al Nort de França, s'enganyà, inexpert, en la freqüent rusticitat de les obres pirinenques, y rectificà posteriorment la seva afirmació (1).

Mr. Tolrá, en l'obra citada sobre Sant Orseolo (2), afegeix: «Jo m'atreviria a dir que la cúpula a que 's referí Mr. Ramé es molt probablement del segle XVI y data de l'època en que la cripta d'Oliva fou desfeta a causa de la construcció d'un nou presbiteri de l'abacial, que 's girà, cap al 1566 o pot ser en 1592, del costat del orient, y que 's trobava fins llavors en sentit oposat. Aqueixa obra fou probablement la que motivà una nova consagració de l'esglesia en aquest any.»

Mr. Tolrá, en aquesta nota, indica també l'hipòtesi de suposar que la capella de la Verge, o del pessebre, sigui la de plan circular ab un pilar central, coberta ab volta anular, que 's troba en el costat OE. de les ruines, que presenta així mateix dues capelles laterals. Això suposa una inversió del presbiteri que sembla difícil d'explicar, donada la situació dels campanars y dels claustres, y la prescripció litúrgica, seguida constantment, de colocar l'absis cap a llevant.

Nosaltres creyem que l'esglesia de Cuixà tenia capelles en els dos caps de la nau, y això sembla indicarho un altre fragment de la carta del monjo García aont se diu, encara que ab certa vaguedat, que, a la part baixa del temple, se construí una obra admirable dedicada a la Santíssima Trinitat, de manera que Mare y Fill, l'un davant l'altre, rebessin l'adoració dels mortals. «Així—diu el text,—pera que 'l temple posseís ab superior decencia 'l part maternal en confessió de la vertadera fe y en son ordre com corresponia als sants respecte a la Verge, en el lloch inferior hi posa a manera de trono reial, no que arribés fins al cim més alt, sinó segons la mida del lloch, fenthi un cenacle de gran y admirable treball que dividís l'oracle de la part inferior del temple, y allí hi dedica un hermós altar a la benaventurada y individua trinitat, davant de molts testimonis ab piadoses mans, a fi de que davant de la mare y del fill tots els dies fos predicada y adorada ab continua lloança pels mortals..... Pera que 's vegés l'altar de la santa Trinitat, dintre 'l sant dels sants hi posà graons pels que poguessin discòrrer els que volguessin pujar y baixar» (3).

(1) *Bulletin de la Société historique et archéologique du Périgord*, vol. IX, ps. 302 y 546. Mr. Ramé suprimí ses afirmacions sobre la cúpula al publicar sa comunicació en el *Bulletin Archéologique*, 1882, p. 200, y 1883, p. 29.

(2) P. 274.

(3) «.....*Ergo ut alti tonanti decentia in veræ fidei confessione domus possideret maternum partus, et in suo ordine quasi ad officium virginis sanctorum decus loco*

De l'examen de les ruines se dedueix que aqueixa obra adicional tant podia estar al extrem E. com al extrem O. de la nau de Cuixà. Al extrem E., la capella de la Verge podria ser un absis que assenyalen en Rogent (fig. 87), y en Brutails (fig. 22), en els seus plans, en un dels costats del qual, quant en Rogent el visità, vegé un absidiol sencer que assenyala en el seu plan. La transformació de l'esglesia hauria pogut ser, seguint aqueixa hipòtesi, la següent, que donem ab totes les reserves necessaries. En la consagració de 974, els set altars de que parla l'acta podien estar disposats per l'estil dels de Ripoll, donant tots al creuer, encara que cal pe això suposar més estret que avuy l'absis central. Després, desfent aquest y dos absidiols, s'hauria pogut colocar la capella de la Verge y dels dos arcàngels en la forma que indicà l'arquitecte director de la nostra Escola d'Arquitectura, D. Elíes Rogent (fig. 87), en una restauració trobada en els seus papers.

La segona hipòtesi ve principalment fonamentada pel descobriment d'una curiosa cripta situada al costat de ponent de l'esglesia de Sant Miquel (figs. 87 y 88). Describimla seguint la que ha donat Mr. Brutails (1). L'esglesia del pessebre té la d'una anella voltant un gran pilar. Es coberta d'una volta de canó en plan circular (la forma geomètrica: tor, disposició que repeteix una estructura romana y que 's troba en la cripta de l'esglesia monacal de Fulda) (2). S'hi ha obert un absis al E. Una nau recta, ab el Santuari pla, li ha sigut adossat versemblantment per Oliva, al flanc N. d'aqueixa capella circular. Es també coberta ab volta de canó, el radi de la qual es una mica superior al apartament dels peus drets, de tal manera, que un ressalt va permetre posar els cimboris sobre 'ls murs. L'aparell d'un y altre Santuari es groller. Les voltes porten les marques profondes de les cimbres. Les construccions son enterrades dels costats y mal iluminades.

Després d'aquestes reformes cal citar encara 'ls dos campanars del tipu lombard usual del segle XI a Catalunya, colocats als extrems dels braços del creuer. Un d'ells (fig. 16) queda sencer, sense altres modificacions que

inferiori prætulit, et ad instar regalis throni, non usque ad summum templi pinnaculum, sed yuxta mensuram spaiti fecit cænaculum maximi et mirandi operis, qui divideret oraculum a priori parte templi, et ibi beatæ et individuæ trinitatis clarum altare coram multis testibus piis manibus dedicavit, ut vice mater et filius omnibus diebus prædicarentur ac continua laudatione mortalium adorarentur..... Ad videndum igitur sanctæ trinitatis altare intra sancta sanctorum gradus apte locavit, ut facile dilaberentur qui ascendere vel descendere tentavissent.....»

Carta citada del monjo García (*Marca Hispanica*, ap. CCXXII).

(1) Article citat en la *Guide du Congrès de Carcassonne en 1906*, p. 151.

(2) Rivoira: obra citada, v. II, p. 503.

Fig. 89. — Sant Sadurní de Tabèrnoles, vist del costat de la mar. (Fot. Sans y Barrera.)

un mur en ramba construit en son basament y els mârlets que 'l coronen; l'altre s'enfonzà durant l'hivern de 1838 a 1839.

SANT SADURNÍ DE TABÈRNOLES Una altra esglesia coetania de l'obra complicada de Sant Miquel de Cuixà, fou la de Sant Sadurní de Tabèrnoles, situada en el lloch d'Anserall, una de les velles possessions del monastir, prop de la Sèu d'Urgell, a la riba del riu Valirà. El nom d'Anserall ha prevalescut sobre 'ls altres en el país.

Es, aqueixa institució monacal, d'antiquíssim origen, potser vissigot. La primera memoria escrita es del any 806 (1). El comte de Cerdanya Fredelau fa donació, l'any 815, de les esglesies de Sant Esteve y Sant Hilari de dit comtat, al monastir de Sant Sadurní de Tabèrnoles (2).

(1) Vegis vol. I, p. 403.
(2) BALARI: obra citada, p. 284.

L'any 964, el comte Borrell de Barcelona dóna, entre altres, al monastir de Tabèrnoles, el lloch d'aqueix nom, junt ab tots els drets que sobre d'ell tenia. L'any 973, el mateix comte li fa donació de les esglesies antigament fundades a l'extrem de la Marca, en el lloch de Castell d'Abella y d'Isona, llavors destruides, axí com de les esglesies que ab el temps s'hi construissin. El mateix comte, en son testament de 993, li féu un altre llegat. El comte Ermengol d'Urgell, en son testament del any 1010, li deixà 'l senyoriu de Ponts, li féu varis llegats en 1033, y en 1091 li dóna 'l castell de Gerp, prop de Balaguer, pera fundar una esglesia en honor de Sant Sadurní, així com la millor meçquita que trobaria a Balaguer, un cop conquerida (1). En un trasllat del any 1230, d'un document del Arxiu de la Corona d'Aragó, del 1007, se fa una altra donació al monastir de Sant Sadurní (2). Tots aqueixos documents precisen poch sobre la data de la construcció actual.

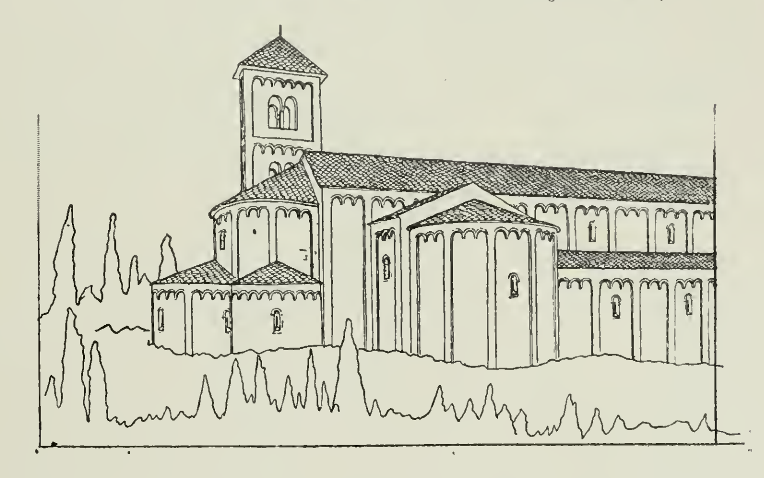

Fig. 90. — Restauració ideal de Sant Sadurní de Tabèrnoles.

Aqueixa pot deduirse d'una butlla papal, donada al monastir de Sant Sadurní per Urbà II, l'any 1099 (3). En ella 's fa constar la seva independencia, que li instituí l'emperador Carlemany y confirmà 'l papa Lleó, y 's reconeixen les possessions donades el dia de la dedicació del temple, y entre elles les fetes pels bisbes Eribald d'Urgell y Armir de la Ribagorça. La data del pontificat d'Eribald (1036-1040) (4), ens dóna aproximadament la de la consagració del temple de Sant Sadurní, que per son aspecte se pot jutjar ser l'actualment existent.

Aqueixa esglesia del monastir de Sant Sadurní es avuy en ruines. Ne queda tant sols el creuer, els absis y els murs de la nau. Avuy l'absis del creuer del migdia conté l'altar major, y l'esglesia queda reduida al antich transcepte, mentres la nau serveix d'hort pera la rectoría (figs. 86 y 89).

(1) *Marca Hispanica,* aps. CIII, CXV, CXLI, CLXII, CCXI, CCCIX.
(2) BAUDON DE MONY: *Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle.* Paris, 1896. Vol. II, doc. 1.
(3) *Marca Hispanica,* ap. CCCXXI.
(4) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, p. 156 y següents.

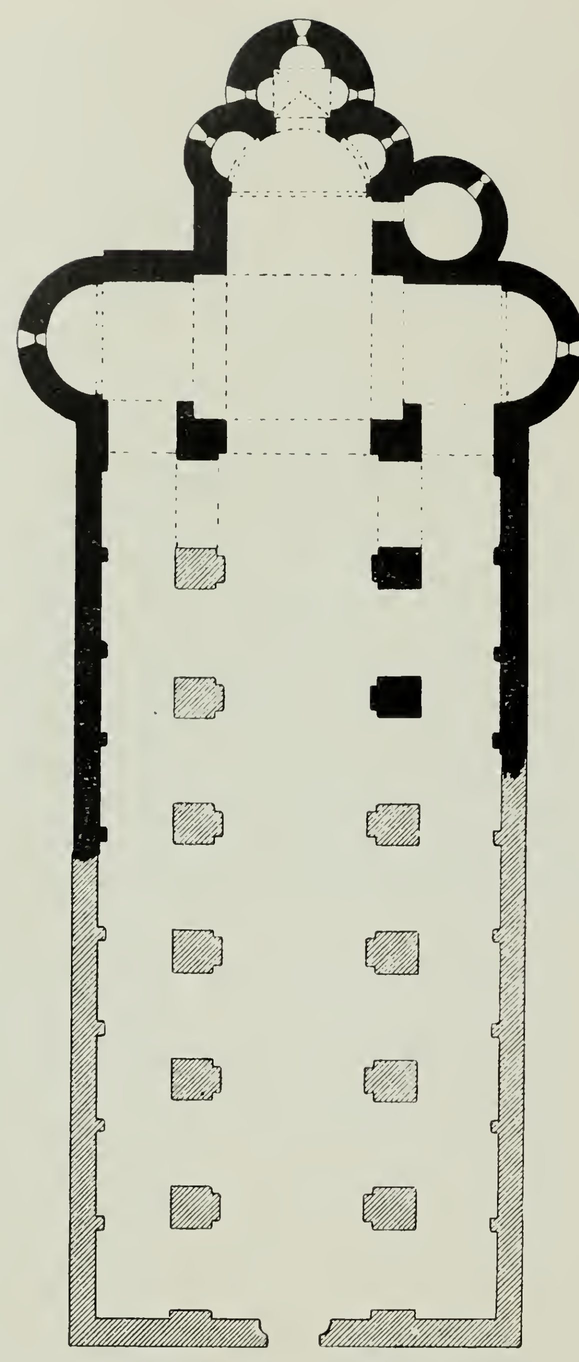

Fig. 91.— Plan de Sant Sadurní de Tabèrnoles. Escala 1 per 400. (Sans Barrera.)

Ajudat d'excavacions, ha aixecat son plan l'arquitecte Sr. Sans y Barrera (fig. 91). Es, aquest, interessantíssim, principalment per lo que 's refereix al creuer y l'absis. Els braços del primer són terminats en formes absidals; el segon es de la forma triconque, ab la complicació de que l'absidiol central està format per un espay rectangular cobert ab volta per aresta, en tres cares del qual s'obren altres petits absidiols. Podía així, l'esglesia contenir set altars; cinch en l'absis principal y un en cada extrem del creuer. La nau principal sembla tenia archs torals, y els murs laterals apar estaven adornats d'arcuacions interiors y de faixes lombardes y arquets cechs al exterior.

L'adjunta restauració hipotètica (figura 90) dóna idea del aspecte d'aqueixa grandiosa basílica. En ella es de notar principalment la massa dels absis secundaris, agrupantse al voltant del absis principal, y la diferencia d'altures entre la nau central y les laterals. Notem axís mateix l'espay cobert ab volta per aresta del centre del absis que 's troba també a Cuixà (fig. 87).

Es sabut l'antich origen oriental de les basíliques ab absis triconque (1), de les que es un reflexe el temple del famós monastir urgellès. Es aqueixa forma en el segle XI antiquada al Orient aont ha quasi desaparescut, trobàntsela solament en les esglesies més antigues del Athos y a Sant Elíes de Salònica (Eski-Séraï) (2). Al Occident es continua com a recort del primer període del art bizantí, principalment a l'escola germànica que 's construia ab els transceptes terminats ab forma absidal.

(1) Vegis vol. I, p. 313 y següents.
(2) Diehl: obra citada, p. 406.

Fig. 92. — Esglesia de Palau de Rialp. (Fot. Serra y Vilaró.)

X

LES BASÍLIQUES COBERTES AB VOLTES DE CANÓ REFORÇADES AB ARCHS TORALS Y SENSE CIMBORI

Al costat dels prototipus descrits se construeixen nombroses basíliques menys importants. Nosaltres, pera estudiarles, les classificarem en dos grupus: *a*, basíliques sense cimbori; *b*, basíliques ab cimbori. Unes y altres presenten les voltes reforçades ab archs torals ab totes ses conseqüencies en el plan dels pilans; en elles la decoració de faixes y arcuacions lombardes s'exten sovint pels murs y pel absis y omple la major part dels elements; en algunes d'elles apareixen les voltes de quart de círcol tan apropiades pera sostenir les cobertes, indicant una major saviesa en aprofitar els materials; ab tot, sovint aqueixos avenços manquen, y les formes arcaiques coexisteixen ab els elements moderns. Descrivimles seguint en lo possible un ordre cronològich, tot agrupant les que presenten analogíes de composició que poden fer suposar són degudes a una mateixa colla de constructors o al menys a una tradició arquitectònica comarcal.

TORRELLES
PALAU SABARDERA
MALLA
SAGARS
COHANER
PALAU DE RIALP

Senyalem primerament un grupo d'esglesies rurals que per sa forma se relacionen naturalment ab les més antigues descrites en els caps. V y VI: una, la de Torrelles al Rosselló; altra, la de Palau Sabardera en la montanya de Sant Pere de Rodes, no lluny del monastir de Santa María de Roses; després la de Malla, en la comarca de Vich, y la de Sagars, al Llussanés, prop de la carretera de Prats; citem encare la de Cohaner en la conca del Cardoner, y la de Palau, en la antiga baronía de Rialp. Són totes elles esglesies de pobles camperols, sense la sumptuositat de les esglesies monacals; mes encara com les del començament del segle XI construides de tres naus en forma de basílica, y les voltes reforçades per archs torals y ab la mateixa forma característica del absis y de ses cornises d'arcuacions. Se diferencien d'elles ja per tenir el plan més allargat o perque la decoració s'exten pels frontispicis.

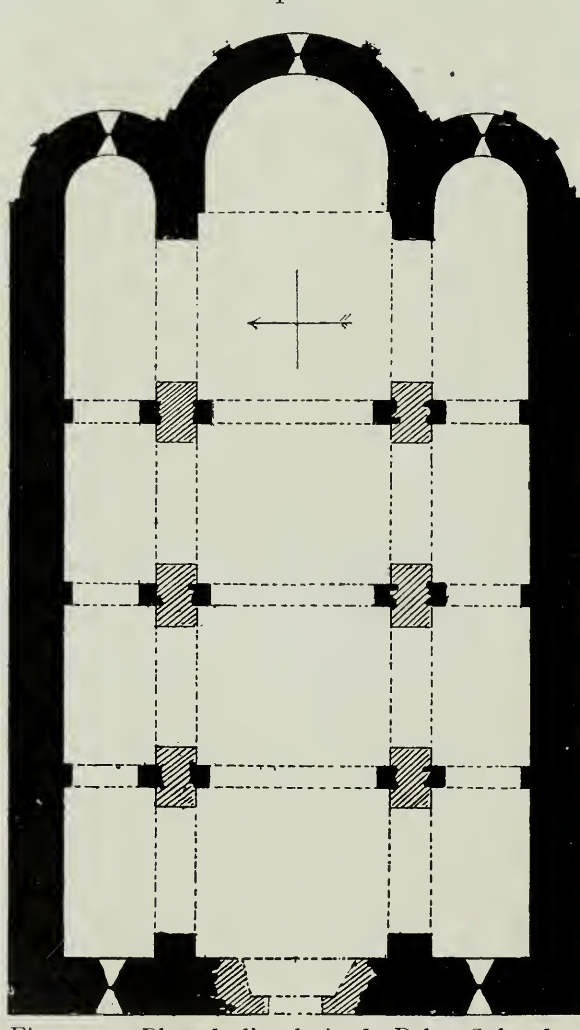

Fig. 93. — Plan de l'esglesia de Palau Sabardera. Escala de 1 per 200.

En Brutails descriu l'esglesia de Torrelles com de tres naus, en la que les naus laterals no fan contra-fort a la volta mestre, fent notar que la volta central sembla obra reconstruida. L'esglesia va esser aixecada en el segle XI, per establirshi un capítol de canonges regulars (1). Té tres compartiments. La nau central es ample de 4'20 metres; els pilans són de secció en forma de creu y d'un gruix de 1'68 metres; els colaterals tenen 2'20. La volta central es de mig punt y la clau està a 10 metres del nivell de terra. Els archs torals de ferradura bon xich peraltada, no atenyen sinó a 9 metres; els archs formers, a 5'80. La volta de cada colateral, es de quart de círcol, de 6'60 metres desde sota

(1) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise,* n.º 140. — J. A. Brutails: *Notes sobre l'Art religiós en el Rosselló,* citada, p. 57.

la clau y ab torals de ferradura. La nau reb claror per finestres obertes a través de les filades inferiors de la volta, que ha sigut refeta y potser aixecada, perque la diferencia entre 'l nivell del canó central y el dels torals no es racional. Podria esser que abans d'aquest renovament, la nau no tingués finestres (1). Els archs de ferradura són evidentment archs semicirculars, sovint deformats en la terra rossellonesa. Avuy l'obra es molt transformada.

De l'esglesia de Sant Joan de Palau Sabardera, comtat de Peralada, no 'n coneixem cap document. La parroquia s'anomena *Palatio* y *Palaciolo de Viridaria*, en documents del segle XIV (2). El mot barbre Sabardera seria probablement Ça verdera, que 'ls notaris llatinistes del segle XIV transformaren en Viridaria.

Fig. 94. — Absis de Palau Sabardera.
(Fot. Puig y Cadafalch.)

L'esglesia de Palau conserva son exterior casi complet en sos absis y murs laterals, mes es radicalment transformada en son interior; s'entreveuen, ab tot, els pilans de reforç de la nau central coberts ab volta semicircular, y de ses naus laterals cobertes ab volta de quart de círcol (fig. 93). L'absis central es com el de Cardona, decorat de finestres cegues, els laterals ho són ab arcuacions; eren llisos els murs restants de les naus (fig. 94).

L'esglesia de Malla era de tres naus, totes ab volta semicircular (fig. 95), y ab archs torals la del centre. De les voltes de les naus laterals sols se 'n conserva una part; de la central les dues tramades inferiors, puix la propera al absis es moderna. Avuy l'esglesia està molt transformada: la part del absis principal fa d'entrada, y aquest ha desaparegut. Els pilans que aguantaven les naus son fòra, sustituits per uns grans archs apuntats que comuniquen la nau central ab les laterals. El campanar sembla posterior. Es una torre posada sobre la volta de la part nort, apoyantse a l'angle

(1) J. A. Brutails: obra y lloch darrerament citats.
(2) Francesch Montsalvatje: vol. XVII, citat, de les *Noticias Históricas*, ps. 137 y 138.

Fig. 95. — Secció transversal de l'esglesia de Malla. (Gudiol.)

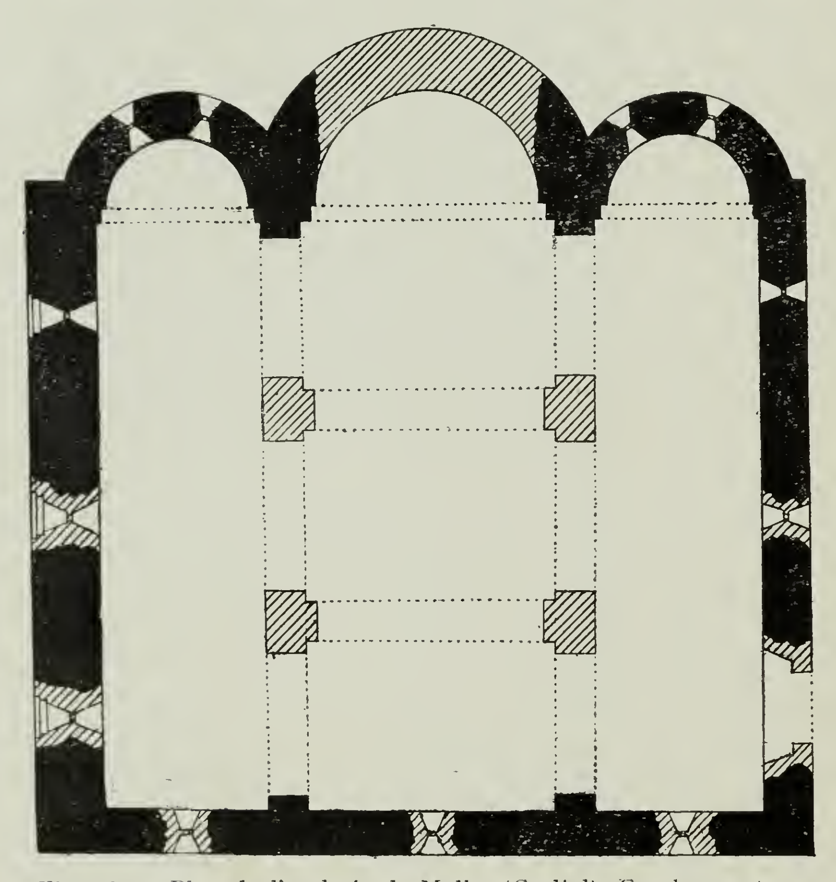

Fig. 96. — Plan de l'esglesia de Malla. (Gudiol). Escala 1 per 200.

nort-ponent. Recorda son plan (fig. 96), la de l'esglesia d'Elins, que hem descrit (1).

L'esglesia de Sagars està situada al Llussanés, prop de la carretera de Gironella a Prats (2). Cita 'l lloch de Sagars o Sagàs (Sagasse), l'acta de consagració de la Sèu urgellesa (3).

L'esglesia de Sant Andreu de Sagars es de les proporcions de les parroquies rurals que venim describint. Son triple absis mira a llevant com de costum; la reduida porta d'ingrés, es oberta en la nau lateral de la dreta encarada a migdía. El plan (fig. 97), es de basílica, aixecantse al cap de la nau major, un petit cimbori que es una reforma moderna. Al peu de l'esglesia, demunt d'un mur que tanca la nau per ponent, s'alça una reduida torre campanar. La doble vessant de la teulada central, aixecantse marcadament so-

(1) Vegis vol. I, ps. 386 a 388. Devem els datos sobre aquesta esglesia al Director del Museu de Vich, Mossèn Gudiol.

(2) César August Torras: *Guía del Bergadà,* citada, p. 184. — Pelegrí Casades y Gramatxes: *Lo Lluçanès.* Barcelona, 1897. P. 187.

(3) Vegis vol. I, p. 408.

bre les cobertes de les laterals, indica la disposició interior en tres naus, de major alçada la principal que les dels costats (fig. 98). La primera es coberta ab volta de canó, avuy llisa; les laterals per voltes per aresta modernes. Els paraments són nusos de faixes, axís com de la típica arquería arràn de la coberta. S'observa solsament semblants motllures en els absis, que indiquen llur respectiva importancia per sa diferent decoració. Sota les arcuacions del absis central, en el centre de cada tram que marquen les faixes lombardes, s'hi obren unes finestres cegues (fig. 98). Una part propera al front occidental de l'esglesia sembla obra moderna. Tota l'esglesia es reformada, exterior y interior, lo que dificulta son estudi; tot es avuy arreboçat y enlluit. Voltes y murs, tot ha estat recobert d'una decoració barbra, ab elements que de lluny recorden temes clàssichs.

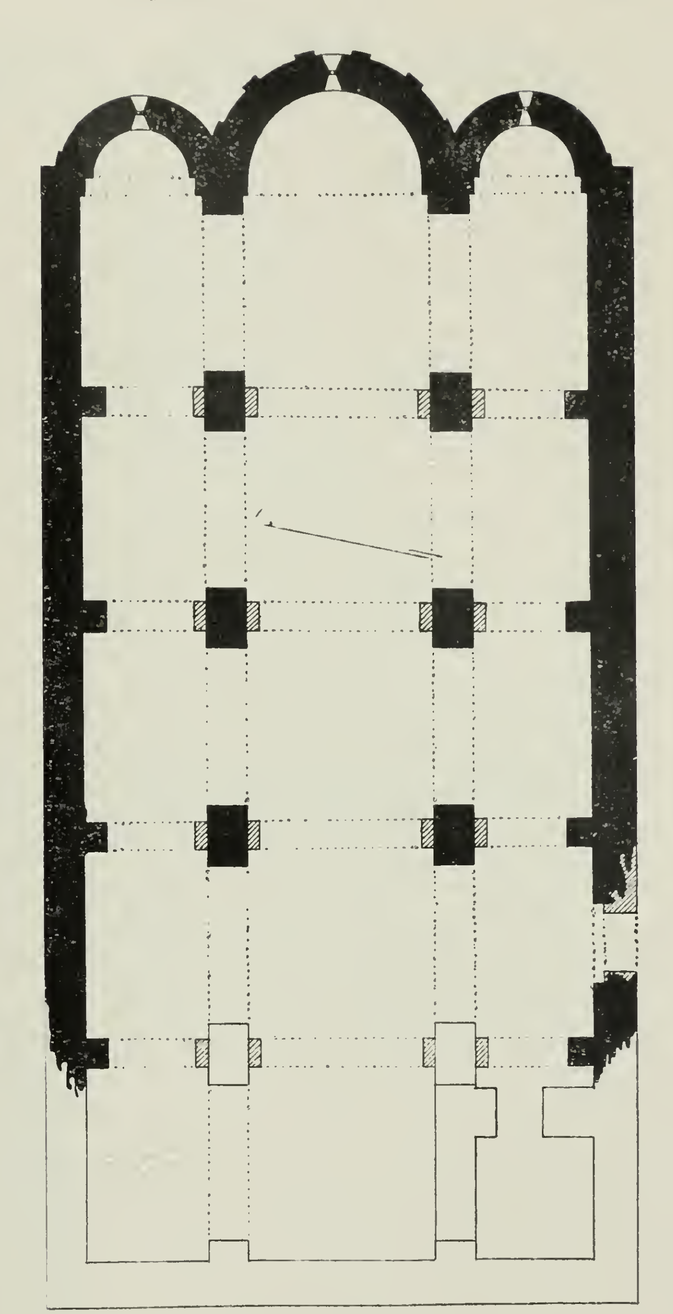

Fig. 97.— Plan de l'esglesia de Sagars. Escala 1 per 200.

L'esglesia del petit vehinat de Cohaner, està situada no lluny, a una mitja hora de la riba dreta del Cardoner, emprenent el camí desde 'l poble de Suria. Es una basílica de tres naus cobertes ab voltes de canó de secció transversal semicircular reforçades ab archs torals. Tres arcades comuniquen la nau mestra y les colaterals (fig. 99). El plan en son conjunt es quadrat; l'àrea en que està situada no permetia més llargada, ja que 'ls absis y fatxada estàn casi en l'espadat

Fig. 98. — Absis de l'esglesia de Sagars.

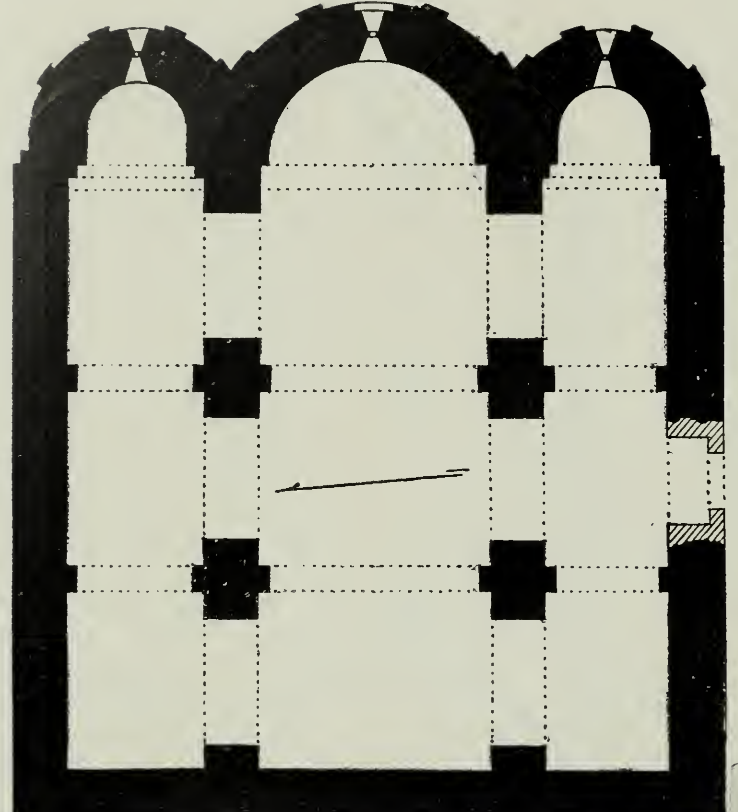

Fig. 99. — Plan de l'esglesia de Cohaner. Escala 1 per 200.

del turonet en que s'aixeca l'esglesia y una antiga torre de defensa. La decoració d'arcuacions lombardes omple les naus laterals, el frontispici y els absis (fig. 100). En el front de ponent (que corona 'l campanar), se nota la rusticitat de l'obra executada per gent poch habituada a les minucies geomètriques (fig. 101); l'absis principal té la doble decoració de finestretes cegues y d'arcuacions (fig. 102). Sa coberta ha estat modernament aixecada.

Fig. 100. — Esglesia de Cohaner. (Fot. Ferràn Valls.)

En les esglesies italianes, com en la nostra de Cohaner, coexisteixen les arcuacions ab les cornises de ninxos cegos. N'es un exemple l'absis més o menys renovat de Sant Babilas de Milà (fig. 83), que en Rivoira creu de la primera desena del segle x.

Al bell mig de la Baronía de Rialp està situada l'esglesia de Palau. Consisteix en un temple romànich de tres absis y tres naus sostingudes aquestes per quatre pilastres en forma de creu grega (fig. 103). En la part interior guarda la més completa severitat de línies, sense una sola motllura, ni adorno el més in-

significant. En l'exterior, una línia d'arcuacions segueix tota la part superior dels murs, com si sostinguessin la teulada, en la nau central, que s'eleva per damunt de les laterals. Aquestes, a més d'aquest ornament, tenen unes faixes verticals, a manera de pilastres adossades a la paret, interpoladescentre cada quatre arquets, que descansen sobre altre faixa horizontal que arrenca del sol fins a l'alsaria d'un metre.

Fig. 101. — Fatxada de l'esglesia de Cohaner. (Fot. de F. Abadal.)

Les dúes absis laterals tenen solament tres grans arcuacions que s'apoyen sobre aquesta mena de pilastres referides, ab una finestra en l'arch del centre espitllerada per fora y per dintre. La central està més adornada, puix a més de les cinch pilastres entre les quals hi hà dos arquets, està coronada de setze finestres cegues que corresponen a quiscuna de les arcuacions, y sobre d'elles una línia horizontal de petits carreus formant dents d'engranatge. A més, simètricament distribuides, té tres finestres iguals a les de les naus laterals que illuminaven l'interior (fig. 92) (1).

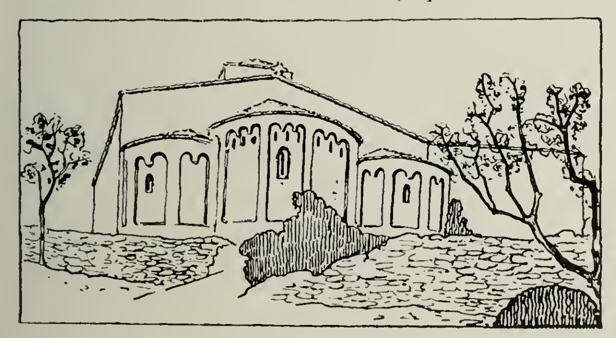

Fig. 102. — Absis de Cohaner.

(1) Devem aqueixos datos a l'amabilitat de Mossen Serra y Vilaró, distingit arxiver capitular de Solsona.

ELNA Y SANTA MARÍA D'ARLES

Les esglesies d'Elna y Arles del Tech s'agrupen naturalment no sols per sa situació geogràfica, sinó per haver sofert una transformació d'igual naturalesa. Son les dos situades en la Catalunya de França, al altre costat del Pirineu, y l'obra sembla datar de mitjos del segle XI, segons se dedueix dels documents y són exemple d'un tipu posterior als descrits.

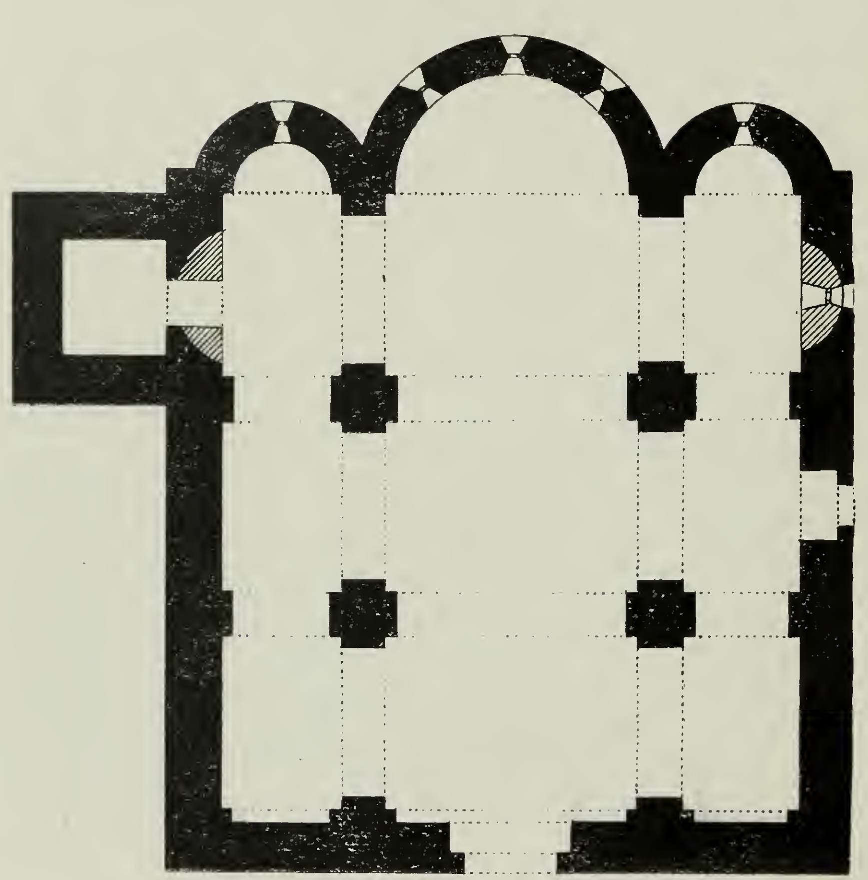

Fig. 103. — Plan de l'esglesia de Palau de Rialp. (Serra y Vilaró.) Escala 1 per 200.

L'esglesia d'Elna té sos origens en els segles de domini visigot y recorts de ruines y reedificacions dels segles IX y X (1). Cap a mig segle XI se treballava en aixecar una nova esglesia, y els documents senyalen nombrosos donatius.

En el dia vuit de l'any 1042, un tal Majamfred deixà deu mancusos d'or a l'obra de Santa Eulalia *«ad ipsa opera de Sancta Eulalia»*. En l'any 1054 l'obra devia estar en plena activitat. *Marca* publica un document d'aquest any que titula acta de dedicació de l'esglesia d'Elna y que data en 1058 (2). En Brutails y altres crítichs francesos han corretgit la data y l'obgecte del document (3), mes d'ell s'en dedueix el mateix concepte: l'afany de renovació, y l'afany d'obres a l'esglesia d'Elna. Arriben a Elna prínceps y senyors, y homes y gentada de diverses ciutats pera reedificar la Sèu de Santa Eulalia *(ad reedificandam sedem*

(1) Vegis vol. I, ps. 308 y 309.
(2) *Marca Hispanica*, ap. CCL.
(3) J. A. Brutails: *Étude archéologique sur la Catédrale et le cloître d'Elne*, en lo Butlletí de la *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées orientales*, volum XXVIII, Perpinyà, 1887.

Sanctæ Eulaliæ), y ab ells l'Arquebisbe de Narbona, els bisbes de Girona y de Carcassona, el comte Raymond de Cerdanya, y devant la gentada fan donació a la Sèu del lloch de Salellas.

La comtesa de Barcelona, Ermesindis, llegà a la mateixa esglesia cent cinquanta mancusos d'or, en son testament de 1057 (1). En l'any 1069 l'esglesia era oberta al culte y se consagrà l'altar segons ho testifica una inscripció (2). Els treballs no devien ser del tot terminats, donchs les parts oriental y occidental del monument acusen diferencies d'istil. Part dels pilans tenen columnes adossades com en les esglesies del segle XII y uns

(1) PROSPER DE BOFARULL: obra citada, vol. II, p. 53.
(2) Diu axís l'inscripció que 's transportà al altar actual:

ANNO LXVIIII. POST MILLESSIMO INCAR
NACIONE DNICA, INDICIONE VII. REVERENTISI
MUS EPVS ISTIVS ECCLESIÆ RAIMUNDVS, ET GAVZEFREDVS
COMES, SÍMULQUE AZALAIZ COMITISSA, PARITERQVE
HOMNIBVS HOMINIBVS ISTIVS TERRÆ, POTENTES, MEDIOCRES,
ATQUE MINORES, IVSSERVNT HOC ALTARE IN HONOREM DNI.
NOSTRI IESU CHRISTI. ET MARTIRIS HAC VIRGINIS EIVS EULA
LIE EDIFICARE PROPTER DEUM ET REMEDIUM ANIMAS ILLORUM
ILLOS ET ILLOS QUI AD HOC AL
TARE ADJUTORIUM FECER.
CUM CONSANGUINIBUS ILLORUM
TAM VIVIS QUAM ET DEFVNC
TIS ELECTORUM TVORVM
IUNGERE DIGNERIS CONSORCIO.

Marca Hispanica, col. 458-459, y ap. CCLXXII.—BONNEFOY: *Épigraphie roussillonnaise*, citada, n.º 86.— PIERRE VIDAL: *Elne historique et archéologique*. Perpinyà, 1887. Ps. 82 y següents.

BRUTAILS fa observar referent a n'aquesta qüestió: «El redactor d'una inscripció conmemorativa de la erecció del nou retaule, ha atribuit al segle XI l'altar de plata. Sembla que s'ha enganyat. Una memoria publicada fa constar que aquest treball d'orfebrería remontava al segle XIV.» Cita una acta del 17 de Juliol del 1387 per la que 'l capítol d'Elna destina per la fabricació *d'un cap* de Santa Eulalia, dos pilastres de plata que habian quedat d'aquesta obra *due pilarela quæ superaverant de altari sanctæ Eulaliæ et Juliæ*.

Mr. CHAMPAGNE ha fet notar que un altar així no hauria escapat a la rapacitat dels soldats del 1285. (*Disertation sur Saintæ Eulalie*, ps. 23 y 25.) Nosaltres afegirém que lo que s'ha convingut en anomenar l'altar de plata, era en realitat frontal; les memories dels canonges ho manifesten, així com l'inscripció del 1724..... *(Aram argenteam... huic sacræ mensæ impositam)*. En el segle XI no 's feyen retaules de dimensions semblants. (J. A. BRUTAILS: Estudi citat sobre la catedral d'Elna, en el Butlletí de la *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales*, vol. XXVIII, p. 225.)

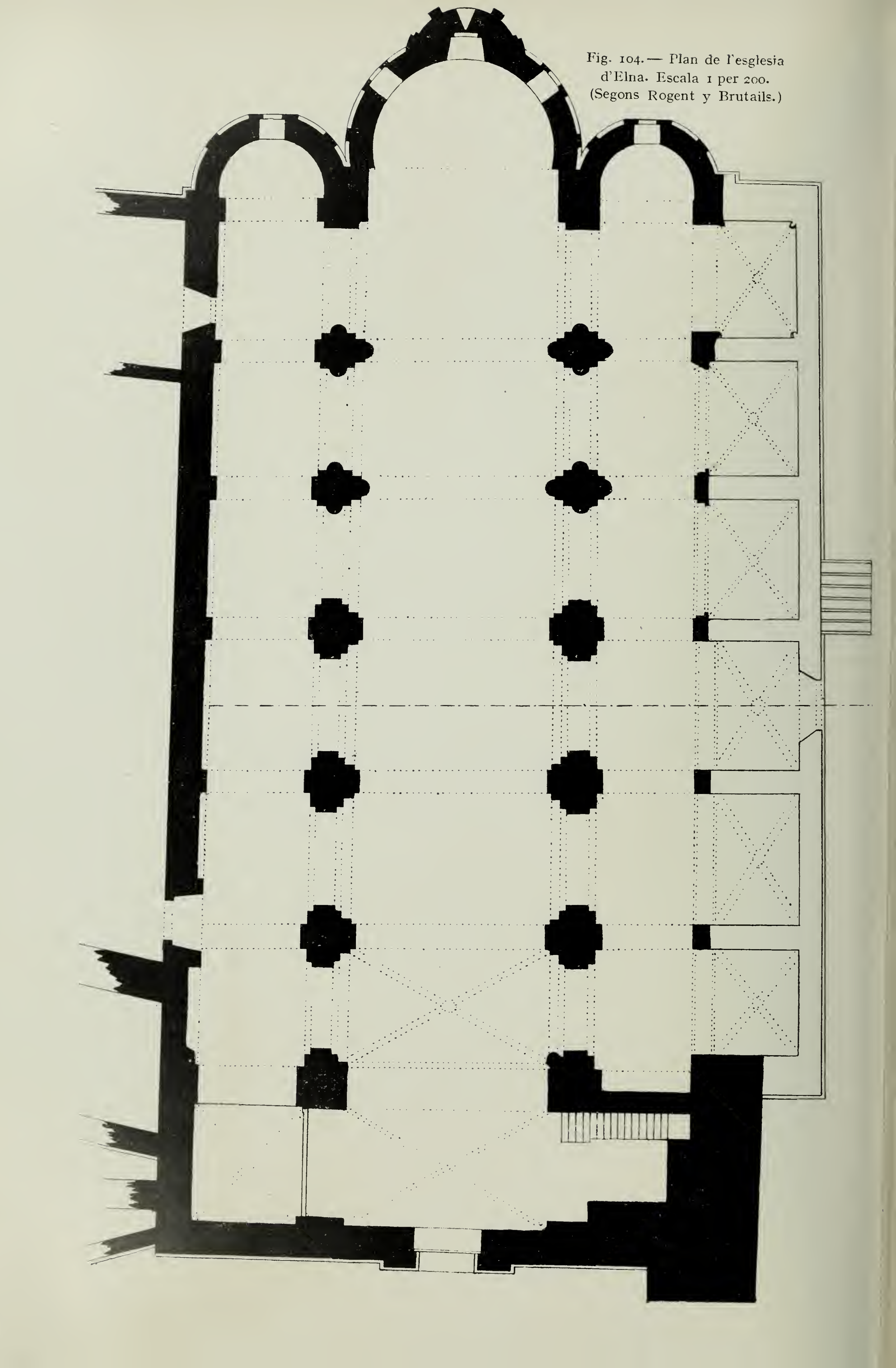

Fig. 104.— Plan de l'esglesia d'Elna. Escala 1 per 200. (Segons Rogent y Brutails.)

archs formers reforcen els murs de la nau major com en l'esglesia de Santa María d'Arles.

Es una basílica de tres naus ab tres absis apoyats contra 'l mur oriental (figs. 104 y 105). Dues torres flanquejen els anguls del mur occidental, sens relleu en la fatxada, formant a l'interior del temple un vestíbul devant de la nau principal. Dues portes comuniquen les naus ab l'exterior: l'una en la fatxada principal, l'altra en la fatxada S. Els pilans de la nau més propers al absis tenen columnes adossades; la volta de la nau principal es de canó semicircular reforçada ab archs torals d'igual forma. Les voltes de les naus laterals són de quart de cercle, els torals són de punt rodó com els de la volta de la nau central (fig. 106) (1). L'existencia d'una cripta baix el presbiteri, es un fet que sembla fora de dubte. En les constitucions sinodals de 27 d'Abril del 1340, el bisbe d'Elna, Gui, fa constar que 'ls cossos dels Sants Patrons de l'esglesia són enterrats sota terra, «*sub terra sepulta*», sota l'altar, «*et clamabant sub altari in vindictam*» (2). ¿Es que les reliquies serien enterrades? Aquesta conclusió contradiria tots els datos de l'arqueología; no es pas en la terra, es en un edicul subterrani situat sota l'altar, en una confessió o una cripta, aont se guardaven els cossos sants. A alguns centímetres d'altura sobre 'ls flanchs del absis, dues finestres estretes, avuy tapiades, han pogut servir per illuminar una cripta (3). La fatxada era flanquejada de torres, qual part baixa resta intacte, y en ella, per medi d'un front decorat d'arcuacions, en part avuy visibles, s'hi senyalava la nau central. L'absis era també decorat exteriorment per medi d'arcades (fig. 105).

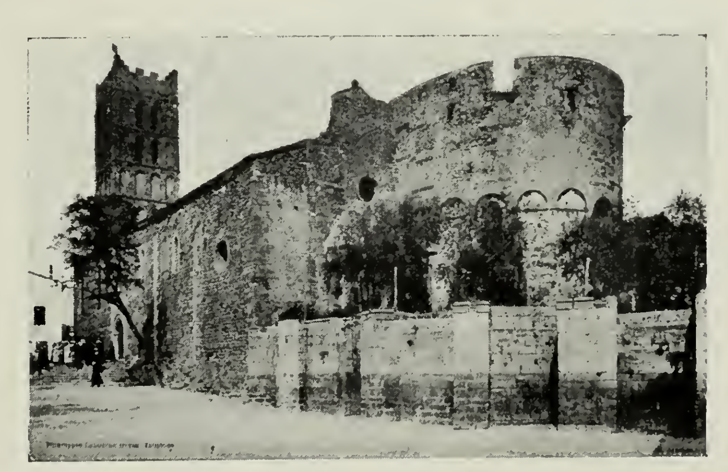

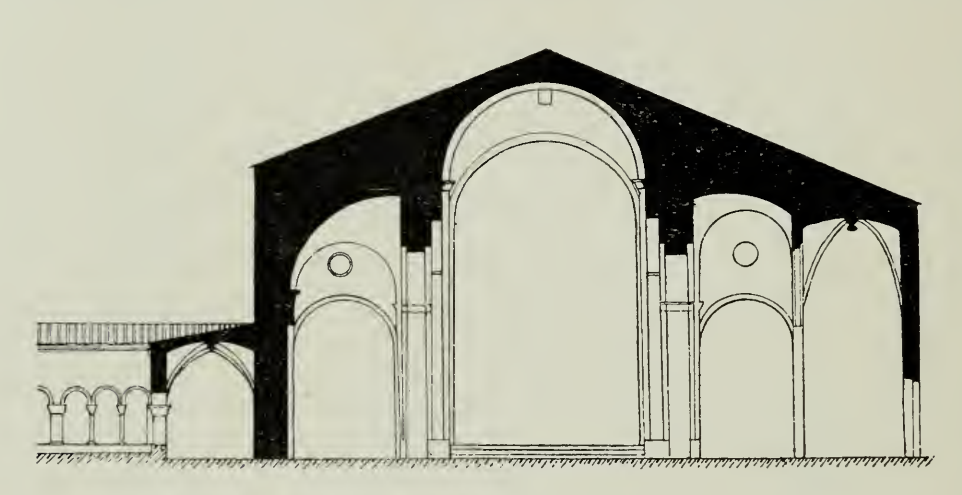
Fig. 105. —Absis de l'esglesia d'Elna.

El monastir de Santa María d'Arles data d'una gran antiguitat. Es successor de les fundacions del monjo Castellanus, que repoblà el Vallespir. Gradualment la casa anà creixent. Els erms eren immensos, la terra tota abandonada; y en 821, Lluis *el Piadós* li confirma ja ses possessions,

(1) Vegis pera la descripció la *Guide du Congrès de Perpignan,* citada.
(2) *Marca Hispanica,* ap. col. 1466.
(3) J. A. Brutails: Estudi sobre la catedral d'Elna, en el Butlletí citat, vol. I 28, p. 218.

que abarquen un gran troç del Vallespir: les terres d'Arles (1). En 832 el monastir es prou fort per pledejar y ferse dictar sentencia a Elna (2). En 844 Carles *el Calvo* li confirma ses possessions. Per desgracia en 869 l'invadeixen els normands, que per tres dies permaneixen en el monastir, destruint y matant. L'esglesia fou més tart consagrada dues vegades, una en 1046 (3), y altra en 1157 (4).

A la primera data pertany el conjunt de la planta actual, orientada ab sos absis a ponent, que encara avuy són en part visibles (fig. 107). L'obra llavors no era acabada; els bisbes que la consagren concedeixen indulgencies als que ajudin a acabarla «*ad perficiendum ædificium præfixæ domus, quæ manet adhuc imperfecta*» (5). L'esglesia era ja de tres naus ab tres absis quasi com l'actual; la volta central era més baixa, contrarrestada probablement per les voltes semicirculars laterals (fig. 108). La ruina de l'obra, feble ja desde l'origen, fou la causa d'una important reforma: els pilans que sostenen la nau central són estranyament engruixits; y 'l mur es reforçat per unes grans arcades que arrenquen d'aqueixos pilans. M. de Caumont (6), havia ja notat aqueixa obra de reforç, y hi ha alguns anys, tret lo lluit d'un pilar, s'ha fet patent l'obra y comprobat l'opinió del eminent arqueòlech del Nord de França (fig. 110).

Fig. 106. — Esglesia d'Elna. Secció. Escala 1 per 400. (Segons Brutails.)

En la reforma 's construí la volta apuntada de la nau central ab les finestres que illuminen imperfectament el temple, y potser una de les laterals, apuntada també, al costat del evangeli, qual coberta està portada per una segona volta en quart de círcol; en això va consistir probablement

(1) *Marca Hispanica*, ap. III. Vegis vol. I, ps. 410, 411 y 413.
(2) Id., íd., ap. V.
(3) Id., íd., ap. CCXXXI.
(4) Id., íd., ap. CCCCXXVII.
(5) Id., íd., ap. CCXXXI.
(6) *Bulletin monumental*, citat, vol. XXVIII, p. 126.

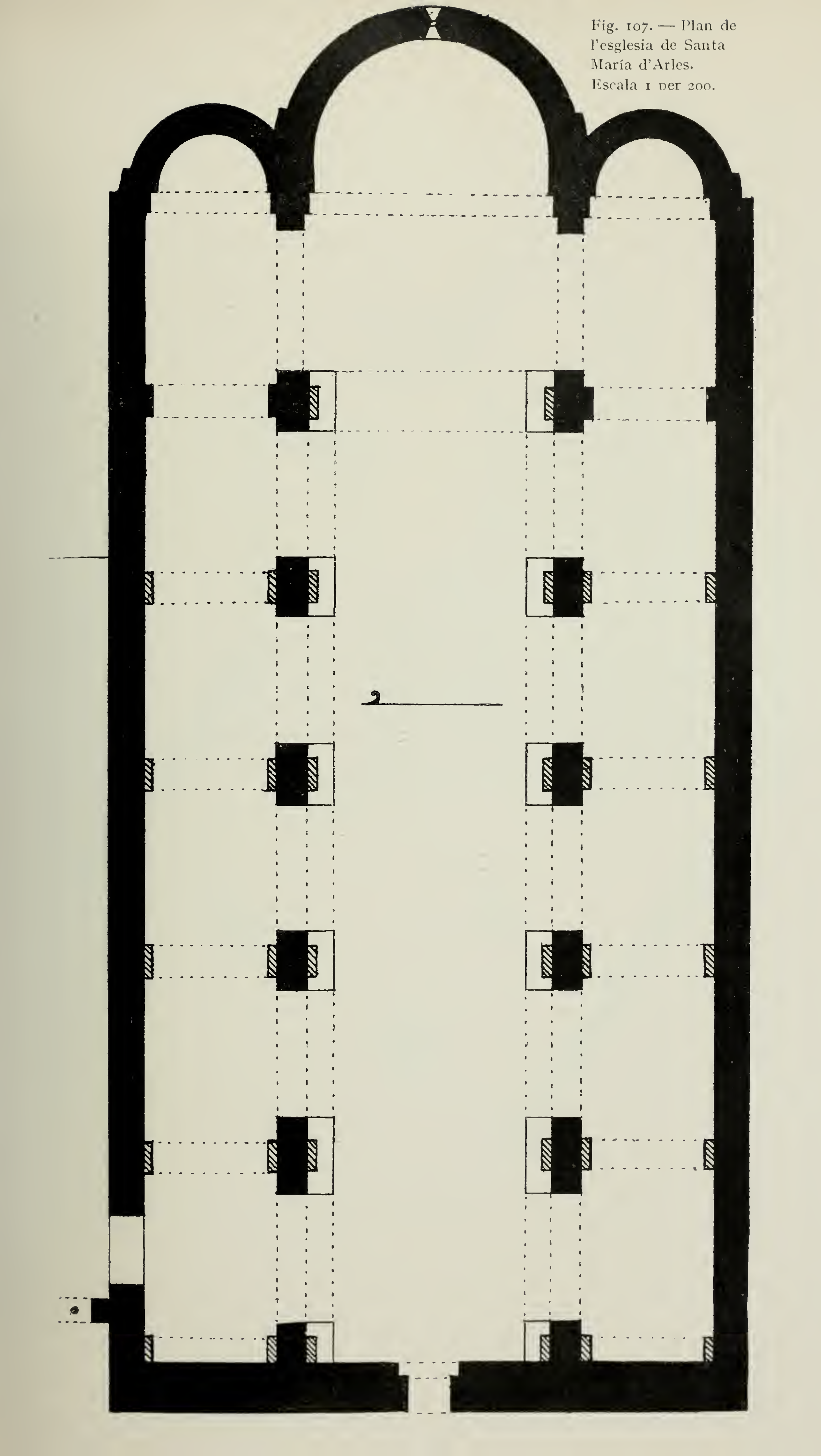

Fig. 107. — Plan de l'esglesia de Santa María d'Arles. Escala 1 per 200.

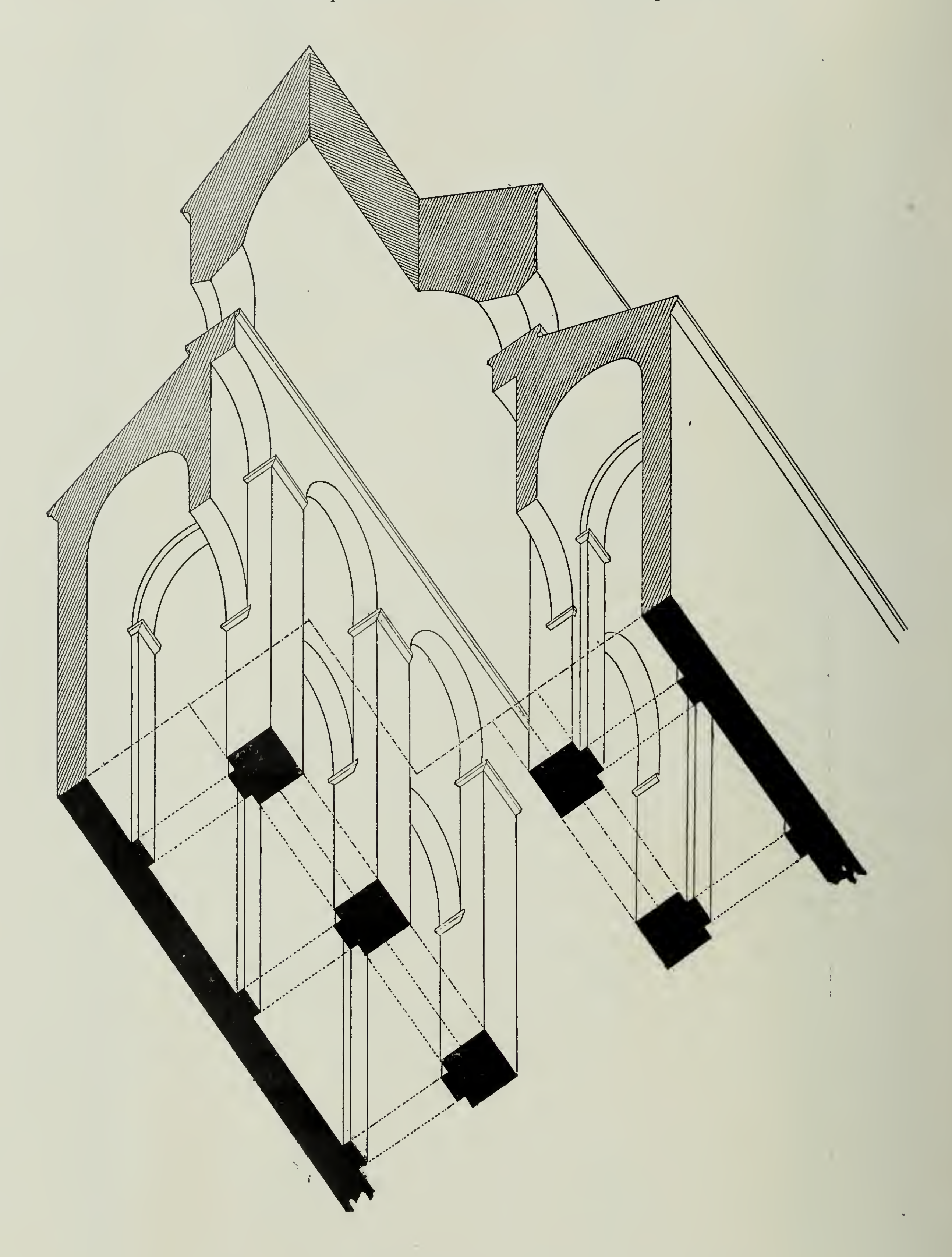

Fig. 108. — Santa María d'Arles. Perspectiva isomètrica oblícua.

l'obra executada en el segle xii, que ocasiona la segona consagració. Al costat de la epístola està la coberta sostinguda per pilans apoyats en la volta de canó, sistema més modern. Més tart, els murs foren perforats per arcades, y en ells s'hi obriren les actuals capelles gòtiques (1). La seva fatxada, decorada d'arcuacions senyalava les naus de diferenta altura (fig. 109). Els absis conserven la disposició antiga (fig. 111).

CATEDRAL DE RODA
MUR
ORGANYÀ

Elna y Arles representen les obres de mitjos de segle. Durant la segona meitat se construeixen ab plan anàlech: la catedral de Roda, en el Ribagorça; la del cenobi de Mur, en la conca de Tremp, y la d'Organyà, al alt Urgell, a la vora del Segre.

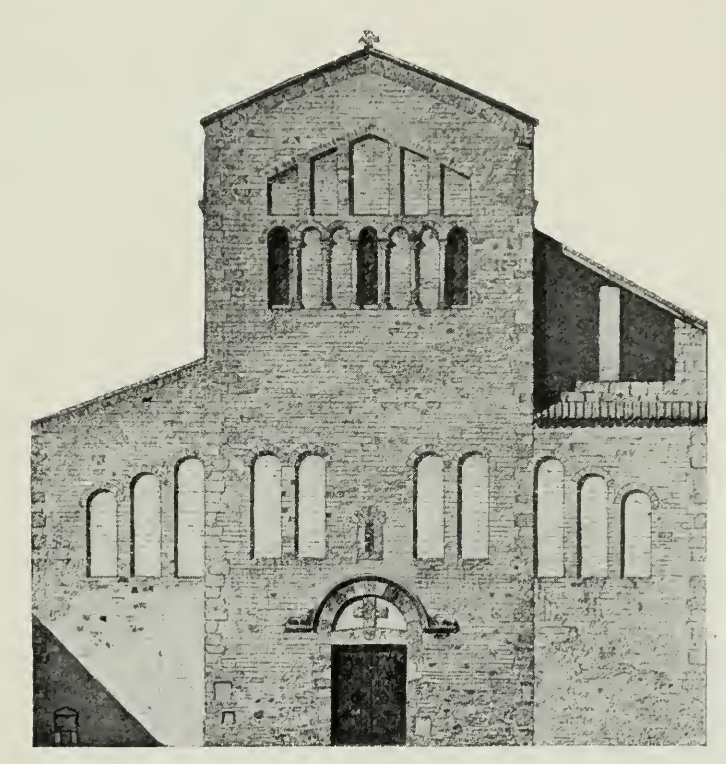

Fig. 109. — Fatxada de Santa María d'Arles. Dibuix dels « Arxives de la Commission des Monuments Historiques » de França.

La forma de basílica ab disposició més o menys pobre, s'exten per tot Catalunya, a un y altre costat del Pirineu. El plan es constantment triabsidal; els pilans ab forma de creu, disposats pera sostenir els archs torals.

En Villanueva (2) descriu y documenta l'antiga catedral de Roda. L'esglesia actual — segons el docte viatjer, — no es la consagrada per l'arquebisbe de Narbona, Aymerich, en 957. Aquell temple, construit per Raimond y Ermesindis, comtes de Pallars y de Ribagorça, quedà indubtablement destruit per l'invasió dels moros a principis del segle xi, de modo que a meitat d'aqueix segle, el bisbe Arnulf tingué que consagrar l'esglesia de Sant Vicenç, cosa que obliga a creure que 's construí de nou, a lo menys en gran

(1) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 57.—Treball citat en la *Guide du Congrès de Carcassonne en 1906.*
(2) Obra citada, vol. XV, p. 154 y següents.

part. Està ben fixada aquesta consagració en l'any 1067, any V, del rey Sanxo, fill de Ramiro... El titular d'aquesta esglesia sempre ha sigut

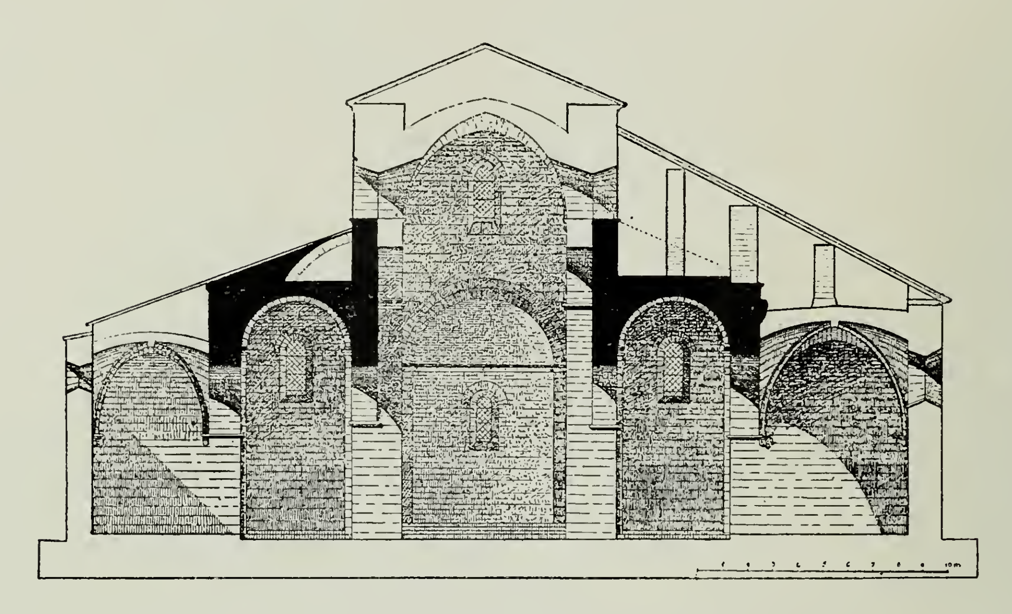

Fig. 110. — Santa María d'Arles. Secció transversal. (Brutails.)

Sant Vicenç màrtir. L'esglesia consta de tres naus baixes sense creuer... En el calendari que precedeix a un Colectari del segle XIII, s'hi llegeix de lletra poch posterior «*VII idus julii anno MCCXXXIIII Dominus Berengarius de Erillo Episcopus consecravit altare S. Vicentii*» (1), y d'aquesta consagració trobo,

Fig. 111. — Absis de Santa María d'Arles. (Fot. Puig.)

(1) Alçant l'ara del altar de la Verge María, en el dia 20 d'Octubre de l'any 1607, se trobà una cavitat ben tancada y en ella una ampolleta, que contenia tres reliquies, un pergamí en que estaven escrits els deu manaments, els principis dels quatre Evangelis y les següents paraules: «*Anno ab Incarnatione Domini millesimo centesimo vigesimo quinto, Raimundus Barbastren Eps. consecravit hoc altare in honorem Sancte Dei genitricis Mariæ, ponens Reliquias istas sanctorum martyrum Cornelii Pape, Stephani Pape, et S. Laurentii pridie kalen. Aprilis.*»

Llegim en el Breviari antich de l'esglesia de Roda: «*Predictus B. Raimundus Rotense, Episcopus edificavit altare gloriosi Antonii Martyris in ipsa Ecclesia S. Vicentii, et consecravit illud, et constituit festum predicti Martyris honorifice coli.*» — Pere Pach: «*Reseña histórica de la antigua é ilustre ciudad Ribagorzana, hoy villa de Roda*». Barcelona, 1899. Ps. 117 y 118.

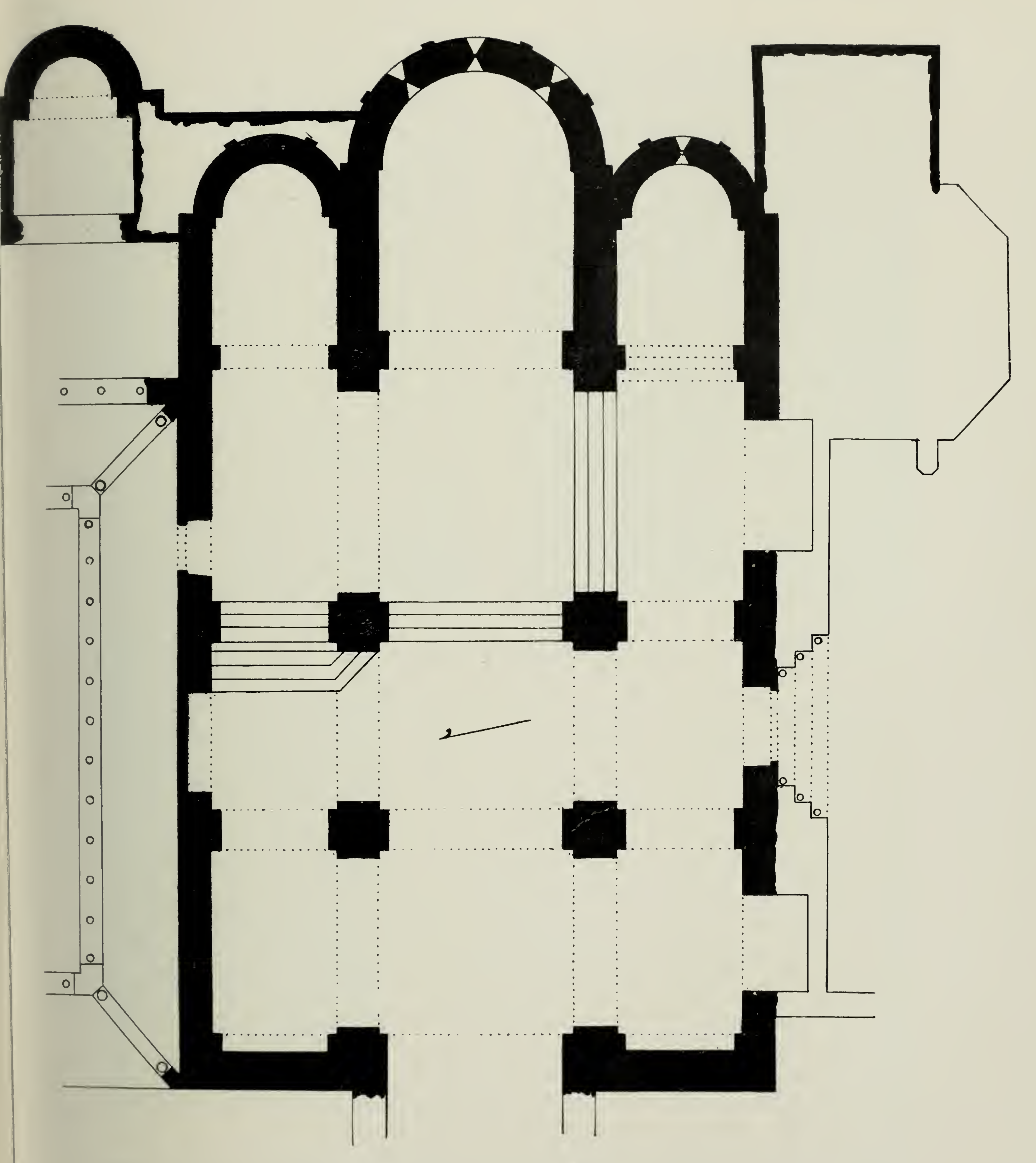

Fig. 112.— Plan de la catedral de Roda. Escala 1 per 200. (Missió del I. d'E. C. a la frontera d'Aragó.)

Fig. 113. — Absis de a catedral de Roda ab el campanar modern y restes del basament del antich. (Fot. de la Missió a la frontera d'Aragó.)

continua en Villanueva, establerta en el segle XIV, festa especial. L'altar y presbiteri estan sobre una cripta. L'esglesia superior es de tres naus, ab volta de canó semicircular en les tres, avuy fondament modificada (fig. 112); s'ha destruit el campanar, del que resta sols el basament (fig. 113); un dels absis laterals es exteriorment invisible, y decorat de pintures en sa part baixa; al segle XII s'hi bastí un claustre plè de curioses inscripcions (1); al frontispici s'hi continua en el segle XIII, una porta sumptuosa, decorada després ab un pòrtich y un campanar neoclàssichs. Interiorment la transformació li treu tot caràcter: les voltes s'han pintat simulanthi els archs de les voltes gòtiques. La cripta té l'estructura usual de les criptes romàniques: columnes sostenint voltes per aresta; mes sols es l'estructura lo que resta d'antich, ja que les columnes han estat, si no substituides, revestides regularisantles, a part de la pintura que les desnaturalisa (figs. 115 y 116). La fàbrica antiga 's senyala sovint per l'aparell en *opus spicatum* que 's presenta en el mur del claustre, y en una construcció part de l'antiga canònica, y per l'aparell petit de sos absis decorats en la forma lombarda (fig. 114). En un dels pilans hi ha una inscripció sepulcral casi illegible referent a varis bisbes de Roda del segle XI (2).

El cenobi de Mur, era un monastir de Ca-

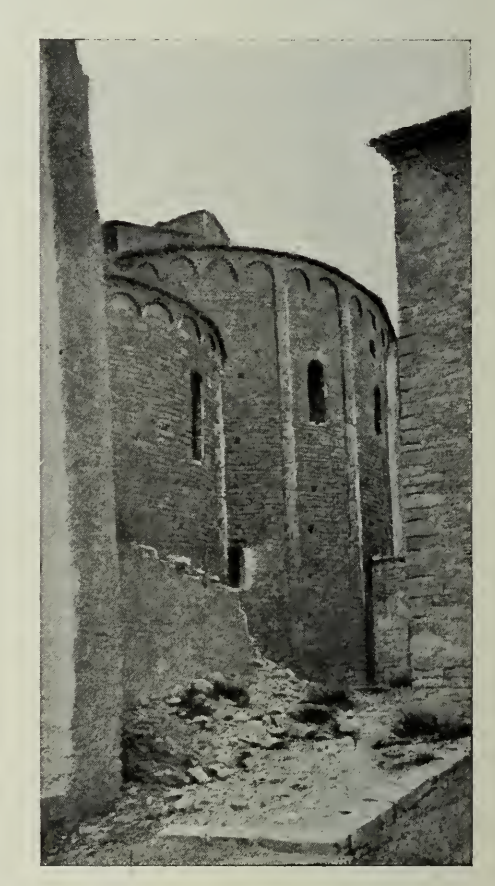

Fig. 114. — Absis de la catedral de Roda. (Fot. de la Missió a la frontera d'Aragó.)

(1) Vegis JOSEPH GUDIOL: *El necrologi de l'esglesia de Roda.* Anuari del «Institut d'Estudis Catalans». Treball de la Missió del I. d'E. C. a la frontera d'Aragó. Any 1907, ps. 19 y següents.

(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. XV, p. 161.

Fig. 115. — Interior de la catedral de Roda. Fig. 116. — Cripta de la catedral de Roda.
(Fots. de la Missió a la frontera d'Aragó.)

nonges regulars de Sant Agustí. Està situat dalt d'un turó, a tres hores de Tremp. Fou fundat en 1069 pels comtes de Pallars, Raymond II y sa esposa donya Valencia, segons els documents de l'arxiu de la Colegiata. Fou consagrada l'esglesia per Guillem, bisbe d'Urgell, el mateix any 1069 (1). L'acta de consagració que llegí Villanueva se refereix a una esglesia de tres altars, dedicats a Santa María, Sant Pere y Sant Esteve.

L'edifici 's troba dins d'un recinte fortificat, conservant gran part de la fàbrica primitiva (2).

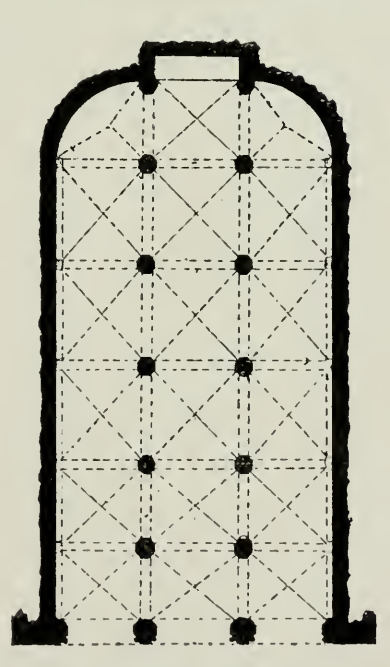

Fig. 117. — Plan de la cripta. Escala 1 per 200. (Aixecat per la Missió a la frontera d'Aragó.)

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. X, p. 188, y vol. XII, p. 73.
(2) Descriguè aqueixa esglesia A. MIR CASADES, en l'*Album històrich, pintoresch y monumental de Lleyda y sa provincia*, de PLEYAN DE PORTA Y RENYÉ, ps. 307 y següents.

Fig. 118. — Esglesia de Mur. (Fot. Rocafort.)

En Villanueva (1) descriu l'esglesia aixís: «es de construcció del segle XI y de sols dues naus iguals, dividides per tres pilans, raresa a que 'ls obligà la situació. La latitut de les dues es de 42 pams, poch més; sa longitut de 100; a proporció la volta es baixa, però senzillíssima.» L'esglesia de Santa María de Mur, té realment avuy dugues naus, una lateral y l'altre més ample, corresponent al absis principal; la tercera deu haver caigut o no 's construí. De tots modos, no es un tipu nou d'esglesia de dues naus, sinó part d'una basílica de tres (figures 118 y 119). La precedeix un claustre d'època més moderna.

En Villanueva (2) diu, referintse a la Colegiata d'Organyà, situada a la vora del Segre, camí de la Seu d'Urgell: «Sa esglesia, a excepció de la portada, es obra del segle XI, construida en temps de Sant Armengol, bisbe d'Urgell, per Isarn, senyor de tota la Vall de Cabó, enderrocant el primitiu edifici que havia aixecat son avi, també Isarn, en temps del ante-

Fig. 119. — Esglesia de Mur. (Fot. Rocafort.)

(1) Obra citada, vol. XII, ps. 70 y següents.

(2) Obra citada, vol. XII, p. 56.

cessor bisbe Salla. Consagrà en el mateix segle aquesta esglesia, el bisbe Guillem Guifret.»

Hi hagué dues esglesies succesives, una primitiva, senzilla, y la construida per Isarn, en temps de Sant Armengol. L'absis es posterior, construit a les derreries del segle, probablement després del incendi que refereix una escriptura del 1090 (1).

La planta es de basílica de tres naus y tres absis; l'estructura de les naus ha sigut modificada modernament. Els absis són del tipu d'arcuacions y faixes lombardes, els carreus són millor treballats, indicant ja 'l segon període (fig. 120). La portada es de data més moderna que l'absis, y sembla del tipu de principis del segle XIII.

Fig. 120. — Absis de l'esglesia d'Organyà. (Fot. Mas.)

(1) *Carta restaurationis et dotationis Ecclesiæ Collegiatæ S. Mariæ de Oragganniano. Anno. MXC.* «*.....Deinde post tempora longa non fuerunt habilia Isarno genitoris præfati Guitardi illius aulæ edificia, et sub consilio ac præcepto Beatissimi ac egregii Præsulis Sanctæ Urgellensis Ecclesiæ Hermenguadi fuerunt a fundamentis eversa, et sicut nunch evidenter patent cuncta reedificata, et multo melius, quam non erant, opitulante Deo restaurata; et hæc edificia ab illo Isarno fuerunt cepta et consumata, et de suis propriis largitionibus accumulata. Deinde longa post spacia, postquam Sanctus Præsul Ermengaudus ab hac patria migravit ad supera regna, et Domnus divæ memoriæ Guilelmus Pontifex post Domnum Episcopum Eriballum successor extitit in almæ Dei Genitricis Sedis Kathedra, invitatus et rogatus à jam dicto Isarno venit in locum illum, et honorifice et legitime consecravit præfatam, quam Isarnus nuper edificaverat sub honore matris Dei, aulam* . . . .
. . . .
Interim dum hæc agerentur, et nimia anxietate animi nostra corda agitarentur, aliud accidit nobis periculum, quod fuit nostrum magnum dampnum. Quia archa, quæ erat in præfata Ecclesia, qua continebantur cuncta Ecclesiæ ornamenta, nostro peccato, nescimus quo pacto aut quo ingenio, nocte fuit ab igne combusta...., et nil evasit quin consumeret ignis preter Ecclesia paupera....,» (VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, ap. XVIII.)

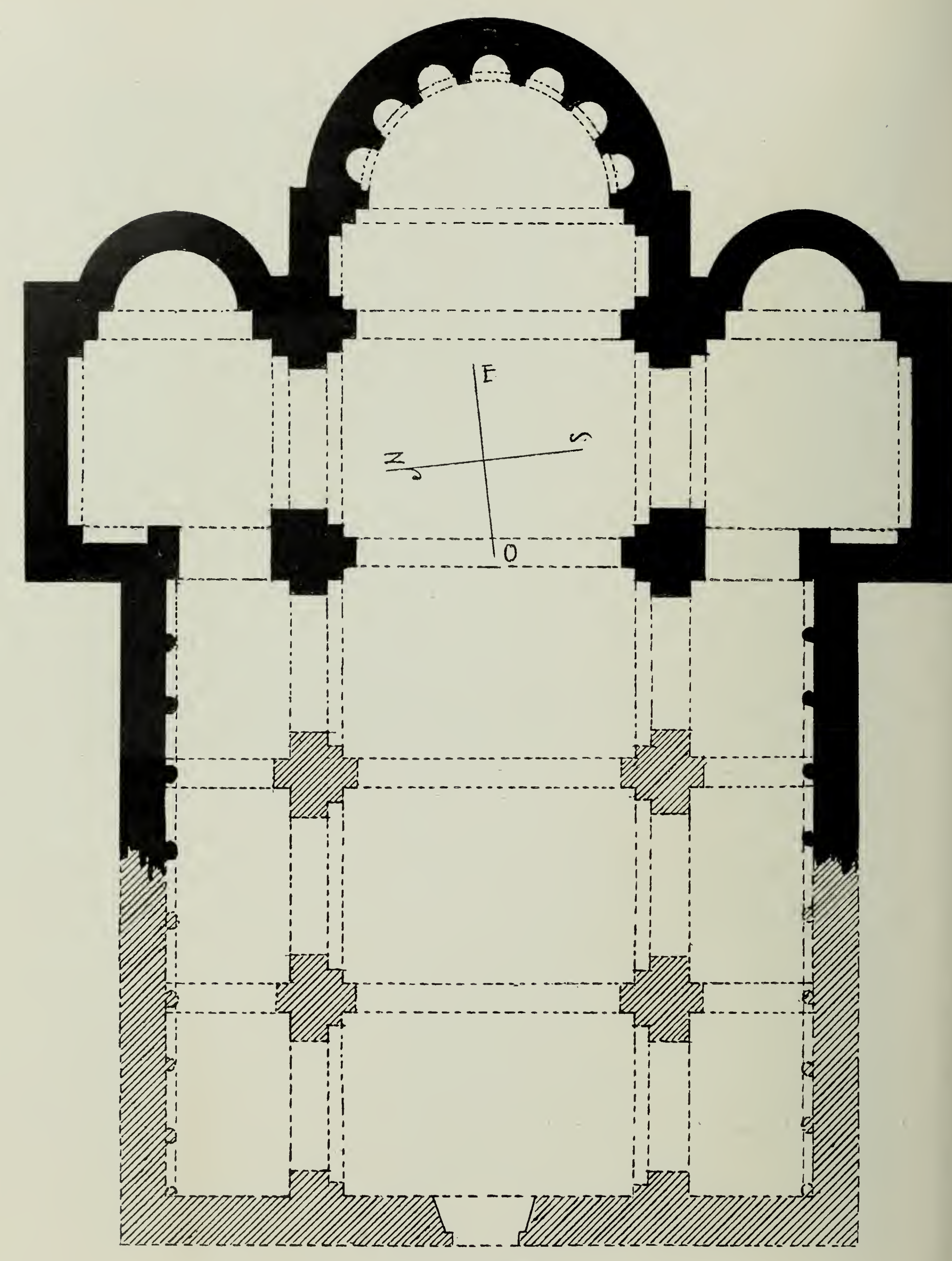

Fig. 121. — Plan de l'esglesia de Santa María de Roses. Escala 1 per 200.

SANTA MARÍA DE ROSES
SANT QUIRSE DE CULERA
SANT MIQUEL DE FLUVIÀ
SANT ESTEVE DE BANYOLES
SANT LLORENÇ DE SOUS

Cal notar un grupu, que 's caracterisa principalment per tenir un *transceptum* marcadament senyalat en el plan y 'ls absis decorats interiorment ab arcades sostingudes per columnes, format per Santa María de Roses, Sant Quirse de Culera y Sant Miquel de Fluvià, les tres situades ben prop del Pirineu y que semblen les més antigues. Estudiarèm al mateix temps els restes de les anàlogues de Sant Esteve de Banyoles y de Sous.

Està situada la primera d'aqueixes esglesies al peu de la montanya de Sant Pere de Rodes, junt al golf de Roses. El document més antich que senyala aqueix monastir es un precepte de Lluis *el Piadós*, en que 's declara la seva independencia; mes sembla que el cenobi no s'establí fins al any 960 pel comte Gaufret d'Ampuries (1), qui la dotà en 976 (2). Hi havia en la montanya dos antichs cenobis que foren destruits pels pagans en temps del emperador Carles y ses terres convertides en erm. Alguns pochs monjos escapats tornaren al lloch de Rodes y hi alçaren una petita esglesia en honor de Deu y Santa María. S'hi refereix després una escriptura del any 995, que publica *Marca*, de permuta d'unes terres (3). La serie d'abats es continua fins a entrat el segle XI, any

Fig. 122. — Absis de l'esglesia de Santa María de Roses. (Fot. Puig y Cadafalch.)

(1) FRANCESCH MONTSALVATJE: *Los Monasterios de la Diócesis Gerundense.* Vol. XIV de las *Memorias Históricas.* Olot, 1904. P. 54.

(2) El P. VILLANUEVA, vol. XIV, p. 235, publica un fragment d'aquesta donació, que en l'any 976 feu el comte Gaufret d'Ampurias y son fill Suniari, bisbe d'Elna: «.....*ad heremum fuit aductum. Tunc vero pauculos Xpianis monachis ex huius loco demigrarunt*: *construxerunt ecclesiam parvulam in honore Dei et Beate Marie, ubi famulantibus Deo exorant usque in presentem diem. Rursum transacto tempore fuerunt ingressi miles fortissimi christiani ex illa montana ad pugna atque deffensione contra paganos cuius montana combuserunt et vinctos christianos minabunt*.....»

(3) *Marca Hispanica,* ap. CXLIV.

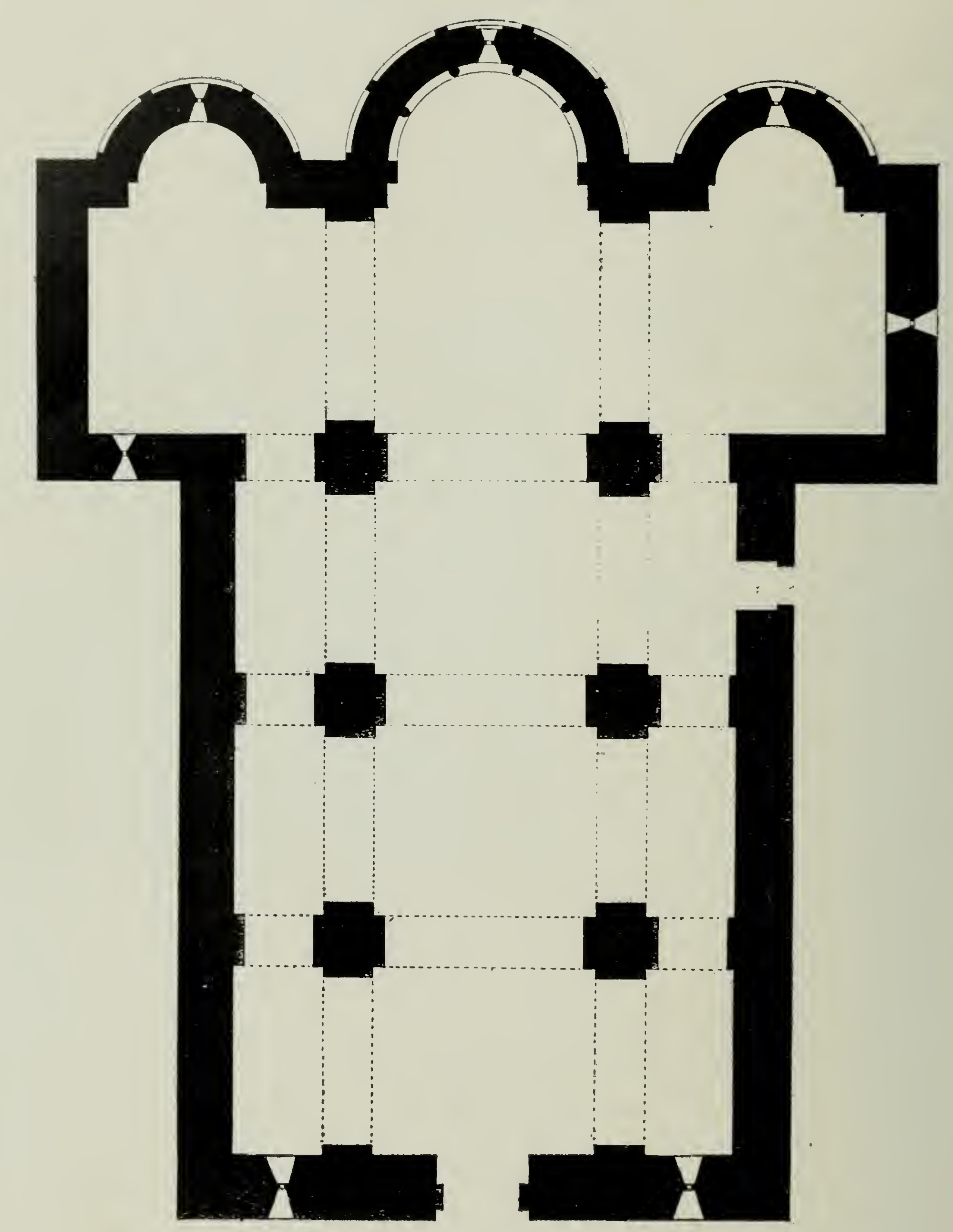

Fig. 123. — Plan de Sant Quirse de Culera. Escala 1 per 200.

1022, en que 's consagra una nova esglesia aixecada sobre la petita esglesiola primitiva (1).

Cal notar en son plan de tres naus (fig. 121), els ninxos del absis prin-

(1) Francesch Montsalvatje: obra y volum darrerament citats, p. 58.

cipal decorats ab columnes, y les arcuacions del interior dels murs de les naus laterals sostingudes també sobre columnes, cas únich a Catalunya d'aqueix element tan comú en diverses escoles de França. Els absis són tambè decorats exteriorment ab arcuacions y bandes (fig. 122). L'esglesia tenia les naus laterals de quart de cercol y reforçades ab archs torals semicirculars. Sembla que no tenia cimbori. Cal notar com a característich del plan la sortida del *transceptum* senyalantse clarament al exterior.

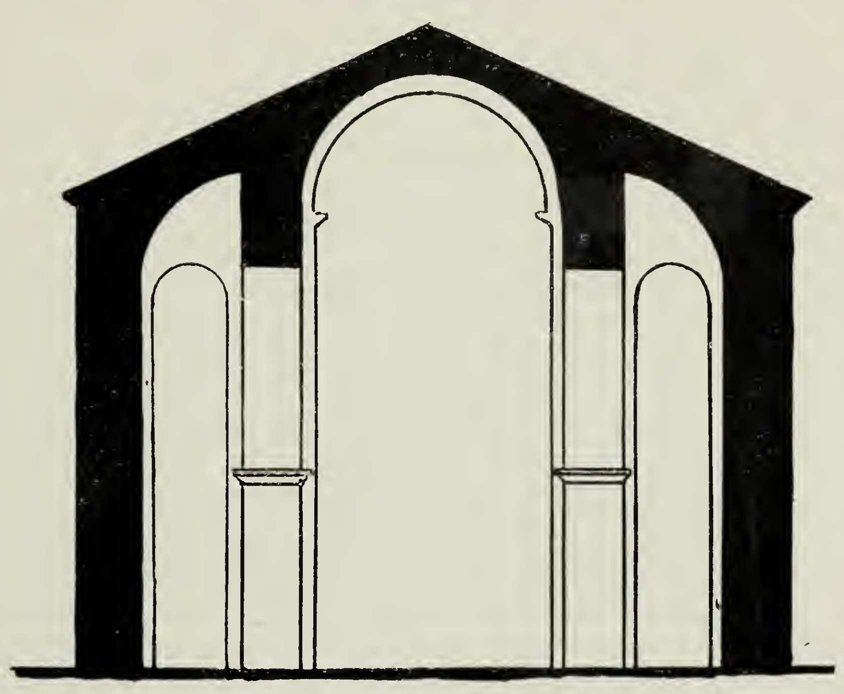

Fig. 124. — Secció transversal de l'esglesia de Sant Quirse de Culera. Escala 1 per 200.

Sant Quirse de Culera está situat no lluny de la ratlla actual de França (1). Es aquest un dels monastirs que conservava la tradició d'una fundació carlovingia. Son origen — diu en Villanueva — es del temps de Carlemany; consta això en la sentencia, d'autenticitat dubtosa segons el propi autor, dada a favor d'aqueixa casa, l'any 844. Contava jo haver trobat aquí — continua — original aquest document, mes ni tan sols hi ha copia d'ell; ab tot, alguna fé mereix la copia del segle XIII que queda a Girona (2). Se té noticia del monastir en l'any 927, en 931 y en 935, per varies escriptures de donació (3). Fou consagrada l'esglesia en 935 publicant l'«*España Sagrada*» l'acta de consagració (4), en la que 's veu que no 's tracta d'una obra nova, sinó de la restauració o reedificació d'un monastir antich. En ella consta com l'abat Manuel emprengué la reedificació, tirant a terra lo inútil de l'esglesia fins als fonaments, refeu els camins y

(1) Vegis sobre aqueix monastir FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VIII citat de les *Noticias Históricas*, ps. 79 y següents y ap. XXIX.
(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. XV, p. 103.
(3) JOSEPH PELLA Y FORGAS: *Historia del Ampurdán*. Barcelona, 1883. Ps. 377 y següents. — FRANCESCH MONTSALVATJE: obra y lloch darrerament citat.
(4) Vegis vol. I, p. 411, y p. 85 del present volum.

les obres útils, les campanes o senys, les robes y vasos sagrats ab el propi treball. Cal notar com l'esglesia estava dedicada a tres Sants, lo que fa possible l'existencia de tres altars. Els documents conserven la memoria d la vella esglesia durant els segles x y xi. Torna a consagrarse l'esglesia en 1123, peró la casi totalitat de la construcció es més antiga. En aqueixa derrera consagració 's parla concretament del altar de Santa María, fundat

Fig. 125. — Absis de Sant Quirse de Culera. (Fot. Falguera.)

en l'esglesiola, devant les portes del monastir (1), que 's traspassa a l'esglesia de Sant Quirse; d'aqueixa esglesia no s' en fa menció en la primera consagració. Té aqueixa capella l'aspecte de les obres construides en el segle xii.

La planta es en forma de basílica de tres naus que terminen en un transcepte marcadament senyalat, en el que s'obren un absis principal tan ample com la nau central y dos més petits corresponents també ab les naus laterals (figs. 123). Les naus laterals són ab voltes de quart de

(1) «*Altare quoque sancte Marie quod fundatum fuerat in ecclesiola ante januas ipsius monasterii in ecclesiam sancti Cirici transtulimus et in honorem sancte Marie consecravimus, ut ibi a monachis et ab omni populo honorabilius habeatur et teneatur perhenniter.*» (Francesch Montsalvatje: vol. VIII citat de les *Noticias Históricas*, ap. XXXI. — Villanueva: obra citada, vol. XV, p. 104 y ap. XXX.)

círcol, reforçades per archs semicirculars (fig. 124): una motllura decorada d'escachs senyala 'l rasament de la volta. L'absis principal es adornat per quatre columnes que sostenen la cornisa. La fatxada y murs laterals són llisos com en les obres més antigues (fig. 126). «Ab ruines—diu en Pella —fabricaren en el segle X un claustre ombrívol, baix y informe; queden d'ell restes d'archs que semblen estretes finestres, columnes y capitells que no mereixen nom per no tenir figura, si no es tosca y primitiva.» El claustre de Culera mostrava ja les ruines en varies parts en el segle XV, segons consta en els llibres de visita dels benedictins catalans (1). Ses columnes sostenen capitells mensuliformes comuns en l'època.

Fig. 126.—Fatxada de Sant Quirse de Culera. (Fot. Falguera.)

L'esglesia de Sant Miquel de Fluvià, avuy al costat del ferrocarril de Portbou a Barcelona, fou consagrada en l'any 1066, després d'haverho sigut el lloch, y fitat ab creus en 1045 (2).

La planta de l'esglesia de Sant Miquel, de l'antiga abadía de benedictins, junt al riu Fluvià, es de tres naus, tres absis y creuer (fig. 127). La volta de la nau central es de canó semicircular ab archs torals; la de les naus laterals, de quart de cercle, molt més baixes que la central.

L'obra durà vint anys, més que per dificultats de la construcció, per plets ab Guillem de Fenolleras, que discutia la propietat del terreno aont s'emplaça l'esglesia. Lo fet en aqueix període fou posteriorment reformat; mes en queda probablement el conjunt del plan y els absis, en que clarament s'hi veu el romànich del primer període ab les finestres obertes en el segle XII (fig. 128). O bé l'obra fou consagrada abans de terminarse, o bé la ruina obligà a referla, ja que en plena època romànica fou obgecte d'una

(1) *Arxiu de la Corona d'Aragó*. Sala de *Monacals*, llibre de visita de l'any 1441, fol. 45. Nota de PELLA Y FORGAS: obra citada, p. 378.

(2) JOSEPH PELLA Y FORGAS: obra citada, p. 399. — FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. IX, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 45 y següents.— VILLANUEVA: obra citada, vol. XIV, p. 152. — *Marca Hispanica*, ap. CCXXVIII.

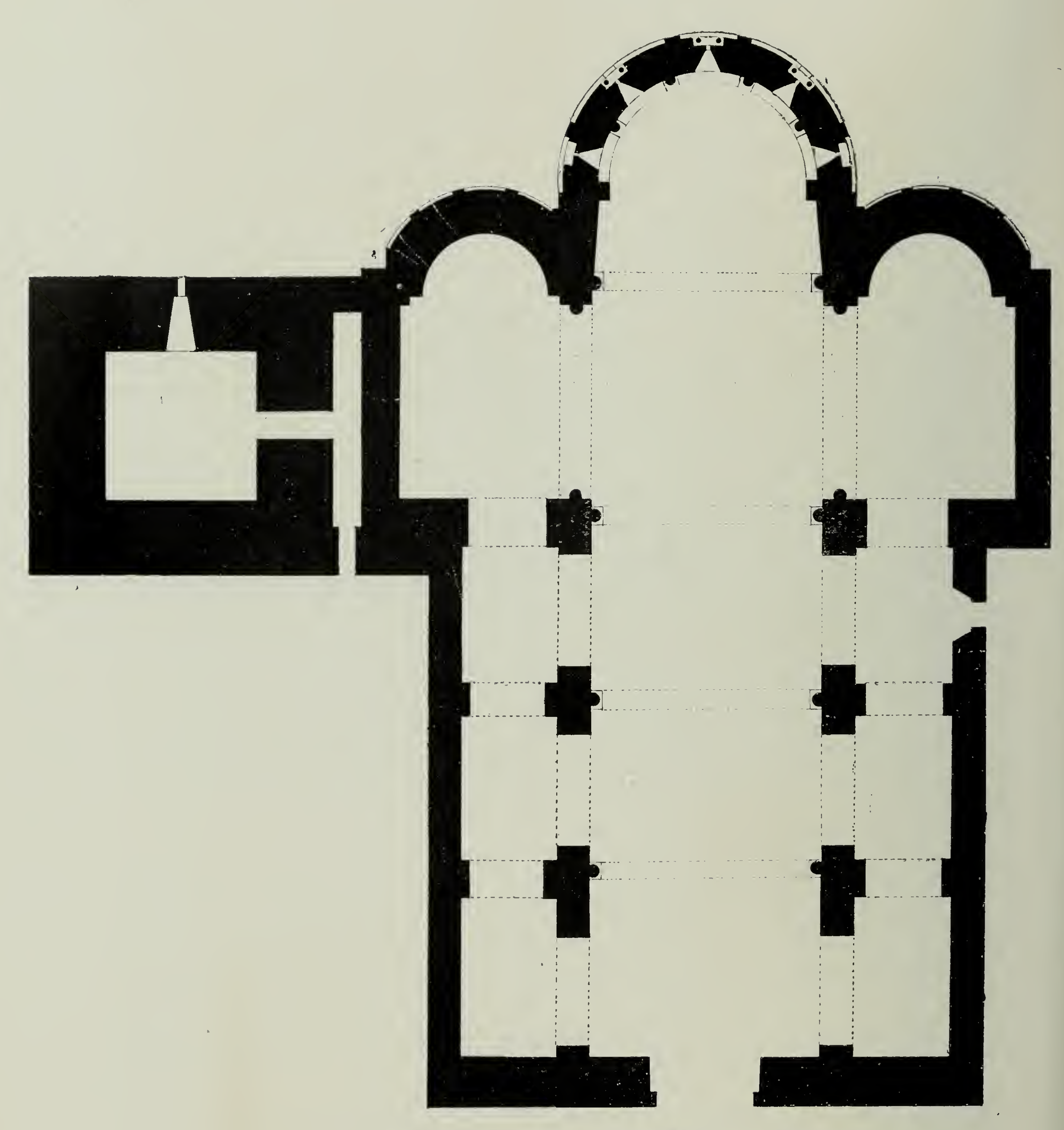

Fig. 127. — Plan de l'esglesia de Sant Miquel de Fluvià. Escala 1 per 200.

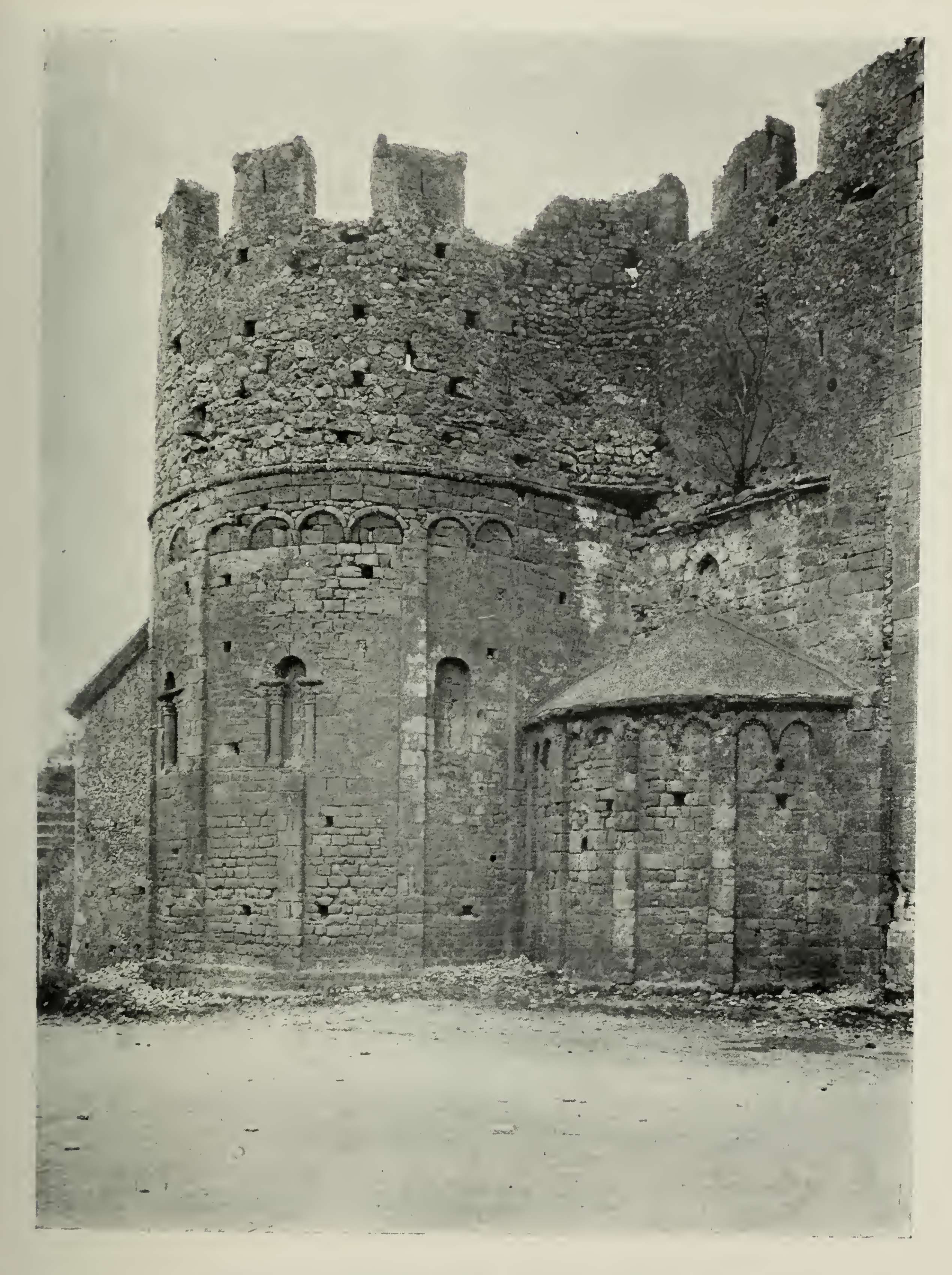

Fig. 128. — Absis de Sant Miquel de Fluvià. (Fot. Mas.)

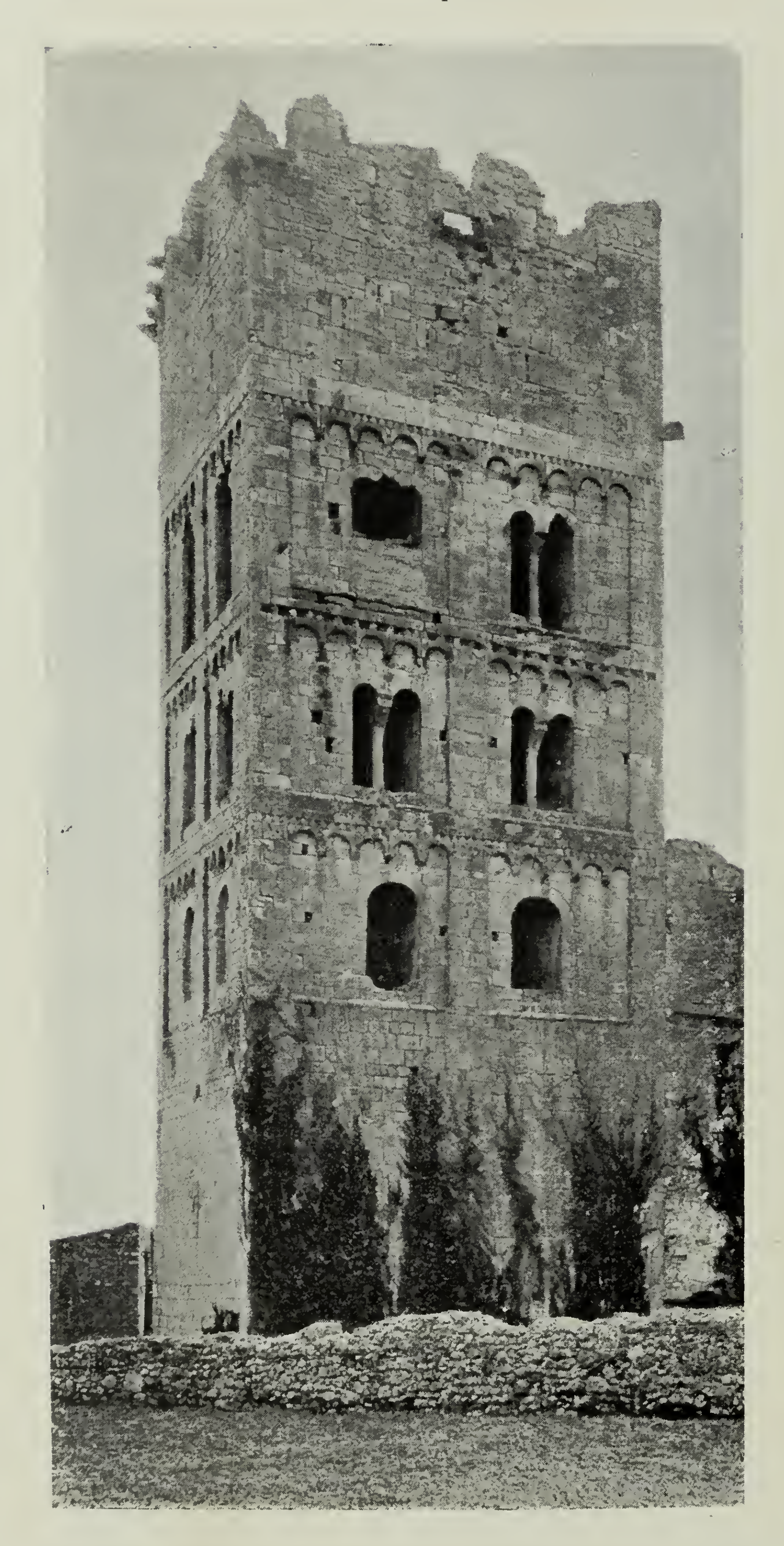

Fig. 129. — Campanar de Sant Miquel de Fluvià. (Fot. Mas.)

restauració, que s'extengué a una gran part de l'esglesia, com ho indiquen les columnes adossades als pilàns, y es patent en l'absis central, en el que una finestra trenca una de les faixes lombardes primitives (figura 128). El mateix campanar té un aparell més perfecte que 'ls de Ripoll, Cuixà, Vich y Girona, indicant una època en que s'ha verificat la transformació del nostre romànich (figura 129). L'obra més tart fou encara obgecte de reformes: el tercer arch toral de la nau central es ja del segle XIII, segons en Montsalvatje (1); el del chor, del XIV, y la fatxada començada el XV, se terminá l'any 1533, segons indica l'inscripció de la portada.

Cal fixarnos aquí especialment en l'obra dels absis de petit aparell ab arcuacions y faixes lombardes, una de les que ha estat interrompuda per una finestra ab columnes. La finestra correspon a l'obra general de l'esglesia del segon període romànich, mentres que 'ls murs dels absis són del període primer, ob-

(1) Vol. XIV, citat, de les *Noticias Históricas,* ps. 113 y 114.

Fig. 130. — Esglesia del Monastir de Sous. (Fot. Montselvatje.)

gecte d'aqueix volum. Es aquesta esglesia exemple de superposició de les dos èpoques a tenir en compte pera la cronología.

Tipu anàlech a aquest devia ser l'esglesia de Sant Esteve de Banyoles. Pels datos que sobre aqueix monastir han publicat els autors, se suposa fundat a fins del segle VIII (1). «L'estat en que 's trobava llavors aquell terrer, — diu en Merino en el vol. XLIII de la *España Sagrada*, — el sabem per un diploma de Ludovich *el Piadós*, que no es original, sinó una còpia coetània, autèntica y autorisada en deguda forma. La copià Baluzi y imprimí en una edició dels Capitulars dels reys de França, en l'apèndix, pàg. 1424, n.º 41. Per ell ens consta que 'l comte Rampus feu present al rey que cert varó religiós anomenat Bonitus, havent rebut del comte Odiló un lloch erm que s'anomenava Banyoles, aont antigament habia existit una esglesia, començà a conreuarlo ab son treball, y fundà una esglesia en honor del protomàrtir Sant Esteve, fent habitacions pels monjos y acullíment o alberch pels pobres.» Son successor, anomenat Mercoral, lograà posar baix la protecció del rey el monastir. El diploma que 's conserva a Banyoles, es datat aixís: «*...Data tertio Idus Septembris anno Christo propitio nono imperii domini Ludovici piissimi Augusti, indiccione prima. Actum Attiniaco palatio regio in Dei nomine feliciter. Amen*», data que correspon al any 822.

(1) VILLANUEVA: obra citada, vol. XIV, p. 240 y següents. — MERINO: vol. XLIII de la *España Sagrada*. Madrid, 1819. Ps. 327 y següents y ap. I. — FRANCESCH MONTSALVATJE: *Geografía histórica del Condado de Besalú*, Olot, 1899. Vol. X de les *Noticias Históricas*, ps. 133 y següents.—PERE ALSIUS: *Ensaig històrich sobre la vila de Banyoles*. Barcelona, 1872. Ps. 33 y següents. Vegis vol. I, p. 411.

L'esglesia de Sant Esteve de Banyoles se consagrà en l' any 889 (1). En 957 se tornà a consagrar, per haver cremat els pagàns la primitiva esglesia (2). L'esglesia fou reedificada y fou obgecte d'una altra consagració en l'any 1086 (3).

La segona acta de dedicació del any 957, parla d'una esglesia admirablement construida del parament a la coberta, de cals y pedra treballada, que havia en altres temps sigut cremada pels nefandos pagàns, que no hi deixaren lloch cobert (4). Se conserven restes d'un front del transcepte decorat d'arcuacions, d'un mur lateral de la nau del costat nort y del basament del campanar. Aqueixos elements sembla requereixen pera enllaçarse un plan en forma de basílica semblant al de les esglesies de Roses, Culera y Sant Miquel de Fluviá; que seria la consagrada en 1086, aprofitant més o menys elements de la primitiva construcció.

A l'esglesia de Roses s'hi agrupa naturalment, per la disposició de son absis ornat ab columnes y per l'estructura de ses voltes, l'esglesia del monastir de Sous, situat en la montanya de la Mare de Deu del Mont. En 872, els monjos benedictins de Sant Aniol de les Agulles, havien aixecat una esglesia en aqueix lloch, segons se despren d'un diploma de Carles *el Calvo*, a favor del abat d'aqueix monastir. En l'any 898 se cita la *cella Sancti Laurentii*, y en 922, l'abadía *(abbatiam)*. Un testament del ma'eix any y una butlla del 1002 parlen de Sant Llorenç *super Bebita, que est supra castrum Bebita* (Beuda). Altres testaments del 1020, del 1034 y posteriors fan llegats al *Cænobium Sancti Laurenti*. Un abat d'aqueix monastir, anomenat Tassi, assisteix l'any 1068 a un concili celebrat a Girona (5).

«L'absis—diu en Montsalvatje, parlant d'aqueixa esglesia (6)—ens dóna una idea complerta de les tres naus del edifici, y en el que encara poden veures'hi, en sa part interior, sis senzillíssimes columnes de pedra». Queden restes d'una galería del claustre, d'una sola fila de columnes de período posterior.

(1) *Marca Hispanica*, ap. XLIX. Vegis p. 93 del vol. I.
(2) Id. íd., ap. XCIII.
(3) Id. íd., ap. CCCI.
(4) Vegis vol. I, p. 414 y p. 85 del present volum.
(5) Francesch Montsalvatje: *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y diócesis de Gerona*. Vol. XVII de les *Noticias Históricas*. Olot, 1909. Ps. 168 y 169.
(6) *Ridaura y su monasterio de Sta. María*. Vol. IV de les *Noticias Históricas*. Olot, 1892. P. 119.

Fig. 131. — Absis de Sant Llorenç del Munt. (Fot. Rocafort).

XI

ESGLESIES AB PLAN DE BASÍLICA Y AB CIMBORI

Entre les basíliques romàniques del grupu que 'ns ocupa y que han arribat fins a nosaltres, n'hi ha algunes en les que en el centre del creuer, devant del absis, s'hi aixeca la cúpula formant el cimbori. Hem senyalat ja la rudimentaria cúpula de l'esglesia de Sant Vicenç de Cardona, construida de 1020 al 1040; mes es lo cert que la costum no 's generalisà. Sols quatre basíliques podem citar ab aqueixa disposició: Sant Llorenç del Munt, que pertany al art perfecte ab que fou aixecada l'esglesia de la Colegiata de Cardona, y que sembla es reflexe de la seva escola, però que no 's consagrà fins a 1064, degut potser a lo aspre del lloch; Gualter, que no era comen-

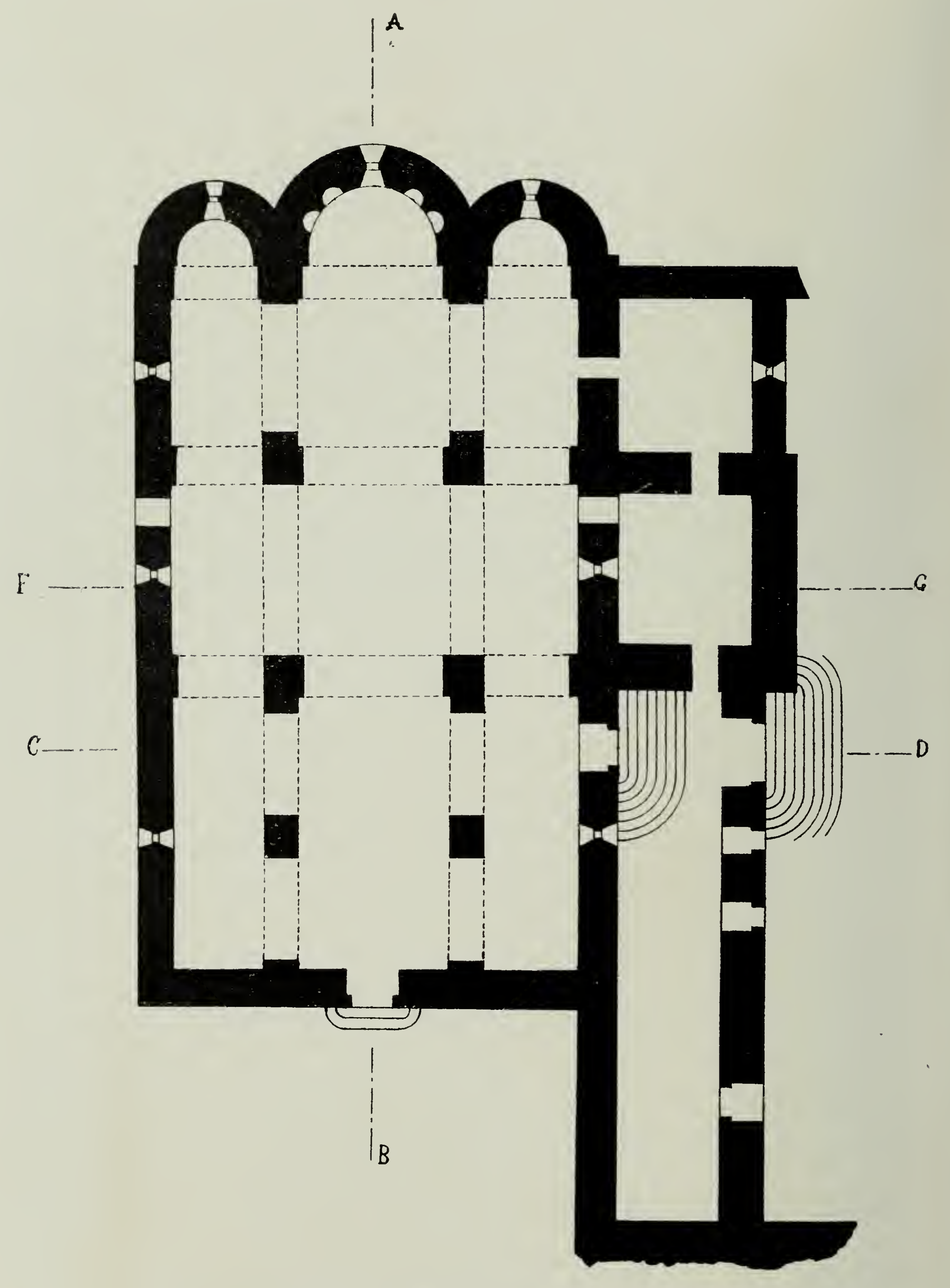

Fig. 132. — Plan de Sant Llorenç del Munt. Escala 1 per 200. (Rogent y B. Bassegoda.)

çada en 1069, y s'acaba ja ab els procediments del segon grupu que caracterisa al segle XII; Sant Miquel de Cruilles, qual data no es fàcil precisar documentalment; y la d'Amelie-les-Bains, al Rosselló, (a que 's refereix una acta de consagració de 1061), qual plan y cimbori tenen caràcters especialíssims.

Fig. 133. — Frontispici de Sant Llorenç del Munt. (Fot. Rocafort.)

El grupu presenta certs caràcters comuns: totes tenen les voltes de canó semicirculars, reforçades generalment per medi d'archs torals; quasi totes tenen ben marcat al exterior el transcepte; y totes són en general obres cuidades, que senyalen ja una època avençada del segle XI.

Representen una reproducció occidental en el segle XI de les basíliques que 's construien a Orient en els segles V y VI; un record arcaich intermig entre les primitives basíliques ab cúpula, qual pes era estrebat per voltes de canó paraleles a la nau, y les altres posteriors en que la cúpula s'aixecava al centre del plan en forma de creu. Hem citat com a exemple d'aqueixa forma intermitja a Orient, l'esglesia de Skripu que una inscripció data en l'any 874, ja que a l'esglesia de Skripu corresponen les nostres basíliques en més o menys grau. Ab una gran analogía Sant Llorenç del Munt, en que la cúpula es quasi centrada al temple, dividintlo la creu formada per la nau major y el transcepte ab una simetría quasi comparable a les esglesies bisantines dels segles X y XI; ab menor semblança les de

Sant Miquel de Cruilles y Gualter, en que la cúpula es immediata al absis com sobreposada a una basílica occidental ab transcepte del tipu de les de Sant Quirse de Culera o Santa María de Roses (1).

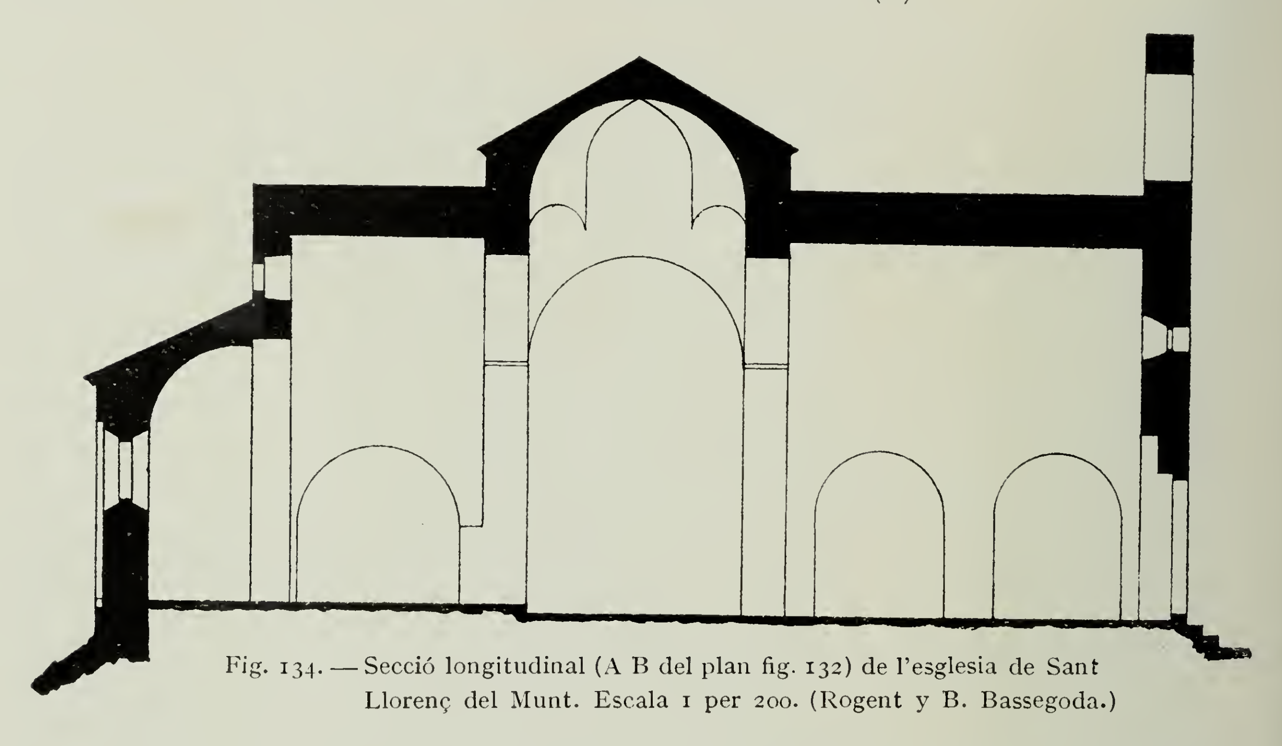

Fig. 134. — Secció longitudinal (A B del plan fig. 132) de l'esglesia de Sant Llorenç del Munt. Escala 1 per 200. (Rogent y B. Bassegoda.)

SANT LLORENÇ DEL MUNT

El monastir de Sant Llorenç del Munt, sobre Terrassa, està situat dalt la montanya escalonada, que s'aixeca en el cor de la Catalunya vella en un cap de la comarca del Vallès.

L'escriptura de fundació del monastir de Sant Llorenç alguns la daten en 872 (2). Varis documents posteriors donen noticies d'aqueix antich cenobi, situat dalt la montanya de Sant Llorenç, pariona de Montserrat, a uns 1,116 metres d'altitut. Un d'ells es una donació al monastir, que feu Emerencia, en les Kalendes o primer dia de desembre del any XII del rey Lluis Transmarí, de França (947), consistent en una finca anomenada *Casal del Bosch*, en el terme de Llatera, parroquia de Sant Llorenç Savall (3). El comte Borrell de Barcelona li fa una donació en 973 (4) y el cita el Precepte de Lotari pel monastir de Sant Cugat en 988 (5). Parla d'una basílica de Sant Llorenç existent en el cim de la montanya, l'escriptura de venda d'unes terres feta pel Monastir de Sant Cugat als comtes de Barcelona, a fi

(1) DIEHL: obra citada, ps. 91 y 412.
(2) BALARI: obra citada.
(3) PUJADES: obra citada, vol. VII, p. 84.
(4) *Marca Hispanica*, ap. CXIV.
(5) Id., íd., ap. CXXXVII.

de construir el claustre del antiquíssim monastir de benedictins, de la ciutat comtal (1). En 1052 compra el monastir de Sant Llorenç a la Sèu de Barcelona l'esglesia de Sant Esteve de Castellar; era 'l moment de prosperitat del monastir y el moment de la construcció de l'esglesia. Aquesta no fou consagrada fins a 1064 (2), a petició del comte Ramon Berenguer y

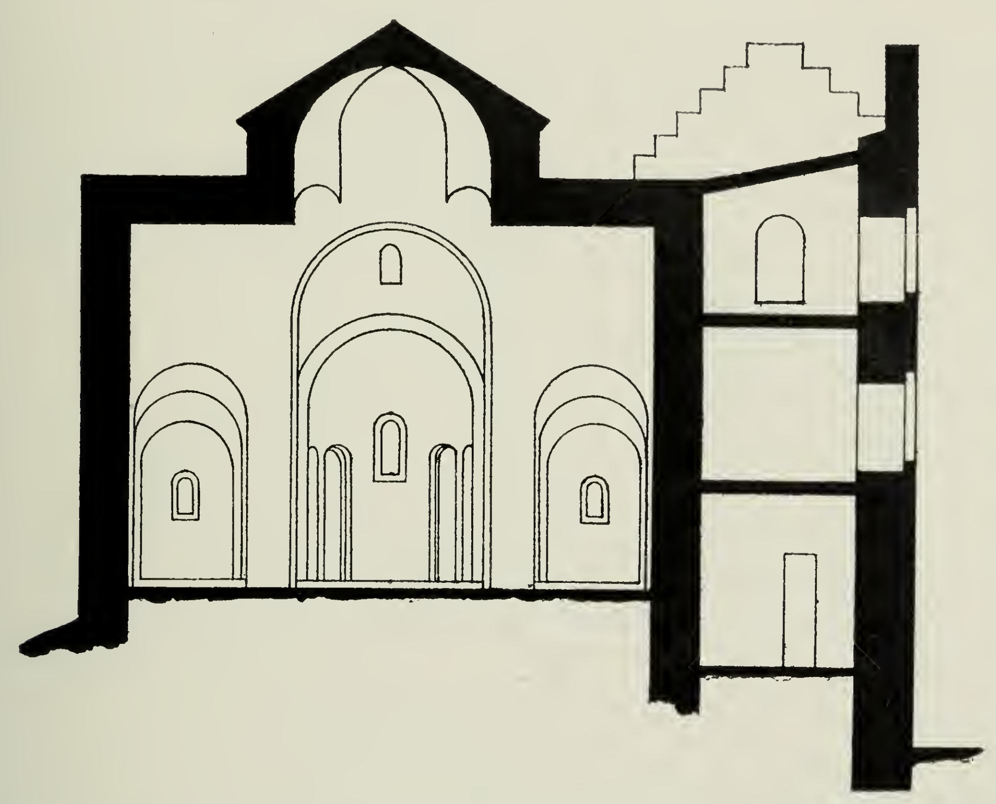

Fig. 135. — Secció transversal (F G del plan fig. 132) de l'esglesia de Sant Llorenç del Munt. Escala 1 per 200. (Rogent y B. Bassegoda.)

sa muller la comtesa Almodis, y del abat de Sant Llorenç, «en el cim de la montanya sobre Terrassa». Era difícil fer ascendir, dalt l'escabrosa montanya, als bisbes y als poderosos que asistien a aqueixes cerimonies. La festa degué retardarse cercant el moment propici. La disposició de la seva fàbrica y tots els detalls, l'assimilen a la de Sant Vicenç de Cardona, tipu de construcció que 's perpetúa fins a les derreríes del segle.

No queden en el cenobi rastres de les obres anteriors a l'esglesia consagrada en 1064. Aqueixa presenta una gran unitat de construcció, podentse distingir les obres adherides, com el campanar terminat modernament en

(1) Vegis p. 55.
(2) *Marca Hispanica*, ap. CCLV.

forma escalonada. En Rogent (1), cita restes de murs més antichs sense importancia, trobats en l'absis.

El plan es el de basílica de tres naus, ab un creuer senyalat per pilans més reforçats que aguanten un cimbori sobre trompes de la forma usual catalana (fig. 132). El creuer està quasi al centre de l'esglesia, com en les es-

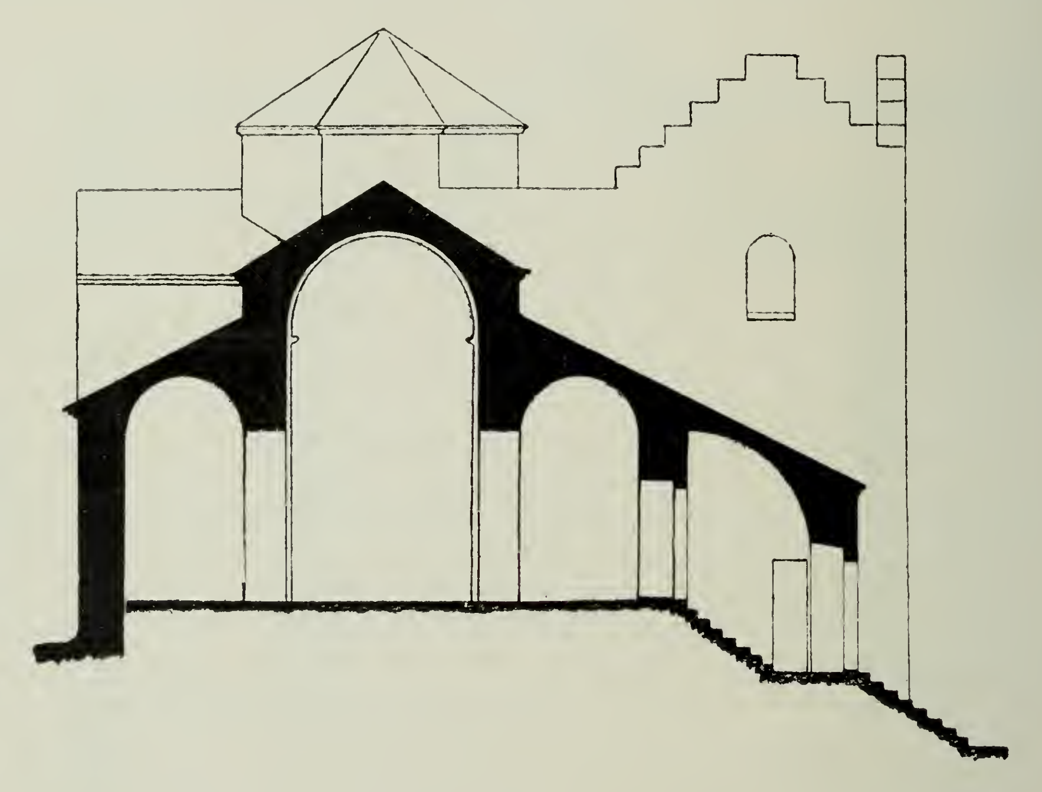

Fig. 136. — Secció transversal (C D del plan fig. 132) de l'esglesia de Sant Llorenç del Munt. Escala 1 per 200. (Rogent y B. Bassegoda.)

glesies del segon període bisantí. L'esglesia està construida ab pedra de la mateixa montanya, una mena de pedra esmoladora roja, y es de petits carreus rústegament desbastats. En tot l'edifici sols hi ha una llinda del portal major que 's distingeixi per ses dimensions (fig. 133) (2). La volta està formada per rosques de rebla, qual espessor, relacionat ab el dels murs de les naus es d'un a dos; la cúpula es vuitavada regular, ab marcada tendencia a convertirse en la part superior en superficie esfèrica. Les voltes de les colaterals són semicirculars, sens archs torals a escepció de sota la cúpula (figs. 134 y 136). Els dos pilans que aguanten les arcades són

(1) *Monasterio de San Lorenzo del Munt. Anuario para 1900, publicado por la Asociación de Arquitectos de Cataluña.* Barcelona, p. 71.

(2) Vegis la monografía citada de l'Elíes Rogent, p. 79. — Anton Vergés y Mirassó: *Sant Llorens de Munt. Son passat, son present y venider.* Barcelona, 1871.

Fig. 137. — Sant Miquel de Cruilles. (Fot. Falguera.)

senzillament rectangulars com en les basíliques antigues. En la finestra absidal de Sant Llorenç del Munt, hi ha combinades dovelles d'arenisca roja ab les de calça. Els paraments laterals exteriors, segueixen igual sistema. En l'absis hi ha quatre ninxos iguals, sense que n'hi hagi actualment en el centre, com en altres esglesies romàniques coetànies (fig. 135). La porta exterior es senzillíssima, presentant senyals d'una porxada que l'aixoplugava, en les carteles existents encara (fig. 133). Cal notar que la nau central es convergent cap al absis. La planta sembla, segons D. Elíes Rogent,

Fig. 138. — Sant Miquel de Cruilles. (Fot. Montsalvatje.)

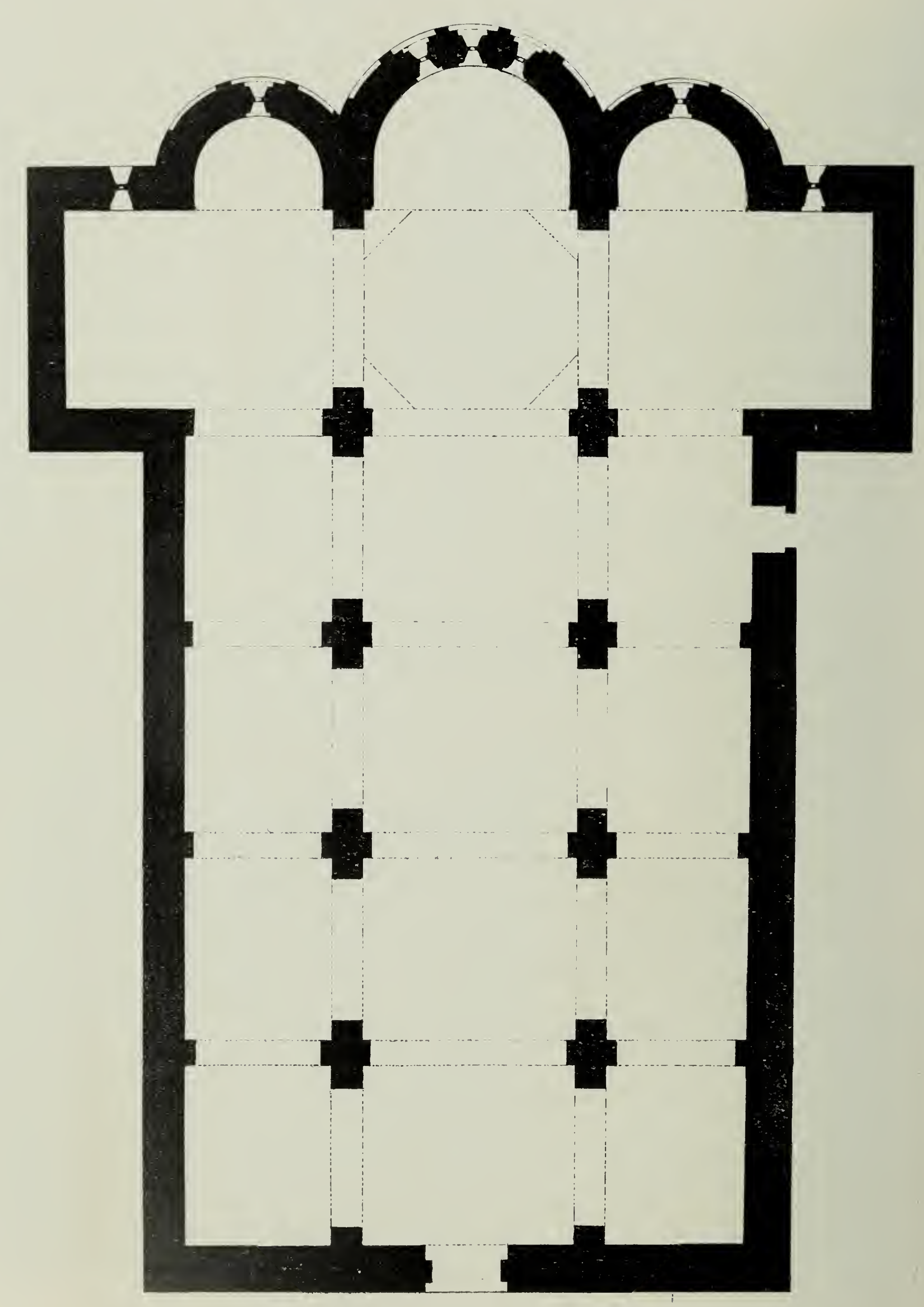

Fig. 139. — Plan de l'esglesia de Sant Miquel de Cruilles. Escala 1 per 200.

una reducció, a una meitat, de l'esglesia de Sant Cugat del Vallès; mes deu advertirse que l'actual esglesia de Sant Cugat es segurament posterior a la que descrivim, sense que això vulgui dir que no hagi pogut aixecarse sobre els fonaments y els pilans d'altra de més antiga.

SANT MIQUEL DE CRUILLES

L'esglesia fou consagrada l'any 904 (1). Un document del any 1097, cita el priorat benedictí de Sant Miquel de Cruilles (2). Torna a citarlo un document, actualment en l'arxiu d'Hisenda de Girona, de 1114, en que se li subjecta l'esglesia de Santa Eulalia de Cruilles, parroquia del poble del mateix nom, consagrada en 1062 (3).

El plan de l'esglesia es de basílica, de tres naus cobertes ab volta de canó semicircular, ab cúpula central sobre trompes (fig. 139).

Les naus eren més llargues en sa primitiva construcció, ja que al derruirse el primer tram de l'esglesia, no va tornar a reedificarse, alçantse una segona fatxada y servintd'atri la part derruida (fig. 137) (4). Una part de la nau sembla obra posterior. El claustre era senzillíssim, ab capitells mensuliformes. La sala capitular y les cel-les ocupaven el costat S. del monastir.

Fig. 140. — Absis de l'esglesia de Gualter. (Fot. Guasch.)

ESGLESIA DEL MONASTIR DE GUALTER

El monastir de Gualter, citat sovint ab el nom de Ponts en els documents, està situat a les vores del riu Segre, no lluny de la vila de Ponts, en l'antich comtat d'Urgell.

Era una vella possessió del monastir de Ripoll, citada ja en la carta de dotació de Vifret de 883 (5). En 1069, Armengol IV fa una donació al monastir de Ripoll, pera edificar un monastir en les vores del Segre, prop de Ponts (6), en un lloch dedicat ja de temps al culte, desitjant reedifi-

(1) Franceschi Montsalvatje: vol. XIV, citat, de les *Noticias Históricas*, pàgina 142.
(2) Balari: obra citada, p. 682.
(3) Franceschi Montsalvatje: obra y vol. darrerament citat, p. 146.
(4) Id., íd., p. 141.
(5) *Marca Hispanica*, ap. XLVI.
(6) Joaquim Miret y Sans: *La casa condal de Urgel en Provenza. Boletín de la*

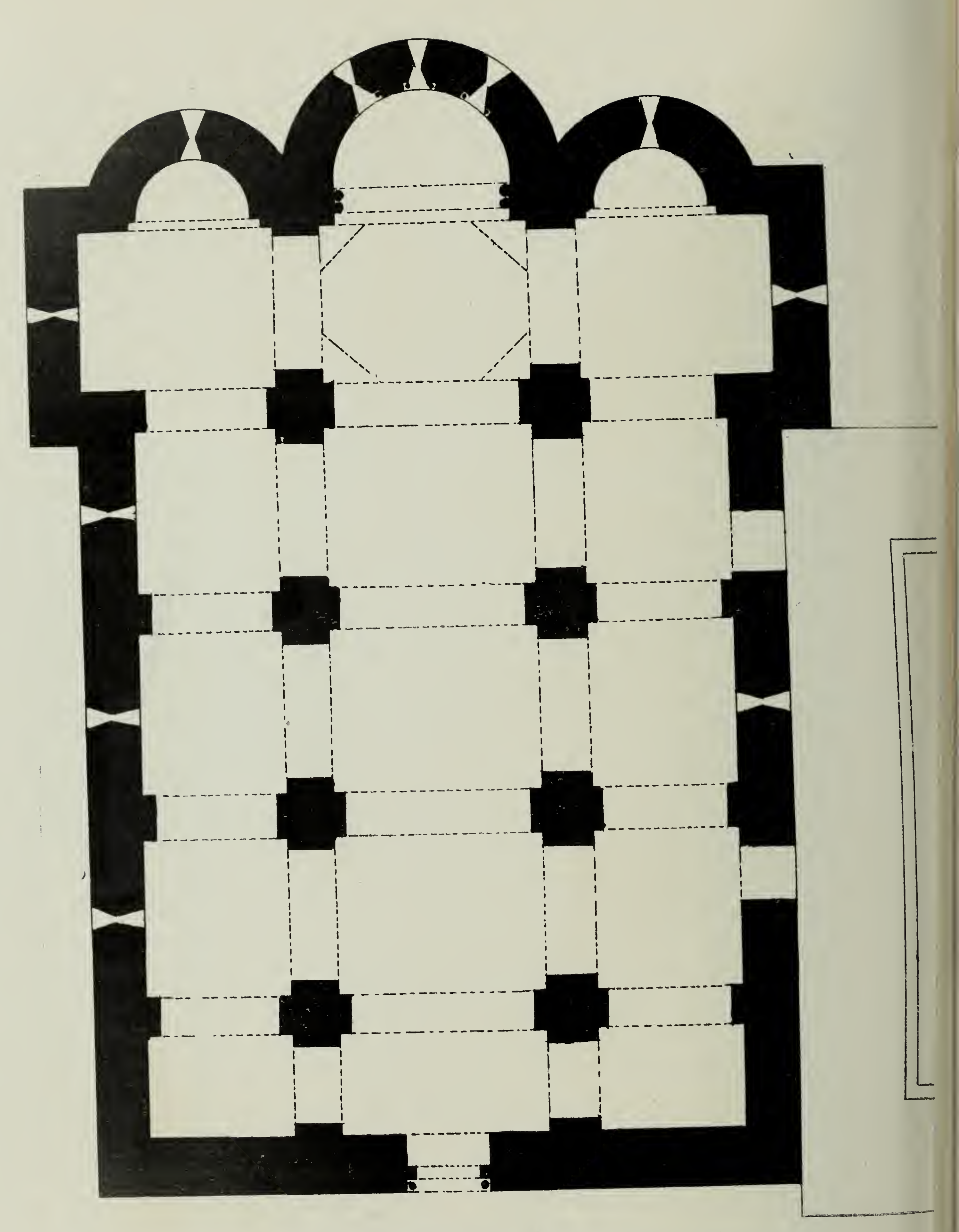

Fig. 141. — Plan de l'esglesia de Santa María de Gualter. Escala 1 per 200.

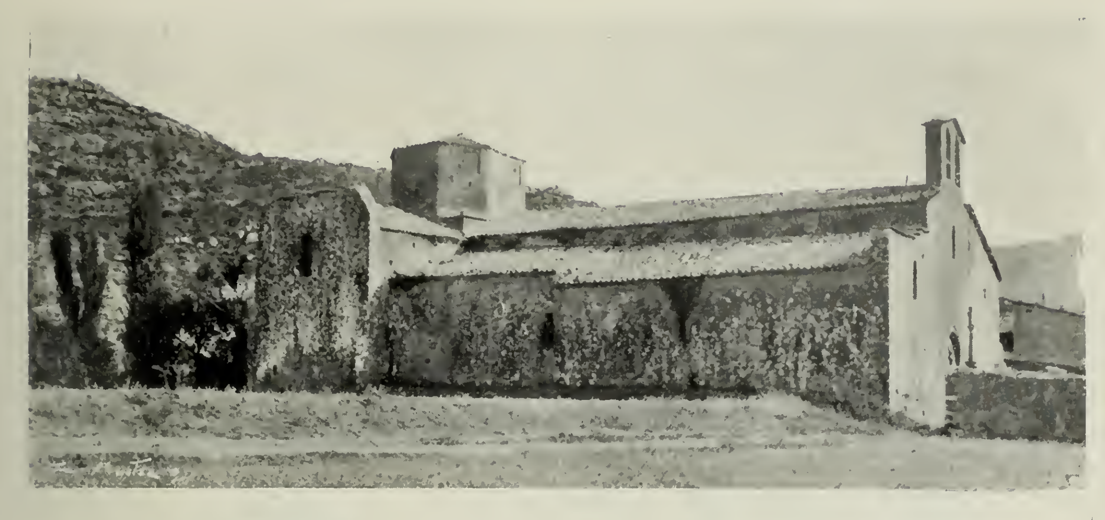

Fig. 142. — Esglesia de Santa María de Gualter. (Fot. Puig y Cadafalch.)

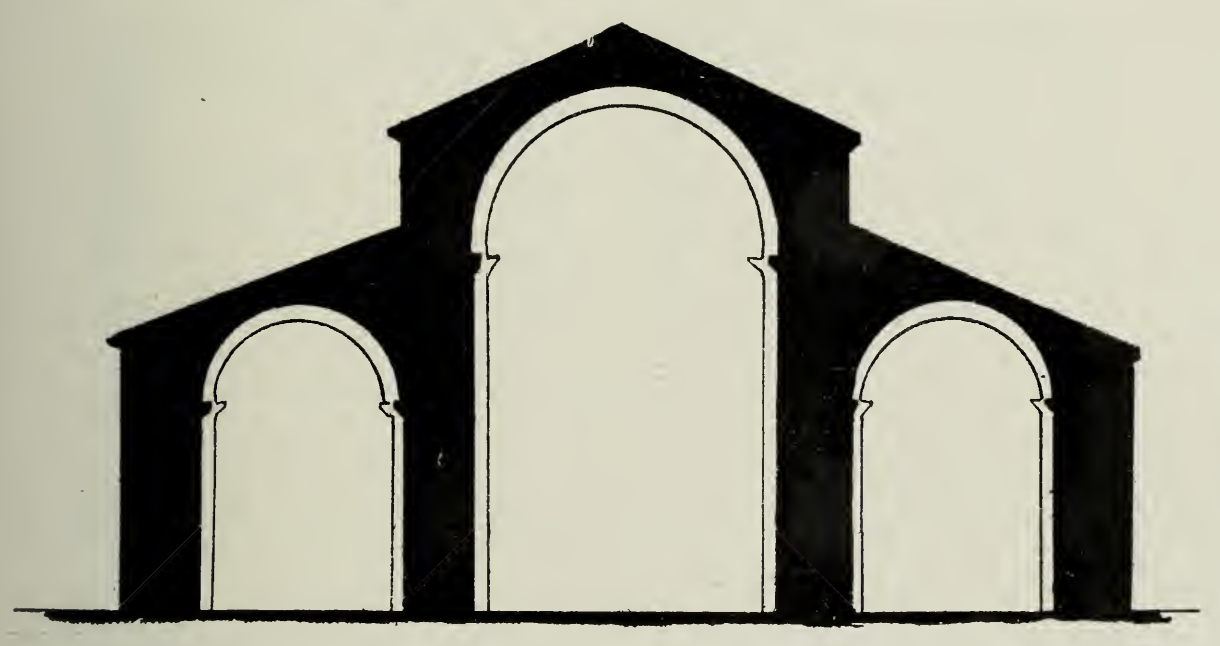
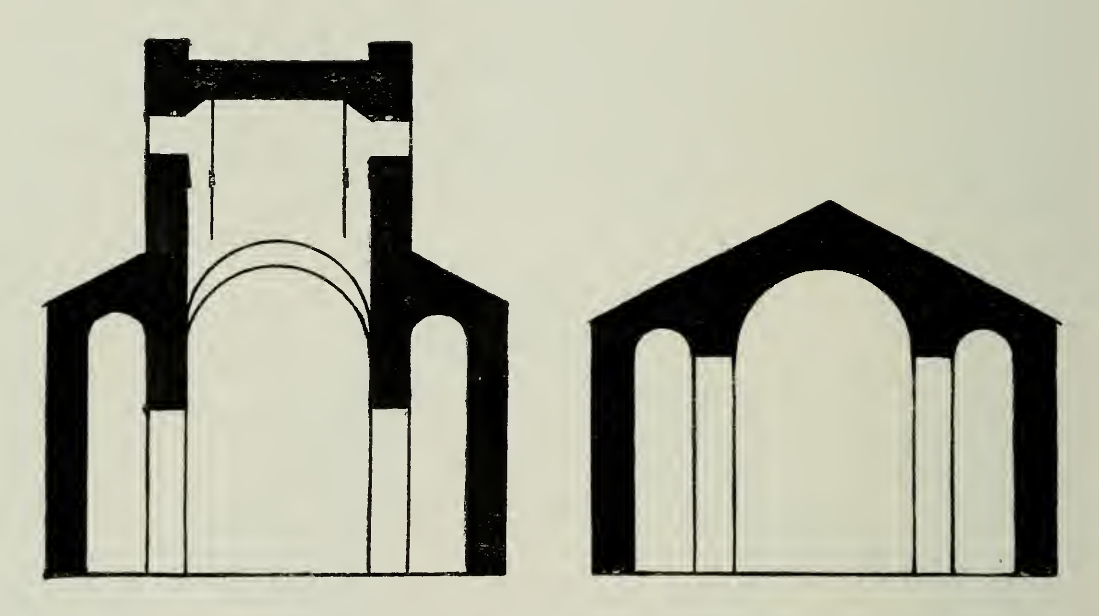

Fig. 143. — Secció transversal de l'esglesia de Gualter. Escala 1 per 200.

carlo aleshores de faysó nova *(novo scemate)*. L'obra dura llarch temps; la represa de la construcció 's nota clarament en els últims trams, en el diferent aparell de la volta feta de carreus ben treballats prop la fatxada,

Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Vol. II. Barcelona, 1903-1904, ps. 32 y següents. Publica aquesta donació l'Apèndix CCLXXV de la *Marca Hispanica*. En ella diu el comte «*dominæ meæ Mariæ monasterium construere volo de rebus meis propriis in locum quem vocant Gualter juxta fluvium nuncupatum Sicoris..... Prædictus autem locus antiquitus ab incolis mater Ecclesia honoris gratia vocitatus est, sed nunc vetustate nimia quadam parte consumptus extat. Hunc ergo locum ego præfatus Ermengaudus Comes reædificare et novo scemate exaltare, honorare, vel opibus ditare cupiens...*»

de troços de lloses y llambordes prop del absis. La faysó nova era l'obra de pedra picada que gradualment s'introduia en l'arquitectura en contraposició del carreu rústech fins llavors usual; el nou istil era 'l del segle que s'acostava ab ses innovacions en la construcció, ab la restauració de l'escultura, ab nova introducció de la columna com a element principal de la decoració del edifici. Els dos istils, el vell y el nou, el del segle que acaba

Figs. 144 y 145. — Seccions transversals de Sant Quintí dels Banys d'Arles. Escala 1 per 200. (Ratheau.)

y el del que comença, estàn l'un al costat de l'altre en l'esglesia de Gualter. No 's troba la seva consagració fins molt enllà en temps del comte Armengol VIII, d'Urgell, mort en 1208 (1).

El plan de l'esglesia es de tres naus ab creuer y cimbori (fig. 141). La nau central està coberta per una volta de canó seguit nn xich apuntat, y en les colaterals el canó es semicircular (fig. 143). Els murs y archs torals són de pedra de fil d'apàrell molt cuidat. El tram immediat al creuer, té finestres obertes en el gruix de la volta, de dimensions molt reduides, en els següents són òculus, y en el tercer y quart, no s'hi presenten obertures. L'obra fou començada per l'absis; d'allí fins al primer tram, les voltes són de rebla y s'hi noten clarament les marques de la post del cindri; els restants trams són de pedra picada. Aquestes són més apuntades, essent d'igual forma els archs torals. L'absis es interiorment decorat d'arcades baixes, sota les

(1) MONFAR: *Historia de los Condes de Urgel.* Barcelona, 1853. Vol. I, p. 429.

finestres, ornament representat sovint en les nostres pintures murals y comú a diverses escoles de França.

SANT QUINTÍ DELS BANYS D'ARLES

Amélie-les-Bains es una vila d'aigues rosellonesa que 'n els documents antich s'anomena els Banys d'Arles, propietat del cèlebre monastir proper de Santa María. Castellanus, abat de Santa María d'Arles, anant un dia per una vall estreta del Vallespir (*augustam semitam*), troba unes admirables ruines (*mirabilia balnea*) d'unes termes

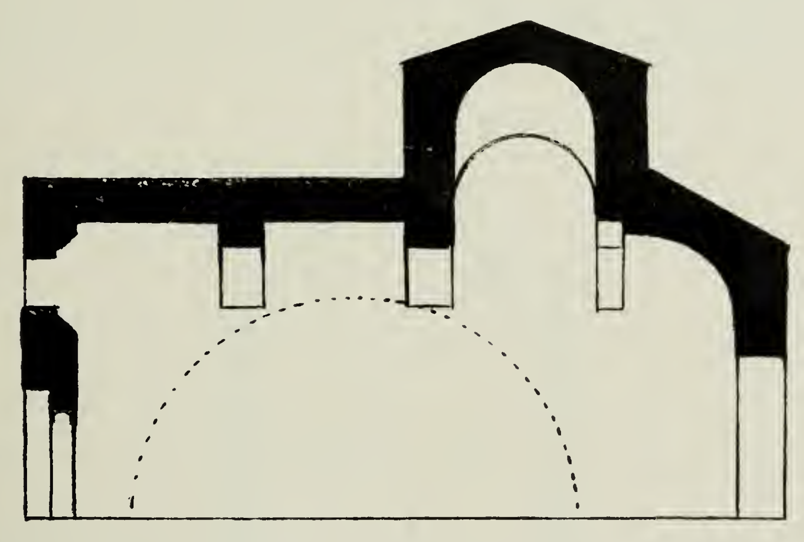

Fig. 146. — Secció longitudinal de Sant Quintí dels Banys d'Arles. Escala 1 per 200. (Ratheau.)

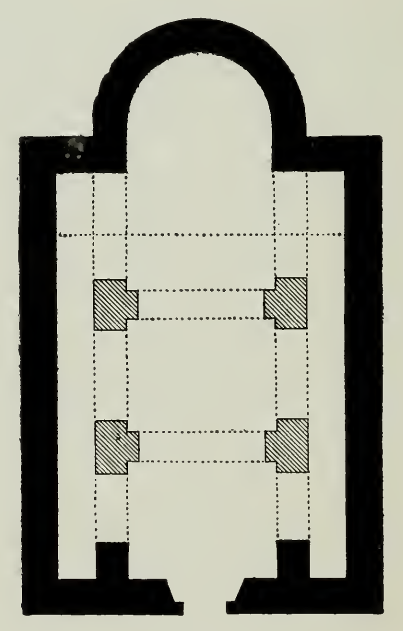
romanes y en elles edifica un monastir (1). Les ruines dels banys antichs, de les que encara queden rastre, estaven ben prop d'aqueixa petita esglesia avuy abandonada, que devia formar part del priorat del Banys d'Arles, filial del monastir antiquíssim de Santa María, situat a uns quants kilòmetres endintre del Vallespir.

En la segona meitat del segle XI es construeix aquest temple conegut ab el nom de Sant Quintí dels Banys d'Arles, que es consagrat en 1061. (2).

L'esglesia vella dels banys *d'Amélie* (Rosselló), ha sigut estudiada pel comandant Ratheau, qui n'ha publicat curiosos dibuixos (3). Es de tres naus (fig. p. 228) cobertes ab volta de canó seguit, semicirculars (figs. 144 y 145). Devant del absis s'aixeca un cimbori de forma especialíssima; dos

(1) Vegis vol. I, p. 413.
(2) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 64.
(3) *Congrès archéologique de France, XXXVe session*. París, 1869, p. 218.

archs paralels al eix de la nau engroxeixen els murs, y l'espay que resta el cobreix una volta de canó seguit, semicircular transversal (fig. 146). Avuy l'obra es extraordinariament reformada, unes grans arcades han sustituit els pilans y els archs d'entre les naus, els pilans que sostenien els archs torals sembla han estat tallats quasi en el rasament de la volta. Està enterament abandonada, servint de magatzem y quasi d'estable.

Plan de l'esglesia de Sant Quintí dels Banys d'Arles. (Ratheau.)

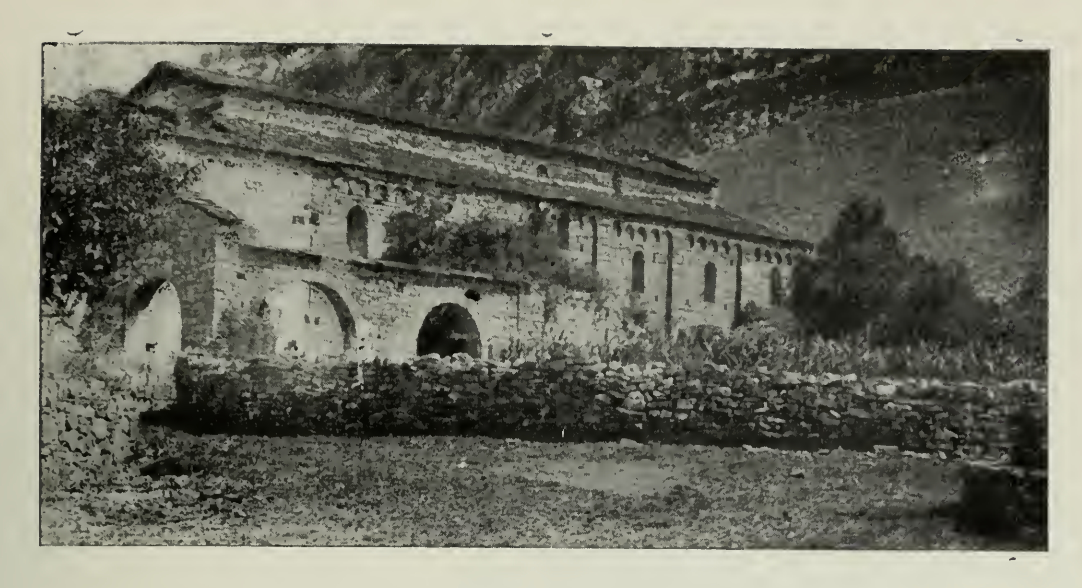

Fig. 147. — Esglesia del monastir d'Ovarra.
(Fot. de la Missió de l'Institut d'Estúdis Catalans a la frontera d'Aragó.)

XII

BASÍLIQUES COBERTES AB VOLTA PER ARESTA

CAL descriure aquí varies esglesies romàniques que, conservant el tipu uniforme de decoració de les que són obgecte d'aqueix estudi, presenten una estructura diferenta. En elles, les voltes de canó usuals són sustituides per les d'aresta ja totalment, com en algunes esglesies del centre de França y del Languedoc, ja sols en les naus laterals, com en les escoles de Borgonya, de l'Auvernia y del Sud Oest (1).

Fou aquest grupu interessant, fronteriç a la ratlla d'Aragó, senyalat per primera vegada en la nostra terra per la missió que hi envià en 1907 l'Institut d'Estudis Catalans. Se caracterisa per sa estructura fundada en les voltes per aresta, tan poch comunes a Catalunya. Aqueixes voltes se troben en el nostre país, sols en les criptes, com les d'Olius, Cardona y Canigó; y en un que altre tram aillat, com en l'absis de Tabèrnoles, y, per excepció, en les naus laterals de Sant Vicenç de Cardona.

Es aqueixa disposició més comú dintre l'Aragó y dins d'Espanya; mes

(1) C. ENLART: obra citada, vol. I, p. 278.

l'escola del interior presenta ja ses avençades, en tres esglesies que trobà la missió al seu pas: la de Saint Aventí, en la vall de l'Arboust, prop de Luchon, en el Cominges, no lluny de la frontera actual; la d'Ovarra, aigues amunt del Isàbena; la d'Alaó, en el monastir aixecat en el lloch de Sopeira, junt al Noguera Ribagorçana. Les dues primeres pertanyen al grupu que estudiem; la derrera, al segon grupu. Més tart fou coneguda la de Santa María d'Aneu y en Brutails havia ja descrit la de Santa Eulalia de Follà, al Rosselló.

Quasi totes elles són decorades exteriorment, no sols en sos absis sinó també en sos murs laterals per arcuacions y faixes lombardes com els temples catalans de la segona meitat del segle XI. Es també un caràcter comú l'aixecarse la nau central sobre les laterals, permetent l'iluminació directa de aquella.

Fig. 148. — Plan de l'esglesia d'Ovarra. Escala 1 per 200. (Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

ESGLESIA DEL MONASTIR D'OVARRA

El monastir d'Ovarra es antiquíssim; s'hi refereix una escriptura de donació del comte Bernat y sa esposa Toda, l'any 813 (1); li feu

(1) JOSEPH SÁENZ DE AGUIRRE: obra citada, vol. IV, p. 125. AGUIRRE fa constar que l'escriptura havia sigut publicada per JOSEPH PELLICER en son *Maximo Cæsaraugustano*, p. 65.

altra donació al any XXI del Rey de França Lotari, que correspon al 975 de Crist; els donants són el comte Guillem, fill del comte Miró, y sa muller comtesa Gemo. El comte Sunyer ab sa muller Toda, donaren al monastir el lloch de Larroy, en 1007 de Christ y XII del rey Robert (1). Aquest monastir quedà reduit a priorat a les derreries del segle XI, per desitjar el Rey Sancho Ramírez engrandir el de Sant Victorià, al qual el subjectà (2). Té aqueixa esglesia l'absis central decorat de finestres simulades en sa cornisa: els característichs ninxos; els absidiols ho són ab arcuacions y faixes tal com els murs laterals (fig. 147). L'interior del absis principal està decorat per arcades sostingudes sobre columnes. Se nota en el plan el ressalt que formen uns archs formers en gradació (fig. 148). Se diría, que 's una esglesia del tipu de Cardona, si no fos la disposició de les voltes de la nau major. Part d'aqueixes són de canó semicircular; part són per aresta. Sembla indicar aqueixa disposició, com si el sistema de voltes

Fig. 149. — Voltes de la nau major d'Ovarra. (Fot. de la Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

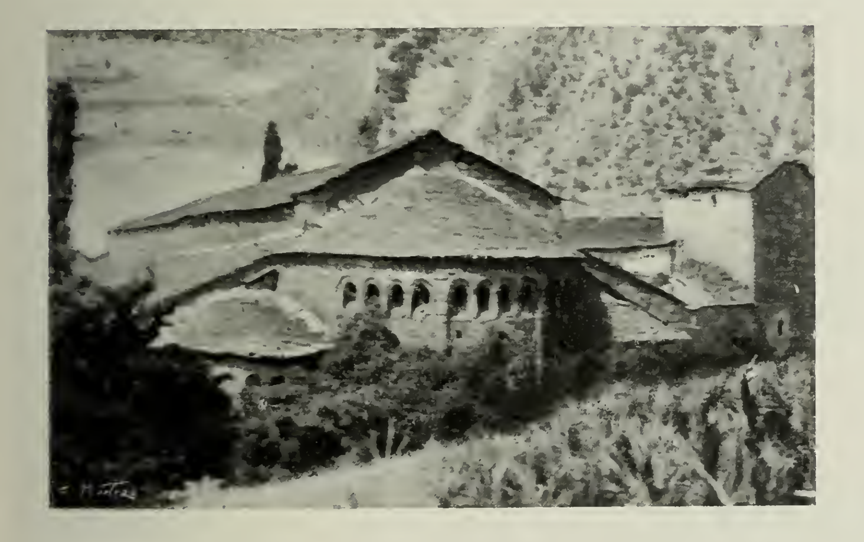

Fig. 150. — Absis de l'esglesia d'Ovarra.

(1) *España Sagrada,* vol. XLVI, p. 204 y següents.

(2) La carta de donació està datada en la següent forma: «*Facta carta Era M.C.XIIII in Sancto Victoriano in mense augusto, ut superius scriptum est, anno XIIII Regnante me Rege Sancio in Aragon , et in Suprarbi, et in Ripacurcia*», que equival a 1076 de la era cristiana. Signen després els documents els reys d'Aragó, successors fins a Jaume I, confirmant la donació. El document el publicà *España Sagrada,* vol. XLVI, ap. XXXIV.

de canó correspongués a una obra més moderna, o a la superposició dels mètodes constructius del país, empleats en acabar o reparar l'obra començada per colles de constructors exòtichs, lombards probablement. La nau central es illuminada directament.

Fig. 151. — Plan de Sant Aventí de l'Arboust. Escala 1 per 200. (Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

SANT AVENTÍ DE LA VALL DE L'ARBOUST

Sant Aventí està situat a sis kilòmetres al NO. de Luchon, a la vall de l'Arboust, formant avuy part del departament francès de la Haute-Garonne, a l'antiga diòcessis de Cominges, tan relacionada ab Catalunya. L'esglesia està edificada en un lloch poblat d'antich, y en la seva obra s'emplearen restes d'urnes cineraries dedicades a divinitats indígenes, per la població mig romanisada (1). Els absis y les naus laterals presenten la ornamentació característica d'arcuacions lombardes (fig. 152). Una porta ricament esculpturada del tipu de les usuals al segle XII dóna entrada al temple. Es aquest de tres naus, tot cobert ab voltes per aresta (fig. 151). Els pilans tenen pel costat de les colaterals, els ressalts secundaris com en l'esglesia d'Ovarra. La nau central es illuminada directament per sobre les naus menors (figures 153 y 154). S'hi han trobat restes de policromía en l'absis principal. L'esglesia ha sofert importants reformes.

(1) Vegis vol. I, p. 243 y següents.—J. de Lauviere et B. Bernard: *L'Eglise de Saint-Aventin de Larboust.* Sant Gaudens, 1894.

Fig. 152.— Absis de l'esglesia de Sant Aventí de l'Arboust.

SANTA MARÍA D'ANEU

Es aquest lloch anomenat en l'acta de consagració de Santa María d'Urgell, en 839, com a cap de la vall d'Aneu: *Anabiensis quoque Sanctæ Mariæ, olim vocaverunt locus Sanctæ deodatæ* (1).

En l'*Historia del Comtat de Pallars*, d'en Carreras y en Miret (2), se cita una escriptura de concordia y a la vegada de condotació entre 'l comte Artal de Pallars, sobirà, y el bisbe Bernat d'Urgell, en

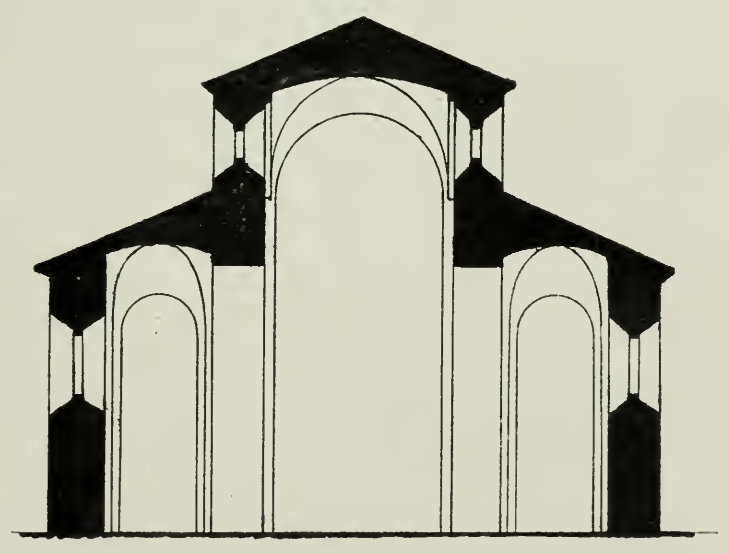

Fig. 153. — Secció de Sant Aventí de l'Arboust. Escala 1 per 200. (Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

(1) *Marca Hispanica*, col. 766. Vegis *Les Pintures Murals Catalanes*, fasc. III, publicades per l'Institut d'Estudis Catalans.
(2) Obra inèdita.

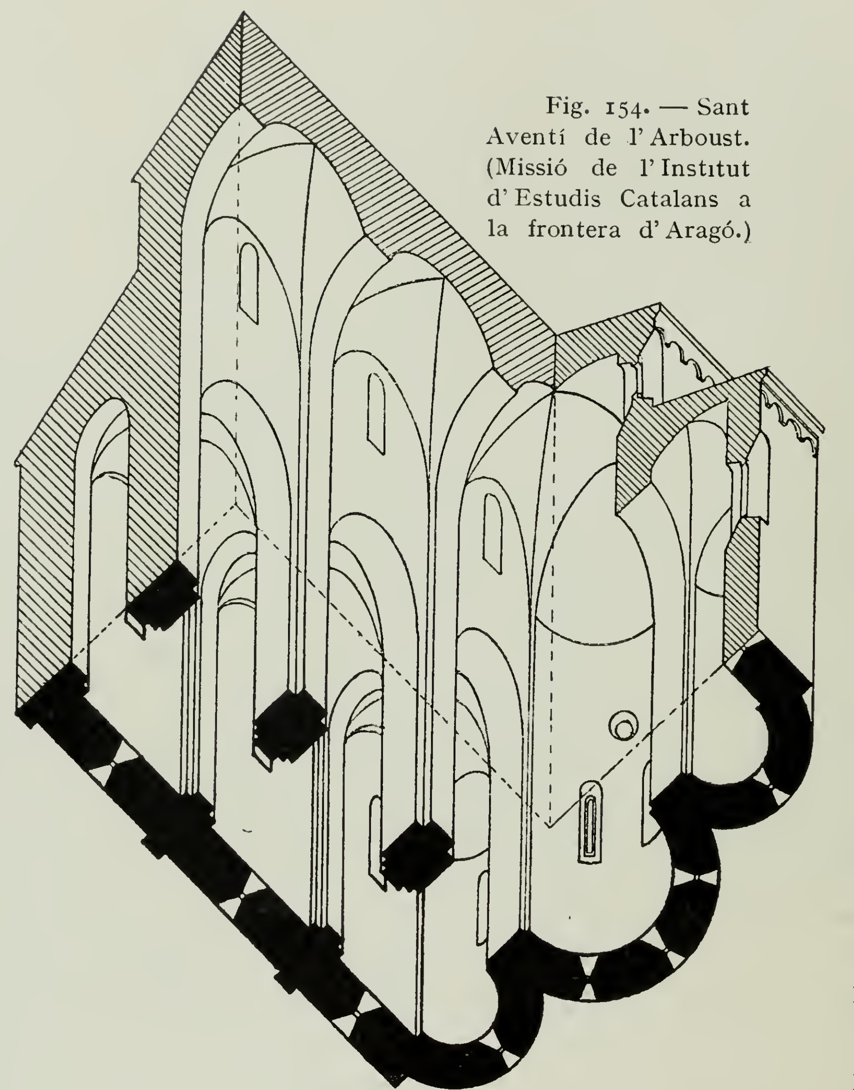

Fig. 154. — Sant Aventí de l'Arboust. (Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

favor de Santa María d'Aneu. Està datada a 3 kalendes de Juny de l'any 26 del rey Felip de França (30 Maig 1085). Per aquests anys, un particular anomenat Martí Ecó pretenia certs drets senyorials sobre les vendes de l'esglesia de Santa María d'Aneu, y motivà reclamacions del bisbe d'Urgell, propietari y diocessà d'aquella. En 1088 arrivaren a un conveni, evaquant en Martí Ecó dita esglesia ab sos alous, delmes y primeríes. En altre temps, Santa María d'Aneu va ser un cenobi benedictí; mes avuy el monastir s'ha reduit a una trista masía. L'emplaçament de Santa María al bell mig de la plana, es un d'aquells que triaven les colonies benedictines. Nosaltres poch podem afegir de l'historia del convent y de l'esglesia: En Villanueva no va passar de Gerri, y no va arrivar allí; no sabem tampoch aont paren els documents, si es que 'n queden, del monastir de Santa María.

Es avuy el Santuari comú de tota la vall. L'esglesia talment sembla feta expressa pera contenir les gentades de les romeríes. Cada poble va a Santa María un dia senyalat al istiu; els altres dies l'esglesia està tancada, y per la clau s'ha de pujar a la rectoría del Burgo, mitja hora amunt.

L'esglesia encara té tres absis y abans era també de tres naus, com està indicat en la planta de la figura 156. La prova qu'era de tres naus són uns pilans qu'encara queden a la paret del costat de l'epístola, que tenen el motlluratge inconfondible, dels pilans que apoyen en les parets les voltes per aresta. Les esglesies axís ab voltes, com la de Santa María d'Aneu, eren

per això construccions massa difícils per una tan llunyana comarca montanyesa y la seva ruina no s'ha fet esperar.

A Santa María d'Aneu, les voltes ja van ser sustituídes a bona hora, potser al segle XVI, per una coberta nova de fusta. El sistema adoptat pera sostenir la teulada, va ser el de construir uns grans archs torals, de tot l'ample de l'esglesia, y aixís, en comptes de tres naus, separades per pilans, Santa María d'Aneu va quedar convertida en una esglesia tota diferenta d'una sola nau. Aquets archs que aguanten les vigues son apuntats, y

Fig. 155. — Absis de Santa María d'Aneu. (Fot. Mas.)

tenen la seva propia empenta contrarrestada per uns esperons interiors que fan com una especie de capelles. Però antigament, no hi ha cap dubte que aquella amplada de la nau estava repartida en tres naus y per això s'explica també que hi hagi tres absis (fig. 155).

ESGLESIA DE SANTA EULALIA DE FOLLÀ

L'esglesia de Santa Eulalia de Follà, que va consagrarse en 1031, es, com a estructura, una reproducció modesta de la de Sant Vicenç de Cardona. Se conserva una copia moderna de l'acta de consagració en la sagristía de la propia esglesia, que transcriu en Brutails.

La planta es de tres naus: té la volta de la nau central semicircular y les naus laterals cobertes ab volta per aresta, colocades molt baixes ab relació a la nau principal, lo que permet la illuminació de la nau mestre

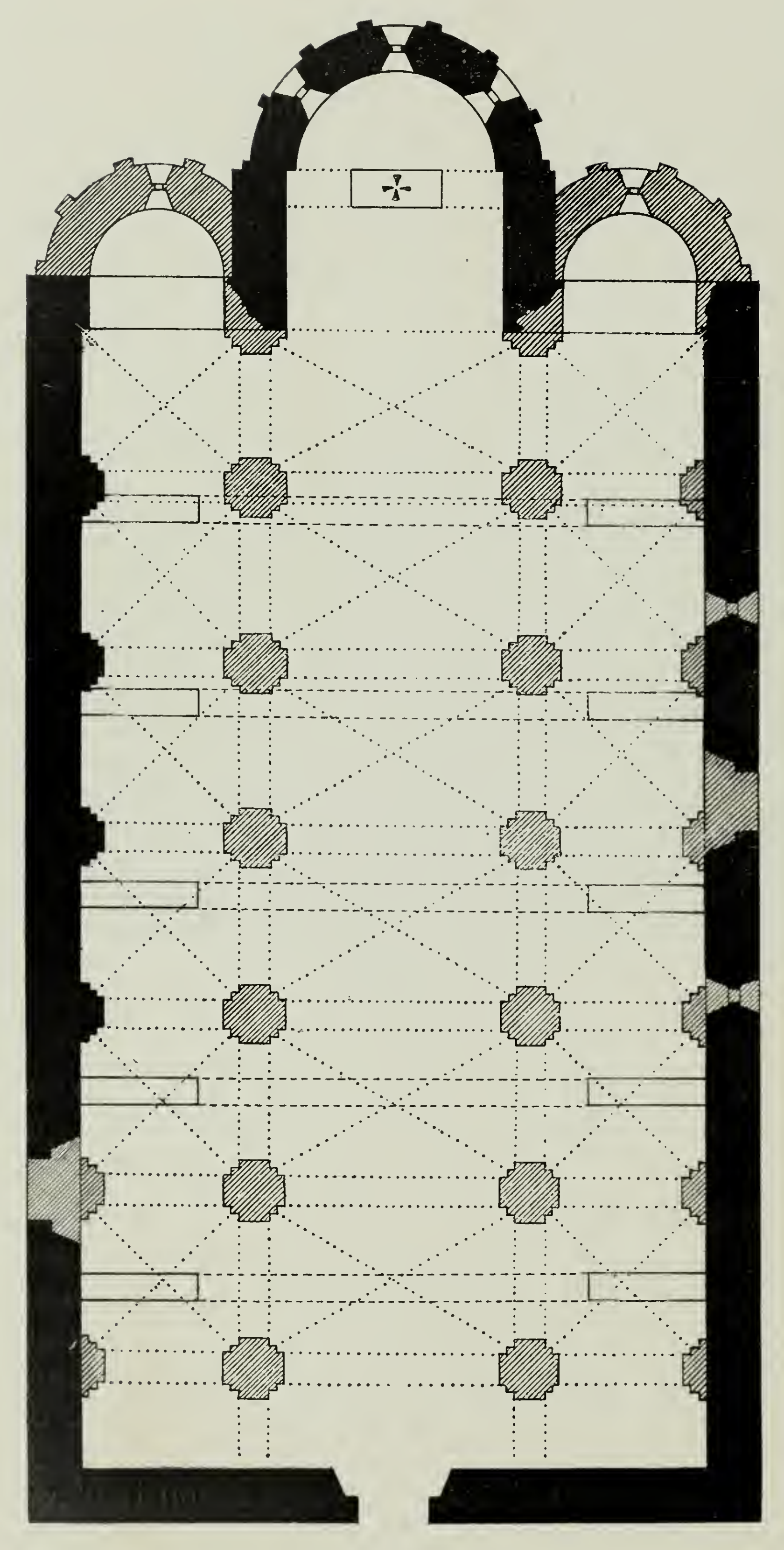

Fig. 156. — Plan de Santa María d'Aneu. (Datos de Pijoan.)

seguint l'us italià (figura 157). La fatxada es adornada ab arcuacions. En Brutails (1) dóna datos precisos sobre es seves mides: «La nau central—diu,—té quatre compartiments gaire bé quadrats de quatre metres y alguns centímetres de costat. Té volta de canó seguit de mig punt ab torals; l'alçada de la volta sota clau es de 9'70. Els pilans tenen un relleix bastant marcat, que podria provenir aquesta vegada de l'empenta de les voltes, car m'han semblat deprimides. Els pilans són cruciformes y d'un metre seixanta aproximadament de gruix. Els colaterals estàn coberts ab voltes d'aresta de 3'50 d'alçada, lleugerament panxudes, y en alguns compartiments establertes sobre una especie de nervures de secció quadrada que fan sortida en el parament al qual adhereixen. Els murs exteriors tenen un metre vint centímetres. Pera

(1) *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 56.

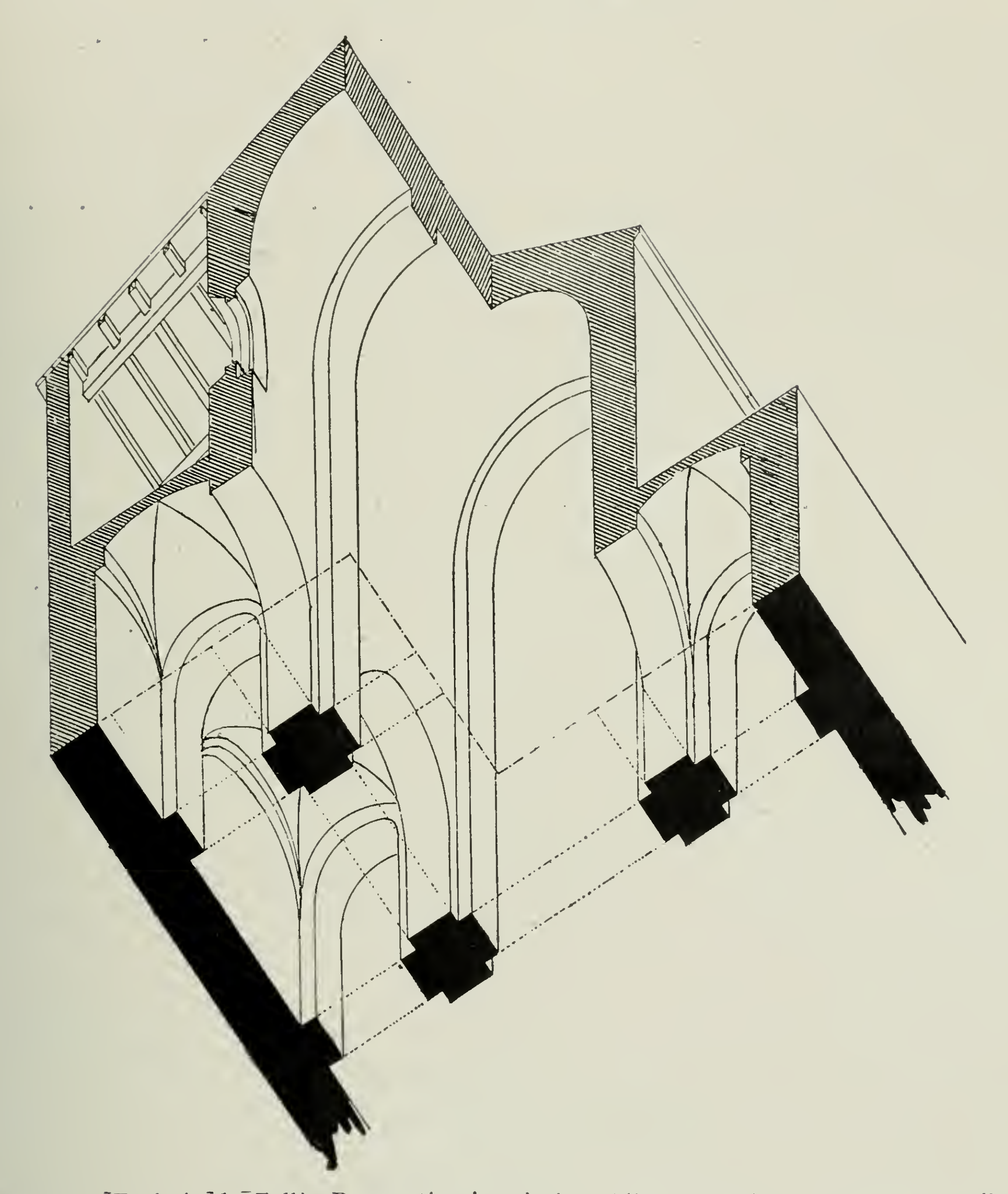

Fig. 157.—Esglesia de Follà. Perspectiva isomètrica oblicua. Escala 1 per 200. (Brutails.)

combatre l'empenta de la volta mestre, en la major part dels torals dels colaterals y a l'indret dels torals de la nau central, s'hi han aixecat uns enormes contraforts groixuts d'uns 0'55 metres, que agafen tota l'amplada de la colateral, y que són aparentment posteriors a la construcció. Les finestres són obertes en les parets de la nau, tres al migdía y dues al Nort.»

RELACIONS AB LES BASÍLIQUES D'ITALIA

Les basíliques cobertes ab voltes per aresta són poch documentades: sols de la de Follà s'ha conservat l'acta de consagració de 1031, època en que s'estava també construint la monumental basílica de Sant Vicenç de Cardona. Les altres d'aqueix tipu

són probablement posteriors. Es cap a la meitat del segle que 's fa comú 'l construir les esglesies decorades en son absis y en ses fatxades totes, ab les arcuacions y bandes lombardes com les de Ovarra y Sant Aventí de l'Arboust.

Es aquesta disposició de basílica, com hem dit, una forma italiana; se conserven a més en elles les llums directes de la nau central, com en les velles basíliques. La disposició de Follà, com la de Cardona, estava en us a Italia, segons en Rivoira, en la primera desena del segle XI (1); la de les voltes per aresta en les tres naus, sembla 's propaga a Italia cap a la segona meitat del segle XI, y està en ple us a les derreríes del segle, com a Rivolta d'Adda (2).

Sembla com si la corrent italiana implantés, en les nostres valls pirenenques del Nort Oest, les formes creades pels mestres lombards ab tota sa puresa. No hi havia en aquelles encontrades rústegues la pràctica secular de la volta de canó; no hi existia potser la forma originaria romana, que sembla revelar la nostra basílica pètrea, y el sistema de voltes per aresta lombarda s'implantà sustituint les cobertes en fustería.

(1) Vegis vol. I, p. 317.
(2) Rivoira: obra citada vol. II, ps. 189 y 190.

Esglesia de Castellnou de Bages.

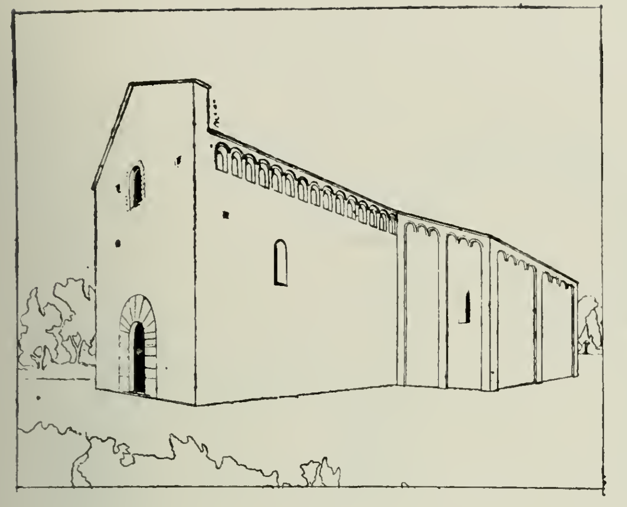
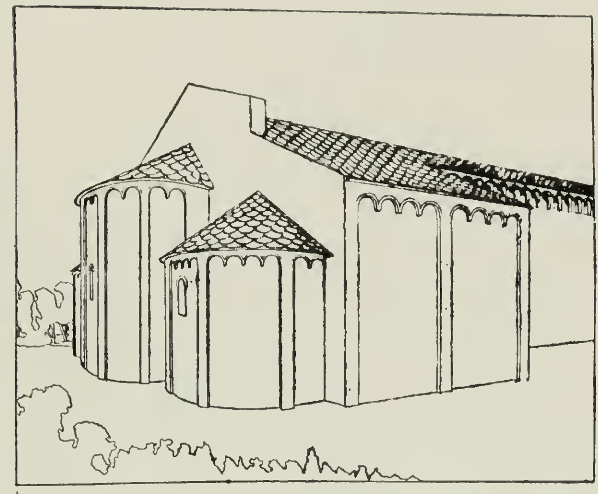

Fig. 158. — Sant Martí Çes Corts. Dibuix restaurat.

XIII

ESGLESIES DE PLAN EN FORMA DE CREU LLATINA SENSE CIMBORI

Cada obra feta d'un mestre coneixedor del art arquitectònich, era necessari que fés escola; hi devia haver forçosament en el país mestres que anaven d'un lloch al altre; el monjo de tal monastir, el canonge obrer de tal canònica o de tal catedral, el mestre major laich a sou d'una esglesia. Aqueixos mestres, sens dubte, obeien a tipus consagrats, imitacions d'aqueixes obres més grosses, en que 's trobava la nova solució o s'introduia la manera de fer exòtica. Mes al costat d'ells hi devia haver encara mestres humils que vivien en les viles y anaven allí aont trobaven treball, tal com avuy passa en els llochs poch poblats del país, mestres que serveixen tota una rodalía o una comarca. En aqueixos llochs de petits poblats no hi ha feyna pera mantenir els treballadors que són necessaris pera aixecar les esglesies romàniques que avuy veyem entre unes quantes pagesíes. Axís les solucions de les grans esglesies, se repeteixen en les menors; axís a les grans basíliques les hi corresponen esglesies menors ab plan

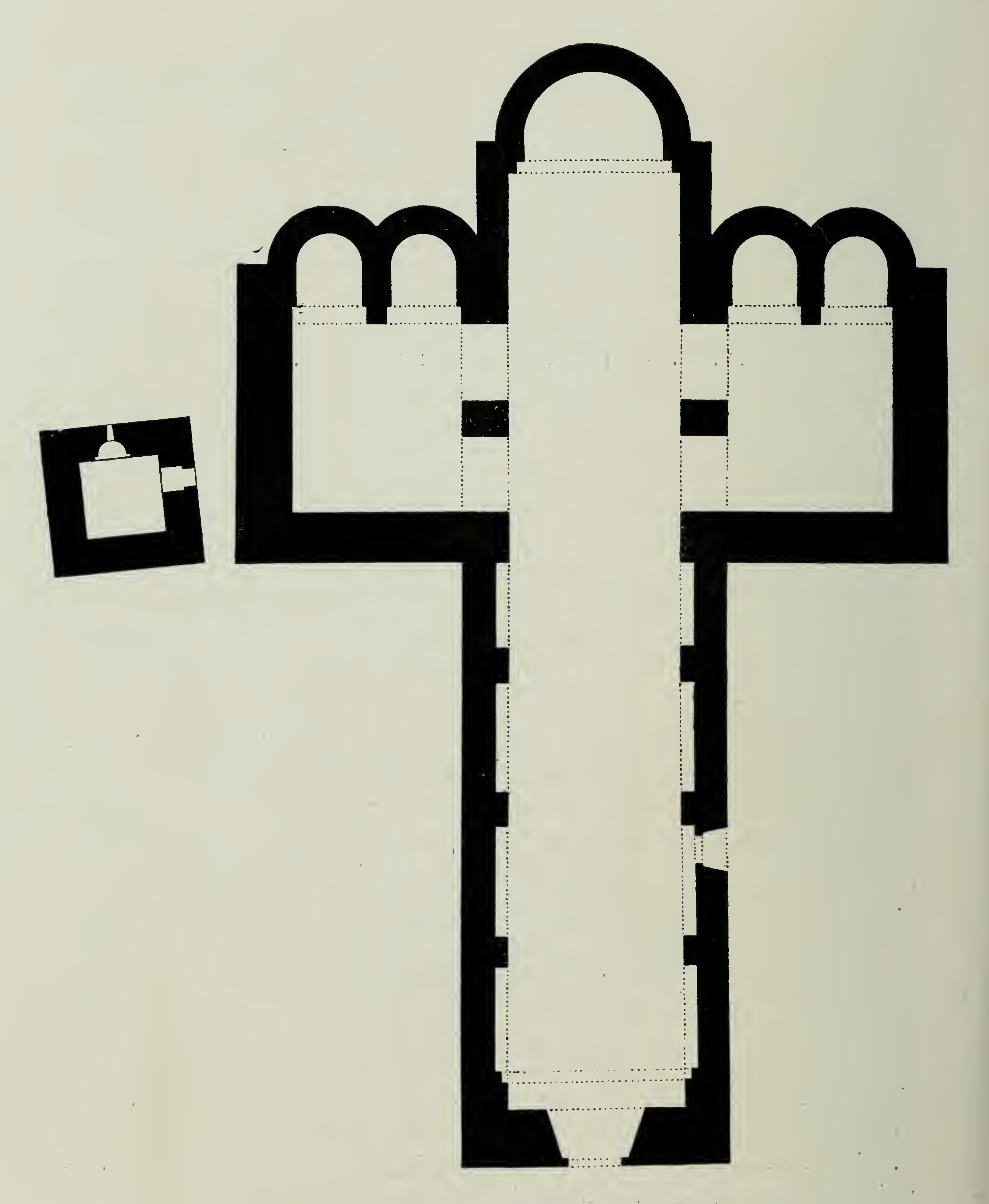

Fig. 159. — Plan restaurat de la Catedral de Vich. Escala 1 per 200.

de cre . Hem pogut comprovar aqueixa afirmació al tractar de les primitives basíliques de plan quasi quadrat, y una segona comprovació 's troba en les dues series que anem a descriure d'esglesies de plan de creu; un primer grupu sense cimbori, y altre, el creuer del qual està coronat pel cimbori que s'aixeca devant l'altar.

LES GRANS ESGLESIES. VICH, SERRATEIX

No sempre es aqueix plan com una reducció de la basílica; devegades per circunstancies especials s'hi basteixen en tal disposició grans y monumentals esglesies, aixís la catedral de Sant Pere a Vich, obra del abat Oliva, adornada ab cinch absis; aixís la del monastir de Serrateix, l'esglesia de la fi del segle XI, que sembla obeia al cap d'anys a les paraules de son fundador Oliva Cabreta, dient al monastir novament fundat, que «faci la major esglesia de tot el Bergadà». (1)

Fig. 160. — Campanar de la Sèu de Vich. (Fot. Massot.)

La catedral de Vich es antiquíssima y se la troba citada en documents repetits dels segles IX y X. L'esglesia del segle IX tenia tres altars dedicats a Sant Pere, Santa María y Sant Joan; era probablement una d'aqueixes esglesies ab plan de creu que hem descrit en son lloch. El bisbe Gundemar (948-957) (2) hi afegí un altar de Sant Miquel, y poch més tart s'en hi afegí altra dedicat a Sant Feliu de Girona, que consta existia en 989 (3). Guifre, bisbe de Narbona, l'any 1038 hi consagrà una nova esglesia (4).

Aqueixa tenia, a més dels cinch altars antichs de Sant Pere (el major), Santa María, Sant Joan, Sant Feliu y Sant Miquel, que ocupaven els cinch absis del creuer, un altar dedicat a Sant Benet, que potser ocupava l'absidiol dels baixos del cloquer (5).

(1) «*Ut ipsum cœnobium Sanctæ Mariæ fiat major Ecclesia de toto Bergitano.*» *Acta fundationis monasterii Serratexensis in diocesi Urgellensi.* (*Marca Hispanica*, ap. CXXII).

(2) *Necrologi de la Iglesia de Vich.* Devem aqueix dato y quasi tots els que 's refereixen a la Sèu vigatana, a una comunicació del director del Museu arqueològich episcopal de Vich, Mossen JOSEPH GUDIOL.

(3) *Episcopologi:* vol. I, n.º 103. Arxiu capitular de Vich.

(4) PROSPER DE BOFARULL: obra citada, vol. I, p. 240. — VILLANUEVA: obra citada, vol. VI, ap. XXVI.

(5) Consta l'existencia del altar de Sant Benet, per varis documents, en gran

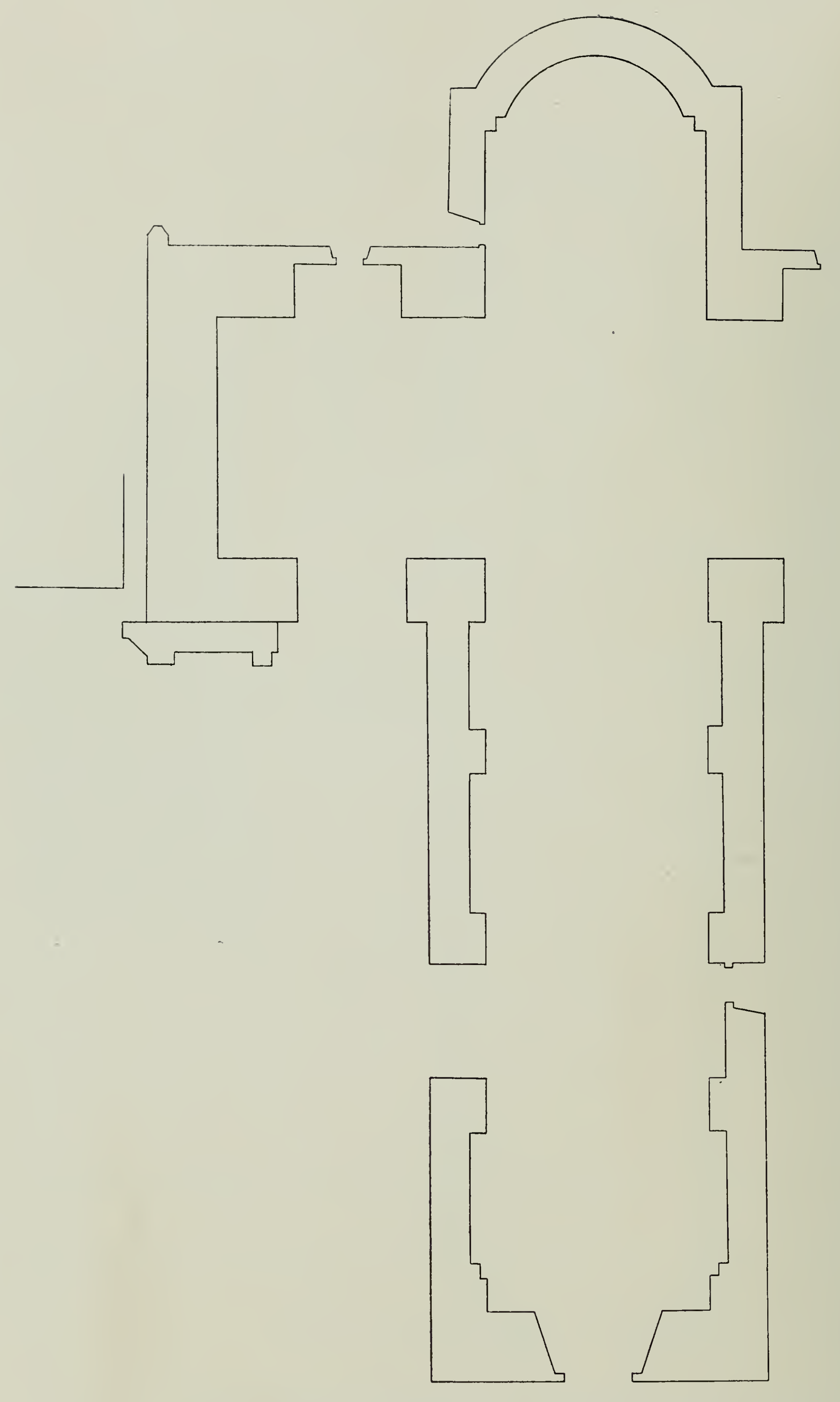

Fig. 161. — Plan de la Sèu romànica de Vich, fet per Morató. (Arxiu Capitular.)

Ademés d'aqueixos datos documentals, Mossen Joseph Gudiol, l'erudit director del Museu de Vich, ha descobert dos plans antichs, que permeten fernos idea de la catedral romànica que existí fins a les darreríes del segle XVIII. Un d'ells (fig. 161) es un plan aixecat pel mestre d'obres Morató (1780-1790), que 's guarda en els llibres de Secretaría de l'arxiu Capitular. En ell se representa el absis major y el creuer que s'aprofitaren pera l'obra nova. Altre plan fou descobert casualment en les cobertes en pergamí d'un llibre pertanyent també al arxiu Capitular (fig. 162). Els dos plans indiquen una esglesia en forma de creu ab petites pilastres interiors, per aguantar els archs dels murs. L'única particularitat es que la nau comunica ab el creuer per medi d'una doble arcada senyalada clarament en el plan descobert en les cobertes del llibre. En ell sembla com si s'indiqués també que 'ls murs fossin decorats ab grans arcades cegues.

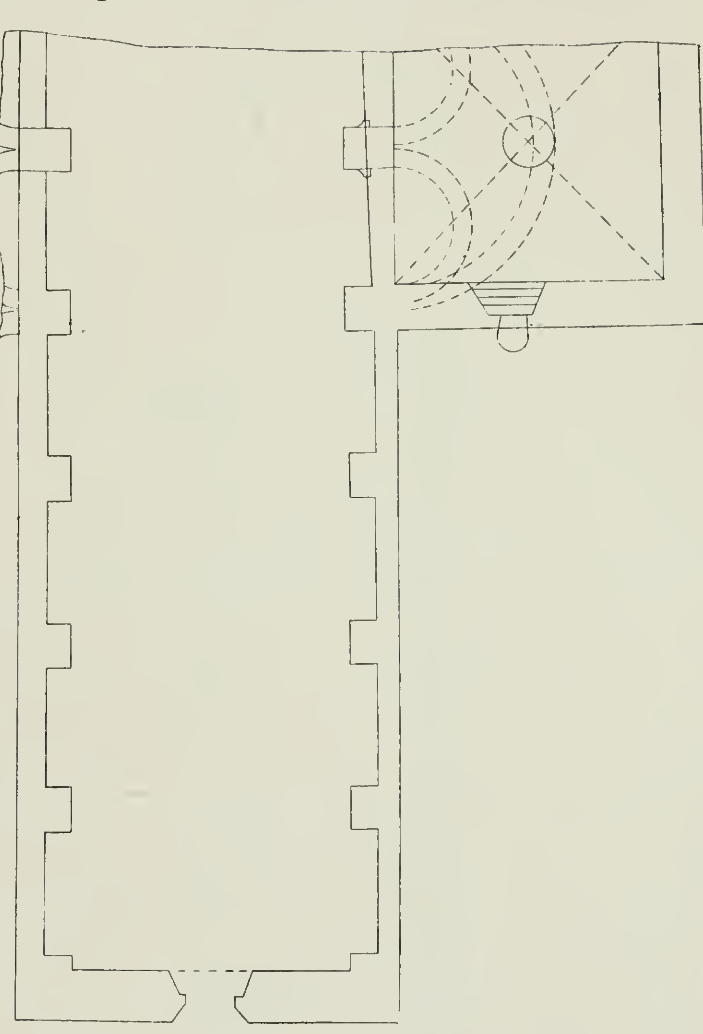

Fig. 162. — Plan de la Sèu romànica de Vich. (Arxiu Capitular.)

L'esglesia tenia una cripta, qual existencia consta per varis documents recullits per Mossen Gudiol, que ha volgut amablement comunicàrnoslos. Un d'ells es un llegat, fet en 1056, del canonge Ramon, d'una llantia de plata pera l'altar de Sant Pere, de *ipsa confesione*. En l'any 1137 l'ardiaca Bernat fa un llegat de dos copes per fer dos càlzers, una per l'altar superior, altra per l'inferior (1).

part testaments sacramentals que daten del 1032, 1049, 1060. (Comunicació de Mossen GUDIOL.)

(1) «*Siphum autem meum argenti Sancti Petro dimitto ut fiant inde duo calices unus ad ministerium superioriis altari Sancti Petri, et aliud ad ministerium inferioris.*»

Un testament del canonge Berenguer (1145), fa una deixa, part en diner part en ferro, pera les reixes de la cripta (1).

Existia al costat de la catedral el claustre de dos pisos: l'inferior ab arcades sobre macisos pilans, com l'actual; el superior probablement ab columnes sostenint archs, com era també el del Canigó. Consta documentalment sa existencia desde 'l segle XII, y en parlen els documents com d'un lloch antich. Part del claustre inferior se conservà en la reforma gòtica. En els documents del segle XIV 's parla del claustre antich o claustre baix o sota claustre, algun cop se li diu *claustrum vetus* (1337), *claustris veteribus* (1665), claustre vell (1677).

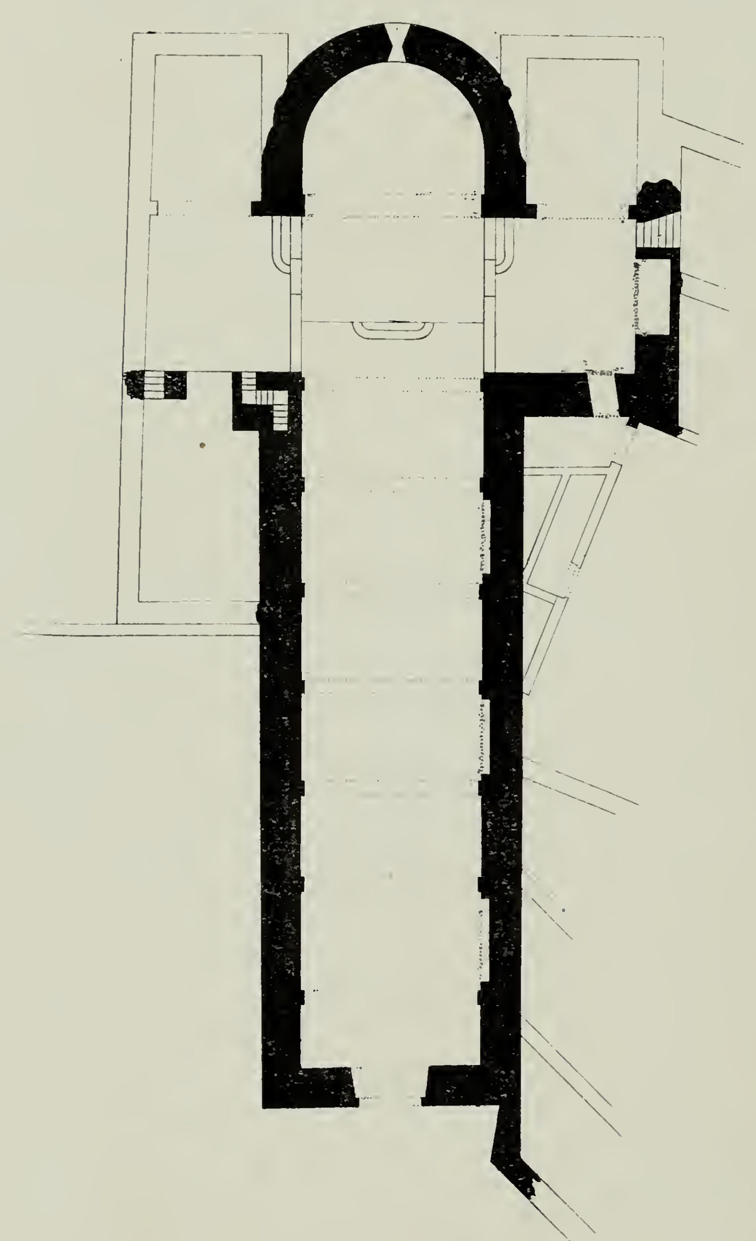

Fig. 163. — Esglesia de Serrateix. (Plan de l'arquitecte Coll.) Escala 1 per 400.

El campanar, únich element existent de la catedral romànica, es anàlech al de Ripoll, son coetani, y fa pensar en una esglesia de decoració semblant grandiosa, per ses dimensions, comparable ab les altres sumptuoses obres del abat Oliva (fig. 160).

Es impossible dubtar de que l'esglesia que 's destruí al segle XVIII es la construcció d'Oliva. La Sèu de Vich ha tingut la sort de conservar sos necrologis y anals desde l'època de sa consagració. Per altra part, els docu-

(1) «*Ad Sanctum Petrum de confesione, principaliter ad regias, centum solidos inter denarius et ferrum.*» (Comunicació de Mossen Gudiol.)

ments coetanis y 'l plan de l'esglesia són extraordinariament concordants, y encara que en fragments, queden evidents testimonis de l'obra antiga. A més, l'analogía ab l'obra del campanar, ab la de Ripoll y la de Cuixà, obres també del abat Oliva, són extraordinaries.

El monastir de Serrateix està situat en el Bergadà. En Villanueva, que registrà personalment l'arxiu del antich monastir, va copiar unes escriptures de donació, datades a l'any 940 (1). Parlen aixís els donadors: *Tradimus a domino Deo, et eius matri Sancte Marie Cenobii Serratexi, Sanctique Urbicii martiris, qui in presenti eius ecclesia requiescit.* L'esglesia era dedicada a Santa María y Sant Urbici. *Marca* publica una acta de fundació del Monastir de Serrateix del any 977 (2), que parla concretament de la fundació y edificació de l'esglesia y monastir d'aqueix nom, declarant la seva importancia y ordenant, ab concell del Bisbe d'Urgell y dels nobles barons de la terra «*ut ipsum cœnobium Sanctæ Mariæ fiat major Ecclesia de toto Bergitano ad baptizandum et sepeliendum omnes homines qui ibi se dedicant ad illorum obitum*».

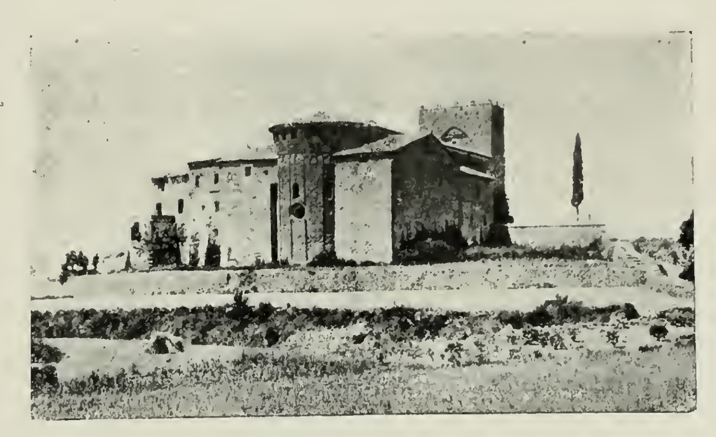

Fig. 164. — Absis de Serrateix. (Barraquer.)

L'esglesia actual—continua Villanueva—es de les derreries del segle XI. Aixís ho fa constar una nota que hi ha al final del Martirologi del segle XI, que llegí el docte viatger en l'arxiu del monastir, y que diu: «*Anno XVII. Philipo rege, XVII. Kal. Septembris, feria IIII. post assumptio-*

(1) Obra citada, vol. VIII, ps. 120 y següents.
(2) «*.....qualiter primus extitit auctor et fundator et ædificator ejusdem loci veraciter et fideliter nota facimus vobis præsentibus et futuris, nobilibus atque mediocribus quod primum fuit per revelationem filii Dei et ejus Dominæ genitricis Mariæ, quæ demonstravit se sibi suum proprium oratorium. Nos autem suprascripti quando audivimus et vidimus ædificare ibi Ecclesiam a domno Froylane monacho cum aliis suis fratribus, id est, Godemarus Presbyter et monachus, et Armamirus Presbyter et monachus, et Ildesindus monachus, et Lodoici monachus, et Ausaloni monachus, et Signifredi monachus, ego Oliba Comes et domnus Mironus Episcopus frater meus quæsivimus consilium a domno Wisado Episcopo sedis Urgellitanæ; et per adjutorium Dei et nostrum et consilium domni Wisadi Episcopi construximus ibi monasterium ad habitandum monachos in honorem Sanctæ Mariæ; et elegimus ibi Abbatem et patronum domnum Froylanem Abbatem, qui prius fuit monachus et fundator de prædicta Ecclesia.*» (*Marca Hispanica,* ap. CXXII).

nem Sancte Marie, sic inquoavit domnus abba Petrus, et Miro Santa ipsa opera Sancte Marie.» Es a dir, que 's començà la fàbrica de l'esglesia el dimecres 16 d'Agost del any 1077. Més de 40 anys tardà en acabarse l'edifici, que consagrà Sant Olaguer, arquebisbe de Tarragona, a petició y ab assistencia del bisbe d'Urgell, Pere Berenguer, y del de Vich, Ramón Gaufret.

Afegeix en Villanueva: «No he topat ab l'escriptura d'aquest acte; però sé que existia en l'any 1586, quan visità aquesta casa 'l bisbe d'Elna *Pere*, com subdelegat del Nunci Apostòlich *César*, bisbe de Novara; el qual, en l'inventari que firmà de totes les escriptures, extracta aquesta, copiant la data d'aquesta manera: «*anno MCXXVI. trabeationis Xpi, III. Kal. Octobris, anno XVI. Ludovico rege Francorum regnante.*» Consegüent ab això es costum, que encara dura, de celebrarse la festa de la dedicació el 29 de Septembre, que es un'altra proba de ser el mateix temple.»

Fig. 165. — Absis de Sant Pere d'Urgell.

En Villanueva afegeix textualment: «Ab tot, l'esquifit y incòmodo del edifici, y la falta de proporció y elegancia de la volta, obligà al senyor abat actual a valerse de la pericia del arquitecte D. Pere Puig, de Berga, a fi de que, sens alterar la substancia de l'obra, se li fes un adorno interior de bon gust en l'ordre corinti, el qual està ja quasi acabat. Y jo recordantme de la queixa de nostres passats, que per modestia o per peresa no 'ns digueren un mot dels seus edificis y de les seves coses, vaig posar una senzilla inscripció, a fi de que consti als veniders, que aqueix temple es el mateix del segle XII» (1). Cal fer sobre això algunes observacions. L'absis es clarament del primer grupu, ab són aparell rústech y senzill, tal com s'usa en tot el segle XI (fig. 164). Es probable

(1) Obra y vol. derrerament citats, ps. 128 y següent.

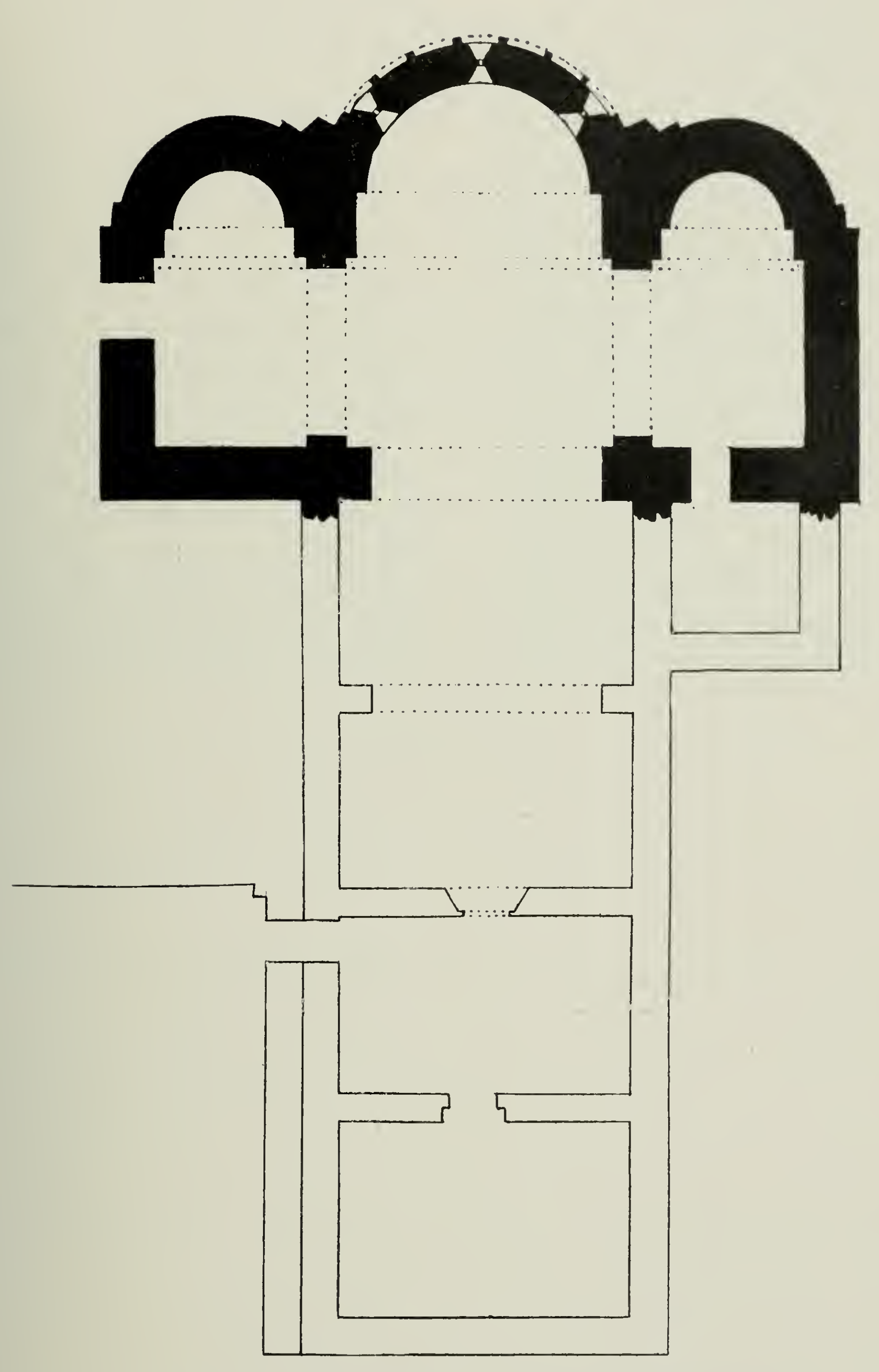

Fig. 166. — Plan de l'esglesia de Sant Pere d'Urgell.
Escala 1 per 200. (Rogent y Sans Barrera.)

que l'esglesia tingués tres absis, dos dels que haguessin siguts sustituits pels departaments rectangulars, senyalats en el plan que publiquem a escala 1 per 400 per les dimensions extraordinaries de l'esglesia, comparable ab la catedral de Sant Pere, de Vich (fig. 163).

SANT PERE D' URGELL

Després de les grandioses esglesies descrites, cal estudiar els curiosos exemples d'esglesies rurals que resten. Una de les esglesies més interessants en que aqueixa planta es adoptada, es la de Sant Pere d' Urgell, l'esglesia del claustre de la catedral urgellesa; que alguns, sense un fonament clar y documentat, han suposat ser la catedral urgellesa consagrada en el segle IX. L'esglesia de Sant Pere sembla feta en dues èpoques: una més antiga, que correspon al absis y al creuer; altra, que correspon a la nau. No 's pot deduir això del examen del aparell, més els murs de la nau que han de sostenir l'empenta de la volta de canó són desproporcionats ab el gruix dels murs del absis. La nau es coberta ab volta de canó reforçat ab archs torals; sembla que ha sigut allargada un tram, pera fer com de narthex del temple (figs. 165 y 166).

El nom d'aqueixa esglesia y la seva dedicació a Sant Miquel y a Sant Pere (1), més o menys temporal, dóna lloch a confusions al estudiarla. Nosaltres creyem que la a que 'ns referim del claustre de la Sèu, es la de Sant Pere, essent la de Sant Miquel, dels documents antichs, l'esglesia de Sant Domingo, immediata al absis de la catedral, en la que s'instalaren els dominichs en 1364 (2). Un dels datos més antichs de l'esglesia d'Urgell, es

(1) El retaule del segle XV que existí a l'esglesia de Sant Pere, ha sigut vengut. Una part ha sigut adquirit pel Museu de Barcelona. Estava dedicat a Sant Miquel y Sant Pere.

(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. IX, p. 179. Sembla haver existit una antiga esglesia de Sant Miquel, en la Sèu d'Urgell, datant del segle X. En VILLANUEVA (obra citada, vol. VI, p. 146), copia una nota del martirologi d'Urgell, que diu: «*V. Idus Octob. Dedicatio Sancti Michaelis in Sede Vico per manus Guadamiri episcopi*» (949-957). Y d'un necrologi d'Urgell, cita 'l mateix VILLANUEVA (vol. VI, p. 179), lo següent: «*VI. Kal. Martii obiit domnus Borrellus* (1010-1017) *episcupus venerandæ memoriæ: sepultus est in cripta subtus ecclesiam Sancti Michaelis.*» Es ab tot indiscutible una reedificació per Sant Armengol. El testament sacramental d'aquest Sant Bisbe, senyala varis alous que mana: «*remaneant a sancto Michaele Archangelo, quem ille edificavit in sede Vicco, propter remedium animæ domno Sallano episcopo et sua.*» (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. XXIX.) En aquesta esglesia establí una canònica el mateix Sant Armengol, unintla al clero de la Catedral. La data d'aquest testament sacramental es en el «*III. Nonas Decembris, anno V. regni Enricho rege*» que es el 1035. (VILLANUEVA: obra y vol. derrerament citats, p. 150.) En el testament d'un tal Guillem Raimond, del any XXXVI del Rey Felip, 1095 de Cristo, se comprova que l'ocupaven canonges de Sant Agustí «*Et hoc totum derelinquo ad Sancti Michaelis, tam de mobile, quam de alodio; in tali*

Fig. 167. — Fatxada de ponent. Esglesia de Barberà. Fig. 168. — Absis.

la cita que 'n fa en son testament de 993, el comte Borrell, de Barcelona, en el que 's fa distinció complerta entre Santa María, en la Sèu, y Sant Pere (1).

Se té noticia d'aqueixa esglesia com existent al costat de la Sèu començada per Sant Armengol, pel testament de 1033 del famós bisbe d'Urgell, en el que 's fa un llegat a la vella esglesia de Sant Pere, que consisteix en oli per iluminar els altars, mencionantse en el testament, el de Sant Pere, el de Sant Miquel y 'l de Santa María de la Sèu (2). Aqueix testament sa-

modo relinquo, ut clericos qui ibi habitent, vivant in servitium Sancti Michaelis sub regula Sancti Augustini omni tempore» (VILLANUEVA: obra citada, vol. IX, p. 173). Aquesta esglesia estava donchs incorporada ab la catedral, professantse la regla de Sant Agustí, a últims del segle XI y principis del XII. Ella fou la que en el segle XIV s'entregà als dominichs que la reformaren enterament, construintla al estil seu simplicíssim, coberta ab fustería la nau central, y ab voltes ogivals les laterals.

(1) *«Et in comitatu orgellitense ad domini Santæ Mariæ sedis Vico remaneat Tuxen cum villalis, etc. Et a domum Sancti Petri in sede Vico remaneat ipsa decima, etc.»* (*Marca Hispanica,* ap. CXLI.)

(2) *«Oleum ad sanctos altarios inluminandos qui infra domum Sanctæ Mariæ sunt aut erunt, et sancti Michaelis archangeli, et sancti Petri Apostoli, et ad altario sanctæ Mariæ die et nocte.»* (*Marca Hispanica,* ap. CCX.)

cramental s'obrí en l'esglesia de Sant Pere dos anys després: els testamentaris juren sobre l'altar de Sant Pau apòstol, que estava en l'atri o claustre de Sant Pere, dintre de la Sèu (1).

Finalment, per acabar de filiarla, al desferse 'l retaule del segle XV dedicat a Sant Miquel y Sant Pere, se descobrí una pintura mural en qual part superior hi ha 'l Pantocrator apoyant els peus en la bola del món, y en qual part superior, en el centre, hi ha les imatges de Santa María y de Sant Pere, 'l vell titular de l'esglesia (2).

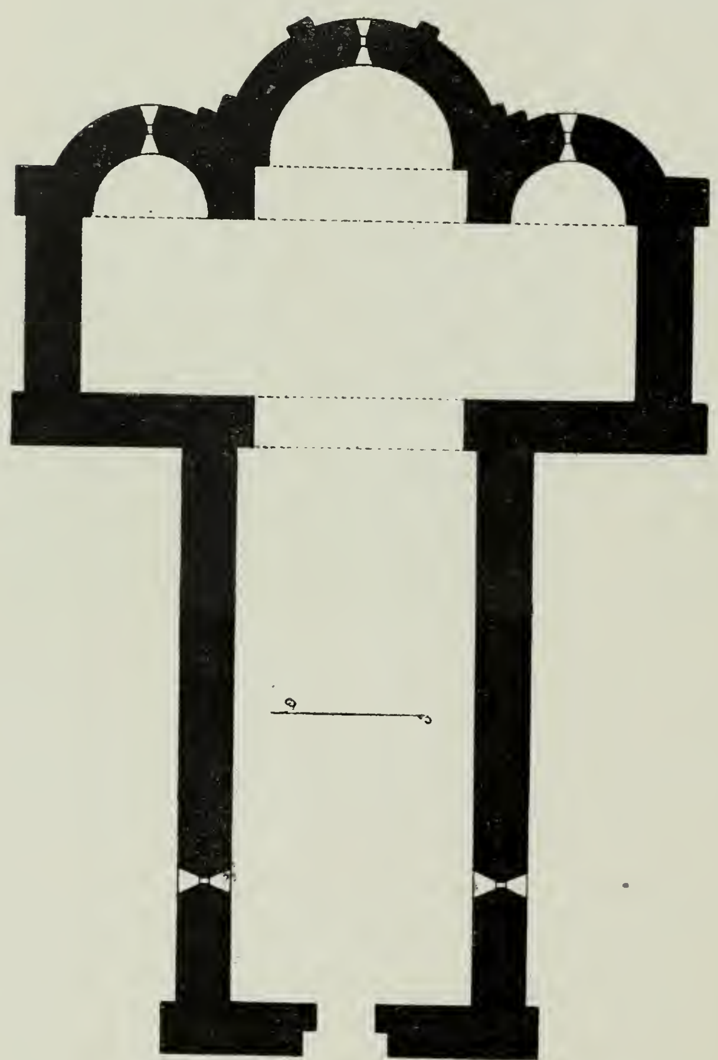

Fig. 169.— Plan de l'esglesia de Barberà. Escala 1 per 200.

ESGLESIA DE BARBERÀ El plan de l'esglesia de Barberà, en el Vallès, prop de Sabadell, es també ab forma de creu ab triple absis (fig. 169); la volta de la nau es més o menys apuntada, potser una reforma posterior; y passats els pilans del creuer, la volta es semicircular y de llum menor (fig. 171); les voltes dels braços de la creu, són perpendiculars a la nau. Exteriorment, el frontispici d'un dels braços del creuer, es decorat d'arcuacions (fig. 170). La pedra es de dos menes, empleant pedra tosca, més fàcil de treba-

(1) Llegim en el testament sacramental de Sant Armengol, del any 1035: «.....*Iurati autem dicimus per Deum Patrem Omnipotentem, et per Ihesum Christum filium eius, Sanctumque Spiritum, qui est in Trinitate unus et verus Deus, et per hunc locum venerationis sancti Pauli apostoli, cuius altare situ est in atrium sancti Petri apostoli, intus in sede Vicco, supra cuius sacrosancto altario et ara posita, ubi has condiciones manus nostras tenemus, et iurando contangimus*.....» (VILLANUEVA: obra citada, vol. X, ap. XXIX).

(2) *Les Pintures Murals Catalanes.* Fascicle II citat. Publicació del Institut d'Estudis Catalans.

llar en les arcuacions y faixes lombardes. S'aparta la proporció del plan de l'esglesia de Barberà, de la que acabem de descriure, tendint com altres, indubtablement posteriors, al plan de creu llatina.

Fig. 170. — Arcuacions del creuer de l'esglesia de Barberà.

SANTA EULALIA DE RIUPRIMER Als afores de Vich, hi han les ruines de l'esglesia dedicada a Santa Eulalia de Mèrida, anomenada Santa Eulalia de Riuprimer. Se cita aqueixa parroquia en dues escriptures del any 962 (1), y altres de 1001 y 1002 (2). Fou dedicada pel bisbe Oliva en l'any 1041 (3).

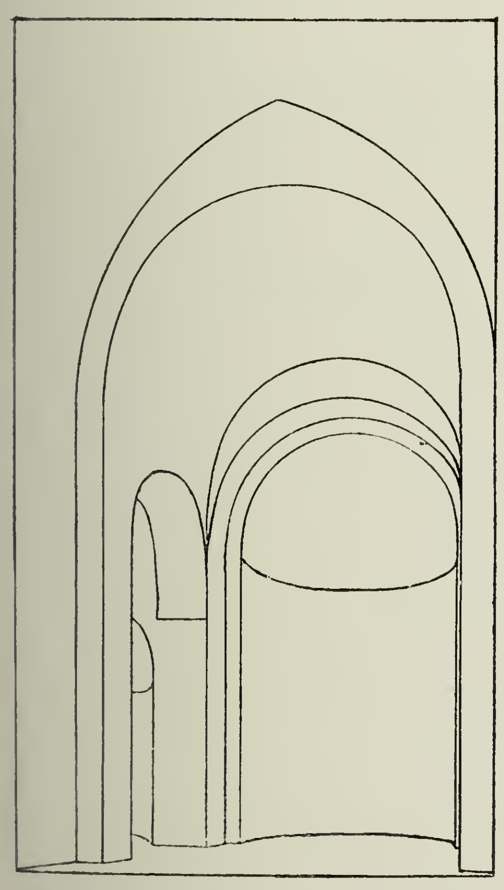

Fig. 171. — Interior de l'esglesia de Barberà.

Queda avuy d'ella tant sols part dels murs de la nau y del creuer, havent desaparescut els absis (figura 172)

SANT MARTÍ ÇES CORTS Y SANT JULIÀ ÇA SORBA Es curiós senyalar un grupu numerós en que la seva característica es primerament una certa correcció de composició com la de Cardona, la decoració, finestres cegues y arcuacions en els absis y en els murs de les naus, y 'ls absis decorats interiorment de ninxos. Aqueixes esglesies ocupen una extensió de Catalunya, principalment als bisbats d'Urgell, de Barcelona y de Vich, y 'l seu tipu perdura fins a les derreries del segle XI. Corresponen a aqueixa serie les basíliques de la segona meitat del segle XI, y ella

(1) MONCADA: obra citada, vol. I, p. 148.
(2) Id., íd., p. 126.
(3) Id., íd., p. 267.

troba ara sa continuació en les de Sant Martí Çes Corts y Sant Julià Ça Sorba.

El bisbe Moncada afirma que l'esglesia de Sant Martí Çes Corts fou consagrada en l'any 1068 per Guillem, bisbe d'Aussona, ab assistencia de gran concurs de poble. Vegé ell una copia del acta de consagració en la Rectoría, datada erradament en 1168 (1). Aqueixa acta, Mossen Gudiol la trobà novament en l'arxiu de Sant Martí Çes Corts, y en publicà un fragment interessant en que 's fa constar que 's trobà una esglesia més antiga y reduida, y s'edificà la nova millor, y feta de pedres treballades (2).

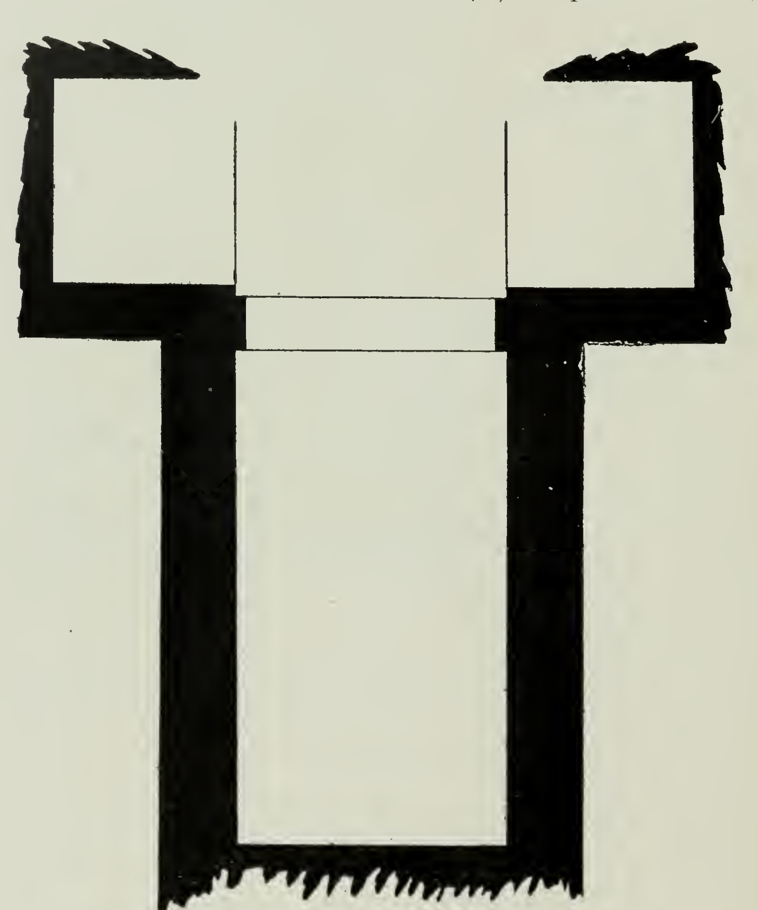

Fig. 172. — Plan de Santa Eulalia de Riuprimer. Escala 1 per 200. (Gudiol.)

Es una esglesia construida ja ab tota la perfecció d'un art complert: els archs torals reforcen la nau, els ninxos s'obren en el fons del absis principal decorat de pintures; dintre la senzillès del tipu tot es resolt ab precisió, com succeeix ab les arts velles que 's converteixen en regles precises (fig. 173). La fatxada ha estat renovada, y avuy es sense cap mena d'ornament; una galería de finestres cegues decora els murs laterals, mentres els absis ho foren ab arcuacions y faixes lombardes. Un dels braços del creuer que 's conserva, es decorat també ab arcuacions y era cobert ab una sola pendent paralela a la corresponent vessant de la teulada de la nau principal, com senyalant al exterior la disposició de les voltes dels braços de la creu, paraleles a les voltes de la nau central (figs. 174 y 175).

(1) Moncada: obra citada, vol. I, p. 311.

(2) *«Et quia invenit eam funditus destructam et solo tenuis, nobilius et multo melius noviter reedificatam et potitis lapidibus adornatam.»* (Arxiu de Sant Martí Çes Corts, Lletra A). — Joseph Gudiol y Cunill: *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana,* citada, p. 209.

Se tracta en aqueix cas d'una esglesia rural, que entre adicions posteriors se conserva sencera; la perfecció de l'obra de que parla l'acta de consagració, consisteix més que en el treballat de les pedres, en lo ben acabat

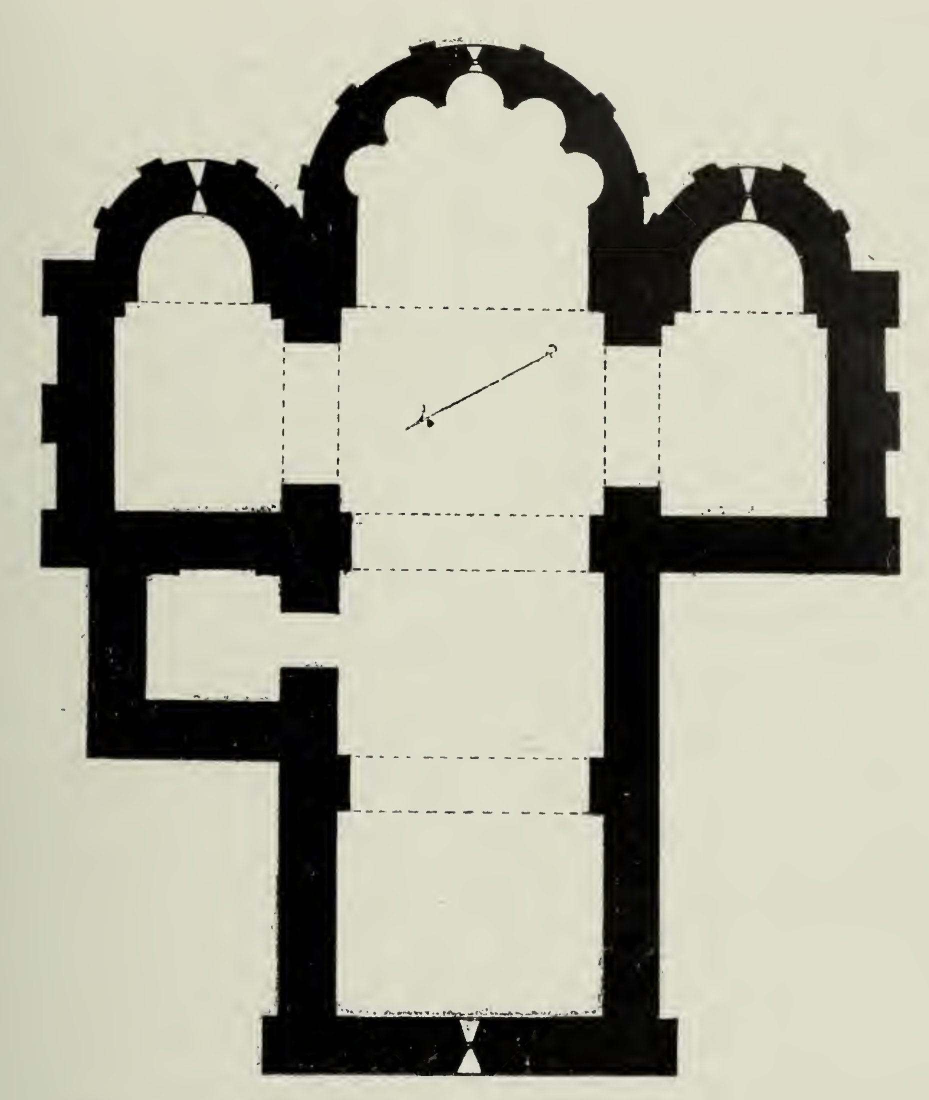

Fig. 173. — Plan de l'esglesia de Sant Martí Çes Corts. Escala 1 per 200.

de l'obra dintre 'l sistema (fig. 158). Es l'avenç característich de la segona meitat del segle XI que notarem en diverses esglesies. Trenta anys més tart, l'obra hauria sigut de pedra perfectament picada, com el campanar de Santa Eugenia, de Berga, que 's sobreposa al cimbori del final de segle. Trenta anys avans hauria tingut la rusticitat de les esglesies rurals coetanias de Ripoll y de Cardona.

Està situada l'esglesia de Sant Julià Ça Sorba en la plana de Vich. En l'arxiu d'aquella parroquia 's conserva una copia de l'acta de consagració

Fig. 174.—Absis de Sant Martí Çes Corts. (Fot. Mas.)

Fig. 175. —Fatxada de Sant Martí Çes Corts. (Fot. Mas.)

de l'esglesia del any 1001 (1), l'autenticitat de la qual es un xich dubtosa, essent en tot cas equivocat l'any, que seria el 1091, tal com havia llegit en Villanueva (2). En l'any 1080 en una escriptura de concordia, se consigna que Guillem Bernat y son fill Bernat Guillem entreguen al Bisbe y Canònica de Sant Pere de Vich la parroquia de Sant Julià de Sorba ab totes les pertenencies. Ab el nom de Sant Julià Sasorba se cita aquesta parroquia en un document del any 1159 (3).

Fig. 176. — Sant Julià Ça Sorba. (Fot. Massot.)

L'esglesia es actualment d'una sola nau ab volta de canó y archs torals, dels que s'en conserven encara dos, així com el campanar, havent desaparescut un tercer arch toral y els absis. Segons l'acta de consagració, tindria, a més del absis principal, dos absidioles, ja que en ella llegim: «*Prædictus Venerabilis Archiepiscopus jam dictam Ecclesiam et collateraneas sibi cameras cum suis altaribus dedicavit et sacravit*». Confirma l'hipòtesis de l'existencia d'aquestes absidioles laterals, a més del absis central, la situació del campanar, que no es al àngul devanter de l'esglesia, ni tocant al absis principal, sinó en mig del pany de la paret de tramontana, deixant entre ell y dit absis l'espay suficient per haverhi un creuer en el que s'obririen els absis. En els murs laterals se veuen les acostumades arcuacions lombardes.

(1) P. B. P.: *Excursió a Sasorba. Gazeta Montanyesa*, Vich, any V, n.º 372, 3 Juliol, 1909.

(2) La data que llegí Villanueva es: *VIII kalendas aprilis incoante anno incarnationis Domini MXCI.* Obra citada, vol. VI, p. 225.

(3) Moncada: obra citada, vol. I, ps. 328 y 269.

Fig. 177. — Esglesia de Santa María de Terrassa.

XIV

LES ESGLESIES DE PLAN DE CREU LLATINA TRIABSIDALS AB CIMBORI

El cimbori fa sa aparició, com en les basíliques, en les esglesies de plan en forma de creu llatina, constituint aixís una serie corresponent a la de les esglesies de tres naus, ab anàlogues variants. En totes elles el cimbori va acompanyat dels archs torals reforçant les voltes de canó, comprobant així aqueixa lley establerta al tractar de les basíliques.

Fig. 178. — Absis de Sant Pere d'Escales. (Fot. Serra Vilaró.)

Comencem per descriurer un grupu d'esglesies més rústech, construides ab menys art, que comprèn les de Santa María de Terrassa, Sant Pere d'Escales y Santa Ma ía de Meyà.

SANTA MARÍA DE TERRASSA Santa María de Terrassa es una de les més interessants, aixecada sobre les ruines antiquíssimes de la Sèu d'Egara, formant part del grupu de tres esglesies de Sant Pere de Terrassa.

La data del document més antich que parla de les esglesies d'Egara, es l'any 966, y 's cita concretament la de Santa María en un document del any 976; mes no hem d'ocuparnos aquí de l'historia d'aqueixa esglesia, estudiada en el v. I; solsament cal, pera 'l nostre objecte, recordar l'acta de consagració de 1112, que correspon a les obres de restauració també en son lloch esmentades (1).

Hem descrit també sa planta y sa estructura y

Fig. 179. — Creuer y cimbori de Sant Pere d'Escales. (Fot. Serra Vilaró.)

(1) Vegis vol. I, ps. 307 y 308.

anem ara sols a esmentar lo que sigui útil pera nostre estudi concret. El plan es anàlech al de Sant Miquel d'Urgell, únicament que en la que estudiem s'havia aprofitat per absis principal un de més antich, rectangular per fòra, en arch de ferradura interiorment, y els absidiols laterals són avuy destruits, mes sembla veures restes dels mateixos en els braços del creuer. Són de notar dugues finestretes que s'obrien pera illuminarlos en el mur de devant. La volta de la nau es apuntada y correspon a la restauració de les derreríes del segle XI y principis del XII, en que tots els murs foren aixecats per sobre la cornisa d'arcuacions lombardes. En aqueixa època 's feu el cimbori que s'aixeca fora de proporció sobre les cornises antigues y 'l campanar, quals finestres estan aguantades per columnes ab capitell derivació del corinti, que després descriurem.

Els braços del creuer estan coberts per voltes semicircolars perpendiculars al eix de la nau. L'aparell es petit, barrejantse ab la pedra 'ls troços de maó (fig. 177). Les arcuacions són fetes ab pedra tosca més tova que la generalment esmerçada. Se veuen en l'obra nombrosos fragments romans y visigots aprofitats.

Hi ha en ella una curiosa superposició y juxtaposició d'èpoques: al absis major l'obra visigòtica més antiga; adherida a ella, l'obra de petit carreu ab ses arcuacions típiques, barrejantse 'ls maons y la pedra tosca ab la pedra més dura usual; a sobre, les voltes apuntades, alçantse per demunt les primitives cornises, y 'l cimbori y 'l campanar, ab les columnes derivades del corinti, prescindint, com fou pràctica en el segle XII dels capitells mensuliformes o trapecials.

SANT PERE D'ESCALES Sant Pere d'Escales es un antich cenobi del alt Bergadà. El bisbe d'Urgell Nantigis, diu Villanueva, consagrà, en l'any XV del rey Carles, 913 de Crist, y a 3 de Desembre, l'esglesia de Sant Pere de Escales, que havia construit *Magnulfus*, sacerdot, «*ut regulariter*, diu l'escriptura, *secundum patris nostri Benedicti statuta Dei servi ibi vivere potuerint, ut sit monasterium, et locus monacorum*». No 's logrà l'introducció dels monjos benedictins, fins més tart, donchs el bisbe d'Urgell *Wisadus*, en l'any 960, a 6 de Novembre, erigí en monastir y abadía de l'Ordre de Sant Benet, l'esglesie de canonges de Sant Pere d'Escales, que l'antecessor Nantigis havia consagrat (1). Villanueva equivocà la situació del monastir (2). El comte Borrell en 993 li fa un llegat de

(1) Villanueva: obra citada, vol. X, ps. 93 y 104.
(2) «*Et ego Wisadus Episcopus consentio atque trado ad jam præfatum locum*

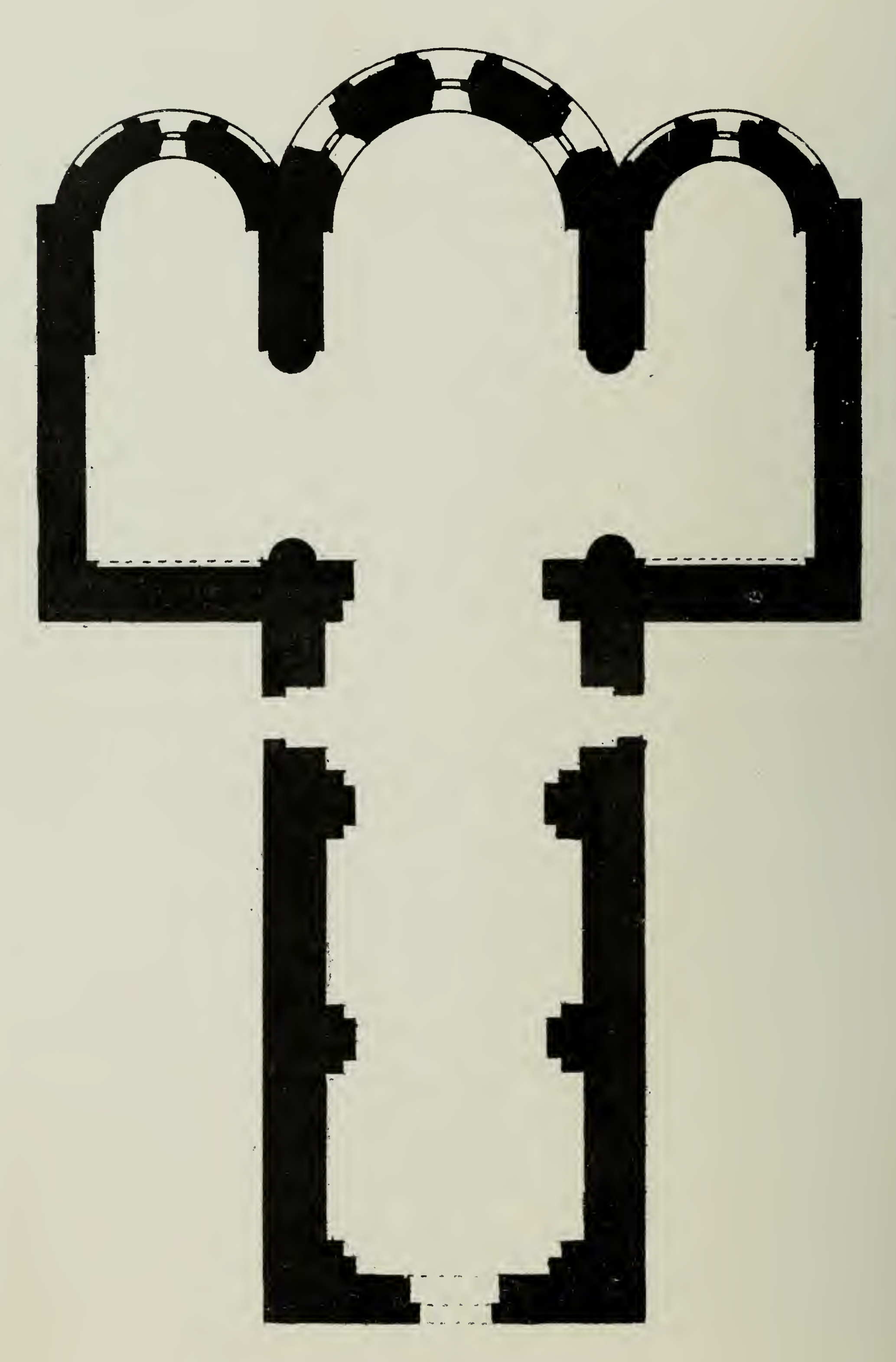

Fig. 180. — Plan de Sant Pons de Corbera. Escala 1 per 200. (Rogent.)

Fig. 181. — Sant Pons de Corbera. (Fot. Vintró.)

dugues eugues y dugues vaques (1). El poble, ignorant sa propia llengua, ha transformat el nom de Sant Pere d'Escales en el ridícol pleonasme Sant Pere de Grau d'Escales. El plan es en forma de creu ab cimbori en el creuer; els murs són senzills, excepció del absis, que era decorat d'arcuacions, avuy en part destruides (figs. 178 y 179).

Sancti Petri ipsa Ecclesia Sancti Mametis qui est in ipsa rocha cum ipsas mansiones et terras et vinedes... Et ego Francemirus Presbyter dono... ipsas mansiones que habeo in illa currize (La Corriu) *et ipsa Ecclesia Sancta Eulalia* (Sta. Eulalia de Valldora)... *dono atque trado ad domum Sancti Petri in illa tentellagine* (Tentellatge) *uno domo...»* Aquest document el transcriu el P. Villanueva (vol. XII, ap. X), referint equivocadament el *pago Lordense* (vall de Llord) a Llordà, prop d'Isona. (Vol. XII, p. 30.) Els noms locals transcrits existeixen en la comarca de Sant Pere d'Escales; l'esglesia de Sant Mamet se conserva en ruines en un cingle que tanca la vall aon s'aixeca 'l monastir. (Comunicació de Serra y Vilaró.)

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXLI.

SANTA MARÍA DE MEYÀ Estava situada aqueixa esglesia, avuy destruida, al peu del Montsech. Dividit aquest en dos braços: el Montsech d'Ager y el Montsech de Meyà, entre 'ls que passa el Noguera Pallaresa, el monastir se trobava en un pla, que no es Urgell, ni Sagarra, ni Conca d'Orcall, sinó una comarca anomenada Conca de Meyà (1).

No queda de l'obra romànica altra cosa que descripcions; mes aquestes permeten agruparla entre les que venim estudiant. Era tradició en el monastir la gran antiguitat de l'obra. Una làpida que copia 'l P. Pascual deya (2).

ANNO DNI DCCCXV. IN NOMINE CHI
PRESENS ECCLESIA FACTA FUIT

Un document de 1080 explicava que aqueixa obra primitiva havia sigut destruida per les incursions dels alarbs, y la terra despoblada pels llops y la sequedat (3). El P. Villanueva troba en els manuscrits del P. Pascual noticies sobre una consagració de l'esglesia del any 1037. Es possible que fos l'obra, qual recort ha arrivat fins a nosaltres (4).

Aqueixa esglesia romànica la descrigué a mitjans del segle XVII en Roig y Jalpi. «Era traçada, diu, en forma de molt pronunciada creu, cridant l'atenció el cimbori del creuer, sobre 'l que s'alçava molt alt campanar vuytavat, gran massa sostinguda únicament per les quatre columnes dels angles de dit creuer y els robustos archs torals que 'ls unien. En el lloch acostumat, es a dir, en un dels angles de la nau ab un braç del creuer, hi havia el claustre, y per varis llochs d'aquest, edificaren antigues osseres, sepulcres y tombes.»

Aquest temple y claustre han desaparescut. L'actual es, com diu la antiga decripció, «de espayosa y elevada nau, però greco-romana, ab adornos dòrichs al arrancament de ses voltes» (5).

(1) GAYETÁ BARRAQUER: *Las Casas de Religiosos en Cataluña*. Barcelona, 1906. Vol. I, p. 146.
(2) VILLANUEVA: vol. X, p. 162.
(3) «*Monasterium sanctæ marie medianensis in comitatu urgellensi... qui est destructus a sarracenis et a lupis atque siccitate.*» El document es del any 1080. (BALARI: obra citada, p. 278.)
(4) VILLANUEVA: obra y lloch darrerament citats.
(5) *Tratado de las excellencias y antigüedades del priorato de Santa María de Meyá*. Lleyda, 1668. — GAYETÁ BARRAQUER, obra citada, vol. I, p. 146.

SANT PONS DE CORBERA

Entre les esglesies de plan de creu ab cimbori hi ha també 'l grupu d'obres més perfectes, corresponent al de Sant Martí Çes Corts y de Sant Julià Ça Sorba, en la plana de Vich, estudiades. Són aqueixes Sant Pons de Corbera, en el Baix Llobregat; Sant

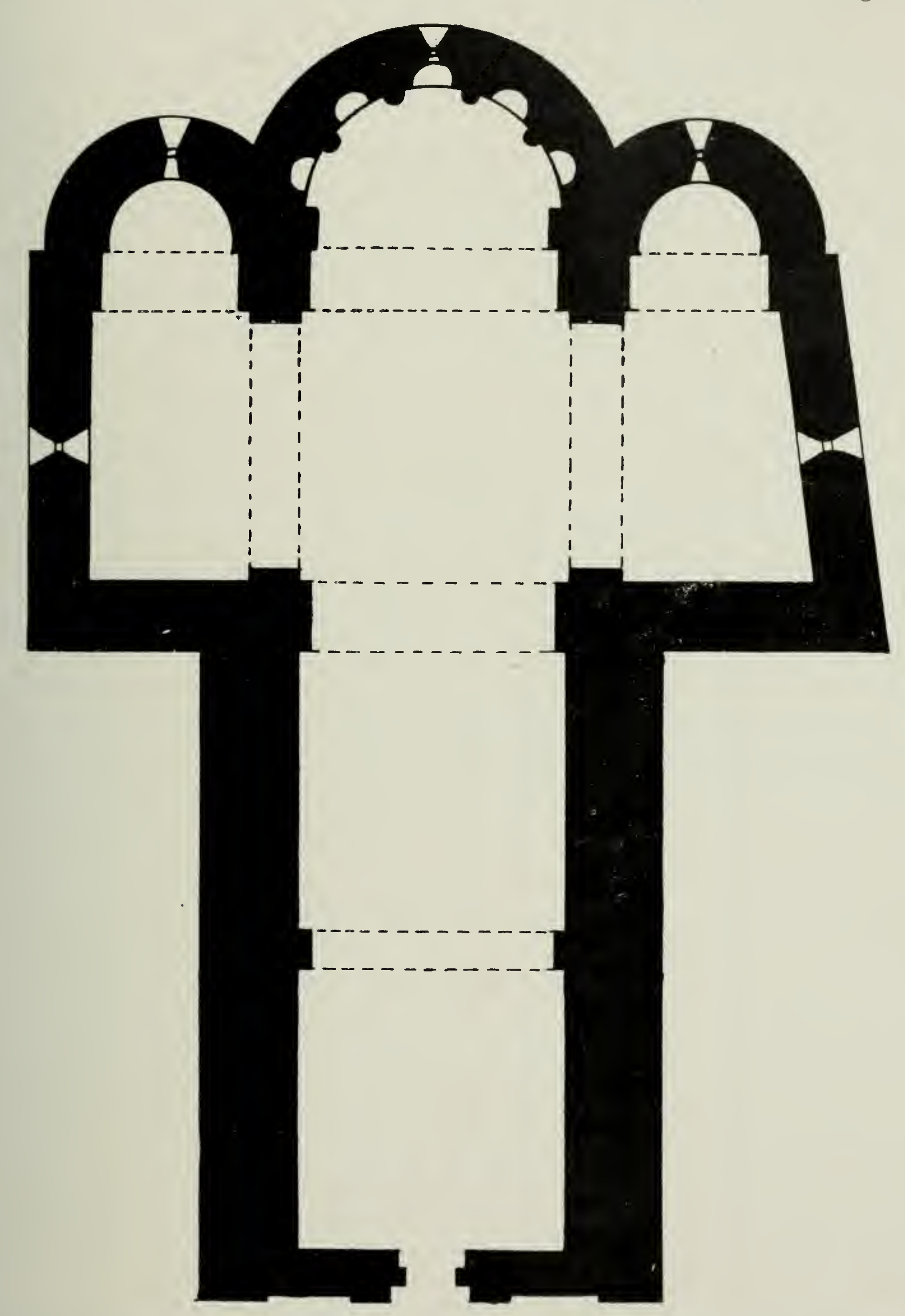

Fig. 182. — Plan de l'esglesia de Sant Jaume de Frontinyà. Escala 1 per 200. (Rogent.)

Fig. 183.—Fatxada de l'esglesia de Sant Jaume de Frontinyà.

Jaume de Frontinyà, en la serra que separa el riu Llobregat del Ripollés, Sant Tomàs de Riudeperes, Santa Cecilia de Voltregà y Santa Eugenia de Berga en la plana de Vich.

Les noticies documentals sobre Sant Pons de Corbera, són ben escasses. En el testament, que ja hem esmentat (p. 261), del comte Borrell de Barcelona, del any 993, se citen els alous de *Cervilione cum Ecclesiis*, y s'en fa donatiu per meitat a la Catedral de Barcelona y a Sant Cugat. Es dubtós si aqueix document se refereix a l'esglesia de Sant Pons, apartada més d'una hora del lloch de Cervelló, al altre costat de la serra. Fou en els darrers temps un priorat de Sant Pau del Camp (1).

El plan de l'esglesia es en forma de creu ab tres absis. Reproduim adjunt el que aixecà en Rogent (fig. 180), en el que cal fer tres observacions: *a)* els pilans dels archs formers del creuer, actualment circulars, tal com se representa en el plan, semblen deguts a una transformació posterior; *b)* en un dels creuers hi havia una porta; *c)* cal afegirhi tres ninxos que en l'absis principal s'obrien sota les finestres, formant com una derivació de l'antiga *cella trichora*. Unes grades d'època dubtosa aixequen notablement l'absis central sobre 'l plan general de la nau y dels absis laterals.

Illuminaven l'esglesia tres finestres en l'absis central: una en cada un dels laterals; una en els caps del *transceptum;* una, surmontada per una

(1) Gayetà Barraquer: obra citada, vol. I, p. 142.

obertura en creu, en les parets laterals del mateix, y tres per banda en la nau. En la fatxada, dugues demunt d'una finestra central partida per una columna.

La volta de canó de la nau era reforçada per archs torals y 'ls murs de la mateixa per archs formers, combinació que donava lloch a la forma escalonada dels pilans; els archs formers determinaven aixís una serie d'arcades en els murs; en el centre de cada un s'hi obria la corresponent finestra y les dugues portes laterals. En el centre del creuer s'hi aixecava el cimbori, de forma interessant que cal descriure. Son plan, determinat per la volta que precedeix al absis y 'ls archs del transcepte, es un rectangle; pera arribar al quadrat sobre 'l que s'aixeca la volta ab trompes, s'hi construiren dos archs paralels a la nau, y sobre d'ells les trompes, y la volta quasi de forma esfèrica; aqueixa estructura està envolcallada exteriorment per una gran forma prismàtica rectangular, no comú en les esglesies catalanes, sobre la qual s'alça 'l cimbori (fig. 181).

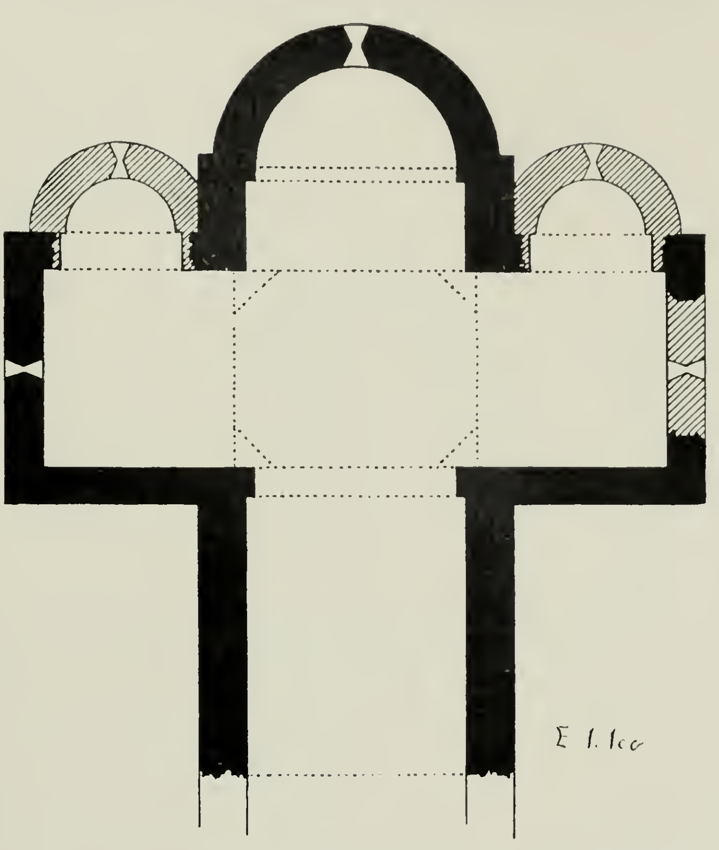

Fig. 184. — Esglesia de Sant Tomás de Riudeperas. Escala 1 per 200.

Les voltes dels braços del creuer són paraleles a la nau, determinant així una estructura anàlega a la de les basíliques romàniques de la nostra terra. Exteriorment, els braços del creuer eren coberts seguint unes pendents paraleles a les de la coberta de la nau. Per darrera un gran frontis més baix donava lloch a una forma, dintre la que 's destaquen els cilindres dels absis (1).

S'observa en aqueixa obra absolut mancament d'esculptura, a excepció dels capitells trapecials del campanar, decorats dels fullatges característichs romànichs, entrellaçantse en una composició simètrica. Els de la finestra de

(1) La secció publicada pel *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, (any II, n.º 7, Barcelona, 1892), conté, a més d'altres, l'error de suposar aqueixes voltes perpendiculars a la nau.

la fatxada semblen llisos; sols se veu, com a motiu decoratiu, en els archs de la porta d'entrada, la policromía natural obtinguda pel contrast de colors, de les menes de pedra esmerçada, això es, una blanca caliça, y l'altre pedra d'esmolar rogenca alternant en les claus. Els absis són decorats de grans arcades y 'l restant de l'esglesia d'arcuacions y faixes lombardes. Cal, pera veure l'esglesia en son primitiu estat, prescindir de l'escala moderna que puja al campanar.

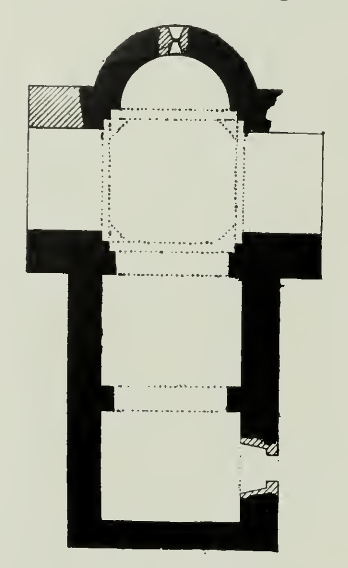

Fig. 185.— Plan de Santa Cecilia de Voltregà. Escala 1 per 200. (Gudiol.)

Es una obra cuidadíssima dintre d'aqueix sistema de decoració lombarda, deguda a un mestre inteligent, sense ni una vacilació, ni un descuit, si se exceptua la finestra geminada del frontispici que romp una de les faixes lombardes. Les portes tenen sos archs més alts en la clau que en el rasament (1).

SANT JAUME DE FRONTINYÀ Se cita 'l lloch de Frontinyà en l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell (2). S'en coneix un acta de consagració del any 905 (3).

Es aquesta esglesia una elegant construcció de l'època, una de les més complertes de Catalunya com a tipu d'esglesia rural. Té la planta en forma de creu llatina (fig. 182), coberta ab voltes de canó reforçades per archs torals. Sobre els quatre archs del creuer descansa 'l cimbori vuytavat, sostingut sobre trompes. En l'exterior, el corona una galería alta simulada. No s'acusen al exterior els cinch absidiols que s'obren en els murs de l'absis central, decorats per mitjes columnes sense base ni capitell, descansant directament en un estilobat.

La fatxada a doble vessant es decorada d'arcuacions y bandes lombardes. En la part central hi ha la senzilla porta d'entrada, sobre la que ha sigut obert, darrerament, un gran ull de bou (fig. 183).

(1) Pera visitar aqueixa esglesia poden consultarse els itineraris descrits en les revistes de les societats excursionistes de Barcelona, en els articles següents, a més dels citats: *Excursió a Sant Pons y Corbera. L'Excursionista,* vol. I, 1878-81, pàgines 151 a 153. — *Excursió a les serres situades al Oest del «Pla de Barcelona» (Gavà, Brugués, Aramprunyà, Begas, Ordal, Sant Pons, Corbera* y *Molins de Rey),* per Joseph Castellanos. *Bullletí del Centre Excursionista de Catalunya.* Any I, n.° 1, Barcelona, 1891.

(2) Vegis vol. I, p. 408.

(3) Villanueva: obra citada, vol. X, p. 84. Pera visitar aqueixa esglesia pot consultarse la *Guía de Bergadà,* citada, de César August Torras.

SANT TOMÀS DE RIUDEPERES L'acta de consagració d'aqueix temple, situat en la plana de Vich, es del any 1095, y es probable que l'esglesia llavors consagrada sigui la avuy ençara existent, disfreçada ab ornaments neo-clàssichs.

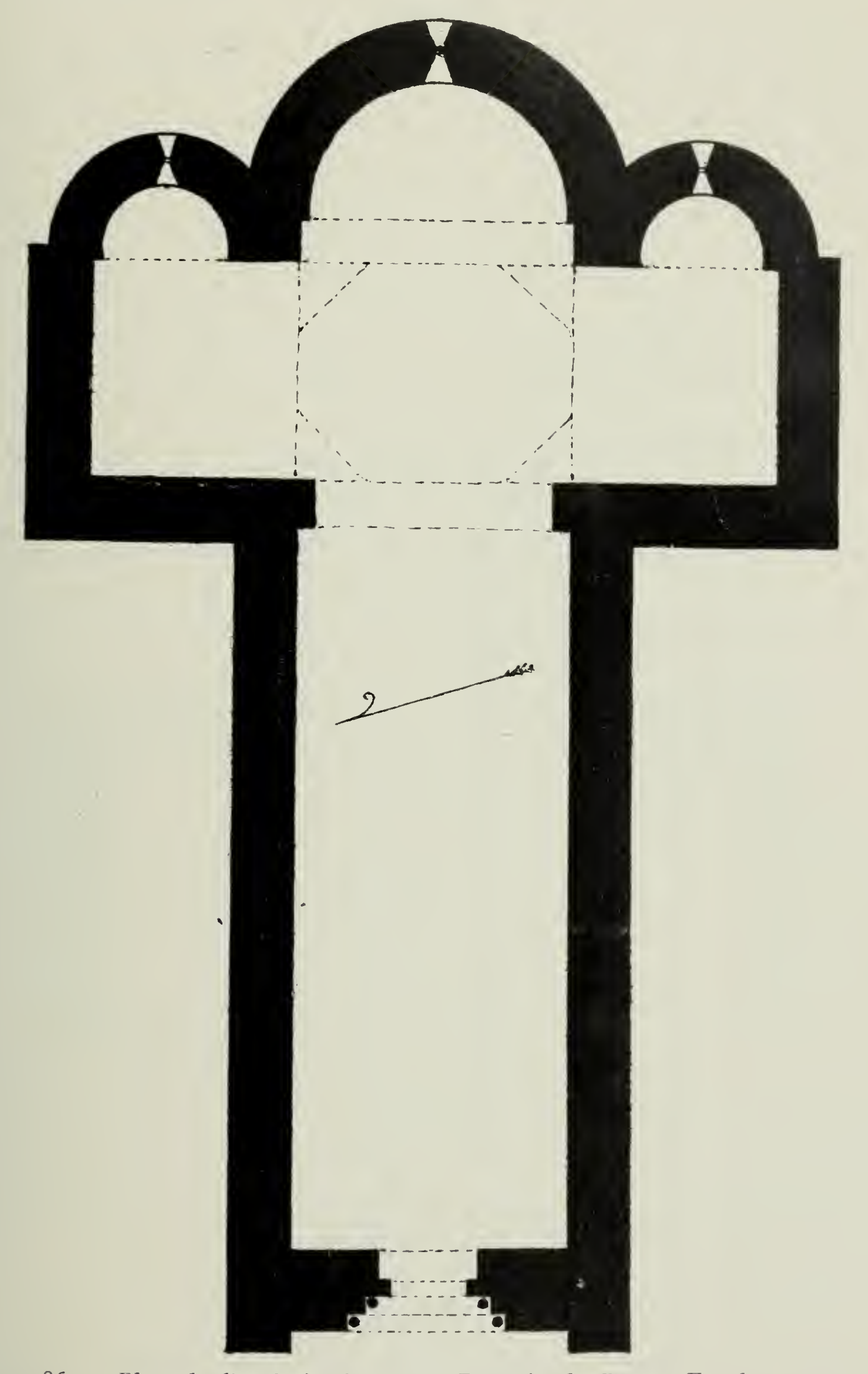

Fig. 186. — Plan de l'esglesia de Santa Eugenia de Berga. Escala 1 per 200.

La disposició era la de les que venim descrivint, en forma de creu ab tres absis y cimbori (fig. 184). Els absis laterals han sigut destruits pera

ferhi unes capelles modernes y sols ha quedat mostrant encara l'obra vella, l'absis major. La cúpula està recoberta per altre de guix, y en general tota la construcció està com inclosa en l'edifici conventual aixecat en la centu-

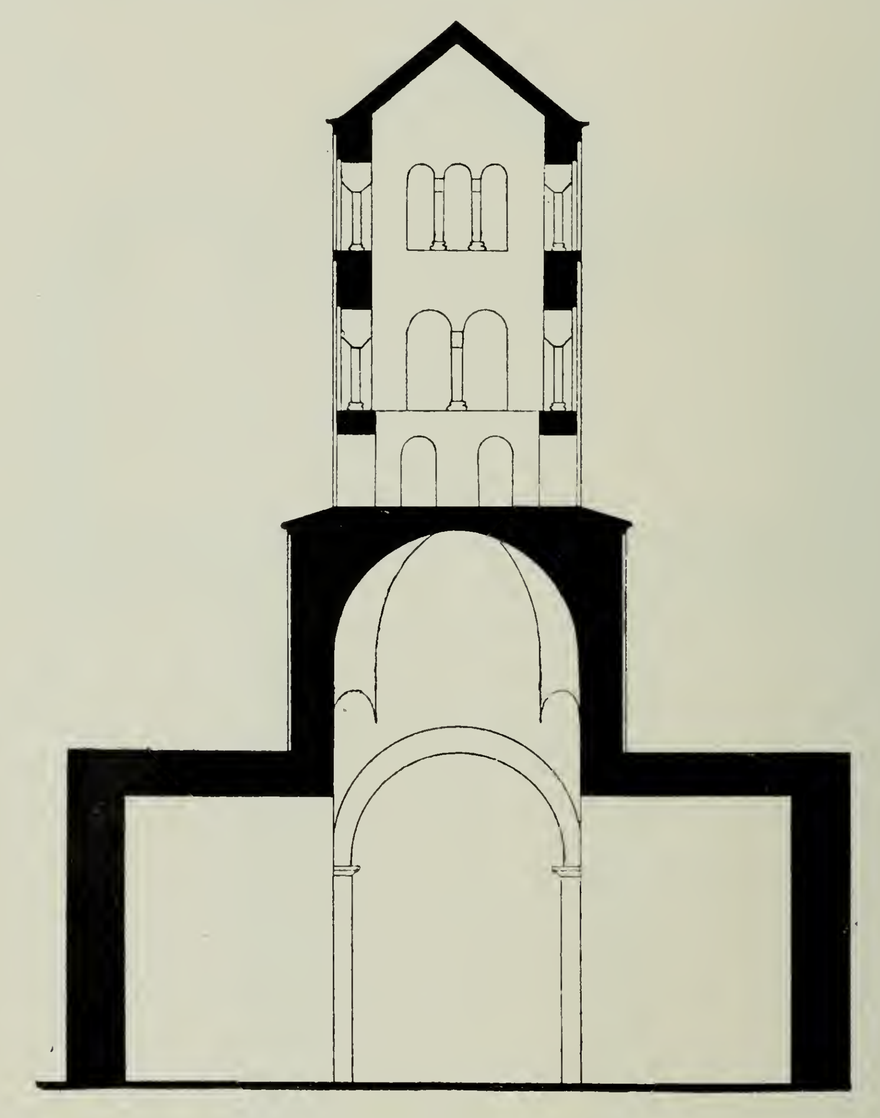

Fig. 187. — Santa Eugenia de Berga. Secció transversal. Escala 1 per 200.

ria XVI, essent impossible reproduir l'obra antiga. L'aparell es ben picat y regular, senyalant la proximitat del nou istil que floria en el segle XII (1).

SANTA CECILIA DE VOLTREGÀ Aqueixa esglesia situada també a la plana de Vich sembla deu agruparse ab aqueixa sub-escola. Devia estar acabantse l'obra cap a les darreríes del segle XI, quan Ermesindis,

(1) Comunicació de Mossèn JOSEPH GUDIOL.

en son testament sacramental, fa la deixa de *sol. III ad dedicationem Sanctæ Ceciliæ* (1).

Queda d'ella la nau, part del creuer ab el cimbori y l'absis principal (fig. 185). Els murs de la nau y del cimbori són decorats d'arcuacions; la volta es lleugerament apuntada.

Fig. 188. — Esglesia de Santa Eugenia de Berga.

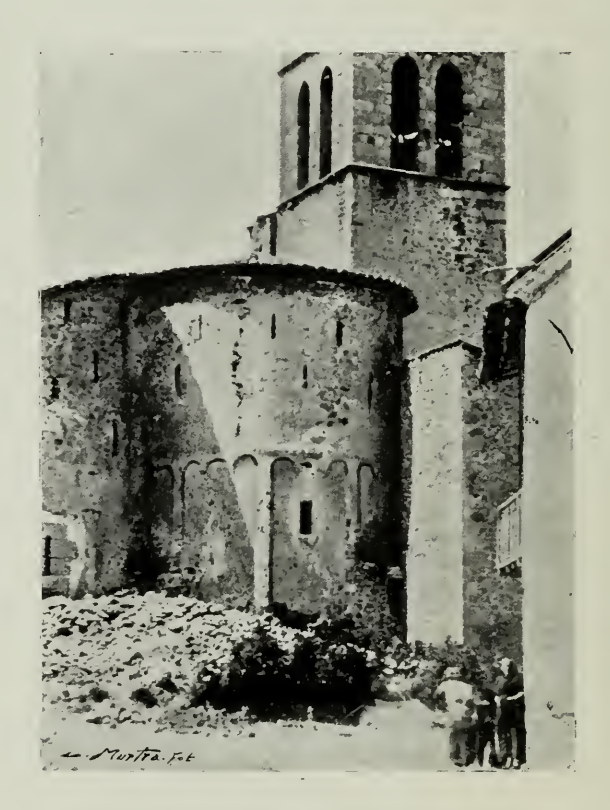
SANTA EUGENIA DE BERGA

Citem, finalment, l'esglesia de Santa Eugenia de Berga. Està situada aquesta esglesia a les immediacions de Vich. Coneixem solsament documents del segle XI que s'hi refereixin, y llavors degué començar a tenir alguna importancia. En 1144 fou cedida a la Sèu de Vich (2). Hi fa referencia un document de 1156 (3). Fou consagrada en 1183 (4).

L'esglesia es de planta de creu llatina ab cimbori (fig. 186), y es construida en gran part en els absis, en el frontispici, en el campanar, ab els mètodes de l'època en que fou consagrada; mes en son cimbori apareix el sistema de decorat de les

(1) *Lib. dot.*, fol. CXXX. Comunicació de MOSSEN JOSEPH GUDIOL.
(2) MONCADA: obra citada, vol. I, p. 444.
(3) Id., íd., vol. I, p. 465.
(4) JOSEPH GUDIOL: *Nocions d'Arqueologia sagrada catalana,* citada, p. 227.

esglesies de la plana de Vich, característiques del final del segle. Les voltes són llises, presentant un arch toral, en la nau, sota 'l cimbori. La superposició dels dos estils li dóna especial interès; molt més apareixent l'obra del segle XI com inclosa entre 'ls absis y 'l campanar, qual aparell revela clarament la mena de treball de la centuria XII. Pera explicar aqueix fet paradoxal, cal recorrer a l'hipòtessis d'una esglesia de les darreríes del segle XI, en la que 's renoven successivament els absis y 'ls murs, y sobre qual cimbori s'hi aixeca, en temps proper al any 1183 en que l'esglesia 's consagrà, el campanar de pedra perfectament picada.

Esglesia de Massanet de la Selva.

Fig. 189. — Esglesia de Sant Cugat de Salou. (Fot. Serra y Vilaró.)

XV

LES ESGLESIES DEL SEGLE XI AB PLAN DE CREU GREGA

En el segle següent al en que fou consagrada l'esglesia de Sant Pere de les Puelles, fòra 'ls murs de Barcelona, se repeteix la forma oriental del plan de creu, coronat son centre pel cimbori, a Sant Daniel, de Girona, una de les millors documentades que 's coneixen, situada a extramurs de la ciutat, y a Sant Cugat de Salou, en el Bergadà.

SANT DANIEL DE GIRONA L'antiga esglesia del monastir de Sant Daniel de Girona, està situada en la vall ombrívola de Sant Daniel, a uns cinch minuts del monastir de Galligans, de Girona.

Aqueixa antiga esglesia monacal, propia de la Sèu, passà al domini de

la comtesa Ermesindis, cap al any 1015, pel preu de 100 unces d'or, que 'l bisbe Pere Rogé aplicà a la reconstrucció de dita Sèu, qual coberta, destruida per les aigues, no permetia cantarhi les hores canòniques (1). La comtesa compradora, en un document de 1020, diu que mort son marit havia començat a edificar l'esglesia (2), y 's proposava continuarla.

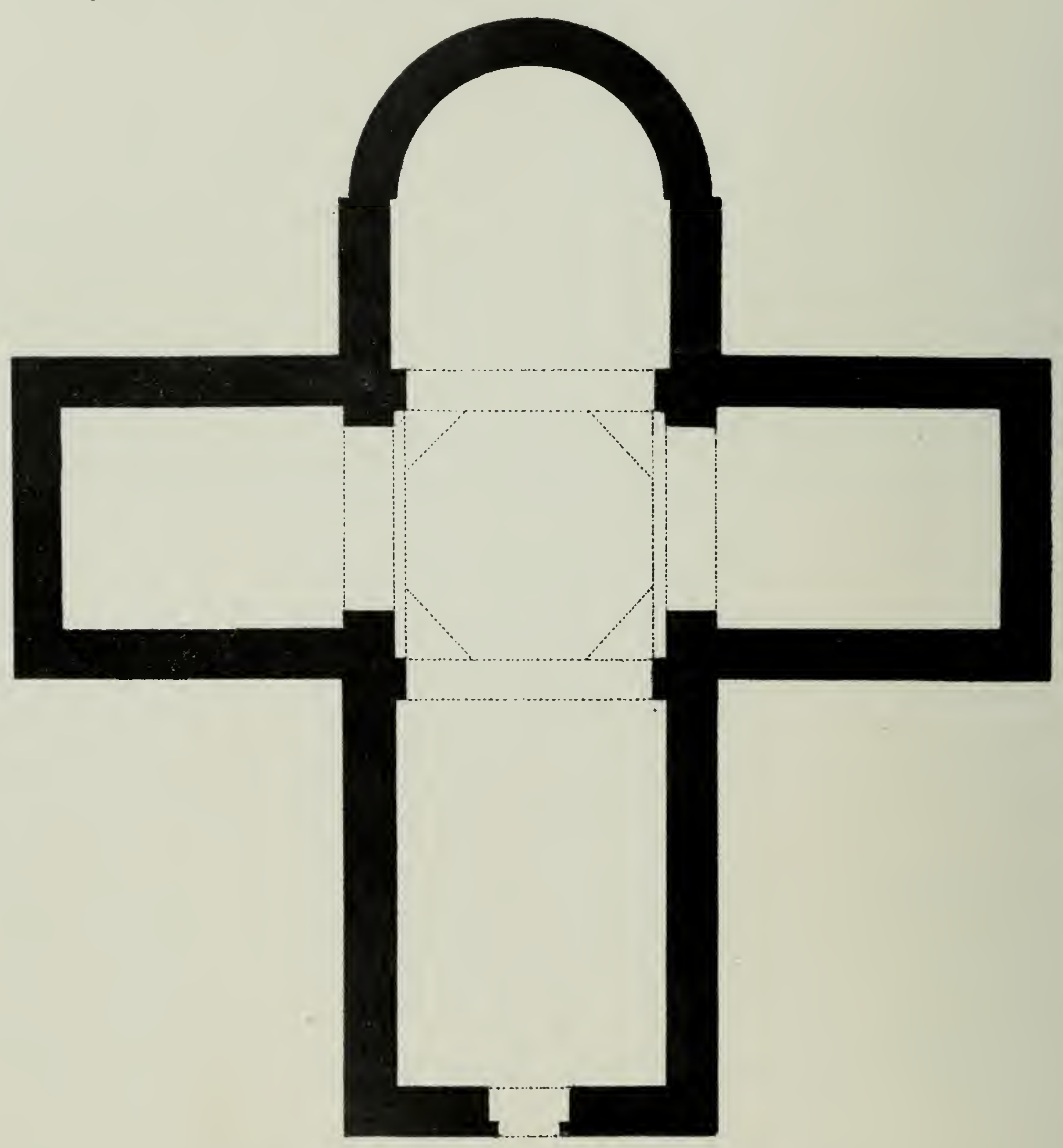

Fig. 190. — Plan de Sant Daniel de Girona. Escala 1 per 200.

(1) Document citat, vegis vol. I, p. 303.
(2) «... *inchoasi prædictam Ecclesiam ædificare, et Deo auxiliante volo perficere.*» Escriptura de donació d'Ermesindis y son fill Berenguer Borrell a Sant Daniel de

Era de planta de creu, ab un sol absis (fig. 190), adornat d'arquets cegos. El cimbori es vuytavat, sobre trompes ab finestres bessones en quatre de ses cares, adornat en l'interior per arquets que s'aguanten sobre permòdols senzills (fig. pàgina 274). La volta de la nau es moderna. El claustre del monastir es romànich, ab pobre decoració cisterciense.

Fig. 191. — Sant Cugat de Salou. (Fot. Perera.)

Es avuy aqueixa antiga esglesia molt transformada; el frontispici antich ressalta per son aparell, embegut en una fatxada més gran; per dintre emblanquinada y decorada de nou es difícil distingir la part antiga; la clausura monacal impideix l'examen del absis, del que 's veuen sols les construccions modernes sobreposades.

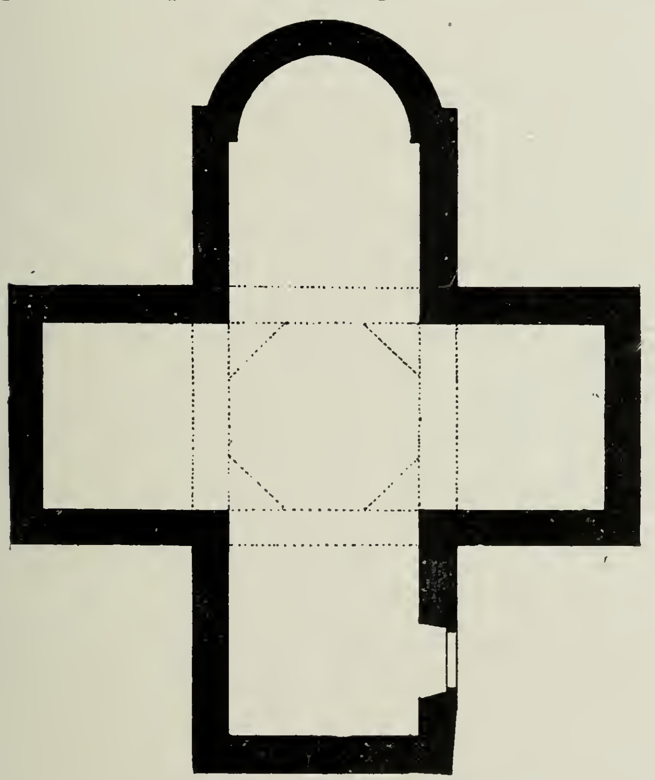

Fig. 192. — Plan de Sant Cugat de Salou. Escala 1 per 200. (Datos de D. Coll y del «Centre excursionista del Pla de Bages».)

SANT CUGAT DE SALOU Sant Cugat de Salou, en el Bergadà, es un agregat del poblet de Castelladral.

El document més antich que 's refereix a aqueixa interessant esglesia es una confirmació dels privilegis y donacions fetes al cenobi de Ripoll, dictada per Sergi IV, en l'any 1012, en el

Girona. (Francesch Montsalvatje: vol. XIV, citat, de les *Noticias Históricas*, p. 312.)

que 's cita l'esglesia de Sant Cugat ab son terme, propietat del monastir, comprès entre les donacions fetes per Borrell II, de Barcelona, en son testament de 992 (1).

Tot l'exterior de Sant Cugat de Salou es decorat d'arcuacions y faixes lombardes, recordant en ses reduides proporcions a Sant Vicenç de Cardona. El plan es en forma de creu (fig. 192); cada un dels braços, cobert ab volta de canó que 's senyala al exterior per una teulada a dugues aigues, que marca en els caps un frontó decorat en la forma usual. En l'intersecció dels braços s'hi aixeca 'l cimbori que decoren, com a Sant Jaume de Frontinyà, les finestres cegues (figs. 189 y 191). La porta s'obre en el costat de la nau que mira a migdia.

(1) J. M. Pellicer y Pagés: *Santa Maria del Monasterio de Ripoll,* citada, pàgina 384 y següents. En Pellicer treu aqueixos datos d'una copia del document pontifici feta pel notari de Ripoll D. Mariano Peraller, en 1711, guardada en l'arxiu de Sant Pere de la propia vila ripollesa.

Cimbori de Sant Daniel de Girona.

Fig. 193. — Esglesia de Sant Pere de Ponts. (Fot. Mas.)

XVI

ESGLESIES AB SANTUARI FORMAT DE TRES ABSIS EN CREU

Es aqueixa forma antiquíssima a Catalunya, y al estudiar la basílica d'Egara, hem tingut ocasió d'esmentar son us, tant en els temples d'Occident com en els d'Orient (1), trobàntsela desde les viles romanes fins als santuaris dels monastirs coptes perduts en el desert africà y fins al Assia Menor y a la Siria.

Son us en el període romànich es general. A França y a Italia són nombrosos els exemples. Mr. Lefèbre Pontalis, el savi arqueòlech, president

(1) Vegis vol. I, p. 312.

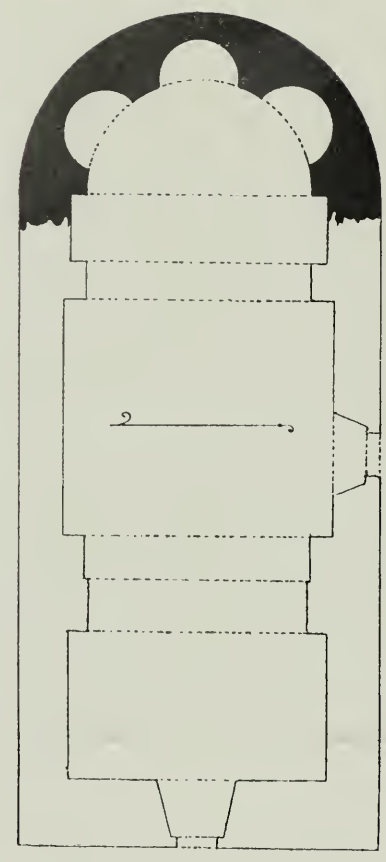

Fig. 194. — Plan de l'esglesia monacal de Sant Pol de Mar. Escala 1 per 200.

de la *Société française d'archéologie*, n'ha publicat un catàlech fa poch de les fins avuy estudiades a França (1). Citem una d'entre les que per sa proximitat ens interessen: la destruida de Lourdes (*Hautes Pyrénées*).

Anem a comparar les dates documentals de les esglesies catalanes d'aqueixa forma de plan, y la conseqüencia serà 'l trobarla en totes les èpoques del art romànich. Ab tot y l'incertitut ab que 's pot fixar llur data de construcció, y admetent que la major part són reconstruides posteriorment, se la troba de moment en esglesies romàniques d'antiquíssima consagració, situades en amagades valls pirinenques les primeres colonisades, com la de Montgrony consagrada en 834, y la de Requessens, citada en 845. De data més moderna hem descrit la de Tabèrnoles consagrada entre 1036 y 1040, que presenta clarament aqueixa disposició. De la segona meitat del segle XI es la del Brull, recentment estudiada, qual consagració s'ha pogut documentalment establir entre 1047 y 1062.

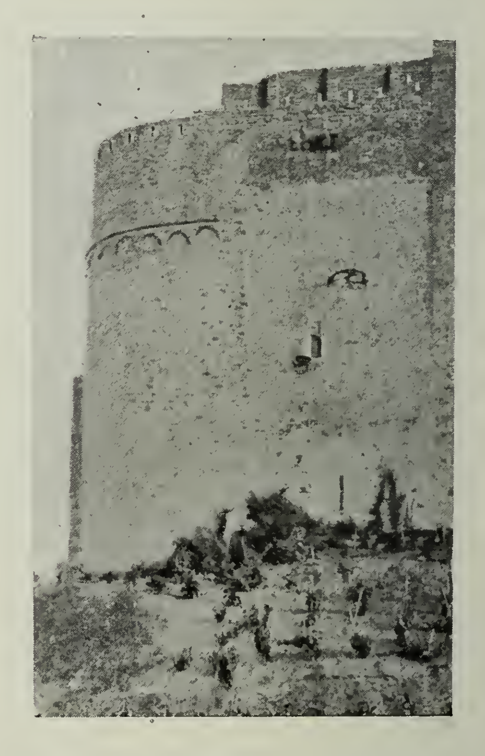

Fig. 195. — Absis de l'esglesia de Sant Pol de Mar. (Fot. Falguera.)

De les restants no s'en té cap noticia cronològica; sols se les troba mencionades en documents que poden ser molt posteriors al moment de sa construcció. Després aqueixa forma continua durant el segle XII.

ESGLESIES D'UN SOL ABSIS AB TRES NINXOS INTERIORS SANT POL DE MAR MERENS

Cal, al començar son estudi, distingir entre les esglesies ab triple absis y aquelles en que tres ninxos s'obren en l'interior del mur absidal, que es cilíndrich, llis per fòra y triconque

(1) Rivoira: obra citada, *Bulletin monumental,* 1909, p. 460.

per dintre. Citem en aquesta disposició, apart del de la basílica sumptuosa que pertenesqué al poderós monastir de Sant Sadurní d'Urgell o de Tabèrnoles, alguna que altra esglesia en qual absis major s'hi obren els tres ninxos tradicionals, prescindint dels que són decorats per nombrosos lòbuls en que no hi ha cap idea litúrgica, sinó purament decorativa. Se troben absis triconques en l'esglesia descrita de Sant Pons de Corbera, de planta en forma de creu, y en les de Santa María de Cervelló y Sant Pere de Pons, que després descriurem.

Recordem la basílica de Sant Sadurní de Tabèrnoles, aont se combina el plan de basílica en la que 'ls braços

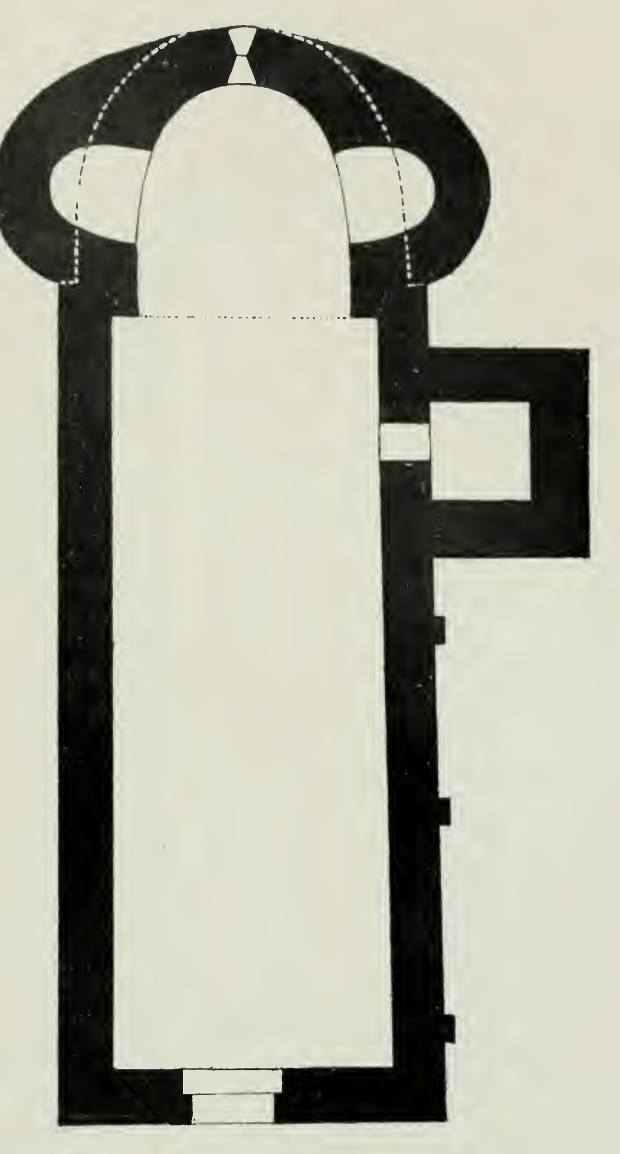

Fig. 196.— Plan de l'esglesia de Merens. Escala 1 per 200. (Roger.)

Fig. 197.—Esglesia de Merens, prop del Coll de Puig Moreus. (Roger.)

del tranxepte acaben en forma absidal, ab un santuari triconque, en que l'absidiol principal se divideix encara en tres ninxos. Ve a ser com la darrera exageració del principi, y fou sens dubte tipu d'imitació d'altres esglesies secundaries.

Cal, seguint l'ordre de més senzill a més complicat, començar per la de Sant Pol de Mar, situada dalt d'un

turó, dominant aqueix pintoresch poble de la costa de llevant catalana.

Es aquest monastir antiquíssim. Ab l'invasió d'Almançor, el monastir de Sant Pau de la Maresma fou completament derruit. Pera lograr referlo, determinaren sos monjos unirse baix un sol abat, durant la vida del abat Sunyer, ab el monastir de Sant Feliu de Guíxols. Així ho feren, obtenint un privilegi del rey Lotari, expedit l'any 968 a Reims, en que s'aproba lo fet y se confirmen les donacions, tornant després de la mort de Sunyer a regirse quiscun per son abat (1). Se 'l cita entre les donacions del comte Borrell, en son testament del 993 (2). Cap a l'any 1019, assisteix l'abat a la Junta que 's tingué a Girona, per restaurar la canònica, en l'esglesia catedral (3). En 1068 fou agregat al de Lerins, y en 1269 se convertí en Cartoixa, predecessora de la de Montalegre (4).

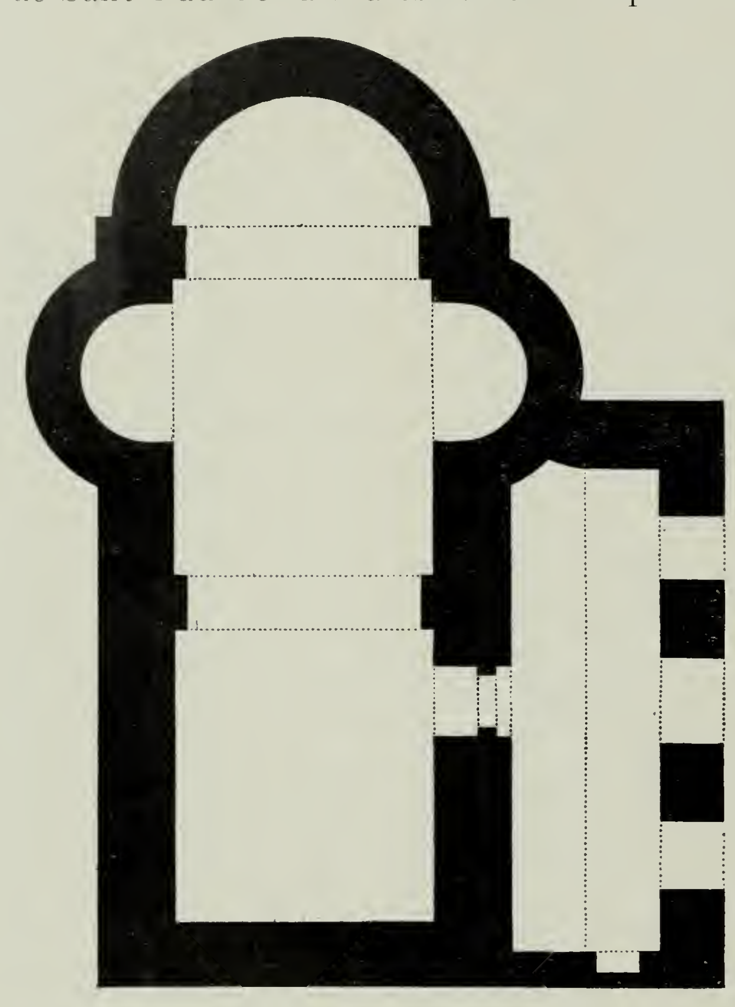

Fig. 198. — Plan de l'esglesia de Montgrony. Escala 1 per 200. (Datos de Abadal.)

L'absis, que es l'únich que resta dels primers temps, té interiorment tres absidiols (fig. 194), y està exteriorment decorat d'arcuacions lombardes; la nau es evidentment posterior (fig. 195).

L'esglesia de Merens, situada a la vora de l'Ariège, no molt lluny de la frontera d'Andorra y de la Cerdanya francesa, té un plan particularís-

(1) *Marca Hispanica,* ap. CVIII.

(2) Id., íd., ap. CXLI.

(3) Emili Grahit: *Memorias y noticias para la historia de la villa de San Feliu de Guíxols. Revista de la Asociación Literaria de Gerona.* Certamen de MDCCCLXXIII. Girona, 1874. P. 116.

(4) Fidel Fita: *Arenys de Mar, provincia de Barcelona. Datos inéditos anteriores al siglo XIII. Boletín de la Real Academia de la Historia,* vol. VI. Madrid, 1885. Ps. 317 y següents.

sim que sembla un entremig del de Sant Pol de Mar y de les esglesies que després anem a descriure. Dos absidiols s'obren en l'absis principal (figs. 196 y 197); a la basa, el parament exterior descriu un òval, qual eix major es perpendicular a la nau; l'absis central en la part superior de les teulades dels absidiols se destaca en hemicicle (1).

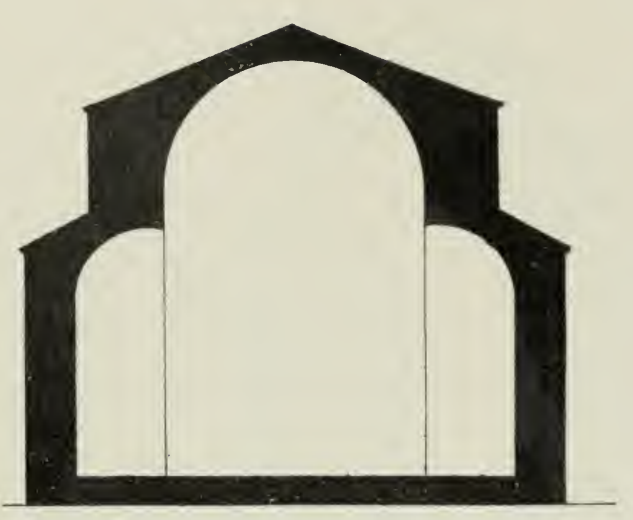

Fig. 199. — Secció transversal dels absis de l'esglesia de Montgrony. Escala 1 per 200.

ESGLESIES AB TRIPLE ABSIS, SENSE CIMBORI

Hi ha un grupu segon a estudiar, en que al absis del cap de l'esglesia l'acompanyen altres dos formant ab el primer com una creu. No sembla que en aqueixes esglesies pugui haverhi cap pràctica ni cap idea de la litúrgica que engendrà la disposició de la *cella triconca* o *tricophera*, sinó solament el desig d'aixecar en l'esglesia tres altars corresponents als tres sants a que es l'esglesia consagrada.

Fig. 200. — Absis de l'esglesia de Montgrony.

MONTGRONY, BRULL Y GALLIFA SANT LLORENÇ DELS CERDANS

En les esglesies que anem de moment a descriure, cal fixarhi dos grupus: un format per les de Montgrony, Brull y Gallifa, que perteneixen a l'escola d'aparell cuidadosament ajustats que anem trobant en temples de tota mena de plan y qual data de construcció correspon a la segona meitat del segle XI, y altra de la que es tipu la de Sant Llorenç dels

(1) Robert Roger: *Les Églises romanes du Pays de Foix et du Couserans*, pàgina 24, publicat en el *Bulletin périodique de la Société ariégeoise des sciences, lettres et arts, et de la Société des études du Couserans*. Número suplementari, 1908.

Cerdans, que sembla una obra rústega posterior, de cap al final del segle XI, o potser de ja entrat el segle XII.

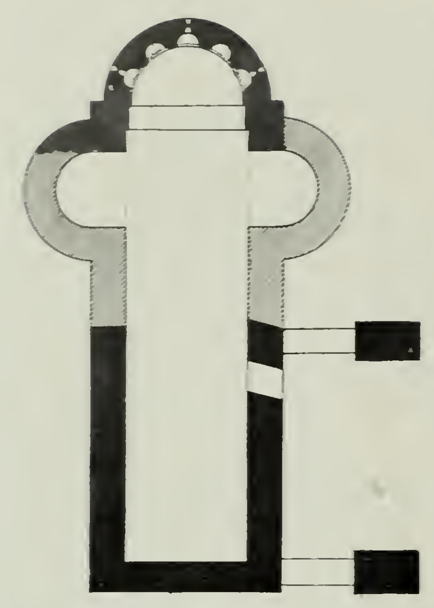

Fig. 201. — Plan de l'esglesia de Sant Martí del Brull. Escala 1 per 200. (Gudiol.)

L'esglesia de Montgrony està situada al alt Bergadà, en les serres trencades del Pirineu (1).

L'escriptura de consagració de l'esglesia de Sant Pere y de Santa María de Montgrony, per Sisebut II, bisbe d'Urgell, es de 8 d'Octubre del any XX de Lluis (834); la primera esglesia està situada en l'anomenat Plà de Sant Pere, y la segona en la roca inferior (2). L'esglesia actual sembla una restauració més moderna. El plan no té altra particularitat que 'l precedirlo un porxo de data dubtosa (fig. 198). Es avuy extraordinariament transformat. Son absis major fa contrast ab els dos reduits absidiols (figs. 199 y 200). A la paret del cap de ponent hi ha una finestreta en forma de creu llatina. L'aparell es relativament cuidat, aixís com les arcuacions y faixes lombardes dels absis.

L'esglesia del Brull, situada a uns cinch quarts de l'estació del ferrocarril a Balenyà, sota 'l Montseny, té una acta de confirmació de la dotalía, a nostre objecte ben important. L'original d'aquest document sembla avuy perdut, lo mateix que l'escriptura de dedicació o consagració de l'esglesia; però les copies d'aquella confirmació dotal,

Fig. 202. — Esglesia de Sant Martí del Brull. (Fot. Mas.)

(1) Pera visitarlo consultar César August Torras: *Guía del Bergadà*, y la de les *Valls altes del Segre, Ripollès, Alt Llobregat, y vessants superiors de l'esquerra del Fluvià*, citades.

(2) Villanueva: obra citada, vol. X, ps. 231 y 232. — Pau Parassols Pi: *Reseñas, aclaraciones y documentos notables pertenecientes á la historia del principado de Cataluña. I. Montgrony, Gombreny, Mataplana. Revista histórica latina*, Barcelona, vol. I, n.º IV.

tot fent l'efecte de ben fetes sobre un document original y autèntich, permeten colegir bé lo que fou aquella esglesia a finals del segle XI, y completar lo que avuy no 's pot veure més que 'n estat fragmentari o del tot desfigurat en l'actual temple.

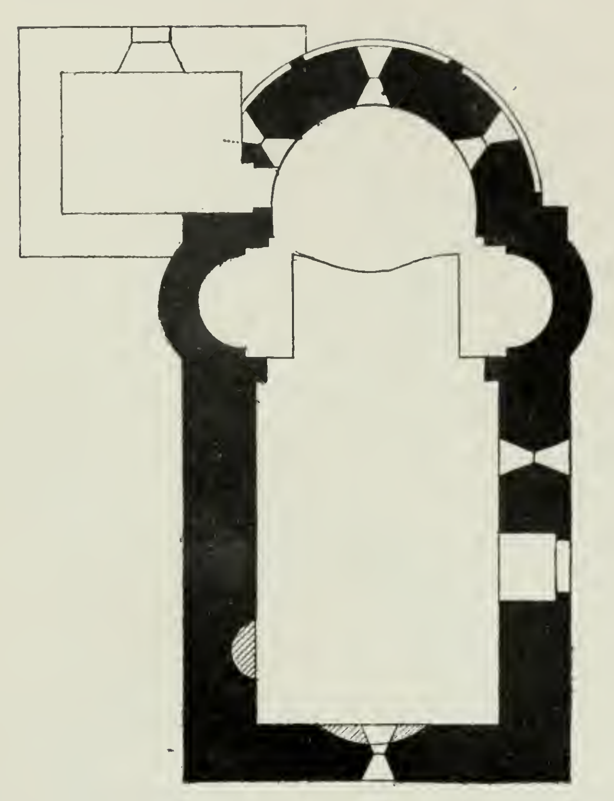

Fig. 204. — Plan de l'esglesia de Gallifa. Escala 1 per 200. (Renom.)

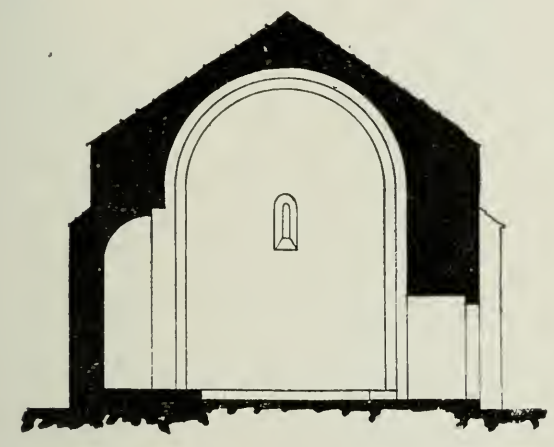

Fig. 203. — Secció transversal de l'esglesia de Gallifa. Escala 1 per 200. (Renom.)

Pochs anys després de la consagració y dotalía eclesiàstica, els vescomtes de Cardona volgueren donarli força major, casi estat civil, confirmant les concessions ab que s'havia enriquit *illa Sancti Martini Ecclesia est in loco Brulis nomine, quæ in diebus nobilissimæ fœminæ Guiliæ Cardonensi Vicecomitissæ Parochianorum ejusque præsidio fabricata et etiam intercedente Ausonensi Episcopo Guillelmo festiva consecratione olim dedicata est.* En el document, el vescomte de Cardona Ramon Folch, ab sa esposa la vescomtesa Ermessinda, devant del ja citat bisbe Guillem, que havia consagrat l'esglesia, confirmaren els termenals antichs de la rodalía, els delmes y primicies que constaven en la dotació primitiva, el cementiri dels trenta passos

Fig. 205. — Esglesia de Gallifa. (Fot. Renom.)

acostumats, la sagrera per la salvació o immunitat dels vius y sepultura pels difunts, y totes les pertinences justament tingudes y tenidores en avant. El mateix escrit dóna a entendre, sens cap classe de dubte, que l'esglesia a que 's referia tenia tres altars; el major dedicat al titular Sant Martí de Tours, y altres dos a Sant Joan y Sant Miquel, que li farien costat en absidiols dels que, mirantho bé, avuy encara pot precisarse la situació per un fragment d'un d'ells que

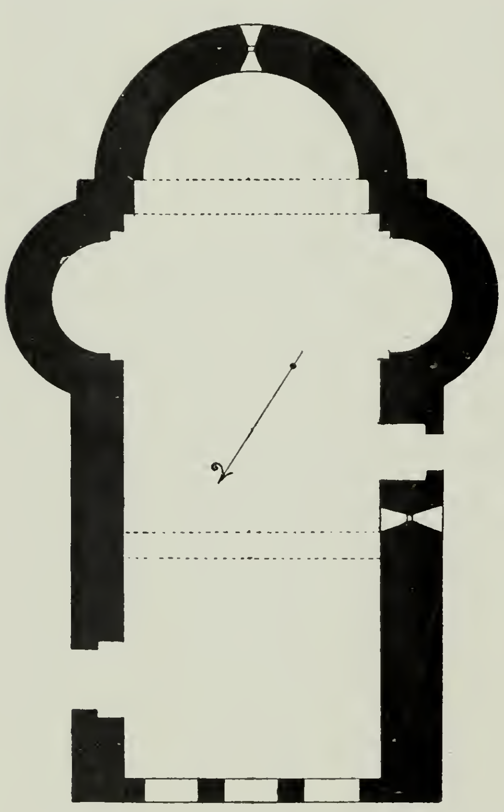

Fig. 206. — Plan de Sant Llorenç del Munt o dels Cerdans. Escala 1 per 200.

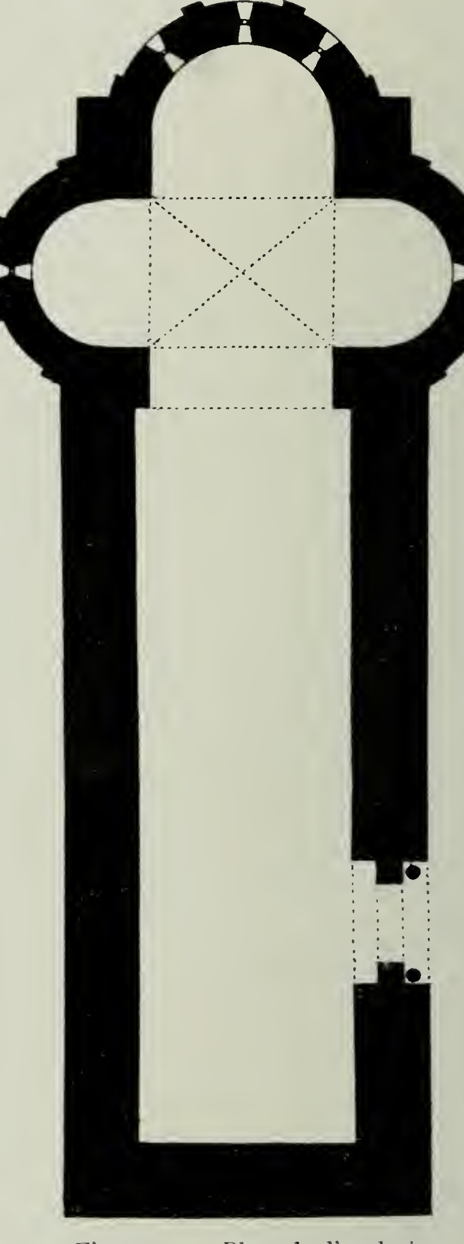

Fig. 207. — Plan de l'esglesia d'Abrera. Escala 1 per 200.

resta. Per ço al final del document s'hi llegeix: *Hæc tibi Beate Christi Confessor Martine Præsul Pie, tuæ ecclesiæ confirmo ut, te intercedente, et sancto Joanne, sanctoque Michæle, quorum altaria intra tuæ ecclessiæ sunt,* etc.

La data del text confirmatori es de *X Kalendis Septembris anno ab Incarnationi Jesu Xpi. regni omnium sæculorum MLXII et Philippi Regis Francorum regno incepto anno secundo,* corresponent a 23 d'Agost de 1062, venint bé aquí les calendacions, segons el compte de l'Encarnació, y del any II

de Felip de França, ja que aquest succehí a Enrich I pel 29 d'Agost de 1060. Per lo apuntat ja 's pot compendre com el document de la parroquial del Brull suposa una consagració de l'esglesia en temps anterior, però en el mateix pontificat del bisbe de Vich, Guillem (1047-1078), en temps de la Vescomtesa Guilia, esposa d'en Folch de Cardona, mort en 1040 en guerra, mare d'en Ramon Folch, de qui es la confirmació. No hem pogut trobar especificat l'any de la mort de Guilia, que vivia encara quan se feu el document curiosíssim, en que ella y el seu fill Ramon Folch feren provar al prelat d'Urgell Guillem Gaufret, no tenir art ni part en la mort del vescomte Folch. Aquest judici es d'entre 1053 y 1068, segons apunta el P. Villanueva. Per açó, mentres no vinguin nous datos, sols podrem dir que l'esglesia del Brull degué dedicarse després del any 1047 y abans de 1062. Per lo que 's comprèn, al segle XI el castell del Brull, que pertányia als vescomtes de Cardona, donà lloch a un nucli de població que feu precisa una esglesia. Per açò els

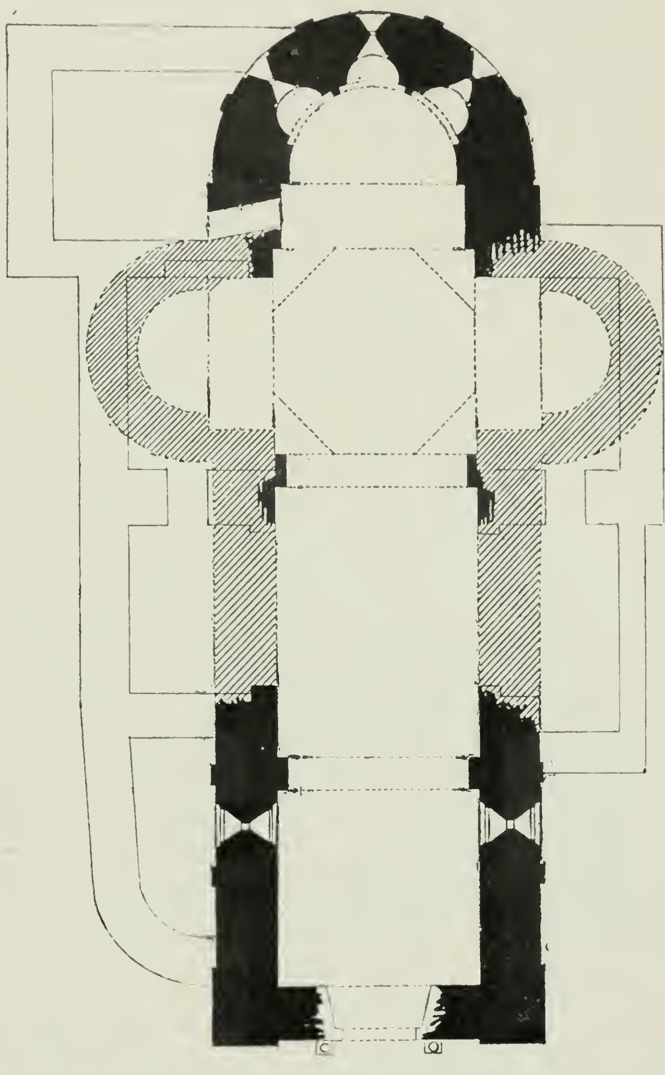

Fig. 208. — Plan de l'esglesia de Santa María de Cervelló. Escala 1 per 200.

Fig. 209. — Secció de l'esglesia de Santa María de Cervelló. Escala 1 per 200.

vescomtes, com a senyors del territori dintre del qual s'alçava l'esglesia de Sant Martí, intervingueren d'una manera directa en la dotació y fixació dels termens de la parroquia eclesiàstica.

Fig. 210. — Fatxada de l'esglesia de Santa María de Cervelló.

Destriant l'actual esglesia d'una serie d'adicions y modificacions posteriors, se veu que al esser consagrada tenia una sola nau, coberta ab volta semicircular, ab absis principal y solemne y dos laterals posats en creu, respecte al primer, y obrintse als costats de la nau immediatament y sens un creuer (fig. 201). Dels absidiols laterals sols se conserva l'arrench del de la part nort, havent desaparegut tot l'altre ab l'obertura del creuer y les modificacions que sufrí l'esglesia desde 1585, data que està esculpida sobre la porta moderna (fig. 202). La volta de la nau fou també substituida per altra allunetada.

L'absis principal avuy solament pot estudiarse passant darrera al retaule del altar major, que havia pertenescut a la Catedral de Barcelona y fou portat aquí fa una quarentena d'anys, pera suplir a un altre d'interí que estava en lloch del que cremaren els francesos en 1654. Es tal absis semicircular, y en son interior s'obren cinch ninxos separats per mitges columnes, el central y els extrems foradats antigament per finestretes. Visitant l'exterior de l'esglesia del Brull s'hi veuen encara grans troços de ses antigues parets ab la decoració arquitectònica romànica d'arcuacions y faixes y tires de relleu, apareixent axí en el tester que fa de fatxada y en l'absis principal que està dirigit a llevant.

Fig. 211.—Absis de Santa María de Cervelló. (Fot. Rocafort.)

Fig. 212. — Absis de l'esglesia de Sant Pere de Ponts. (Fot. Mas.)

Una petita porta semicircular s'obria primitivament a la part de migdia, anant abrigada en altre temps per un atri o galilea del que resten encara els robustos archs laterals que sostindrien una coberta de fusta y que avuy donen un aspecte pintoresch y sugestiu a la part de l'esglesia que dóna al cementiri, que recorda l'extensió de trenta passes d'eclesiàstich mencionada en l'acta de la dotalía (1).

(1) Reproduim aquí quasi a la lletra un estudi de Mossèn Joseph Gudiol y Cunill: *L'Iglesia del Brull y les seves pintures,* publicat en la revista *Estudis Universitaris Catalans,* vol. III, Juliol-Agost, Barcelona, 1909.

L'esglesia de Gallifa està situada a 16 kilòmetres al NE. de Tarrassa. Presenta aqueixa esglesia la mateixa disposició de plan y anàlega decoració exterior d'arcuacions y faixes lombardes (figs. 203 a 205).

L'esglesia de Sant Llorenç del Munt, del Coll o dels Cerdans, que 'ls documents anomenen *in caxio*, està situada en un alterós puig, a l'entrada de les Guilleríes.

Ja en el segle x hi ha d'ella nombroses references. Consta que fou consagrada pel bisbe de Vich, Ramon (1109-1145), per una escriptura

Fig. 213. — Esglesia de Sant Pere de Ponts.

posterior de donació del Capítol de la Sèu de Vich de l'esglesia de Sant Sadurní d'Ossor y Sant Feliu de Planerias de 1206. En una antiga nota del arxiu del Seminari conciliar, se diu que la ceremonia tingué lloch en 1127.

L'obra, es rústica obeeix a tradicions més antigues; mes indica en algunes parts de son aparell la vinguda de la nova escola. Tenia un nartex ab finestres (fig. 206).

ESGLESIES DE PLAN AB TRES ABSIS DISPOSATS EN CREU AB CIMBORI.
ABRERA
SANTA MARÍA DE CERVELLÓ
SANT PERE DE PONS
SANT HOISME DE LA BARONÍA

En algunes esglesies de plan triabsidal com les que descrivim, en el centre dels tres absis s'hi aixeca el cimbori. Formen també dos grupus: del primer n'es exemple Santa María de Cervelló, pertanyent a l'escola de Sant Jaume de Frontinyà y Sant Pons de Corbera; l'altre 'l representa Sant Pere de Ponts y una esglesieta rural, Sant Hoisme de la Baronía, que com Sant Llorenç dels Cerdans, en mig de sa rusticitat semblen indicar les darreríes de segle o 'l començament del següent.

Una disposició de plan que ve a ser com el trespàs an els dels temples que anem a descriure, y els sense cimbori, es el de l'esglesia d'Abrera, entre Martorell y Esparraguera, que té una volta per aresta entre 'ls tres absis en creu (fig. 207).

L'esglesia de Cervelló s'aixeca a uns cinch kilòmetres de Molins de Rey, seguint la vall a dos kilòmetres del poble d'aquest nom. Són nombrosos els documents que parlen de les esglesies del terme de Cervelló, mes tots ells plens de vaguetat pera fixar la data del monastir de que parlem. Un document del any 884 descriu uns límits en la vall del castell de Cervelló (1). El testament del comte Borrell deixa a la Sèu de Barcelona els alous de *Cervilione cum Ecclesiis* (2). Sant Vicenç del terme del castell de Cervelló, es citat ab son pòrtich en un document del any 1032 (3). Teuderich, bisbe de Barcelona, donà al monastir de Sant Cugat del Vallès l'esglesia de la Santa Creu, en la vall de Cervelló (4). Una copia de l'acta de consagració de l'esglesia se conserva en l'arxiu de la moderna parroquia; es del

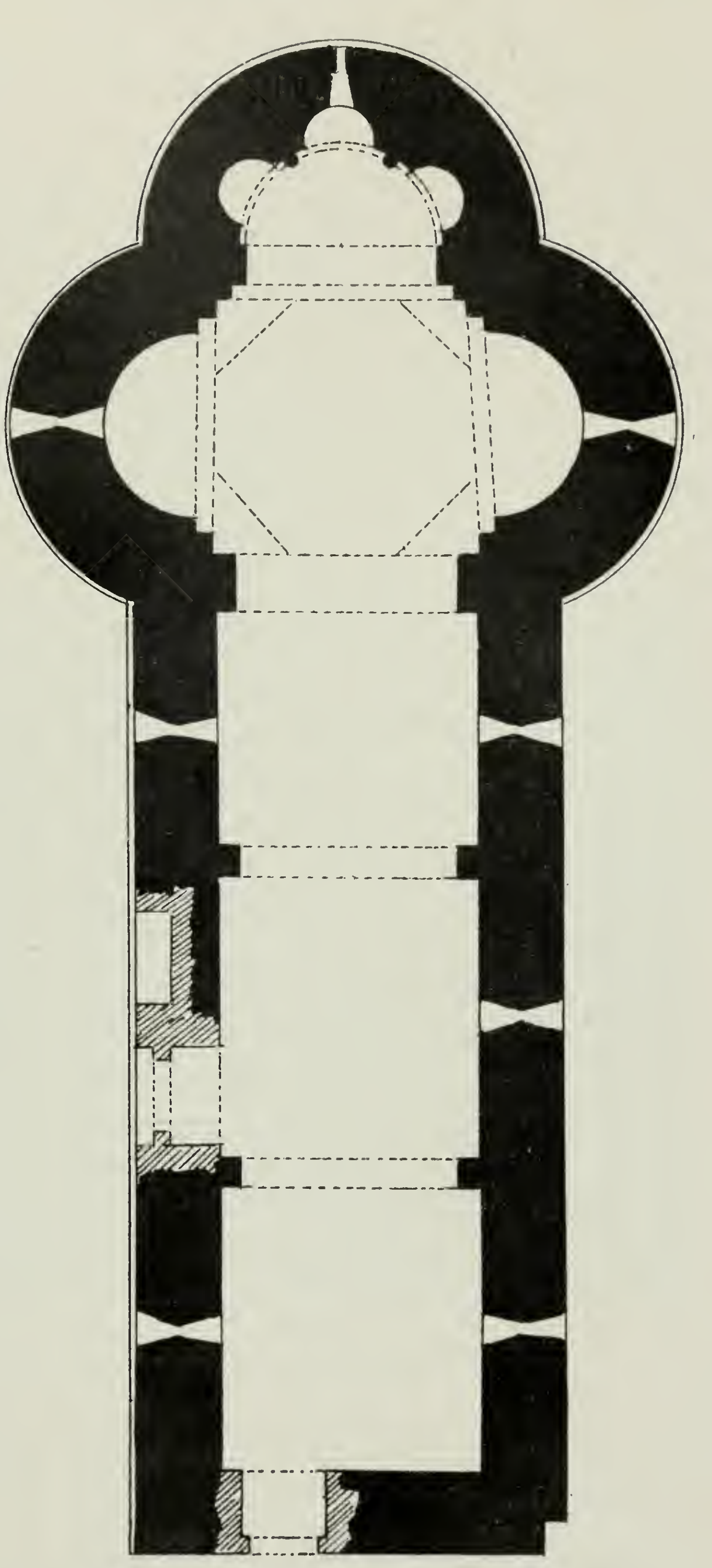

Fig. 214. — Plan de l'esglesia de Sant Pere de Ponts. Escala 1 per 200.

(1) Balari: obra citada, p. 80.
(2) *Marca Hispanica*, ap. CXLI.
(3) Balari: obra citada, ps. 366 y 424.
(4) Id., íd., p. 424.

any 1231. No pot esser aquesta la data de l'esglesia romànica tan caracterisada com aquesta. Potser l'aditament del campanar gòtich, sobreposat

Fig. 215. — Esglesia de Sant Hoisme de la Baronía, en la Vall d'Ager.

al cimbori romànich, ocasiona una nova ceremonia de consagració en el segle XIII.

La planta es d'una nau y tres absis, sencer el principal y amagat en part per una sacristía moderna (fig. 208). Dugues capelles cobertes ab volta gòtica de baixa època, ocupen el lloch dels dos absidiols primitius, que s'obrien a cada costat de la nau, y dels que no n'ha quedat rastre. Per la disposició

dels murs antichs y per l'emplaçament de l'esglesia arran d'una cinglera, no 's pot senyalar l'existencia d'un creuer. La volta de la nau es de canó seguit semicircular ab archs torals de més gruix en la clau que en els rasaments. Aquests torals han sigut tallats en l'indret del rasament de la volta. En l'absis principal, s'obren tres absidiols. En l'espay comprès entre els tres absis, s'alça el cimbori sobre quatre trompes còniques (fig. 209). El campanar quadrat sobreposat es posterior. Il·luminen l'esglesia, tres finestres en l'absis principal y quatre obertes en els murs del cos octogonal del cimbori. Dugues finestres s'obren en el primer tram de la nau. Una miserable porta del Renaixement ha substituït la primitiva en la fatxada. La decoració, en faixes y arcuacions, dels murs de la nau y basa del cimbori, surten per demunt de les pobres construccions modernes adossades als murs romànichs (figs. 210 y 211).

Se refereixen a una esglesia del terme de Ponts, documents antiquíssims: una acta de consagració del segle x d'una esglesia de Sant Miquel (1), y 'l testament d'Armengol de 1010, bisbe d'Urgell, a qual Sèu pertenesqué 'l temple, qui fa una deixa a Sant Miquel de Ponts (2).

L'esglesia actual s'anomena de Sant Pere de Ponts y s'aixeca demunt d'aqueix poble a les vores del Segre, en la carretera de la Sèu d'Urgell.

La planta de l'esglesia es d'una nau triabsidal. En el mur del absis central s'obren tres absidiols, com a Santa María de Cervelló (fig. 214). El creuer està cobert per una cúpula vuytavada, sobre trompes còniques que exteriorment se resolen per un cimbori elevadíssim també vuytavat. La nau està coberta per una volta de canó seguit semicircular ab archs torals. En la fatxada NO. s'obren unes arcuacions y porta gòtiques. La decoració exterior del absis es ab arcuacions y faixes lombardes. En la fatxada S. les arcuacions són sense pilans y en la N. ab pilans (figs. 193, 212 y 213). Tota la disposició del temple pertany al grupu arquitectònich que estudiem a excepció del aparell perfecte, ben treballat com en el segon període romànich. Es o be una obra de les derreríes del segle XI o be una construcció ab formes anticuades aixecada en el segle XII: un exemple com el campanar de Sant Miquel de Fluvià, de la supervivencia del istil.

(1) «*Eodem anno* (*DCCCCXLVIII*) *Radulfus Episcopus Vrgellensis venit ad villam Pontes sitam in comitatu Vrgellensi, ibique consecravit Ecclesiam in honore sancti Michælis ædificatam a Christiano viro illustri Presbytero. Tunc autem prædictus Episcopus, inquiunt acta, cum Christiano Presbytero et cum aliis bonis viris statuerun ut per singulos annos darent de ipsa Ecclesia ad sanctam Mariam sede Vico libras duas de cera.*» (*Marca Hispanica*, col. 392.)

(2) «*...ad sancto Michæle in Ponte uncia una de auro.*» (*Marca Hispanica*-ap. CLXII.)

A aqueix grupu perteneix també l'esglesia de Sant Hoisme en el poblet de la Baronía, en la Vall d'Ager (fig. 215). Té la particularitat d'alçarse un campanar en el centre de la forma trilobulada. Son aparell sembla indicar les derreríes del segle o començament del següent. El plan de son absis recorda el de Merens citat.

Fatxada de l'esglesia de Coll de Nargó.

Fig. 216. — Absis de l'esglesia de Sant Martí de Marcevol. (Fot. dels «Monuments Historiques».)

Fig. 217. — Absis de l'esglesia de Peramola. (Fot. Mas.)

XVII

ESGLESIES D'UNA NAU

La disposició més senzilla d'aqueixos rudimentaris oratoris es en simple rectangle. Aqueix tipu es abundosíssim: així eren segurament les nombroses esglesies citades en l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell, que corresponen a petits poblets montanyenchs. Llurs esglesies actuals, sovint cobertes ab fusta, són tant sols uns edificis de plan rectangular fets de paret de rebla ab fanch en comptes de calç. Una segona evolució es el plan, rectangular exteriorment, ab l'absis al interior sense marcarse per fòra, inclos en la massa rectangular del edifici. La tradició del absis va complicar ja de temps antich el plan de l'esglesia y en ella apareix el primer indici d'arquitectura cristiana. Finalment, l'absis se senyala al exterior.

Cal encara entre aqueixes esglesies establirhi una classificació distingint

l'ermitatge de la reduidíssima sufragania; la de les immediacions del monastir, l'esglesia del castell y l'esglesia parroquial del petit vehinat. Aqueixa rudimentaria classificació estableix una escala en les dimensions. En totes elles apareix ab més o menys dificultat l'evolució de la forma que hem notat en les esglesies més complicades y està clar que menys decididament. Els petits ermitatges y esg'esies camperoles són obra de l'imitació llunyana, y la ma rústega que les construeix les deforma, produint un art indecís que 's perpetua com les costums y les cançons en les montanyes, quan ja les ciutats y viles han sigut conquerides per noves formes d'art.

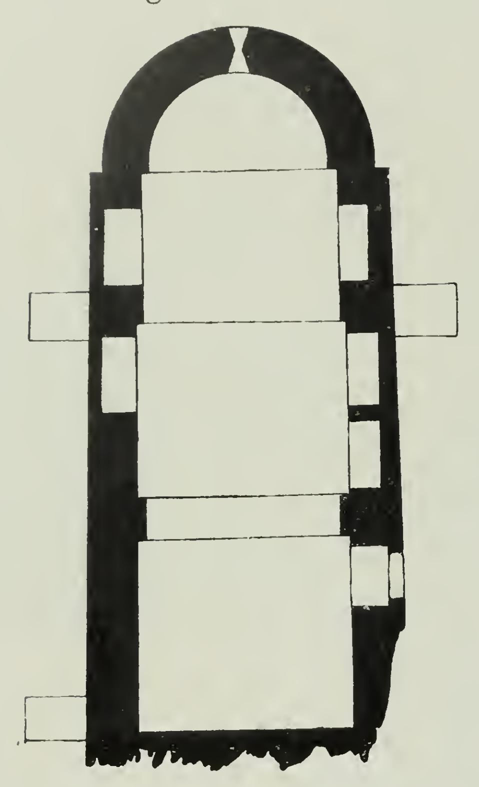

Fig. 218. — Plan de l'esglesia de Sant Vicenç de Rus. (Datos d'en Romà Abadal.)

Citar d'aqueixes esglesies totes les conegudes es poch menys que impossible. Se repeteixen a cada vall y a cada montanya ab l'igualtat de les obres primitives. Les pagesíes fan ses esglesioles y ermites durant segles, del mateix modo, invariables, com la familia pagesa y com la casa rural, les pràctiques de treball y les formes de contracte. El seu nombre es extraordinari, y en cada guia que 's publica ne surten d'ignorades, y a cada nova excursió l'arqueòlech ne pot portar de desconegudes, que repetiràn quasi sempre formes ja velles, disposicions ja anotades. Tractarem nosaltres de descriuren algunes tant sols, les poques a que fan referencia els documents; els diplomes callen també pera aqueixes obres modestes o les citen imprecisament; quasi may els bisbes pujen a consagrarles, sobre tot les lluny de ciutat o les apartades dels grans cenobis o les que no s'aixequen al ombra protectora dels castells feudals poderosos.

Fig. 219. — Absis de l'esglesia de Sant Vicenç de Rus. (Fot. Abadal

ERMITES
SANT VICENÇ DE RUS
SANT SIXT Y SANT LLORENÇ
DE MIRALPLÀ

Estàn situades les unes en ple bosch, a la montanya, en els llochs deserts aont se dóna culte a un Sant, o a les vores d'una vía servint de parada al pelegrí; altres són en les afores de les ciutats, dependencia d'una esglesia, servides per un clergue. Ressenyem l'historia d'un exemplar de cada grupu.

Fig. 220. — Absis de l'esglesia de Son.

Comencem per les més reduides. Són les *esglesies eremitanes* com les anomena la donació de Gauzfred, comte de Rosselló, al monastir de Sant Pere de Rodes (1).

Una de les més conegudes y interessants es la de Sant Vicenç de Rus, situada en el bosch, en un lloch ple d'encant, junt al camí que porta a les fonts del Llobregat y a Castellar d'en Huch, desde la Pobla de Lillet. Fou consagrada l'any 1105, per Sant Ot, bisbe d'Urgell, segons consta en l'arxiu de la propia Sèu (2). Està coberta ab volta de mig punt. L'interior es arreboçat, y a les parets s'hi han obert modernament capelles que han obligat a posarhi contraforts a causa de l'empenta de la volta (fig. 218). L'exterior es ben conservat, d'aspecte senzill, y ab uns arquets cegos com a cornisa exterior del

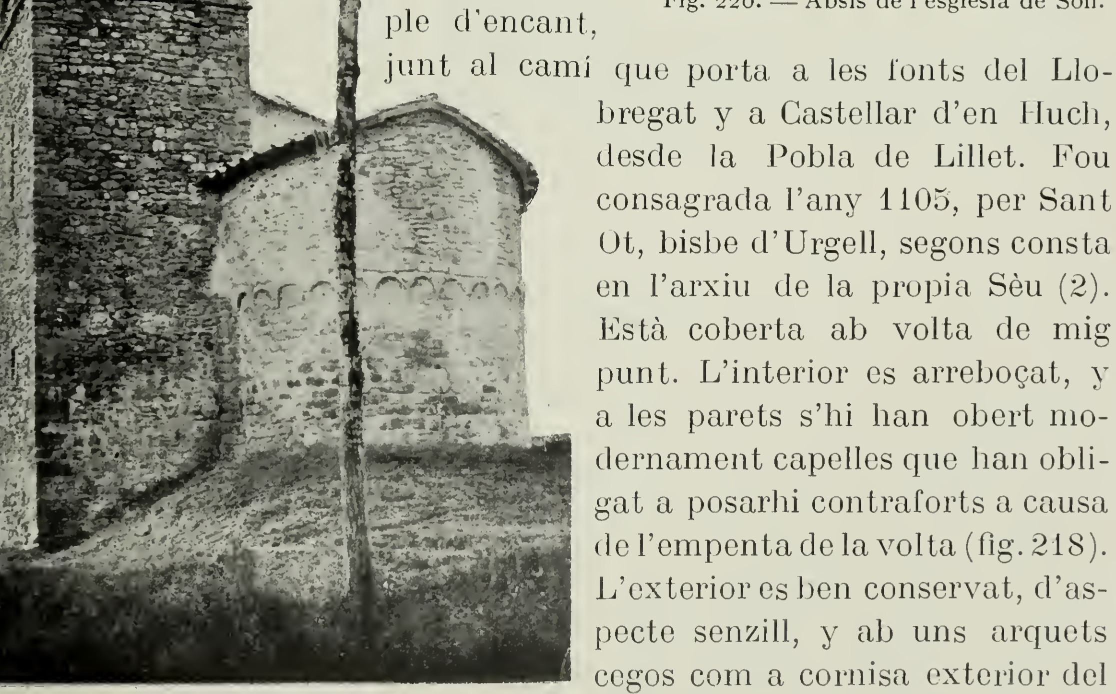

Fig. 221. — Absis y campanar de l'esglesia de Sant Sixt de Vich.

(1) *Marca Hispanica*, ap. CXVI.
(2) *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. XIII, p. 238. — César August Torras: *Guia del Bergadà*, citada, p. 130.

absis, que tenen la particularitat de ser enfonzats com tendint a la decoració de finestres tapiades; es coberta rusticament ab licorella (fig. 219).

Sant Sixt de Miralplà y Sant Llorenç, són dugues capelles dels afores de la ciutat de Vich (1).

«Encara que no 's pot assegurar època fixa de la fàbrica de les dugues ca-

Fig. 222. — Absis de l'esglesia de Folgaroles.

Fig. 223.—Plan de l'esglesia de Sant Martí de Riudeperes. Escala 1 per 200.

pelles de Sant Llorenç y de Sant Sixt, diu el canonge Ripoll, per els presents documents consta que la de Sant Llorenç existia ja l'any 44 del rey Felip de França (1104 de Crist), y la de Sant Sixt, vulgarment anomenada Sant Sist, per els anys de 1137 o 29 del rey Lluis de França. Aquella era ja construida abans del any 1088, y en 1139 fou confirmada al monastir del Estany. Pêl primer d'aquests documents consta que en 1104 disposa d'elles el canonge d'aquesta esglesia Ramon Gibert a favor de son nebot Pere, y mort

(1) *Butlletí de la Associació Catalanista d'Excursions científiques*. Vol. II de les *Memories*, ps. 266 y 276. — Joaquim Salarich: *Guia Cicerone de Barcelona á Vich*. Vich, 1877, p. 71. — Pelegrí Casades: *Lo Lluçanès*, Barcelona, 1897. P. 80.

aquest, a favor del expressat monastir del Estany. De l'esglesia de Sant Sixt no hem adquirit altre noticia que la que 'ns ofereix el segon document. Per ell se comprova sa preexistença en 1137, donchs el testador

Fig. 224. — Absis de Sant Martí de Riudeperes. (Fot. Mas.)

Bernat de Riudeperes, en el mateix any fa varis llegats a la mateixa y al clergue que la servia, y deixa 'l patronat a son germà Ruteland. Aquest, essent canonge de Vich, fa testament en 1175 de Crist, o l'any 39 de Lluis el Jove, y diu en ell: *«recognosco ecclesiam S. Sixti esse juris S. Thome de Rivopetrarum, et canonicorum ibi degentium»*. Per la planta y forma d'abdues esglesies y de la del campanar de la de Sant Sixt, pot conjeturarse, continúa el canonge Ripoll, que sos edificis són els més antichs d'aquesta ciutat y parroquia, y si l'esglesia de Sant Sixt no es

Fig. 225. — Sant Martí de Riudeperes.

contemporania a la de Sant Llorenç, serà poch posterior» (fig. 221) (1).

Anàlegues a aqueixes són l'ermita de la Salut al Papiol (p. 38); la de Lloret de la Montanya, prop d'Amer; la de Sant Fructuòs de la Plana (no

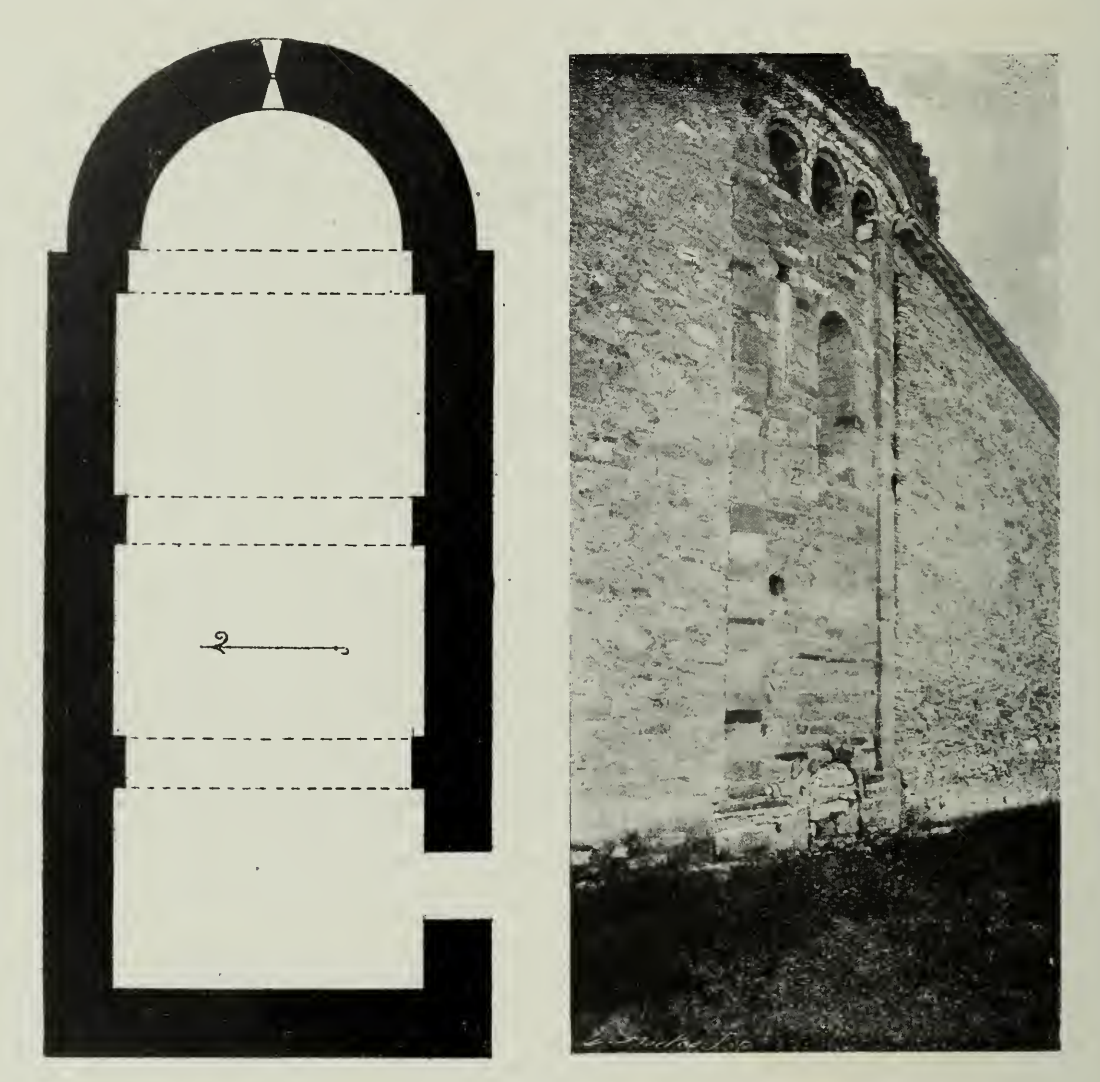

Fig. 226. — Plan. Escala 1 per 200. Esglesia de Granollers de la Plana. Fig. 227. — Absis.

lluny de la Sèu de Vich), (p. 58); la de Son (Pallars), a la vall d'Aneu (fig. 220); la de Peramola (fig. 217), prop de Nargó; la de Querós, prop de Viladrau y Osormort; la de Pinós, en el Llusanès; la de Sant Miquel de Taudell (p. 92) y tantes altres nombrosíssimes que 's troben per tots els indrets de Catalunya.

(1) *Documentos que prueban la antigüedad é ilustran la historia de las dos capillas de San Lorenzo, mártir, y de San Sixto, papa y mártir, que existen en la parroquia y término de Vich.* Vich, 1832.

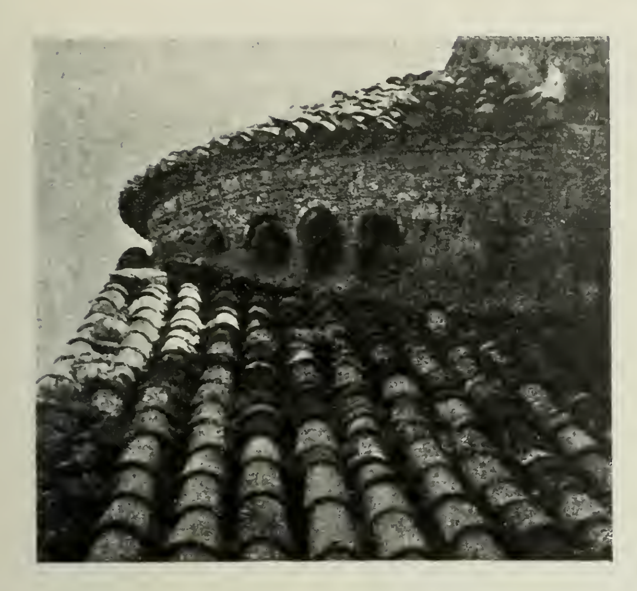

Fig. 228. — Absis de l'esglesia de Granollers de la Plana.

Fig. 229. — Absis de l'esglesia de Vilalleons. (Fot. Massot.)

ESGLESIES PARROQUIALS DE PETITS VEHINATS

Un segon grupu 'l formen les esglesies parroquials de petits vehinats, quasi com les anteriors reduidíssimes. En citarem solsament alguns exemples: Una de les més antigues es l'esglesia parroquial de Santa María de las Grades, en el poblet de Marcevol (fig. 216). Es mencionat per primera vegada aquest lloch ab el nom de *Marceval* en una butlla del any 1011 (1). Un document del 1091, publicat per Baluci en la *Marca Hispanica*, prova que desde 'l segle XI era objecte de quantiosos llegats (2).

Examinant ab detenció els murs abans d'un recent arreboçat, se pogué reconeixer, en el costat Nort, tres sistemes diferents de reconstruc-

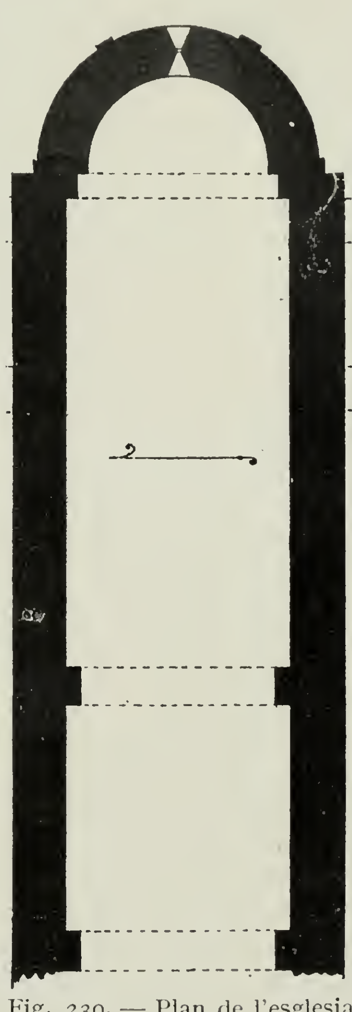

Fig. 230. — Plan de l'esglesia de Vilalleons. Escala 1 per 200.

(1) *Marca Hispanica,* ap. CLXIV.

(2) *Marca Hispanica,* ap. CCCVII. Consultar PERE VIDAL: *Etude historique sur le prieuré de Marcevol. Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales.* Perpinyà, 1888, y la *Guide des Pyrénées-Orientales,* citada.

cions successives, y fàcilment convencers de que sols l'absis pot esser molt antich y a no dubtar, tal vegada, del període que estem estudiant.

Aquest absis està ornamentat exteriorment de bandes lombardes sostenint petites arcades semicirculars, y la paret de rebla està feta de pedres inclinades en forma d'*opus spicatum* tan comú al Rosselló, aont aqueixa pràctica està encara avuy en ús.

L'esglesia està surmontada d'un parapet emmarletat y precedida d'un clos quadrat, quals elevats murs te-

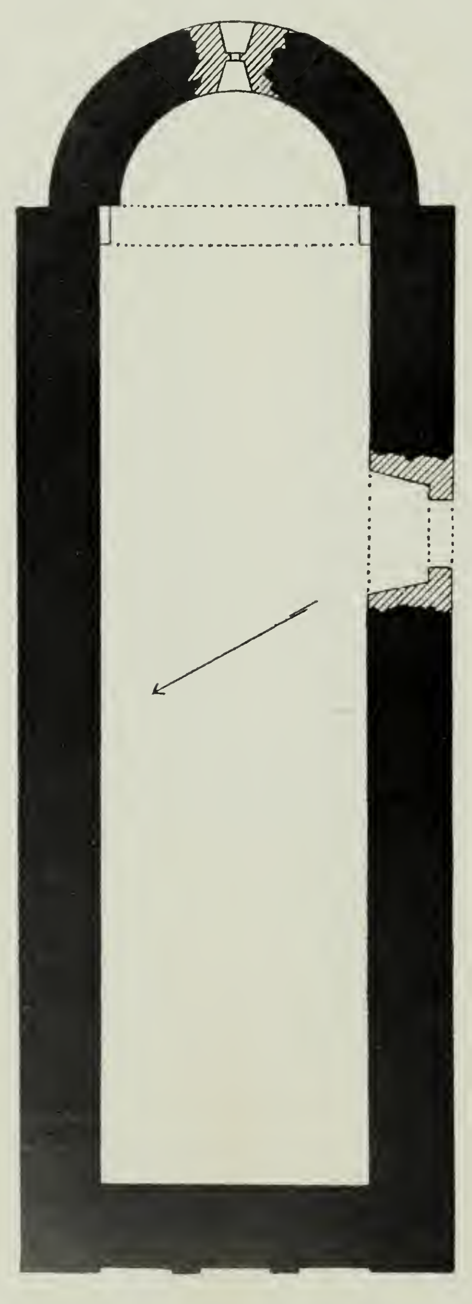

Fig. 231. — Plan de l'esglesia de Tona. Escala 1 per 200.

Fig. 232. — Esglesia de Sebassona. (Fot. Sala.)

Fig. 233. — Absis de l'esglesia de Sebassona. (Fot. Sala.)

nien certament un ús militar, com els restes d'un matacà que 's veuen encare sobre la porta. Abunden els temples d'una nau en la plana de Vich.

De l'esglesia del poblet de Folgaroles (fig. 222), no 'n queda més que un absis decorat d'arcua-

Fig. 234.— Plan de l'esglesia de Sant Andreu de Llanars. Escala 1 per 200.

Fig. 235.—Esglesia de Sant Andreu de Llanars. Gudiol.)

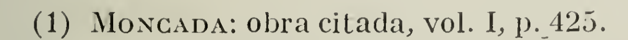
cions. Se cita en un document del 1131 a un tal Berenguer, prebere de Santa María de Folgaroles (1).

L'esglesia de Sant Martí de Riudeperas, sufragania de la de Sant Julià de Vilatorta, situada en el camí de Vich a dita població, se cita en l'acte de consagració de l'esglesia de Sant Julià de Vilatorta, del any 1050.

Es d'una sola nau molt allargada y sense torals, coberta ab volta de canó (fig. 223). Un porxo d'època posterior, avuy macisades les overtures que presentava, allarga la nau per sa part anterior. Un campanar també construit posteriorment a l'esglesia, y altres obres adossades en distintes dates desfiguren la primitiva construcció, po-

Fig. 236. — Absis de l'esglesia de Sant Pau de Riusech.

(1) Moncada: obra citada, vol. I, p. 425.

guentse veure l'absis y part dels murs laterals decorats ab les bandes y les acostumades arcuacions lombardes (figs. 224 y 225).

La de Granollers, de la plana de Vich, es del mateix tipu (figs. 226 a

Fig. 237. — Esglesia de Sant Pau de Riusech. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 238. — Plan de Sant Pau de Riusech. (Escala 1 per 200.)

228). S'hi refereixen també varis documents. L'any 972 se vengué l'esglesia per Borrell II a Assolf, que tenia a feu el castell de Gurb (1). Més tart degué edificarse l'esglesia actual. L'any 1088 fou consagrada; l'acta es perduda, mes n'hi ha referencia en l'arxiu parroquial (2).

L'esglesia de Vilalleons, en la mateixa plana, té la forma característica de les que 's construien durant la darrera meitat del segle XI, que arriben a una gran perfecció, dintre la forma rùdimentaria de l'obra (figs. 229 y 230).

En l'acta de consagració de Sant Julià de Vilatorta del any 1050, se cita a *Sta. Maria de Vilaleonis* (3). Hi ha una escriptura de dedicació

(1) *Marca Hispanica,* ap. CXIII.
(2) Comunicació de Mossèn Bofill, de Vich.
(3) Vegis *Acta de consagració de Sant Julià de Vilatorta,* p. 305.

de l'esglesia, del any 1083 (1), citada en el llibre «La Rodalia» en l'arxiu capitular de Vich, que es de data de 1090.

L'esglesia de Tona està situada a la plana de Vich, dalt d'un turó espadat per molts costats, emplaçament de l'antiga vila. Hi ha una acta de consagració de l'esglesia del any 888 qual text s'ha conservat, per Gotmar, bisbe de Vich.

L'esglesia es d'una nau coberta de volta y ab un absis (fig. 231), decorada exteriorment de faixes y archs lombards, barroerament traçats. Indubtablement es obra posterior a la consagrada pel bisbe Gotmar.

L'esglesia de Sebassona, ab son frontispici y fatxades decorades d'arcuacions (figs. 232 y 233), existia ja en l'any 1078. En una escriptura d'aquesta data, se diu que el vescomte de Cardona reb la Sèu de mans del bisbe d'Ausona, Berenguer, les esglesies de Sabassona y Tabèrnoles (2). L'any 1086, el mateix vescomte deixa en son testament a la Canònica de Sant Pere les dites esglesies de Tabèrnoles y Sabassona (3).

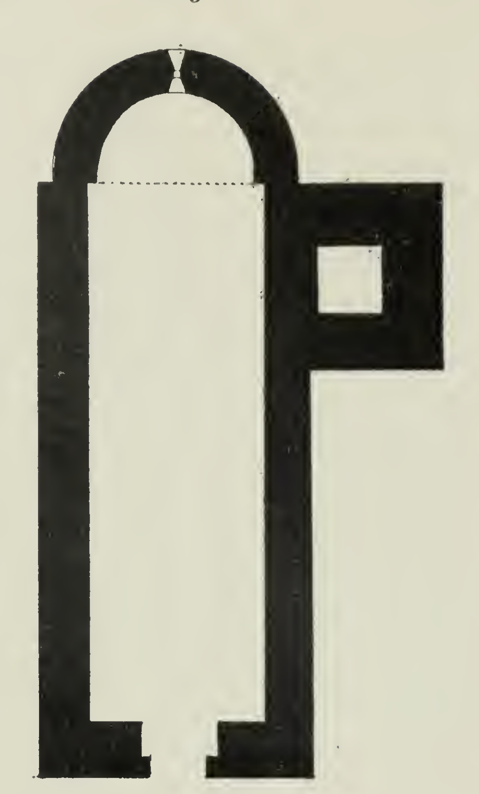

Fig. 239. — Plan de l'esglesia de Santa María de Taudell. Escala 1 per 200.

Fig. 240. — Absis de l'esglesia de Santa María de Taudell. (Fot. Puig y Cadafalch.)

ESGLESIES PARROQUIALS AB CAMPANAR

Varies esglesies parroquials tenen campanar.

La de Sant Andreu de Llanars es de reduides dimensions, nua d'ornamentació, presentant son parament format de petits car-

(1) Comunicació de Mossèn Gudiol.

(2) Publicà aqueix document el P. Flórez, *España Sagrada*, vol. XXVIII. — Vegis l'article *La antigua Tonda* de M. Joseph Masferrer en *La Veu del Montserrat*, 24 de Novembre de 1888. — Moncada: obra citada, vol. I, p. 320.

(3) Moncada: obra citada, vol. I, p. 341. — *España Sagrada*, vol. XXVIII, ps. 156 y 160.

Fig. 241. — Esglesia de Coll de Nargó.

reus tal com es usual en l'època. Es un exemple de les més petites y de les construides ab més simplicitat. Al extrem de la nau, a ponent, s'alça el campanar damunt de la fatxada. Aquesta, despullada completament d'ornamentació, està constituida solament pel llis parament en que s'hi obre en sa part superior una finestra en forma de creu grega. El mur de fatxada s'alça més que la teulada, disposició comú en les esglesies romàniques. La porta s'obre en el mur oriental al migdía (figs. 234 y 235). Consten deixes piadoses a favor d'aquesta esglesia, en els segles XII y XIII (1).

La de Sant Pau de Riusech en el Vallès, que fou consagrada l'any 1054 (2), avuy es una esglesia quasi abandonada, propera a un camí, en els suburbis de Sabadell. Es una esglesieta senzilla, d'una sola nau, ab un absis, ab sa fatxada ab pinyó y al centre s'obra una finestreta geminada (figs. 236 a 238). Desde mitjans de segle van construintse aqueixes esglesietes, decorades seguint l'exemple de les obres més grans.

Fig. 242. — Esglesia de Bellver a la Cerdanya.

(1) Notes inèdites del Doctor Mirambell y Giol, citat per PELEGRÍ CASADES: obra citada, p. 149.
(2) Comunicació de Mossèn MAS, arxiver de la Sèu de Barcelona.

L'esglesia de Santa María del Taudell, no lluny de Tarrassa, es d'una nau petita, coberta ab volta de canó, ab l'absis acostumat al fóns, formant un sol ressalt y obrintshi al centre una sola finestreta. La porta d'entrada a l'esglesia s'obre a la testera. Un esbelt campanar ab dos pisos de finestres bessones y cobert ab teulada, està adossat a la nau en son costat y tocant al absis (figs. 239 y 240).

Cap dato documental coneixem d'aquesta esglesia. Sols en una escriptura de donació al monastir de Sant Cugat del Vallès, de l'any 1120, trobem citat el castre de Santa María del Taudell (1).

N'es també exemple la de Coll de Nargó, que està situada vora 'l Segre, prop de la Sèu d'Urgell (fig. 241).

(Fot. Comte de Carlet.)
Fig. 243. — Esglesia de Sant Miquel d'Angulastres.

Aquesta parroquia està citada en l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell del any 839 (2). En una memoria enviada per Pons de Vilamur, bisbe d'Urgell, al arquebisbe de Tarragona, dels danys fets pêl comte de Foix a l'esglesia d'Urgell en el segle XIII, se cita entre

(1) Soler y Palet: *Monografía de la Parroquia de Sant Julià d'Altura*. Tarrassa, 1893. P. 17.
(2) Vegis vol. I, p. 406.

Fig. 244. — Esglesia de Santa Coloma d'Andorra. (Fot. Comte de Carlet.)

les esglesies malmeses la «*ecclesia castrum de Nargó*», de la que 's diu «*pusuerunt ignem ad januas et cremaverunt cum ipsa portica.....*» (1).

Fig. 245. — Esglesia d'Encamp. (Fot. Comte de Carlet.)

Citem a més la de Bellver (fig. 242), en la Cerdanya, les parroquies d'Andorra, Sant Joan de Canillo (fig. 246), Sant Miquel d'Angulastres (fig. 243), Santa Coloma d'Andorra (fig. 244) ab son típich campanar, la d'Encamp (fig. 245). Són aquestes esglesies, a excepció de la d'Angulastres, aixecades en llochs que anomena l'acta de la primera consagració de la Sèu d'Urgell; totes elles tenen la rusticitat propia de la vall pirinenca aont foren construides. Són característichs sos

(1) Vegis Baudon de Mony: *Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne.* París, 1896. Cap. III.

campanars y 'l portxo que dóna al costat de migdia. L'esglesia d'una nau es troba també en la vall del Ter. Una d'elles es l'esglesia de Sant Pere de Torelló, situada en el poble d'aqueix nom en el ferrocarril de Sant Joan de les Abadesses (figs. 247 y 248).

El bisbe d'Ausona, Oliva (1019), fa donació de l'esglesia de Torelló a un cavaller anomenat Gombaldo, ab la condició de que la tingués en nom de Sant Pere de Vich, y presenti un fill seu com a canonge, al qual, en siguent clergue, li entregui dita esglesia de Torelló (1). Una altra donació a la mateixa esglesia consta feta l'any 1082 (2).

Fig. 246.—Esglesia de Sant Joan de Canillo. (Andorra.)

Una de les més documentades d'aqueix tipu de decoració, es la de Sant Julià de Vilatorta, a la plana de Vich, que fou consagrada solemnement l'any 1050. Hi havia en el lloch un altre esglesia, consagrada en temps del bisbe Idælchex, que 'l sacerdot «Bonusfilius y 'ls vehins destruiren, y ab sos propis medis, decent y més noblement, de carreus *ben fets* y *pedra treballada*», n'edificaren altra, molt millor que no era l'esglesia anterior (3).

(1) Moncada: obra citada, vol. I, p. 236.
(2) Id., íd., p. 331.
(3) *Anno Dominicæ Incarnationis millessimo quinquagessimo Indictione quoque tertia, venit quidem Bonusfilius Sacerdos St. Juliani de Vilatorta cum quibusdam ex suis vicinis, ante Domnum Wilelmum Ausonensem Episcopum in Vico..... et bassilicam quam ibi ad honorem Dei construxerant in nomine St. Juliani.....*

Et quia olim fuerat prædicta Ecclesia per Idælchexum Ausonensem Pontificem dedicata. Postea a Bonofilio supradicto, et ab aliis vicinis solo tenus fuit destructa, et cum illorum suptu decenter atque nobilitur de quadris nobilibus, et politis lapidibus, multo melius quam fuerat, reedificata, et renovata ea quæ illo tempore fuerunt ei data in illa dote ad eumdem locum corroborabit supradictus Pontifex, et æternaliter ad habendum confirmavit Ecclesiam scilicet Sancti Martini de Rivodeperis, et Ecclesiam Sancti Pontii de Planezis, cum omnibus..... a meridiana quoque parte desinit terminus in molar Sanctæ Mariæ de Vilaleonis.....

Copia que porta la data de 20 Novembre de 1807, del original en pergamí que obra a l'Arxiu de l'esglesia de Sant Julià de Vilatorta, autorisada ab la firma del rector de dita esglesia.

De l'esglesia romànica de Sant Julià de Vilatorta queda únicament l'absis, part dels murs de l'antiga nau, y 'l campanar adossat al mur N. y prop del absis (figs. 249 y 250). Els fragments que 'n resten demostren era l'esglesia d'una sola nau, semblanta a la de Sant Martí de Riudeperes, avuy sufragania de Sant Julià de Vilatorta y qual esglesia se cita en l'acta de consagració d'aquesta. L'absis està dividit en cinch panys per quatre faixes lombardes, y entre elles tres arquets cegos en lloch dels dos que omplen dits espais a Sant Martí de Riudeperes.

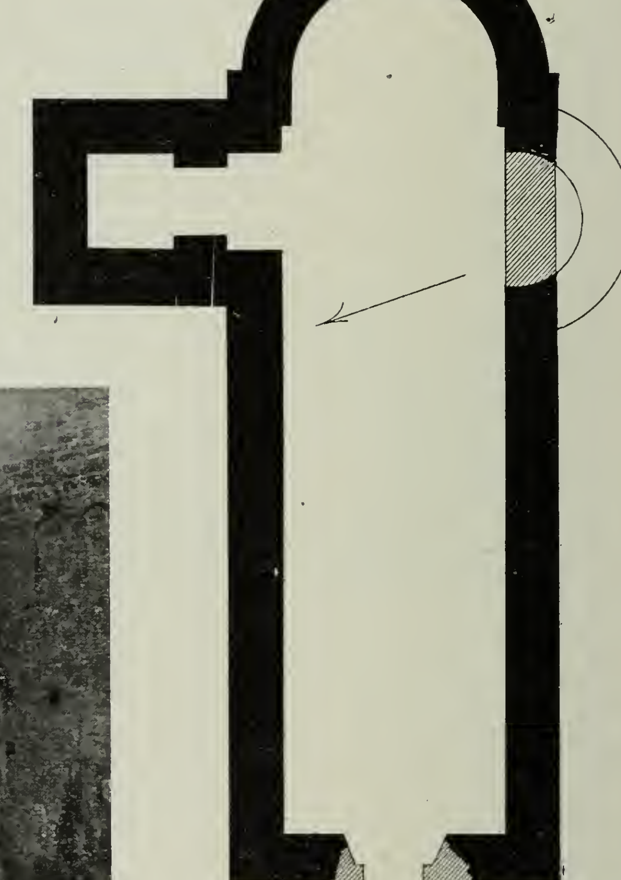

Fig. 248. — Plan de l'esglesia de Sant Pere de Torelló. Escala 1 per 200.

Fig. 247. — Absis de l'esglesia de Sant Pere de Torelló. (Fot. Mas.)

Citem també aquí l'esglesia de Seva, d'anàlega disposició y decoració (fig. 251).

De tipu anàlech, indicant les derreríes de segle, es la de Tabèrnoles, entre la plana de Vich y les Guilleríes.

Com a datos documentals citarem una escriptura del any 1078 en que 's diu que 'l vescomte de Cardona reb en feu, de mans del bisbe

d'Ausona, Berenguer, les esglesies de Sabassona y Tabèrnoles (1). L'any 1086, el meteix vescomte deixa en son testament a la Canònica de Sant Pere, les dites esglesies de Tabèrnoles y Sabassona (2).

L'esglesia de Tabèrnoles, es d'una sola nau coberta ab volta de canó reforçada per dos archs torals que la divideixen en tres trams. En l'últim d'aquests s'obre l'absis formant dos ressalts, y dividit en tres panys per dugues faixes lombardes, entre les que, y per sota la cornisa, segueixen unes arcuacions sostingudes per pilanets, formant una linia de finestrals simulats. Aquesta decoració segueix en els murs laterals. En el de l'esquerra y en els trams primer y derrer s'obren dugues finestretes y altres tres en l'absis. La porta s'obria en el mur lateral de la banda N. y en el primer tram de la nau, en son centre. A la mateixa banda, entre l'últim toral y l'absis, y aprofitant el mateix mur de la nau, per una de ses cares s'aixeca el campanar de dos pisos, termenat per coberta de lloses, en forma piramidal. La mateixa coberta de lloses té l'absis (figs. 252 y 253).

Fig. 249. — Absis de l'esglesia de Sant Julià de Vilatorta. (Fot. Mas.)

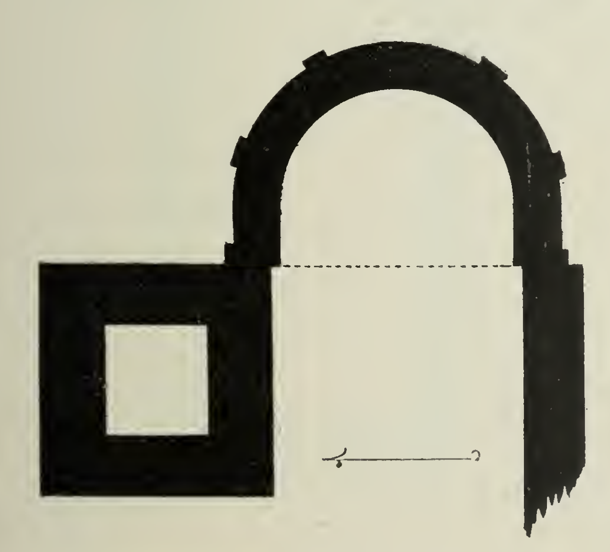

Fig. 250.— Plan de l'esglesia de Sant Julià de Vilatorta. Escala 1 per 200.

(1) Moncada: obra citada, vol. I, p. 320.
(2) Id., íd., p. 341.

Fig. 251. — Esglesia de Seva. (Gudiol.)

A mida que avença el segle apareix en certs indrets de Catalunya la successiva perfecció en l'aparell y en l'obra.

Exemple es la d'Olius, en el Cardoner.

Hi havia a Olius una antiga esglesia. Mossèn Serra y Vilaró (1), cita un antich document del arxiu de Solsona, en que 's fa donació de terres y vinyes *ad domum sancti stephani, qui est fundatus in Olius;* mes aquest temple antich fou substituit per l'obra actual de Sant Esteve del castell d'Olius, que fou consagrada per Bernat Guillem, bisbe d'Urgell, l'any 1079.

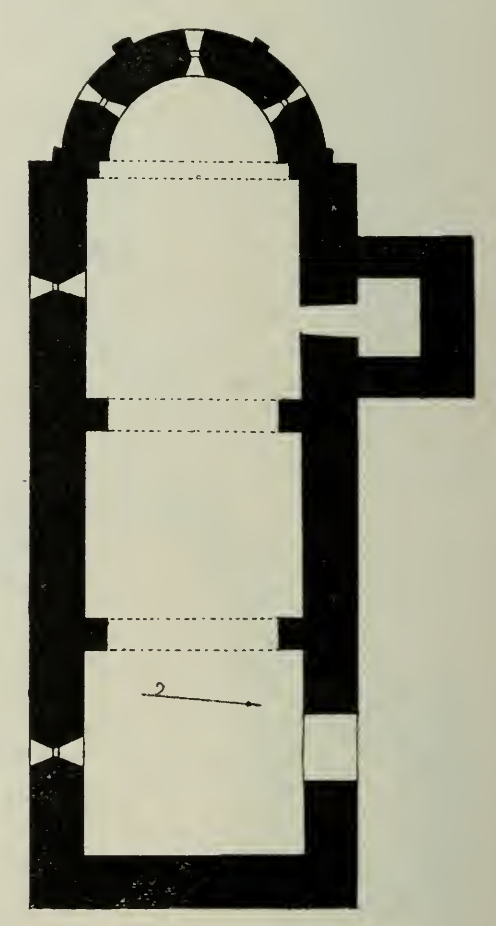

Fig. 252. — Plan de l'esglesia de Tabèrnoles. Escala 1 per 200.

En l'acta de consagració se descriu minuciosament la cerimonia. Hi assisteix el comte Armengol d'Urgell, el bisbe Bernat, «bisbe no simoníach, sinó signat y ungit pel papa romà a Roma», com fa constar l'acta de consagració. L'obra s'havia fet derruint les antigues construccions edificades per la gent del país y reconstruintles desde 'ls fonaments, *«atque a fundamenta constructum»*. El bisbe va benehirlo y ungirlo, y consagrà dos altars: un a sobre,

(1) *Notes històriques sobre Olius.* Barcelona, 1908.

poderós y esplendent en honor de Sant Esteve, altre sota *in confessione*, a la cripta en honor a Santa María mare de Déu (1).

Fig. 253. — Esglesia de Tabèrnoles.

L'esglesia superior es d'una sola nau. La cripta té una gran semblança ab la de Cardona, com ella coberta ab voltes per aresta, sostingudes sobre columnes (figs. 254 y 255).

(1) «*.....duo sanctissima altaria, unum sursum quod splendet ac pollet in honore martiris Christi Stephani, tenetque primatum totius asili, et alterum deorsum in confesione in honore sanctissimi gloriosissimique Sepulchri Domini, et Sanctæ Mariæ matris Domini.....*» — VILLANUEVA: obra citada, vol. XI. ap. I. — JOAN SERRA Y VILARÓ: obra citada.

Fig. 254. — Esglesia d'Olius.

A aqueixa mateixa disposició perteneixen Sant Sadurní de Rotjes (1), Santa Justa de Llussà, Sant Jaume de Viladroher o dels Bastons (fig. 256) y tantes altres.

ESGLESIES DELS CASTELLS Y MONASTIRS

Dintre 'ls castells les esglesies tenien semblant disposició. Hem reproduit aquí la del castell de Gallifa (figs. 257 y 258) y la del de Marmellà, en el Panadès (figures 260 a 262), qual absis forma com una torre de la muralla. La disposició interior d'aqueixes esglesies es ben senzilla: ses parets son lluides y emblancades, o com la de Marmellà, decorades de barbres pintures. Els documents que s'hi refereixen són ben escassos. *Marca* cita una donació que fa 'l bisbe Guillem, de Barcelona, de l'esglesia de Marmellà en 1149 (2).

Fig. 255. — Absis de l'esglesia d'Olius.

Els monastirs tenien sovint vora les muralles una esglesia reduida pera els peregrins y forasters que no tenien entrada al cenobi. Exemple d'això es la petita esglesia d'Ovarra, que s'aixeca devant la basílica antiga monacal (fig. 263 y p. 314). El plan d'una nau s'adoptà en les esglesies majors dels monastirs. Axís es la del monastir de la

(1) César August Torras: *Guia del Bergadà,* citada, p. 154.
(2) *Marca Hispanica,* col. 501.

Reglella, situat prop d'Illa, al Rosselló. S'hi refereixen antiquíssims documents.

Carles *el Calvo* expedeix un diploma a son favor als vols del any 850 (1). El document explica com el propòsit de Sant Climent, Sintremendus y sos monjos, converteixen les terres ermes en terres de cultiu del monastir: «*quòd ipse cum ceteris fratibus suis in pago Russilionense super fluvium Tedaillud monasterium de eremo traxissent.....*»

Fig. 256. — Esglesia de Sant Jaume de Viladroher o dels Bastons.

En Brutails (2) el descriu així: «El monastir estava construit de palets de riera y fortificat; les ruines, sense ser tan hermoses com les de Sant Martí de Canigó, no deixen de tenir en mig del paisatge recremat pel sol implacable, un aspecte punyent de tristesa y de desolació».

Fig. 257. — Plan de l'esglesia del Castell de Gallifa. (Renom.) Escala 1 per 200.

Fig. 258. — Esglesia del Castell de Gallifa. (Fot. Renom.)

(1) *Histoire de Languedoc,* vol. II, citat, ap. 137, col. 282. — *Marca Hispanica,* ap. XXIII.

(2) *L'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 23.

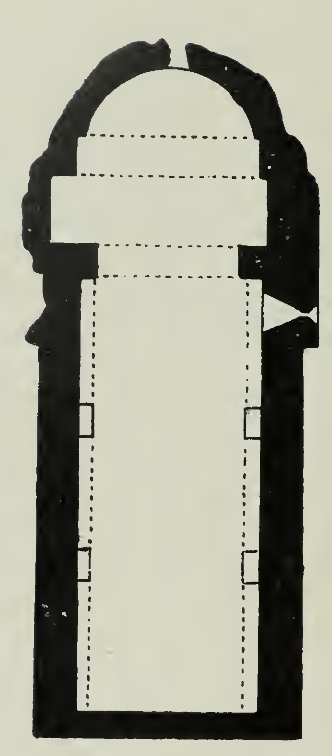

Fig. 259. — Plan del Monastir de Reglella. (Brutails.)

Fig. 260. — Interior de l'esglesia del Castell de Marmellà. (Fot. del Centre Excursionista.)

L'esglesia ha sigut refeta. Primitivament la nau, de 10 metres per 3'70, era sense matxons y coberta per una volta de canó llisa que s'aguantava en murs de 0'85. L'arch triomfal de punt rodó té una corda més llarga que l'apartament dels peus drets que 'l soporten (fig. 259).

Fig. 261. — Esglesia de Marmellà.

S'ha renovat per l'istil de la d'Elna y Arlés del Tech, adossant en el parament de cada un dels murs laterals, uns peus drets que sostenen, no 'ls archs torals, sinó unes arcades longitudinals. La volta va ser refeta ab arch apuntat, y se va refer el gruix de tot l'espessor de les arcades.

Les esglesies d'una nau reflexen com en un resum tota l'historia llarga de l'arquitectura que venim estudiant. Es possible que siguin una repetició retardada dels mètodes decoratius dels temples més complicats, on s'inicien les evolucions de l'arquitectura. Hem citat les esglesies d'una nau cobertes ab fusta, que 's troben arreu en les altes valls pirinenques; hem descrit nombroses esglesies d'una nau cobertes ab volta, en que la decoració d'arcades cegues se troba únicament en l'absis y com en les més antigues basíliques; n'hem descrit després altres en que la decoració s'extén per tot l'exterior de l'esglesia.

Fig. 262. — Absis de l'esglesia de Marmellà.

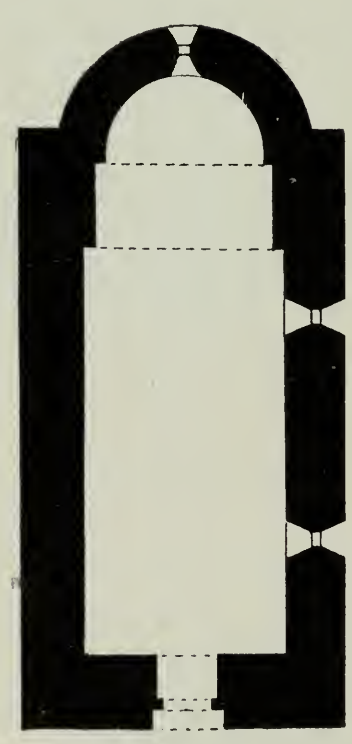
El edificis corresponents als primers grupus no són suficientment documentats pera poder establir la llur cronologia. En cambi del segón grupu coneixem l'acta de consagració de la de Sant Pau de Riusech que ho fou en 1054, la de Sant Julià de Vilatorta que ho fou en l'any 1050, y la d'Olius que ho fou en 1079; del tercer grupu coneixem la de Vilalleons que ho fou en 1083, la de Granollers de la Plana que ho fou en 1088.

Fig. 263.—Esglesia d'Ovarra. (Fot. de la Missió del Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó.)

Aqueixos datos cronològichs indiquen un retard respecte les basíliques de semblant distribució decorativa.

Es pot afirmar que les esglesies de Vilalleons y de Granollers de la Plana s'edificaven ab l'aparell petit y la rústega decoració del primer període, mentres la perfecció del picat de la pedra y l'escultura característichs del segón període, estava ja en ús en les obres dels grans temples.

Plan de la capella del monastir d' Ovarra.
(Missió del I. d'E. C. a la frontera d'Aragó.)
Escala 1 per 200.

Fig. 264.—Esglesia de Sant Miquel del Monastir de la Pobla de Lillet. (Fot. Puig y Cadafalch.)

XVIII

ESGLESIES CIRCULARS Y TRIANGULARS

Al costat de la basílica y del plan en forma de creu, els arquitectes cristians construiren edificis octogonals y circulars, unes vegades monumentals y sumptuosos com el que Constantí aixecà sobre 'l Sant Sepulcre, o 'l que 'l mateix Emperador bastí a Antioquía. La Siria y l'Assia Menor han conservat moltes d'aqueixes construccions circulars. Se troba també aqueixa forma de construcció repetidament a Bizanci y a Roma, essent a la vegada comú al Orient y al Occident.

En totes les escoles d'Europa estigué en ús, al costat de la planta rectangular simètrica ab un sol eix, el plan radial y sobre tot el plan circu-

lar. Era això una conseqüencia de la tradició romana, que al costat del temple en forma de creu o de basílica, hi construia el temple, l'edicul o el sepulcre circular. Aqueix plan en altres terres tingué per objecte, l'imitació, en formes grandioses, ja d'un edifici celebrat del país, com en les esglesies de l'escola germànica, imitació de la capella del Palau carlovingi d'Aquisgràn; ja d'un edifici famós en la cristiandat, com el Sant Sepulcre de Jerusalem. Els templaris mateixos adoptaren freqüentment aquesta forma. Però després hi havia uns origens més modestos de l'esglesia circular. Fou l'adoptada per les capelles funeraries. Una capella funeraria es possible fos la de Sant Pere 'l Gros, de Cervera, colocada en un vell cementiri. Altres, com la de la Pobla, són dedicades a Sant Miquel, continuant la vella tradició de les torres circulars de Sant Gall, dedicades als arcàngels (1). Alguna es possible degués sa forma a les necessitats de la fortificació, com la de Llussà, situada en la muralla del castell.

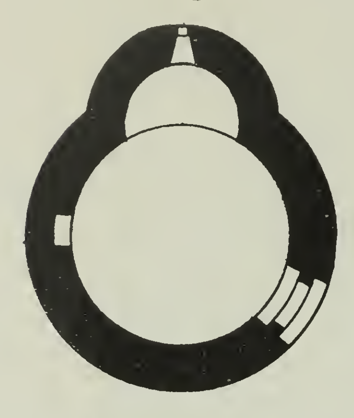

Fig. 265. — Plan de l'esglesia circular del Monastir de la Pobla de Lillet. Escala 1 per 200.

Els datos cronològichs de les esglesies circulars catalanes són ben poch precisos y no senyalen el moment de l'introducció d'aquesta forma antiquíssima en l'arquitectura cristiana. La data més antiga coneguda es la de la cripta circular subterrania de Cuixà, construida en 1040, ja descrita, calificada pel monjo García de *«pulcro et arcuato opere»*. La de Santa María de Vich se sab que 's construia en 1141, y 's consagrà en 1180, encara que hi ha relatiu a ella referencies poch precises dels anys 998 y 1002. De les de la Pobla de Lillet y de Sant Pere el Gros, de Cervera, s'en sab l'existencia respectivament en 1166 y en 1081.

Les esglesies de plan circular són en la nostra terra sempre capelles anexes d'altres més grans y sumptuoses o capelles de cementiri o castell y tenen una disposició pobríssima. Les forma un mur circular cobert per una cúpula de rebla. Romp solsament la forma cilíndrica un absidiol quasi may centrat ab la porta y que 's marca en l'exterior ab tota claretat.

ESGLESIA DE SANT MIQUEL POBLA DE LILLET

Aixís es l'esglesia de Sant Miquel de la Pobla de Lillet, devant del monastir.

Hi ha sobre la taula del altar una inscripció que diu: «Fou consagrada l'any 1000, al 9 de Maig»; aqueixa inscripció es moderna. El lloch es ano-

(1) C. Enlart: obra citada, vol. I, p. 219. — Diehl: obra citada, p. 3.

menat en l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell (1). Una esglesia fou dedicada a Lillet a «*XV Kalendas Decembris, anno vicessimo imperatoris nostri serenissimi Hlodouvici Augusti*», que correspon, com diu en Villanueva (2), a 17 de Novembre de 833, que es probable estés en el turó del Castell. Això no indica res respecte la data de l'esglesia circular situada en el pla, junt a un monastir més modern. Se té noticia precisa de sa existencia, en 1166 (3).

Es aparellada rústicament, com una barraca de pastor pirinench coberta ab volta esfèrica, que pren exteriorment forma cònica, revestida de piçarres (fig. 264). Avuy ha desaparescut la teulada; està deixada enterament fa bastants anys del culte, y ab l'abandó ha caigut part del petit absis, y amenaça ruina la volta semiesfèrica. El temple interiorment té fins a la clau l'alçada de 5 metres, 3'50 el absis, y la porta d'entrada alça 2'80. L'altura de la paret exterior es de 4'50, degut a que 'l sòl exterior es molt més baix. Interiorment era enlluida, y fou pintada en època moderna (fig. 265).

Fig. 266. — Esglesia circular del castell de Llussà. (Fot. Puig y Cadafalch.)

LLUSSÀ

De planta y aparell igual es l'esglesia del castell de Llussà, situada en un extrem de son recinte, formant com una torre sobre la roca espadada; una ampla arcada precedeix al absidiol ben senyalat al exterior. Sa orientació es l'usual: la porta s'obre al costat de ponent y l'absis al de llevant (figs. 266 y 267).

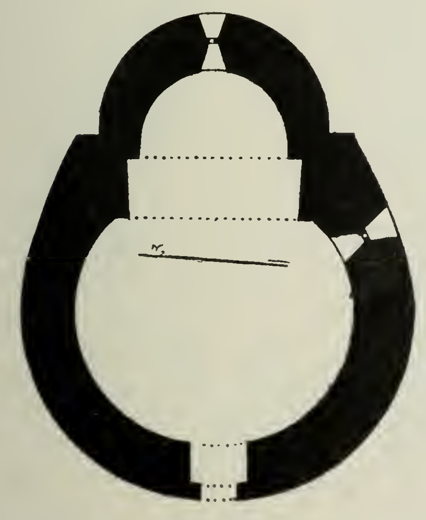

Fig. 267. — Plan de l'esglesia del castell de Llussà. Escala 1 per 200.

(1) Vegis vol. I, p. 407.
(2) Obra citada, vol. X.
(3) Joseph Gudiol y Cunill: obra darrerament citada, p. 232.

Fig. 268. — Esglesia de Sant Pere 'l Gros. Cervera. (Fot. Puig y Cadafalch.)

ESGLESIA DE SANT PERE 'L GROS

De l'esglesia de Sant Pere'l Gros, diu Villanueva (1): «Extramurs de Cervera existeix una petita rotunda de groixudes parets, ab indicis de ser l'esglesia del segle XI; el poble l'anomena *Sant Pere 'l Gros*». Fan menció d'aquesta casa, una escriptura dotada a 3 de las Kalendas d'Octubre del any XXII del Rey Felip (1081 de Crist), y també el comte Ramon Berenguer III, en son testament de 1131 (2).

L'interior d'aqueixa esglesia està decorat en forma de ninxos, com molts absis del segle XI. L'aparell es alternat de pedres llargues y pedres estretes; la coberta es de pedra regularment treballada. Una escala per l'interior del mur va a la coberta (figs. 268 y 269).

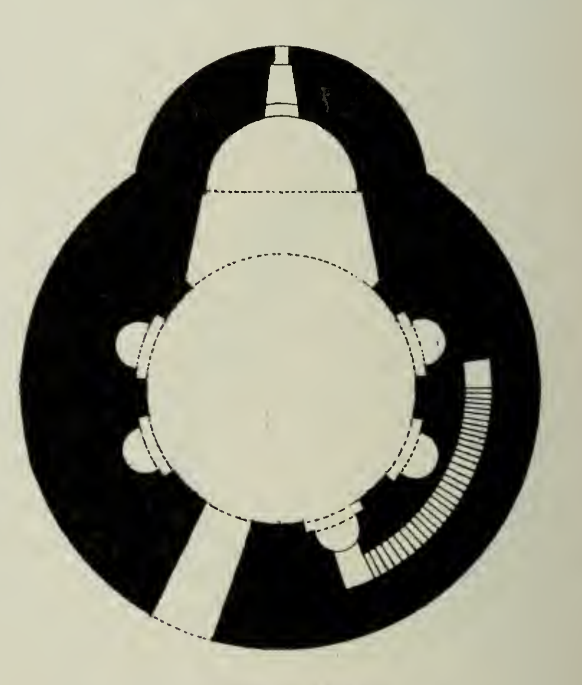

Fig. 269. — Plan de l'esglesia de Sant Pere 'l Gros. Escala 1 per 200.

ESGLESIA CIRCULAR DE VICH

A Vich, devant de l'esglesia romànica, existia una esglesia circular que fou destruida als principis del segle XVIII.

Sembla referirse a dita esglesia una butlla del papa Gregori V, del any 998, en que prohibeix que ningú s'atreveixi

(1) Obra citada, vol. IX, p. 20.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CCCLXXXI.

a invadir, ni a danyar, ni fins tocar cosa alguna contra 'l bisbe Arnulf ni 'ls seus successors, ni contra 'l bisbat d'Ausona y afegeix ni «*contra Ecclesias Sancti Petri seu Sanctæ Mariæ in vico Ausonensi sitas*» (1). Moncada diu que no ha trobat noticia de cap més esglesia dedicada a Santa María, a la ciutat de Vich, y que no dubta que en aquest document se fa referencia a Santa María la Rodona. Del any 1002 es una escriptura referent a la recuperació que pretenia el bisbe Salla, de Vich, per la seva esglesia del *castrum Ferall*. Aqueixa escriptura fou estesa, segons Villanueva, en l'esglesia de Santa María *la Rotunda*, de Vich (2). En 1145, se construia en el mateix lloch una nova esglesia pel canonge Guillem Bofill (*qui eadem a fundamento edificare cœpit*); mes abans d'acabarla morí. Fou consagrada aqueixa nova obra en 1180, pel bisbe Pere de Redort (3).

Queda 'l dubte si l'esglesia dels documents anteriors estava situada en el mateix lloch, y si son plan era circular.

Tenia l'arrivada fins a nosaltres, segons datos de Mossèn Gudiol, 100 pams de diàmetre, equivalents a 19'43 metres, y sobre 'l cimbori un campanar (4).

Totes les nostres esglesies circulars són reduides; l'única, Santa María *la Rotunda*, de Vich, es comparable per ses mides a les d'altres escoles, que exigeixen peus drets entremig. El diàmetre de 19 metres, els exigiria sens dubte, com n'exigí un central, la capella circular de Cuixà, solsament de 9 metres de diàmetre; diàmetre extraordinari comparat ab la Pobla de 4'50 y 'l de Sant Pere 'l Gros, de 5'50. Les mides que dóna 'l docte arqueòlech vigatà, se refereixen de totes maneres a l'obra feta pel canonge Bofill.

Moncada, describint aquesta, diu: «Està l'esglesia de Santa Maria la Redona edificada sols ..... passos geomètrichs distant de l'esglesia Catedral de Sant Pere, prop d'una plaça que sempre s'ha honrat ab el nom de tan gloriosa vehina y Patrona, anomenantla la plaça de Santa María, aont, com consta en infinites escriptures d'aquell tiemps, se feyen les Juntes del Poble y Clerguecía, aixís per les eleccions dels Bisbes, com per altres negocis referents al Govern y comoditat de la República Ausetana. La forma es circular y perfectament rodona, qual diámetre te ..... pasos geomètrichs per la part interior sense contar el gruix de la paret, que es de ..... palms també geomètrichs. L'obra es toscana, o millor dit robusta, demostrant sa factura lo poch que en aquell temps se cuidava de seguir el

(1) Moncada: obra citada, vol. I, ps. 212 y següents.
(2) Obra citada, vol. X, ps. 120 y 121.
(3) Necrologi I de la Sèu de Vich, arxiu capitular.
(4) Joseph Gudiol y Cunill: obra darrerament citada, p. 232.

rigor de les regles d'arquitectura, ciencia que entre 'ls Romans havia tingut tanta estima, y avuy la te igual a Europa. Se remata el círcol del paviment superior ab una cúpula o cimbori, que juntament serveix per donar llum a la Capella y per aguantar les campanes; si be aquesta (dich la cúpula), no sembla esser obra tan antiga com les demés obres de l'Esglesia» (1).

SANT ADJUTORI

L'esglesiola de Sant Adjutori 's troba al fons de la vall de Sant Medí, a uns vint minuts de l'ermita del sant català, patró del pagesos de la montanya y del pla de Barcelona, prop

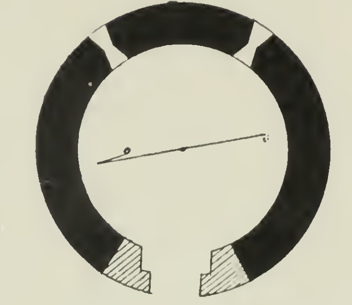
Fig. 270. — Esglesia de Sant Adjutori. (Fot. Rocafort.)

de l'antiga via que pujant per la vall d'Hebron conduia a Sant Cugat del Vallès. Era un priorat que depenia del abat d'aquest antiquíssim monastir. Es aqueixa esglesiola de plan circular feta de rebla retocada; té sols els archs dels fines'rals de carreus ben treballats, prescindint de les *o* modernes que s'hi han obert (figs. 270 y 271). La data de l'obra es ben dubtosa per manca d'elements característichs y la reproduim aquí ab totes les reserves (2). Dues antigues finestres a doble esqueixada indiquen el lloch del altar cap a llevant.

(1) MONCADA: obra citada, vol. I, p. 212 y següents. Els nombres indicant els pams de les mides no consten en el Manuscrit de MONCADA.

(2) Ha donat a coneixer aqueixa esglesia el Sr. ROCAFORT en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* Barcelona, 1907. Vol. XVII, p. 62.

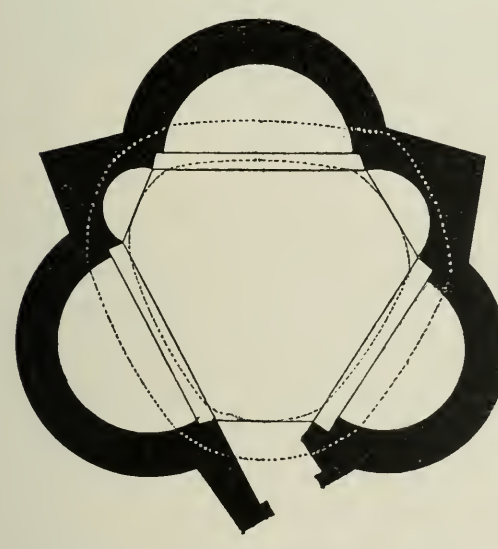
Cal notar aqueixa orientació del lloch del altar seguint la costum antiga. Aqueixes finestres presenten unes peces de terra cuita en l'aresta en que les dugues esqueixades se troben pera marcarla ab més seguretat. La porta ha estat reformada.

Fig. 271. — Plan de l'esglesia de Sant Adjutori. Escala 1 per 200.

ESGLESIA TRIANGULAR DE PLANÉS

«En va hem regirat, diu M. Sabarthez, l'arxiu del nostre departament (Pirineus Orientals) y 'ls de Catalunya, pera trobar el document que precisés la data de la fundació de l'esglesia de Planés. Sols hem trobat fets ja coneguts: en una enquesta judicial feta a Illa, en 1442, ab motiu del testament d'un pastor mort a Planés, se diu que aqueix pastor llega un florí a l'obra de Santa María de Planés.» (1).

Mr. Cavet, en sa historia de l'Abadía de Fontfreda, conta: «que en Abril del 1190, Alfons, rey d'Aragó, comte de Barcelona y marquès de Provença, donà al Monastir de Fontfreda en recompensa de 1580 sous que l'hi debia y per una candela que cremarà nit y dia devant l'altar de la Verge, el mas y tot l'honor anomenat Planés, situat en el Conflent.....» Aquest document, no cita per res l'esglesia.

Fig. 272. — Plan de l'esglesia de Planés. Escala 1 per 200. (Sabarthez.)

«La fundació del edifici, conclou M. Sabarthez, deu esser donchs posterior al 1190 y anterior al 1442. Es possible que dati del començament del segle XIV, època en que arreu s'extengué el culte a la Santíssima Trinitat» (2).

L'esglesia triangular de Planés està formada per una cúpula sobre tres macisos triangulars colocats en els tres angles d'un triangle equilater. Els macisos

(1) «.....Dona un florí a la obra de la glesa de Santa María de Planeses allà ahont ell mori..... e mori en la montanya de la parroquia de Planeses del vigueriu de Serdanya ont estava per pastor en dissapte lo primer jorn del present mes de setembre, any MCCCCXLII..... e fo soterrat al scimenteri de Santa María de Planeses.....» — Not. de J. BILLERACH, notari d'Illa en la monografía d'ALART: *L'Hôpital et la commune de La Perche*, p. 7.

(2) H. SABARTHEZ: *Église triangulaire de Planés*. Perpinyà, 1895.

estàn units uns ab altres, per tres arcades semicirculars, cada una de les quals precedeix a un absidiol (1).

L'aria del triangle interiorment se transforma en un exàgono irregular,

Fig. 273. — Esglesia de Planés. (Fot. Rogent.)

corresponent un absidiol a cada un dels costats majors y un ninxo que s'obra en els macisos angulars a cada un dels menors (fig. 272). Exteriorment l'edifici afecta, com en son interior, linies rectes; la forma d'un prisma triangular interrompentse sols per les curves dels absidiols (fig. 273).

La cúpula descansa sobre les claus de tres arcades que s'obren en els macisos angulars y sobre els vèrtices de tres archs que 'ls lliguen (fig. 274). La curva de la base de la cúpula afecta la forma d'un triangle de costats curvilinis, y angles arrodonits (2).

M. Brutails afegeix: «La planta de l'esglesia de Planés me sembla filla d'una fantasía simbòlica: la manera de ser fetes les voltes es corrent en l'arquitectura militar del país; aquestes voltes en cúpula, irregulars y mal bastides, són molt freqüents en les torres de defensa que cenyeixen les montanyes rosselloneses, y fins se veu en la torre que hi ha a cada banda de

(1) Viollet-le-Duc ha publicat en son Diccionari la planta y secció d'aquesta esglesia, que no dóna idea justa de la mateixa, donchs ha regularisat tot el traçat, donant a la cúpula una forma que no es la veritable.

(2) Vegis també pera completar aqueixa descripció Brousse: *La Cerdagne française*. Perpinyà, 1896. P. 133 y següents.

Fig. 274. — Interior de l'esglesia de Planés. (Fot. Mieusement.)

la superba porta de Perpinyà, anomenada del Castillet de Nostra Dona. En quant al tipu del edifici, resulta necessariament de la superposició d'una cúpula a una forma poligonal; d'aquí ve l'irregularitat del tambor de la cúpula, el qual desenrotlla en plan un triangle, quals angles són arrodonits.» (1).

La disposició del plan y de l'estructura, afegirem nosaltres, pertany al sistema romànich que venim describint. Una esglesia circular en la que s'obrissin tres absidiols y en la qual els paraments restants se decoressin ab ninxos com a Sant Pere 'l Gros, tindria una disposició interior com la de Planés. La orientació E. O.

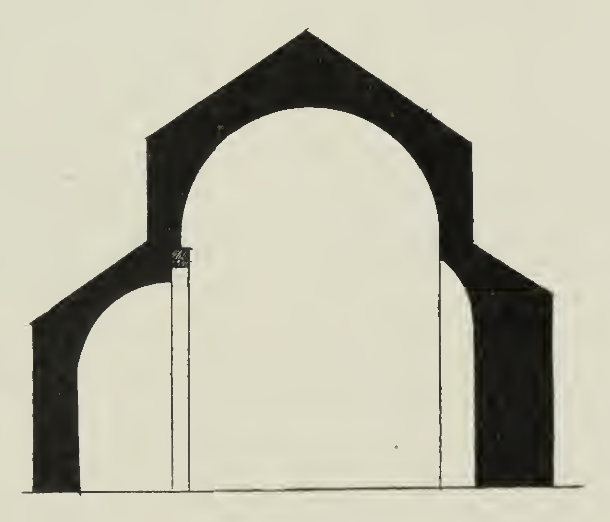

Fig. 275. — Secció transversal de l'esglesia de Planés. Escala 1 per 200.

(1) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 69 y següents.

que segueix la linia que va de la porta al centre del absis oposat, indica l'idea de bastir una esglesia y fa prescindir de que pugui ser altre l'objecte d'aquest curiós edifici.

Campanar de l'esglesia de Vilanova de la Roca. (Fot. del Centre Excursionista de Catalunya.)

Fig. 276. — Esglesia de Tabèrnoles. (Finestres cegues de la cornisa de la nau.)

XIX

RESTES D'ESGLESIES INTERESSANTS PERA L'ESTUDI CRONOLÒGICH

Cal estudiar en aquest capítol alguns restes d'esglesies, que ja per els documents que s'hi refereixen, ja per la superposició de construccions de diferents períodes, poden suministrar elements interessants al estudi cronològich.

SÈU DE GIRONA

Una d'aquestes esglesies es la Sèu de Girona aont existeix una juxtaposició de construccions diverses, que, deixant de banda les que perteneixen al període ogival, són el campanar, del tipu objecte d'aqueix volum, y 'l claustre que posteriorment s'hi construí adossat (figs. 277 y 278). L'examen de l'obra seria suficient pera provar aqueixa afirmació. Els documents parlen d'un temple encare més antich, que era una ruina cap al 1015, principalment per sa coberta vella sota la qual era impossible cantarhi els psalms litúrgichs en temps de pluja (1). El producte de la venda de l'esglesia de Sant Daniel, extramurs de la ciutat, devía esmerçarse en l'obra nova.

Contra 'l primer propòsit de reconstruir l'esglesia vella (2), invertinthi el

(1) Vegis vol. I, ps. 303 y 304.
(2) «*In dictis parietibus faciendis et in ipsa coopertione Eclesia jam dicta.*» Vegis vol. I, p. 304.

preu donat per el comte Ramon Borrell, de Barcelona, y sa muller Ermesindis, se comença una obra absolutament nova desde 'ls fonaments, que 's consagrà en 1038, assistinthi 'l comte y la comtesa, els bisbe de la propia Sèu, l'Oliva el d'Aussona, l'Heribald d'Urgell, Bernard de Coserans, Gelabert de Barcelona, Berenguer d'Elna, Guifre de Carcassona y Arnald de Magalona.

Fig. 277. — Campanar de l'esglesia de Girona. (Fot. Mas.)

«Permanesqué, afegeix Villanueva (1), aquest temple fins a principis del segle XIV. Queda encare una part d'ell en la torre que 'l poble anomena de Carlemany, y està al costat del N. y servia allavors de torre de campanes.» En Villanueva, ab son bon sentit, dóna esplicació de les obres que no cal aclarar més que en un punt: el claustre a que 's refereixen els documents del segle XI, no es probable fos l'actual, sinó un més modest anterior.

«No queda rastre, diu, del temple antich (Villanueva se refereix a l'esglesia visigòtica); se sospita que permaneixeria quelcom de son edifici, a principis del segle XI, quan el bisbe Pere Roger emprengué la construcció d'un nou temple, alegant que 'l que hi havia era *antiquíssim* y tan deteriorat, que en temps de pluja no podien celebrarse en ell els divins oficis. Axís ho assegura en l'escriptura ab que ell y son capítol vengueren al comte de Barcelona Ramon y a sa muller Ermesindis, l'esglesia de Sant Daniel, extramurs d'aquesta ciutat, per preu de cent unces d'or, que havia d'emplear en la fàbrica de la Catedral». «Es cert donchs, continua, que s'havia ja començat la fàbrica d'un nou temple, l'any 1015. Es natural que juntament se construís el claustre y demés oficines de la canònica y no hi

(1) Obra citada, vol. XII, ps. 166 y següents.

ha dificultat en entendre aixís materialment, lo que diu l'escriptura de dotació de la canònica en 1019. «*Statuerunt... ut domus canonica construeretur ad construendum et ditandum jam dictam canonicam.*» El nou temple, fet desde 'ls fonaments, estigué ja per ser consagrat l'any 1038, dia 21 de Septembre» (1).

Fig. 278. — Campanar de l'esglesia de Girona. (Fot. Cazurro.)

ESGLESIA DE SANT CUGAT DEL VALLÈS

La tradició suposa que 'l monastir de Sant Cugat del Vallès fou edificat sobre les ruines d'un Castre Octavià, situat en l'encreuament de dues vies romanes, y 'ls historiadors benedictins parlen dels origens carolingis del monastir, y citen documents del segle VIII que s'hi refereixen. Se troben aqueixos ab més certitut en el segle IX (2). En el segle X són els documents més nombrosos.

En Bofarull cita varies escriptures de donacions del lloch de Cervelló, fetes al monastir els anys 905-911 (3).

El monastir anà creixent fins al any 986, en que al saqueig de Barcelona per Almançor hi seguí l'incendi y destrucció de la casa benedictina de Sant Cugat. Després d'ella se feu la primera restauració del monastir quasi immediatament. L'abat Oto acut per dues vegades a Lotari, rey de França, demanantli la confirmació dels privilegis, quals cartes són perdudes, y al Sant Pare pregantli una Butlla al mateix fi. Oto, més tart bisbe de Girona, morí a l'expedició del catalans a Córdoba en 1010. La reconstrucció per ell començada continuava en 1013, en que son successor Gi-

(1) «*.....dignum siquidem erat ut post consummationem Ecclesiæ quam cœperant a fundamentis decenter renovare ejusdem dedicationem accelerarent priusquam mors improvisa accideret...*» Acta de consagració de l'any 1038. (*Marca Hispanica*, ap. CCXVIII.)

(2) Vegis p. 88 del present volúm.

(3) Prosper de Bofarull: obra citada, vol. I, ps. 37 y 38.

tart demanà als bisbes de Barcelona, Vich, Girona y Urgell, concell pera vendre certes finques a fi de continuar l'obra del claustre (1). En 1063 estava començada l'obra del campanar (2).

Fig. 279.—Campanar de l'esglesia de Sant Cugat del Vallès.

El monastir sofreix una nova destrucció per una incursió dels moros de Valencia, Ciurana y montanyes de Prades. Fou això en temps del abat Rolard (1109 a 1134). L'obra actualment existent, a escepció del campanar y potser dels pilans, es tota posterior a aqueixa data. En l'any 1190 se treballava probablement en el claustre actual, ja que Guillem de Claramunt deixa en son testament d'aquest any, 1,000 sous barcelonins per l'obra del claustre, y ademés la cavalcadura que hi conduís son cos després de mort (3).

De totes aqueixes obres, cap es del istil que venim describint solsament el campanar en sa part baixa, ab son aparell relativament ben treballat que correspon a les derreríes del segle XI (fig. 279).

BREDA

Un campanar anàlech resta de l'antiga esglesia monacal de Sant Salvador de Breda. La primera escriptura de fundació està datada en 1038, y en ella 's parla del plan de fer el

(1) «...*petierunt a præfato Principe, vel ad comprovincialibus Episcopus; id est Petrus Gerundensis, Borrellus Ausonensis. Ermengaudus Urgellensis, qualiter preficere potuissent opera de ipsa claustra, quod habebant inchoata, et responsum eis dededurunt, ut vendidissent aliquod de prædiolis Ecclesiæ prælibatæ, et ex eorum pretio edificassent ipsa claustra.* Vegis ps. 55 y següent, del present volúm.

(2) Vegis el cap. VI, *Cimboris y Campanars,* del llibre III del present volúm.

(3) Balari: obra citada, p. 610.

monastir y com fou edificat el cenobi en la vall de Breda (1). En l'escriptura de consagració consta que la fàbrica del temple començà en el mateix any 1038 (2). Se celebrà aquesta el dia 2 d'Octubre de 1068, al cap de trenta anys de la fundació; l'abat Suniari, el primer del monastir, no pogué assistir a la festa per haver mort abans.

Fig. 280. — Campanar de l'esglesia de Cornellà de Conflent. (Fot. del Centre Excursionista de Catalunya.)

CORNELLÀ DE CONFLENT El lloch de Cornellà de Conflent es mencionat per primera vegada en l'any 950 (3), y s'en parla al fixar els límits d'unes terres donades a Sant Martí del Canigó l'any 1007 (4). L'esglesia de Santa María se l'anomena en una acta referent al testament sacramental de la comtesa Guisla de Cerdanya en l'any 1021 (5). Guillem Ramon, comte de Cerdanya, li fa varies donacions en son testament de 1095 (6). En 1098 els comtes de Cerdanya donen el lloch y l'esglesia de Santa María a una congregació de canonges sots la regla de Sant Agustí (7).

Perteneix aqueixa esglesia al segon període romànich objecte del volum III; mes resta del temple anterior un campanar ab son aparell característich (fig. 280).

(1) «...*et sic edificamus jam dictum cœnobium in comitatu Gerundense, in valle ne in vila Breda.*» (FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. XIV. citat, de les *Noticias históricas*, p. 420.)

(2) «.....*quod septimo anno Henrici regni fuerat inchoatum*» (VILLANUEVA: obra citada, vol. XIV, ap. XVI. — *España Sagrada,* vol. XLV, ap. 257. — FRANCESCH MONTSALVATJE: obra y lloch darrerament citats.)

(3) PERE VIDAL: *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales,* citada.

(4) *Marca Hispanica,* ap. CLV.

(5) «...*et per hunc locum venerationis sanctæ dei genitrici Mariæ, cuyus basilica sita est in villa Cornelliano.*» (*Marca Hispanica,* ap. CLXXXIV.)

(6) *Marca Hispanica,* ap. CCCXI.

(7) Id., íd., ap. CCCXIII.

L'esglesia se subjecta a aqueixa obra primitiva més antiga interceptant part de la nau lateral del costat Nort (1).

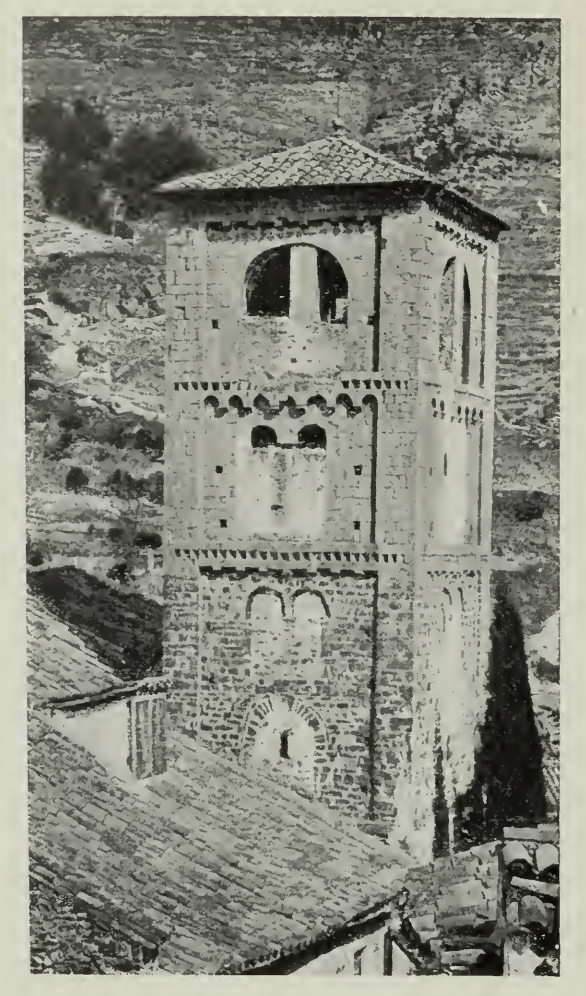

Fig. 281. — Campanar de l'esglesia de Baget. (Fot. Montsalvatje.)

SANT CRISTÒFUL DE BAGET Adquirí el monastir de Sant Pere de Camprodon l'alou de Baget en 1013, confirmantho el Papa Benet VIII, en Butlla del any 1017. En 1160 Arnau de Llers la restituí a l'esglesia de Girona, segons consta en el *Llibre Vert* de la Catedral (2). La parroquia de Baget està citada en l'acta de consagració de l'esglesia de Sant Valentí en el comtat de Besalú, en 1168.

Es una esglesia d'una sola nau y un sol absis; mes son campanar es un interessant exemple de superposició de les dues èpoques del romànich. Es en la part baixa la construcció de carreu petit de dimensions diverses, quasi com una rebla, igual que les esglesies que venim describint; en els dos trams darrers l'obra de pedra de fil, perfectament picada ab ses arcuacions tallades d'un sol carreu, propis del segle XII, en contraposició als archs aparellats en ús corrent en el segle XI (fig. 281).

(1) Vegis el plan complert en els *Archives de la Commission des Monuments Historiques,* que publica 'l Ministeri d'Instrucció pública de Fransa. Fascicle 20.

(2) FRANCESCH MONTSALVATJE: vol. VI citat de les *Noticias históricas,* pàgines 97 y 85.

Fig. 282. — Claustre del monastir de Sant Benet de Bages.

XX

MONOGRAFÍES DOCUMENTADES DELS MONASTIRS

Desprès de les esglesies, l'únich edifici qual estudi cronològich es possible intentar, es el monastir, y d'aquest encara reduit a son element principal el claustre.

La major part dels més famosos monastirs catalans existien ja en el segle x (1), y 's pot dir que ocupaven com a centres d'una nova colonisació tota la terra catalana; el segle XI fou 'l moment de son esplendor; mes són ben pochs els monastirs que puguin donarnos idea precisa del seu plan y sols a tres o quatre podem referirnos pera deduir lo que eren aqueixes antigues cases benedictines, cercant entre les construccions modernes els fragments d'aparell que ab certa verossimilitut indiquin l'obra dels segles, objecte d'aqueix estudi.

(1) Vegis ps. 82 y següents del present volúm.

SANT BENET DE BAGES

Un d'ells es Sant Benet de Bages que ha pogut ser estudiat ab motiu dels treballs duts a terme per son actual propietari el pintor D. Ramon Casas y que conserva part del claustre vell (fig. 283).

La cronología dels claustres es difícil d'establir, y sols el de Sant Benet de Bages entre 'ls existents es esmentat en les cartes y documents de l'època.

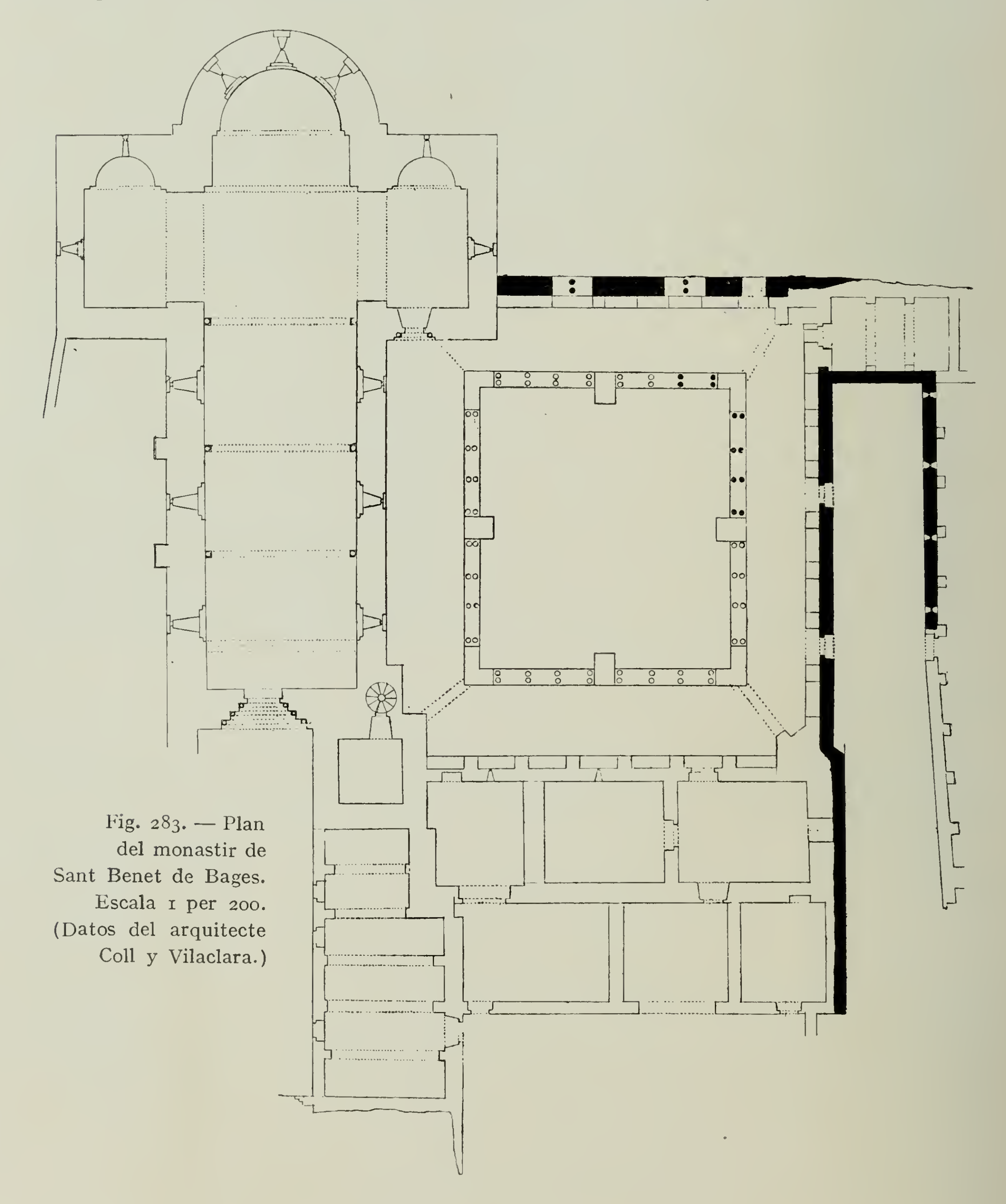

Fig. 283. — Plan del monastir de Sant Benet de Bages. Escala 1 per 200. (Datos del arquitecte Coll y Vilaclara.)

Està situat aquest antiquíssim monastir vora 'l Llobregat, en el pla que li dóna nom, no lluny de Manresa. Villanueva diu que la seva fundació y construcció deu fixarse cap a la meitat del segle x, encara que la primera memoria d'ell coneguda fins avuy, sigui del any 972. Estava ja en peu y habitat per monjos l'any 960, a saber: *V Kal. Junii anno VI regnante Leutario rege filium Ludoici regi.* Aquesta es la data d'una donació que 'l monjo excursionista pogué veure. Sis anys després, el fundador *Salla* feu un'altra donació molt més important a la mateixa casa, la qual vol que permanesqui sempre: «*sub ditione Sancti Petri quievit in pace urbis Romæ*», obligant als monjos a que paguin cada any «*ad domun Sancti Petri qui est situs in urbe Roma, solidos XXX*». Poch després d'aquesta donació, moriren abdós fundadors *Salla* y *Ricardis* sense veure acabat el monastir y esglesia, segons consta en l'acta de consagració publicada en la *Marca Hispanica* (1). Isarn y Wifret, fills dels fundadors, prosseguεixen l'intenció de sos pares, fins que a 3 de Decembre del any 972 pogueren veure celebrar la consagració solemne del temple.

L'acta de consagració dóna encara alguns indicis sobre l'obra de l'esglesia a que 'ns referim. En ella es diu que Salla edifica l'esglesia en una finca propia, «*in propio prœdiolo*», y un cop conegut el lloch elegit per Deu, feu els fonaments, aixecà diligentment l'esglesia y 'ls altars, «*digno opere mirifice erexit ex propio voto vel sumptu favente Deo*». Quan els murs del temple arrivaren a lo alt, «*Cunque trifaria templi erexisset in sublime*», morí Ricardis, muller del fundador, deixant a l'obra sos bens, essent enterrada en un sarcòfach de pedra, «*in arca saxea*», junt al temple començat. Salla, que morí després, fou enterrat en un sarcòfach de pedra, junt al atri del temple «*in sarcophago ex lapillo provocavo juxta ædem atrii*».

Els fills dels fundadors, Isarn y Wifret, acabaren fins dalt l'obra del temple y del atri, «*diligenti cura architecta ipsius templi ad fastigium usque perduxerunt cum trifaria ipsius atrii pertinentia*».

En les actuals construccions sols hi ha que semblin pertanyer a aqueixa època les que 's senyalen en negre en l'adjunt plan (fig. 283); unes parets que tanquen una llargaruda sala; un mur ab dues finestres geminades, que podrien donar llum a una vella sala capitular, y unes quantes columnes del claustre antich reempleades. Lo restant de l'obra es del segle XII y encara posterior. Un examen detingut ensenya ab tot que en aquestes reformes successives l'obra 's feu conservant els murs antichs; l'esglesia sembla que s'engrandí tenint el peu forçat d'un claustre y d'un campanar; el claustre

(1) Ap. CXII. Vegis ps. 49 y 50 del present volúm.

refet en el segle XII sembla ocupa l'aria d'un de més antich, el que dava als finestrals de l'habitació y de la sala capitular citada. No s'explica d'altre modo 'l portal descentrat y 'l creuer entrantse dintre la galería del claustre, tancant quasi un angle.

Fig. 284. — Claustre de la Sèu de Manresa.

Això fa suposar l'esglesia posterior al claustre.

En aquest, per altra part, existeix un ala quals capitells, per sa escultura, poden atribuirse al segle X, data de la consagració. Ella seria un reste del atri aont foren colocats el sarcòfachs dels fundadors. Aqueixa ala de columnes baixes com les coetanies de la Sèu manresana, haurien dat la proporció de les altres, executades ab més perfecta esculptura, seguint les pràctiques del segle XII.

El cas de juxtaposició de Sant Benet de Bages ha estat estudiat per l'arquitecte Coll y pel qui escriu aquestes ratlles al dirigir la restauració del monastir empresa per l'actual propietari el pintor D. Ramon Casas.

Hi ha en ella quatre obres successives: *a)*, l'esglesia penetra per un dels braços de son creuer un claustre més antich, y per son extrem de ponent

Fig. 285. — Claustre del monastir de Manlleu. (Fot. Mas.)

un campanar que obliga a descentrar la porta principal d'entrada; *b*), el claustre té son mur d'Orient juxtaposat a un altre més antich: l'obra dels finestrals *c*) que es ab columnes de capitell corinti; *d*), aqueixos finestrals s'obriren en un mur més antich; ho senyala una més vella finestra que fou partida al ferse l'obra nova.

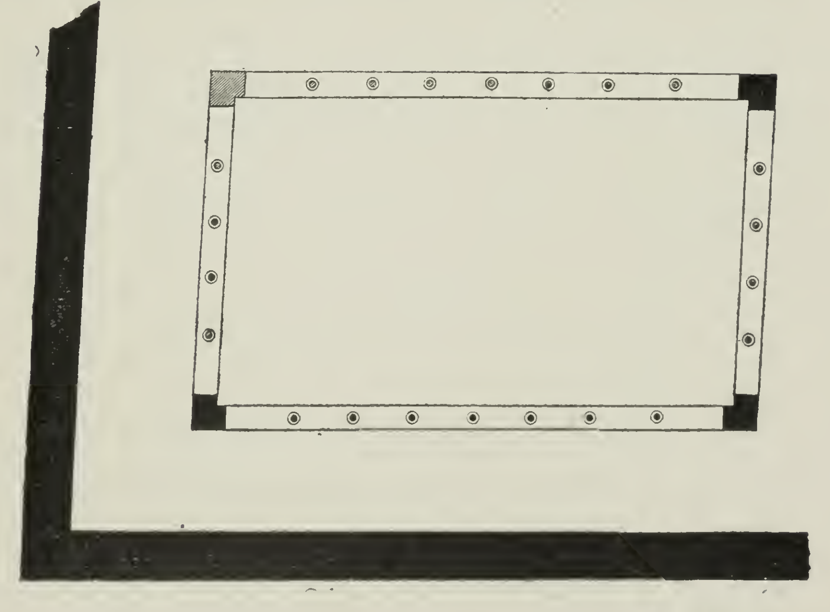

Fig. 286. — Plan del claustre del monastir de Manlleu. Escala 1 per 200.

L'obra, *c)*, era coetania d'un claustre del que queden algunes columnes y d'uns murs a ell immediats. Aqueixa obra vella marca la proporció al claustre actual. Claustre y esglesia són del segon període romànich que té son desenrotllo als segles XII y XIII; els finestrals y la part vella del claustre ab sos capitells corintis podrien ser coetanis de les columnes de Ripoll de la primera meitat del segle XI; y 'ls murs, essent més antichs, senzills, sense cap ornament, perteneixerien a les primeres construccions del segle X. De l'esglesia 's conserva la famosa acta de consagració de que hem parlat.

CLAUSTRE DE LA SÈU DE MANRESA

El claustre de la Sèu de Manresa presenta grans analogíes de proporció ab el de Sant Benet de Bages.

La trobèm citada a principis del segle IX, l'any 818, en les Constitucions d'Oto, rey dels franchs per l'esglesia ausonense (1). En l'any 889 el rey Oto anomena al bisbe de Vich, Godmar, *ausonense* y *manresense*. Entre 'ls anys 914 a 947 tingué lloch la consagració y dotació de la nau del temple de Santa María de Manresa, pel bisbe de Vich, Jordi (2), data que en Balari (3) fixa en l'any 937, seguint al Dean Moncada en son «Episcopologio de Vich» (4).

Derruida per Almançor, en temps del comte Ramon Berenguer, la restaurà, en l'any 1020, Oliva, bisbe de Vich (5). La destrucció havia sigut vastíssima; l'obra havia estat arrasada fins als fonaments, y no quedaven ni 'ls llibres ni les escriptures de ses possessions; y 'l gran reconstructor català, aixecà la nova esglesia. De tota l'obra vella no queda més rastre que 'l claustre.

Els capitells del claustre de la Sèu de Manresa recorden les formes dels del segle X que presenten en la part alta una forma prismàtica rectangular; sa decoració no pot ser més rudimentaria (fig. 284). Les columnes a parells sostenen un abach comú sobre 'l que descansen els archs. El gruix del mur fa suposar una antiga coberta ab volta.

(1) Arxiu de Vich, any 888.
(2) VILLANUEVA: obra citada, vol. VII, p. 173.
(3) Obra citada, p. 515.
(4) Vol. I, p. 143.
(5) *«Charta de doto Ecclesiæ Sanctæ Mariæ in civitate Minorisa. An.* 1022.» *«.....Notum sit omnibus quod facta est persecutio paganorum tempore Domini Raymundi Comitis, et ab eis vastata est civitas Minorissa, destructæque sunt Ecclesiæ et a fundamentis evulsæ, ita ut non permanserint in eis volumina librorum sive instrumenta cartarum. Venit autem non post multum temporis Domina Ermesendis Comitissa cum filio suo Berengario Marchione Comite, secum habens Dominum Olibanum Pontificem Ausonensem, et requisivet prædia atque possessiones sanctæ Dei Genitricis Mariæ in præfata civitate constructa...»* (*Marca Hispanica,* ap. CXCIII.)

CLAUSTRE DE MANLLEU

Són ben antichs els documents que 's refereixen al claustre d'aqueix antich monument de la plana de Vich. Theudari emprengué la reedificació de l'esglesia y monastir de Manlleu en l'any 906. En 8 de Novembre del mateix any fou consagrada la nova esglesia pel bisbe d'Ausona, Idalcari, confirmantli totes les donacions

Fig. 287. — Claustre del monastir de Sant Miquel de Cruilles. (Fot. Falguera.)

fetes fins allavors. L'escriptura de consagració es, diu Moncada, a la parroquia de Manlleu (1).

L'esglesia de Santa María de Manlleu era sols parroquia l'any 1019; mes en 1072 s'aumentà el nombre de clergues, determinantse alçarla de nou, tornant a consagrarse la nova esglesia de Santa María, en l'any 1086, y ocupantla els canonges regulars de Sant Agustí.

Se conserva d'aqueix monastir restes del antich claustre romànich,

(1) Obra citada, vol. I, p. 114. — Diu l'acta de consagració: «*Ego Fedancyus Vicarius atque instaurator Ecclesia in loco vocitato Mauseolo. Ideo rogavi atque postulavi clementiam domino præfato Episcopo ut consecraret Ecclesiam quam ego reedificavi in honore supra scriptæ Sanctæ Mariæ quæ fecit, consecravit et condonavit atque ditavit at ipsius Ecclesiæ subjectionem...*» (De l'acta de consagració de Manlleu, any 906.) (TORRENTS Y GARRIGA: *Manlleu, croquis para su historia.* Vich, 1893. Ap. I.)

Fig. 288. — Claustre del monastir de Sant Quirse de Culera. (Fot. Falguera)

avuy pati de la casa parroquial (1), consistents en una ala sencera y tres dels pilans angulars; l'esglesia es nova, y les antigues habitacions canòniques destruides o molt transformades. Eren les ales del claustre cobertes ab fustería que s'aguantava sobre arcades sostingudes per columnes ab capitells trapecials, bàrbarament decorats (figs. 285 y 286).

CLAUSTRES DE CRUILLES Y CULERA

Citem aquí 'ls claustres de Cruilles (fig. 287) y Culera (figs. 288 y 289) que es possible pertanyin a les fundacions del segle x (2). Les ales dels claustres, feixugues y pesades, tenien finestres geminades ab capitells trapecials.

CLAUSTRE DEL CANIGÓ Y DE SANT PERE DE CASSERRES

El del Canigó, qual historia es també esplicada (3), era, en sa part baixa, d'arcades sense columnes; a sobre d'ell se construí més tart una galeria, qual coberta sostenien columnes (fig. 290).

(1) Pau Parassols y Pi: *Monasterio antiguo de Santa María de Manlleu. Revista Histórica Latina.* Barcelona, 1875. Vol. II, ps. 217 y següents. — Villanueva: obra citada, vol. VI, ap. XLIII.
(2) Vegis ps. 207 y 223 del present volúm.
(3) Id., ps. 127 y següents del present volúm.

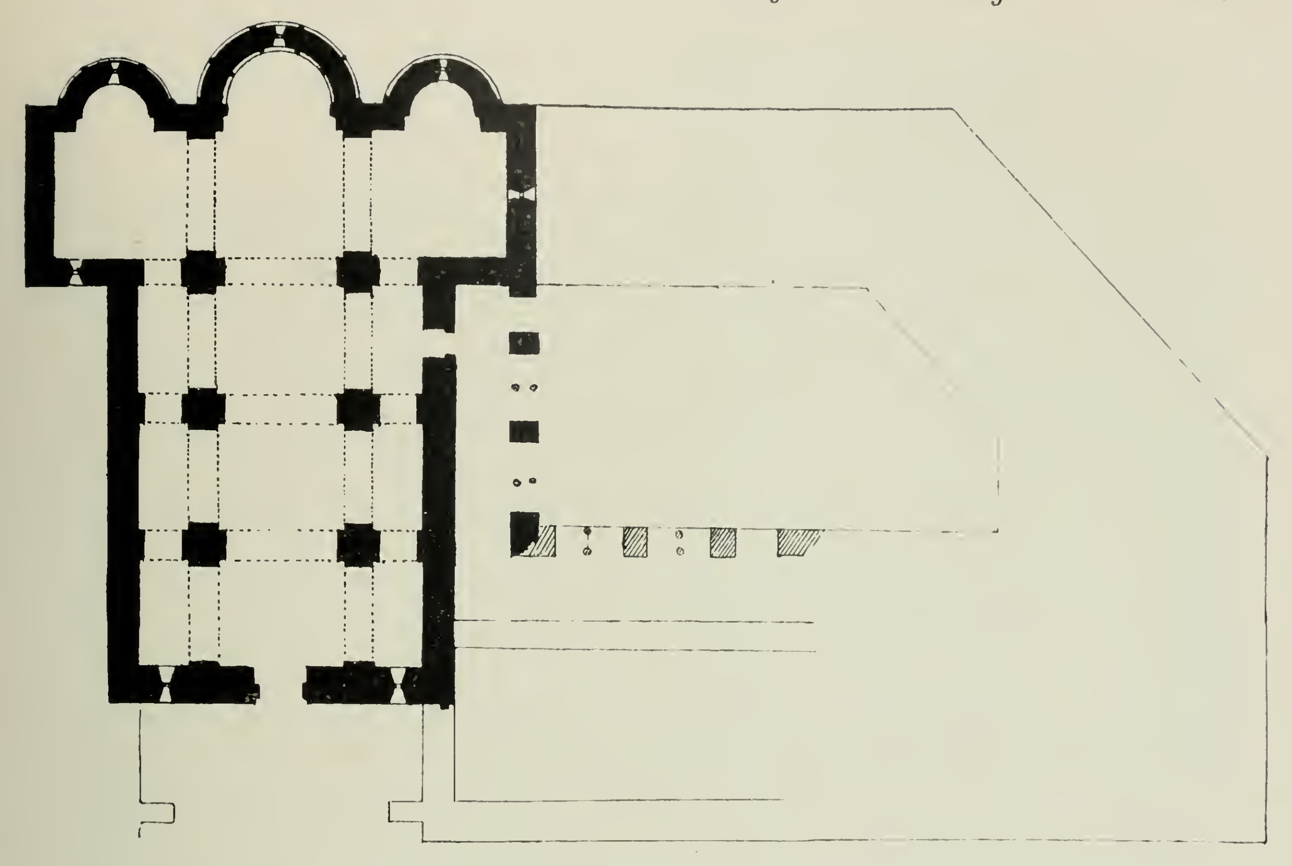

Fig. 289. — Plan del monastir de Sant Quirse de Culera. Escala 1 per 400.

En aqueixa mateixa forma d'arcades estava construit el claustre de Sant Pere de Casserres (1), mig destruit (fig. 291), mes de qual disposició donen idea els d'època posterior del monastir de la Pobla de Lillet y del de la Portella.

SANTA MARÍA DE CERVIÀ El més modern de tots es el de Santa María de Cervià. Una esglesia y monastir foren començats en el lloch de Cervià en l'any 1053. L'acta de fundació esplica com Silvius, anomenat Llobet, y la seva muller Adaleri, que no havien tingut fills, començaren a edificar el monastir de Cervià «en un lloch fèrtil, en una plana hermosa y alegre», aont hi han els altars de Santa María, Sant Miquel, Sant Pere y Sant Pau y com, al mateix temps que l'esglesia començaren els edificis útils pels sirvents de Deu (2). L'esglesia fou, en sos origens, reduida; desprès va renovarse, segons una inscripció que hi ha al defora, a la paret lateral. Santa María de Cervià, prop la vila de Celrà, la trobem citada en

(1) Vegis p. 149 del present volúm.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CCXXXVIII.

Fig. 290. — Claustre baix del monastir de Sant Martí del Canigó.

un document de 1141 (1). Fou subordinat més o menys directament el monastir de Cervià, al de la Clusa (Italia). En l'any 1188 se feu una concordia entre Arnau de Palou y l'Abat y monjos de Clusa, sobre 'l domini de varies finques, algunes d'elles pertanyents al monastir de Cervià (2).

L'esglesia, que sembla posterior, es de planta de tres naus: la central, de canó seguit, y de quart de cercle les laterals, que son molt estretes (3), ab transcepts aont s'obren els tres absis.

Aqueix claustre té les galeríes ab una sola fila de columnes de capitell trapecial (fig. 292).

CLAUSTRES DESTRUITS Pels documents tenim coneixement d'alguns claustres avuy desaparescuts. Un d'ells es el de Sant Cugat del Vallès a que 'ns hem ja referit (4).

Villanueva (5) creu que en 1019 començà a construirse 'l claustre de Girona, fundantse en que en l'escriptura de dotació de la canònica se parla de les habitacions dels canonges, «*Statuerunt...*

Fig. 291. — Claustre del monastir de Sant Pere de Casserres.

(1) Balari: obra citada, pàgina 231.

(2) Joan B. Torroella: *El monestir de Santa María de Cervià. Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* Barcelona, 1903-1904. Vol. II, ps. 423 y següents.

(3) Francesch Montsalvatje: vol. XIV, citat de les *Noticias Históricas,* p. 443.

(4) Vegis ps. 327 y 328 del present volúm.

(5) Obra citada, vol XII, ps. 168 y següents.

ut domus canónica construeretur ad construendum et ditandum jam dictam canonicam», les quals, estant al voltant del claustre, devien construirse al mateix temps. En l'escriptura de consagració de 1038, se torna a parlar

Fig. 292. — Claustre del monastir de Santa María de Cervià. (Fot. del Centre Excursionista.)

de les cases canonicals. En un testament de Pons, preceptor, del any 1064, llega: *«centum mancusos auri monetæ æneæ ad ipsam mansionem de ipsa canónica quam Johannes, facit ædificare»*.

De la canònica romànica de Barcelona, de la que quasi no 'n queda rastre, ne tenim una documentació complerta, en que 's citen el claustre, el refectori y l'esglesia. En 994 el comte Sunyer y sa muller Riquildis fan varies donacions a la Sèu de Barcelona *«ad prædictam domum propter canonicam construendam»* (1). En la carta de restauració de la vida canònica a Barcelona en 1009, el bisbe concedeix als canonges el claustre tancat ab paret de pedra y calç, aont s'ha començat el refectori que uneix la Sèu al palau episcopal, que 'n diuen el solar llarch (2). El claustre es a

(1) *Marca Hispanica,* ap. LXXXI.
(2) *«Insuper concessit ibi prædictus Aethius Pontifex ipsa claustra qui est juxta Ecclesiam sede sanctæ crucis, qui est circundata ex pariete petre et calce, et est ibi do-*

ponent de l'esglesia y va fins al palau del bisbe. L'esglesia es probablement la visigòtica, que, ruinosa, fou reedificada y consagrada en 1058 (1), pels comtes Berenguer y Almodis.

mus inchoata ad refectorium..... Iungit se jamdicta claustra a parte occidentali cum ipsa præfata Ecclesia et pertingit usque ad palatium Episcopi quem dicunt solarium longus...» (*Marca Hispanica,* ap. CLIX.)

(1) *Marca Hispanica*, ap. CCXLVIII.

Lletra capital del acta de consagració,
en 1038, de la Catedral de Vich.
(Museu de Vich.)

Fig. 393. — Imposta del atri antich de Sant Sadurní. (Sant Pere de les Puelles de Barcelona.)

XXI

CRONOLOGÍA

Cal després d'aquesta llarga enumeració d'edificis arribar a una conseqüencia, girant la vista enrera y esguardant el conjunt del pesat camí recorregut. Aqueixa conseqüencia deu ser la fixació d'una cronología; relacionar les formes diverses ab el temps, lo que 'ns darà la clau de la seva historia, necessaria pera estudiar els edificis baix el punt de vista del servey social a que foren destinats, y pera verificar l'anàlisi de sos elements constructius y artístichs que situi en son verdader lloch la nostra escola romànica.

No es possible parlar de problemes cronològichs fins arribar a la segona meitat del segle x.

Cal després sentar que 'ls únichs elements aprofitables pera aqueix estudi són els edificis religiosos: els temples y a lo més els claustres dels monastirs y canòniques. Les cases són escassíssimes y 'ls documents que s'hi refereixen també, a més de la seva natural imprecisió. Anàlega afirmació cal fer respecte als castells y obres militars en general.

VALOR CRONOLÒGICH DE LES SERIES D'EDIFICIS DESCRITES

En les diverses series dels temples agrupats per son plan y pels caràcters de sa construcció, s'estableixen correspondencies entre 'ls edificis coetanis, y s'hi entreveuen els grups deguts a un mateix impuls, a un mateix moment artístich o a una mateixa colla de constructors, indicant que en general el plan no es indici cronològich, sinó de les necessitats o dels medis econòmichs de que 's disposava.

En aqueixes series cal fonamentar, per un estudi detallat de les principals esglesies, la cronología a establir, estudi que exigeix un examen documental y un examen dels edificis pera que dels datos que surtin d'un y altre pugui deduirsen l'època aproximada que correspon a cada forma artística y les lleys de la seva formació y evolució.

No es això empresa fàcil; les obres han estat cambiades y modificades; sovint els documents s'han perdut, y els edificis ben documentats han sigut transformats en època posterior, axís com molts edificis perfectament caracterisats per la seva disposició y per la seva estructura, són absolutament mancats de datos documentals, o aquestos jauen desconeguts en els arxius inexplorats. N'existeixen en cambi alguns que són perfectament determinats per documents repetits y precisos y la seva forma encaixa bé dintre la serie de les formes adoptades en els diferents segles. A més es causa d'error el fet de que en els segles X y XI, els progressos constructius y artístichs, igual que avuy, no penetraren a l'hora per tot el país, sinó successivament, haventhi valls arreconades ab pràctiques antigues y supervivencies d'art ja caducat.

CRONOLOGÍA PER L'EPIGRAFÍA

Un dels elements pera la determinació de la cronología en l'arqueología arquitectònica es l'epigrafía.

Alguns escassos edificis conserven inscripcions en que 's parla de l'època en que foren eregits; mes, per desgracia, a Catalunya són tots ells radicalment transformats. L'inscripció d'Err està sobre una esglesia molt reformada, lo qual la fa inútil, a més del dubte que inspira l'epígraf mateix (1). L'inscripció que commemora la reconstrucció en el segle X de l'esglesia d'Empuries (2), està en el frontispici d'una obra gòtica rural de baixa època. Sant Pau del Camp té en la porta una inscripció que 's refereix a la fundació del monastir y que s'ha datat en el segle X; està posada en una portada del segle XII, y l'obra tota mostra les senyals de diverses restau-

(1) Vegis p. 132 del present volúm.
(2) Vegis vol. I, ps. 229, 304 y 305.

racions en la fatxada y en els absis (1). Al Rosselló, l'esglesia de l'antiga abadía de Sant Genís les Fonts guarda en sa fatxada una llinda commemorativa de l'obra del any 1020, encastada en un portal posterior. Les conseqüencies de l'epigrafía pera la nostra cronología arquitectònica, són donchs ben poques, quasi nules.

Menys són també els datos iconogràfichs en aqueixes esglesies sense esculptures y ab pintures murals escasses, encara avuy no ben estudiades.

CRONOLOGÍA PER MEDI DEL ESTUDI DOCUMENTAL DELS EDIFICIS

Són ben sabudes les dificultats que troba l'arqueología arquitectònica pera fixar una cronología, quan ni l'epigrafía, ni la ciencia iconogràfica, ni l'indumentaria poden venir a auxiliarla; en Brutails les ha magistralment exposades en el darrer capítol de sa obra «*L'Archéologie du moyen-âge et ses méthodes*». L'element únich a adoptar es l'estudi documental; mes es sabut com les actes són en general imprecises, com sovint les esglesies se consagren alguns anys després de construides o encara inacabades. Per altra part, els documents existeixen devegades referents a edificis transformats o destruits y manquen pera les obres perfectament caracterisades. La dificultat fonamental està sempre en lligar el document ab l'edifici, ja que poques actes donen dates descriptives que 'n forma indubitable indiquin que 's refereixen al edifici tal com nosaltres el contemplem.

Mes si es difícil l'estudi cronològich d'un edifici aillat, ho es menys arribar a fixar els caràcters generals d'un període. Els documents donen petits indicis que, reunits, permeten conclusions de caràcter general. Colocats llavors en serie els edificis segons la data documental de la seva construcció o de la seva dedicació, se pot eliminar els que no segueixin la ley general dels caràcters, arribant aixís a lograr dos series paraleles que 's corresponguin: la de les dates atribuides pels documents y escullides després del degut estudi crítich, y la dels caràcters arquitectònichs, seguint una serie continua de transformacions racional y lògica, tenint en compte la diversa situació de les obres y els cassos d'arcaisme.

L'estudi de l'evolució en l'arquitectura romànica catalana, no pot donar resultats concloents y efectius com els ha dat en altres problemes arqueològichs, y es que l'evolució de les formes romàniques no s'ha verificat propiament en la nostra terra. Tots els elements de construcció, com ho ha probat en part Strygowski, s'han desarrollat segles abans a Orient; tots els elements de decoració han complert abans sa evolució al N. d'Italia.

(1) Vegis ps. 138 y següents del present volúm.

Ab tot, l'art sofreix aquí transformacions. Es un fet cert que hi ha un moment en el segle IX en que les obres són extremadament petites, y poch a poch ab la riquesa 's va introduint la sumptuositat; hi ha la transformació de les primitives cobertes de fusta en les voltes ab totes ses conseqüencies; hi ha la transformació d'aquestes y dels plans per l'introducció dels archs torals; hi ha l'introducció dels cimboris y l'extensió de la decoració dels absis pels murs fins a la fatxada. Aqueixos elements, encara que creats d'anys, arriben uns després dels altres com un ressó d'una armonía llunyana, y poden servir per un principi de cronología.

Hem de començar per confessar que no es possible una demostració matemàtica que fixi la data de la major part dels monuments citats; ab tot, sens dubte, no es això necessari; pera la demostració basta fixar algunes de les dates de la serie, pera deduir la certesa de les altres. Sobre aquestes esglesies tipu, veritables punts d'apoyo de la nostra argumentació, cal insistir pera mostrar, ab certa claretat, quin es el valor lògich de la nostra demostració.

Hi han algunes esglesies per les que no es possible admetre que l'acta de consagració 's refereixi a una obra diferenta de la que 'ns ha arribat fins a nosaltres.

Aqueixes són: Cuixà, Canigó, Casserres, Sant Pere de Vich, Sant Vicenç de Cardona, Santa María de Ripoll, Arles, Brull, Sant Martí Çes Corts, Gualter, Olius, Granollers de la Plana, Organyà.

Apart de tractarse en algunes d'elles de monuments qual historia pot seguirse en documents autèntichs, hi ha 'l fet de conservarse en els llibres de ceremonial la commemoració constant de la consagració o d'haverse trobat l'acta d'aqueixa solemne cerimonia en les ares dels altars. En algunes, per altra part, com les de Sant Pere de Vich, Sant Vicenç de Cardona, Cuixà, Olius y 'l Brull, les actes contenen referencies al monument; axís els documents referents a Sant Pere de Vich, demostren l'existencia dels cinch altars, o l'acta de consagració de la del Brull proba l'existencia de tres altars; com els documents referents a la de Sant Vicenç de Cardona, y l'acta de consagració d'Olius, indiquen l'existencia de la cripta. Algunes d'elles no deixen lloch a dubte sobre 'l temps que dura l'obra. Consta clarament l'iniciació y en l'acta de consagració 's fa constar son acabament.

Per altra part, el nombre d'esglesies que podem aduir es un altre argument favorable per nostre quadro cronològich, ja que la repetició en nombrosos casos de la coincidencia d'uns caràcters arqueològichs ab les dates documentals, te la força d'una lley científica.

LA DATA INICIAL Y 'LS CARÀCTERS FINS AL COMENÇAMENT DEL SEGLE X

El primer problema que 's presenta es la determinació de la data inicial del estil y 'ls caràcters ab que els edificis en aqueix primer moment se construiren; les conclusions a que 's pot arribar són sempre en aqueixes materies indecises y vagues. No 's tracta d'una escola introduida en bloch, sinó de caràcters nous que apareixen are en un edifici, are en un altre, mentres els vells permaneixen inalterables. L'art d'Italia ens porta innovacions; mes resta sovint inalterable la forma antiga que 's va reproduint intacta al cap de segles, en edificis rurals o en llochs apartats. Tot lo que anem a dir se refereix a aparició de caràcters sense que desapareixin les formes antigues. No 's transforma, per dirho aixís, l'especie enlloch; són alguns individuus aillats que van adoptant formes noves, caràcters abans desconeguts, mentres altres se conserven y reprodueixen immutables.

Indubtablement, entre les obres visigòtiques y les formes romàniques que hem estudiat hi ha un període que compren els segles VIII, IX y primera meitat del X, que són pera l'arqueòlech, d'una gran fosquetat. Documents y edificis no porten a altra conseqüencia que a la rusticitat de les obres executades; edificis pobres, esglesies de fanch y pedra que semblarien les rústegues barraques pirinenques, aprofitament d'edificis antichs, es tot el recort indecís d'aqueixos primers temps. Tot just si, durant els treballs de restauració del segle IX, s'edifica una pobra basílica o una reduida esglesia ab plan de creu de les quals els documents ens transmeten l'idea de la dedicació de tres altars.

Algunes de les esglesies eren cobertes ab fusta; era això en ús encara cap al 974 en que 's consagrà l'esglesia de Cuixà. Correspon aqueixa jornada primera o aqueix pis inferior del nostre art, qual data cronològica darrera es de la meitat del segle X, a l'època de la basílica lombarda anterior a la coberta en voltes que a Italia ha complert tota la transformació durant la primera meitat del segle IX.

L'ARQUITECTURA EN EL SEGLE X

Mes llavors comença ja la construcció ab volta; els documents són ben precisos respecte l'esglesia de Banyoles, refeta, en 974, després d'un incendi, «tota de calç y pedra desde els fonaments a la coberta», y respecte a Santa María de Ripoll en que l'acta de consagració de 977 anomena les voltes explícitament.

Les primeres introduides a Catalunya foren, com en tants altres llochs d'Occident, les voltes de canó llises, sense archs torals de reforç. Aixís debien ser com a successores de les voltes romanes. Totes les esglesies citades están cobertes per voltes semicirculars llises. Aqueixes continuen a

Sant Martí del Canigó, que ab ses columnes desproporcionades al pes de la volta, sembla esser una forma de transició, tribut pagat a la disposició de la basílica ab coberta de fusta al substituirla per voltes de pedra.

La senzillesa de la volta porta a la simplicitat del plan; els pilans són rectangulars, les ratlles senzilles com d'una basílica llatina, l'ornamentació encara 's redueix al absis. Aquesta segona jornada que omple tot el segle x, propiament no té son corresponent a Italia. Allí la coberta de volta fou dividint en trams l'esglesia y la precedí la construcció d'archs torals en la coberta de fustería. Es probablement una forma indígena derivada d'una construcció rústega romana desaparescuda, més que seria consequència lògica y aduc derivació simplificada de les voltes dels teatres, circhs y amfiteatres.

Poch a poch els pilans rectangulars se compliquen. En alguna esglesia apareixen pilans en forma de T, que sostenen archs torals en la nau central.

A Italia aqueix moment de la nostra arquitectura correspon a les esglesies del primer terç del segle ix com Sant Eustorquio de Milan. Tota aquesta evolució forma una època en la nostra terra, que conserva en son conjunt encara la disposició de la primitiva basílica lombarda. A la esglesia de Sant Pere de Casserres, consagrada al començament del segle xi, apareixen els pilans en plan de creu, indicant que 'ls archs torals reforcen no sols la nau central, sinó les laterals, quasi en el moment en que, segons en Rivoira, fan sa aparició a Italia. Al propi temps l'absis major se decora de ninxos o finestres cegues, element que a Italia apareix en el primer terç del segle ix.

La darrera obra important d'aqueixa època es l'esglesia de Santa María de Ripoll, consagrada en 1032, y que 's construia desde dotze anys abans. En ses parets laterals apareixen les arcuacions y ninxos lombards, decoració que abans se guardava sols pera l'exterior del santuari. Axís són totes les esglesies anteriors que ens han arribat senceres: Santa Cecilia de Montserrat, Sant Martí del Canigó, Sant Pere de Casserres. Axís són les esglesies arcaisantes que han conservat en les valls apartades la tradició de la disposició antiga, inclús en la coberta de fusta, com en la vall de Bohí.

Totes elles eren d'un o de tres altars. Sobre aquest punt, que dóna un indici dels plans, les actes de consagració són ben explícites. Els plans eren els de basílica o de creu, tendint a la forma quadrada.

D'una sola d'aqueixes esglesies, de la de Cuixà, sabem documentalment les dimensions; mes a aqueixa lley obeeixen, en primer lloch, els plans en creu de les esglesies de Santa Cecilia de Montserrat, consagrada en 957, y la de Sant Pau del Camp, aixecada sembla en part sobre l'obra antiga; y en segon lloch, la de Sant Martí del Canigó, aixecada del 1001 a 1009, y la de

Sant Pere de Casserres, consagrada en 1006; no esmentant la de Sant Pere de les Puelles, consagrada en 945, qual plan es declaradament de creu grega.

Se pot arribar a unes conseqüencies, sobre 'ls caràcters dels edificis anteriors a la fi del segle x, que 'ns atrevim a anunciar, de modo semblant a les hipòtesis en les ciencies físiques. Elles de moment expliquen els fets y poden servir de base pera ulteriors estudis.

Aquestes són: *a)*, plan triabsidal (de basílica o de creu), o plan d'una sola nau ab un sol absis; *b)*, tendencia del plan a la forma quadrada; *c)*, pilans rectangulars; *d)*, cobertes petries ab voltes semicirculars, sense archs torals, o reduits aquests sols al arch triomfal, sustituint a la coberta de fusta desde pròximament la meitat del segle x; *e)*, decoració exterior de faixes y archs lombards limitada als absis.

ELS CARÀCTERS ARQUITECTÒNICHS EN EL SEGLE XI: Del any vint al any quaranta del segle xi s'inicia una transformació. Llavors comencen dues grans obres: Ripoll, que respon a la tradició que acaba, y Cardona, que es el prototipu de la forma nova. En ella apareixen en un moment els caràcters que gradualment, en lo restant del segle, aniran presentantse en les esglesies, y que determinaran una segona època. Les voltes són reforçades al estil d'orient pels archs torals ab el consegüent cambi de forma en els pilans; s'exten la decoració d'arcuacions y faixes lombardes, al frontispici y murs laterals de l'esglesia; la planta pren formes allargades.

El període de 1020 al 1050 es el de les grans esglesies: Ripoll y Cuixà, ab sos set absis; Sant Vicenç de Cardona, Arles, Elna, Sant Pere de Vich; Sant Sadurní de Tabèrnoles, ab son santuari de complicada planta, són d'aquest moment. Es l'època del abat Oliva, la nostra edad d'or del segle xi, que correspon a un moment d'esplendor també a Fransa y a Italia.

Aqueixos caràcters que s'inician a Cardona, van presentantse gradualment en els edificis secundaris durant un període de més de vint a trenta anys.

Del 1020 al 1060, se propaguen els archs torals en les tres naus; la decoració s'exten per tot l'exterior de l'esglesia; y apareixen les voltes de secció transversal de quart de cercle.

Aqueixa jornada del romànich català, es reflexe de diferentes evolucions a Italia, que van desde 'l segle ix al començament del segle xi. D'aqueixa data en avant l'art nostre 's desenrotlla ja per si mateix.

Cap al 1060, el cimbori, que a Italia representa el començ del segle xi, se reprodueix a Sant Llorenç del Munt, y del 1060 al 1070 's propaga a diverses esglesies rurals.

El període de 1040 a 1070 es el de la perfecció en l'obra de les petites

esglesies rurals. Sant Llorenç del Munt (1064), Brull (1042-1062), Santa Eulalia de Riuprimer (1041) y Sant Martí Çes Corts (1068), són una obra acabada dintre la pobresa de medis. Coetanies seves deuen ser les esglesies desgraciadament no datades de Sant Julià Ça Sorba, Sant Pons de Corbera, Sant Jaume de Frontinyà, Sant Cugat del Recó, Montgrony, Santa María de Cervelló y Sant Pere de Ponts.

Del any setanta al vuytanta en uns llochs de Catalunya apareix ja l'aparell ben treballat y més gros, que caracterisava 'l segon període romànich (Gualter, iniciada al 1069; Olius, consagrada al 1079, y Organyà, al 1090), mentres en altres llochs continuava la perfecció del treball, usant la pedra rústegament trencada. Les finestres cegues que abans servian sols pera decorar els absis, són portades als murs laterals. El tipu es el de Granollers de la Plana, y ell caracterisa tot un grupu dels voltants de Vich: Tabèrnoles, Vilalleons, etc.

LA SERIE CRONOLÒGICA Y SON VALOR LÒGICH.

Posem are en serie, per les dates, les esglesies de les que 'ls documents han permès arribar a una conclusió cronològica, y establim la que anem a transcriurer, en la que 's verifica que 'ls caràcters apareixen corresponent a la successió de les dates, es a dir, que les esglesies de dates més modernes tenen un o altre caràcter d'aparició més nova, que 'ls de les que en la serie les precedeixen; y que les esglesies de dates indubitables abans citades són concordants en sos caràcters, ab les que entre elles estàn compreses en la serie.

En això consisteix el valor lògich de la següent serie cronològica.

Sant Pere de Casserres		Consagrada	en	1006
Sant Martí del Canigó	Comencada en 1001	»	»	1006
Santa María de Roses		»	»	1022
Santa Eulalia de Follà		»	»	1031
Sant Pere de Vich		»	»	1038
Ripoll		»	»	1038
Sèu de Girona	1015	»	»	1038
Sant Vicenç de Cardona	Iniciada en 1020	»	»	1040
Sant Sadurní de Tabèrnoles		»		1036-1040
Transformació de Cuixà (ressenyada pel monjo García)		»	en	1040
Santa Eulalia de Riuprimer		»	»	1041
Arles		»		1046-1069
Elna		»		1042-1062

Brull	consagrada	en	1050
Sant Julià de Vilatorta	»	»	1050
Sant Pau de Riusech	»	»	1054
Sant Quintí dels Banys d'Arles	»	»	1061
Campanar de Sant Cugat del Vallès. S'hi treballava en 1063			
Sant Llorenç del Munt. Iniciada en 1045	»	»	1066
Sant Miquel de Fluvià (obra primitiva)	»	»	1067
Roda	»	»	1067
Breda	»	»	1068
Sant Martí Çes Corts	»	»	1069
Mur	»	»	1069
Gualter. Iniciada en 1069			
Serrateix. Començada en 1070			
Olius	»	»	1079
Vilalleons	»	»	1083
Sant Esteve de Banyoles (tercera consagració)	»	»	1086
Santa Maria de Manlleu	»	»	1086
Granollers de la Plana	»	»	1088
Organyà	»	»	1090
Sant Julià Ça Sorba	»	»	1091
Sant Tomàs de Riudeperes	»	»	1095

LA DATA FINAL DEL ESTIL
LA SUPERPOSICIÓ DELS ESTILS

Es menys difícil la fixació de l'època en que deixa d'usarse l'istil de les esglesies a que 'ns referim.

Pera investigar aquest element cronològich de l'arquitectura romànica, cal adoptar en primer lloch un mètode anàlech al de la Geología estratigràfica o al usat per la Prehistoria: l'estudi de les capes sobreposades que existeixen en els edificis com en el terrer; les obres més modernes s'aixequen sobre les antigues o 's juxtaposen a les més velles, igual que 'ls estratus més superficials són més moderns que 'ls que s'endinzan en la terra. Aqueix mètode, que té aplicació a uns quants pochs edificis que cal aquí enumerar y retreure, dóna lloch a una primera afirmació general, això es, que l'art romànich, objecte d'aqueix estudi, ab son aparell rústech, de carreus de petites dimensions tot just desbastats, precedí a les obres romàniques de pedra de fil ben treballades, ornades d'esculptura, qual cronología es ben fixada ja en gran part d'Europa desde 'ls començaments del segle XII. Citem aqueixos cassos de superposició o juxtaposició.

Sant Benet de Bages es, com hem dit, una curiosa juxtaposició d'una esglesia del segon període romànich, a unes construccions més antigues modificades en diferentes èpoques.

Girona conserva en el claustre del segon període romànich el campanar del primer període, y 'ls documents senyalen obres grandioses d'una Canonge desde 1019, y un temple que 's consagrà en 1038.

L'esglesia del monastir d'Arles, té la volta antiga sustituidà per altra apuntada, indici d'una radical reforma en el segle XII, y conserva en l'absis y en 'l frontispici aqueixa obra primitiva. Dues consagracions, una en 1046 y altra en 1157, indiquen dues obres considerables corresponents als dos períodes.

Elna té també una volta apuntada, sostinguda per uns archs de reforç sobre la construcció més vella. L'obra antiga va gradualment transformarse, adossantse columnes als pilans rectangulars. Els documents senyalen que els treballs són en activitat cap al 1042, 1054 y 1057, en que 's rebén donatius per l'obra oberta al culte cap al 1069, en que s'hi consagrà un altar. L'absis y la fatxada senyalen restes d'aquesta obra primera juxtaposada a la del segon període.

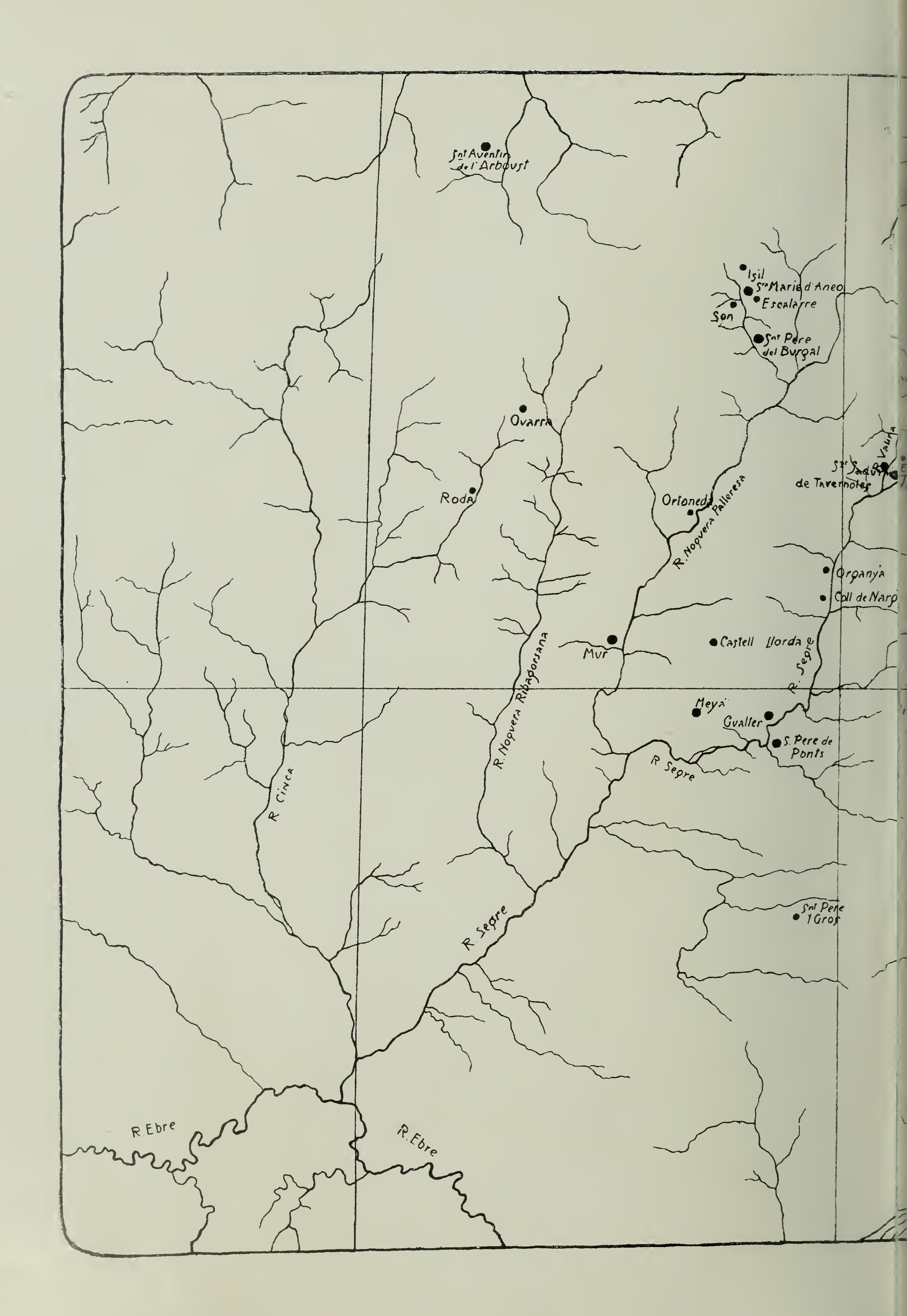
A Sant Cugat del Vallès, un dels monastirs de més antiga historia, hi ha juxtaposat a l'obra més moderna de la restauració del segle XII, el basament del campanar en que consta 's treballava en 1063.

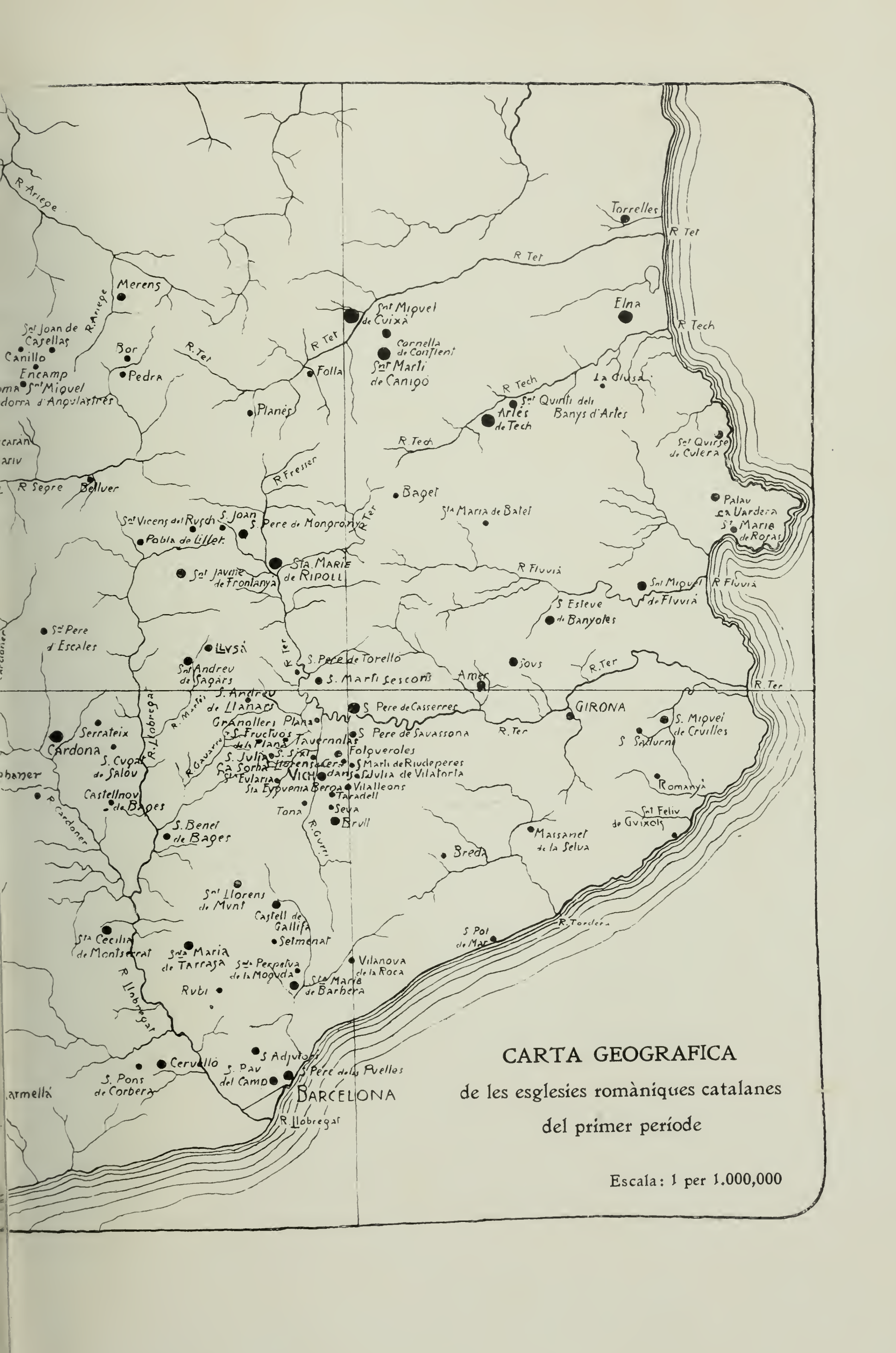
Sant Miquel de Fluvià ha conservat adherits a la basílica del segle XII els restes del absis del temple construit entre 1045 y 1066, perforats per noves finestres que rompen la simetría de la seva primitiva decoració y trenquen una de les faixes lombardes.

A Gualter, qual obra s'inicià en 1069 y 's portà a terme en molts anys, hi ha la successió desde l'aparell antich primitiu a l'obra de fil ben acabada, característica del segle XII.

Santa Eugenia de Berga té encara aqueixes superposicions en forma més extranya. Es una esglesia consagrada en 1183, y a aqueixa època sembla pertanyen els absis y la fatxada tota. Ab tot, son cimbori es una clara superposició de dues maneres de fer; un cimbori vuytavat ab l'estructura de les obres del segle XI, y sobre un campanar del nou període, que estàn unànims els arqueòlechs en senyalarli la data de la dotzava centuria. En els murs laterals se repeteix la mateixa transformació del aparell, com si a una esglesia antiga, en el segle XII s'hi haguessin adherit absis y fatxades noves, mentres sobre 'l cimbori s'hi aixecava un nou campanar.

Citem finalment Cornellà de Conflent, aont un campanar ha quedat enclavat en la construcció més nova, que 'ls documents no aclareixen

Snt Aventin de l'Arboust
Isil
Sta Marie d'Aneo
Escalarre
Son
Snt Pere del Burgal
Ovarra
Roda
Ortoneda
R. Nogvera Pallaresa
Valira
de Tavernoles
Organyà
Coll de Narg
Castell
Llorda
Mur
R. Segre
R. Nogvera Ribagorsana
Meyà
Gualler
S. Pere de Ponts
R Segre
R Cinca
R. Segre
Snt Pere I Gros
R. Ebre
R. Ebre

CARTA GEOGRAFICA

de les esglesies romàniques catalanes

del primer període

Escala: 1 per 1.000,000

prou, y 'l campanar de Baget, en el comtat de Besalú, en que l'obra nova de la part alta 's sobreposa a un basament del primer període.

Aqueix estudi d'estratificació arquitectònica té per conseqüencia, el que l'arquitectura romànica presenta dos períodes que corresponen a dos modos de fer, a dues variants del istil romànich: *a)* el períodc caracterisat per l'aparell de carreu petit tot just desbastat, ab els murs decorats d'arcuacions aparelladcs, finestres cegues y faixes lombardes, sense esculptura, obra purament de mestre de cases; *b)* el grupu construit de carreu perfectament treballat, obra de picapedrer, ab arcuacions sovint d'una sola peça, oblidat el primitiu origen, y en el que fan la seva aparició les columnes adossades y l'esculptura. El primer període objecte d'aqueix volum ha precedit al segon, que es d'ell una derivació y una conseqüencia.

LA GEOGRAFÍA DEL ISTIL

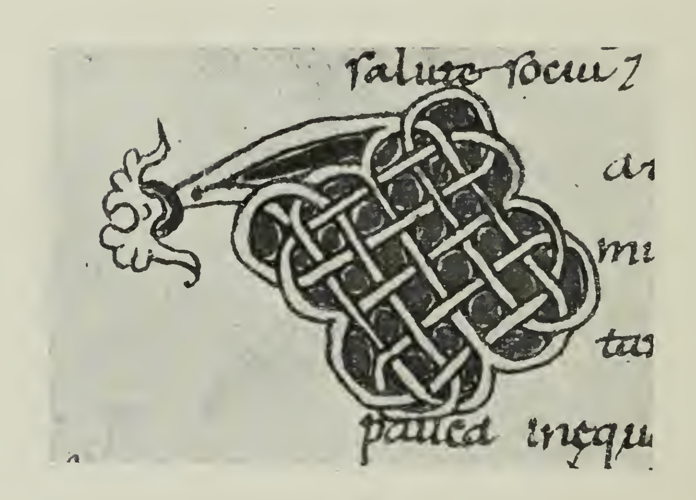
La data final d'aqueix període té una confirmació en la geografía del istil a Catalunya. Colocat el lloch de les esglesies descrites sobre una carta geogràfica (vegis la adjunta fulla), estan totes elles al nort de la ratlla fronteriça de la fi del segle XI, entre 'ls musulmans y 'l domini cristià de la terra catalana, mentres que cap al Nort trespassen el Pirineu y omplen la costa mediterrania fins enllaçar ab l'Italia, la terra d'origen d'aqueixa forma arquitectònica, y 's ramifiquen cap al interior, establint per medi de les ruines, antigues relacions històriques oblidades seguint les conques del Rodan y del Saona.

Els castells que deixà al morir Ramon Berenguer I, en 1076, en la frontera meridional del comtat, foren: el de Tamarit, a l'esquerra del riu Gayà, prop de Tarragona, y no lluny de la Torre dels Escipions, y 'l de Santa Perpètua, al extrem superior y a la dreta de dit riu. La ciutat de Tarragona fins a Tortosa y 'l riu Ebre, no 's trobava encara en son poder; però era objectiu immediat de la reconquesta. Constituian, ademés, el límit meridional cap al Occident, els castells de Conesa, Granyena, Cervera, Cubells, Segura y Camarasa, fins al Segre (1).

Més avall de la ratlla fronteriça, deixen de trobarse aqueixos edificis característichs que hem anat describint, ab sa decoració lombarda, ab son aparell, ab sa típica rusticitat, substituintse per altres ab nous caràcters, ab decoració diferenta o concebuda ab nou criteri, ab aparell més gros, treballades ab habilitats de picapedrer. Y en aquest cas, la frontera política del darrer quart del segle XI marca ab claretat extraordinaria el límit cronològich del istil característich del primer període romànich.

(1) BALARI: obra citada, ps. 300 y 305.

La conclusió que s'en deriva, es el fixar com a data final del istil, la darrera dezena de la centuria onzava, en que floreix ja entre les obres del seu art que mort, l'istil naixent, que ha de caracterisar els segles XII y part del XIII.

Entrellaçat del manuscrit n.º 59 de Ripoll,
f. 85, v. (Arxiu de la Corona d'Aragó).

LLIBRE III

L'ASPECTE UTILITARI EN LA COMPOSICIÓ DELS EDIFICIS

Fig. 394. — Portxo de l'esglesia de Sant Pere de Montgrony. (Fot. Abadal.)

I

EL TEMPLE, EL NARTHEX Y EL CLAUSTRE

Després d'aquests llarchs estudis documentals de les esglesies, cal arribar a una síntessis que les agrupi y, per consegüencia, a una descripció breu de cada una de les dependencies del temple. Acostemnos axís a una esglesia romànica ideal, y anem a descriure cada un dels elements que la formen, indicant de passada les variants principals ab que 's presenten.

LES FATXADES

Algunes de les fatxades més antigues són absolutament llises. Una porta y tres reduides finestres són l'únich ornament de Sant Pere de Casserres (fig. 55). Una porta y una finestra obertes en un frontó són l'única ornamentació de Sant Quirse de

Culera (fig. 126). Llisa, ab una porta aixoplugada per un atri cobert ab fusta, ab una espillera que illumina son interior, era la fatxada de Sant Llorenç del Munt (fig. 133). Són moltíssimes les esglesies en les que 'ls murs llisos són la seva única arquitectura, y sols en l'absis, els archs cegos y les faixes lombardes despleguen el seu luxo modestíssim. En altres més modernes les arcuacions y les faixes lombardes se combinen elegantment ab les finestres, decorant ab senzilles formes geomètriques l'ample pla del mur (figs. 77, 90, 101, 109, 147, 158, 177, etc.).

En el frontó de ponent (figs. 103 y 105) o en la fatxada lateral de mitjorn (figs. 96 y 99), s'hi obre 'l portal del temple.

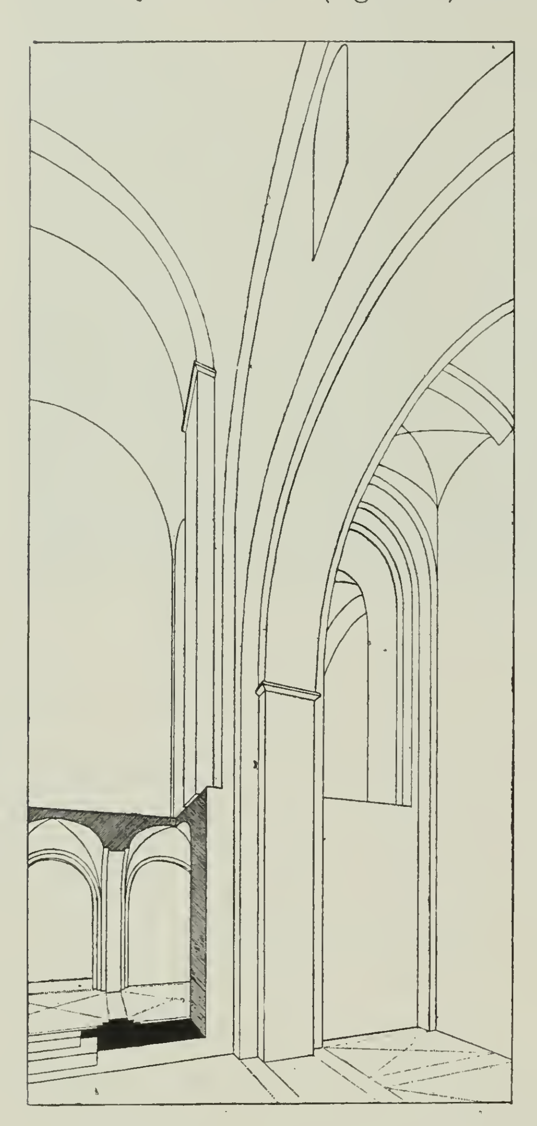

Fig. 395. — Atri de l'esglesia de Sant Vicenç de Cardona.

PORTXOS Y NARTHEX

Precedeix a la porta d'entrada una portxada: el pòrtich, narthex o galilea. Es son origen oriental, de les comarques apartades del mar, aont se 'l troba obrintse entre dos campanars (1). Més tart es una forma comú a tot l'occident, desde les primitives basíliques constantinianes, y extès a totes les escoles romàniques. A Catalunya es un cobert de vigues apoyades en el mur de l'esglesia, y en arcades situades devant d'ella. Es devegades una estructura de fustería apoyada en pilans. En la primera disposició, seguint la tradició antiga s'en construiren en data posterior en les valls altes pirinenques com en la vall de Bohí. Sant Pere de Montgrony té un portxo cobert ab volta de canó més o menys apuntada (fig. 394). Al costat de Santa María de Terrassa, n'existeix un de data incerta, cobert ab volta de canó de quart de cercle (fig. 363 del vol. I). A Sant Llorenç del Munt queden en la fatxada els permodos de les vigues d'un cobert devant la porta (fig. 133).

El pòrtich estava generalment al costat de migdia, aprofitant l'orien-

(1) Michel: obra citada, vol. I, p. 146.

tació més assoleyada. Devegades es una part de les naus de l'esglesia en lloch d'un aditament exterior. Sant Vicenç de Cardona té un narthex cobert ab voltes per aresta, que forma dintre l'esglesia com una galería de chor (figs. 79 y 395). La nau de Sant Martí del Canigó està dividida en dues parts, com senyalant un narthex tancat tan gran com la mateixa esglesia (fig. 41).

En ell se reunien els tribunals, com avuy encara el Tribunal d'aigues de Valencia, seguint l'antiquíssima tradició oriental de reunirse a la porta, que allí es lo que per nosaltres la cort, el pati o la sala.

En l'any 1032 un Tribunal se reuní en el *pòrtich* de l'esglesia de Sant Vicenç, dintre del terme del Castell de Cervelló, «*in porticum ecclesie sancti vincentii, sita infra terminos castri cervilionis*» (1).

Llegim en un document del any 1040 que un tribunal se reuneix «*apud civitatem Barchinonam ante hostium ecclesie sancti Justi sub ipso porticu instantibus Giraldo gerundensium.....*» (2).

EL CLAUSTRE

El pòrtich sovint s'anomena paradís. El *paradisus*, segons Ducange, era l'atri rodejat de pòrtich devan de les esglesies; de *paradisus* procedeix en francés *parvis*, que Littré, en son *Dictionnaire de la Langue française*, defineix dient que es el lloch que 's troba devant de la porta principal de l'esglesia y en particular d'una catedral. El nom del carrer del *Paradís* es un dato que interessa a l'historia de la ciutat de Barcelona, per esser un indici de que l'atri de la catedral se trobava aont està avuy l'absis (3).

Es el portxo que complica la seva forma convertintse en un pati porticat tancant en son centre un jardí, recort del *atrium* de les cases *helenístiques*; es la derivació del pati clos, del claustre coetani del portxo que precedeix a les esglesies occidentals y orientals desde 'ls temps de Constantí.

Cap esglesia catalana té 'l claustre purament com un pati que precedeixi al temple; en totes les arribades fins al dia, es el centre de les dependencies canòniques o monacals.

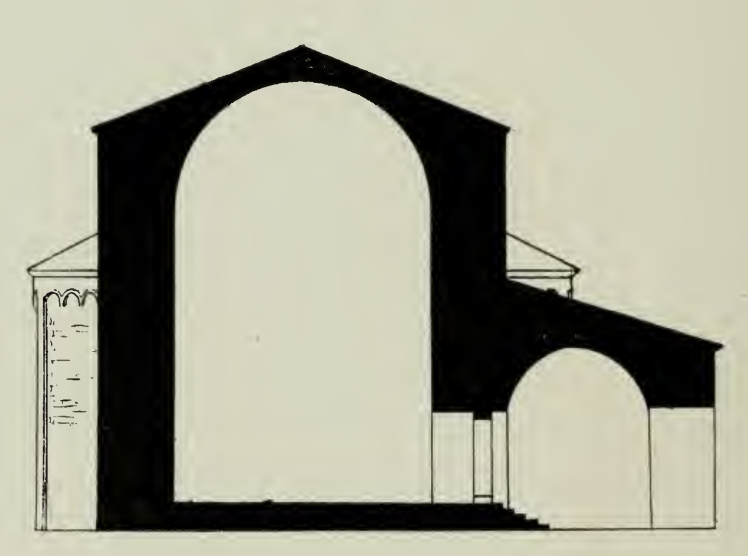
Les catedrals tenen totes un claustre adossat a un dels costats de la nau, ja al N., ja al S., que estava rodejat de les habitacions dels canonges que vivien baix una regla comú (figs. 72, 112, ...).

(1) Balari: obra citada, p. 424.
(2) Joaquim Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*, citada, p. 82.
(3) Balari: obra citada, p. 639.

En les Sèus sovint al claustre hi donaven diverses esglesioles y capelles. El testament del any 1033 de Sant Armengol es llegit en l'altar de Sant Pau apòstol, situat en l'atri de Sant Pere en la Sèu d'Urgell. (1).

Es un lloch aont s'hi enterra ja de temps antich. L'acta de consagració de Sant Benet de Bages (972), se refereix al atri de l'esglesia; en ell se colocà un sarcòfech de pedra ab el còs del fundador y son nebot, qual atri fins al creuer ab sa portxada havia fet construir (2).

(1) Vegis p. 250 del present volúm.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CXII. Vegis p. 49 del present volúm.

[Secció del portxo de l'esglesia de Montgrony.
Escala 1 per 200. (Datos d'Abadal.)

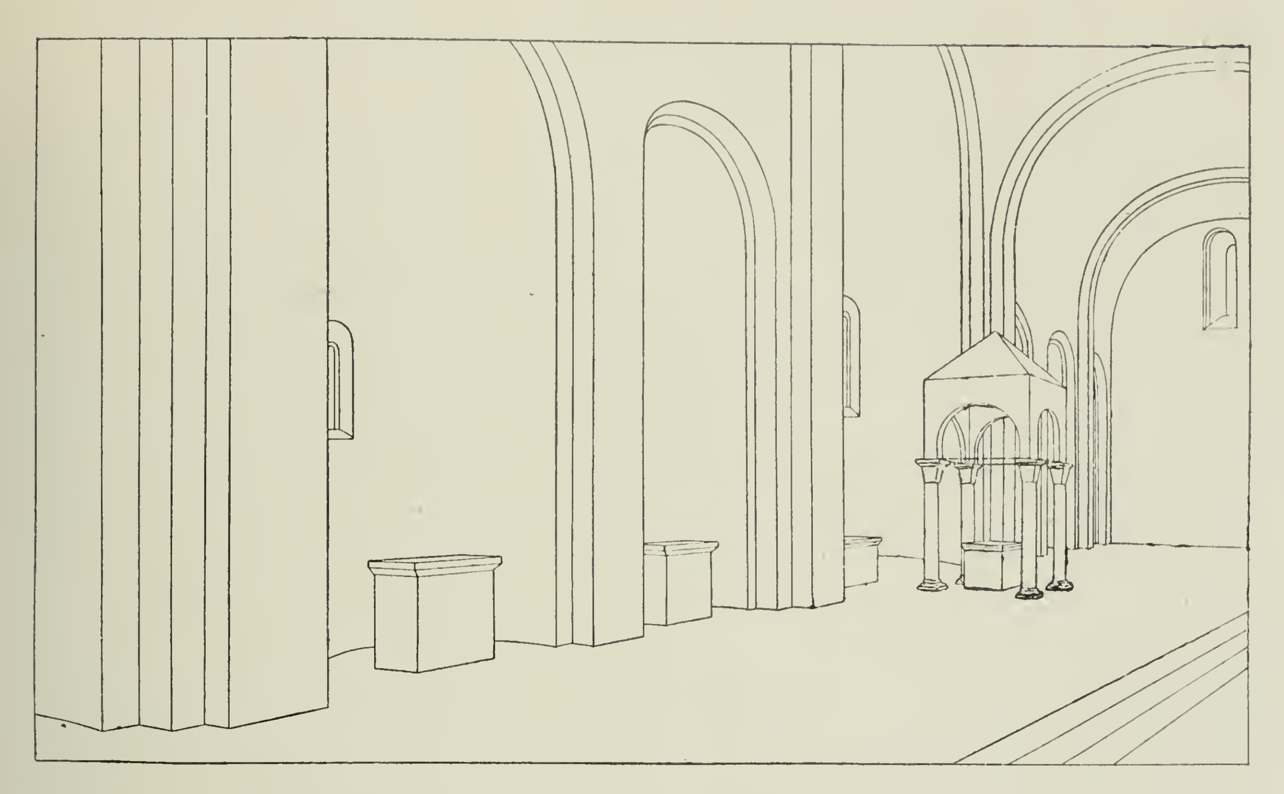

Fig. 396. — Transcepte de Ripoll. (Restauració.)

II

LA NAU, EL TRANSCEPTE Y ELS ABSIS

PASSEM la galilea o atravessem el claustre, y entrant pel senzill portal sens esculptura, penetrem en la nau ombrívola de l'esglesia, severa, llisa, sense més relleu que una motllura que marca 'l rasament de la volta. May l'obra arquitectònica havia estat tan pobrement habillada; may s'havia arribat a austeritat y nuesa semblant. Clarament revela una època d'angoixes y miseries; un moment en que 'l luxe y la riquesa són trets de la casa de Deu.

LA NAU

La nau ben poch té que estudiar que no hagi estat analisat al ocuparnos dels plans de les esglesies. Alguns han vist en aqueixes primitives y rústegues obres les habilitats artístiques propies de les construccions savies més modernes, com la convergencia dels

murs de les naus, ajudant al efecte de perspectiva que aumenta als ulls del espectador la fondaria dels edificis. Cal aquí pendre nota d'aqueixes observacions.

Diferencies petites s'observen en moltes de les esglesies, invisibles a la escala 1 per 200 a que les hem reproduides. Se troben sobretot en esglesies fetes grollerament en que no cal pensar en semblants delicadeses d'art. Notem aixís en l'esglesia de Sagars uns cinch centímetres de diferencia entre les mides properes al presbiteri y les de prop la fatxada; en la de Cohaner, més rústega encara, 's nota una diferencia de quinze centímetres; en la de Tabèrnoles (Plana de Vich), uns vint centímetres. En les tres, els murs convergeixen cap al absis. A Sant Martí Çes Corts, l'esglesia de la Plana de Vich, relativament cuidada, els murs són divergents cap al absis.

A Sant Llorenç del Munt, ha notat l'arquitecte Bonaventura Bassegoda que la nau central junt a la portada mideix 4'25 d'ample y junt al toral del absis 4 metres. Estudiades les convergencies de les naus laterals, la de l'esquerra entrant junt ab la fatxada mideix 2'42, y l'extrem oposat acusa 2'17 metres. A Elna els murs convergeixen lleugerament. No s'observa la convergencia, o es molt petita, a Cuixà, Sant Martí del Canigó, Santa María de Ripoll, ni a Cardona y altres (1).

A nosaltres ens es difícil creure en aqueixes sotileses helèniques usades pels nostres constructors del segle XI. Es més clara l'explicació pels erros en el replanteix y en la construcció; avuy mateix no es difícil comprovar erros semblants, ab tot y 'ls medis més perfectes y la mà d'obra més hàbil de que 's disposa.

Molt sovint les tres naus són cobertes per una teulada a dues aigues, que senyala en la fatxada un ample frontis. Són aqueixes esglesies fosques, sense altra llum que la que entra per les estretes finestres dels absis, de les naus laterals o del frontispici (figs. 55 y 101).

En algunes, poques, seguint l'istil d'Italia, la nau central es més alta que les laterals, y això 's senyala en la fatxada ab el frontis més alt que termina la nau major y les linies inclinades que marquen la pendent de la coberta dels colaterals (figs. 82, 90, 92, 109 y 142).

EL TRANSCEPTUM Y ELS ABSIS

No hem de parlar aquí del origen de la disposició del santuari en forma d'absis de tradició antiquíssima, y en ús en tot el món cristià oriental y de tradició catacumbaria y de les basíliques primitives d'Occident.

(1) ELÍES ROGENT: *Monasterio de Sant Llorens del Munt*, monografía citada, p. 94.

En l'hemicicle de les basíliques paganes hi havia un lloch ab un sitial reservat al jutge al que rodejaven sos assessors. En la cadira principal, dita encara *tribunal* en un document de Sant Sadurní de Tabèrnoles, hi posà sa sèu el bisbe y 'ls abats; en els banchs dels assessors hi segueren els sacerdots, monjos y canonges.

Aquest conjunt era el *presbyterium*, situat més alt que lo restant de l'esglesia, reduit unes vegades al absis, ocupant altres tot el creuer, com a Ripoll ab sos set absis monumentals.

Els absis unes vegades s'obrien en les basíliques en una llarga nau transversal, el transceptum (figs. 71 y 87) com en les esglesies de planta de creu; mentres altres vegades eren com la terminació de cada nau que semblava una esglesiola separada (fig. 93).

El transceptum es un element antiquíssim oriental: a Bethlèem dibuixa una veritable creu, quals braços terminen en hemicicles. A Egipte no manca may devant els tres santuaris (1). Sovint apareix en les antigues basíliques italianes. En les nostres, se senyala al exterior cobert ab teulada a dues aigues, com a Ripoll, Cardona, Sant Miquel de Cruilles, Sant Quirse de Culera y Gualter,

Els altars són al costat de llevant. Es això una antiga prescripció litúrgica que 's troba en les Constitucions apostòliques. Guillem Duran, en son *Rational*, se fa ressò d'aqueixa prescripció en el segle XIII: «les fundacions deuen disposarse de manera que 'l cap de l'esglesia pugui indicar exactament l'est, es a dir, la part del cel per aont el sol surt en el temps dels equinoccis» (2).

En les nostres esglesies rurals l'orientació es al est, sovint poch precisa. No era fàcil als nostres constructors determinar la direcció de llevant el dia del començament de l'obra, si no s'esqueya en els jorns de primavera o tardor.

Els absis són en número d'un, tres, cinch o set.

Les esglesies d'una nau ne contenien un sol; les de creu llatina, tres, y en la de Vich, cinch (fig. 159); en les de tres naus, tres, y de vegades aumentaven el nombre fins a set (figs. 72 y 87).

En les actes de consagració 's fa sovint esment d'aqueixa circunstancia, anomenant els altars que corresponen un a cada absis. En l'acta de consagració de Cuixà 's fa notar el simbolisme dels set altars que corresponen

(1) MILLET: *L'Art byzantin* en l'*Histoire de l'Art*, citada, de MICHEL, v. I, p. 139.

(2) EMILI MALE: *L'Art religieux du* XIII *siècle en France*. París, 1902.

als set dons del Esperit Sant (1). Es sabuda l'importancia que 'ls místichs mig-evals daven als nombres, especialment al set (2).

Aquest lloch estava tancat ab reixes en moltíssimes esglesies. Mossen Gudiol ha fet notar un document del any 1148 referent a Sant Pere de Vich, en el que 's fa una deixa: «*ad opus namque chori sive ad ipsas regias IIII sectareos ordei*» (3).

Es curiós recordar aquí la disposició bizantina dels absis triconques y del absis termenant el cap del creuer (figs. 91, 194 a 214).

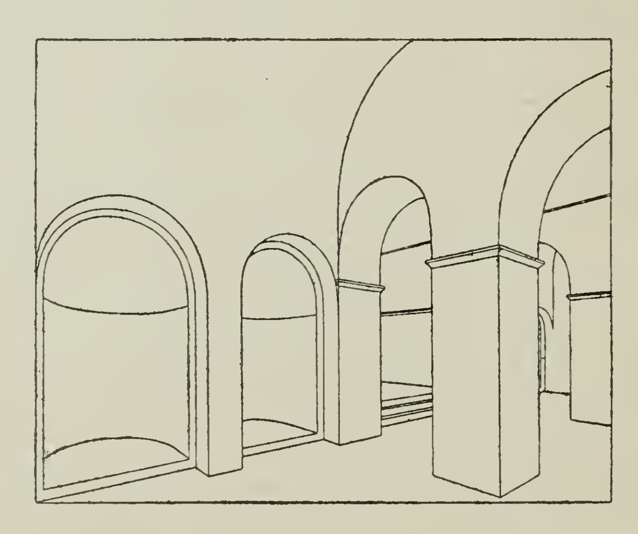
En les esglesies més antigues l'absis major no s'obre directament en la nau, sinó en una prolongació més baixa de la mateixa. Es un recort de l'arch triomfal y de la forma distinta en que 's cobria una y altra part del temple: la primera ab fustería y la segona ab volta. Aqueixa disposició 's troba a Sant Pere del Burgal, Sant Pere de Casserres, Cardona y en les esglesies arcaiçants de la vall d'Aràn y de Bohí.

Els absis vistos desde l'exterior se presenten ab ses formes cilíndriques, ab ses cobertes còniques adossades al pla del mur de llevant de l'esglesia; ornats d'arcuacions y bandes lombardes o coronats de finestres cegues que marquen ab sos obscurs la cornisa.

(1) En l'acta de consagració de Cuixà del 974 llegim: «*juxta septem dona spiritus sancti, septem in hoc templo erexerunt altaria, septemque Episcopos congregaverunt, qui prælibatum templum vel altaria annuente Deo venerabiliter dedicarunt...*» (*Marca Hispanica,* ap. CXIX.)

(2) Emile Male: obra citada, p. 25.

(3) Obra citada, p. 228.

Transcepte de Vich. (Restauració.)

Fig. 397. — Cripta de Sant Vicenç de Cardona. Perspectiva isomètrica. Escala 1 per 200.

III

LA CRIPTA

EVALL del presbiteri o omplint tota l'aria del temple formant com una esglesia inferior, hi havia la *cripta* o 'l *confessio*. Sa disposició era senzillíssima seguint el perímetre del santuari, generalment dividida en petites naus per columnes y voltes per aresta.

CRIPTES OCUPANT L'ARIA DEL PRESBITERI

La més antiga disposició es la primera, en que 'l *confessio* està sota l'altar major formant un lloch sagrat sota 'l cap de l'esglesia. Tal es la de Cardona a la que s'hi baixa per una escala

Fig. 398. — Cripta de Cardona. (Fot. Mas.)

central devant l'absis major (figs. 397-399); la d'Olius, que té una disposició anàlega (fig. 400); la de Cardet, d'una sola nau, en la vall del Tor, que pogué examinar sols exteriorment la Missió del Institut d'Estudis Catalans, a la ratlla d'Aragó, en l'any 1907, té en la part inferior del únich absis les finestres de la vella cripta. La disposició d'aqueixes criptes primitives s'es conservada en algunes esglesies que han sofert després fondes transformacions com la de Roda en la Ribagorza (figs. 116 y 117).

CRIPTES OCUPANT L'ARIA DEL TEMPLE

Un segon grupu 'l formen les criptes que ocupen tota l'aria del temple. Sembla es una disposició més moderna. Tenen entrada independent com d'una esglesia més baixa.

Al Canigó s'aprofita la pendent del terrer, pera aqueixa esglesia inferior y té l'entrada a peu pla (fig. 401).

Sembla que hi havia a la catedral de Vich un *confessio* o

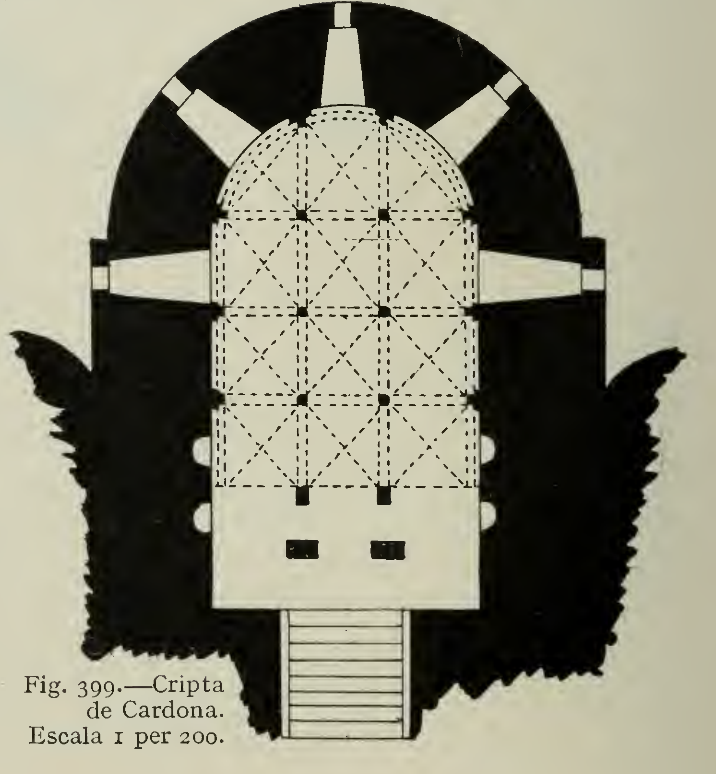

Fig. 399.—Cripta de Cardona. Escala 1 per 200.

Fig. 400. — Cripta d'Olius. (Fot. Mas.)

cripta (1), de la que parla un document de Vich. Pot considerarse una cripta l'esglesia del pessebre circular cobert ab volta anular, sostingut per un pilà central, de Sant Miquel de Cuixà, que hem ja descrit (fig. 402).

CRONOLOGÍA

La cronología de les criptes catalanes pot establirse clarament. La del Canigó data de 1009, en que 's consagra al menys la part del temple immediat al absis; la de Cardona se construeix junt ab la sumptuosa basílica entre 1019 y 1040 y d'ella 's parla en un document de 1041.

La d'Olius es esmentada en l'acta de consagració del 1079.

La del Pessebre de Cuixà fou construida cap al 1040.

(1) En el testament de Borrell Adroar, clergue y canonge de Vich, any 1068, s'hi llegeix: «*sancto petro de confessione dimitto X solidos ad tabulam ipsius*». (Gudiol: *Nocions d'arqueología sagrada catalana,* citada, p. 274.)

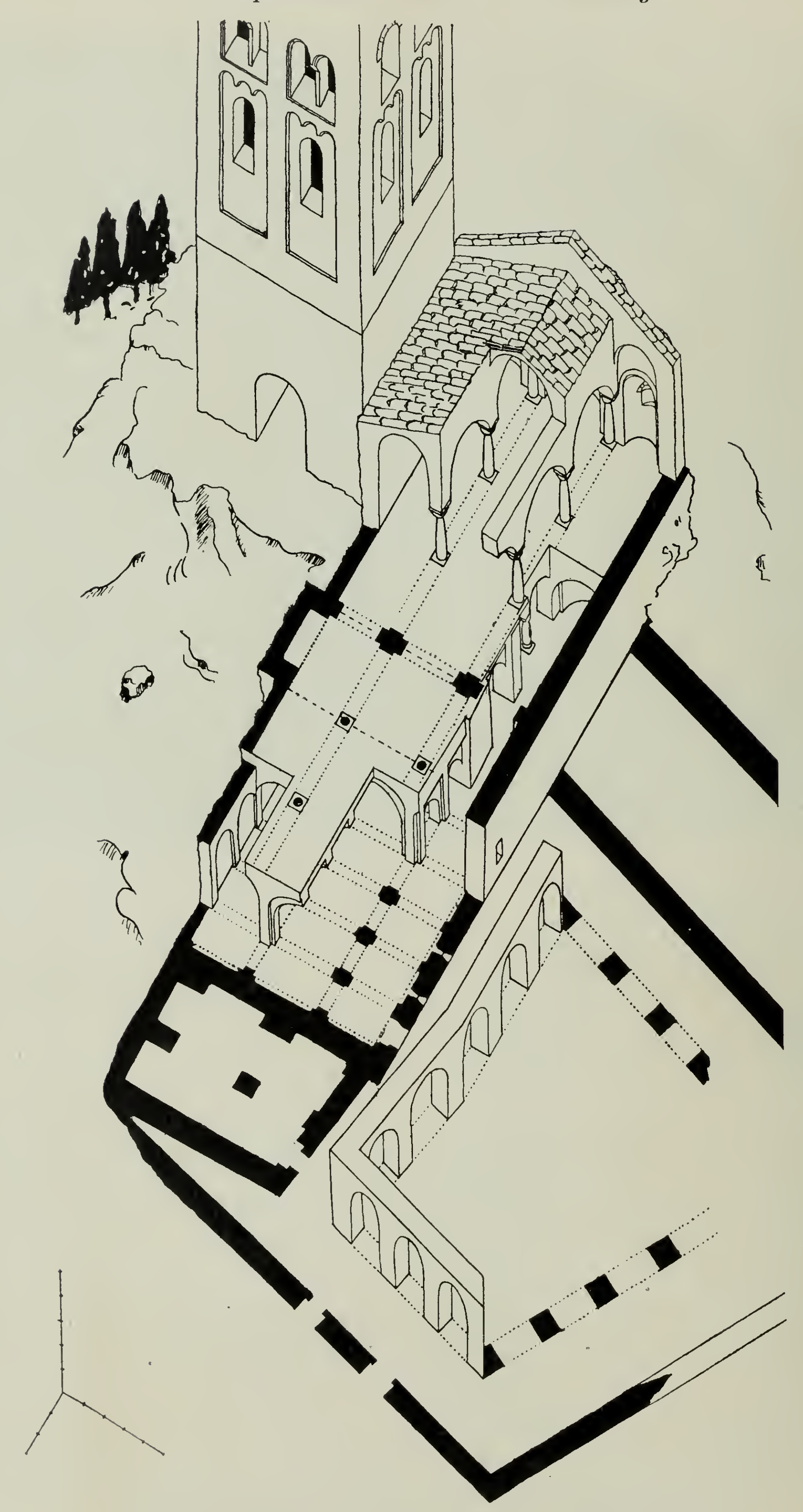

Fig. 401. — Cripta del Canigó. Perspectiva isomètrica.

COMPARACIÓ AB LES ESGLESIES ITALIANES

Cal aquí notar la semblança de les criptes catalanes ab la d'algunes esglesies d'Italia que reproduim adjuntes, com la de Noli (fig. 404) y la més sumptuosa de Sant Pietro en Toscanella, construida en part sembla en el segle VIII (fig. 403). Aqueix tipu 's troba extès també per tota la França.

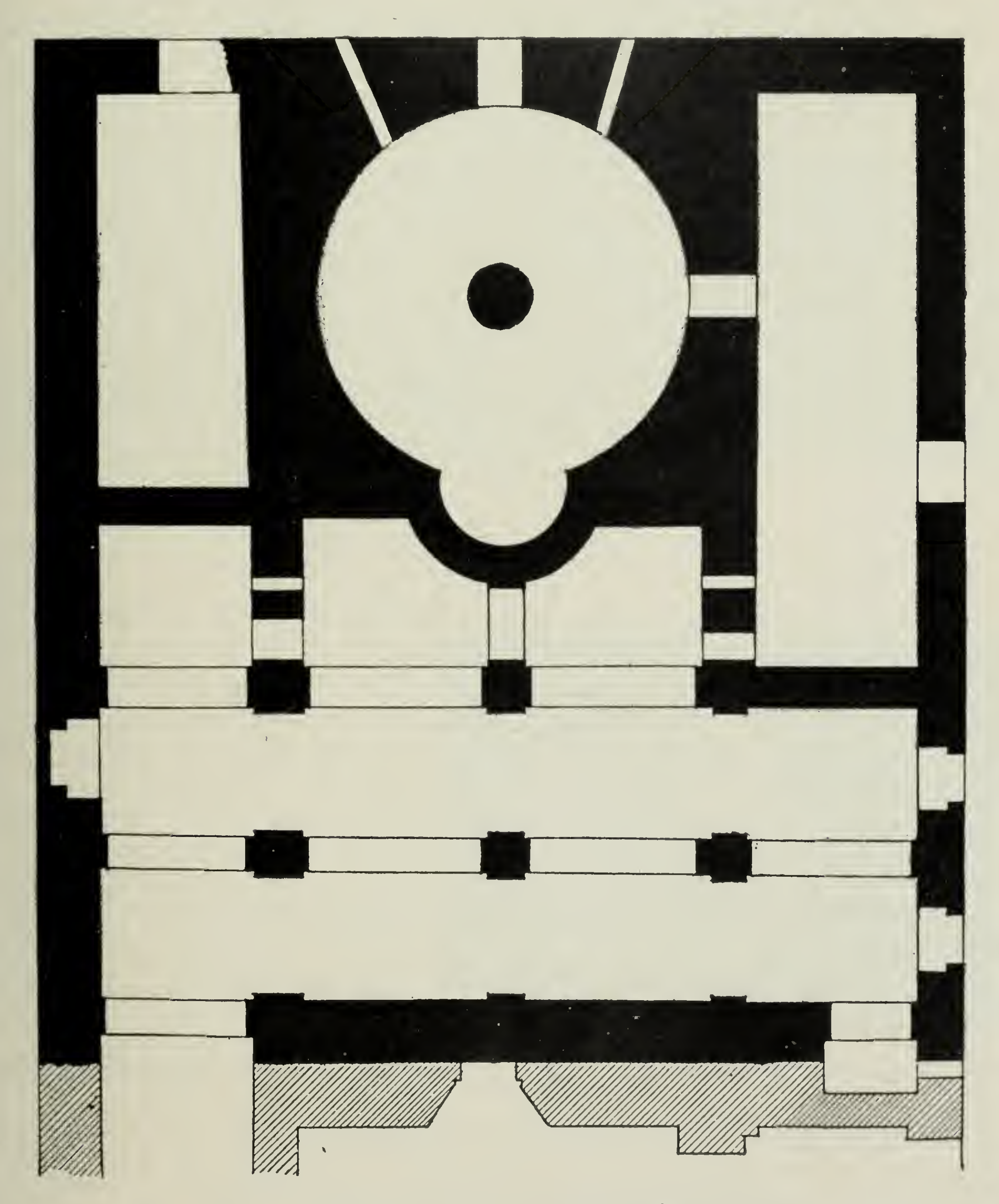

Fig. 402. — Plan de la cripta de Cuixà. Escala 1 per 200.

Fig. 403. — Cripta de Sant Pietro di Toscanella. (Rivoira.)

Segons en Rivoira (1) el tipu més antich es el en que la cripta ompla sols l'aria del presbiteri com les d'Olius y Cardona, de la que es exemple, a més de la citada, l'esglesia parroquial de Sant Leo, que suposa data del 879 al 882, mentres que la cripta omplint tota l'esglesia, com la del Canigó, no apareix a Italia fins al segle XI, citant com exemples Santa María de Spira, fundada en l'any 1030 y la Sèu de Parma construida del 1046 al 1071.

Fig. 404. — Cripta de Noli. (Fot. Puig y Cadafalch.)

(1) Obra citada, vol. II, ps. 524 y 525.

Fig. 405. — Sant Pons de Corbera. (Fot. Vintró.)

IV

CIMBORIS Y CAMPANARS

Alguna vegada, devant del absis sobre 'l quadrat d'intersecció de la nau y 'l creuer, s'hi aixecà una cúpula més o menys degenerada: el cimbori.

Cap necessitat constructiva porta a aqueix element estrany al plan de les nostres esglesies; ab igual disposició y ab igual sistema de coberta s'en troben ab cimbori y sense cimbori. Sembla a primera vista que ha de servir pera l'illuminació del santuari, y molts no tenen finestres de cap mena. Tampoch obeeix a cap necessitat artística; de primer moment, sembla deures a la necessitat de resoldre

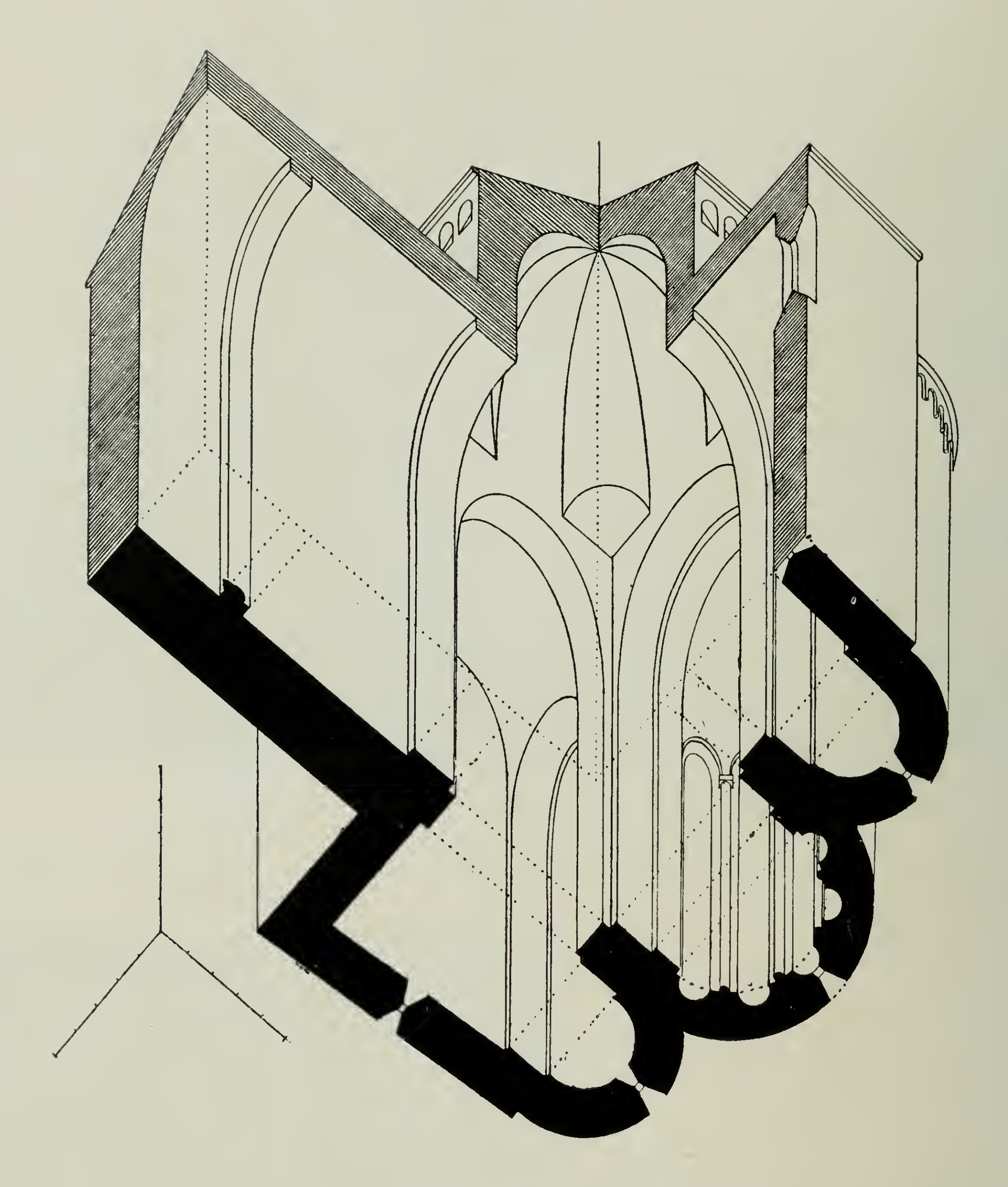

Fig. 406. — Sant Jaume de Frontinyà. Perspectiva isomètrica.

l'intersecció de les voltes del creuer ab la nau, y ab tot sense cimbori aqueixa intersecció es resolta.

L'explicació d'aqueix element es l'influencia d'un art poderós: l'art bizantí. Allí la cúpula una o múltiple es l'element fonamental de l'estructura; y es tanta la força d'aquell art y d'aquella civilisació, que s'imposa fins a una esglesia d'estructura tan diferenta com l'esglesia romànica de plan de basílica.

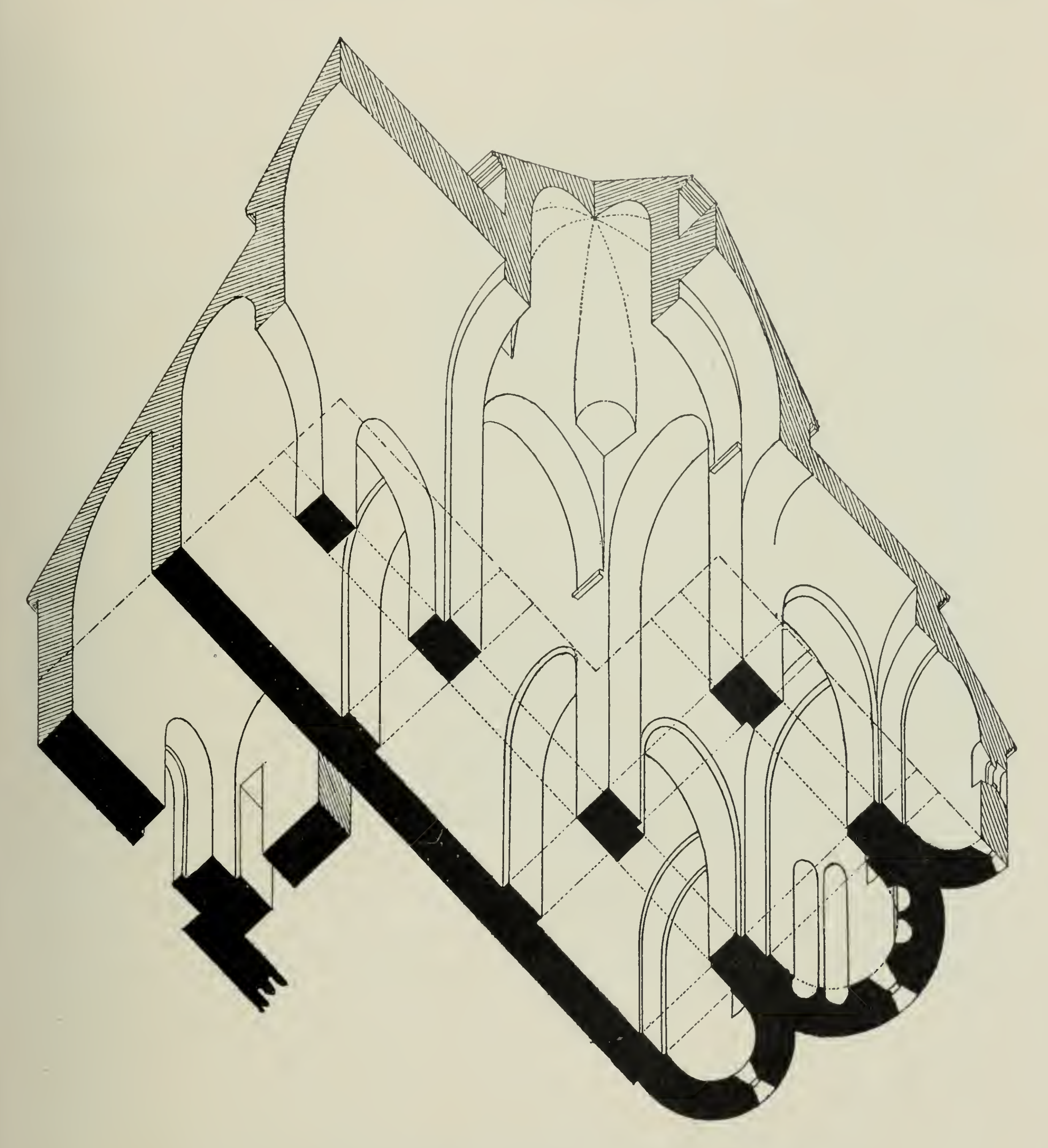

Fig. 407. — Sant Llorenç del Munt. Perspectiva isomètrica. Escala 1 per 200.

EL CIMBORI

Es el cimbori essencialment una cúpula més o menys transformada en una volta de vuit panys cilíndrichs pels constructors occidentals, sostinguda per trompes còniques. Farem després l'anàlisi de sos elements de construcció; parlem ara de son objecte

devant l'altar y de son aspecte general. Ve a formar com una reducció d'un santuari oriental en mig d'una basílica llatina; ve a constituir com una reminiscencia de les sumptuositats litúrgiques bizantines, dintre una estructura de basílica romana.

Fig. 408. — Absis de Sant Jaume de Frontinyà.

Per fora, unes vegades forma un prisma rectangular llis enterament, com a Sant Pons de Corbera (fig. 405); altres es octogonal o ab els angles morts barroerament fets sense decoració, com a Sant Miquel de Cruilles (fig. 138); altres es vuitavat ab quatre cares més petites que les altres com a Santa María de Terrassa (fig. 362 del vol. I); ja es més complicat, ab dotze cares, decorat ab galeries de finestres y archs cegos, com el de Sant Jaume de Frontinyà (fig. 408). Aqueixa decoració d'archs cegos se troba també a Sant Cugat de Salou (figs. 189 y 190). A sobre d'ell s'aixeca sovint la torre lleugera del campanar (fig. 405), o be el tot se converteix en una torre vuitavada (figs. 134 a 136, 141 y 142, 179, etc.) competidora dels macisos cloquers de plan quadrat, que més aviat semblen torres de defensa.

El cimbori està situat generalment en el darrer tram de la basílica, devant l'absis principal precedent al altar (fig. 406). A Sant Llorenç del Munt se 'l troba excepcionalment al centre de l'esglesia (fig. 407), igual que en les esglesies de plan de creu grega, com Sant Pere de les Puelles (figs. 34 y 37), Sant Cugat del Recó (fig. 190) y Sant Daniel de Girona (fig. 192); a Sant Pere de Pons (fig. 214) y a Santa María de Cervelló (fig. 208), se 'ls troba al centre dels tres absis disposats en creu.

Hem parlat ja de s'aparició a Catalunya en la basílica de Cardona,

sincrònicament quasi ab Italia, en la primera meitat del segle XI, y de sa propagació cap al 1040 (1); cal ara que afirmem sa igualtat ab els cimboris italians.

Fig. 409. — Campanar de Bescaràn.
(Fot. Mas.)

COMPARACIÓ AB ELS CIMBORIS D'ITALIA

En Lampérez (2) ha fet notar, pera demostrar l'analogía entre les nostres cúpules y les italianes, la que hi ha entre Sant Jaume de Frontinyà (fig. 408) y Sant Teodor de Pavía. Els elements exteriors són els mateixos: les cobertes dels triangles de sobre les trompes; les arcuacions coronant el tambor; la coberta ab piràmide, a excepció del campanar termenant el cimbori, freqüentíssim, per altra part, en les esglesies catalanes.

Fora més exacte la comparació entre dos tipus del mateix període d'evolució. Sant Teodor de Pavía es un tipu molt més avençat en la transformació del art romànich que Sant Jaume de Frontinyà. Millor fora comparar els cimboris catalans d'aqueix primer grupu romànich, ab el del baptisteri de Biella, o 'l de Galliano, o 'l de Sant Babilas de Milà (fig. 83), o 'l de la Sèu d'Ivrea (fig. 432). L'analogía de forma es extraordinaria.

En Rivoira, descrivint el cimbori tant comú en son país, sembla que descrigui els de la nostra terra: «L'espay central quadrat se cambia en octogonal, del que naix la cúpula per medi de quatre petites voltes còniques, posades en els angles del quadrat, que es el punt més sòlit de la

(1) Vegis p. 169 del present volúm.
(2) LAMPÉREZ: *Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media.* Madrid, 1908. P. 641.

construcció, destinades a sostenir quatre de les parets del tambor, acusant així interiorment la linia poligonal externa de la cúpula mateixa y dant origen a la cúpula lombarda» (1).

Aqueixa disposició catalana y lombarda es ben diferenta de la cúpula esfèrica, sobre una volta vaida comú en el romànich espanyol, fora de la frontera catalana, derivació directa de les cúpules de l'Aquitania.

Fig. 410.— Campanar de Ripoll en la fatxada. (Restauració de Rogent.)

CAMPANAR EN FORMA DE TORRE SITUACIÓ

El campanar es un lloch de guayta, una torre de defensa de la vila, un lloch pera avisar les hores de deixar o rependre el treball. Es difícil compendre al home modern, habitant de les ciutats segures, l'utilitat d'aqueixes torres que ab grans despeses aixecaven els pobles y els monastirs.

Hi ha dues formes comunment usades: d'espadanya y de torre.

La primera mena es un mur foradat pera sostenir les campanes, colocat sempre en un dels frontispicis, ja en els laterals, ja en els principals; mes no l'hem sapigut trobar en cap esglesia d'aqueix període, en que, en general, s'usa la forma de torre. Sa situació es variadíssima: ja es un cos al costat de l'esglesia quasi aillat, com devia ser a Vich (fig. 159) y Girona (fig. 277), com es encara en gran nombre d'esglesies més modestes: Torelló (fig. 414), Bescaràn (fig. 409), etc., ja se 'l troba al costat del frontispici principal, com a Elna (figs. 411 y 412), Ripoll (fig. 410), etc.; ja 'ls estréms del creuer, com a Cuxà (fig. 87); ja s'aixeca sobre la volta del cimbori, com a Santa María de Terrassa (fig. 426) y Sant Pons de

(1) Rivoira: obra citada, vol. I, p. 308.

Corbera (fig. 405), apropòsit pera tocar les campanes desde 'l chor del centre del creuer; ja sobre la volta de la nau, com a Cohaner (figs. 100, 101 y 413), a Sant Jaume de Viladroher o dels Bastons (fig. 256) y en Sant Andreu de Llanars, al Llussanés (fig. 235); al Canigó es una torre de defensa de la porta d'entrada al costat del absis (fig. 40). Al castell Llordà es una torre de la muralla.

DISPOSICIÓ EXTERIOR El campanar català aillat es una torre prismàtica de basa quadrada. Ni un ressalt, ni un cambi de dalt a baix, en el conjunt de la massa. Les excepcions són ben contades. En general, tenien tant d'alçada com de perímetre, seguint una pràctica que 'ls documents indiquen pera les torres de les obres militars. Ab la mateixa proporció 's construien sovint els minarets de les mesquites andaluses y mogrebites (1).

Figs. 411 y 412.
Fatxada d'Elna.
(Restauració ideal y estat actual.)

Dintre aqueixa idea hi ha principalment dos grupus: la dels campanars més senzills, qual amplada permet una composició simple, y la dels més grandiosos, que una pilastra divideix de dalt

(1) H. SALADIN: *Manuel d'art musulman*. París, 1907. Vol. I, p. 229.

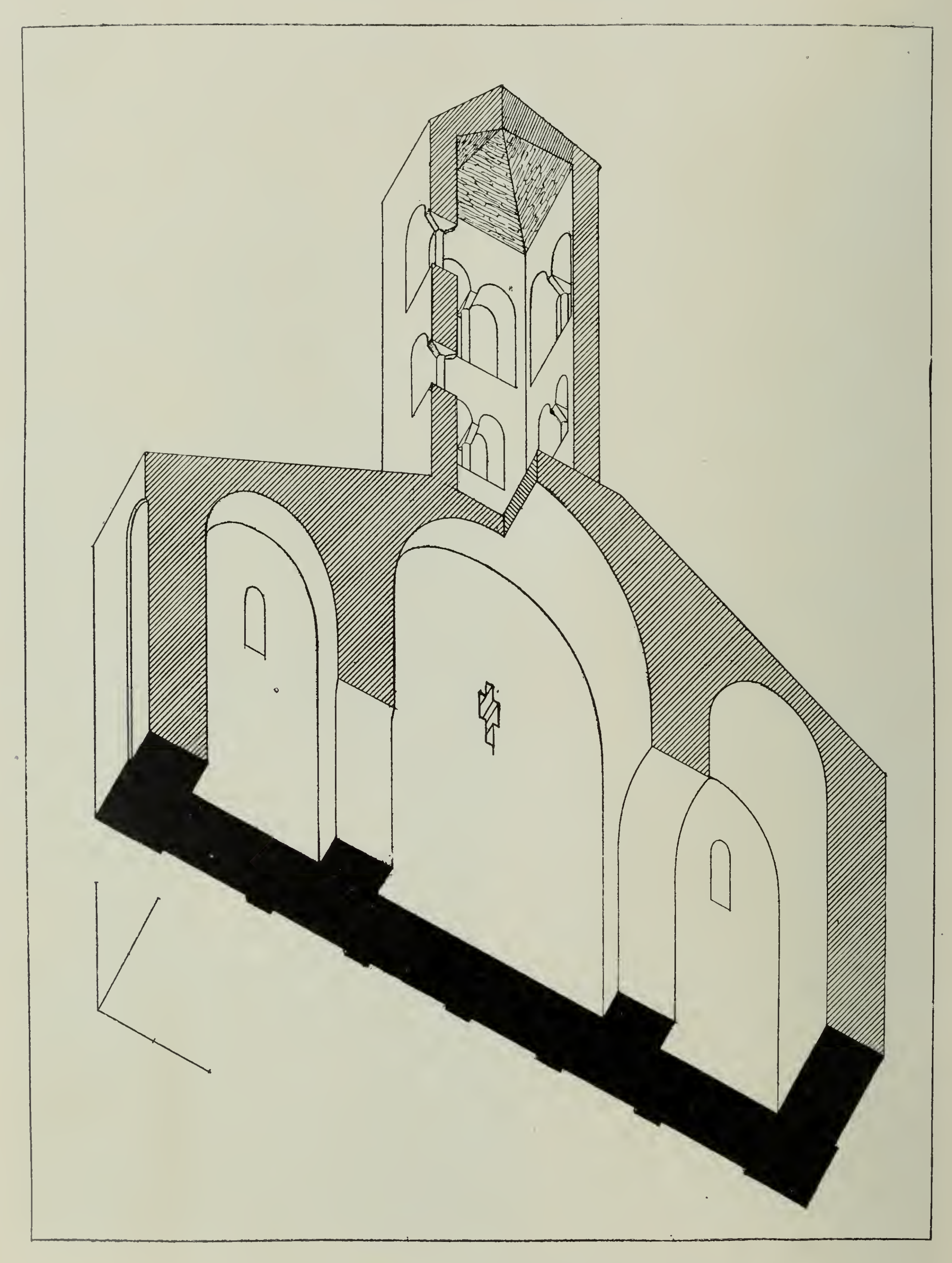

Fig. 413. — Campanar de Cohaner. Perspectiva isomètrica.

a baix en dos trams, venint a ser compostos, com una juxtaposició de dos campanars de la primera mena. Comparis, pera veure clara aqueixa idea, el campanar de Cuixà al Rosselló (fig. 16) y el de Torelló (figura 414) a la plana de Vich.

Una divisió en pisos, responent a l'estructura interior, facilita resoldre el problema decoratiu ab els medis senzills de les arcuacions y les faixes lombardes. Y en cada pis, entre les pilastres, s'hi centra una obertura que comença senzilla y reduida en els pisos baixos y va aixamplantse, convertintse en geminada y en triple, en els pisos superiors. El de l'esglesia de Taudell (fig. 240) y el de Seva (fig. 251); són els més senzills del tipu, perque no presenten faixes ni arcuacions en sa decoració exterior.

Segueix en ordre de senzillesa, el de Merens (fig. 197), als límits de la Cerdanya francesa, a la vessant de l'Ariège; el de Tabérnoles, a la plana de Vich (fig. 253); Sant Joan de Canillo (fig. 246) y Encamp (fig. 245) (Andorra), y 'ls incomplets de Vilanova de la Roca (fig. 324), Baget (fig. 281), Bescaràn (fig. 409).

Coronament d'aqueixa serie de campanars de la forma simple, es el campanar de la Sèu de Vich, en quals cossos superiors s'obrien grandioses finestres triples (fig. 416). El de Taradell (fig. 420), a la plana de Vich, té disposició anàlega, únicament que en la part baixa s'ha

Fig. 414. — Campanar de Torelló. (Fot. Mas.)

començat a dividir en dues parts per una faixa lombarda, com si s'hagués intentat la construcció d'un campanar doble.

Encara en les formes del campanar doble s'hi poden senyalar dos variants. En algun, com el de Breda, se busca a lligar les dues linies verticals de finestres, fent traspassar d'una banda a l'altra les arqueríes y les petites impostes (fig. 422). En altres, la faixa central va de dalt a baix del cloquer com a Ripoll (fig. 410), Catedral de Girona (figs. 277 y 278), Sant Martí de Canigó (fig. 40), Cuixà (fig. 16). Hi ha algunes formes excepcionals: una d'elles es la del campanar de Coll de Nargó (fig. p. 290), probablement una reforma pera evitar la ruina.

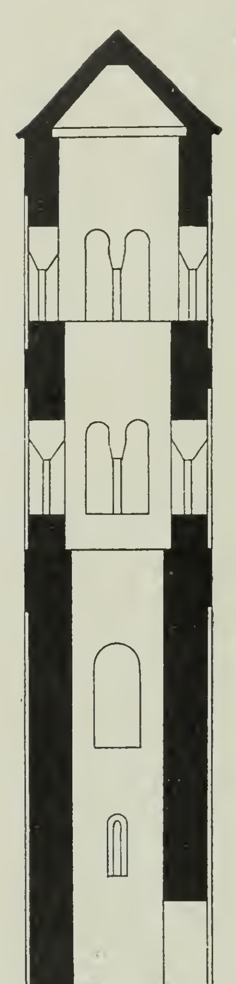

Fig. 415.—Campanar de Torelló. Secció. Escala 1 per 200.

Una forma excepcionalment usada es la del campanar de plan triangular curvilini, de l'esglesia de Santa Coloma, a Andorra (figs. 244 y 424), que recorda de lluny el de Sant Apollinare Nuovo, a Ravena (fig. 430) (1).

D'importancia menor encara, són els campanars quadrats que s'aixequen sobre 'ls cimboris; es això propi de les esglesies monacals y colegiates, aont els clergues tenien el chor en el creuer, y desde aont, ab aquesta disposició, podien ventar les campanes. La forma del campanaret es constantment igual a les descrites, més senzilles; vegis Sant Pons de Corbera (fig. 405) y Santa María de Terrassa (fig. 426).

Finalment, hi ha els campanars vuitavats, prolongació del cimbori, com el d'Ortoneda (fig. 425) y de Sant Daniel de Girona (fig. p. 274).

COBERTA

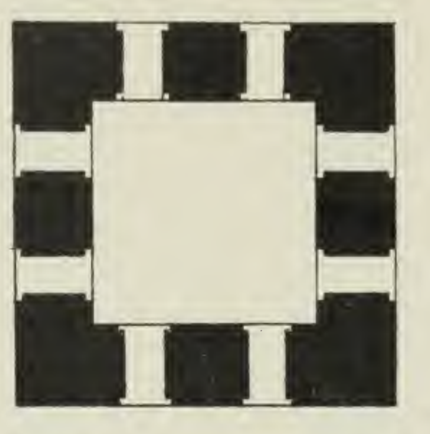
La forma actual de la coberta dels campanars es variada; uns terminen ab marlets, com torreons de guerra. Axís són els de Vich, Ripoll, Canigó y Breda. Els més grans campanars—ha dit en Brutails referintse al Rosselló, — els que no són emmarletats, són coberts d'un terrat, o al menys el taulat no es més que aparent. A Coustouges y a l'abacial d'Arlés, el campanar està coronat per un teulat de quatre vessants, que pot ser antich. Els campanars de dimensions més modestes se terminen habitualment per un teulat a dugues vessants: axís es a Cornellà de Conflent (fig. 280); mes sembla això una transformació posterior (2).

(1) Rivoira, obra citada, vol. I, p, 49.
(2) J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*, citada, ps. 110 y següents.

Són exemples de campanars coberts ab formes de piràmide, ab piçarres o lloses, que llensin les aigues lluny de les parets: els de Tabèrnoles, Sant Vicenç de Torelló, Taradell, etc. A Andorra les cobertes dels cloquers són a quatre vessants y molt agudes. Això ha motivat que la terminació dels campanars fós discutida, sentantse dues opinions: una, la de que 'l campanar 's terminava ab terrats y marlets, y l'altra, que 's terminava ab teulada en forma piramidal. La primera havia estat sostinguda per D. Elías Rogent; la segona, que sembla la més probable, ho ha estat pel Director del Museu de Vich, Mossèn Gudiol. Els monuments romànichs aont hi ha representat un campanar, es ab coberta, apiramidada, com en els capitells de Sant Cugat del Vallès, segles XII y XIII (fig. 428), com a la porta del claustre de la Catedral de Tarragona (figura 429), segle XIII. En general, els

Fig. 416. — Campanar de Vich. (Fot. Puig y Cadafalch.)

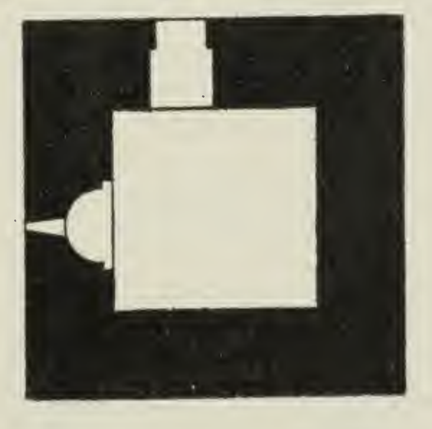

Fig. 417. — Plans en diversos nivells del campanar de Vich. Escala 1 per 200.

campanars tenien aqueixa mena de coberta, ja que sols excepcionalment l'esglesia tolerava la fortificació dels temples. La major part dels marlets que coronen els campanars són moderns; d'alguns, com el del Canigó, ho demostren els documents (1); d'altres ho declara sa forma escalonada, posterior al període de que parlèm.

DISPOSICIÓ INTERIOR

Aqueixos campanars tenen de fàbrica solament els murs exteriors, essent la repartició en pisos y l'escala de fustería, a excepció en alguns cassos dels pisos de

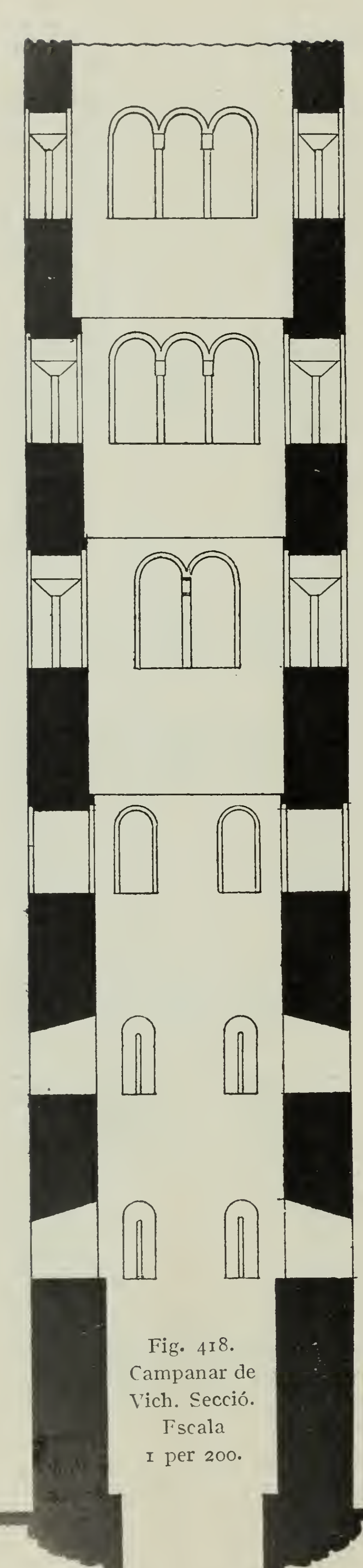
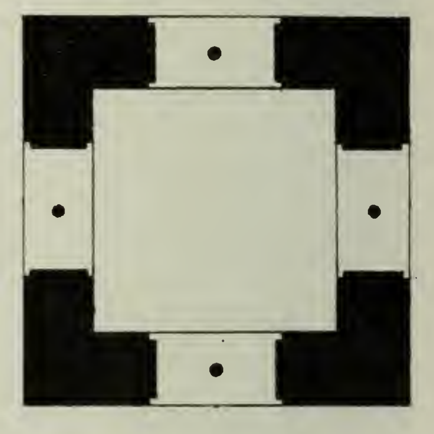

Fig. 418. Campanar de Vich. Secció. Escala 1 per 200.

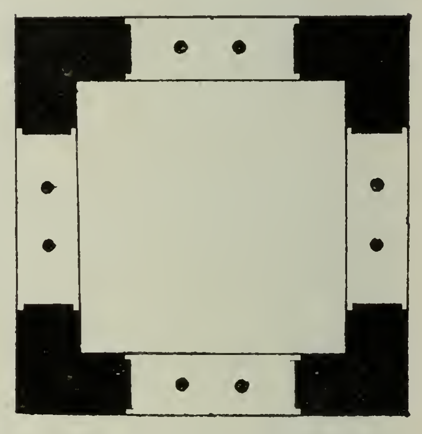

Fig. 419. — Plans en diversos nivells del campanar de Vich.

(1) El campanar de Sant Martí de Canigó (8 metres d'amplada per 20 metres d'alt) no té d'antich sinó 'ls pisos més baixos: sense cap dubte, la part superior va esser refeta després del terratrèmol del 1429, que va enfonzar aquesta torre. Pera aqueixa reparació cobrà Guillem Carmessò, picapedrer, 14 lliures barceloneses, segons consta en un rebut del 7 d'Octubre any 1433, fet pel picapedrer al abat Squerd per justificar el pago del séu treball de la reconstrucció del cloquer. (P. Puiggari: *Notices sur l'ancienne abbaye de Saint-Martin de Canigó*, p. 39.—Francesch Font: *Histoire de l'Abbaye royale de Saint-Michel de Cuxà*. Perpinyà, 1881. P. 150. — Massó y Torrents: *Bullletí de l'Associació d'Excursions Catalanes*. Barcelona, 1888. Vol. X, p. 167 y següents. — J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*, citada, p. 105. — *L'archéologie du moyen-âge et ses méthodes*. París, 1900. P. 221.)

la part inferior. El campanar de Sant Pere de Casserres té dos pisos en aquella disposició: l'inferior, cobert ab volta de recó de claustre de planta octogonal y trompes en els angles; el superior, ab volta de la mateixa

Fig. 420. — Campanar de Taradell.

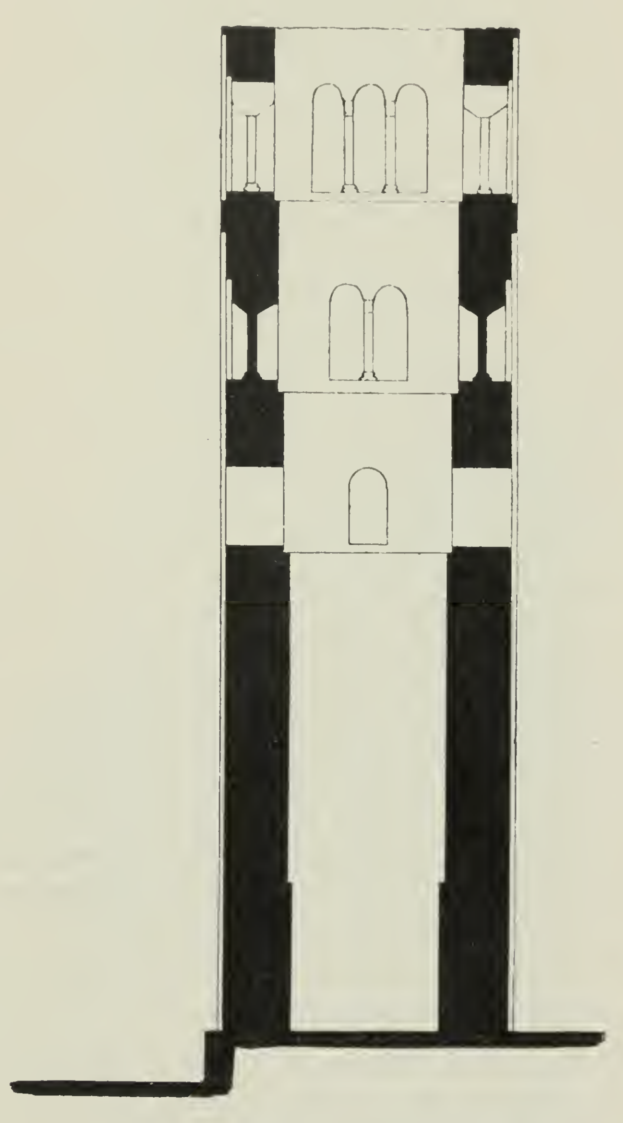
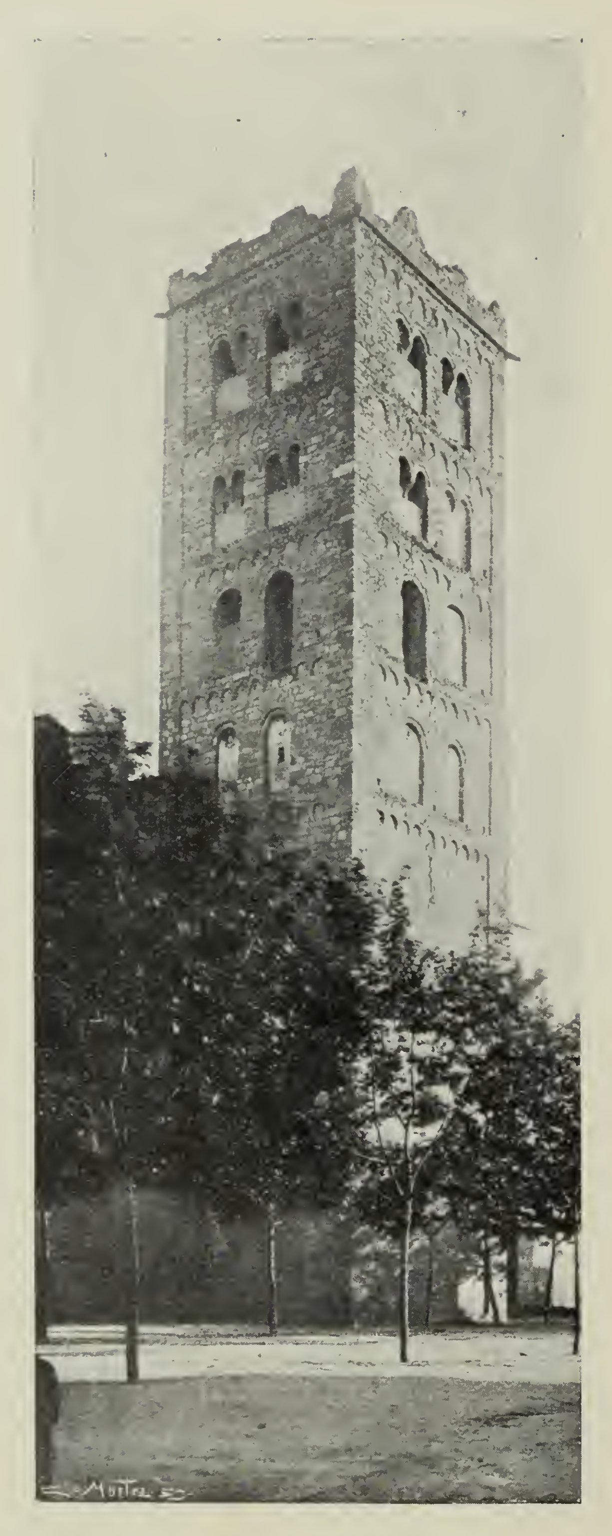

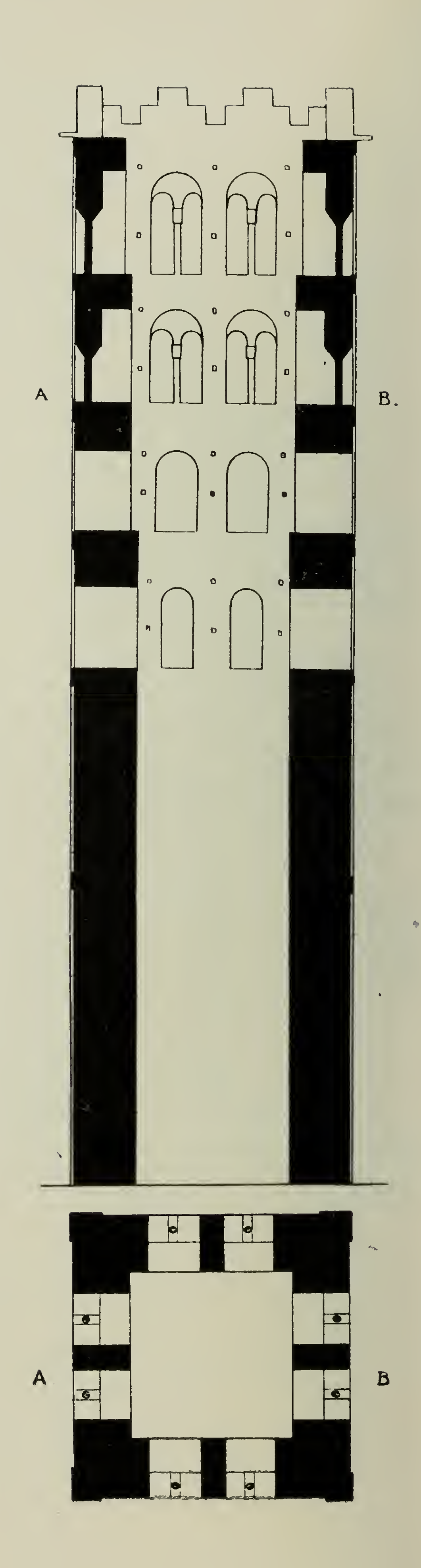
Fig. 421. — Campanar de Taradell. Secció. Escala 1 per 200.

classe, però la planta quadrada (fig. 57). Sembla una obra relativament moderna (1).

El de Ripoll y 'l de Breda tenien cinch pisos (fig. 423); el de Vich, sis (fig. 418). Els campanars d'Elna, en son interior estàn dividits en dos pisos,

(1) Joseph M.ª Pericas: *Sant Pere de Casserres,* monografía citada, p. 237.

Figs. 422 y 423.
Campanar de l'esglesia de Breda.
Plan y secció. Escala 1 per 200.

per medi d'una volta de canó apuntada, que subsisteix en el cloquer N., y en fragments en el S., el que tenia a més una volta molt més baixa semicircolar, que portava 'l replà d'una escala (1). Semblen aqueixes obres també modernes.

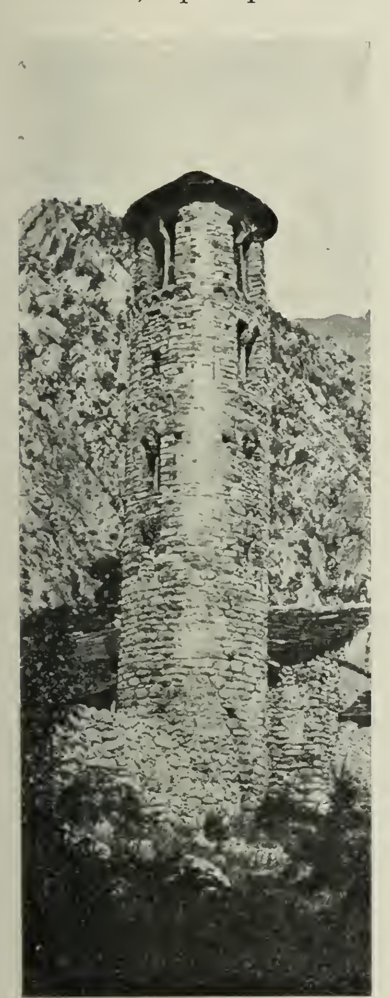

Fig. 424. — Campanar de Santa Coloma d'Andorra.

L'estructura es ben senzilla: varis sostres construits ab vigues que s'aguanten en caixes obertes en els murs o en el relleix que formen y una escala de peu per comunicar d'un pis al altre. No es fàcil trobar avuy intacta aqueixa disposició; els incendis y 'ls corchs han produit la destrucció de l'obra de fustería o han modificat la major part. Pot deduirse únicament del examen de l'obra de pedra y de la disposició actual conservada per tradició en la major part dels campanars. Tal era en general la disposició de les torres en les esglesies d'Espanya, anàlega a la de les torres militars y dels minarets de les mesquites musulmanes, que poblaven, com axís sembla, una gran part de la península ibèrica.

Fig. 425. — Esglesia d'Ortoneda. (Fot. Rocafort.)

No hi ha molt, D. Joan Menèndez Pidal ha publicat en la *Revue Hispa-*

(1) J. A. Brutails: *Étude archéologique sur la Cathédrale et le cloître d'Elne*, lloch citat, p. 212.

nique (1) el dibuix polícrom del final d'un còdex del segle x, de la torre del monastir de Sant Salvador de Tàbara, que illustrava els comentaris de Sant Beat de Lièbana sobre l'«Apocalipsis», guardat al Arxiu Històrich Nacional de Madrid. Emeteri, que anà a Sant Salvador de Tàbara a copiar el manuscrit, al final hi dibuixa la torre y 'l *Scriptorium*, aont feu durant tres mesos el penós treball. En el dibuix se veu clarament aqueixa estructura de sostres de fusta comunicant entre sí per medi d'escales senzillíssimes, tal com se conserven encara entre altres, en el nostre campanar de Vich (fig. 427).

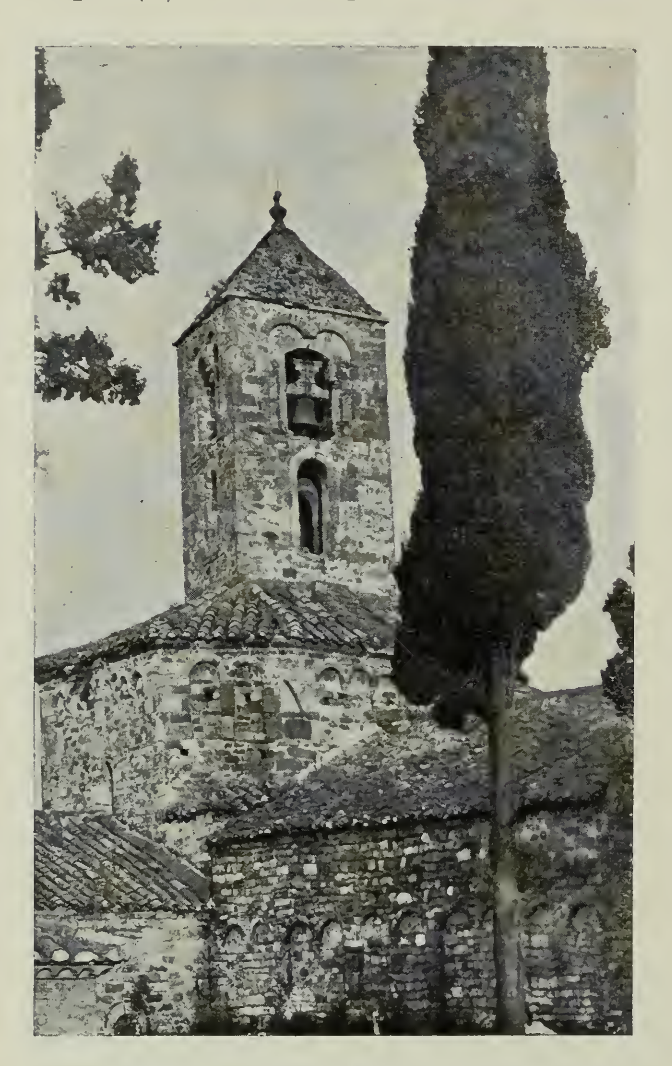

Fig. 426. — Santa María de Terrassa

CRONOLOGÍA DELS CAMPANARS CATALANS

Es escassa la cronología dels campanars establerta per documents precisos, que s'hi refereixen concretament; suposantlos de la data de les esglesies a que pertanyen, pot establirse la següent serie:

Santa María de Ripoll	1032
Vich	1036
Catedral de Girona	1040
Cuixà	1040
Sant Salvador de Breda	1068

El de Vich consta que existia en 1059. Un document d'aquest any parla d'una casa situada entre 'l cementiri y 'l campanar (2).

(1) *San Pedro de Cardeña (Restos y Memorias del antiguo Monasterio)*. Vol. XIX, p. 107. Paris, 1908.
(2) Joaquim Salarich: *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos*. Vich, 1854. P. 228.

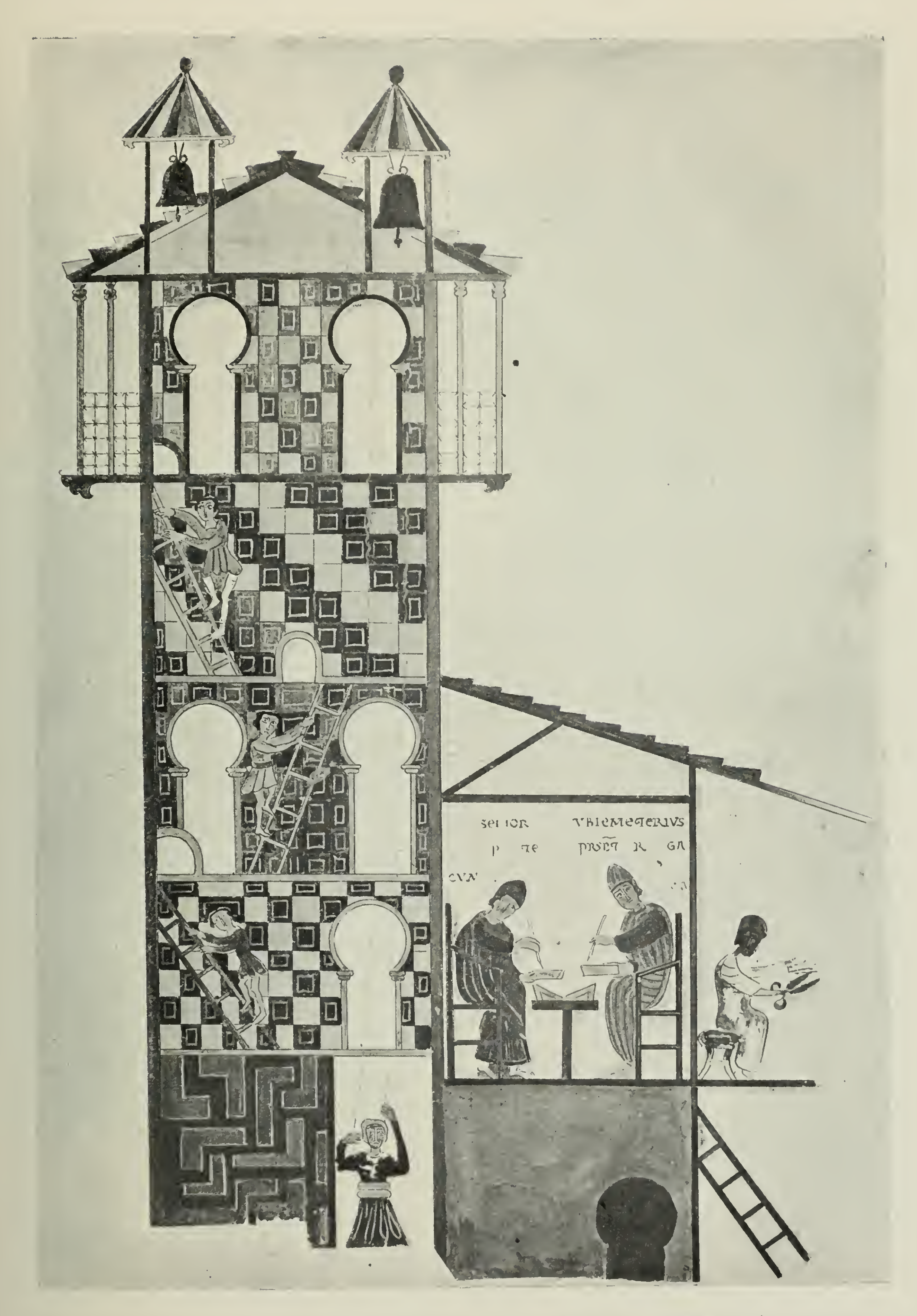

Fig. 427. — Dibuix d'un còdex del Apocalipsis del segle x representant l'interior d'un campanar. («Revue Hispanique.»)

El de Sant Cugat era obrat, al menys en part, en 1063, en que Bernat Guifret y Urumbela, sa muller, donen al monastir de Sant Cugat del Vallès XXIIII mancusos d'or de «*eem in uncia, ad opus vestri cenobi quod expendistis in opere ipsius cloquecario*» (1).

Fig. 428. — Capitell de Sant Cugat del Vallès ab terminacions de campanars.

Sembla deduirse d'aqueix quadro, deixant d'anotar el campanar del Canigó, que podria haverse construit en les obres que ocasionaren la segona consagració de 1026, encara en data posterior, que 'ls campanars feren sa aparició en les nostres basíliques cap a la darrería del 1030 al 1040, conservantse la forma primitiva sense alteració, no sols cap al 1068, en que 's consagrà l'esglesia del monastir de Breda y s'acabà

Fig. 429.
Capitells de la porta del claustre de Tarragona ab representacions de campanars.

(1) El document es del any 1063. (J. Mas: *Notes històriques del Bisbat de Barcelona. Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, vol. V, p. 43.)

l'obra primera de Sant Miquel de Fluvià, sinó en els campanars de les darreríes de segle, de la plana de Vich.

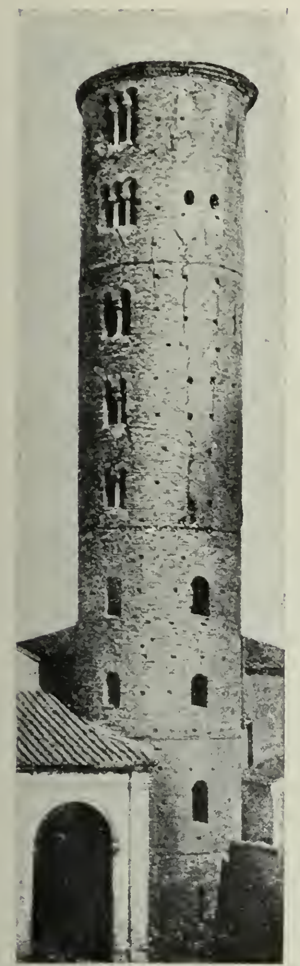

Fig. 430.—Campanar de Sant Apolinar Nuovo a Ravena. (Rivoira.)

COMPARACIÓ AB ELS CAMPANARS LOMBARS

Són els nostres campanars exteriorment, iguals exactament als lombarts. N'hi ha prou, pera probarho, de posar les reproduccions dels uns al costat dels altres.

Els campanars lombarts arriben a acomplir la seva forma abans que 'ls campanars catalans, y són, per lo tant, els séus predecessors. Un dels més antichs de tots, sembla esser, segons els datos que adueix en Rivoira, el campanar cilíndrich de Sant Apolinar Nuovo (fig. 430), de Ràvena, en el que 'l docte arqueòlech italià hi descobrí, en un dels capitells de les finestres, el monograma del arquebisbe Joan, que regí l'archidiòcesi ravennata del 850 a 878. Tenien aqueixes torres-campanars com a precedent, les torres pera les escales que alguna volta s'aixecaven al costat de les esglesies. Segueix després d'ell, segons en Rivoira, el de Sant Apolinar, *in Clase* (1). Es aquest, com el de Sant Apolinar Nuovo, una torre cilíndrica, tal com s'havien construit en el segle VI les torres de les escales de Sant Vital.

Fig. 431. — Campanar de Sant Satiro de Milà. (Rivoira.)

A Ràvena mateix s'introdueixen els campanars quadrats a Sant Joan Evangelista y a Sant Francesch. A les darreríes del segle IX atribueix en Rivoira la forma del campanar quadrat de Sant Satiro de Milà (fig. 431), el més antich que senyala, de forma ja enterament determinada, igual exactament a les nostres torres catalanes, ab les dugues soles diferencies: la del material, que 's el maó en l'esglesia milanesa aixecada en

(1) RIVOIRA: obra citada, vol. I, ps. 51 y següents.

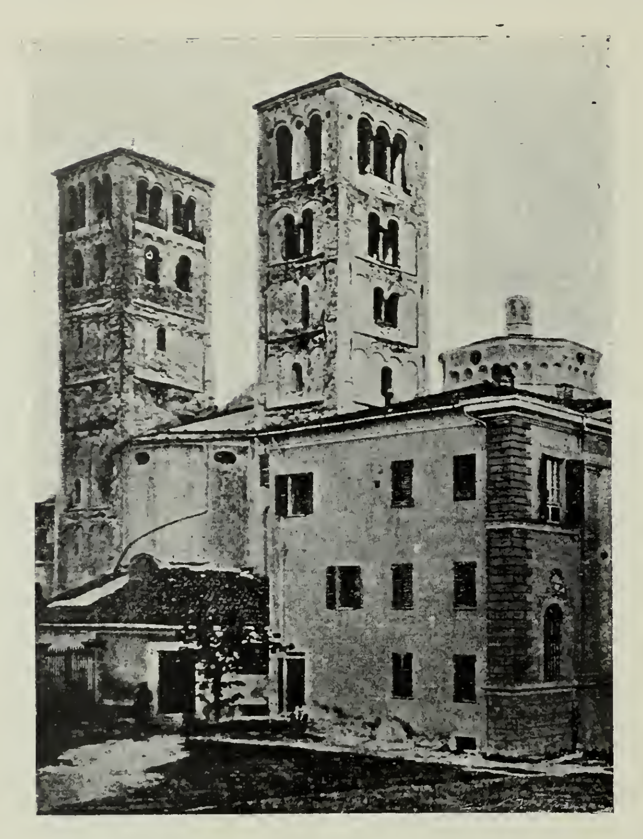

Fig. 432. — Catedral d'Ivrea. (Rivoira.)

la gran plana del desaigüe del Po, aont la pedra manca en absolut, mentres els nostres són bastits de pedra; y la forma dels capitells, que es la clàssica encara, o la cúbica lombarda en el de Milà y la trapecial mensuliforme en els nostres campanars.

Passant anys la forma evoluciona; cambiant de terres, el material maó es substituit per la pedra. Al Piamont, les avençades dels Alps donen pedra abundant, que substitueix l'argila propia pera ceràmica, de l'extensa plana del Po, y allí 's troba la forma exactament igual a la dels nostres campanars.

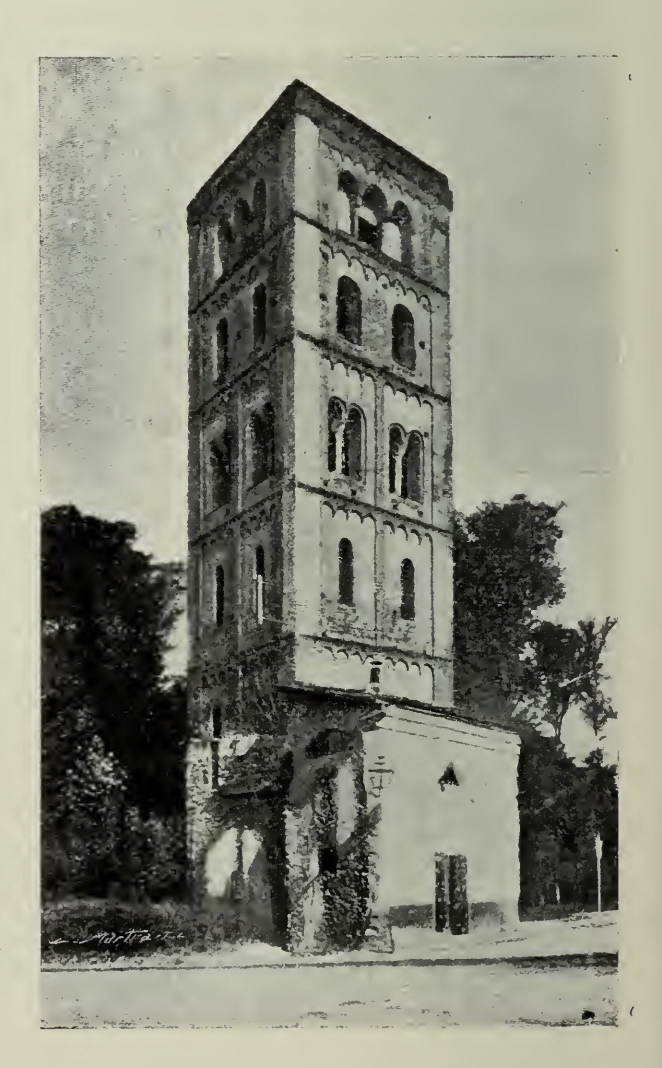

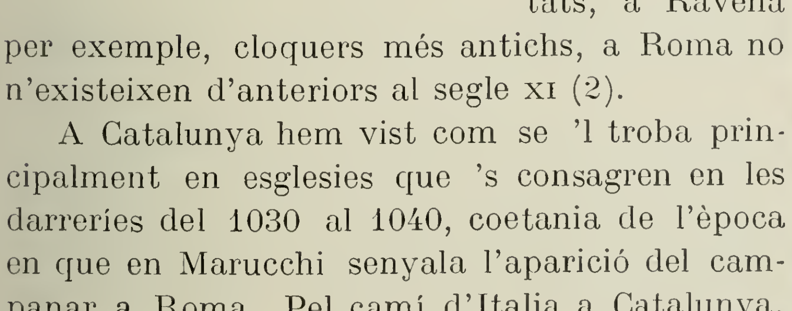
Fig. 433. — Ivrea, Sant Stefano. (Venturi.)

L'exemple més antich que Rivoira cita a Italia, de campanar de pedra ab els capitells trapecials, es el de la Catedral d'Ivrea (fig. 432), construida en les darreríes del segle X y principis del XI. La forma es ja la nostra en absolut. El nostre tipu de campanar simple de Vich y de Taradell es igual exactament als del monastir destruit de Sant Stefano y Santa María de Susa (fig. 434), mentres que 'ls de Ripoll, Breda y Girona poden assimilarse als de Sant Just (fig. 435) y Sant Ambròs de la vall de Susa (fig. 436), el del monastir de Frutuaria (fig. 438), y a un dels de la Catedral d'Ivrea (fig. 432).

A Italia, dintre 'l mateix tipu 's troben formes de campanar, en que la forma decorativa es més complicada, com el que s'aixeca vora l'antiquíssima esglesia de Santa María de Pomposa (fig. 437), y també les formes de petits cloquers aixecats sobre la volta del cimbori, com el del baptisteri de Biella.

Fig. 434. — Santa María de Susa. (Rivoira.)

La major part dels campanars petris del Piamont iguals als catalans, considera en Rivoira que daten del primer quart del segle XI (1). Es aqueixa època la de la propagació d'aqueix element del temple cristià, cap al migdia d'Italia y cap al Occident.

Una inscripció composta en l'any 1061, en la basílica de Sant Silvestre (Roma), per primera vegada menciona 'l cloquer: *Turrem quam campanile dicimus*. Aquesta indicació, diu en Marucchi, es remarcable; donchs si 's troben en altres ciutats, aRàvena per exemple, cloquers més antichs, a Roma no n'existeixen d'anteriors al segle XI (2).

Fig. 435. — Susa, San Giusto. (Venturi.)

A Catalunya hem vist com se 'l troba principalment en esglesies que 's consagren en les darreríes del 1030 al 1040, coetania de l'època en que en Marucchi senyala l'aparició del campanar a Roma. Pel camí d'Italia a Catalunya, formes derivades de la lombarda, com els campanars de Mustiers y de Sant Trophim d'Arlés

(1) Obra citada, vol. VI, ps. 257 y següents.
(2) Marucchi: *Éléments d'Archéologie chrétienne*, citada, vol. I, p. 254.

(de data posterior), senyalen com fites el camí. Poden avuy encara repetirse aquelles paraules d'en Viollet-le-Duch. «La classificació dels campanars per escoles y ramificacions d'escoles, coincideix de provincia en provincia ab les relacions comercials y polítiques; aquesta divisió segueix el moviment

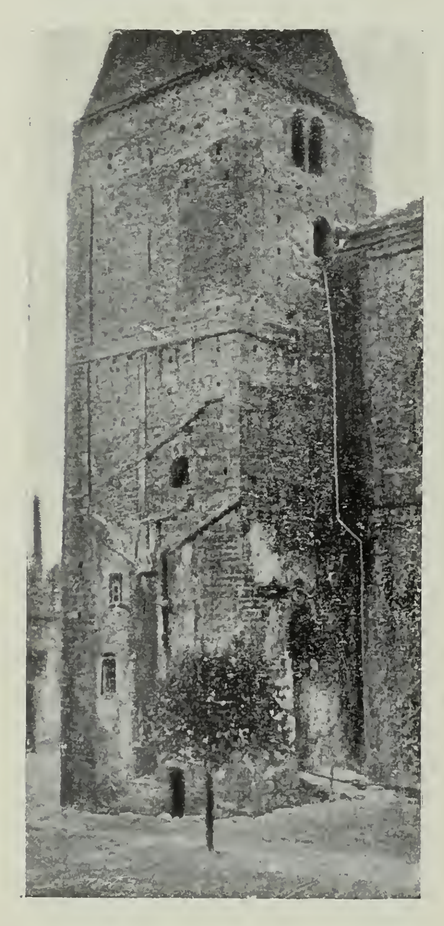

Fig. 436. — Campanar de Sant Ambròs en la vall de Susa. (Rivoira.)

Fig. 437.—Campanar de Santa María de Pomposa. (Rivoira.)

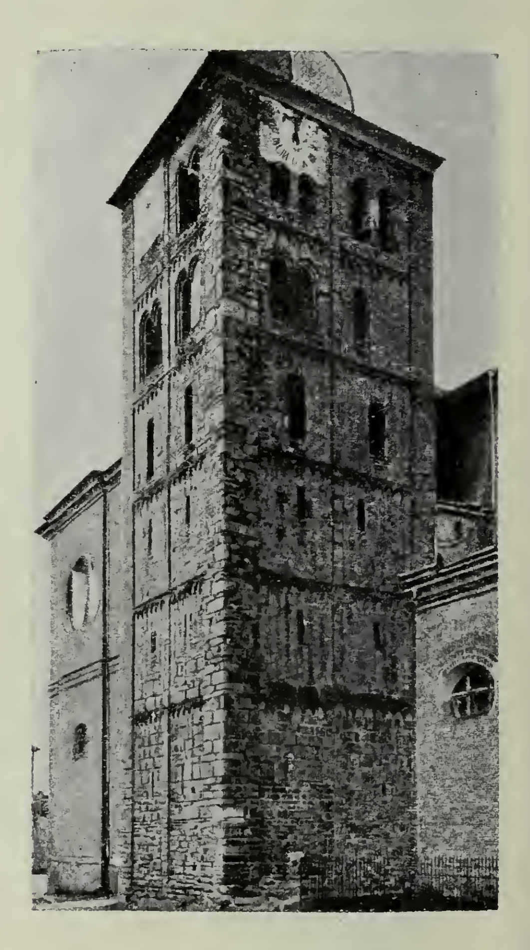

Fig. 438. — Campanar de l'esglesia abacial de Frutuaria. (Rivoira.)

natural d'aquestes relacions; baix el punt de vista de l'historia, pot ser donchs d'utilitat.»

«El campanar, més que cap altre construcció, facilita 'l treball de resoldre les qüestions importantíssimes del desenrotllo del art en l'occident europeu, en ses diverses ramificacions» (1).

(1) Viollet-le-Duch: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle,* citat, vol. III, p. 363.

Fig. 339. — Frontal d'altar representant la vida de Sant Martí. (Museu de Vich.)

V

LES PILES D'AYGUA BENEYTA. EL ALTAR. LA SÈU EPISCOPAL

OMPLETÈM en aqueix capítol la descripció del temple, estudiant en son interior els elements mobles més importants que tenen caràcter arquitectònich: piles d'aygua beneyta, altars y sèus o cadires episcopals.

PILES BAPTISMALS

Entrèm a l'esglesia per la porta principal y fixemnos en la pila de batejar; la gran pila semiesfèrica pera 'l baptisme d'immersió que estava en ús en l'època. Un ordinari de Tortosa del any 1055 parla de les tres immersions del baptisme

molt clarament (1). El baptisme—segons mossèn Gudiol – va administrarse per immersió a Catalunya fins al segle XIV, creyent que senyala la fi d'aquesta costúm una constitució tarragonina del any 1391. De totes maneres, en el ritual de Vich del any 1508 o potser d'últims del segle XV, al parlar del baptisme ja usen els termes «*E lavos lo curat prengua de la aygue de les fonts don ne tres veguadas sobre lo cap del infant*» (2). El baptisme d'immersió està representat en els capitells de Sant Pere d'Osca (fig. 341) y en el sepulcre de Sant Feliu, de Girona, acabat en 1328 (fig. 343).

Fig. 340. — Pila beneytera y de batejar de Beuda.

Són escassíssimes les piscines d'immersió, reduides en general a una gran cuba semiesfèrica, una mica allargada, monolítica, que reposa sobre un dau també de pedra. Són llises quasi sempre, o ab ornaments molt elementals, que dificulten la seva classificació cronològica; d'aqueixes últimes s'en conserva una ab lleugera ornamentació, a l'esglesia de Santa María de Marlès, posada fòra de l'esglesia y barroerament emblanquinada. Es un curiós exemplar romànich; té un fris prop de la boca y altre prop de la basa (3). A l'eixida de la rectoría de Sant Julià Ça Sorba 's conserva altra, decorada ab dos llibants de relleu en el baix y en la part ventruda, y en la boca una cinta ondulada (4). Les de Beuda (fig. 340) y de Castelló d'Empuries (fig. 342), encara que de data dubtosa, segueixen la tradició antiga y poden servir d'exemple. Es notable també la pila d'immersió que 's conserva al baptisteri de l'esglesia d'Hix (Cerdanya). Sota el chor o tribuna de l'esglesia, en l'angle NO., s'hi troba una grossa pila monolítica, de granet blavós, sense motllures; té la boca circular de 1'20 metres de diàmetre, y sa

(1) JOSEPH GUDIOL Y CUNILL: *Nocions d'Arqueología Sagrada catalana,* citada, p. 240, nota.

(2) Vegis la notable disertació de Mossèn GUDIOL sobre aquest assumpto, en sa obra darrerament citada, p. 373.

(3) *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya,* any 1904, p. 140.

(4) Article a la *Gazeta Montanyesa,* 2 Juliol 1909.

Fig. 341. – Capitell del claustre de Sant Pere d'Osca ab la representació del baptisme d'immersió.

altura, de la basa al vèrtiç, es de 0'70 presa sobre les parets exteriors (1).

Al Rosselló, en general les piles baptismals són llises. M. Brutails n'ha senyalat algunes d'ornamentades (2), encara que es incerta la seva data.

Existeixen nombroses piles baptismals que són fragments antichs aprofitats. A Sant Joan el Vell, de Perpinyà, la pila baptismal sembla un tambor de columna romana estriada, lligada ab un cordatge que s'enfonza en els fils de les estríes. Té una inscripció que en Bonnefoy atribueix al segle XI (3). A Elna, la pila està decorada ab fullatge que s'enrosca y sembla també un tambor de la part baixa de una columna antiga (4); la ha reproduit el comandant Espéran-

(1) J. Sarréte: *L'église paroissiale d'Ilix. Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, vol. darrerament citat, p. 237.

(2) *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*, citada, p. 180.

(3) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 181. – Bonnefoy: obra citada, n.º 11. — *Congrès Archéologique de France*, sessió XXXV, p. 172, y Revoil, obra citada, vol. III, p. LXIX.

(4) Emili Espérandieu: *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule Romaine*. Pa-

Fig. 342. — Piles de Castelló d'Empuries.

dieu entre 'ls fragmetns esculptòrichs antichs de la Galia narbonesa. A Santa María del Mar de Barcelona un antich sarcòfech de marbre blanch serveix en l'actualitat de pila baptismal, colocat sobre un basament modern de marbre negre.

A Sant Pere de Tarrassa ha servit fins a època molt pròxima un sarcòfech de marbre, llis, d'apariencia antiga. A Tarragona serveix encara un bany romà.

La pila baptismal de Sant Miquel de Barcelona, avuy a la Mercè, es una imitació del capitell bizantí venecià de que ja hem parlat (1).

PILES PEDICULADES O BENEYTERES

Les piles beneyteres tenen la forma d'una cuba, molt sovint llisa, sobre un pedestal, y se les troba al costat de la pila de batejar (figs. 340 y 342). Són també de classificació dificilíssima per falta d'elements (2).

La de l'esglesia d'Hix, situada prop la porta d'entrada, està adossada contra el mur S. Se compon de tres peces de granet blanch superposades: cuba, columna de fust bombejat y pedestal quadrangular ab la forma romànica de la creu dins d'un círcol en relleu, sobre la superficie anterior. La cuba té 0'23 metres d'alt per 0'37 de dià-

Fig. 343. — Sepulcre de Sant Narcís a Sant Feliu de Girona ab la representació del baptisme d'immersió.

ris, MDCCCCVII. Vol. I, p. 470.—Pere Vidal: *Le bénitier de l'église d'Elne. Ruscino. Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon et des autres pays catalans.* N. 4. Perpinyà 1911.

(1) Vegis vol. I, p. 350 y següents.

(2) Joseph Gudiol y Cunill: obra citada darrerament, p. 374,

metre superior; la columna, 0'46 d'alt; el pedestal, 0'28 quadrats a cada una de ses cares. El conjunt mideix 0'98 d'altura (1). M. Brutails ne descriu d'altres, que, com la d'Hix, són de data incerta. Vegis com exemple les de Beuda (fig. 340) y Castelló d'Empuries (fig. 342).

Algunes piles beneyteres són fetes ab elements antichs. En el Museu de Vich se 'n guarda una, consistent en un capitell visigot, que servia a tal ús (2).

COLOCACIÓ DELS ALTARS

Hem parlat, al tractar dels absis, del nombre d'aquets, devegades ressenyat en les actes de consagració; pot are afegirse que, en general, a cada absis hi corresponia un altar. Hi ha

Fig. 344. — Ara representada en un relleu del claustre de Girona.

alguns exemples de dos altars, un darrera l'altre, en l'absis central. Aqueixa disposició se conservava a Ripoll en el segle XVII, segons la descripció de Pujades: «La forma en que està are el temple — diu el cronista — es de tres naus, desde la porta fins a la capella major, en que hi ha dos altars, un darrera l'altre. El primer, que està al mig de la capella, se pot voltar y té per retaule la figura de la Santíssima Creu de Cristo feta de plata, en forma antiga y adornada ab pedres de valor. Ordinariament hi ha quatre arquetes daurades ab reliquies... darrera aquet, a alguna distancia, hi ha l'altre altar que no 's pot voltar per estar arrimat a la paret del temple ab l'imatge de la Verge...» Aquesta descripció se refereix, segons diu més avall Pujades, a l'any 1617, en que ell visità 'l Monastir (3). L'altar

(1) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 182. — J. Sarréte: lloch citat.
(2) Vegis, vol. I, p. 347.
(3) Obra citada, vol. VI, p. 349.

posterior estava en general tapat per l'altar major y era vist pels preberes que s'asseyen al chor absidal. Se l'anomenava *altar matutinal*, per cantarse devant d'ell les hores canòniques y també *altar del chor*. Mossèn Gudiol cita, treyentlo d'un Necrologi existent al Museu Episcopal de Vich, l'altar de la Mare de Deu del Chor «*juxta altare majus Sancti Petri*» (1).

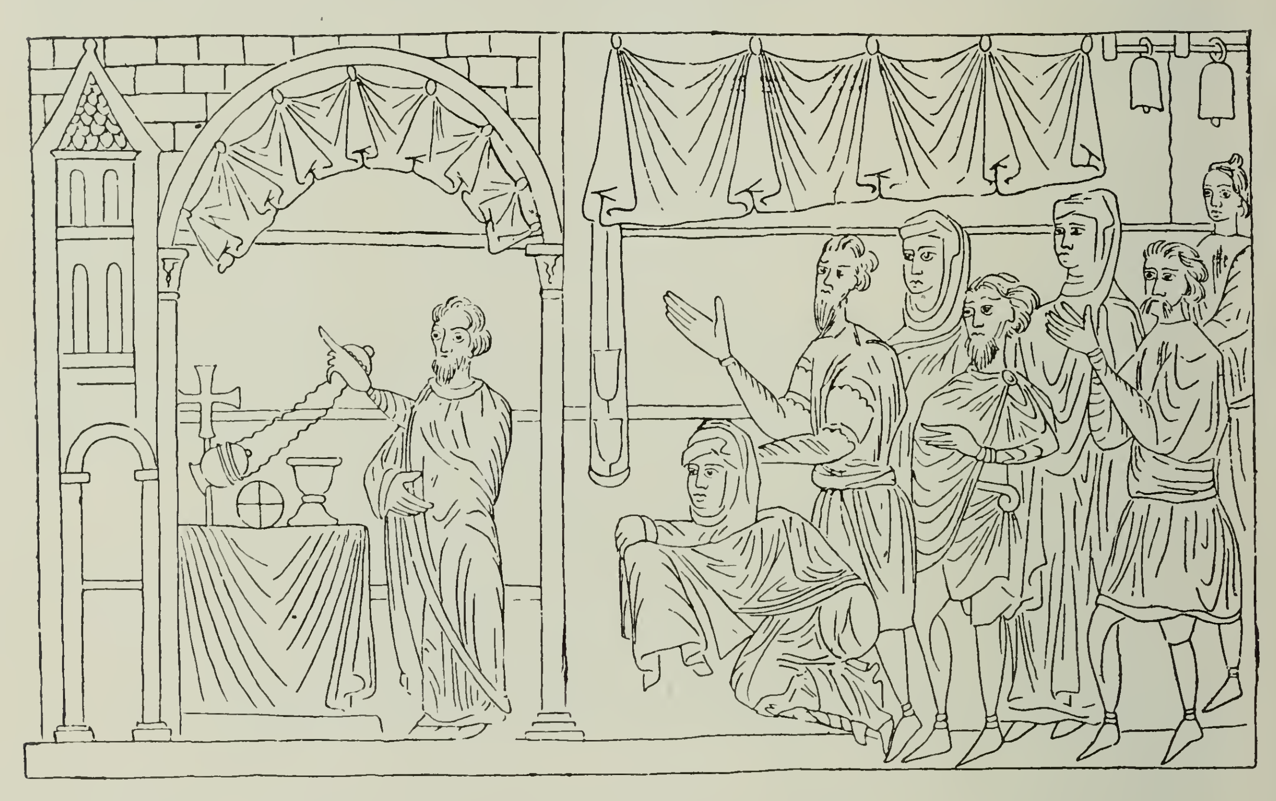

Fig. 345. — Representació d'un altar, d'una miniatura procedent de Sant Martí del Canigó.

Els altars estaven comunament aillats; sols en els absis petits s'arrimaven al fons.

DISPOSICIÓ DEL ALTAR
LA MENSA

L'idea del altar cristià es diferenta de la del altar pagà; aquest es un ara macisa sobre la que s'immola o crema la víctima, mentres que aquell es propiament a la vegada un sepulcre que guarda reliquies dels sants y màrtirs de la fe, *archa*, com l'anomena per comptes d'ara o altar Gregori de Tours, y una taula, *mensa*, com l'hi diu Guillèm Durand en son *Rational* (2). «L'altar cristià — diu Rohault de Fleury (3) — es una taula y un sepulcre, doble reminiscencia

(1) Obra darrerament citada, p. 278.
(2) Viollet-le-Duch: *Dictionnaire d'Architecture*, vol. II, art. «*Autel*».
(3) Rohault de Fleury: *La messe. Etudes archéologiques sur ces monuments.* Paris, 1883. Vol. I, ps. 93 y següents.

del Cenacle y del Calvari, que forma sa gran dignificació, doble destí, devant el que s'inclinen tots els capritxos de la moda.»

L'altar romànich té tres elements: la mesa propiament dita, de pedra, l'antipendi y 'l retaule. Anèm a estudiar cada un d'aquets elements.

La forma més comuna d'ara o mesa es una llosa de pedra o marbre sobre un pilar de pedra o d'obra. Així està representada en un relleu del claustre de Girona (fig. 344). En el pilar hi ha comunament les reliquies en una caixa minúscula: el sepulcre. En la Carta del monjo García de Cuixà, tantes vegades citada, se descriuen detalladament les reliquies del vell altar, algunes curiosament fantàstiques, y en l'acta de consagració de Sant Martí de Lez, a la frontera N. del Rosselló, de l'any 1045, se fa constar les reliquies que hi han en cada altar (1).

La taula o mensa es de pedra de forma rectangular, més o menys treballada; algunes són de marbre ab motllures al costat, com la de Sant Miquel del Fay; la d'Hix, en la Cerdanya, està formada d'una gran llosa monolítica de granet, avuy negrós per efecte dels segles; té 1'43 m. per 0'69 m. per 0'11 m.; sobre sa superficie plana, rugosa, hi ha gravades en buyt tres petites creus de consagració; una al mig y una a cada un dels angles exteriors, ab braços de desiguals dimensions.

A Sant Andreu de Sureda s'hi troba una altre disposició decorativa de la taula d'altar que mereix ser citada. Mideix 2'21 per 0'16 m. Està vorejada d'una motllura que fa com tres plans. Una faixa decorada ab palmetes ocupa 'l centre del ressalt exterior; lo segón està tallat en festons semicirculars oberts cap a dintre. Aqueixa mesa es molt semblant a la d'Elna, que fou consagrada en 1069, y a la de Santa María d'Arlés, recullida darrerament pel Congrés d'Arqueología de França (2). A Sant Martí d'Empuries se conserva una ara aparedada barroerament a l'altar, ab la mateixa disposició.

Les ares d'altar són alguna vegada sostingudes sobre columnes. Un exemple notabilíssim era la de Cuixà, sostinguda sobre quatre columnes

(1) FRANCESCH MONTSALVAJTE: vol. VIII, citat, de les *Noticias históricas*, Ap. XXIV. «.....*cujus primatum tenet jamdicte venerandi præsulis Martini altare, juxta qualem requiescunt pignora sanctorum confessorum Justi et Lazari, ubi etiam insunt altaria, a dextris videlicet in Salvatoris mundi nomine et omnium sanctorum, cum reliquiis ibi repertis et perpetuæ Mariæ Virginis, cum preciosis ex vestimentis ipsius non parvæ quantitatis partibus. Idem etiam titulus orationis consistit honore dilecti domni Johannis, ut quorum una fuit a Domino commissa societas virginitatis, sit a fidelibus Christi communis vota venerationis. Aliorum vero quorum ibi sunt reliquiæ sanctorum tanta fuit reperta multitudo, ut hominibus quidem incognita, sel soli cognitori omnium sint manifesta Domino.*»

(2) J. A. BRUTAILS: *Notes sur deux inscriptions romaines. Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales.* Perpinyà, 1887.

de marbre. En l'altar principal, en el presbiteri — diu el monjo García de Cuixà — s'hi posà l'altar de Sant Miquel sobre quatre bellíssimes columnes polimentades. Tot son exterior era polimentat y son interior escavat; la seva ara, de grandaria mitja sis peus y mig d'ample y nou de llarch (1'92 per 2'66, suposant que s'ha conservat la mida del peu romà). Sobre l'ara hi havia la creu y a dintre nombrosíssimes reliquies (1).

Fig. 346. — Costat de retaule del Museu de Vich.

ANTIPENDIS Aqueixos altars, per la part que donaven a l'esglesia y pels costats, se recobrien de roba o taules pintades o forrades de plaques metàliques. En la primera disposició se veu en una miniatura procedent de Sant Martí del Canigó (fig. 345) (2).

Mossèn Gudiol (3) ha estudiat notablement aquesta qüestió, y anem a transcriure ses paraules:

«Per donar més riquesa als altars y perque no 's

(1) «*...Prima quoque ædis sancti santorum, quæ et presbyterium dicitur, et ipsa planities grato opere facta; supra quam magni principis Michælis altare in quator pulcherrimis columnis ex agonoscemate factis honore condigno statuit. Totae quippe illarum frontes artificis exteriùs peritia politæ, interiùs verò excavatæ; in quibus aram mensuram vastioris grossitudinis et, ut ita dicam, tredecim semipedis longa et novem ampla, omnibusque columnis ad eam introitus. Ipsa autem intus ac foris nihil quod animus aut oculi mirentur minùs præ albedine nimia. In medium siquidem altaris vivificæ crucis modum intercludit terrigenum, et profundiori loco in invisibiliorem, quem ipse Hierosolymis et Romæ vel in aliquibus locis munus datis aliquando magnis pretiis adquisierat, visus est ordiri....*» (*Marca Hispanica*, Ap. CCXXII.)

(2) Vegis *Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales*, vol, VII. — *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 1881.

(3) Obra darrerament citada, p. 273 y següents.

vegés el soport de pedra que aguantava l'ara, va acudirse a tapar tot el vol fins a convertirlo en una especie de macís. Per això varen posar teles de més o menys riquesa, així com taules pintades o xapejades dels metalls més preuats. Així varen quedar en l'esglesia els «*antipendium*» o frontals d'altar, dels que tenim noticies al menys desde 'l segle IX, llegintse que aleshores se donaren diverses taules d'or per altars, haventhi també noticies d'altres de fusta xapejades ab imatges de metall. En la consagració d'Elna per Hildemar, any 916, veyem que aquest diu: «*offero quoque pre manibus tabulam argenteam ante ipsum sacrosantum altare mirifico opere comptam*» (1). Armengol, comte d'Urgell, en son testament, any 1010, ofereix: «*ad sancto Cucuphato cænobio uncias triginta de auro ut faciant tabula ante altare*» (2). També sabem que la comtesa Ermessindis y sa nora Guisla, muller de Berenguer Ramon I el Corv, donaren a la Sèu de Girona un frontal d'or preciosíssim *(tabula aurea)*, que per desgracia desaparegué en 1809, y que l'abat de Ripoll Oliva «*altare quæ modo est nobiliter construens; et altarem eodem modo construxit auro et argento preciosis lapidibus feliciter*» (3). En el testament del bisbe Guilabert de Barcelona, veyem que deixa «*ad tabula jam dicte sedis* (de Barcelona) *uncias. X.*» (4), y que en

Fig. 347. — Costat de retaule del Museu de Vich.

(1) *Marca Hispanica*, ap. LXV.
(2) Id., íd., ap. CLXIII.
(3) *Gesta Comitum Barchinonensium*, cap. X.
(4) FIDEL FITA: *El obispo Guisliberto y los Usages de Barcelona. Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. XVIII, p. 242.

26 d'Octubre de 1081 el comte Ramon Berenguer y sa muller Mahalta donaren encara més or per aquest frontal de la Sèu barcelonina; en el testament de Borrell Adroar, clergue y canonge de Vich, any 1086, hi trobem les paraules «*sancto petro de confessione dimitto X solidos ad tabulam ipsius*» (1) y en el document d'última voluntat de Guillem Ramon de Cerdanya observem que deixà «*ad tabulam sancti Martini* (Canigó) *meas copas et ciphos*» (2). En la Catedral de Vich a mitjans del segle XIII hi veyem mencionada «*tabulam argenti*» (3).»

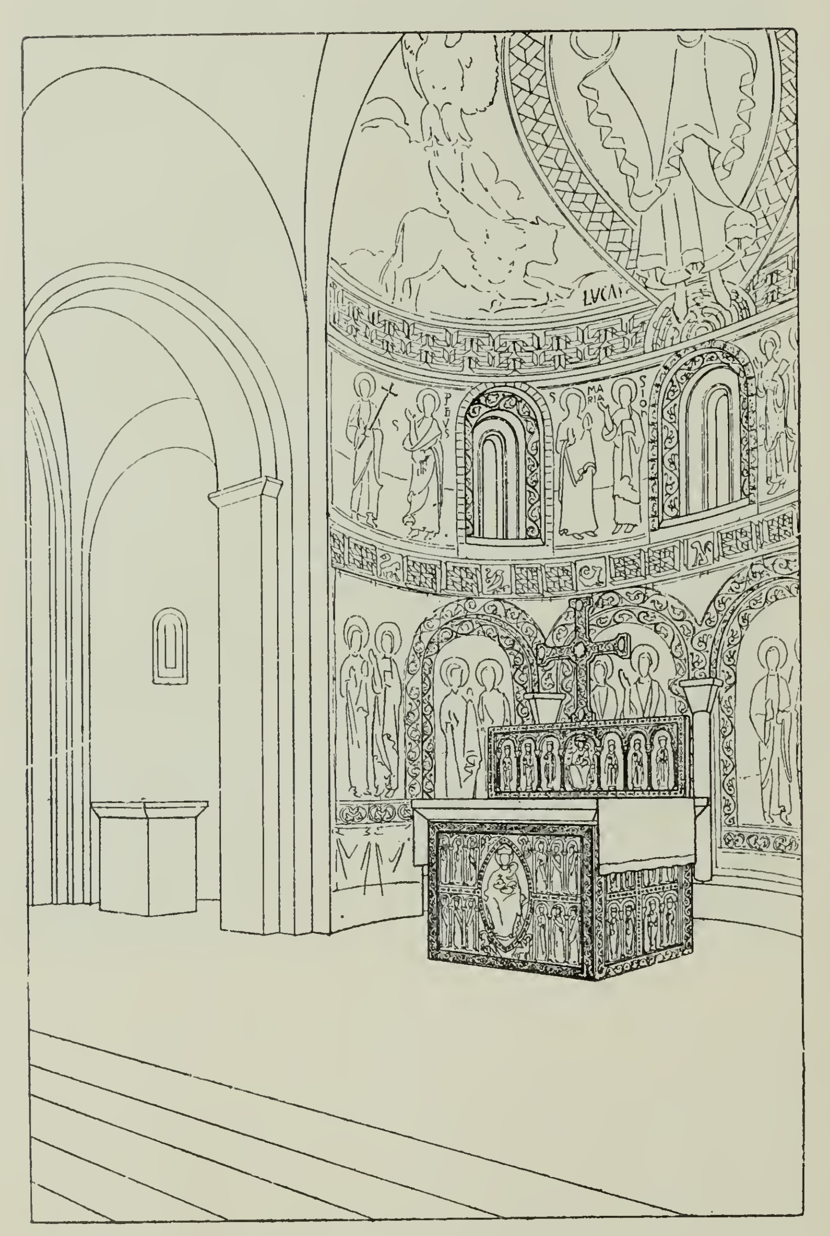

Fig. 348. — Restauració ideal d'un altar romànich ab la frontal y 'l bancal en el absis d'Ovarra.

D'aqueixos frontals riquíssims no queda altre recort que del donat per la comtesa Ermessindis y sa nora Guisla a la Catedral de Girona de que 'ns transmet una descripció en Villanueva (4). Diu el savi viatjer, que estava dividit en 32 quadros que representaven en relleu escenes de la vida de J. C.; al centre, dintre d'un òval com en tants retaules, hi havia l'imatge de la Verge rodejada dels animals del Apocalipsis, símbol dels evangelistes, que omplien els quatre

(1) Arxiu Cap. de Vich. *Liber Dotationum*, fol. LIV.
(2) *Marca Hispanica*, ap. CCCXI.
(3) Arxiu del Cap. *Liber Dotationum*, fol. CLII.
(4) Obra citada, vol. XII, p. 181.

triangles mixtilinis. Als peus de la Verge hi havia dues pedres ab els noms de les donadores. Tenia varies altres pedres precioses, camafeus y segells aràbichs encastats.

Els més comuns y més baratos eren els antipendis pintats o esculpits. Hi havia en això una gradació extraordinaria desde 'ls daurats imitant orfebrería ab totes les figures esculpturades, fins als estofats y als pintats sense relleu de cap mena. Deixem de discutir la data dels que 's guarden en els nostres Museus. Lo que es indubtable es son ús en els segles x y xi de la que són tradició 'ls que per sa iconografía cal classificar en els segles xii y xiii.

Fig. 349. — Retaule del absis major de Sant Pere de Tarrassa.

La majoría estan compostos a base d'un nimbe central aont hi ha una figura principal y de dividir ab més o menys compartiments rectangulars els restants espays (fig. 339).

Se guarden al Museu de Vich varis fragments decorats també ab imatges de Sants, del costat del altar que per aqueix medi se convertia en una mena de caixa (figs. 346 y 347).

Els antipendis s'han trobat repetides vegades encara en son lloch com el d'Ovarra, estudiat per la missió del Institut d'Estudis Catalans en 1907.

Es la seva forma comú a tot Europa, desde l'Escandinavia fins a Italia en quals temples y museus s'en guarden curiosos exemplars (1).

(1) Antoni Muñoz: *Pittura Romanica Catalana: I paliotti dipinti dei Musei di Vich e di Barcellona. Institut d'Estudis Catalans.* — Anuari MCMVII, p. 89 y següents.

RETAULES

D'un modo gradual desde 'l segle IX al XI, l'altar deixà de ser una senzilla taula propia pera celebrar la missa de cara 'l poble. Aqueixos primitius altars, estan representats en el sepulcre de Sant Narcís en l'esglesia de Sant Feliu de Girona, en el que hi ha un relleu, ab l'imatge d'un altar ab el celebrant de cara 'l poble, volent potser reproduir una costum antiga, (fig. 343) en 1328 època de la construcció del monument (1).

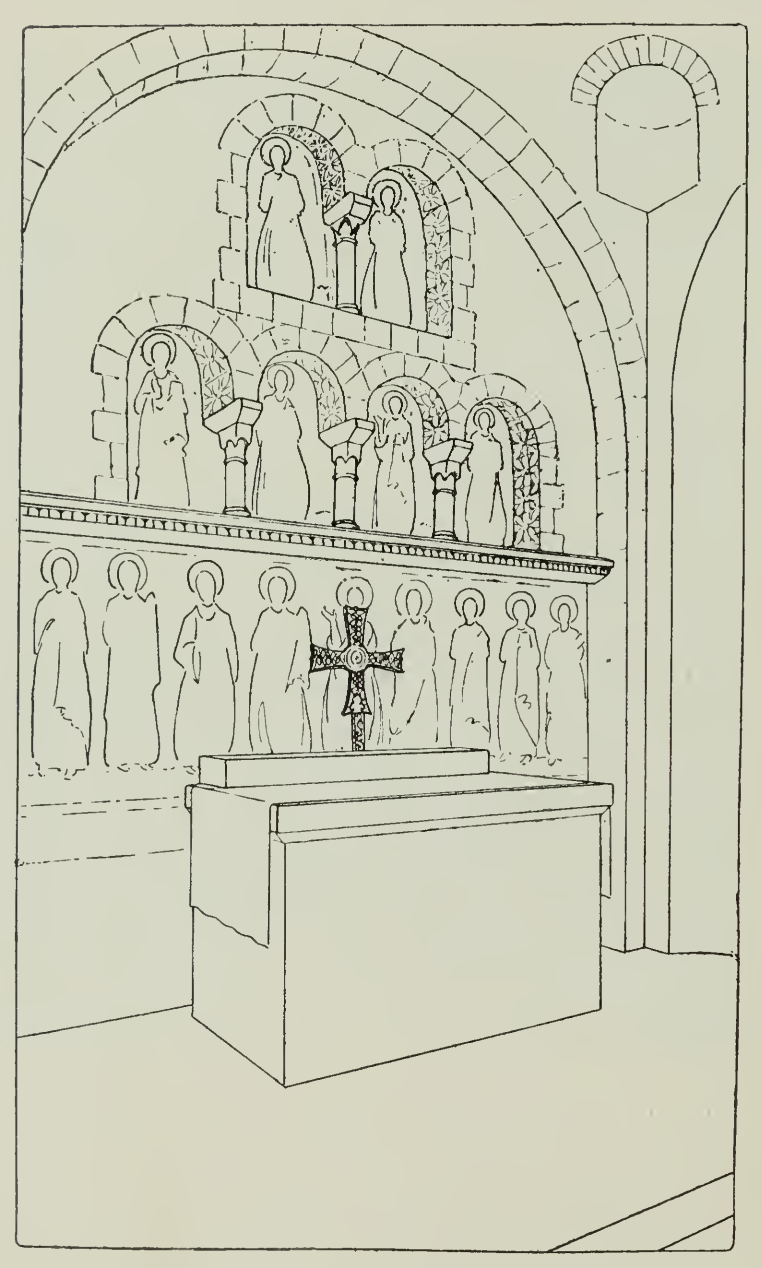

Fig. 350. — Restauració ideal del altar romànich de Sant Pere de Tarrassa.

Apareix després en l'altar una grada superior que poch a poch se converteix en un bancal policromat y més tart en la forma usual del retaule.

«Cap el segle XI — diu mossèn Gudiol (2) — els retaules s'anaren fent més comuns en les esglesies, essent causa de que molts altars s'anessen acostant a les parets. El testament de Guillem, comte de Cerdanya, any 1095, nos dóna la més antiga indicació que coneixem dels retaules de nostra terra. Diu que deixa *«ad retabulam sancti Michælis restaurandum meam concham»* (3). Aquest retau-

(1) Piferrer y Pi Margall: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza é historia.* — *Cataluña,* vol. II, p. 126. — Barcelona, 1884.
(2) *Nocions d'arqueología sagrada catalana,* citada, p. 278 y 279.
(3) *Marca Hispanica,* ap. CCCXI.

le era 'l de Sant Miquel de Cuixá y sembla que hauria sigut construit per l'abat Garí, als finals del segle x, tractantse aleshores de la restauració.»

«Els retaules a mida que anà adelantant l'època romànica anaren creixent en altura, sens que may sapiguem que arribessen a fer més d'un metre. Això permeté que moltes vegades se considerés el trasretaule com un lloch més apropiat per posarhi 'ls grans reliquiaris o 'ls sepulcres que contenien algun cos Sant, resultant el retaule el mellor adorno o fronter de les caixes. Quan hi havia poch lloch entre la paret del fons d'un absis y l'altar, se colocava un petit entarimat entre 'ls dos y al demunt d'aquest les reliquies.»

«Resulta pels monuments que 's construien retaules de metalls preciosos, com la plata y l'or, adornats ab pedreríes, s'en feyen de pedra ricament esculpida ab relleus y de fusta en relleu policromat o senzillament pintada. El Museu Episcopal de Vich té una taula de finals del segle XII o principis del XIII representant escenes del martiri de Santa Cristina, que podria considerarse com un retaule.»

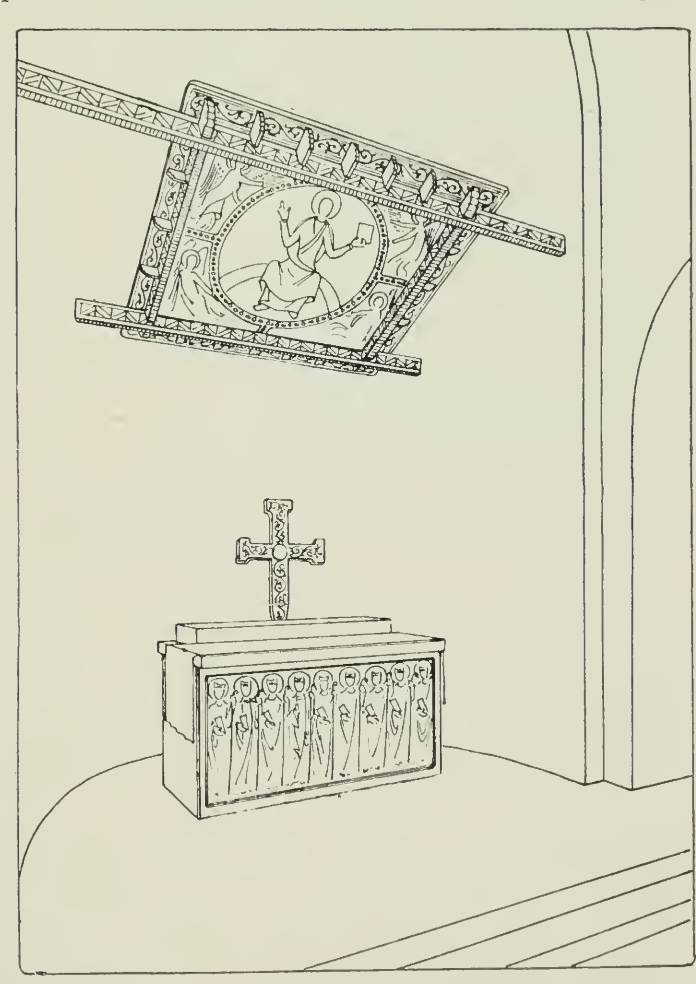
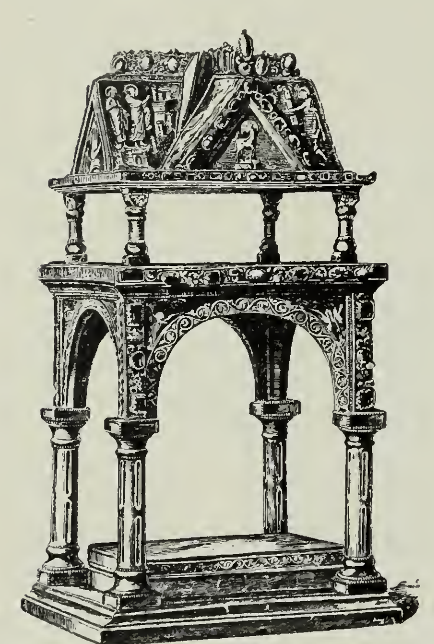

Fig. 351. — Restauració ideal del cibori y altar de Sant Sadurní de Tabèrnoles.

«Sobre 'l retaule, en una mica de replà que s'hi formava, hi havien colocades les petites capcetes de reliquies, una o tres creus y en certes festivitats s'hi posava 'l mellor del tresor, les custodies y càlzers, textes d'argent, anells, bacines, canadelles, etc. En un còdex del segle XIII de la Catedral de Vich, hi trobem una nota en que s'enumeren les preciositats que eren propies del altar major o de Sant Pere (*Liber Dotationum*, Foli CLII, al marge) y que devia constituhir el tresor del altar, del que ja veyem menció en un document del any 1148, en que 'l bisbe Pere de Redorta

parla d'haver emmatllevat XXII morabatins o maravedissos d'or «*de restauratione thesauri altaris Sancti Petri*» (Arxiu Capitular de Vich, Id. Cal. 6, nº 1673).» El retaule antich més complet y hermós conservat a Catalunya, es el de fusta pintada que figura en la colecció Amatller de Barcelona. Té la forma rectangular, presentant Jesús ab els dotze Apòstols y tres escrecencies semicircolars que indiquen l'existencia de les acostumades tres creus. A Ovarra, la Missió del Institut, va trobarnhi un d'aquestos retaulets-bancals, que avuy figura en el palau episcopal de Barbastre. Aquestos altars y el troç de taula pintada del Museu episcopal de Vich, que bé podria serho també, anaven sobre l'altar aillat. Aqueixa disposició descrita per M. Gudiol, l'indica en Pujades com usada en son temps a Ripoll, en la nota que hem transcrit. Ella 's troba avuy en ús a Girona en un altar de plata sota un cimbori refet en diverses èpoques (1). La creu policromada o metàlica, era, sobretot, un element prin-

Fig. 352. — Altar portàtil donat per l'emperador Arnulf a Sant Emmeran de Ratisbona.

Capella del Palau Reial de Munich. (Molinier.)

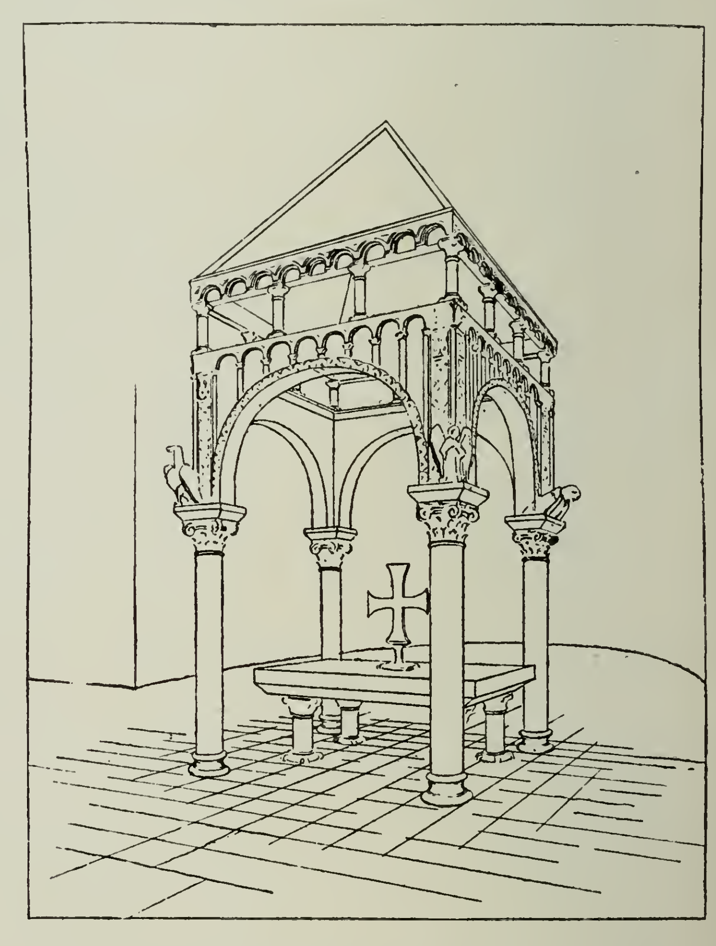

Fig. 353.—Restauració ideal del cibori de Cuixà segons la descripció del Monjo García.

(1) Joaquim Bassegoda: *La Catedral de Gerona*. Barcelona, 1889. P. 37 y següents.

cipal del altar (1). Sovint, per comptes del retaule, hi havia imatges sobre columnes aillades, com sembla hi hagué a Girona y com se veu en l'altar de data posterior (segle XIV), però de disposició romànica, de Cornellà de Conflent. Altres vegades el retaule ocupava el fons del absis. La disposició més antiga que 's guarda, es sens dubte la de Sant Pere de Tarrassa que tapa un dels absidiols, verdader retaule construit, el més antich predecessor dels colossals retaules gòtichs del nostre país (figs. 349 y 350). A Vich se conserva un troç de taula pintada que sens dubte pertenesqué a un retaule d'aqueixa mena disposat al fons del absis, tal com està a Cornellà 'l retaule de marbre, fet en 1345, per l'esculptor Jaume Cascall de Berga.

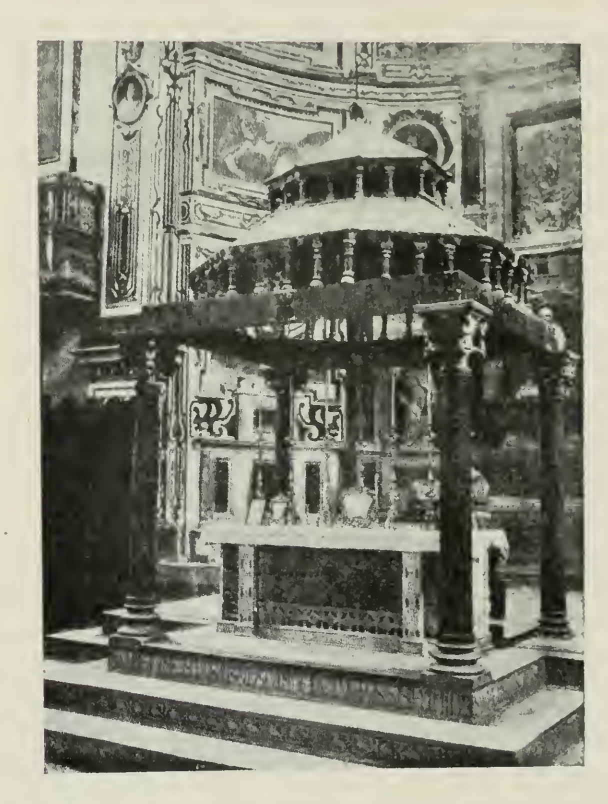

Fig. 354. — Cibori de Sant Nicolau de Bari. (Monuments Piot.)

Es possible que el tapiç romànich de Girona tan conegut, substituís una d'aqueixes pintures al fons del absis de l'antiga Sèu.

Notem de pas la *piscina* prop l'altar per les ablucions y 'ls armaris per l'arxiu per guardar objectes sagrats, fins l'Eucaristía (2).

EL CIBORI

Una forma entre mig de la petxina del absis policromada y 'l cibori, se guarda en el Museu Municipal de Barcelona, procedent de Sant Sadurní de Tabèrnoles; una gran taula pintada sostinguda per dues viges aparedades en els murs del absis, en la disposició del croquis (fig. 351)

Es probablement del segle XIII; mes el fet de guardarse una taula del segle XI, d'anàlega disposició al Museu de Vich, fa probable que 's tracti d'una antiga disposició de cobricel per l'altar. Una disposició de les Capitulars carlovingies fixava que era precís una disposició d'aqueixa mena, «*ut super altaria teguria fiant vel laquearia*» (3).

(1) En el testament de Bernat de Besalú se fan nombrosos llegats de creus d'altar. (*Marca Hispanica*, ap. CXCI.)

(2) JOSEPH GUDIOL Y CUNILL: obra darrerament citada, p. 229.

(3) *Capitulare generale*, any 789. *Monumenta Germaniæ Historica*, vol. III, p. 6.

A Catalunya no 's coneix cap cibori del període que estudiem, però tenim una descripció minuciosa coetania del que existia en el segle XI, a Sant Miquel de Cuixà. El monjo García explica com en l'any 1040 de la Nativitat del Senyor, l'abat Oliva feu construirhi un propiciatori; el text es obscur, mes entre les seves comparacions s'hi entreveu una obra anàlega als ciboris de l'època, qual forma coneixem (fig. 353). L'abat constructor feu posar quatre bases (1), deixant pas al voltant del altar; sobre les bases hi posà canyes de color roig, d'alguna de les pedreres pirinenques, de set peus d'altura. El bon monjo Garí hi vegé en això varis simbolismes: els querubins ombrejant l'oracle ab sagrada veneració; les columnes mostrant la gloria dels màrtirs, rojos els cossos per la sanch, blanchs per la puresa del esperit; els doctors, ab sa fortalesa y rectitut; en les bases, la plebs juntada al summo cap de l'esglesia per l'unitat de la fe. Sobre les canyes hi posà capitells de marbre blanch, el cos foliat y ab flors de diverses menes, en que s'hi entreveu quelcom semblant als capitells corintis de Ripoll, en que l'escriptor de Cuixà hi vegé també sim-

(1) «*Bases inquam juxta unius hominis incestum quatuor à calce procul altaris posuit, totidemquem columnas è marmore rubicundi coloris è singularibus saxis in pedibus septem voluntaria fortitudine erexit, explicitè in oraculo Cherubin gloriæ obumbrantia sacræ venerationis figurans, et in columnis martyrum gloriam præmonstrans; qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate candidi, per undam baptismatis vel cruoris sui venerunt ad incrementa frugum justitiæ Dei, doctorumque caterva; qui constantia fortitudinis vel zelo rectitudinis in basibus sustentant plebem junctam summo capiti in unitate fidei. Super capita etiam columnarum, ut candorem ecclesiasticæ castitatis imprimeret, ac spiritualium gratiarum flores proficientibus meritis, vanos timores tolleret, ex albo marmore capitella statuit, foliato corpore et floribus diversarum modum. Desuper autem, ut ordo habebat, de lignis sectis in utraque parte propitiatorii contra se invicem positas columnas habentes tres semicubitos ambientes arcus infra juncturas vel secto et ferrato ligno vitutes sanctorum innexuit, quæ mutuò sibi quasi ad fenestras versa vice alter in altero prosicuos fructus in arboream sustollerent firmitatem. Inter juncturas autem arcus in arcemque ascensus fenestras in omni genere specierum sive operum multitudine diligentissima pictura variatas substravit. Sculpsit quoque in giro per quadrum, ita ut facie ad faciem se viderent, dolatili ligno imagines quator Evangelistarum, subiitque eos infra status formæ superioris et reclinationem arcus inferioris, sic ut aspectus eorum in quatuor mundi partes evangelii gratia concordaret, altiori verò gradu agnum eorum aspicerent. Interiori namque ambitu, non ad pompam et claritudinem vulgi, opulentissimus præsul, sed in laude duodecim Apostolorum bonique illorum magistri virtutem pretiosi ligni ordines XIII. adfixit, ut Apostoli inter semitas justorum ab intus filium hominis in spiritu gloriæ suæ illustrarent, ac sancta animalia exteriùs agnum Dei per cuncta tempora in una dominatione stantem proferrent, et intus vel foris æterni Regis tribunal et folium mysterii revelationibus familiariter adornarent, atque pia munera offerentes in Christo unum Corpus efficerent. Omnem enim materiam intrinsecus et extrinsecus in proceram celsitudinem fecit surgere, et manibus artificum faciem angulosque sic exornavit ut nusquam junctura paginis appareret.*» (*Marca Hispanica*, ap. CCXXII.)

bolismes: el candor de la castetat eclesiàstica, les flors de les gracies espirituals. Parla després la carta que a sobre hi posà fustes tallades, juntades en forma indivisible, sembla ab la fi de consolidar l'obra, y que en cada cantonada hi posà columnes de un colze y mig de gruix y entre elles arcades en qual timpanell hi feu pintar, sobre posts serrades y ben juntades, les virtuts dels sants, que com a finestres posades en costats oposats aixequessin fruits profitosos en arboria fermesa. Sobre les columnes, a semblança del cibori de Sant Ambròs de Milà, hi esculpí ab fusta els símbols dels quatre evangelistes.

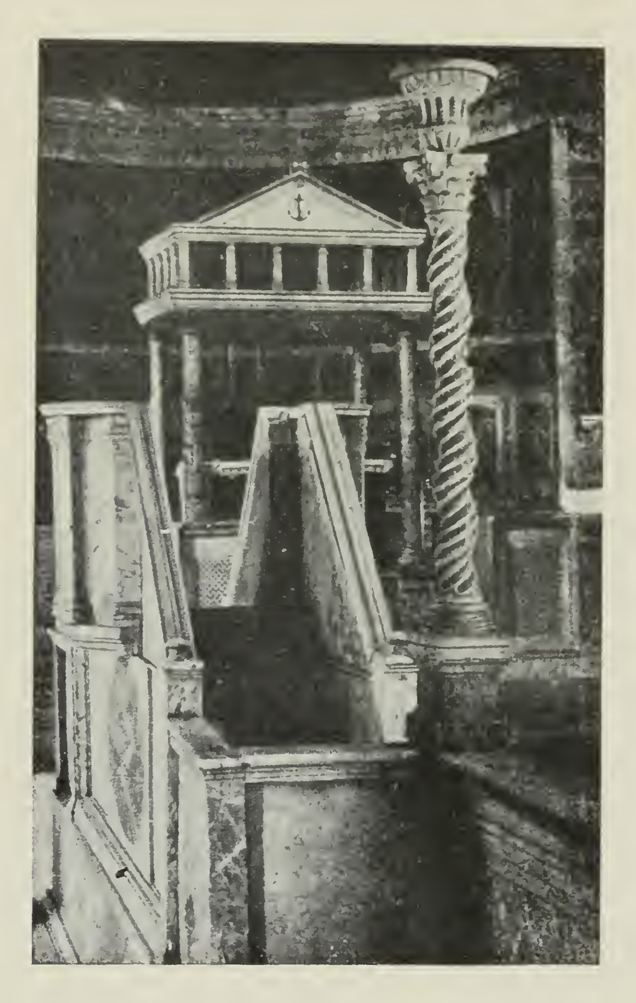

Fig. 355. — Cibori de Sant Clement de Roma. (Venturi.)

Ve després un paragraf més obscur que interpretem com si sobre les arcades s'hi posessin dotze columnes, quatre en cada cara, recordant els ciboris de Sant Nicolau de Bari (fig. 354) y de Sant Clement de Roma (fig. 355) y principalment l'altar portàtil donat per l'emperador Arnulf a Sant Emmeran de Ratisbona, guardat avuy a la Reiche Kapelle de Munich y que té clarament la forma d'un cibori y sobre qual data no pot dubtarse (fig 352) (1).

Mossèn Gudiol fa notar que «Entre les columnes que sostenien el baldaquí s'hi colocaven unes cortines, tenintse esteses les que anaven al costat del celebrant, mentres tenia lloch el Sant Sacrifici. Quan no hi havia el cibori, s'alçaven molt sovint columnes al costat del altar entre les que s'hi posaven també unes cortines. A això fan referencia les deixes de *cortinæ* que 's troben en els documents. Godmar Bisbe de Vich, al consa-

(1) Arnulf, el donador, nasqué en 863, fou duch de Carintia en 880, rey de Germania en 887, emperador d'Occident coronat a Roma en 896, mort a Ratisbona en 899. L'origen d'aquesta joya 's coneix per diversos textes y per l'inscripció que porta. (Molinier: *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie. IV: L'orfévrerie religieuse et civile.* Paris.)

grar Ripoll, en 887, deixava *«cortinam I palleam ad honorem Sanctæ Mariæ ad ipso altare cooperiendum»*. (*Marca Hispanica*, ap. XLV.) Armengol, comte d'Urgell, en 1010, feya una deixa pel istil a Sant Sadurní de Tabèrnoles (*Marca Hispanica*, ap. CLXII) y 'l mateix Guillem Ramon de Cerdanya, en 1095 (*Marca Hispanica*, ap. CCCXI). A Sant Feliu de Girona, en 1308, hi havia *«quatuor cortinas de sirico paruas ad formam cohopertorū»* (*Esp. Sagr.* XLV, ap. IX) (1).

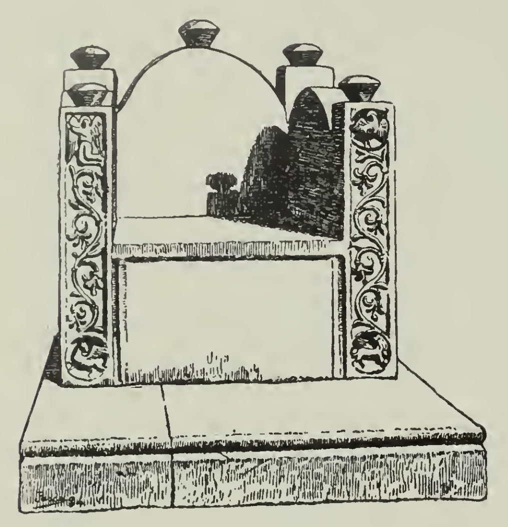

Fig. 356. — Càtedra episcopal de la Sèu de Girona.

CÀTEDRA EPISCOPAL En les Sèus episcopals, l'altar no tenia retaule y al fons del absis hi havia la càtedra episcopal, precedint els llochs dels preberes. Aquesta disposició s'ha conservat per tradició en les Sèus gòtiques de Barcelona y Palma. A la de Girona 's guarda encara darrera 'l retaule la càtedra romànica (fig. 356). En la Sèu romànica de Vich hi existia en el segle XVII la càtedra episcopal romànica (2).

Es possible que en les esglesies monacals hi hagués també Sèu per l'abat. En l'escriptura de donació del comte d'Urgell, Armengol, al monastir de Sant Sadurní d'Urgell o de Tabèrnoles del any 1094, se fa donatiu de vintivuyt lliures d'argent per fer el *tribunal* de Sant Sadurní (3).

(1) Devem aqueixes noticies a l'amabilitat de Mossèn GUDIOL.

(2) Parlant de l'elecció de Borrell pel bisbat d'Ausona, any 1010, diu MONCADA (segle XVII): «Feta l'elecció de Bisbe en persona del Diaca Borrell, immediatament el comte Ramon y el Bisbe Sallano d'Urgell, l'agafaren de les mans y el feren sentar en la *Catedra o Cadira de San Pere de Vich,* la cual encara avuy està en peu ab el matex nom, darrera del sagrari del altar major, feta de guix en la forma grollera que en aquell temps s'usava; y en ella encara avuy dia els Bisbes de Vich prenen possesió del Bisbat, sentantse en ella si la prenen personalment o ab ausencia seva el seus procuradors.» (Obra citada, vol. I, p. 228.)

(3) *«Et ego Petrus Bernardi Abbati dono vobis Ermengaudo jam dicto propter hoc donum quod facias Sancti Saturnino et monachis suis, qui ibi sunt vel fuerint, tribunal S. Saturnino, in quo sunt XVIII. libras argenti cocti et purissimi et libram de Montepesulano.......»* L'escriptura està datada a XV, kal. *Madii anno XXXIV Philippi Regis* (any MXCIV). (VILLANUEVA: obra citada, vol. XII, ap. I.)

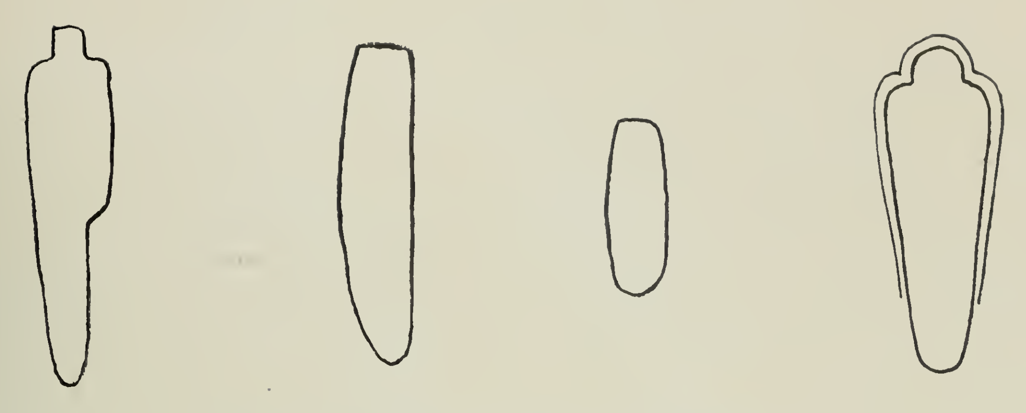

Fig. 357. — Sepultures olerdolanes. (Martorell y Peña.)

VI

ARQUITECTURA FUNERARIA

Després d'aqueix estudi de l'arquitectura religiosa, cal fixarnos en les altres diverses manifestacions del art arquitectònich que no han pogut, per ser escasses y pels pochs elements literaris que s'hi refereixen, ser objecte d'un estudi monogràfich documental. Comencem així per l'arquitectura funeraria, pels sepulcres reduits y pobres, que rodejaven als temples y omplien els portxos y 'ls claustres.

La pobresa del sepulcre s'havia anat accentuant; la relativa riquesa dels sarcòfechs dels primers temps cristians es perduda y 's pot dir que l'art ha desaparescut, en aqueix temps miserable, de la sepultura. Anem ab tot a recullir les poques coses incertes que 's coneixen d'aquest període, considerantles baix el punt de vista històrich y arqueològich, si no es possible baix el punt de vista monumental.

CEMENTIRIS

El cadàver era rentat, després vestit, devegades ab roba espressa, o amortallat ab un llençol y vetllat, quan se podia, per monjos o clergues durant tres dies y després conduit al lloch del sepulcre (1).

(1) Balari: obra citada, ps. 609 y 610.

La sepultura cristiana tenia lloch en el cementiri proper a l'esglesia, seguint la tradició dels cementiris que rodejaven les basíliques (1).

Ja d'antich, un lloch immediat al primitiu temple devia estar habilitat pera cementiri cristià, ab arreglo a lo previngut pel concili Bracarense del any 561, que manà (cànon XVIII) no s'enterressin els fidels dintre de les esglesies o basíliques dels màrtirs; mes no prohibí que per devoció o necessitat els cementiris estiguessin al voltant d'elles y fòra de les ciutats murades, de conformitat ab la lley romana encara vigent (2). Les lleys visigòtiques fulminen anatemes als violadors y destructors de sepultures. La situació dels cementiris primitius cristians continuarà la mateixa durant tota l'època romànica.

La major part de les actes de consagració y dotació d'esglesies, senyalen una extensió de trenta passos canònichs al costat del temple, per cementiri; algunes arriben a senyalar fins a seixanta passos. Aqueix lloch se cercava y 's limitava ab creus de pedra o ferro que 's conserven en varis llochs com a la Colegiata de Gualter y a Sant Pere de Galligans (3).

(1) Vegis vol. I, p. 265 y següents.

(2) «*Item placuit ut corpora defunctorum nullo modo intra basilicas sanctorum sepeliantur; sed, si necesse est, de foris circa murum basilicæ usque adeo non abhorret. Nam si firmissimum hoc privilegium usque nunc retinet civitates, ut nullo modo intra ambitus murorum cuiuslibet defuncti corpus humetur, quanto magis hoc venerabilium martyrum debet reverentia obtinere.*» (Fidel Fita: *Inscripciones visigóticas. Estudios hagiológicos. Boletín de la Real Academia de la Historia,* vol. XXX, ps. 497 y següents.)

(3) Un document del segle x, senyala d'un modo clar l'ús de les creus pera termenar o fitar la terra sagrada. En una venda d'alous en el comtat d'Urgell, per Borrell y Ledgarda, comtes de Barcelona, del any 978, llegim: «...*Et afrontat hec omnia de parte circi in ipso monte que nominator Andrallo vel in flumine de Segre de aquilonis de partibus aurientis in ipsa cruce que nominant super villa nosu ville vel in ipso rio que pergit per domum sancte eugenie de meridie...*» (Pergamí del Arxiu de la Catedral d'Urgell. J. Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó,* citada, ap. I.) En l'acta de consagració de Sant Pau del Pi en el Conflent, l'any 1022, llegim: «*per scalam usque ad crucem*» (Villanueva: obra citada, vol. VI, ap. XXIV) y en una donació del comte d'Urgell del any 1035: «*Et sic descendit ad ipsam villam quæ dicitur Archells in ipsa Ecclesia, ubi in angulo forinsecus crux termini signata est. Deinde pergit ad ipsam villam quæ est subtus castrum Lauri, ubi in duobus lapidibus duæ cruces termini designatæ sunt. Et vadit per ipsam antiquam usque ad ipsam terram ubi in una rupe crux termini signata est.*» (*Marca Hispanica,* ap. CCXIII.) El lloch en que havia d'emplaçarse el monastir de Sant Miquel de Fluvià se consagrà y rodejà de creus «...*per infixæs cruces designata*» en senyal de domini e immunitat eclesiàstica, el día 26 de Juriol del any 1045. (Francesch Montsalvatje: vol. XIV, citat, de les *Noticias históricas,* ps. 114 y següents.) En l'acta de consagració de Santa María d'Ullà, se senyalen trenta passos llegítims per cementiri y tot el vol va ser senyalat ab creus en un circuit de seixanta passos. (Francesch Monsalvatje: vol. XIV, citat de las *Noticias históricas,* p. 120.) Les creus servien, com se veu, també pera fitar la propietat civil.

Una d'aqueixes creus forjades en ferro està representada en l'inscripció de Vifret II, trobada a Sant Pau del Camp (fig. 363). En el Museu de Barcelona s'en guarden trobades a Sant Martí Ça Roca (fig. 359).

El cercat de trenta passos a cada costat de l'esglesia, era, per la lley y les costums, lloch sagrat, inviolable, posat baix defensa eclesiàstica, y servia no sols pera sepultar els morts, sinó de salvaguardia a la vida y als objectes preciosos dels pobles, entre ells el vi. El lloch aont aqueixos objectes se guardaven s'anomenava *sacrari* y 'l conjunt sagrera, «*ipsum sacrarium quem habemus in sacraria*», diuen varis documents que transcriu Balari (1). Aqueixos *sacraris* formaven una renglera de petits magatzems; un contracte entre Guitart y l'abat d'Arlés, Ramon Maffret, cita quatre sacraris en el cementiri (2) prop d'una esglesia de Sant Martí, potser Sant Martí dels Banys d'Arlés, consagrada en 1061. Venia a ser una renglera de *cellæ*, un *cellarium* o celler, nom que sustituí sense cambiar de lloch al de *sacrari* en el segle XII.

ENTERRAMENTS

En els cementiris en lloch terrós, s'hi colgava 'l cadàver. El modo de colgarlos era variat; ja dins d'un sarcòfech de pedra, ja en una caixa feta de lloses de pedra en el terrer (fig. 358) o de teules planes a la romana; una llosa o varis troços de pedra o teules cubrien la cavitat. Tals se veuen en un cementiri proper a Ager (Santa Coloma), que tragué a la llum l'explotació d'una vinya; tal a Sant Pere de Ponts, y a Cervera, prop de Sant Pere 'l Gros y a tants d'altres. Es difícil la classificació d'aqueixes sepultures ab objectes escassos o nuls y qual sistema sembla 's conserva igual durant segles.

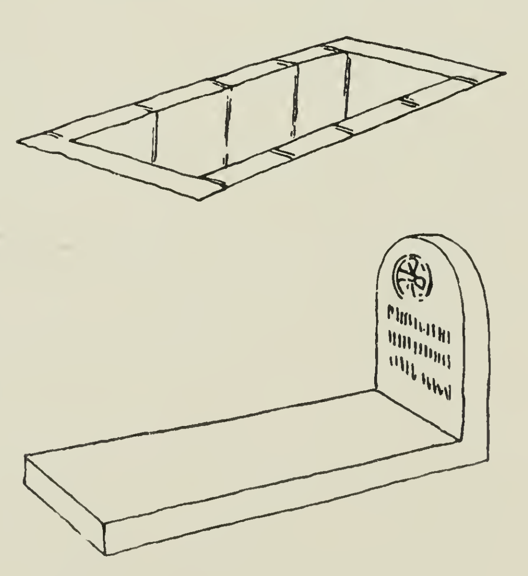

Fig. 358. — Formes de sepultures, a Sant Pere de Ponts.

En Brutails ha senyalat disposicions anàlegues en varis llochs del Rosselló, com en el cementiri de Banyuls dels Aspres descrit per Alart: les quatre parets verticals eren de pedres bastes barrejades ab obra; el fons era d'obra y la tapadora de llosa. A Monter s'hi trobà una

(1) Balari: obra citada, p. 631.
(2) Balari: obra citada, p. 632.

caixa de lloses de licorella que conservava un entrellat de malles de filferro (1).

En les tombes trobades en les excavacions practicades en l'esglesia de Sant Joan el Vell de Perpinyà, com generalment en les tombes cristianes, els cadàvers eren colocats el cap al oest, els peus a llevant; la forma de la sepultura s'estrenyia als peus y termenava ab un petit clot pera la testa; es prop del cap aont se dipositava terriça; aquestes peces de ceràmina generalment baixes e inflades que contenien aigua beneyta, eren semblants als vasos d'ús ordinari, vulgars pots de beure. L'ús de posar aigua beneyta en les tombes, remonta a l'antiquitat cristiana, essent curiós de fer notar la persistencia. Aquestes sepultures, fetes ab grossos palets de morter, eren recobertes d'una piçarra, mes sovint d'una mola lleugera de 1'05 metre de diàmetre aproximadament ab una cara convexa y l'altra còncava.

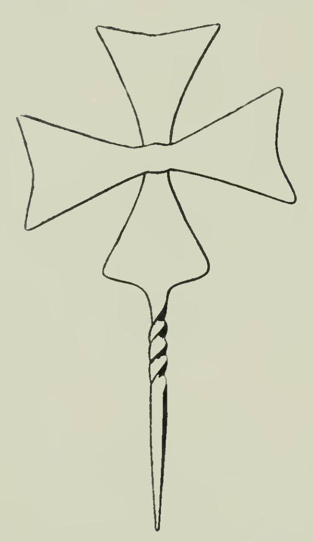

Fig. 359.—Creu termenal de ferro procedent de Sant Martí Ça Roca. (Museo de Barcelona.)

«Una tomba de l'esglesia de Sant Joan ofería una particularitat interessant: el ninxo estava ficat sota d'unes substruccions semicirculars, que semblaven haver pertenescut a un absis força antich y desde molt temps desaparescut. Es sapigut que durant l'alta etat mitjana les inhumacions al interior de les esglesies eren rares; els fidels, volent reposar lo més aprop possible d'aquets edificis, se feyen enterrar sota l'escolador dels temples: no dubto —diu en Brutails—de que habem trobat a Sant Joan, un exemple d'aquesta piadosa costum» (2).

A un cap de la llosa s'hi colocava devegades una pedra dreta com una estela, ab una inscripció y una creu (fig. 358).

Un testament citat per Balari, que data de 1034, indica tot el menester pera construir un d'aquestos modestos sepulcres. En ell se disposa que pagats els llegats, el restant dels bens sigués pels materials necessaris per fer el monument sepulcral «*et alio quod remaneat dare per grades et per calcina et per petras ad ipso meo monumento*» (3).

En Pujades descriu els enterraments del cementiri de Sant Pau del Camp, descobert casualment en son temps, probablement del segle x, en

(1) *Notes sobre l'art relligiós en el Rosselló,* citada, p. 206.
(2) Obra darrerament citada, p. 208.
(3) Balari: obra citada, p. 610.

que 'ls cadàvers són colocats dintre olles y caxes rectangulars de terra cuita (1).

CEMENTIRIS EN LES ROQUES

Quan el cementiri era en terra rocosa, se cavava en la roca la forma justa del cadàver vorejada d'un rebaix per ajustar la llosa ab que després se cubria; junt a les sepultures s'hi troben obertes grans sitjes per ossaris o per preservarshi els grans: els *sacraris* aplicats als cementiris petris, coexistint el lloch de repós ab la salvaguarda de les coses per la vida. Per lo comú, les sepultures tallades en les roques, com els antichs enterraments cristians, estan orientades de ponent a llevant. La forma varía ab les localitats; la més senzilla es la d'un buit, ab un de sos extrems més ample; l'extrem inferior termina devegades en forma arrodonida; en altres, sols els angles estan arrodonits; en altres més complicades, en el centre del extrem més ample del sepulcre hi ha una prolongació del buit, de forma ja rectangular, ja circular, ab l'objecte de contenir el cap del difunt (figs. 357, 360 y 361). En una mateixa localitat apareixen formes de menes diferentes que probablement han estat en ús en un mateix temps.

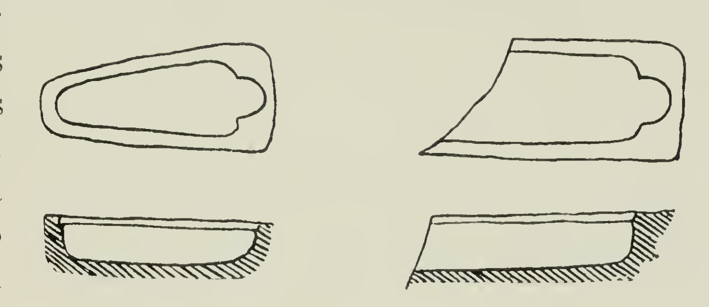

Fig. 360. — Sepultures olerdolanes. (Martorell y Peña.)

L'expressió *Cimiteriis petrarum*, en un document de venda del Puig, prop de Naves, en 1023, pot referirse al cementiris oberts en les roques o als vasos fets ab sis lloses dels cementiris cavats en la terra (2).

Els llochs aont s'han trobat sepultures d'aquesta mena són nombrosíssims y en tots els indrets de Catalunya.

Als voltants de l'esglesia de Sant Miquel d'Ordal, en el recinte de l'antiga Olèrdola, hi abunden les sepultures d'aquesta mena (3). A les sitjes que acompanyen les sepultures d'Olèrdola s'hi refereix un document del 879 que cita en Balari. En el Castell d'Aramprunyà al voltant de l'esglesia de Sant Miquel, s'hi han descobert quinze sepultures y unes sitjes

(1) Obra citada, vol. V, p. 482. Vegis p. 142 del present volum.
(2) Serra y Vilaró: Senyoriu de la vescomtal familia Miró. Barcelona, 1909.
(3) Milà y Fontanals: *Apuntes históricos sobre Olérdola. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II, p. 507. — Martorell y Peña: obra citada, ps. 123 y 125.

a que 's refereix un document del any 1011 que parla del *citjar* (*cigiarem*) en el terme d'Aramprunyà (1).

Don Manel Milà y Fontanals, que fou dels primers en investigar aqueixa mena de monuments, en cita, a més dels d'Olèrdola y Aramprunyà, a prop de Banyoles al lloch de Mata, en els que, segons en Martorell y Peña, sembla havershi trobat rastres d'estuch (2); a Capellades; a Sant Pere de Casserres, prop del monastir, que foren descoberts per mossèn Pau Parassols y Pi (3); prop de Badalona, cavats en la terra gredosa, y a Manresa. En Martorell y Peña, a més d'aquestos, descrigué dintre l'aria en que s'exten l'arquitectura romànica d'aqueix primer període els de Sant Feliu de Pallarols, Roda de Vich, Berga y Ripoll (4). En Botet y Sisó, en un estudi ja definitiu d'aqueixos sepulcres, en cita a Prats de Llussanès, Palafrugell, Tavertet, Cervelló, Castellcir, Santa Eulalia de Puig Oriol, Tona y altres de la plana de Vich (5).

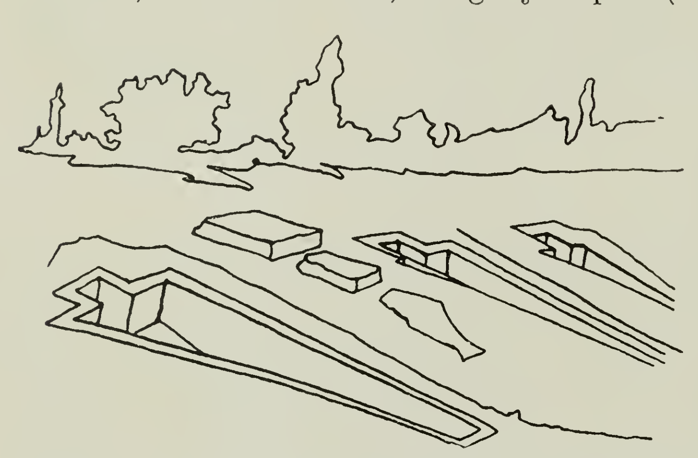

Fig. 361. — Sepultures prop del camí de Vallcalent a Lleyda. (Pleyan de Porta. Album pintoresch de Lleyda.)

En Joseph Saderra, d'Olot, va descriuren uns, estudiats per ell mateix, al desmontar el cementiri antich de Sant Esteba d'en Bas, y citantne de trobats a Sant Martí, en la Vall de Santa Pau (6). En Pella y Forgas n'havia citat a Centellas y Fanals del Mont (7), y finalment en Torres cita els d'Obiols, prop d'Olvan (8). A Sant Martí del Canigó, a la Catalunya francesa, en Martorell hi estudià dos sepulcres orientats de N. a S., el cap envers al S. (9).

Aqueix sistema d'enterraments no es característich únicament del pe-

(1) Balari: obra citada, p. 110.
(2) Obra citada, p. 126.
(3) *San Pedro de Casserras.* Article en la revista *El Museo Universal.* 9 Setembre, 1866.
(4) Obra citada, ps. 144 y següents.
(5) *Estudio sobre la antigüedad de algunas sepulturas talladas en la roca. Revista de Gerona,* vol. XIII. Gerona, 1889. P. 236.
(6) *Nuevos datos acerca de sepulturas talladas en la roca. Revista de Gerona,* vol. XIII, p. 285.
(7) *Historia del Ampurdán,* citada, ps. 311 y 328.
(8) César August Torras: *Guía del Bergadà,* citada, p. 344.
(9) Obra citada, p. 131.

ríode que 'ns ocupa, trobantse en terres que durant els segles IX a XI eren ocupades pels alarbs; així, en Martorell y Peña en cita a la vila de Pollensa, a la propera Alcudia, la Pollensa antiga, algunes cavades sobre les graus del teatre romà y altres en el terme de Sant Vicenç (1); en Pleyan de Porta en cita trobades a Lleyda (2), y en Martorell n'havia senyalat a Surroca, y a Belianes (provincia de Lleyda) (3).

Fig. 362. — Làpida de Cxixixlona en l'ermita de la Mare de Deu del Camí, a la Garriga.

No fa molt s'en descobriren a Tortosa, partida de Campredó (4). S'en troben a Xàtiva, en el regne de Valencia (5), y 's pot dir que s'usaven per tota la península ibèrica (6).

Aqueixa forma racional en els terrers rocosos, sembla fou d'ús en tota l'Europa cristiana, citantsen a França, a Italia, etc., etc.

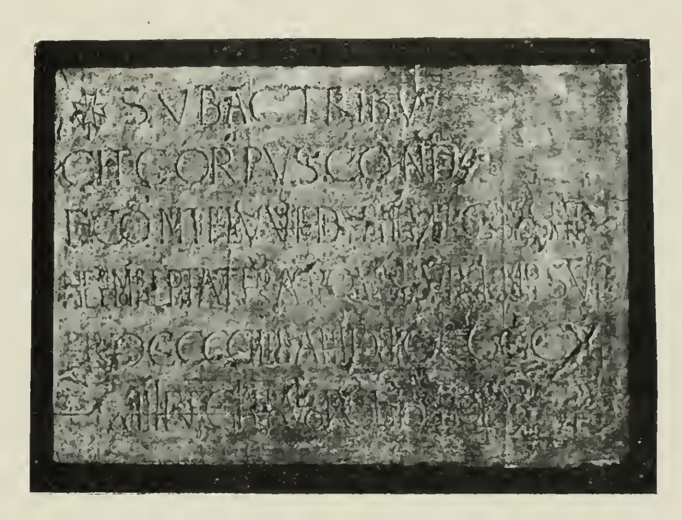

Fig. 363. — Inscripció de Wifret II trobada a Sant Pau del Camp. (Barcelona.)

No sempre aqueix sistema d'enterrament s'ha tingut com a cristià. En Milà, al parlar de les olerdolanes, deya d'elles «que no pot atribuirse ab seguritat a cap poble de costums conegudes» (7), y les creu de gran antiguitat; en Martorell y Peña, els creu monuments d'origen ibèrich, admetent per això que son ús se perpetua fins el segle IX. L'Hübner mateix pensà que eren monuments d'origen ibèrich, dient que 's trobaven en els recintes fortificats prerromans y afegint el

(1) Obra citada, p. 32.
(2) *Guía cicerone de la ciudad de Lérida,* p. 160 y 161.
(3) Obra citada, p. 144 y següents.
(4) *La Veu de Catalunya,* 6 de Juliol, 1909.
(5) Joaquim Botet y Sisó: article citat.
(6) Martorell y Peña: id., id. — Hübner: *La Arqueología de España,* citada, p. 230. — Joaquim Botet y Sisó: article citat, p. 237 y 238.
(7) Article citat, p. 507.

següent comentari: «Aquets restes, si un dia s'arriba a fixar la seva època, podràn servir per ensenyar fins a quin temps aquells llochs foren habitats» (1).

Més tart va generalisarse l'opinió de que aquestes sepultures són cristianes, sostenintho els arqueòlechs Zobel (2), Amador de los Ríos (3) y Fernández Guerra (4), apoyantse en la semblança, dels sepulcres tallats en la roca ab el buyt per rebre 'l cadàver, dels sarcòfachs que existeixen en diferents llochs d'Espanya y del extranger, ab inscripcions y signes cristians.

En Botet y Sisó, a qui estractem en quasi tot aqueix article, ha decidit pel nostre país d'un modo conclohent la qüestió, bastantnos a nosaltres el resumir aquí el seu treball. La forma d'aqueixos sepulcres es eminentment cristiana; la seva disposició més senzilla existeix ja en les catacumbes; es, per altra part, la forma mateixa del interior dels sarcòfechs cristians, com els trobats a Ripoll (fig. 365), descrits pel propi Sr. Botet y per en Pellicer y Pagès (5). Alguns sarcòfechs, com els d'Argumets y Elorrio ab inscripcions cristianes del segle IX, tenen igual disposició, així com altres francesos descrits per M. de Caumont.

Existeixen, per altra part, aqueixos sepulcres, al costat d'esglesies cristianes, formant com a cementiris al voltant del temple.

La tomba del comte Guifre, que 's feu monjo en 1035 y morí en 1049, es tradició que era tallada en la roca viva per ell mateix en el monastir del Canigó. Un monjo hi gravà la següent inscripció desaparescuda:

«*Guifredi Comitis cineres, Monachique beati,*
Artificisque loci continet iste lapis (6).»

Té la forma d'un cos humà, de 1'80 metre de llarch y una amplada de 0'60.

En l'encíclica dirigida per l'abat Miró als monastirs de l'ordre, referent a la mort del comte Guifre, s'hi intercalen uns versos que diuen:

«*Huyus sacrati conduntur sepulchro*
Quod pius ipse sibi pulchro construxerat acti.»

(1) *La Arqueología de España,* citada, p. 230.
(2) *Sobre las monedas de Baesippo,* en *El Arte en España,* vol. II, p. 26.
(3) *Estudios monumentales y arqueológicos. Las provincias vascongadas,* art. III, en la *Revista de España,* vol. XXI, ps. 298 y següents.
(4) *Sarcófago cristiano de la catedral de Astorga,* en el *Museo Español de Antigüedades,* vol. VI, ps. 585 y següents.
(5) *Breve reseña de la visita hecha al Monasterio de Ripoll.* Girona, 1875.
(6) PELLICER Y PAGÉS: *Santa María del Monasterio de Ripoll,* citada, p. 103.

Fòra dels murs del citat monastir hi ha en disposició semblant la tomba de la comtesa Elisabet, muller de Guifred, de 1'30 metres de llarch per 0'60.

CLAUSTRES DE MONASTIRS Y LLOCHS FAMOSOS PERA CEMENTIRIS

Era costum cercar, per enterrarse, llochs determinats com a Sant Cugat del Vallès, Sant Pere de Roda, y altres monastirs famosos.

Alguns cementiris són privilegiats ab gracies espirituals pera 'ls que hi envihin a enterrar llur cos, tal com el de Sant Miquel de Fluvià, en qual acta de consagració (1045), se concedeixen nombrosos perdons als que hi destinin la seva sepultura (1).

Fig. 364. — Sarcòfech de Ripoll.

El lloch de sepultura preferit era l'atri y 'ls claustres, les immediacions del portal, l'absis y l'interior de les esglesies.

Cal recordar aquí que en l'acta de consagració de Sant Benet de Bages se parla dels fundadors enterrats en l'atri del temple (2). Nombrosos documents se refereixen al cementiri del claustre de la catedral romànica de Barcelona (3).

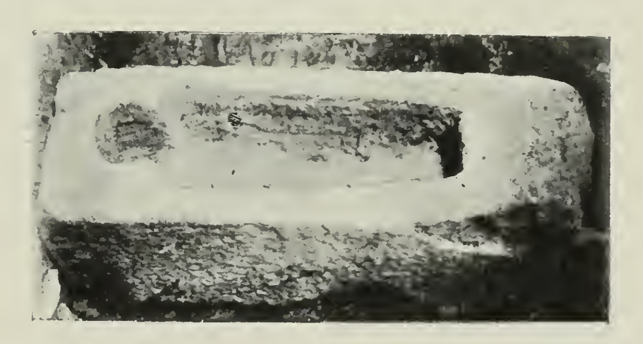

Fig. 365. — Sarcòfech de Ripoll.

Els anònims de Ripoll y Camaldulense, al ressenyar la mort de Orseolo en el monastir de Cuixà, diuen: «*Dux autem Provinciæ honorabiliter sociatus corpus B. Petri juxtaporta introitus ecclesiæ, mirificis hymmis et laudibus colocavit*» (*Anoni. Camald.*).

«*Cum omni honore ad devotionis mentis, sepelierunt eum in claustro juxta ostium ecclesiæ*» (*Anon. Rivipull*) (4).

(1) *Marca Hispanica,* ap. CCXXVIII.

(2) *Acta consecrationis Ecclesiæ monasterii sancti Benedicti de Bagiis An.* 972.... «*Filii quoque ejus et filii planxerunt eum inconfuse cum omni familia; tumulaveruntque corpus ejus cum antistite nepote Visado, qui ibidem confluxeral cum Presbyteris et clericis quos enumerat ipsa beata memoria, in sarcophago lapillo procavaco juxta ædem atrii jam supraxati....*» (*Marca Hispanica,* ap. CXII.)

(3) Mossén Joseph Mas: *Notes històriques del Bisbat de Barcelona,* vol. VIII. *El fossar de la Sèu de Barcelona y ses inscripcions funeraries.* Barcelona, 1911.

(4) H. Tolrá: obra citada, p. 254.

Els murs dels claustres contenien una serie d'arcades en que 'ls més poderosos colocaven llur sarcòfechs. D'aqueixa disposició queden escassos recorts antichs, y hem de referirnos, per donarne una idea, al claustre de Sant Benet de Bages, reconstruit en el segle XII.

El sol de les galeríes claustrals era també lloch de sepultures anàlegament a lo que 's practicà en època posterior.

Hi havia sovint en les esglesies enterrament pels cossos sants.

Un document del arxiu capitular de Vich, transcrit per Salarich (1), diu: «*E una nit, ço es, dimars que era festa de sent dionis en hora que los guals cantaven, era en la sgleya de sent sadorni... E aqui cavan ab dos trobaren un vaxell de pedra marbre escrit en torn de letres, e quant logueren levat de aquell loch, aparegue aqui una cave fort bella, hont era situat un altar fort petit cubert de draps, e avia aqui candeles anceses vers la part de mitjorn, on avia III olles dins fetas aixi com á gerras, qui avien lonch coll, e de part dessus eran ben tencades é sagellades, e estave la una prop de la altre hordonadament, e quescuna avia duas ançes e eran amples al mitj lonch an forma de ampolla.... Los dit dos domaers.... obrirent la caxa hon eran les reliquies dels dits Sants martirs....*»

SARCÒFECHS

Els més antichs són senzills, rectangulars. La coberta es una llosa, a dues o a quatre aigues; uns llisos, altres ab unes acroteres en l'extrem com les formes tan comunes del conegut cementiri Aliscamps d'Arlés, cèlebre en tota l'Europa llatina. A dintre hi ha buydada una forma, com la usual dels cementiris en la roca, com una silueta del cos humà.

Fig. 366. — Sarcòfech de Gualter.

En Pella y Forgas (2) cita, a Sant Clement de Peralta, un gran sepulcre de pedra sorrenca a modo d'ataut, llarch de 1'746 metres y d'ample 0'679 en la testera y 0'485 en els peus; en el plà inclinat dels fons descansa el cadàver lleugerament alçat y ab el cap en el buyt, que s'obra en el grahó o cuixí de pedra de la testera. Són de la forma més senzilla 'ls trobats a

(1) *Vich, su historia, sus monumentos*, etc. Vich, 1854. Ps. 131 y següents.
(2) Obra citada, p. 311

Ripoll (figs. 364 y 365). En alguns d'ells, per tot ornament hi ha una inscripció. Les inscripcions preocupaven als nostres antepassats romànichs.

Per un testament de 1080 se coneix un llegat que 's fa a Berenguer, que ha d'escriurer l'epitafi del sepulcre del testador (1).

Alguns dels sarcòfechs contenien dos cadàvers. Aixís s'en han trobat soterrats en el claustre de Ripoll. Desobre, en el mur hi havia una inscripció que senyalava el lloch del sepulcre.

Fig. 367. — Representació d'un sarcòfech en un capitell de Sant Pere d'Osca.

Algunes vegades els sarcòfechs en el segle XI y XII se decoren.

A Gualter se guarda un sarcòfech ab basta esculptura, més rústega que antiga (fig. 366). Se troba en el claustre de Sant Pere d'Osca representat un sarcòfech decorat de cercles, reproducció esquemàtica de lo que eren aquestes formes decoratives més antigues (fig. 367). Aqueixa forma 's repeteix a Sant Pere de Ponts, a Çes Corts, etc. Es la forma ornamental antiga visigòtica que 's perpetua fins a èpoques relativament modernes.

Algunes vegades se coloquen els sarcòfechs en ninxos en els murs, en forma d'arcosolis.

Citem, finalment, els exemples més senzills de ninxos oberts en el mur, tapats ab làpides commemoratives y les caixes o urnes funeraries destinades a guardar els òssos trasladats dels difunts, que 's sostenien en els murs dels claustres e esglesies, sobre permodos (2). Una làpida de Sant Pau (fig. 363) citada, aludeix a un monument (*tribuna*) sobre 'l lloch del sepulcre (3).

(1) Balari: obra citada, p. 610.
(2) Brutails: obra darrerament citada, ps. 226 y següents.
(3) Vegis p. 140 del present volum.

El comte estava, efectivament, enterrat sota d'un monument prop del monastir. Son sarcòfech o urna era una caixa rectangular de terra cuita vidriada, de color vert, ab varies inscripcions y que tenia demunt d'elles la làpida que havem transcrit, segons compta en Pujades, testimoni presencial del fet.

ENTERRAMENTS JUEUS

A les ciutats d'aqueix període hi havia 'l call jueu; igualment als afores hi havia 'l cementiri judaich. Es això ja antich: als jueus s'atribueixen les inscripcions bilingües o trilingües (grech, llatí y hebraich) de Tortosa y Sagunte del segles VI y VII.

A Barcelona, en l'any 1111, el prat situat darrera Montjuich era vorejat pel camí públich fins al mar, y en la mateixa linia 's trobava immediat al oest, el *poliandro* jueu. Es aqueix cementiri mencionat en un document del any 1090 ab el nom de «*veteres Judeorum sepulturas*», quals vestigis són malhauradament enrunats, del costat oriental de Montjuich, fent cara al mar y al port, a curta distancia de Vistalegre. Fou explorat per el P. Fita el 12 de Novembre de 1871.

El fragment d'epígraf, actualment en el Museu arqueològich, numerat ab 1250, data del any 804 de la era jueva, que correspon entre el 2 de Septembre del 1043 y el 26 de Septembre del 1044 de l'era cristiana.

Tots els demés fragments, així com l'estela e inscripcions de Girona y Castelló d'Ampuries, daten del segles XIII, XIV y XV (1). La forma del sarcòfech judaich no difereix de les descrites; es com la del cristià, senzilla, ab una inscripció ab la tapa en forma de coberta a dues pendents.

(1) M. MOÏSE SCHWAB: *Rapport sur les Inscriptions Hebraïques de l'Espagne. Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires,* vol. XIV, fascícol 3. Paris, MDCCCCVII. Ps. 378 y següents.

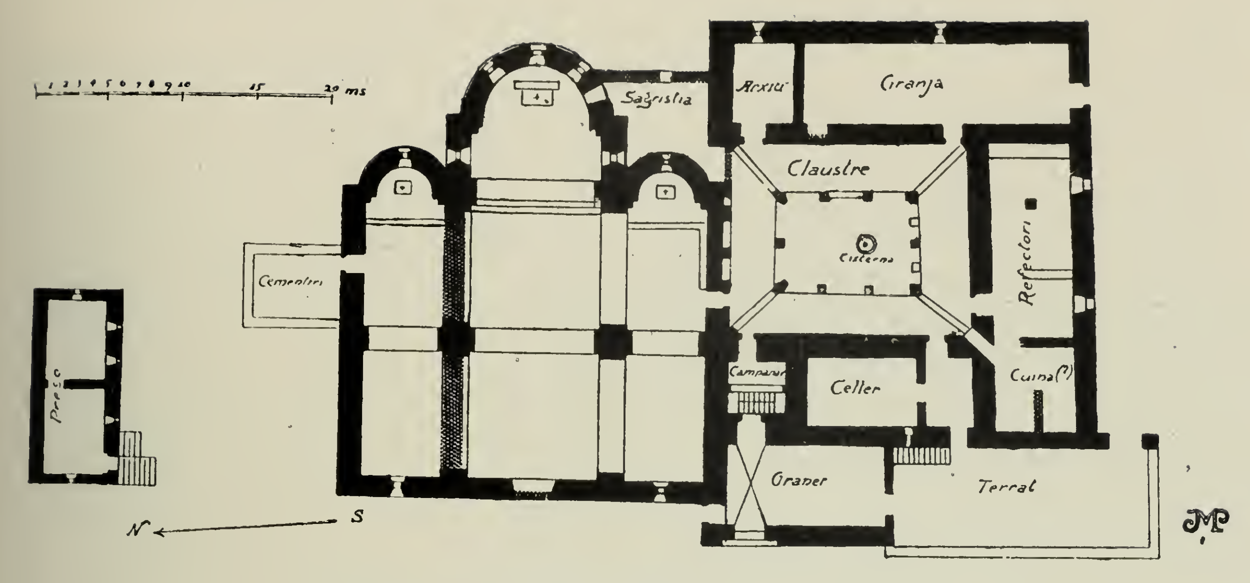

Fig. 368. — Plan de Sant Pere de Casserres. (Pericas.)

VII

MONASTIRS

CÒM eren els monastirs dels segles X y XI? Tots els edificis destinats a serveys d'utilitat material, han cambiat d'un modo extraordinari, y avuy sols en algun monastir antich abandonat, s'hi pot intentar estudiar la disposició de conjunt de la seva planta; mes tenim per l'estudi concret dels monastirs un criteri seguríssim, fundat en l'universalitat de les institucions monàstiques, que permet aplicar al estudi de les plantes dels nostres vells cenobis, els coneixements adquirits per l'examen de les obres anàlegues d'altres paíssos.

Això 'ns dóna un element interessant de referencia: el plan conegudíssim de Sant Gall (1), que sembla un plan teòrich, de regla, dels monastirs benedictins. Per altra part, fins a la fi del segle XI, regeix en els monastirs catalans la regla instituida en la primera meitat del segle VI per Sant Benet, la primera institució monacal d'occident. El plan del monastir oc-

(1) C. ENLART: obra citada, vol. II, ps. 12 y 13.

cidental es el mateix dels orientals, descoberts en la Siria y en l'Egipte, del que es derivació el de Sant Gall a que 'ns hem referit: una villa romana rústega ab son atri, el claustre y al voltant d'ell desenrotllantshi les principals dependencies: l'esglesia, la sala de reunió, els cellers; y agrupantse després pel vol d'aquest nucli principal la diversitat d'edificis necessaris per l'existencia d'una societat complerta que viu del treball agrícola y dedicada a l'obra de colonisació dels pobles.

Era un monastir realment com un poble, o com una conrería ab sa esglesia, ab ses possessions, viles y cases, ab sos esclaus y criats y liberts, ab son hort y ab ses industries; tal com se veu relatat en la butlla de Joan XIII a favor de Santa María d'Arlés, en 968, que enumera, ab la minuciositat habitual dels notaris, tot el conjunt d'un dels nostres monastirs del segle x (1) y sembla relatar, apart de lo que 's refereix al culte cristià, lo que componia una villa romana: les viles y cases, els esclaus y esclaves, els liberts y afranquits: les aigues y 'ls horts y vergers ab sos terrers de conreu de tota mena, ab sos nombrosos remats de bestiar.

Anem penetrant a l'aria d'un monastir antich; creus de pedra o de ferro limiten ses extenses possessions; arribem, per fi, a un gran recinte cercat, en el que s'hi tanquen les hortes y les dependencies totes de la villa rústega; penetrem després les muralles, defensades com les d'una ciutat, y entrem al monastir propiament dit, que ve a ser com la *villa urbana*, en la gran finca que havia estat una antiga propietat romana.

Vegis el fragment següent, del abat Protasi de Cuixà, any 878, el mateix de la destrucció per un allau de la casa mare d'Eixalada, en que ressenya els bens mobles de l'arruinat cenobi: «teniem — diu — cinquanta ovelles y cent altres animals; cinquanta animals de bast (jumenta) quaranta porchs, dos cavalls, cinch ases, y vuit bous y llibres bons trenta, y vestits bons dels eclesiàstichs cinch jochs; y vestimenta per ús dels monjos, prous y suficients; y de blat per menjar, trescents seixanta cinch *modios appiliarios*, y ferramentes o eines de treball cent» (2).

Els plans de Ripoll, tal com van arribar fins a nosaltres, donen idea d'un conjunt complícadissim; l'abat y varis monjos que exerceixen importants

(1) «*Confirmantes illi omnes res quæ jure et rationabaliter sibi a principio pertinent et usque in sinem seculi pertinere debent in cellis. Ecclesiis, ornamentis, sacris vasis, et utensibilibus; in villis, casis, casalibus, servis, ancillis, libertis et affranticiis, aquis, cum ipsis aquarum ex utraque parte riparum, verdigariis et circumjacentis, terris et aquimolis cum suis caputaquis et ipsis aquæ ductibus, ac piscariis, omnibusque locis cultis et incultis, et cum universis usibus, reditibus, seu decimationibus et tributis.*» (FRANCESCH MONSALVATJE: vol. VII, citat, de les *Noticias históricas*, ap. XI.)

(2) *Marca Hispanica*, ap. XXXVIII.

càrrechs, tenen casa y hort apart de l'habitació y horts comuns; mes es impossible avuy determinar quines d'aqueixes dependencies eren antigues (1).

Sant Benet de Bages no tenia, segons sembla, altres dependencies que les que rodejen el claustre (fig. 283) (2). Igual plan presenten Sant Pere de Casserres (fig. 368), Sant Quirse de Culera (figura 289) y, en lo que permet el lloch, Sant Martí del Canigó (fig. 41) (3).

Són les dependencies monacals d'una extremada senzillesa. Quadres llarguerudes, cobertes ab fustería o ab voltes, rodejen el claustre avuy de difícil classificació. A Sant Benet de Bages sembla s'entreveu la sala capitular: un document citat (4) parla del refectó dels canonges de la Sèu de Barcelona.

Fig. 369. — Claustre de Sant Benet de Bages.
(Fot. Francisco d'Abadal.)

CLAUSTRES La principal dependencia es un pati central, el claustre, el atrium de la casa helenística.

Pot afirmarse, diu en Viollet le Duch (5), que 'ls primers claustres no eren més que patis semblants als *impluvium* antichs:

(1) Per l'estat dels monastirs en l'any 1835 pot consultarse l'obra del doctor Barraquer: *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo* XIX. Barcelona, 1906.
(2) Vegis ps. 332 y següents del present volum.
(3) Vegis ps. 338 id. id.
(4) Vegis p. 344 del present volum.
(5) Obra citada, vol. III, p. 413.

una coberta de fusta sobre columnes, descansant sobre 'l sol. Es possible que aquest lloch fos, en els nostres monastirs primitius, tant sols un pati senzill. A un d'aqueixos primitius patis se refereix el diploma pel que Carles el Calvo, en l'any 844, concedí a l'esglesia de Girona la *cellula* o capella de Sant Climent junt ab el pati en que 'ls monjos treballaven y tenien reunides llurs coses, «*cellulam sancti clementis una cum curtili, in quo monachi, ibidem deo famulantes, labores manuum exercere videntur vel in quo res illorum consistunt*» (1).

Fig. 370. — Claustre de la Pobla de Lillet.

A aqueix pati senzill aviat se li anyadeixen portxos feixuchs y baixos ab columnes de capitell trapecial.

En Viollet le Duch (2) fa notar que 'ls constructors romànichs volgueren obtenir ab la composició dels claustres, galeríes amples y baixes a fi de que 'l sol o 'l vent no incomodés als religiosos. Aqueix problema de

(1) Balari: obra citada, p. 586.
(2) Obra citada, vol. III, ps. 416 y següents.

composició s'obtingué de diversos modos: el més senzill es per medi d'arcades, que es la disposició del monastir de Sant Pere de Casserres (fig. 291), quasi destruit, y que té sos derivats posteriors als de La Portella (fig. 371) y Pobla de Lillet (fig. 370). Altres vegades els murs són maciços, foradats per finestres geminades, ab les columnes ab els típichs capitells trapecials, com a Sant Miquel de Cruilles (fig. 287) y Sant Quirse

Fig. 371. — Claustre de la Portella.

de Culera (fig. 288). Després ve la solució per medi de columnes, y en aqueixes la composició es també molt variada; els coberts ab sostre de fusta tenen un sol rengle de columnes com el de Manlleu (fig. 285) y Cervià (figura 292). La volta exigeix elements que contrarresten la seva empenta, y per això 'l mur que dóna al pati del claustre es gruixut y ample que obliga a la doble columna, com en el de la Sèu de Manresa (fig. 284), y encara que 'n son centre 'l sostinguin pilans, com el de Sant Benet de Bages, del que 's guarda un tram perteneixent a la primera construcció (fig. 269).

Són tots aquests claustres, feixuchs, pesats; les columnes tenen l'altura

de la canya extraordinàriament disminuida y produeixen una impresió artística, fondíssima, de cosa aclaparadora, pesanta, que domina l'ànim del que la contempla.

La cronología dels claustres pot establirse ab alguna certitut, admetent l'hipòtesi de que foren construits junt ab el temple devant de que 's troben. Prescindint dels de Sant Miquel de Cruilles y Sant Quirse de Culera, dels que 's coneixen consagracions en el segle x que 's refereixen a temples anteriors als actuals, tenim els claustres de Sant Pere de Casserres y de Sant Martí del Canigó, que es possible siguin coetanis de llurs temples consagrats en 1006 y en 1009. Així, la forma més senzilla del claustre, format d'arcades sobre feixuchs pilans, fóra la més antiga. Seguiria a ella probablement la dels claustres de Cruilles y Culera; vindria després l'obra dels de la Sèu de Manresa, aixecada probablement quan se reedificaren les ruines de la destruida per Almançor, y 'l de Sant Benet de Bages, que 'ls hi semblen coetanis y que són posteriors a la consagració del segle x. Y tindriem finalment, com a tipu més modern, els de Cervià (1053), aixecats al establirhi la Colegiata en que s'empren l'obra d'una esglesia que 's consagrà en 1086.

Capital del Manuscrit n.° 52 de Ripoll.
(Arxiu de la corona d'Aragó, Barcelona.)

Fig. 372. — Masía a Palaudaries (Vallés). (Fot. Falguera.)

VIII

ARQUITECTURA CIVIL

Es sens dubte 'l problema arqueològich més difícil el refer lo que fou l'habitació humana: la casa. Es per una part l'obra menys documentada y de la que resten menys exemplars a estudiar; per altra part es la que retrata mellor la vida real, es l'obra arquitectònica que reflecta més bé el modo de ser del poble y les relacions d'unes races ab les altres y lo que hi ha permanent de les antigues idees. Sovint en l'Historia de l'Arquitectura el temple es fet ab un art aristocràtich, ab un art de pochs; la casa es sempre obra de tothom, art popular, sortit de la mateixa vida; el temple devegades es obra d'art estranger: la casa sempre es art nacional, com sortit de la propia terra. A Catalunya l'arquitectura de la casa es un art permanent; es l'art arquitectònich més nostre. No ho es el temple vingut are

del orient ab formes imposades per artistes d'Italia; are d'occident o de França portat per les ordres religioses que s'afanyen a tenir un mètode universal; l'art de la nostra casa es en cambi nacional, català, potent, de modo que s'exten per tots els dominis de la nostra raça. En ella permaneix sempre, fins ben entrat el període del art gòtich, un fons romànich; millor encara: un fons romà, com son les nostres costums y es la nostra familia.

Cal, abans d'estudiar la casa, conèixer el medi aont se formà y visqué: que l'obra arquitectònica es una part d'un conjunt més gran, y en ella, com en els sers vius, s'hi veu l'acció del medi que la rodeja.

La vida rural romànica, la dependencia de la casa del sirvent y de la del feudal encastellat, la casa del poblador de noves terres ab la torre de defensa, el palau y 'l castell ab sos recintes independents, l'encongida casa ciutadana, són reflexe de velles institucions y porten el segell de son origen històrich.

LES VILES Y LES CIUTATS

Fustel de Coulanges (1) descriu aixís una gran conrería romana: «Apuleyus—diu—ens representa un home que atravessa una rica hisenda; abans d'arribar a la casa del propietari, aqueix home troba un gran nombre de casetes, que l'autor anomena *casules*, y que són verosímilment les cases dels masovers. Tantost aqueixes morades eren aillades les unes de les altres, cada una posada sobre 'l lot de terra que l'home conreuava. Tantost eren agrupades entre sí y formaven un petit veinat que 'l llenguatje anomenava *vicus*. En les finques més grans se podia veure, com ho diu Julius Frontinus, una serie d'aquests *vici*, que feyen com una cintura al voltant de la *villa* del amo.

»Aqueixa *villa* 's dividia sempre en dues parts clarament separades, que 'l llenguatje distingia per las expressions *villa urbana* y *villa rustica*. La *villa urbana*, en una finca rural, era 'l conjunt de construccions que l'amo reservava per sí, per sa familia, per sos amichs, per tots els domèstichs personals. La *villa rustica* era 'l conjunt de les construccions destinades a alberch dels esclaus conradors; en ella hi havia també 'ls animals y 'ls útils del conreu.»

«En la descripció de la *villa octaviana*—diu més avall—hi hem de fer notar una capella. Efectivament, una ley de l'any 398 senyala com un *ús* que 'ls grans propietaris tinguin una esglesia en llur propietat» (2).

(1) *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne.* París. 1889.
(2) *Còdich Theodosià.* XVI, 2, 33. (Fustel de Coulanges: obra citada, p. 92.)

«Un escriptor del temps, Palladius—afegeix després,—recomanava construir l'habitació del amo, la casa senyorial, el *prætorium*, a mitja pujada y sempre més amunt que la *villa rustica*. Aqueixa, ab sa població, ab sa serie d'estables y de graners, ab són molí y sos cups, sos tallers, ab tot son nombrós personal, era més que lo que nosaltres anomenem una masovería: formava com un poblet, propietat del senyor, y que omplian sos servidors.

»La *villa rustica*, a baix d'un turó, y la *villa urbana*, a mitja pujada, eren ja la vileta y 'l castell de les èpoques següents.»

Es ben fàcil veure com es aquesta la disposició dels veinats catalans migevals, encara conservats a montanya: els masos dels pagesos, escampats ací y allà, presidintlos el turó ab el castell defensat per sa posició encinglerada, y dintre 'ls murs del castell l'esglesia, devegades sumptuosa abadía; un aglomerat de cases forma sovint un poblet; a redós del castell, baix, vora 'l riu, la farga y 'l molí senyorials. No es difícil trobar avuy encara la visió d'aqueix espectacle migeval transformat per les costums y lleys modernes, igual que als segles X y XI se veya la *villa romana* cambiada per noves costums y lleys també noves. El feudalisme havia anat establint troços de terra y en cada una d'aqueixes finques hi havia el casal del conreuador quasi propietari del mateix, aont de pares a fills s'hi perpetuava una familia. Cada domini era en l'etat antiga, y es avuy encara, compost de finques més petites dades en enfiteusis, que 's tradueixen en les pagesíes escampades en tots els indrets del país, característiques de Catalunya, y cada una d'aqueixes cases esdevenia com un nou castell, sovint reduits els medis de defensa a una torre enllaçada a la casa.

Fig. 373.—Finestra romànica a Seva (Plana de Vich).

En els llochs perillosos, les cases s'aglomeraven dalt el turó o en lloch a propòsit pera la defensa; les cases escampades són més escasses en els llochs que han estat durant temps fronters, en les grans planes, vora 'l mar, subjecte a les incursions dels pirates normands y moros. Tal esdevé en les planes del baix Empurdà, del Rosselló; les habitacions s'agrupen y 's tanquen ab muralles flanquejades de torres. Els documents dels segles XII y XIII se refereixen sovint a n'aqueixos centres tancats ab murs de pedra.

En algunes viles se fortifica sols l'esglesia y lo que la volta: la sagrera. En el recinte hi ha 'ls cellers; la *cellaría*, les sitjes pel blat y les provisions en el doble amparo del lloch sagrat y de les fortificacions. Es el castell de

la vila, una acròpolis diminuta aont s'aculleixen els habitants en cas de perill abandonant ses cases de fòra muralla (1).

Les ciutats en el segle XI són encara les romanes; Barcelona es probable que conservés les antigues fortificacions més o menys reformades, igual que Girona. Olèrdola, repoblada de poch, es probable no ocupés més que part del grandiós recinte antich. Empuries s'havia concentrat aont arrivaren els primers marxans marsellesos, y la doble ciutat grega y romana de terra ferma era un arrabal despoblat ple de ruines. L'aspecte devia ser tristíssim: la nova esglesia romànica coronant les ciutats ab són quadrat campanar; voltant l'esglesia les ruines d'antichs edificis romans y sostenintse ab ells nous edificis pobres; fòra muralles, els monastirs aixecantse com avençades, murats també pera defensarse de lladres y pirates. L'habitació omplint desordenadament el *forum*, els carrers estrenyentse ab les noves cases pobres. Tal devia ser el conjunt que hem d'entreveure sense poderlo apoyar ni en documents ni en les ruines.

Dintre muralles serpentejaven els carrerons estrets (2), plens de fanch, y devegades de fems; foscos a la nit, ombrívols de dia, ocupats per portxades y arcades, alguns coberts a troços com els carrers orientals, altres quasi closos per els pisos volats de les cases o per les amples barbacanes de les teulades. Les places dels mercats donaven aire y llum de tant en tant y esvaien l'aspecte trist de les pobres viles; mentres els murs dels calls jueus interceptaven el pas o be 'ls carrers de mala fama aont habitaven les dònes de mal viure.

LA CASA

Hi ha una gradació en la casa rural que 'ls documents declaren per els noms diferents.

El *tugurium* era una construcció de fusta pobre. L'acta de consagració de Sant Esteve de Banyoles, pera ponderar la destrucció feta pels pagans, parla de que aquets cremen abans l'esglesia y ho destrueixen tot, «*non dimiserunt in prædictum cœnobium neque tugurium in umbraculo*» (3).

Segueix després, com a més humil, la *cabana*, y encara 'l diminitiu *cabanella* (4), anomenada sovint en els documents dels segles X y XI. Era una rudimentaria habitació com les cabanyes actuals dels pastors de montanya

(1) J. A. BRUTAILS: *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen-âge*, citada, ps. 37 y 38.

(2) BRUTAILS cita un document de 1263 en que 'l rey fixa que 'l carrer de Colliure tindrà al menys una cana de Montpeller (1'99 metre). (Obra darrerament citada, p. 43.)

(3) *Marca Hispanica*, ap. XCIII.

(4) BALARI: obra citada, ps. 245 y 622.

o de les vinyes de la terra baixa, habitació simplicíssima y a la vegada dipòsit d'eynes y de fruits. Una mica més era la borda, casalot secundari dintre un mas (1), habitat per gent dependent del propietari del mas.

Els documents els distingeixen més o menys clarament.

Segueix després el mas, que a la vegada significava l'alberch y la terra (2); el mas era l'habitació rural, la casa de camp; casa aïllada.

«En els documents, diu en Balari (3), més antichs s'anomena *villa*, que se sustituí després per els dos diminutius *villula* y *villaruneulus*, tot lo que 's refereix al edifici, y *mansiones* a sos habitants. El mot *villa* se refereix devegades també a una extensió de terra» (4).

Fig. 374. — Finestra a Vich.

Finalment els documents anomenen la casa.

En sa més antiga acepció, diu en Balari, la paraula *casa* significava habitació rústega, feta d'estaques, canyes y ramatge. Aquesta definició la dóna Du Cange seguint a Papias y a Sant Isidoro en el llibre XIV, cap. XII, dels Origens. Posteriorment en el llatí barbre s'aplicava a qualsevol edifici (5).

Un document del any 1004 cita les principals dependencies de la casa, entre elles la cuyna, el pati y les sitjes, els pisos y les golfes (6).

Altres documents parlen del «*caput foger*» y també del «*lare*», la llar y sos calamàstechs, del forn per coure pa, dels *escons*, banchs y taules. La disposició de la cuyna sembla ser l'actual de nostres cases de pagès ab ses eynes d'aram y ferro, ab la pastera, el moble principal de la cuyna.

(1) Balari: obra citada, p. 622. — J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 28.

(2) Id., íd., ps. 245 y 621. — Id., íd., ps. 28, 52 y següents.

(3) Obra citada, ps. 246 y 55.

(4) El mot *villa*, com extensió territorial, se troba en l'adjunt document:
Seniofret y sa muller Rechille vènen per dotze sous a Ellemar levita y a Witard una «*vila* de terra que *michi auenit de parentorum. Et est ipsa terra in comitatu orgilitense vel in kastro mirane in locum ubi dicitur vila alteta*», en 1014. (*Notes històriques de Pinell y Mirabet*, comunicació de Mossèn Serra y Vilaró.)

(5) Balari: obra citada, p. 245.

(6) «*ipsa sua casa cum curte et quoquina et cegias, solos et super positos, parietes guttas et stillicinios simul cum earum edificia et ipso orto cum arboribus et ficulneis atque vtis et cum ipso puteo, qui est in territorio Barchinonense intus in Villa de Provinciales.*» (Francesch de Bofarull y Sans: *Orígenes del pueblo de San Martín de Provensals. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. V, p. 238.)

L'esposa de Guillem, la vescomtesa Sancia, otorga testament en idus d'Abril del XXI de Robert (1008): llega a Vivas la «*caldera maiore cum ipsos cremascles et uelata unà espanescha cum feltre*», y a Arnau «*la caldera minore et sartagine et bouc uno*» (1). En Balari cità un testament de 1080, que fa la deixa de una *callaria .i. cum paracingles*, y un altre de 1070, que llega una *padela cum cramasclos*. Els calamàstechs, les olles, les paelles, el morter, els neulers, formen la decoració, com avuy, de la cuyna negra dels pagesos. Entre aqueixes eynes de ferro hi apareix la vaixella, reduida quasi a l'*escudella*, y 'ls gresols y les culleres poques de metall, en llur *cullerer*, ab les copes, sciphos y anaphos per beure. En Balari ha fet un estudi detingut d'aquesta dependencia de la casa romànica (2), y en ell s'hi veu comprobat el modo de ser que acabem d'indicar. En un document de 1043 se cita la cadira (3). Se parla com a cosa a part del menjador ab sa taula formada de posts y capitells, «*tabulam unam de fusta qum suis pedis*», com un moble provisional que ha de taparse, rodejada de sos banchs, «*tabula cum ipsos banchos*», ab estovalles. Els canalobres, «*candelabros, luminario .i. ferreo*», serveixen pera l'iluminació, y estores de palma, «*ostoram palmarum*», cubreixen la terra, senyal d'un confort rudimentari.

Els dormitoris eren d'anàlega senzillesa. En Brutails, parlant del Rosselló, descriu el quadro de miseria d'aquella gent, vestida pobríssimament, en que trajos y calçat duran anys y passen de generació en generació, en que les peces més humils del mobiliari y vestuari són llegats dels uns als altres, fins entre la gent acomodada (4).

Els documents del segle XI citen el llit, moble de fusta, distingintlo del «*lecto de trapos*», el llit de posts, cobert de robes; alguns eren alts, ab escales (*lito scandale*). Sovintejen les deixes de roba de llit, usada. El testament de *Seniofret levita* fa diverses deixes a son antich amo de draps de llit vells (5). Algun document anomena els draps de peu o alfombres, almuzalia o almatrazt (6).

Completaven el mobiliari les arques tancades ab llur pany, els atauts

(1) J. Miret y Sans: *Investigaciones históricas sobre el vizcondado de Castellbó*, citada, p. 44.
(2) Obra citada, ps. 586 y següents.
(3) Id., íd., p. 590.
(4) J. A. Brutails: obra darrerament citada, ps. 33 y 34.
(5) 25 d'Agost 967. «*Et ipso choto vermilio que est in ville Vicho Elnæ et alium banchale vetulus donare jaciatis ad manumissore meo Franchone presbytero.*» (*Cartulaire roussillonnais*, p. 25, nota de Brutails, obra citada, p. 33.)
(6) Balari: obra citada, p. 601.

italians, *lombardescos*, els *morescos* o d'Espanya, y 'ls *scrinios* o rudimentaris escriptoris (1).

La major part d'aquestes cases estaven rodejades d'horts ab sos femers y les precedia un pati ab son pou (2) y l'era ab son colomar (3). Al voltant dels patis hi havia *buades* y *graners*, que 'ls documents anomenen també *foveas y buadelas* y *chigias*, això es, sitjes que servien de dipòsit de grans (4). Un document del any 1017 parla de *casa una pedania cum suas Foveas*. En un altre del 1076: *Buada et casal cooperto*, y en un del 1019: *cases, curtes et Chigias*. Es comú en les escriptures de donació, descrivint les cases de pagès, citar lo que les rodeja: «*casas et curtes, terras et vineas, viridariis vel hortis, molendina, silvis et garricis, olivarias, arboribus fructiferis vel infructiferis, pratis, et pascuis*».

Una donació de 1027 feta per Guillem el Gras, comte de Besalú, y la comtesa Adalais, a Sant Genís, Sant Miquel y Sant Esteve Papa y a Santa Creu, en l'any 1027, descriu un alou en la següent forma, que es la comú dels formularis notarials: «*casas, casalibus, curtis, curtalibus, hortis, hortalibus, terris et vineis, arboribus fructuosis vel infructuosis, olivariis et oleastris, aquis aquarum, molendinariis et molinis, cum caput aquis et cum illorum cursu et decursu, et cum ipsas trillas quæ Miro Altemir edificabit*» (5).

La síntesi més clara que 's pot fer de tots aqueixos documents es dir que la casa romànica era com les cases rústiques o pageses actuals de Catalunya.

En Brutails diu: «que devien ser de la mena d'aqueixos masos miserables que 's troben perduts en els recons de les montanyes del Vallespir o de l'alt Conflent. Als baixos l'estable; la familia del pagès habita a sobre, en una gran peça enllosada de pedres oscilantes, negra, fumada, mal illuminada per estretes obertures, que 's tapen, quan el fret es intens o 'l vent massa fort, ab feixos d'herba; un cau de feres, més que l'habitació d'un home civilisat» (6).

(1) Balari: obra citada, p. 606.

(2) «*Quantum infra istas quatuor afrontationes includunt vindo vobis ipsum Kasale cum solo et parietes cum curte et orto, cum pomiferis ficulneis, et puteo, totum ab integrum, in pretium solidos VIII.*» (Francesch de Bofarull y Sans, vol. V, citat de les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, p. 230.)

(3) «*Escriptura vindicionis nostre vindimus tibi Curte cum Columbarius duos et Puteo et trilea nostrum propium quod habemus in territorio Barchinonense in terminio de Provinciales*» (Any 1004). (Francesch de Bofarull y Sans, lloch darrerament citat, p. 239.)

(4) Balari: obra citada, ps. 105 y 110.— J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 33.

(5) *Marca Hispanica*, ap. CC.

(6) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 32.

Mes cap al pla la casa era quelcom millor. Cal pensar en la pagesía del segle XIV: formada en son plan de tres cossos d'uns 5 m. cada un, tal com permet la llargada tradicional de les vigues; a la planta baixa, l'entrada, al mig, ab l'escala, la cuyna a un costat, els cellers o la quadra al altre; al pis primer, al mig, la peça principal, la sala dels grans aconteixements, de les festes de familia, y 'ls costats, les sales de dormir; a dalt, les golfes, graner y dipòsits de fruit.

Aquest conjunt es abrigat per la teulada a dues aigues, ab ample frontis. Un portal al mig; a dalt, tres finestres ab simetría clàssica; a baix, finestres estretes de fàcil defensa.

Tal disposició continua en ple segle XIV fins al començament del XV, en que la casa es encara romànica en els detalls de les obertures y romana en la forma del conjunt.

Igual que la composició de la *villa* romana imprimeix caràcter a la aglomeració humana migeval, la casa aillada que 's troba reproduida en els mosaichs romans donà la forma a la pagesía catalana. Són escassíssims els exemples de casa rural romànica; mes la tradició, que ha conservat la pagesía romana fins al segle XIV, donà dos termes de la serie, que fan entreveure els termes d'entremig que 's pot deduir per medi d'una interpolació quasi matemàtica. Es ben senzilla la demostració d'aqueix cas extraordinari de permanencia de formes.

Prop de Tarragona hi ha 'l lloch de Centcelles, nom que recorda 'l *Centumcellæ* dels voltants d'Ostia y sugereix l'aglomeració de *cellæ*, habitacions d'esclaus al voltant d'una sumptuosa construcció encara conservada, restes d'una *villa* antiga. En el centre de les ruines s'hi conserva una cúpula recoberta de mosaichs de vidre, *l'opus musivum* clàssich, representant una cacera com les de que Marcial parla al cònsul Sura, celebèrrim en el país, que feu aixecarse per testament un arch triomfal prop la vehina Tarraco. Els cavallers y esclaus, carregats de xarxes, surten dirigintse al bosch de la *villa*, que 's representada en un dels fragments conservats ab tots els caràcters de la casa catalana rural: la coberta a dues aigues aixoplugant tota l'obra; el frontis triangular, les finestres colocades simètricament, dividides en quadros seguint la tradició mediterrania. Se creuria contemplar l'esbóç d'una pagesía, actualment existent. No es aquesta una representació casual: igual analogía 's troba en les representacions de cases dels mosaichs de Tabarca; les golfes, les galeríes y portxades, els cossos simètricament coberts semblen arrencats per fotografía de les cases pageses actuals de Catalunya.

D'elles a les típiques cases catalanes, d'aqueix istil indígena a que 's

refereixen Viollet-le-Duc (1), Street (2) y Enlart (3), no hi cab diferencia en el conjunt. Sols han mudat uns elements, accidentals a la fi: les portes y les finestres, que en les nostres cases del segle XIV són romàniques, tal com en els segles XIII, XII y XI; salvades les proporcions, y 'ls elements ornamentals del capitell, l'únich que muda ab el temps, l'únich que evoluciona en aqueix llarch període en la casa catalana, tan permanent com la familia que alberga.

Fig. 375. — Finestra. (Geltrú.)

Se pot ben dir, resumint, que l'estudi de les finestres 'ns basta per trobar les diverses formes que van de la nostra casa del període ogival a la casa romana, y aquest estudi no es difícil. Restes de finestres es justament lo que 's conserva de les antigues cases.

Les més antigues són estretes y petites com les que 's conserven a Seva (fig. 373), al castell de Sant Martí Sarroca, com les trobades a Vich (fig. 374 y p. 440). Se passà després a una forma més esbelta com la de Geltrú (fig. 375), la de Sampedor, Setmenat, la de ca'n Nadal (segle XIII) de Mataró (Museu Municipal de Mataró), la del carrer de Basea (Barcelona), fins als finestrals del segle XIII de canyes aprimades fetes de calices dures, com les que caracterisen els finestrals catalans y italians de l'època gòtica, conservant els seus capitells tota l'ornamentació característica romànica. Són exemple d'això les d'un casal que 's conserva a Tàrrega, la Casa Consistorial actual de Lleyda y una de Girona, y després d'elles vénen ja les finestres usuals gòtiques catalanes que 's perpetuen durant els segles XIV y XV per tots els dominis catalans.

(1) *Dictionnaire d'Architecture*, vol. VI, p. 261.
(2) *Some account of gothic Architecture in Spain*. Londres, 1869. P. 291.
(3) Obra citada, vol. II, p. 185.

La casa ciutadana del segle XI es més desconeguda encara que la casa rural. Cal suposarla senzilla, reduida, seguint la tradició romana, estrenyentse en el cèrcol de les muralles.

L'amplada de cases es fixada ja per la concessió feudal, ja per la llargada tradicional de les vigues. El frontispici pot totjust entreveures en les cases de data posterior de que parlarem en el següent volum.

LA SALA

En ordre d'importancia a les cases rurals segueix l'edifici que 'ls nostres documents anomenen *Sala*. Un document del segle XII el defineix com un edifici ab pati central porticat.

«Aqueix nom, d'origen germànich, diu en Balari (1), procedeix del antich mot alemany *sal*, que significa, segons Oskar Schade en son *Altdeutsches Wörterbuch*, la casa, l'habitació, edifici gran que tenia solament una sala. Frederich Mistral, en *Lou tresor dòu felibrige*, diu que *salo* significa casa important *manoir* en el Briansonnais.»

Un document del any 1011 estableix la següent gradació en els edificis: *masos*, *salas* y *castella* (2), de lo que s'en despren que les sales no eren masos habitats per el manent o pagès, ni tampoch fortaleses o castells, sinó simplement estades senyorials. Corrobora aquest concepte 'l passatge d'una escriptura del any 1009 que diu que 'l comte se retingué per ell la seva *sala* que estava a la porta del castell, «*et retiniut comes sua sala qui est ad porta de castellum*» (3). El nom *Sala* es comú a Catalunya, designant certes mansions senyorials.

Un altre text que cita el propi Balari parla de la sala senyorial: en el poble de Tordera una escriptura de 1045 parla d'ella en els termes següents: «*in villa vidamenia, que vocant palacio, videlicet ante ipsam salam domenicam*». Un altre document de l'any 997 parla del *palau salatà* o *palau-sala* (4).

EL PALAU

Segueix en ordre d'importancia, després de la Sala, el Palau, y cal també recórrer als documents pera son estudi, ja que no coneixem restes que puguin atribuirse a l'època que 'ns ocupa.

El nom *Palau* indica la casa senyorial del feudal, del bisbe, del poderós. Com a diminutiu de *palatium* s'usa la paraula *palatiolum*, que dóna lloch a altres dos en català: *palou* y *palol* (5).

(1) Obra citada, p. 248.
(2) Balari: obra citada, p. 249. — *Marca Hispanica*, ap. CXLIX.
(3) Id., íd., p. 249.
(4) Id., íd., p. 250.
(5) Id., íd., p. 252.

Una escriptura del any 909 determina son caràcter d'habitació; Palau es una *villa* que així s'anomena «*valle que vocant tordaria villabitaminaque vocant palacio*» (1). Aqueixa explicació del mot Palau se repeteix en anys posteriors. La denominació Palau es antiquíssima y comuna com a nom geogràfich; mes alguns indiquen quelcom que interessa desde 'l nostre punt de vista.

En l'any 1066 se reuní 'l tribunal de justicia, baix la presidencia de Ramon Berenguer I y Almodis, en el Palau episcopal de Vich, «*in villa vici in palacio episcopali*» (2).

L'antich palau del bisbe de Barcelona ocupava part del terrer aont avuy s'alça l'absis de la catedral, y la traslació del palau antich al actual se verificà del 1270 al 1271. Així ho confirma aquest document de l'any 1271: «*In Capella nostra quam prope Ecclesiam majorem ante Palatium nostrum edificavibus*» (3).

D'aqueixos palaus no 'n queda res. Els més antichs restes són, sens dubte, les arcades que 's veuhen encare en el pati del palau episcopal barcelonès, que data del segle XIII.

El plan consistia en una disposició de còssos al voltant d'un pati.

En una donació de Guitart, arxilevita, a la Sèu de Girona (any 995), cita 'l menjador, el celler, el pati, la cuyna y la solana del palau del bisbe en ple segle X (4), «*Dono namque tibi per huius donationis indaginem ipsas meas domos noviter constructos quæ ego habeo infra muros de Gerunda civitate justa cellarium atque cenaculum episcopale..... Quæ affrontat de circi in coquina et curte et solario episcopale..... exceptus ipsa xenodochia quæ ad pauperum ac peregrinorum hospitia supralibato avunculo meo Lobatom jussit construere*».

Un document citat parla del palau episcopal de Barcelona, proper al claustre de la Catedral. El mobiliari era devegades sumptuós. En els documents se citen sovint la vaixella d'or y plata en ple segle XI (5).

HOSPICIS, PARADES

Són poquíssims els edificis civils no destinats a l'habitació a que fan referencia 'ls documents del segle XI; citen entre ells els hospicis, «*ospicium*», de pobres y pelegrins o alberchs dels caminants, «*albergaria*», propers als monastirs (6).

(1) BALARI: obra citada, p. 250.
(2) Id., íd., p. 366.
(3) NORBERT FONT Y SAGUÉ: *Lo Palau Episcopal de Barcelona*. Memoria premiada en els Jochs florals de Barcelona, any 1895, p. 123.
(4) VILLANUEVA: obra citada, vol. XIII, ap. XXI.
(5) BALARI: obra citada, p. 589.
(6) Id., íd., p. 685.

A Barcelona existia ja, a la primería del segle XI, l'*hospital d'en Guitart*, fundació d'un particular, per recollir als pobres y pelegrins, restaurat y millorat en 1045, pel comte Ramon Berenguer I. Diu Villanueva (1), que junt a l'esglesia de Sant Nicolau del Aspre, prop d'Ager, hi havia un hospital per pobres malalts, en l'any 1101, quan consagrà dita esglesia 'l bisbe de Barcelona. En l'escriptura s'indica: «*in loco, quem vocant ad Asperum, ubi est xenodochium ad pauperes recreandos constructum*» (2). Els camins estaven provehits d'hostals, pauses o parades. Era, el construirles, devegades privilegi imperial dels monastirs.

Desde 'ls segles IX y X els monjos benedictins construiren en les altures pirinenques petits establiments destinats a l'hospitalitat.

En els passos que comunicaren el Rosselló ab Catalunya, hi havia tres *cel-les*: una, del monastir de Sant Hilari del Rasez; altra, del monastir d'Arles, y altra del de Soreda.

Altre establiment existia en el Coll de la Perxa, en el punt de comunicació de la Cerdanya ab el Conflent y 'l Capcir. Allí, segons explica Alart, ja havia procurat el comte de Cerdanya, en l'any 965, establir una casa refugi per els viatgers. Consistia en una esglesia y un hospici.

Existien també hospicis per pelegrins y transitants establerts en el Coll de Puymorens, en el punt de comunicació de les dues vessants pirinenques, entre la Cèrdanya y la conca del Ariège o Sabartés, y anomenat *hospital de Santa Susana de Ramer;* en el Coll d'Arés, en el camí de Camprodon al Vallespir; en Lentillà, en la comunicació del Rosselló ab el Conflent, y en Santa Cecilia de Rella, entre Thuir y Corbera del Rosselló (3).

(1) Obra citada, vol. IX, ap. XVIII.
(2) J. Miret y Sans: *Les Cases de Templers y Hospitalers a Catalunya.* Barcelona, 1910. Ps. 54 y 55.
(3) J. Miret y Sans: obra darrerament citada, ps. 55 y 56.

Finestra. (Vich.)

Fig. 376. — Castell Llordà. (Fot. Marian Vidal.)

IX

ARQUITECTURA MILITAR

Cal completar l'estudi que acabem de fer de l'habitació romànica, ab algunes indicacions de les defenses tan necessaries en aquell període de guerres. La defensa més elemental era la torra. Era això una tradició de les antigues civilisacions continuada durant el període visigot y l'època romànica (1).

La torra aillada era per sí sola una fortificació; la torra acompanyava la casa pera defensarla de lladres y pirates; presidia 'l castell romànich, com la del Pretor havia presidit el castell romà, y les fronteres, les carenes y turons se guarnien d'aqueixes defenses elementals.

(1) Vegis vol. I, p. 148.

LA TORRA

La torra era un element de la defensa en el país ja per tradició ibèrica, y devegades ella sola era l'habitació. «..... Donada la freqüencia de les guerres—diu En Joaquim Costa (1)—entre tribus y de les entrades y assalts pel robo de bestiar, era precís: 1.er Que 'ls pobles estiguessin fortificats o protegits per fortaleses o torres; 2.on Que ab el fi d'evitar sorpreses, a que convidava l'accidentació del país, se completés el sistema defensiu de les torres per medi de guaytes y senyals visibles a distancia. Les dugues coses constituien una particularitat del nostre país y d'Àfrica, segons fan constar a cada pas els historiadors grechs y romans; per això denominen als pobles indistintament *vici* o *castella*, o usen pleonàsticament un y altre mot, per expressar els llochs habitats pels indígenes: *in vicos castellaque sua dilapsi*, diu Livi dels celtíbers, a propòsit del siti de Contrebia; els indígenes habiten quasi únicament en castells, *castella ferme inhabitant*, diu Plini dels libis *(Nat. Hist.*, llib. V, cap. I, paragraf I).» Costa, després d'explicar com la defensa del país per medi de torres aillades es de tradició prerromana, prova com se perpetua 'l sistema fins a l'Etat mitja; «refereix Idaci—diu—com se repartiren els barbres nostra península, y afegeix: *hispani per civitates et castella residui a plagis, barbarorum per provincias dominantium se subjiciunt servituti.* Aquest mateix concepte subsistí en l'època gòtica y trobo expressions en les cròniques del temps, per exemple, en la relació de Joan de Viclara sobre la campanya de Leovigild.....»

La torra era, per tant, l'element primer de tota habitació en aqueixos temps insegurs d'indisciplina social.

Aqueixes torres servien pera comunicarse les unes ab les altres com un primitiu telegraf òptich, tal com encara es pràctica corrent en el Nort d'Àfrica. Els documents antichs trobats en els arxius catalans les anomenen: *espills* y *espiells*, *miralles*, *guardies* y *guardioles*. Es això també tradició antiga y han servit pera tals durant totes les guerres de l'Etat mitja (2). Podem formarnos una idea d'aqueix sistema recordant la xarxa de torres telegràfiques, que encara subsisteixen per Catalunya, y les que Cénac de Moncaut ha descrit del Pirineu (3). També 'n queden — diu — a Bigorra: «aquest sistema notable, que desempenyarà un paper important durant les guerres dels moros y del Rosselló del segle XVI al XVII, nos ha trasmés aquestes nombroses torres que poblen les crestes de les montanyes de segon ordre. El coll de la Masana (Rosselló) les tingué desde la més remota antiguitat:

(1) *Antigüedades ibéricas. El Archivo.* Vol. VI, ps. 144 y 145.
(2) BALARI: obra citada, ps. 285 a 290.
(3) *Histoire des Pyrénées.* París, 1853. Vol. V, ps. 411 y següents.

l'extrém dels Pirineus cap al cap de Creus y Colliure està encara poblat d'elles y podrien comunicarse sens interrupció ab la de Biarritz, que porta 'l nom característich d'*Atalaya* (1).

En la confluencia dels rius pirinenchs Esera y Isabena, diu En Costa, en queda encara una y a dues lleugues de distancia, per terme mig; però en vista d'ella, en direcció a la cresta de la cordillera d'aont acaba la Ribagorça s'alcen tres atalayes més: a Sant Climent de Perarrua, castell de Fantoba y castell de Laguarres, les quals a la vegada comuniquen ab altres. Y en general, el sistema de poblets fortificats, característich de nostra raça, poden comtemplarse avuy en les montanyes del Marroch (2).

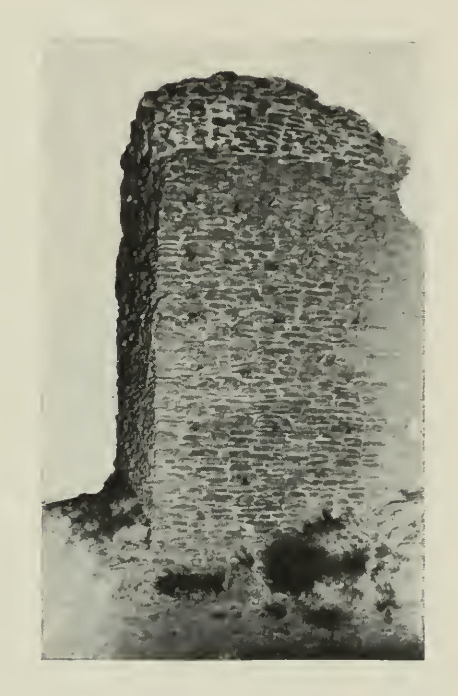

Fig. 377.—Torra de defensa a Tona.

Anàlega disposició arribà en els Pirineus, fins a l'etat moderna, no sols en la regió vasconga-da, sinó encara a Catalunya aont fins les masíes estan fortificades (3). De sa utilitat com a lloch de defensa 'n dóna idea un document que fa referencia a la destrucció de la torra Granada (la Granada en el Panadés), en l'invasió d'Abdelmelik en 1002. Aecius, bisbe de Barcelona, y 'ls canonges de la Sèu, consignen en un document com el poder de Còrdoba, ab gran y innombrable exèrcit, assolà les marques pròximes y llunyanes y destruí, fins als fonaments, la torra Granada en un alou propi de l'esglesia de Barcelona, construida pera la salvació dels homes que plantaven y conreaven aquelles terres (4).

LA CASA FORTIFICADA

La casa aillada, apartada, independent del castell, se defensava per medi d'una torra, reducte derrer aont s'acullia la familia ab les coses que 's desitjava salvar, un cop perduda l'esperança de retenir la casa. Llavors el pas dèbil que les unia era trencat, y la familia desde la torra contemplava la crema y 'l saqueig de la seva habitació, tot procurant sa defensa, tirant desde 'ls marlets contra 'ls enemichs.

(1) ENRY: *Histoire du Rousillon,* vol. I, ps. 401 y següents. Nota de CÉNAC DE MONCAUT, obra citada, vol. I, ps. 60 y 61.
(2) JOAQUIM COSTA: lloch citat, p. 148.
(3) Id., íd., íd.
(4) BALARI: obra citada, p. 277.

En la nostra costa, pera defensa dels pirates, es abundant el tipu de casa a la que acompanya una torra aillada, enllaçada ab ella per un pas de fàcil destrucció; altres vegades els medis de defensa se redueixen a guaytes angulars o matacans colocats sobre 'l portal de la casa.

Aqueixa disposició de la casa, tan comú en els segles XIV y XV (fig. 377) es una derivació d'una construcció romànica que 'ns han revelat els documents. Una casa ab una torra està representada en el portal de Ripoll (1). En Balari cita l'exemple antich de Torra de la Dela, *turre de delanne*, que consta en documents del any 1034 (2).

Fig. 378. — La Torre de can Vilà. (Vallgorguina.)

Una dòna, anomenada Bona, hipoteca una casa ab una torra y mur, ab data del any 1038 (3).

Berenguer, bisbe de Barcelona, y l'Abat de Sant Cugat del Vallès y sos monjos, estableixen, en 1063, a Bonfill y a sa muller Adalendis, el mas Sala y ses dependencies, situat a Magrinyà, terme d'Olèrdola, pera edificarlo ab la condició de ferhi una torra (4).

Devegades eren varies les cases que s'aplegaven al voltant d'una torra, un poblet, quasi una vila, no concebintse l'autorisació pera edificar sense l'obligació d'una torra de defensa. Així, en l'any 1017 els monjos de Sant Cugat del Vallès donaren a Bonet una porció de terra erma pera edificar en ella una torra y cases, en el terme de Calders (5).

Una d'aqueixes torres de defensa colectiva queda en el poble de Tona

(1) JOSEPH GUDIOL: *Iconografía de la Portalada de Ripoll.* Barcelona, 1909. P. 35.
(2) BALARI: obra citada, p. 490.
(3) Id., íd., íd., p. 586.
(4) JOSEPH MAS: *Taula del cartulari de Sant Cugat del Vallès.* N.º 437. *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa,* vol. III. Barcelona, 1902. P. 599.
(5) BALARI: obra citada, p. 310.

(fig. 376) y en el de Coaner (fig. 100). Aqueixes pràctiques són antiquíssimes, y com nota En Joaquim Costa, no es maravella que s'hagin perpetuat en algunes regions, fins en nostre temps, per exemple a Çaragoça y Barcelona, aont les cases del camp s'en diuen *torres* y a Osca *castells;* igual fenòmen s'observa al N. d'África, en que 'l mot *Burg* s'usa 'n sentit de lloch fortificat.

Els documents cuiden de prescriure que han de ser aqueixes torres de pedra y calç, donàntleshi un caràcter de permanencia y solidesa distingint entre elles y les provisionals de fusta y terra, y fixen devegades l'alçada de 100 pams y 'l perímetre de sa base igual a l'alçada.

En la fundació de la quadra o localitat de Clarà, en 1056, dat el territori pel comte de Barcelona Ramon Berenguer I y sa muller Almodis, s'estableix: «..... *Ita tamen ut bene laboretis et excolatis et edificatis turrem de petra et calce et fortitudinem.....*»

En les nones d'Agost del any 1067, Ramon Berenguer y Almodis, donen a Mir Isarn y a sa esposa Girberga, una quadra o territori a la ribera del Noguera Ribagorçana, dintre del terme de Estopinyau, anomenat la *roca de Miravet,* obligant a Mir Isarn, a construir una torra en la roca, «*turrem hedificetis aut de petra et calce aut de petra et gipseo*» (1).

EL CASTELL

Era 'l castell un entremig entre la ciutat y la casa aillada defensada per la torra; tenia sempre quelcom de cosa colectiva y responia també a una antiquíssima tradició ibèrica.

Un lloch alt habitat y fortificat permanentment era 'l *castrum,* el *castellum* o castell.

D'antich aqueixes obres s'apareixien als ulls dels habitants com cosa fantàstica, exòtica, dels moros. En Carreras y Candi ha citat un interessant document del segle x en que s'anomenava ja 'l castell de la Roca del Vallès, castell mori o dels moros (2).

El nostre antich còdich feudal defineix lo que es aqueix lloch de defensa:

«Castell, digueren els antichs *oppido,* situat en lloch molt alt que es com qui vulgui dir casa alta, la que defensada per molts murs es tinguda per castell.»

Els llochs elevats aont se situaven eren en principi cosa pública, cosa del Príncep: «Les potestats, diuen els usatges, tenen les roques ab tal senyorío, que aquell que les tingui en fèu o en alou séu, no pugui edificar

(1) Balari: obra citada, p. 310.

(2) Carreras y Candi: *El castell de la Roca del Vallès, estudi històrich documental.* Barcelona, 1895. P. 13.

sobre d'elles ni a son vol fortalesa alguna, ni castell, ni esglesia, ni monastir, sens llicencia y concell del Príncep, y si ho fes algun d'aquells que han jurat son honor al Príncep, sia tingut en ella per perjur sens intermisió alguna fins que hagi abandonat la construcció» (1).

Els poders públichs cuidaven de que s'edifiquessin els llochs alts sobre tot els fronteriços.

Els castells, ademés de son caràcter de defensa passiva del territori y de sos habitants, eren llochs estratègichs ofensius desde aont se dirigien les operacions militars. Així ho expressa la concessió del Puig de Forés, feta en 1038 per Ramon Berenguer I y Almodis a favor de Miró Foguet y Bernat Llop, imposant l'obligació de construir un castell, cases y fortificacions contra 'ls pobles ismaelites y contra tots, «*ibi castrum fabricetis ita et domos, et ibi fortitudines faciatis contra gentes hismælitarum uel contra cunctis*» (2). El mateix comte dóna per igual objecte, en l'any 1073, a Bremon Sinofre y a sa muller Amaltrut, les terres ermes de Conesa del comtat de Barcelona y Ausona, «*ut facerent ibi fortedam contra paganos vel alios homines*» (3). Ramon Berenguer, comte de Barcelona y marquès, empenya a Deu, a Sant Cugat, màrtir, del cenobi d'Octavia, al abat Berenguer y als monjos, quatre molins dels que té a Barcelona, dos del Solar (*Solario*) y dos del *Clot de Mel* per 40 lliures de plata menys 10 sous, del tresor de Sant Cugat per necessitat dels sarrahins y defensa dels cristians, y pera reparar el castell sobre Tortosa, al lloch anomenat Amposta, «*propter thesaurum Sancti Cucufatis libras videlicet de plata XLta minus solidos X quas ego sublevo propter necessitatem sarracenorum et defensionem xpianorum, ad condirigendum castrum super tortuosam in loco qui vocetur amposta*» (4).

Era 'l castell romànich una obra de fortificació rústega. Tots els enginys complicadíssims de l'arquitectura militar gòtica tardaren a arribarnos, y l'aspecte extern dels nostres castells per res s'assemblava a n'aquest aire pintoresch que agafen les fortificacions franceses del segle XIII. Uns murs llisos ab marlets, ab portals semicirculars, ab torres o sense, rodejant una torra o casa forta: tal es el nostre castell y tal la ciutat romànica.

Aquest era 'l mètode general de fortificació inspirada en l'*Odel* germànich, anàlega als camps romans ab llur torra pretoriana y als castells dels

(1) VIVES CEBRIÁ: *Usajes y demás derechos de Catalunya*. Madrid-Barcelona, 1861. Vol. III, p. 140.
(2) BALARI: obra citada, p. 311.
(3) Id., íd., íd.
(4) M. MAS: *Notes Històriques del Bisbat de Barcelona,* vol. V, p. 111.

normands. Tals eren, per altra part, els models que podien venir del Orient (1). Els documents catalans donen l'idea d'una fortificació d'aqueixa mena.

L'escriptura de venda dels castells de Montagut a Huch, otorgada per Sendred, així com els de Querol y Punjana, l'any 996, menciona aqueixes dependencies d'un castell: «*vendimus tibi ipsos nostros castros, id est, Monteacuto, cum suis turribus et cum ipsis muris, et cum omni edificio quod est ibi*» (2).

El castell de Calders fou cedit, l'any 1037, a Bernat Gelmir per l'abat y els monjos de Sant Cugat del Vallès, ab l'obligació d'aumentar, segons pogués, les fortificacions, y de tenir construida, abans de deu anys, en dit castell, ab tota solidesa, una torra més alta y més ampla que la que allavors tenia: «*usque ad diem decem annorum completum habeas in predicto kastro, bene et firmiter, unam turrem constructam alciorem et grossiorem eiusque modo ibi est, et secundum posse hedifices atque mumas predictum kastrum*» (3).

Així en la carta de donació en propi y lliure alou a Guillem, fill d'Isarn, del lloch de Foliola fet per Ermengol, comte d'Urgell en 1080, s'estableix l'obligació de fortificarse ab torres y murs (4), obligació que per propia seguretat era cumplerta al cap de set anys, ja que en la donació que fa Guillem a sa muller Sicards, de les terres donades per Ermengol y de les adquirides per *aprisió*, la torra era ja feta (5).

La majoría dels castells són al voltant d'una torra de major antiguitat: tal se verifica al castell de Vilassar de Dalt, en que tota l'obra destinada a habitació es feta al voltant d'una gran torra circular, que 's el lloch de la darrera defensa.

ELS CASTELLS DE TAPIA Y ELS DE PEDRA

Al Nord d'Europa els castells eren de fusta: fortes empaliçades, murs fets de soques d'arbre, barques de pirates normands lligades entre sí, y al castell de fusta com a l'esglesia de fusta els substituiren l'obra de pedra. A Catalunya, el castell antich era en gran part de terra.

(1) Enlart: obra citada, p. 494.
(2) Emili Morera y Llauradó: *Tarragona Cristiana*. Tarragona, 1897. Vol. I, ap. n.º IV.
(3) Balari: obra citada, p. 309.
(4) «*Qualinus ibi hedifices turres ac muros qui sunt in munitionem ac defensionem xpanorum contra perfidiam agarenorum in loco ubi actenus erat utilima pascua ferarum.*» (Comunicació de Mossèn Serra y Vilaró.)
(5) «*Cum eius edificiis cum domos et solos et super positos cum casas cas... et turre et hortis hortalibus terras vineas, pratis pascuis molinis et molinariis cum caput aquis fontis et fontanibus et garricis tam cultum quam ermum petras mobiles et inmobiles cum homines et seruicium et mandamentum in omnia et in omnibus hoc quod ad usum hominis pertinet et pertinere debet.*» (Comunicació de Mossèn Serra y Vilaró.)

En els nostres castells del segle XI hi abundava l'obra de tapia. En Carreras y Candi cita sobre això diverses referencies. «En el castell de Montalt desaparegut en el segle XI no s'hi veuen parets fetes ab calç y sí sols munts de pedres. En alguns castells, les construccions de tapia hi estan barrejades ab bones parets de pedra y calç. N'es interessant mostra el de Marmellà, situat entre 'l Panadès y Camp de Tarragona, que havia sigut dels templers. Les actuals ruines (figs. 261 y 378) pertanyen en gran part al segle XI, y l'antiga tapia hi apar barrejada ab la paret de pedra y calç. En la tapia se comprova la forma de les tapieres utilisades en sa construcció, que tenien sempre l'alçada de 1'30 metres» (1).

Mes l'obra de calç y pedra era considerada com a obra més forta, y era costum prescriure, en els establiments feudals, l'obligació de construir les torres de calç y pedra, essent notable que en general se fixà que 'l perímetre sigui igual a l'alçada (2). En el conveni entre l'abat Guitart, de Sant Cugat, y Bernat Odegari, u Otger, any 1040, Sant Cugat dóna a Bernat el castell d'Albinyana, ab ses terres y pertinencies, perquè en el castell, dins el terme de set anys, hi edifiqui una torra de pedra y calç de 50 pams d'alt y al seu vol un cortal del mateix material y ab condició també de que pobli dit lloch (3).

Al donar Ramon Berenguer I y Almodis a Ricart Altemir el castell de Tàrrega en l'any 1061, convenen, entre altres coses, que 's construeixi una torra de 100 pams d'alt y altres 100 de perímetre en la basa, ab dues *besturres* quiscuna de 50 pams d'alt y 50 de circunferencia, y entre elles bons murs de pedra y calç (4).

Ramon Berenguer I y Almodis donen a fer (any 1067) a Ramon Guifre de Vilamur, el castell de Talladell y ademés vint unces d'or perque construeixi allí «*turrem et cortilium de petra et calce* (5)».

(1) *Los castillos de Montalt, Ça Creu y Mata, en la Maresma. Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. XLVI, p. 310.

(2) FRANCESCH CARRERAS Y CANDI: *El castell de Burriach o de Sant Vicenç*. Mataró, MCMVIII. Vol. II, p. 233. Vegis p. 377 del present volum.

(3) «*Kastrum construas atque hedifices ita scilicet ut infra septem annorum spacio habeas illic factam unam turrim firmam a petra et calce, quinquaginta habentem palmos in altitudine et in circuitu turris curtale firmum similiter a petra et calce.*» (BALARI: obra citada, p. 309. — JOSEPH MAS: *Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, n.º 340, *Revista* citada, vol. III, p. 495.)

(4) «*Usquequo haberet centum palmos in altum et ad alios .C. in gros, et quod faceret ibi duas besturres de .l. palmos in altum unaquaque et de .l. in gros, et intus predictas turres et besturres faceret predictus Ricardus optimos muros de petra et de calce.*» (BALARI: obra citada, p. 309.)

(5) BALARI: obra citada, ps. 309 y següents.

En el pacte de restauració del castell de Sant Vicens (1082) s'estableix que: «reconstruesquin be la torre». Convingueren ademés en fer un *soler* o terrat de calç y pedra, prop de dita torra, ab barana y valls: «*et solarium ibi faciatis ex petra et calce, propе ipsa turrem, cum ipsa baranna et ipsos ualles*». L'obra devia executarse en el terme de deu anys (1).

DESCRIPCIÓ D'ALGUNS CASTELLS CATALANS
EL CASTELL DE MARMELLÀ

La disposició del castell romànich se veu clarament al castell de Marmellà. Un turó espadat que ailla un revolt d'una riera sosté la primitiva fortificació. Les cingleres el rodejen per Nort y Oest; un tall que sembla fet per mà del

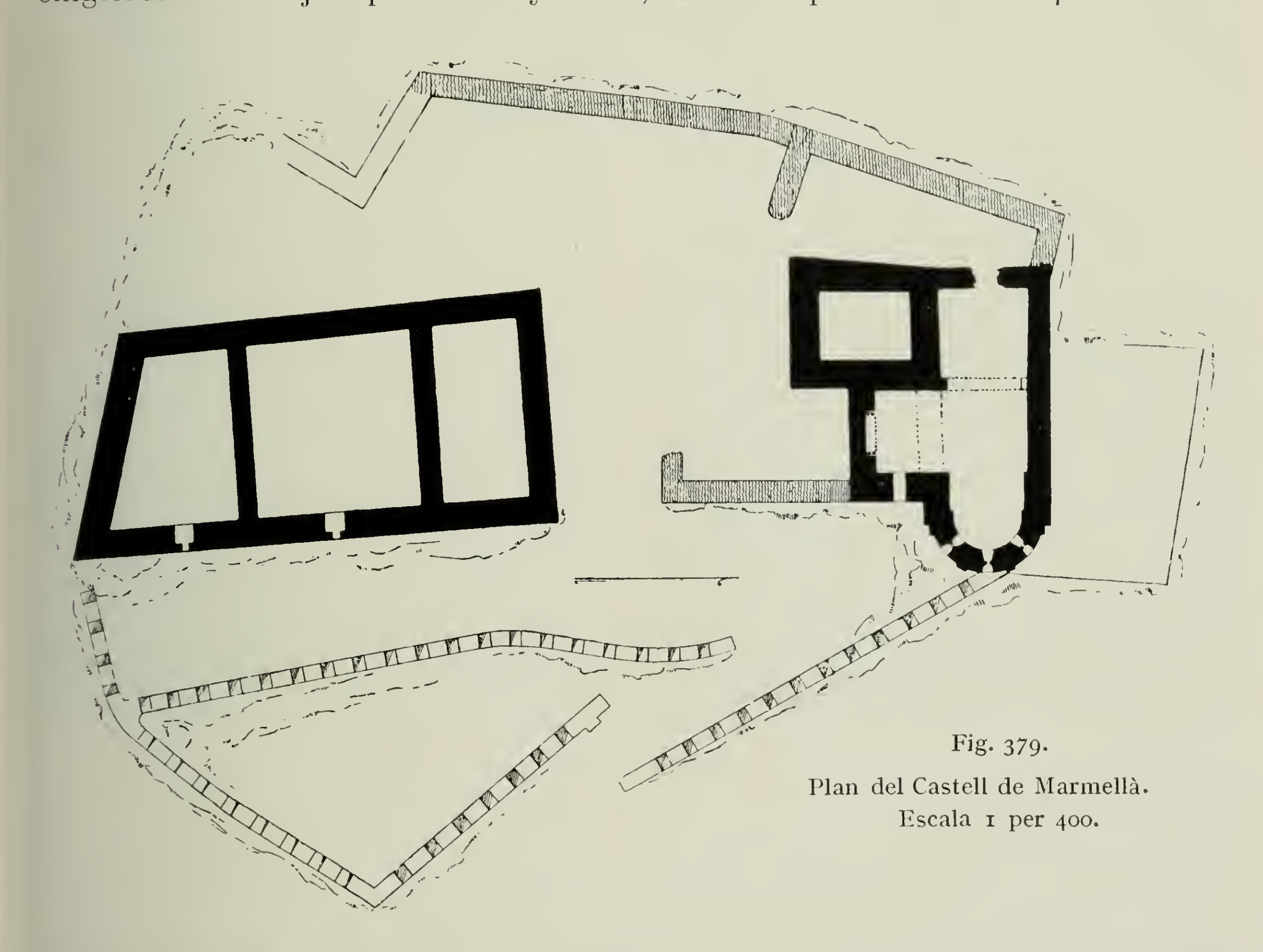
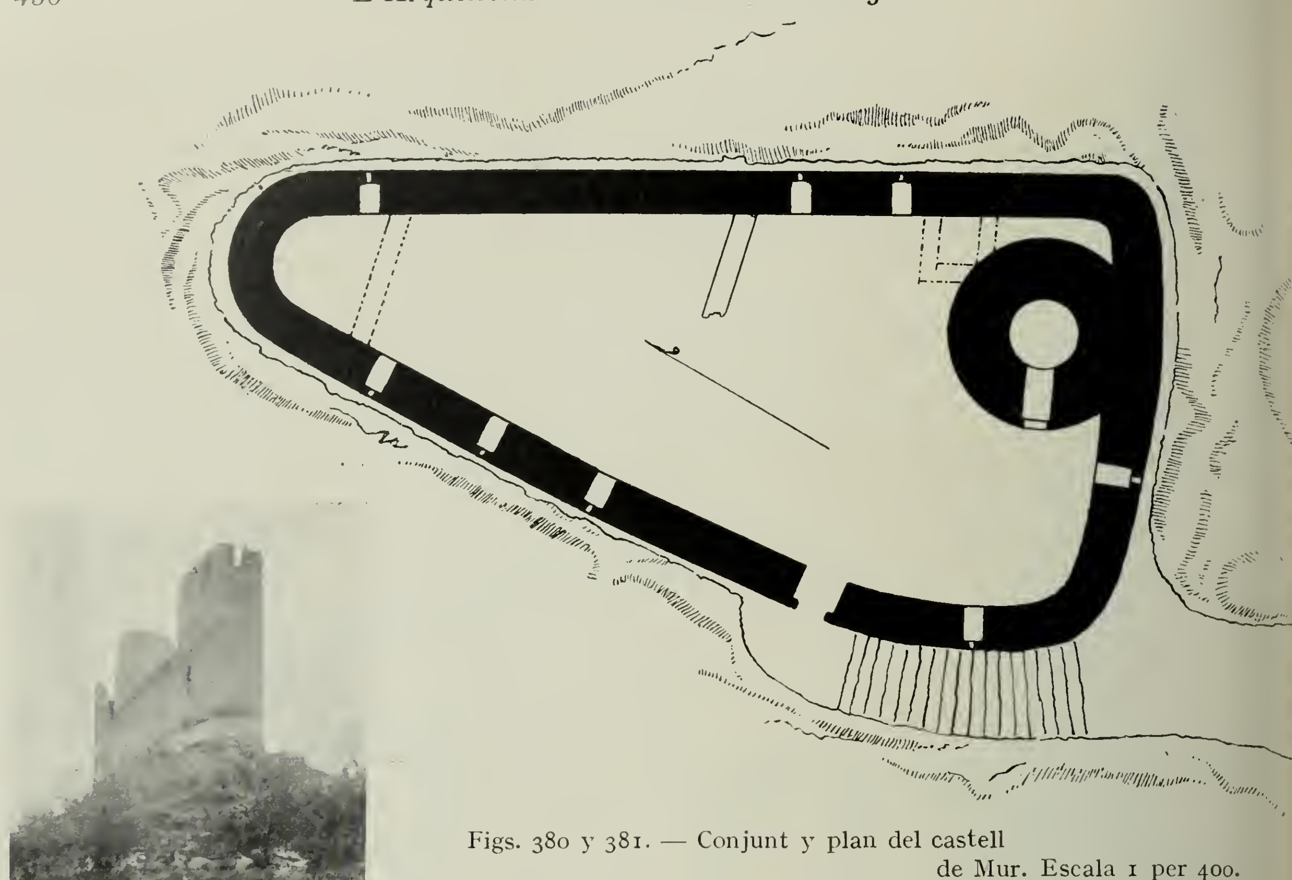

Fig. 379.
Plan del Castell de Marmellà.
Escala 1 per 400.

home 'l separa del restant de la serra. Tot ell estava rodejat de murs fets de tapia sobre un basament de pedra, que 's senyalen ab ratllats en el plan; a dintre s'hi aixecava l'esglesia y 'l lloch d'habitació, el *donjon* francès. La porta era al costat E. La precedeixen dos recintes fortificats per murs emmarletats que semblen més moderns.

(1) Balari: obra citada, p. 310.

Figs. 380 y 381. — Conjunt y plan del castell de Mur. Escala 1 per 400.

EL CASTELL DE MUR

Aquest antiquíssim castell ha estat, no fa molt, estudiat pel Sr. Miret y Sans, qui ha volgut comunicarnos amablement proves de son article, al que pertany lo que anem a dir (1).

«Al extrem occidental de la Conca de Tremp, y en el cim d'una estribació de la cadena de montanyes que arrenca del Montsech per separar les valls de les dues Nogueres, la Pallaresa y la Ribagorçana, s'hi troben les ruines pintoresques d'un castell y un cenobi romànichs, colocats a distancia no gayre major d'un centenar de metres l'un de l'altre. Aquella estreta carena, encara que d'altura y massa secundaries, domina tot el curs del Pallaresa per l'esmentada conca fins que s'endinza en el feréstech tallat del Montsech, anomenat *Pas dels Terradets*. La posició es estratègica y segurament hi existia desde molt antich una estació fortificada. Baixant de Mur envers el llit del riu se troba una torra o guayta (2), que donà nom al llogaret situat al peu d'ella, conegut en els segles X y XI per

(1) *La fundació del Monastir de Mur. Boletin de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.* Juriol a Septembre de 1911.

(2) «En la donació del lloch de Cellers de Montsech atorgada en 1046, per Ramon y Ermesenda, comtes de Pallars a favor de Guillèm Arnal, se diu que afronta per mitjorn ab el Montsech, per llevant ab el riu Noguera y per ponent ab «*ipsa guardia que nominant de Ermodolfo*». (Cartoral de la Sèu d'Urgell, vol. II, doc. 576.)»

la *guardia d'Ermodolf*. Dit lloch de Guardia està ben prop del priorat y cases de Cellers, a l'entrada dels Terradets (1).»

«El castell de Mur, molt més antich que 'l monastir, ofereix superposició de construccions, algunes d'aspecte assats primitiu. En féu una curta descripció ab reproduccions en fototipia D. Anton Mir y Casases en l'*Album histórico monumental de la provincia de Lérida*, publicat per En Pleyan de

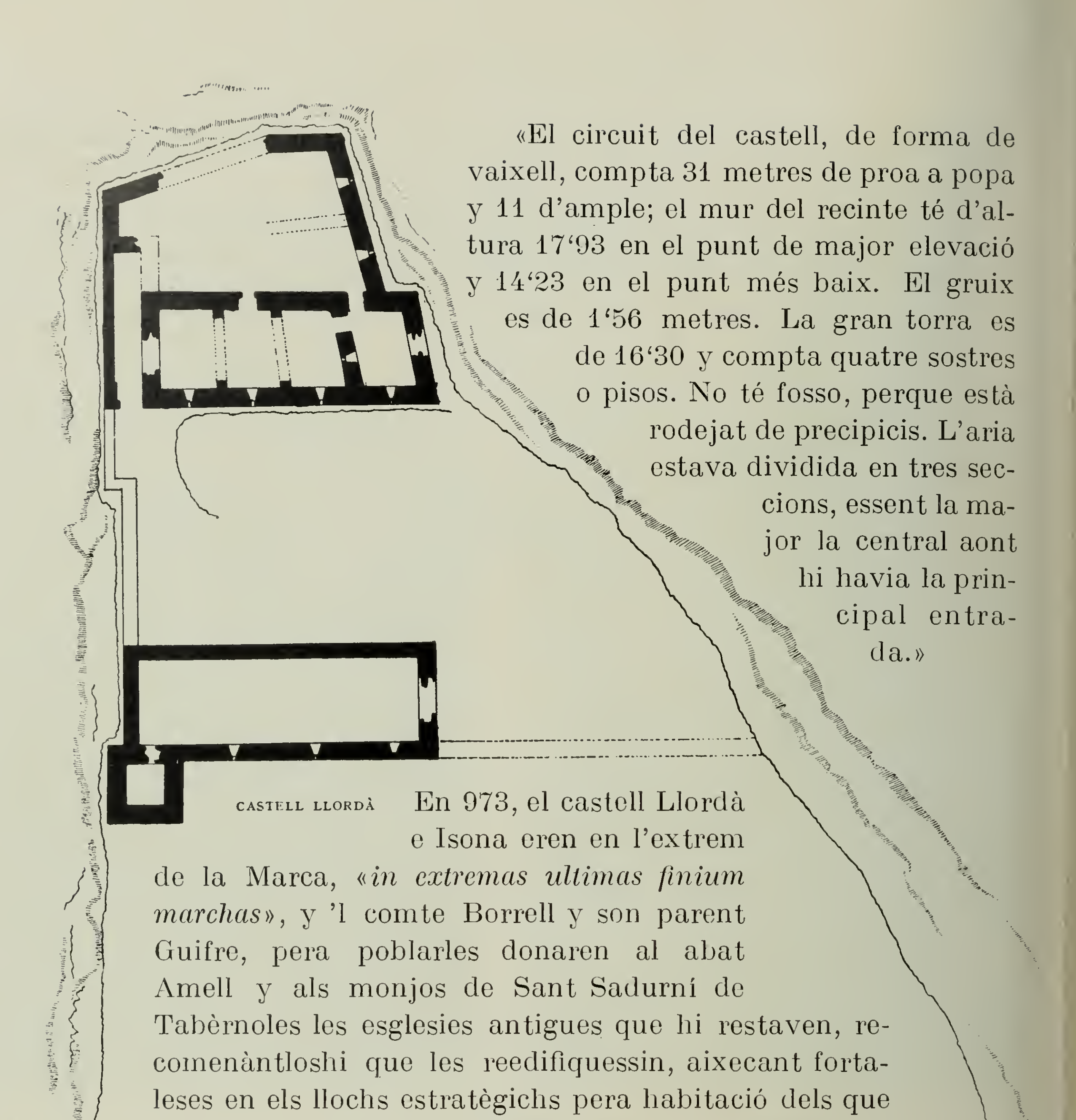

Fig. 382. Castell de Mur. Fig. 383. (Fots. Rocafort.)

Porta. En un altre treball, que no sé si ha estat ja donat a llum, se senyalaven les mides del castell y s'en indicaven algunes noves històriques y descriptives. Ni en l'arxiu de casa Medinaceli, ni en els del Duch d'Hijar y del senyor Oliver Sellarès, co-senyors de Mur, existeixen documents sobre la fundació del castell. En la llarga investigació que portam feta ab el senyor Carreras Candi pera l'*Historia del Comtat de Pallars*, no havem trobat cap menció documental del castell de Mur anterior al any XIII del rey Enrich, 1044 de Christ.»

(1) «Guillem Arnal atorgà donació del lloch de Cellers que li concediren els comtes de Pallars a l'Esglesia catedral d'Urgell, en 1053 (Cartoral de la Sèu, II, doc. 578).»

«El circuit del castell, de forma de vaixell, compta 31 metres de proa a popa y 11 d'ample; el mur del recinte té d'altura 17'93 en el punt de major elevació y 14'23 en el punt més baix. El gruix es de 1'56 metres. La gran torra es de 16'30 y compta quatre sostres o pisos. No té fosso, perque està rodejat de precipicis. L'aria estava dividida en tres seccions, essent la major la central aont hi havia la principal entrada.»

En 973, el castell Llordà e Isona eren en l'extrem de la Marca, «*in extremas ultimas finium marchas*», y 'l comte Borrell y son parent Guifre, pera poblarles donaren al abat Amell y als monjos de Sant Sadurní de Tabèrnoles les esglesies antigues que hi restaven, recomenàntloshi que les reedifiquessin, aixecant fortaleses en els llochs estratègichs pera habitació dels que anessin a convertir en conreus les terres ermes (1). Se parla del castell en donacions del comte Ermengol al monastir de Sant Sadurní d'Urgell de 1009 (2). En 1030, Ermengol y Constança, comtes d'Urgell, el venen a Arnau Mir de Tost (3).

(1) Balari: obra citada, p. 313. *Marca Hispanica*, ap. CXV.
(2) Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*, citada, p. 190.
(3) Monfar: obra citada, vol. I, p. 321.

Fig. 384. — Plan del Castell Llordà. Escala 1 per 500.

Els termes del castell se citen en varis documents posteriors (1).

El castell Llordà s'aixeca dalt un turó voltat de cingles per tots costats, fent així més fàcil la seva defensa. Sols el costat de ponent era accessible y 'l pas era barrat per un gran mur verticat al que s'adossava una gran sala flanquejada d'una alta torra rectangular. Passada la muralla 's trobava un primer plà, que era també un primer recinte que calia vèncer y atravessar abans d'arribar al gran còs ocupat per l'habitació senyorial que estava en un plà més elevat, defensat y murat com un recinte apart. Pera entrarhi era precís forçar la porta y guanyar sots els projectils un pas estret que duya a un recinte posterior en que dava l'entrada de l'habitació senyorial (figs. 376, 384 y 385). Era aquest de plan rectangular, de murs elevadíssims ab estretes finestres per úniques obertures com un últim reducte de la defensa. Tenia dos pisos: l'inferior cobert ab volta, el superior ab fustería.

Fig. 385. — Castell Llordà. (Fot. Rocafort.)

A fòra muralles, en un plà inferior, s'hi aixecava una esglesia de tres naus, coberta ab voltes semicirculars reforçades d'archs torals, decorada d'arcuacions exteriorment, consagrada en l'any 1040 (2); d'ella queda 'l cloquer del tipu comú y falten els absis, dels que no 's veu ni 'ls fonaments, amagats sota llurs propies ruines.

Aqueixa esglesia estava dedicada a Sant Sadurní y a ella li feu donació de les esglesies del terme del castell, Arnau Mir de Tost en son testament de 1071 (3).

(1) Joaquim Miret y Sans: obra darrerament citada, ps. 73 y 351. — Miret y Sans y Carreras y Candi: *Historia del comtat de Pallars* (inèdita).

(2) Manuscrit de Caresmar sobre l'antich arxiu d'Ager, actualment en la rectoría d'Ager.

(3) Joaquim Miret y Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó,* citada, p. 351.

CASTELLNOU

Els castells en la Catalunya que avuy pertany a Espanya, foren en sa major part destruits, essent més abundants en les valls de la vessant N.

La descripció d'aqueixos castells correspon al plan descrit.

Al Rosselló, alguns han també desaparescut (1). Els romànichs de la Clusa y d'Ultrera, ja no existeixen. Els de Lló, Evol y Rodés són destruits. El de Corbère es de planta quadrada.

El de Castellnou, situat a una hora al O. de Thuir, ocupa un turó isolat pels tres costats. El costat N. se desenrotlla en pendent dolça y llarga, ocupada per la vila fortificada, enllaçada als angles NO. y SE. del castell. Està dominat per el pich més elevat de Sant Martí de la Roca.

Es possible dati del 990, quan el comtat de Cerdanya 's dividí entre 'ls dos fills del comte Oliva, obtenint un d'ells, Bernard, el comtat de Besalú y 'l Vallespir. Castellnou fou el centre militar y administratiu del Vallespir. Es citat per primera volta en el judici del any 994 relatiu al monastir d'Arlés, fet per la comtesa de Besalú, assistida pel vescomte del Vallespir. En 1003 l'ocupa Guillem I, vescomte del Vallespir, títol abandonat en 1067, en que prenen el de vescomtes de Castellnou.

L'aria del Castellnou no ha estat may aplanada. En els flanchs dels pichs s'hi traçaren els murs, s'esplanà l'aria de l'edificació, mes s'hi deixà subsistir la part més elevada sobre la que s'aixecà una torra d'aguayt. Una disposició anàlega tingué 'l castell de Paracolls (en el territori de Molitg), el de Rodès y el de Montlluis.

L'aria segueix una forma pentagonal tal com exigeix el terrer; els murs són groixuts (3 metres) y altíssims (de 12 metres), sense sageteres, com destinats a una defensa passiva.

El recinte del castell era dividit en dues parts: una destinada a dependencies, l'altra a l'habitació del vescomte. Aqueixa ocupava 'l SE. y formava un quadrat adossat al mur, y a la massa de roca més elevada de la montanya aont s'aixecava la torra d'aguayt.

En l'habitació cal notar l'aula senyorial coberta ab volta de canó (*in aula Castrinovi*), dels documents, y l'esglesia senzillíssima, d'una nau coberta ab volta reforçada d'archs torals sense ornament de cap mena.

En aqueixa esglesia extraordinariament gran per un castell, hi havia establert en 1020 una canònica de Sant Ruf y 'l testament de Bernard, comte de Besalú de 1020, la menciona «*Ecclesiam St. Petrus de Castronovo*» (2).

(1) ALART: *Le château de Castellnou,* en lo Butlletí de la *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales.* Perpinyà, 1897. Ps. 179 y següents.
(2) *Marca Hispanica,* ap. CXCI.

EL CASTELL DE CABRENÇ Està situat entre 'ls torrents de la Manera y de Serrallonga, quals aigues divideix la Serra, en un dels extrems de la qual s'aixeca 'l castell de Cabrenç. Tres pichs terminen la Serra, tots tres fortificats: en un d'ells, el castell; en els altres, torres de defensa.

El castell està rodejat d'una muralla de 1'50 metre d'espessor; a l'extrem N. del recinte s'hi aixeca la torra, de planta rectangular, de 18 per 11 metres, ab un espessor de 2'30, coberta ab volta de canó. En el centre s'hi aixeca una petita esglesia de la forma senzilla d'una nau. La porta era al S., d'aont partien escales que baixaven a un recinte murallat inferior ab sa porta.

El document més antich que fa referencia a aquest castell, es de 1141. Guillem Huch de Serrallonga, abans de partir per Terra Santa, fa son testament en el que cita «*ad Ecclesiam de Cabrencio*».

Prop del castell, en els altres turons, existeixen dos petits recintes ab una torra de defensa, un dels quals va servir de torra d'aguayt.

M. Anthyme Saint-Paul (1), fa les següents observacions sobre 'l castell de Cabrenç.

«Una fortalesa nova s'adjunta sovint a altra més vella, continuantse y formantsen una de doble o triple. El cas se verifica quan un castell se troba en la vessant d'una montanya y era perillosament dominat per el vèrtiç d'aquesta; venia un moment en que 's considerava indispensable l'enllaçar un punt més proper al vèrtiç o aquest mateix; així les adicions se feyen desde una part inferior a un altra superior y elles donaven lloch a l'erecció d'un segon reducte millor colocat per l'observació y la defensa: l'emplaçament de la fortalesa primitiva, era separat de la nova per una vall natural o artificial y aqueixa depressió donava una certa independencia a les dues fortaleses, podent esser presa l'inferior sense que 's rendís la superior.»

MURS DE LES CIUTATS Igual que un castre era una ciutat; un mur gran, extens, que tancava les cases, y en un costat, el més alt, el més fort, una força, una mena de castell ab ses propies muralles de defensa darrera o contra la ciutat revoltada. L'aspecte d'aquest mur y ses portes s'ens revela sovint en els relleus de l'època. En la porta de Ripoll s'hi veu l'interior d'una ciutat ab ses llotges o galeríes cobertes; en un capitell d'Elna s'hi veu una porta y una torra; una porta està representada

(1) A. SAINT-PAUL: *Promenade dans le Comminges* (*Revue de Comminges*, 1900).

en uns capitells de Sant Cugat (figs. 386 y 387) que representen l'un el portal de Betlem, y l'altre que figura l'entrada de J. C. a Jerusalem. El frontal de Tarragona també està ple d'aqueixes representacions de ciutats murades. Iguals s'en troven als claustres dels paíssos fronteriços: a Foix (figs. 388 y 389) y al Aragó, a Sant Pere d'Osca.

Totes aquestes representacions dels segles XII y XIII són de murs llisos per l'exterior, emmarletats, preparats pera ser *verdescats* o guarnits ab defenses provisionals de fusta, ab son pas cobert superior. Tals són les mu-

Fig. 386. Capitells de Sant Cugat ab la representació de les portes d'una ciutat. Fig. 387. (Fots. Martinell.)

ralles totes de les ciutats catalanes: les de Girona, Montblanch, Balaguer, Tossa, etc., ab tot y la seva data posterior; tals són també les portes, com les de Montblanch, Centelles, etc.

Es la disposició mateixa bizantina de les ciutats dels segles V y VI, tran-

sició com s'ha dit entre la fortificació romana y 'ls progressos a que arribava l'enginyería militar de l'Etat mitja (1).

Moltes ciutats conservaven encara en aqueixa època les muralles romanes. En Balari descriu en aqueix estat la ciutat de Barcelona en el segle XI, que no es altra que la Barcino romana descrita en el vol. I.

«En l'any 1032, hi hagué necessitat de reparar les muralles, valls y

Fig. 388. Capitells del claustre de Sant Volusien. Fig. 389.
(Fots. Museu Fons Roger.)

torres, que cenyien el turó sobre 'l que estava sentada l'acròpolis o part alta de la ciutat de Barcelona. Aquesta tenia quatre portes. Sobre cada una d'elles hi havia un castell format per dues torres circulars. El castell vell, «*castrum vetulum*», anomenat també vescomtal, «*vice comitale*», estava situat sobre la porta del mercat, «*super portam mercatalem*», en l'extrem inferior del carrer conegut avuy ab el nom de Baixada de la Presó, en el punt en que desemboca en la plaça del Angel, que fou mercat en temps dels comtes de Barcelona. Altre castell, anomenat Castell Nou, se trobava sobre altra porta de la ciutat, «*alterum chastrum quod est super alteram portam civitatis quod vocatur chastrum novum*», en la confluencia del Call ab el carrer dels Banys Nous. Una tercera porta, de la que 's conserven encara les dues torres que foren les anomenades *archidiaconales*, se trobaven en la plaça coneguda actualment ab el nom de la Plaça Nova. Finalment, el castell de Regomir, «*castrum de Regumir*», estava situat sobre l'altra porta, en el extrem del carrer que conserva 'l mateix nom» (2).

(1) Diehl: obra citada, p. 182. Vegis vol. I, ps. 148 y següents.
(2) Balari: obra citada, ps. 308 y següents.

FORTIFICACIÓ DE LES ESGLESIES

Fou prohibida pels concilis la transformació d'esglesies en fortaleses, negàntleshi l'immunitat (1). Alguna torra campanar, com la del monestir del Canigó, forma part de les fortificacions, així com alguns absis, com el del castell de Marmellà y altres.

Quicherat cita la catedral d'Elna com un tipu d'esglesia fortificada: una linia de marlets lliga els dos cloquers (fig. 412, p. 377) (2); mes sembla que 'l primer constructor de l'esglesia no va tenir l'intenció de donarli caràcter militar. En l'any 1140, diu en Brutails, sembla es treballava en aquesta obra de defensa (3) quals reparacions duren tota l'Etat mitja. Una gran part de les esglesies del Nort de Catalunya eren fortificades.

(1) Concili de Tulujes, prop Perpinyà, 1041 y 1065. Vegis Víctor Mortet: *Recueil des textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture,* citada.

(2) J. Quicherat: *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (*Archéologie du moyen-âge*). París, 1886. P. 176, nota 2.

(3) Acord d'un plet entre el bisbe y Guillem de Salses: « *Propter ipsos valls, quos supradictus episcopus faciebat in circuitu villæ Elnensis et propter ipsam fortezam quam predictus episcupus faciebat in ecclesiam Beate Eulalie. Elenensis, dicens se debere habere per episcopum Elenensem ipsos valls et ipsos fortezas*». (*Hist. de Languedoc, ed. Privat,* V., cc. 1039-1040. — J. A. Brutails: *Étude archéologique sur la Cathédrale et le cloître d'Elne.* (*Bul. de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales.*) Any 1887. Vol. 28, p. 221.)

Una ciutat representada en el portal de Ripoll.

LLIBRE IV

ANÀLISIS ESTRUCTURAL Y ARTÍSTICH

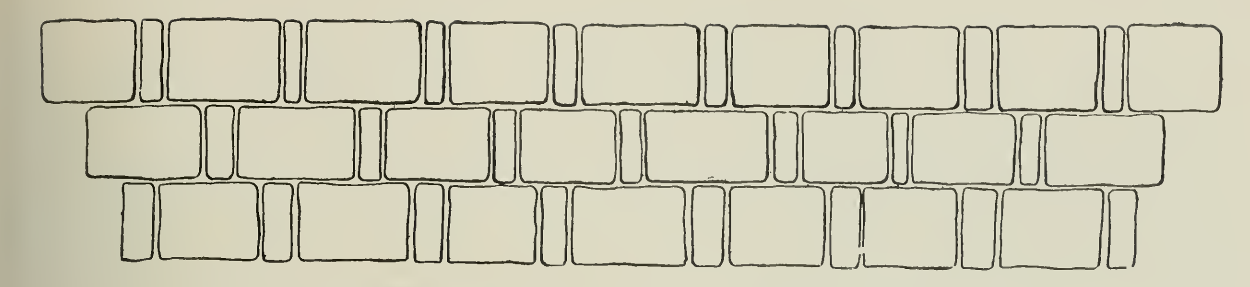

Fig. 390. — Aparell de Sant Pere 'l Gros de Cervera.

I

ELS MATERIALS. — ELS APARELLS

Estudiat l'aspecte de conjunt dels edificis y les formes ab que satisferen les necessitats que 'ls crearen, cal are ferne anatomía: anatomía dels medis materials de construcció, de les formes constructives adoptades y de sa estructura, y anatomía de les formes arquitectòniques y de les formes decoratives que 'ls embelleixen y dels mètodes ab que aqueixes s'agrupen y 's componen. En ells es més difícil que en els edificis romans la distinció entre la construcció y la forma artística, que en l'arquitectura romànica són una sola cosa; les formes esmerçades pera fer l'edifici fort, lo fan a la vegada bell, l'arquitectura es en ells una istilisació de l'estructura y una y altra inseparables, y al parlar dels mètodes de construir y de la disposició de les formes constructives haurem moltes vegades estudiat l'obra complerta.

Comencem per l'estudi dels materials.

LA PEDRA

Sols en les obres monumentals en que 's vol alardejar de riquesa s'esmercen pedres grans: el monjo García de Cuixà parla de les canyes de marbre vermell del cibori de la basílica benedictina que fan 7 peus de llarch, y la gran llosa del altar que mideix 6 peus y mig d'ample y 9 de llarch. Bé mereixien ser esmentades per lo extraordinaries; en general les canyes de les columnes de campanar y claustres no arriben a 1 metre, y les lloses d'altar són pedres de 1 a

1'50 metres com a dimensió major. Alguna que altra llinda de porta té dimensions excepcionals, com la de Sant Genís les Fonts que mideix 2'20 metres de llarch, y la de Sant Pau del Camp que mideix uns 2'50 metres de llarch per 0'37 d'alt. En general les pedres usades són de petites dimensions.

ORIGENS D'APARELL DE LA CONSTRUCCIÓ ROMÀNICA

Durant segles l'aparell es el caràcter més típich de la arquitectura romànica. Es com un element que inconscientment se perpetua mentres cambien les grans formes estructurals del edifici. La diferencia més clara y precisa entre 'l primer període de l'arquitectura romànica, objecte d'aqueix volum, y 'l segon període es justament l'aparell: rústech, solament desbastat, de reduides dimensions, obra de moler en el primer període; perfectament treballat, ab sos paraments llisos, de dimensions majors, obra de picapedrer en el segon període.

Es aquest un fenomen general a Europa: no cal repetir que a l'Italia, d'aont hem vist nombrosos exemples d'aqueix aparell rústech primitiu; ell caracterisa 'l grupu d'edificis que 'ls francesos anomenen arquitectura carolingia y 's troba finalment durant el segle XI, en l'arquitectura germànica y en la francesa (1).

Quicherat ha fet conèixer un text que indica com en la França del Migdía se considerava l'aparell petit la forma usual de construir, mentre les grans pedres eren tingudes com a cosa desusada, obra antiga de romans (2).

Hem fet notar com la transformació del aparell es a casa nostra com una prolongació del modo de construir romà, probant com l'aparell dels amfiteatres y circhs y del temple rural de Vich se conserva en les esglesies de Tarrassa (3). Es aqueix fenomen principalment del Occident.

A la Siria 's conserva encara ab tot son esplendor el gran aparell, reminiscencia solament o degeneració del antich megalitisme de sos grans santuaris. L'Egipte ha guardat també en això ses antiquíssimes tradicions. L'Anatolia segueix en general el mateix sistema de construir. Mes es ja en la mateixa Turquía d'Assia, en ses costes meridional y occidental, aont se comencen a trobar basíliques construides més pobrement en maons, y

(1) ENLART: obra citada, vol. I, ps. 179 y 213.
(2) Així se diu en la vida de Sant Didier de Cahors. «*Primam inibi more antiquorum basilicam præcipiens, quadris ac dedolatris lapidibus ædificavit, non quidem nostro gallicano mœre, sed sicut antiquorum murorum ambitus magnis quadrisque, saxis extrui solet.*» (QUICHERAT: *Mélanges d'Archéologie*, cap. XVII.)
(3) Vegis vol. I, p. 334.

aqueix sistema menys sumptuós del maó y de la rebla s'exten cap a Constantinobla y cap a Ràvena, y es el que al arribar a les regions rocoses del Piamont y a les costes de la Galia y a les estribacions pirinenques se converteix en el petit aparell petri. Convergeixen pera adoptarlo dues grans forces: la tradició romana y la facilitat ab que ell tradueix les formes geomètriques de l'arquitectura en maó, dels temples prototipus de les ciutats del Adriàtich que foren la fórmula primera de l'arquitectura cristiana d'una gran part de l'Occident.

Fig. 391. — Auros. Aparell del absis. (Fot. Mas.)

Els medis rudimentaris d'elevació impedien, per altra part, els materials de gran volum, encara que 's trobessin prop de les obres. Admira com els alterosos campanars son executats ab carreus minúsculs; pedres de vint a trenta centímetres de llarch.

Fig. 392. — Escalarre. Aparell del absis. (Fot. Mas.)

PROCEDENCIA DELS MATERIALS L'escassès de camins, la falta de seguretat y la divisió feudal, no permeten el transport de materials que 's troben lluny de l'obra. Per tot s'acut a la pedrera pròxima. A Barcelona s'esmerça la pedra de Montjuich; a Girona, les calices nummulítiques del país; a montanya, la pedrera que s'improvisa prop de l'obra.

Quasi may se tracta de marbres ni pedres riques. La carta del monjo García de Cuixà cita, solament com una excepció que no té semblant en altres documents ni en les ruines conservades, les canyes de columnes del altar de Sant Miquel, de marbre *agonoscema* (1), que

(1) Carpentier, en son suplement al *Du*

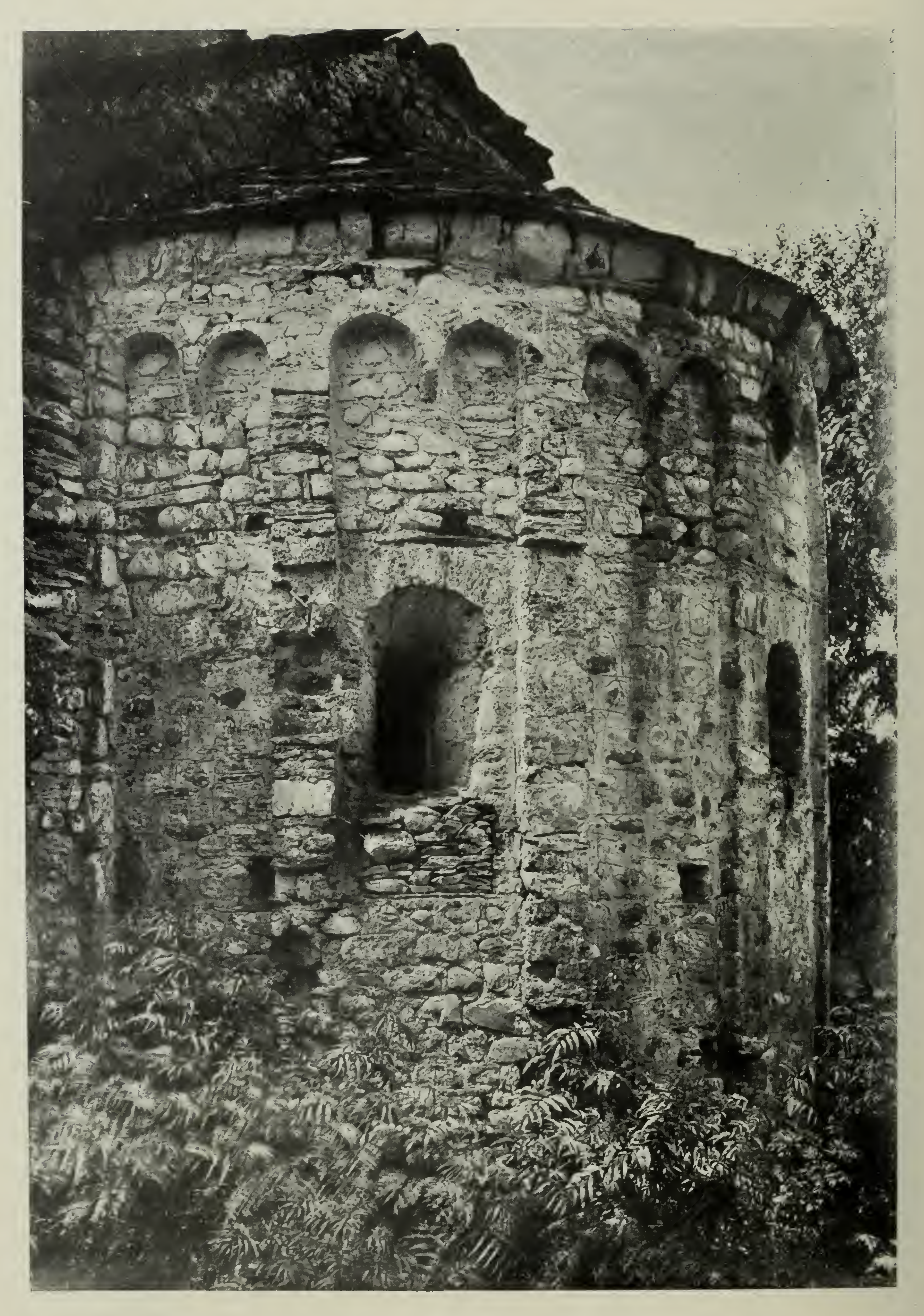

Fig. 393. — Obra de rebla del absis de Santa María d'Aneu. (Fot. Mas.)

podria traduirse per marbre bretxa o pinyolench, o marbre de molts colors, les de marbre roig del cibori y les bases y capitells de marbre blanch. S'hi entreveu en això els marbres abundants dels Pirineus explotats ja en l'època romana.

ELS APARELLS

L'economía de l'obra porta a la rusticitat del aparell. S'usa en general l'*opus quadratum* barroer, mal treballat, com el del interior de les galeríes dels amfiteatres romans, sentats

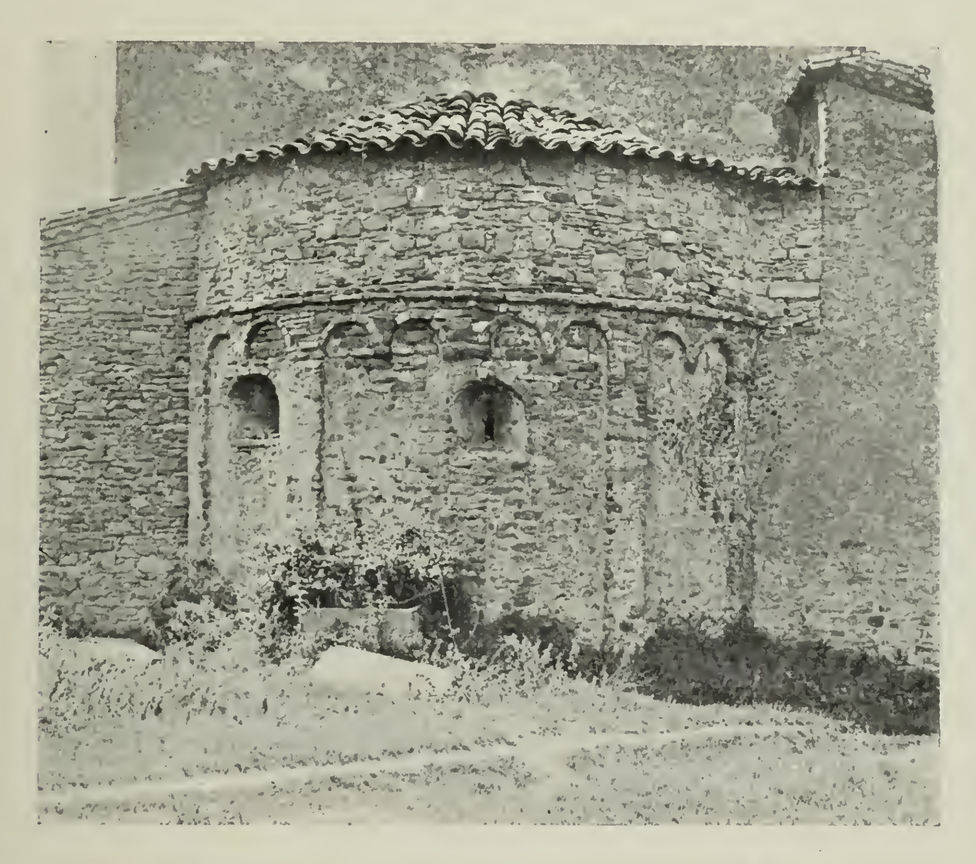

Fig. 394. — Folgaroles. Aparell del absis. (Fot. Mas.)

els carreus ab morter de grossa arena formant junts groixuts. Els aparells de les obres de l'època tenen una varietat immensa. Rùstegues sempre les pedres picades a cops de martell, presenten una gradació, que va desde la rebla de les esglesies dels Pirineus, com les d'Auros (fig. 391), Escalarre (fig. 392) y Santa María d'Aneu (fig. 393), al carreu treballat perfectament de les darreríes del segle XI, com a Vilalleons (fig. 397) y

Cange, diu lo següent: *Agonoscema, compositio et atritis lapidibus aliisde materiis facta.* Y cita 'l text mateix de Cuixà.

Tabèrnoles (fig. 396); devegades semblen troços de llosa prima com els maons, com si 'ls constructors recordessin els de les planes de Ràvena, usats al origen de l'istil, com al monastir de Sant Pere de Casserres (figura 58) o Sant Llorenç del Munt (fig. 133) y Folgaroles (fig. 394); en altres hi apareix el carreu perfectament picat, que era comú en el segle XII, com a Estamarius (fig. 395) y Sant Pere de Ponts (fig. 181).

Com més moderna es l'obra, major es la regularitat del aparell, no arribant may a l'igualtat de filades ni menys a la de carreus. En algunes obres reduides alternen els carreus estrets ab els més llarchs, com a Sant Pere 'l Gros de Cervera (fig. 390).

Fig. 395.—Estamarius. Aparell del absis.

Aqueixa progressió en l'aparell se veu clarament en les obres de transició, com a Santa Eugenia de Berga (fig. 188), en el campanar de Cornellà de Conflent comparat ab la fatxada del temple (fig. 280); en el de Baget (fig. 281) y en l'esglesia de Gualter l'obra vella es d'aparell més petit, mentre en la més moderna la pedra es perfectament picada. Cal ab tot pensar que 'l progrés en l'art de construir no es uniforme; dues esglesies del mateix any presenten aparell diferent, segons sa situació geogràfica, segons la gent que les ha executades, segons la riquesa dels que han pagat l'obra.

Algunes vegades se recorda la tradició del *opus spicatum*, tan comuna en la Lombardía.

L'*opus spicatum* es un dels procediments que han persistit molt temps en el Rosselló. Tal s'observa en l'esglesia de Vilella, prop de Rigardà, en que els paraments són de palets de riera disposats en forma d'espina de peix. Avuy es allí encara usual en l'obra de rebla; al costat meridional dels Pirineus la paret de rebla disposada en forma d'espiga es més escassa. N'hi ha restes a la Sèu ribagorçana de Roda y a Sant Miquel de Cruilles.

El timpanell de les arcades del absis de la Sèu d'Elna, està guarnit d'un parament de petits cubus de pedra colocada en angle (fig. 398). Aquesta reminiscencia del *opus reticulatum* romà, se troba també en el pinyó de Santa Elena, prop de Sant Pere de Roda, fet per medi de petits cubus de terra

Fig. 396.—Tabèrnoles. Aparell del absis. (Fot. Mas.)

cuita de 0'06 per 0'06 per 0'05 metres (1). Una porta de Sant Miquel de Fluvià té 'l timpan decorat ab anàlega forma. Es un element de decoració comuna en l'escola carolingia del oest de França, poch usat a Catalunya, haventse perdut tota reminiscencia de la pràctica constructiva romana.

NOTICIES DOCUMENTALS SOBRE 'LS APARELLS

Els documents que 's refereixen a les construccions més antigues parlen, com hem dit, dels murs de pedra y fanch, y 'l progrés consisteix en l'ús del morter de calç y en el treballat de la pedra que 's perfecciona lentament.

L'esglesia de Cuixà, aixecada per Seniofret l'any 953, ho es admirablement ab calç, pedra y fusta treballades admirablement, torna a repetir encara 'l notari: «*ædificavit eam mirifice ex calce et lapidibus et lignis dedolatis mirifice*». La de Banyoles, de 957, es també construida admirablement «*mirifice*» de calç y pedres treballades «*ex calce et lapidibus dedolatis*» (2). L'esglesia de Sant Julià de Vilatorta (fig. 249), de carreus molt igualats, es també ponderada com a feta «*decenter atque nobiliter de quadris nobilibus et politis lapidibus*».

Anàlegues exclamacions fa 'l notari que escrigué l'acta de Sant Martí Çes Corts (figs. 174 y 175), erigida en 1078, y de Sant Julià Ça Sorba (fig. 176), consagrada en 1091, construides seguint el tipu de Sant Jaume de Frontinyà, Sant Ponts d'Ordal y Sant Cugat del Recó.

¿Quina era la mena d'obra tan ponderada en les actes de les esglesies de les que 's diu que 's feyen admirablement *(mirifice)* de pedra y fusta treballades? ¿Quines eren aquestes obres edificades molt millor y adornades de pedres pulides? Algunes vegades es això tan sols una comparació del conjunt de l'obra ab altra anterior; així l'esglesia de Cuixà, feta admirablement segons l'acta de consagració de 953, es calificada de petita y poch capaça pera contenir els fidels, en l'acta de consagració de 974 que prop d'ella va començar tot seguit a edificarse. De la seva mena d'obra no podem judicarne, perque fou destruida.

L'obra de Ripoll de la tercera dedicació, de la que 'l notari alaba la «bella fàbrica» y fa esment de les voltes, es realment sumptuosa per ses dimensions extraordinaries, per sos absis, per ses naus, no per la calitat de

(1) J. A. Brutails: *Monographie de la Cathédral et du cloître d'Elna,* citada, p. 215.

(2) Vegis vol. I, p. 414. El mot *dedolatis,* vol dir treballat ab la dolabra, eyna anàlega al tallantó actual dels picapedrers. Consultis el *Recueil de textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture et à la condition des architectes en France, au moyen-âge, au* XI *et* XII *siècles,* Paris, 1911, de Víctor Mortet y 'l *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques,* citat de Rich.

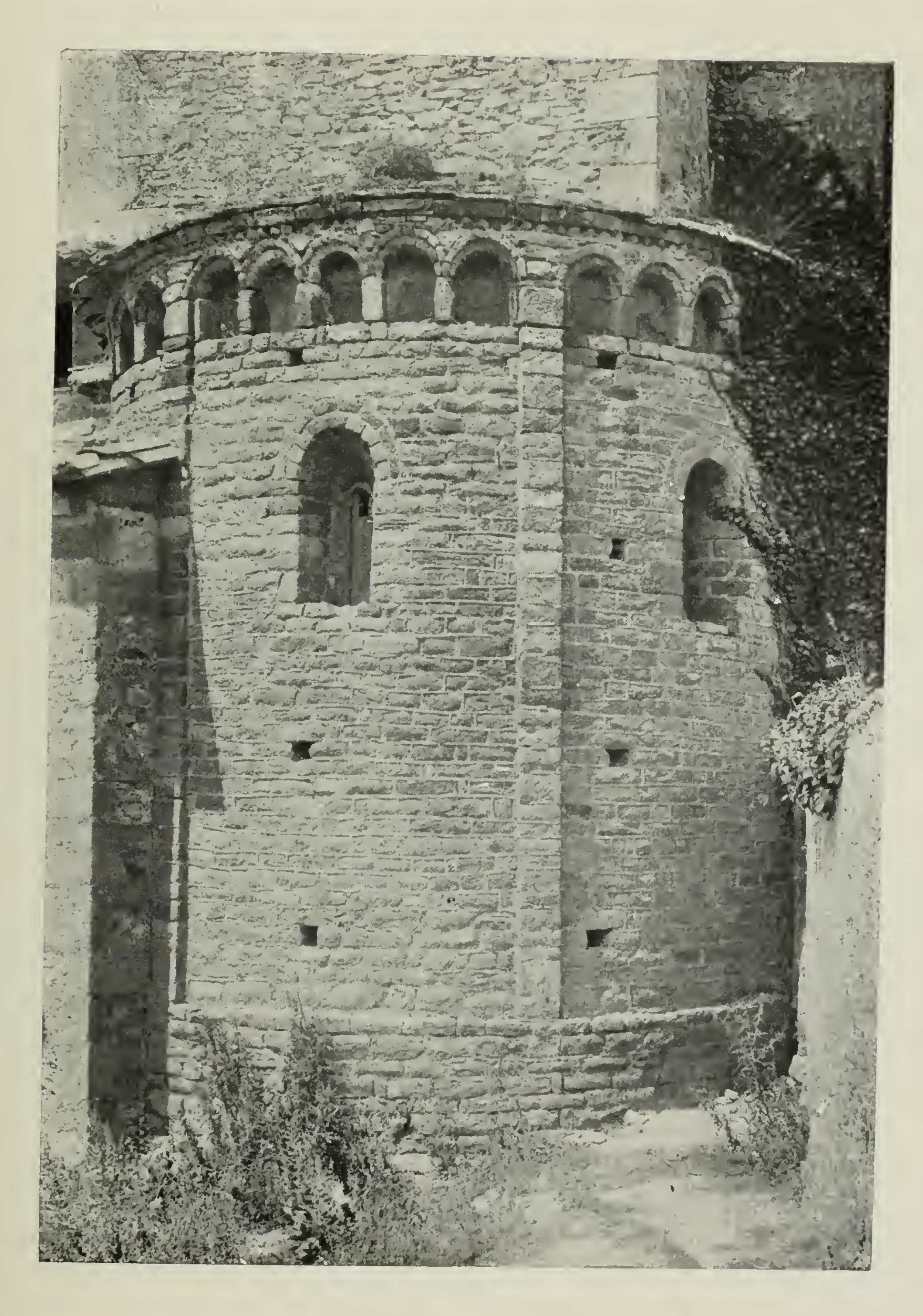

Fig. 397. — Vilalleons. Aparell del absis. (Fot Mas.)

son aparell (figs. 66 y 67). Però en algunes actes, les expressions admiratives dels notaris se refereixen a la mena d'obra y a les pedres ben aparellades que s'hi usaren.

El monjo García, de Cuixà, en la seva carta tantes vegades citada, fa ja una distinció precisa entre la pedra grollera o la rebla que s'usa en els fonaments y 'ls carreus treballats: els uns són les pedres vulgars, l'altre, el carreu usual o popular: «*fecit a fundamentis ex vulgaribus saxis popularibusque quadris loculentissime*».

Les actes de Ça Sorba, Çes Corts y Vilatorta se refereixen y alaben a l'obra feta de petits carreus ben treballats y cuidats, com característichs de les darreríes del segle XI a la plana de Vich, y exagera, sens dubte, 'l notari en anomenar *nobles* als carreus (*quadris nobilibus*), y en calificar lo llur picat de puliment (*politis lapidibus*). A França 'ls que redactaven les cròniques y actes ponderaven l'obra en termes més modestos: l'aparell petit era d'*opus constructum lapillis* (1), mentre que l'aparell mitjà se 'l califica de *quadris ac dedolatis lapidibus* (2).

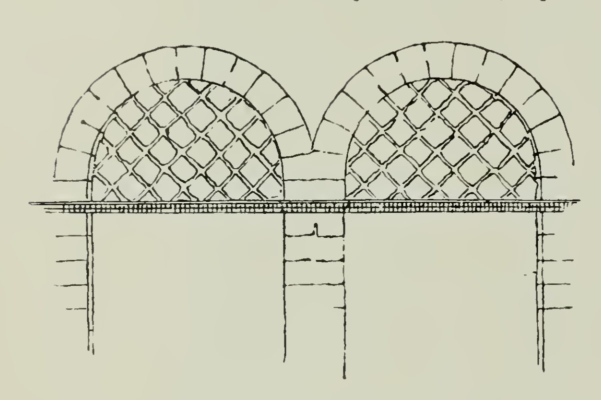

Fig. 398. — «Opus reticulatum» d'Elna.

L'OBRA DE PEDRA Y CALÇ Y DE PEDRA Y GUIX

L'ús de la pedra y de la calç no deixa de recomanarse en les contractes en que deuen aixecarse obres, sobre tot torres y muralles (3).

Alguna vegada per excepció se recomana una obra de poca durada a l'exterior, potser per un rastre d'influencia de les pràctiques dels moros del centre y del sud d'Espanya; l'obra de pedra y guix (4) que 's logra conservar en les terres seques de l'alterosa calma castellana o en les ciutats torrades d'Andalusía.

ÚS DE LA PEDRA LLEUGERA

En algunes esglesies es de notar l'ús de la pedra lleugera en certs elements constructius com les voltes y 'l de la pedra tova en els que exigeixen algun treball de picapedrer. Això es evident a Santa María de Terrassa (fig. 177), a Sant Pere de la Sèu

(1) Víctor Mortet: obra citada, p. 182.
(2) Id., íd., p. 172.
(3) Vegis *Arquitectura Militar*, ps. 447 y següents del present volum.
(4) Id., íd., íd., p. 445.

d'Urgell (fig. 165), a Tabèrnoles prop de Vich (fig. 253), etc., en el claustre de l'antiga Sèu, avuy parroquia de Sant Ot, aont són de pedra tosca els pilans y arcuacions, mentre lo restant del mur es de pedra més dura. Es usada principalment en els elements treballats, com en les petites claus dels archs lombards o en les mensuletes en que s'aguanten.

Entremig, sobre tot, prop les ruines antigues s'hi aprofiten els troços de maó. A Santa María de Terrassa, entre la fàbrica acarreuada, hi ha troços de maó; així se veu en els rasaments y en la porta, qual arch està revestit en son extradós d'una filada de maons que semblen antichs (fig. 177). Són els restes de les ruines romanes y visigodes. A Sant Cugat del Vallès, en Rogent observà (1), en les parts més antigues, maons curiosos per sa marca y elaboració, tal volta de procedencia del *Castrum Octavianum* romà.

OBRA DE TAPIA

Una gran part d'edificis romànichs, principalment les fortificacions, foren fetes d'obra de tapia, d'antich ús ibèrich (2). Els noms de *tapia* y *tapiola*, estàn citats com a noms geogràfichs o topogràfichs en documents catalans del segle XI (3). Mes no 's conserva d'aqueixa època altra mena de document. En el castell de Marmellà hi queden grans troços de muralla de tapia aixecada sobre un basament de pedra.

Les mides de les tapieres són en aqueixa obra de 1'30 metre de llarch per 0'70 d'alt.

TEULES, TEULADES Y TERRATS

El material de coberta que actualment se troba en nostra arquitectura romànica es la piçarra y les lloses posades directament sobre les voltes. Un macís de rebla y morter transformen l'extradós en els plans y en la forma apiramidada de la coberta. A sobre s'hi colocaven lloses de pedra de gneis o licorelles, com a tantes esglesies pirinenques, com a Cardona, aont personalment hem observat les desferres o lloses calices més o menys treballades, com a Sant Pere el Gros de Cervera, com a Olèrdola, etc.

¿Quina era la forma de la teula de gerrer? Es comú fins al segle XI y més tart trobar la teula romana en els cementiris; l'hem observada cobrint l'absis de Sant Pere de Terrassa; sembla 's veya en l'absis de Sant Miquel, y està representada en la portada de Ripoll en un porxo ab teules també a la romana. Igual succeeix en els monuments romànichs italians y fran-

(1) Elíes Rogent: *Sant Cugat del Vallès.* Monografía citada, p. 21.
(2) Vegis, vol. I, ps. 169 y següents.
(3) Balari: obra citada, p. 240.

cesos. En cambi, en els monuments castellans com en el campanar de Sant Salvador de Tabara (fig. 427 p. 387), s'hi veu el tipu de teula moresca coneguda per altra part desde 'ls segles IV y V y d'ús general en els monuments carolingis y romànichs de la França meridional. Eren les teules moresques, indubtablement, un material encara poch usat a Catalunya en aqueix segle, sense que sigui possible afirmar que fós desconegut.

Alguna que altra esglesia presenta aqueix sistema de coberta, en els llochs en que les lloses foren difícils y cares de portar, com a Santa Cecilia de Montserrat (fig. 49), Sant Llorenç del Munt (fig. 131), Sant Pons de Corbera (fig. 181), etc.

Sant Vicenç de Bardes, plana de Vich.
Aparell del absis.

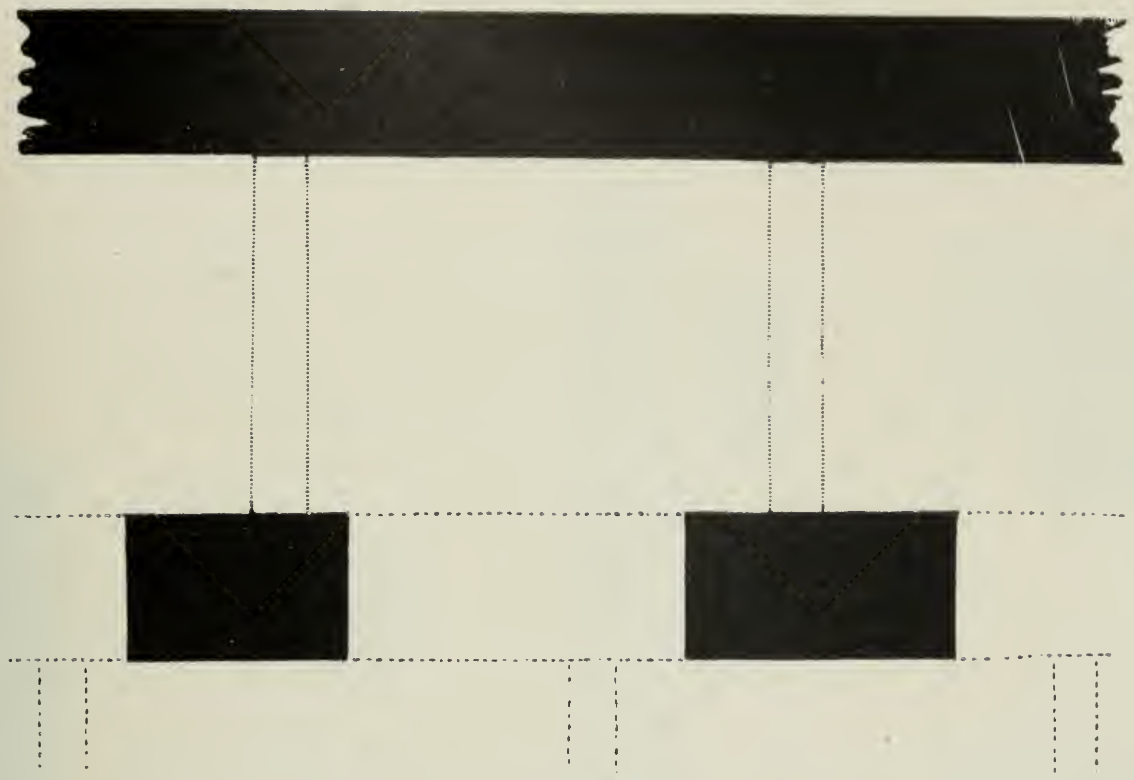

Fig. 399. — Detall dels pilans de Sant Miquel de Cuixà. Escala 1 per 100.

II

ELS MURS Y 'LS PILANS

De tots els sistemes de construir murs, que descriu Vitrubi, y de les nombroses combinacions que 'ls arqueòlechs han trobat en les ruines romanes, sols un arriba fins al periode romànich: l'*opus emplecton*, el macís de rebla forrat de carreus al exterior, més o menys ben treballats. Tal es el sistema de construir els murs y 'ls pilans de les nostres esglesies romàniques, responent a la pràctica general del Mediterrani: a la tradició romana y a la del orient cristià.

Fig. 400. Escala 1 per 100. Detall dels cantons del creuer de Sant Pere de les Puelles.

Els documents se refereixen alguna vegada a parets *delgades y delicates*, parets potser sense aqueix nucli interior,

parets primes fetes de carreus que presenten llurs testes als dos paraments. Un document del any 1008 parla de «*parietes antiquas que dicunt delgadas*». Altre de 1091 de *pareds delgades*, que són citades en llatí «*parietes delicatas*», en un document del any 1180 (1).

Els murs tenen generalment sos paraments verticals; mes en les esglesies rurals les faltes de verticalitat són freqüentíssimes (2).

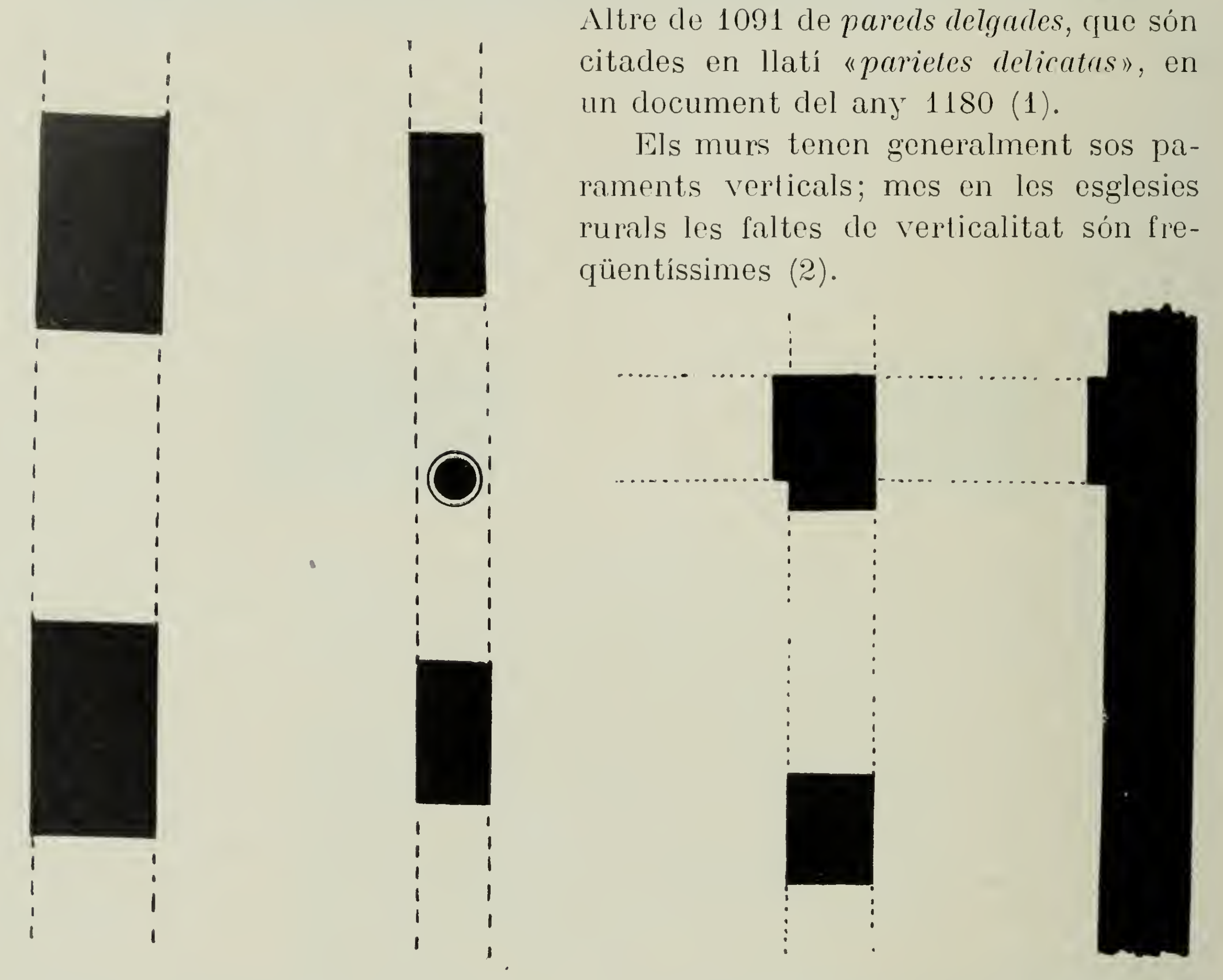

Fig. 401. — Detall dels pilans de Ripoll. Escala 1 per 100.

Fig. 402. — Detall dels pilans de Sant Llorenç del Munt. Escala 1 per 100.

SUSTENTANTS VERTICALS

Les columnes aillades perpetuant la tradició de les primeres basíliques, fan l'ofici de soport en l'esglesia superior y en el primer parell de soports de la cripta de Sant Martí de Canigó (fig. 407). Són de granet, panxudes, com les tan freqüents en les escoles romàniques y lombardes y en els païssos per elles influides (3). Recorden, com hem dit, la disposició de la basílica llatina (4). Se poden

(1) Balari: obra citada, p. 240.
(2) Vegis sobre aqueixa qüestió a J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rossellò*, citada, y la fig. 101 y p. 290 del present volum.
(3) Enlart: obra citada, vol. I, p. 330.
(4) Vegis llibre II, cap. IV del present volum.

citar també les de Ripoll, alternant ab els pilans (fig. 401); se les troba després en les criptes, com les d'Olius, Sant Vicenç de Cardona, Ager, etc.; en els claustres y en els finestrals dels campanars.

Fig. 403. — Detall dels pilans de Sant Sadurní de Tabèrnoles. Escala 1 per 100.

L'esglesia d'Eus, al Rosselló, consagrada en 1053, molt reformada després y tornada a consagrar en 1213, presenta part dels soports de secció circular. Igual disposició sembla tenien els pilans de l'esglesia de Sant Esteve del Monastir, pertanyent també a Catalunya del altre costat dels Pirineus (1). A la vall de Bohí y a la de Aran s'es conservada la tradició de les grans columnes aparellades en les esglesies del segle xii (fig. 28). Se la troba adossada sostenint els archs, com excepció, a Sant Pere de les Puelles de Barcelona (fig. 400).

Les columnes aillades són un cas excepcional. Com al Orient, com al Nort d'Àfrica, com a Bizanci, com a Italia, la columna es substituida pel pilà d'una manera decisiva, desde que a la coberta de fusta la substitueix la pesada coberta petria.

El senzill pilà rectangular característich dels edificis pobres es el que s'usa desde 'l segle x en la majoría de les nostres esglesies: com Sant Miquel de Cuixà (figura 399), a Ripoll (401), a La Clusa en el Rosselló, a Sant Llorenç del Munt (fig. 402). No es possible forma de plan més senzilla que 'l d'aqueixes esglesies, ni més independent dels elements que sobre d'ell s'han de

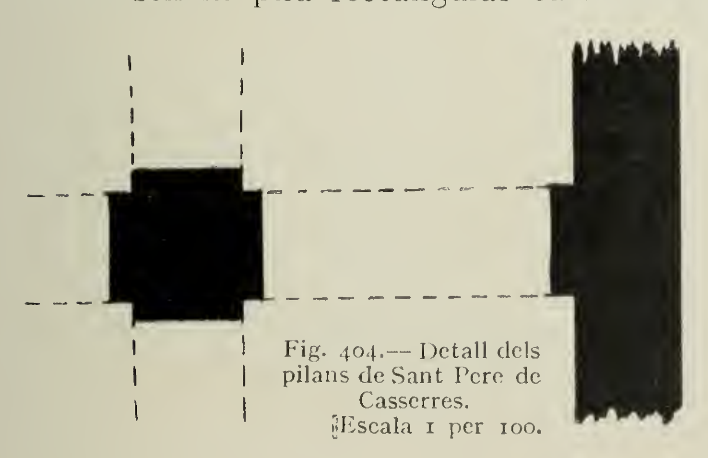

Fig. 404.— Detall dels pilans de Sant Pere de Casserres. Escala 1 per 100.

(1) J. A. Brutails: obra darrerament citada, ps. 50 y 60.

construir. Es, per altra part, la primitiva forma de pilà en les basíliques italianes.

El pilà rectangular suposa la volta sense archs torals. Quan aquests existeixen se senyalen en la planta, originant les formes compostes més o menys complicades; ab tot, ab l'afany de simplificar o de respectar la disposició tradicional, el constructor de Sant Llorenç del Munt fa nàixer els archs torals del cimbori del parament general del mur del creuer (figs. 132 y 134), y això 's repeteix en varies esglesies (figs. 144 y 146).

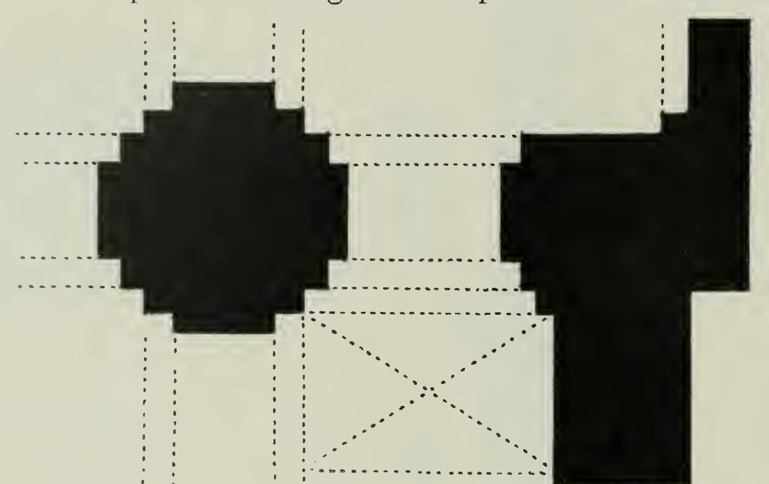

Fig. 405. — Detall dels pilans de Cardona. Escala 1 per 100.

La complicació sembla gradual a Italia; als pilans rectangulars segueixen els en T, a aquestos els en creu, que poch a poch se compliquen afegintloshi ressalts. A Catalunya els pilans en esquadra y en T són una excepció en alguna part de les basíliques, en els archs que sostenen el cimbori o en el cap de les naus; així se troba a Sant Miquel de Cuixà (fig. 22), a Sant Llorenç del Munt (fig. 402), y Arlés del Tech (fig. 108). Algunes vegades adopten aqueixa forma en tots els pilans de les naus, lo que suposa que 'ls archs torals no existeixen en totes les voltes, sinó sols en la central o en les laterals. L'arquitecte Sans Barrera va creure trobarlos a Sant Sadurní de Tabèrnoles (fig. 403); Mossèn Gudiol els ha reconegut a l'esglesia rural de Malla (fig. 96).

La forma que segueix en senzillesa y cronològicament al pilà rectangular, es el en forma de creu, que al començament del segle XI se troba a Sant Pere de Casserres (fig. 404), y després s'usa en totes les obres rurals. Aqueixa forma 's complica en les esglesies en que 'ls archs són decorats ab ressalts, com a Cardona (fig. 405), com a Elna (fig. 104), y a Roses (fig. 121) y en les esglesies ab voltes per aresta, com a Ovarra (fig. 148), y Santa María d'Aneu (fig. 156), en les que pren formes simètriques cruciformes.

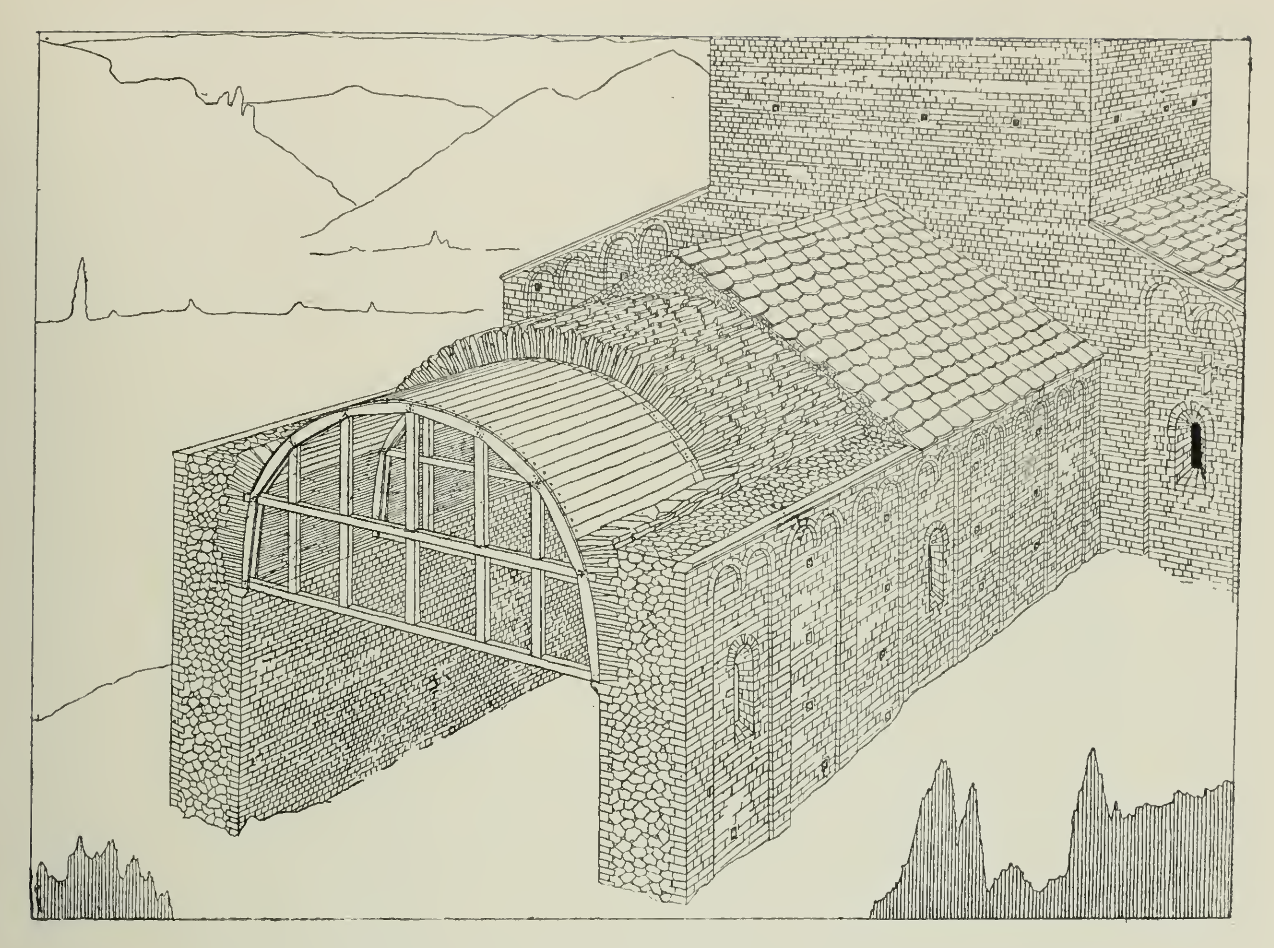

Fig. 406. — Reconstrucció ideal del cindri de la volta de Sant Pons de Corbera.

III

LES VOLTES Y 'LS ARCHS. — CONSTRUCCIÓ DE LES VOLTES

Els mestres de cases romànichs han construit les voltes principalment de dos modos: per medi de pedres de rebla, com lloses de poch gruix, y per medi de pedra treballada. El primer sistema es el més antich y 'l menys luxós; es el mateix sistema romà del nostre país, aont desde llavors la volta es resolta y complerta, y aont el sistema d'edificis blochs, fets de menuda rebla y formigó, com als voltants de Roma, may han estat coneguts.

Potser algunes d'aquestes voltes romàniques són més perfectes en sa

execució que les romanes de Tarragona, y en aquest sentit se pot dir que venen a ser la transició entre les romanes y les del segon sistema de pedra picada ben aparellades.

Les voltes de l'esglesia de Sant Martí de Canigó (fig. 407), són el tipu de les construides de rebla, y l'examen de la figura no deixa dubte sobre 'l procediment. Es el sistema que adoptaren plenament els construc-

Fig. 407. — Forma de construcció de la volta de Sant Martí del Canigó.

tors catalans, fins al punt de no sabersen despendres en les esglesies en que la pedra de fil s'usa en els murs, com si 'l procediment se considerés més fàcil. Es veritat que ell suprimia les dificultats geomètriques de tallar les claus y no requereix ni les plantilles, ni 'ls compassos, ni 'ls traçats més o menys complicats de l'estereotomía; era, per altra part, immensament més econòmich. Així a Gualter els murs són revestits de carreus ben treballats, però les voltes en l'absis y en el creuer s'emprengueren en aquesta forma rústega y primitiva (fig. 408). Se necessita arribar als trams més propers a la porta, que trigaren molts anys a construirse pera cambiar el sistema, usantse 'l carreu treballat y picat perfectament.

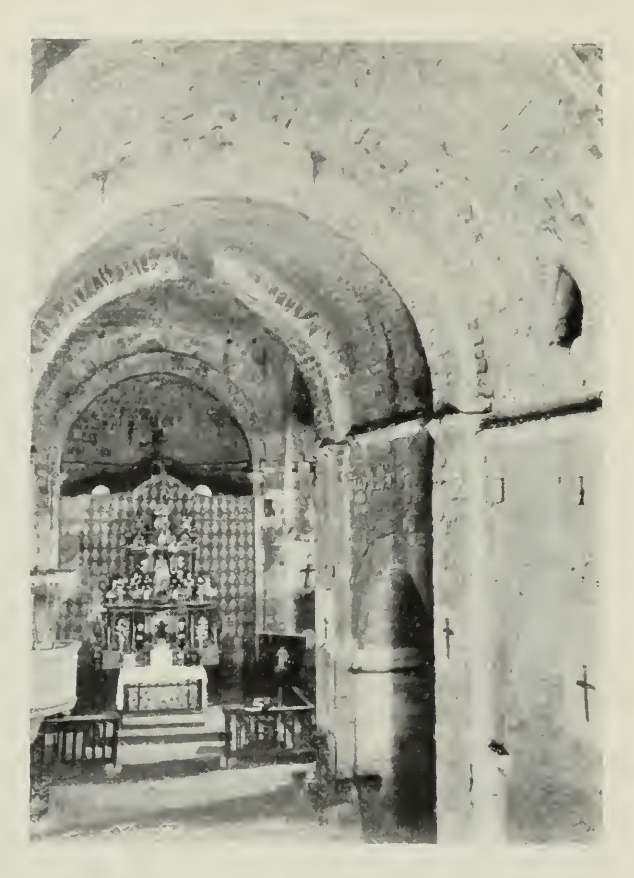

Fig. 408. — Voltes de Gualter ab les dues menes d'aparells.

Es curiós notar la forma ràpida ab que procedien els constructors en aquesta mena de voltes. Format el cindri, veritable motllo (fig. 406), hi extenien una capa de morter, sobre 'l que les fustes han deixat sa emprenta, y que venia a ser un primer arreboçat; sobre d'ell, seguint les normals de la superficie curva d'extradós ab més o menys regularitat, posaven lloses planes treballades tan sols pel costat del intradós, mentre que per l'extradós tenien les dimensions més diverses. El morter abundant d'arena granada omplia tots els buits. Les lloses primes feyen com un aparell de maó. Després una rebla menuda transformava les superficies irregulars del extradós en els plans de la teulada, exactament com en nostres circhs y amfiteatres romans se formava 'l plan sobre que s'assentaven les graus.

En lo segon tipu de volta hi intervé ab més intensitat el treball del picapedrer; l'intradós se veu com si 's tractés d'una volta de pedra picada, ab els carreus traçats perfectament; les claus tenen ja les juntes treballades; es la volta en *opus quadratum* romana ab lo carreu petit; ses predecessores són a Tarragona ben visibles en els restes del circh y amfiteatre.

FORMA DE LES VOLTES

Ab aqueix sistema se construien tota mena de formes; el problema era únicament obtenir el cindri, el motllo de fusta; fet el cindri, l'obra del mestre de cases era senzilla.

Els nostres documents no donen noms especials a les diverses menes de voltes. L'acta de consagració de Ripoll citada, se limita a anomenarles *for-*

Fig. 409. — Aparell del absis de Sant Llorenç del Munt a les Guilleríes. (Fot. Mas.)

nices; la carta del monjo García de Cuixà aplica 'l nom general d'*opus arcuatum* a la volta anular de l'esglesia del Pessebre.

Els constructors romànichs catalans del període que estudiem han usat principalment quatre menes de voltes: la de canó seguit semicircular simètrich respecte a un plan vertical, y 'l no simètrich de secció de quart de cercle; la volta per aresta, la cúpula hemisfèrica y la volta en recó de claustre dels cimboris. Hi ha que notar desprès, com a formes secundaries, les trompes còniques, y com a menys usades la volta anular y la volta apiramidada. Anem a estudiarles una per una.

VOLTES DE CANÓ La forma més comuna, la volta tipu, es la cilíndrica de secció semicircular. Són les més fàcils de traçar, les més senzilles de fer; per altra part són les més propiament romanes. Les ruines n'eren plenes de restes de voltes cilíndriques, si es que s'hagués perdut may el sistema de construirles.

Les voltes així construides eren pesadíssimes; espanta calcular les tonelades que sostenen les columnes de Sant Martí del Canigó. Això portava a deformacions sovint ben visibles; el cindri de fusta s'aixafava y la volta resultava construida en forma extranya. Així se troba, sobre tot, en els indrets de montanya, en els poblets rústechs dels Pirineus y en les valls altes amagades. En Brutails n'ha anotat nombroses al Rosselló. En l'esglesia d'Oms la volta es més aviat rebaixada; la curva en l'arrancament molt acentuada, puja tot seguit envers la clau quasi en linia recta; el traçat, que es irregular, recorda aquells archs persans dels quals M. Dieulafoy va publicar el plan (1). Recordem també aquí les voltes que per aquesta causa descriuen una ferradura traçada grollerament y cayent, no a plom del parament, sinó deixant un ressalt ben marcat dalt dels murs laterals seguint la pràctica constructiva de les voltes romanes (2). Els exemples són nombrosos: l'esglesia de Sant Joan de Lacella, l'arch triomfal de Sant Climent de Reglella, Sant Pere d'Osseja, Hix (Cerdanya). N'hem tractat especialment al estudiar l'arquitectura visigòtica (3).

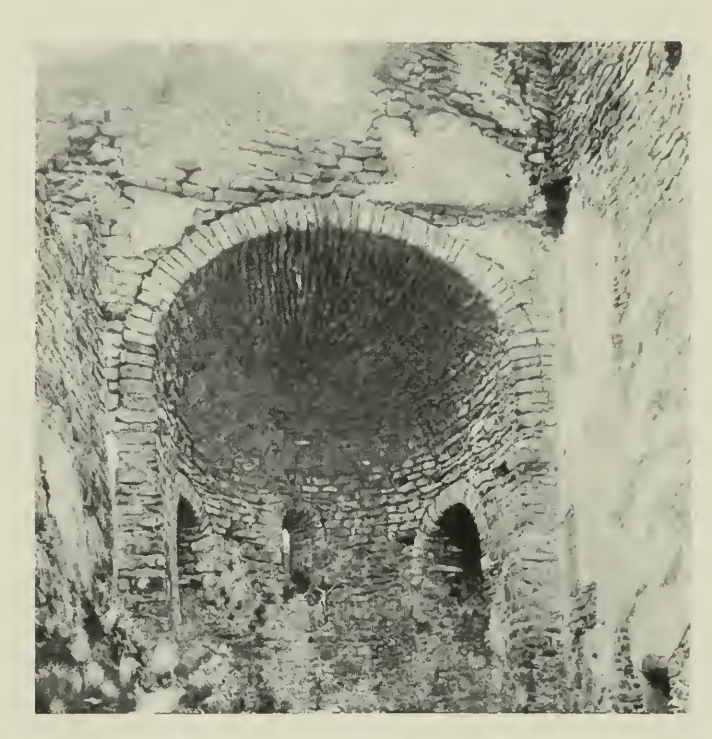

Fig. 410. — Voltes del absis de Merens. (Fot. Roger.)

Un grupu que sembla més modern es de forma apuntada, que a Catalunya no 's troba generalment en les esglesies d'aqueix período, si no es

(1) *L'art antique de la Perse,* citat, figs. 25 y 26.
(2) Choisy: obra citada, vol. I, ps. 523 y següents. — J. A. Brutails: *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 22.
(3) Vegis, vol. I, ps. 388 y següents.

en les darreríes, y originats, més que per altra cosa, per deformació dels cindris.

Aqueixes voltes tingueren son origen, probablement, en l'aprofitament de cindris de volta semicircular pera bastir les voltes de naus de menor llum. La forma, per altra part, resultava de la deformació pera les ressegudes de l'obra. D'altre banda, les irregularitats del replanteig debien portar forçosament a trencar els cindris en els trams de menor llum. Y es possible que l'experiencia ensenyés als constructors que donaven menor empenta als murs.

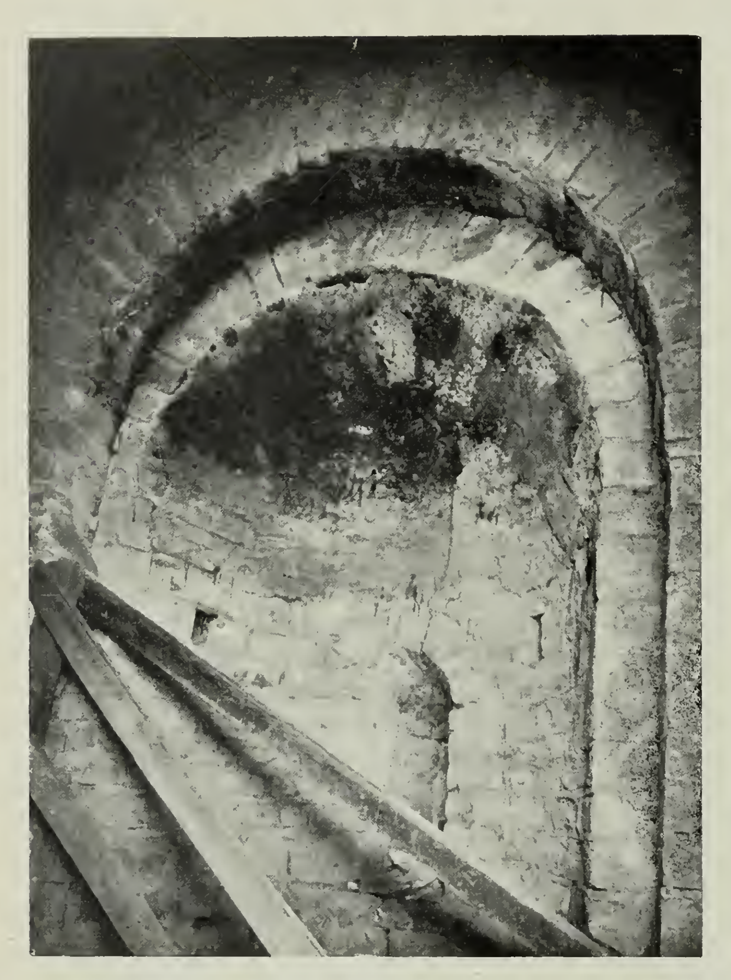

Fig. 411. — Absidiol del campanar de Vich.

VOLTES DE QUART DE CERCLE Una forma de volta romànica alguna vegada usada durant el segle XI en el nostre país, es la de quart de cercle. Se la troba en les galeríes dels claustres y en les colaterals de les esglesies.

La primera explicació de son objecte fou donada per Viollet-le-Duc: la volta de quart de cercle era un arch-botant continuat. Més tart en Brutails ha procedit a un nou examen de la qüestió, deduint que molts constructors romànichs no tingueren conciencia d'aquesta funció mecànica de la volta, ni idea molt clara del contrarrest de les empentes, a no ser per medi de les gruixaries dels murs.

L'origen d'aquesta mena de voltes de quart de cercle y la seva funció, l'explica aqueix autor de la següent manera: « En cert nombre d'esglesies les voltes laterals de quart de punt són colocades massa baixes pera contrarrestar la volta mestra: aquesta disposició s'observa en l'esglesia de Serrabona (Rosselló).» «A Elna, el canó de la volta lateral té per directriu tres octaus de cercle, essent les condicions de sa empenta profondament modificades. Ademés, baix les voltes laterals de mig punt, els torals són

quasi sempre de punt rodó. Les voltes en quart de cercle s'estableixen per portar la coberta dels colaterals» (1). «L'ús de les encavallades sobre la volta es una excepció en els edificis romànichs del Migdía: els constructors

Fig. 412. — Cúpula sobre trompes de Santa María de Tarrassa.

de les esglesies romàniques tenien a la vista les voltes romanes del mateix traçat, portant els graons de sos circhs» (2).

Un examen de nombrosos edificis catalans, ens porten a concloure que la volta de quart de cercle es sens dubte la més adequada pera les cobertes inclinades de les naus laterals. Es la forma més barata pera aquest

(1) J. A. Brutails: obra darrerament citada, ps. 21 y següents.
(2) J. A. Brutails: *L'Archéologie du moyen-âge et ses méthodes,* citada, ps. 157 y següents.

objecte; evita el fondo carcanyol entre la volta de la nau central y les de les colaterals, que hi ha en les esglesies cobertes ab voltes semicirculars.

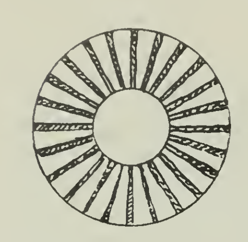

Fig. 413. Aparell de la clau mestra de la cúpula de Sant Pere 'l Gros de Cervera.

Hi han cassos en que la volta de quart de cercle es reforçada per archs torals semicirculars, com en l'esglesia en ruina de Santa María de Roses (fig. 430). La volta de quart de cercle sembla no era prou agradable als ulls dels artistas romànichs, mes s'usava per son efecte utilitari.

Cal, ab tot, indicar que en l'arquitectura es impossible que la funció mecànica d'un element pugui esser oblidada. La realisació de les obres es l'experiencia que mès ensenya, y per força 'ls constructors de tantes esglesies debien apendre la mecànica de les voltes, ja en les ruines que 's produien durant l'obra, ja en les ocasionades per l'incendi o la vellesa.

Aquest sistema de volta no es l'usat en les esglesies més antigues: les basíliques cobertes ab voltes de les primeríes del segle XI ho són ab voltes semicirculars: Sant Pere de Casserres, Sant Martí de Canigó; es durant el segle XI y cap a la seva meitat quan alguna vegada s'usa, y tendeix a desaparèixer cap a la fí del segle XII.

L'origen històrich d'aquesta forma de volta, es possible que sigui exclusivament romà en el nostre país. Se la troba clara y decididament en els amfiteatres, circhs y teatres; però alguns li atribueixen un origen llunyà oriental. La mateixa solució tan racional de la coberta de pedra 's troba ailladament en llochs apartats, dels que no es fàcil senyalarne relació de cap mena ab el nostre país, apart de l'influencia general del Orient. Es sabut com va usarse al Egipte al tractar de construir en pedra la basílica helenística (1) y al Assia Menor, en els colaterals de Kodsche-Kalessi (2). Es també interessant notar com aqueix element s'exten per una gran part de la França, per quasi totes les escoles del Migdía, penetrant Ròdan amunt fins a la Borgonya.

VOLTES AB ARCHS TORALS

Arriba un moment en que les voltes se presenten dividides per archs torals. Sembla a primera vista com si aquella ossamenta interior de les voltes concretes romanes, sortís a la part externa; però hem notat ja com les voltes romàniques són derivació de voltes romanes d'aquesta escola occidental mediterrania y no de l'escola romana del centre d'Italia, aont principalment se desenrotllaren els

(1) Choisy: obra citada, vol. II, p. 62.
(2) J. Strzygowski: obra citada, ps. 105, 113, 80, 127-128.

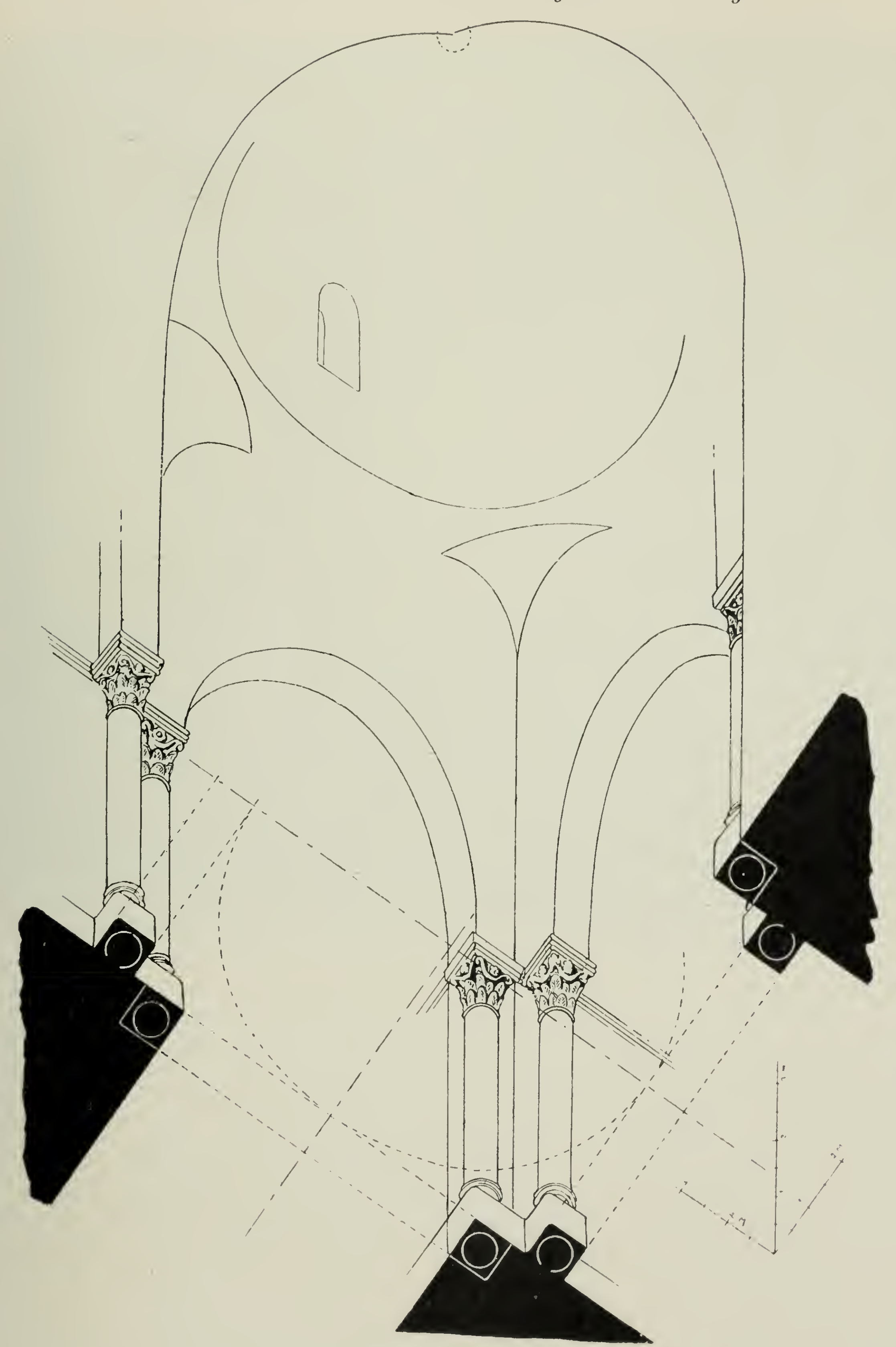

Fig. 414. — La cúpula ab ses trompes de Sant Pere de les Puelles (Barcelona).

Fig. 415. — Cúpula de Sant Pere de les Puelles. (Restauració Mercader.)

savis procediments de les voltes concretes armades d'archs de maó. La diferencia es per altra part notable. Els archs torals en aquestes són part adherida a la volta, soldada en el cos de la volta, y 'ls torals en la volta romànica són independents d'ella, com en les voltes del amfiteatre de Nimes, y sols en els pilans verticals s'uneixen sòlidament ab els murs.

Per altra part es ben fàcil avuy probar que l'art toral o dobler es un element que 's troba al Orient cristià perfectament resolt. L'Anatolia presenta nombroses basíliques cobertes ab voltes ab archs torals, anàlegues en sa estructura a les romàniques. La seva data es discutida: Strzygowsky l'eleva fins els segles IV y V, mentre que Ramsay y miss Bell, en una obra recent, les creuen dels segles VIII, X y XI. Aqueixa disposició 's troba en

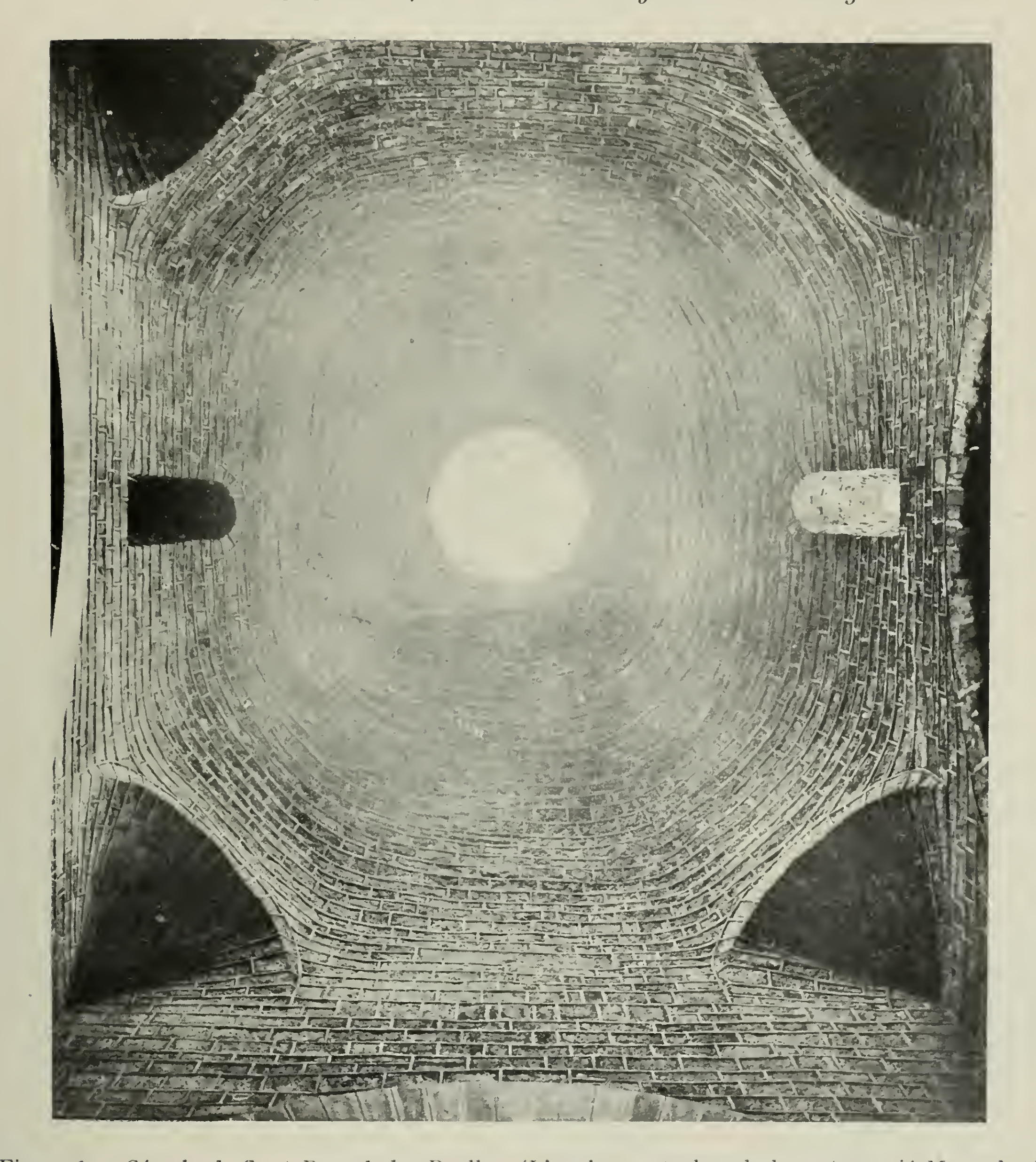

Fig. 416. — Cúpula de Sant Pere de les Puelles. (L'*oculus* central es de la restauració Mercader.)

antiquíssimes esglesies de la Capadocia, en la Lycaonia y en els temples dels monastirs coptes del Egipte (1); a Sant Martí de Canigó, Sant Vicenç de Cardona, etc., el toral presenta una notable diferencia d'amplada en la clau y en el rasament. Es això, sens dubte, una tradició lombarda. En les nostres esglesies, l'espatller que reb l'empenta del toral ha sigut obrat al mateix temps que 'l pilà ab el qual forma un sol cos, mentre que 'l toral no s'adhereix a la volta. Sembla com si 'ls mestres de cases fessin en la

(1) W. Ramsay et miss G. L. Bell: *The thousand and one churches.* Londres, 1909. — Alfred Gayed: *L'art Copte.* Paris, 1902.

obra de pedra lo mateix que en les mulasses o cindris, verdadera volta de posts reforçada d'archs doblers de fusta.

El constructor que aixeca un arch toral sota d'una volta, obeeix més o menys conscientment a consideracions d'aspecte: 'l canó reforçat ab torals es d'apariencia més sòlit, més potent, y aquests cadenatjes transversals dissimulen les deformacions de les fàbriques.

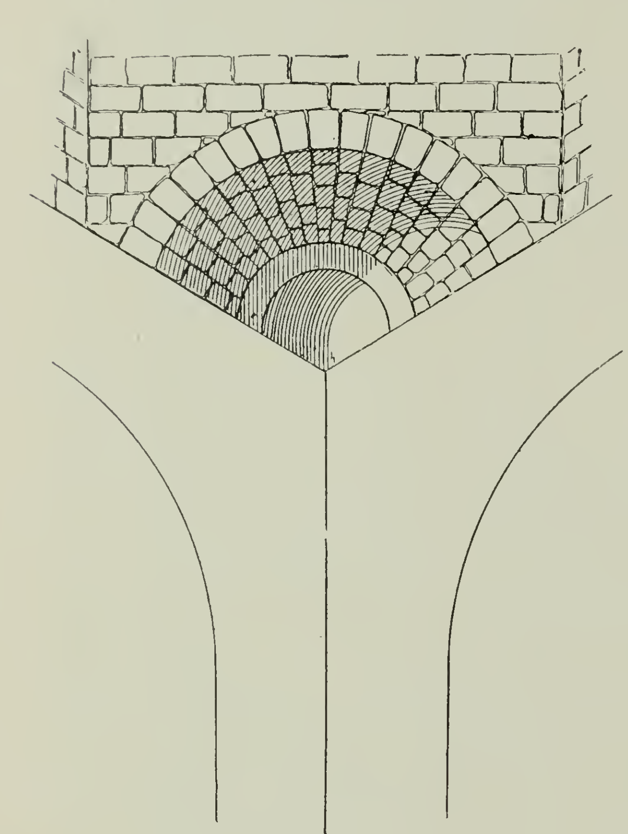

Fig. 417. — Trompa del cimbori de Sant Pere de Ponts.

La secció dels archs torals es, en general, la rectangular. A Cardona, a Sant Pons de Corbera y en les obres més cuidades de mitjos del segle XI els torals són de secció ab ressalt.

VOLTES PER ARESTA Les voltes d'aresta romàniques no són engendrades per l'intercepció de dos cilindris d'igual altura: són les voltes romanes simplificades ab lo traçat circular de les arestes engendrant les voltes d'aresta bombades. Aqueixa deformació del tipu romà es motivat per raons de la solidesa de les voltes, facilitat de traçat y d'execució. Són les voltes a propòsit pera sostenir una terraça plana, horizontal.

Les voltes d'aresta són usades en varis monuments. L'esglesieta de Sant Miquel de Tarrassa, presenta uns quadrats ab volta per aresta en els quatre cantons del plan, no essent ben fàcil la classificació cronològica d'aquest element d'una esglesia tan reformada.

Més determinables de data són les voltes d'aresta de les naus laterals de l'esglesia de Follà (fig. 157), consagrada en 1031, y de les naus laterals de Sant Vicenç de Cardona (fig. 82), consagrada en 1040.

Es un element obligat en les voltes de les criptes com a forma propia pera sostenir un plà. Se la troba en les criptes de Sant Martí de Canigó, consagrada en 1009; de Sant Vicenç de Cardona (fig. 298), consagrada en 1040, y de Olius (fig. 300), que ho fou en 1079. A Sant Sadurní de Tabèrnoles una volta per aresta cobreix l'absis principal.

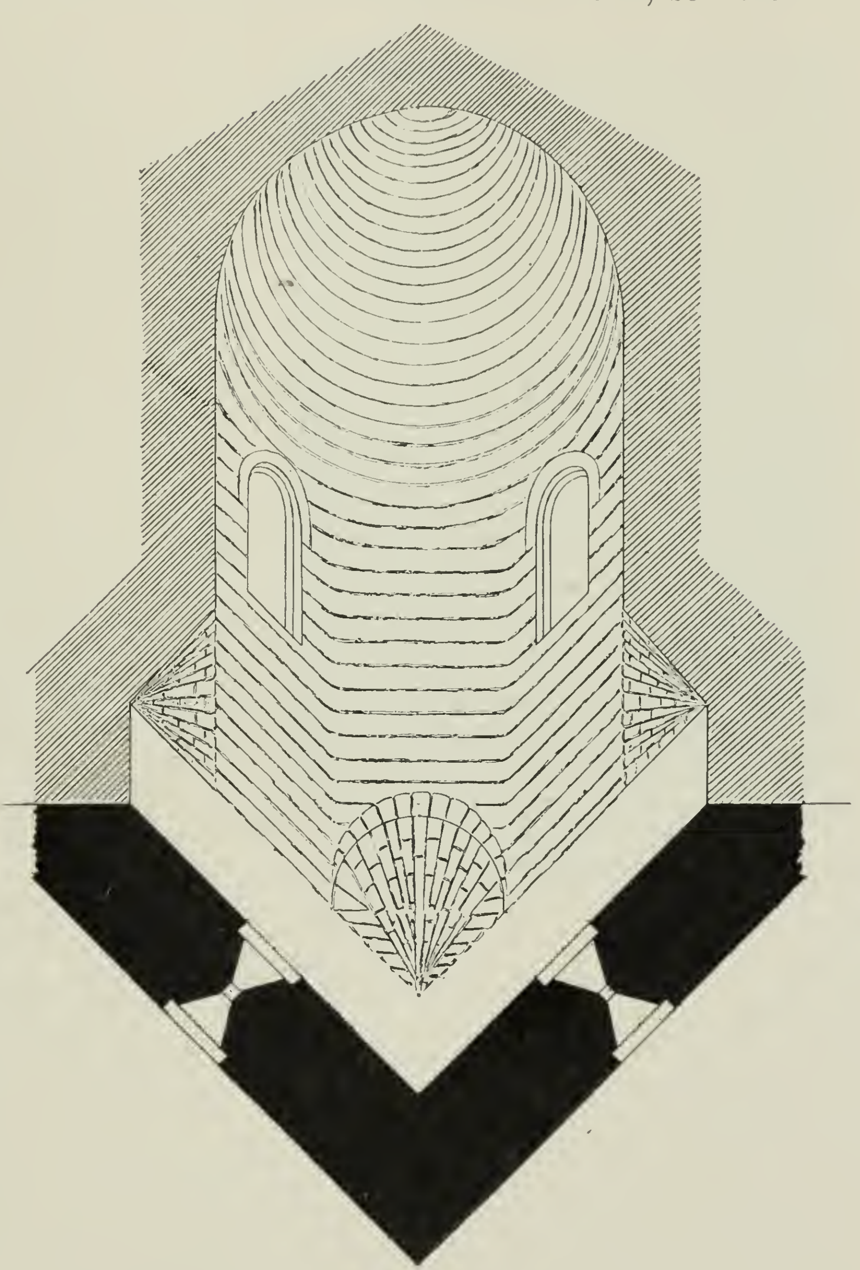
Les voltes d'aresta de Sant Martí de Canigó són grolleres en grau exces-

siu; en la capa de morter que les cobreix tenen profondament imprès el rastre de les posts del cindris; els angles de les arestes són molt obtussos.

Les voltes d'aresta dels colaterals de Santa Eularia de Follà, són establertes sobre d'una mena de formers de secció quadrada que fan sortida en el parament al qual adhereixen.

CÚPULES La volta esfèrica té diverses aplicacions: es la tradicional dels absis, e l'apropiada coberta de les esglesies circulars.

La forma més corrent del aparell del absis es la de filades horizontals, com a Sant Llorenç del Munt, a les Guilleríes (fig. 409), y en l'absidiol del campanar de Vich (fig. 411); en altres esglesies les filades s'inclinen seguint al engros els meridians, com a la de Merens (fig. 410).

Fig. 418. — Volta ab les trompes còniques de Santa María de Cervelló.

La cúpula de Sant Pere 'l Gros, prop de Cervera, està construida ab anells de licorella de forma triangular. Sols la clau es una pedra picada (fig. 414). En la cripta de Sant Martí de Canigó s'hi veuen grolleres voltes ab tendencia a la forma de les voltes bufades, que geomètricament venen a ser un troç de superficie esfèrica, comprès entre quatre plans verticals.

VOLTES DELS CIMBORIS

Estudiem, finalment, les voltes que cobreixen els cimboris. Hi ha dos modos de passar del quadrat del creuer al cercle, més o menys grollerament traçat de la cúpula: un, per medi d'una volta esfèrica tallada pels quatre murs originant les petxines; altre, que consisteix en un sistema de quatre trompes còniques. Un y altre han estat usats a Orient.

Fig. 419. — Cimbori de Sant Cugat del Recó. (Fot. del Centre excursionista de Manresa.)

En el nostre país la forma adoptada es la primera que sufreix al trasplantarse com una traducció: la cúpula es substituida per una volta en recó de claustre de plan octogonal, sense donar a cap d'aqueixos mots un sentit de rigorisme geomètrich.

Algunes poques cúpules catalanes tendeixen més a la volta en recó de claustre de quatre panys; tal es la cúpula de Santa María de Tarrassa sostinguda sobre quatre trompes petitíssimes, seguint el tipu d'algunes de les lombardes (fig. 412).

Els constructors apliquen a la vegada la cúpula sobre trompes y la volta en recó de claustre pera sostenir un pis pla horizontal. A Sant Pere de Casserres, el campanar està dividit en dos pisos: l'inferior cobert ab volta de recó de claustre de planta octogonal y trompes en els angles, y 'l superior ab volta de la mateixa classe cobrint un plan quadrat. El campanar de l'esglesia de castell Llordà té la volta baixa en recó de claustre.

La cúpula sobre trompes apareix a Catalunya com un cas aillat y solitari, com en l'esglesia de Sant Pere de les Puelles, consagrada en 945, lo que fa pensar si 's tracta d'una obra posterior (figs. 413 a 416). Tarda després a reaparèixer fins al primer quart del segle XI, en que 's construeix Sant Vicenç de Cardona. Se troba més tart en les basíliques de Sant Llorenç del Munt, consagrada en 1064, a Sant Miquel de Cruilles, de data incerta, y a Gualter, de les darreríes del segle XI; en les esglesies de plan de creu triabsidals de Santa María de Tarrassa, Sant Pere de Graus, Sant Pons de Corbera, Sant Jaume de Frontinyà, Santa Cecilia de Voltregà y Santa

Eugenia de Berga. Corona, com en les d'Orient, el centre de les creus gregues de les de Sant Daniel de Girona y Sant Cugat de Salou, y s'aixeca, finalment, majestuosa, com en les primitives basíliques dels monastirs de la Tebaida, al centre dels absis triconques de Santa María de Cervelló y Sant Pere de Ponts.

Però hi ha en l'arquitectura de les nostres cúpules, a més de la forma exterior, una fonamental diferencia ab l'oriental; les nostres cúpules ab ses trompes no són construides ab les disposicions ingenioses de tradició assiàtica de volta sense cindri, que es el punt de partida de la construcció bizantina, sinó ab cindris de fusta seguint la tradició romana colonial del occident mediterrani, y això converteix aquí com al nort d'Italia l'esfera en volta octogonal en recó de claustre, y la trompa en una arcada omplerta en forma cònica pera acordarla ab l'angle diedre dels murs, que tal són les nostres cúpules romàniques, portades probablement per l'influencia vinguda gradualment desde 'l nort d'Italia (figs. 416, 417 y 418).

Fig. 420. — Sant Quirse de Culera. (Fot. Falguera.)

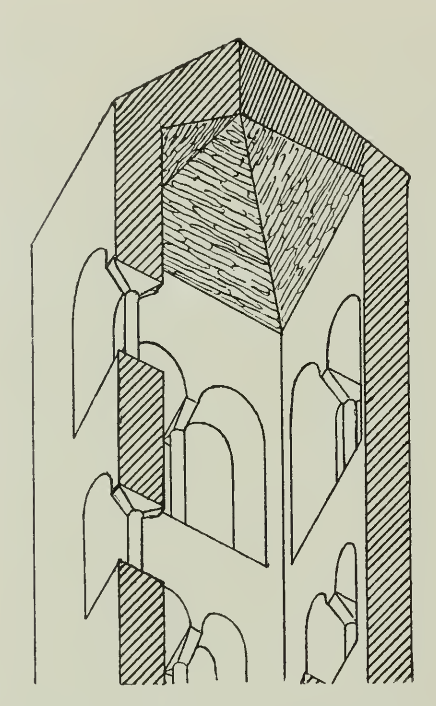
Se tracta, donchs, no d'obres bizantines, sinó d'interpretacions barbres occidentals, de traduccions a la baixa llatinitat del segle XI de les cúpules orientals.

Hem demostrat l'igualtat de les nostres cúpules ab les lombardes y 'l sincronisme de sa aparició; anem are a tractar de son origen.

La cúpula ab trompes es un element de l'arquitectura persa, hereua de les antiquíssimes civilisacions que se desenrotllaren «en el país entre 'l Tigris y l'Eufrates, aont sempre s'han aixecat les grans capitals, Babilonia y Seleucia, Ctesiphon y més tart Bagdad» (1). Se troba en els palaus de Servistan y de Firuz-Abad la cúpula «sostinguda sobre quatre trompes d'angle, es a dir, sobre ninxos esfèrichs en els recons del plan quadrat y que constitueixen una base octogonal d'aont es més fàcil passar a la circumferencia» (2). Desde 'ls segles IV y V els arquitectes cristians usen aqueix procediment en les basíliques ab cúpula de l'Anatolia, al mateix

(1) DIEHL: obra citada, p. 12.
(2) Id. íd., p. 33.

temps que la cúpula sobre petxines (1). Se la troba en el segle IV a l'Egipte cristià, al Convent blanch y al Convent roig, aont cobreix un santuari trilobulat colocat darrera el trasceptum, disposat com las *cella trichore* catacumbaries y com els plans trilobulats romànichs (2).

Fig. 421. — Campanar de Cohaner.

Mes no era aquesta forma la preferida del art propiament bizantí, sinó «la cúpula sobre petxines en materials menuts posats sobre llits de morter» (3), en que s'executaven les obres més grandioses.

Mes arriba 'l segle XI, y fins a Bizanci 's popularisa la bella forma persa (4), y en aqueixa disposició 's construeix la cúpula de la Peribletos (1028 a 1034). Se la troba en nombroses esglesies provincials: a Sant Lluch de Phocida (fi del segle X y començament del XI), a Sant Nicodemus d'Atenes (anterior a 1044), a Daphui, a Santa Sophia de Monemvasi, segona meitat del segle XI, y a Neamoni de Chios.

Es el moment en que 's crea a Orient el plan de la cúpula, aixecantse en un tram sobre l'absis major, de que es aplicació la basílica ab cúpula d'Occident, y en aquella forma s'aixequen la major part de les esglesies de Bizanci, y ella es l'adoptada en les nostres esglesies coetanies.

VOLTES DE FORMES ANULARS Y HELIZOIDALS; FORMES DIVERSES DE VOLTES

L'esglesia rodona del Pessebre de Sant Miquel de Cuixà té la forma d'un anell voltant un enorme pilà cilíndrich (fig. 88). La volta, arreboçada d'una capa espessa en la qual las posts dels cindris hi han deixat rastre molt marcat, recorda les més antigues voltes de Sant Martí del Canigó. Recordem també aquí les voltes còniques de les finestres dels campanars (fig. 422. Vich), les penetracions de les arcades de les finestres ab les voltes de canó de les esglesies, originant curves engarxides (fig. 420), les voltes apiramidades

(1) Diehl: obra citada, p. 91.
(2) Vegis aquestes qüestions estudiades, en Choysi: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, y en Michel: obra citada, vol. I, art. *L'art Byzantin*, per M. Gabriel Millet, y Diehl: obra citada.
(3) Diehl: obra citada, p. 161.
(4) Id., íd., p. 422.

d'alguns campanars (fig. 421) y, finalment, les de les escales, com les de Sant Vicenç de Cardona fetes de rebla en forma del helizoide, qual generatriu es una circumferencia, forma coneguda per volta de Sant Gil, de la curiosíssima perfectament aparellada de Sant Gil de Provença.

Fig 422. — Finestra del campanar de Vich ab les senyals de cindri.

ARCHS

La forma més comuna dels archs en les obres romàniques es la semicircular. Són excepcionals els de ferradura.

El archs de ferradura són propis del període visigot, y 'ls pochs exemplars que existeixen en el període romànich semblen més aviat errors de traçat que supervivencia de coses antigues.

Una llinda ab un sol o varis archs de descarga constitueix l'estructura de la major part de les portades. La funció y forma del arch de descarga es perfectament entesa.

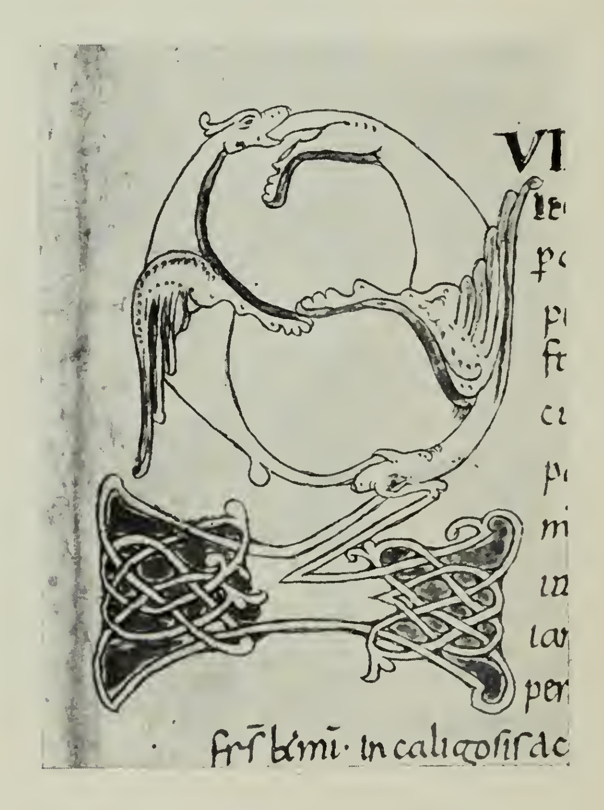
ORIGEN ROMÀ DE LES FORMES CONSTRUCTIVES CATALANES

Aqueixa minuciosa y llarga enumeració de les formes constructives petries que acabem de fer, podriam resumirla en poques paraules. Quasi totes elles se redueixen a construccions de voltes y archs circulars: archs y voltes circulars són les formes que cobreixen les naus dels temples; combinacions més o menys regulars de cilindres són les voltes per aresta; a una combinació de voltes cilíndriques se redueixen les cúpules dels cimboris y un arch es essencialment la trompa cònica angular, tal com la fan els arquitectes romànichs catalans.

La volta cilíndrica o de canó es la que 's deriva lògicament dels cindris

de fusta y es la que adoptaren en ses obres els colonisadors romans constructors de ciutats. Se podria dir que, fins aquelles de les nostres esglesies aont domina l'estructura, la cúpula oriental, semblen construides per un arquitecte romà, semblen derivades de les voltes dels teatres y dels amfiteatres, o d'aquella cúpula de Centcelles (1) que cubria una sala d'una esplèndida villa propera a Tarragona.

(1) Vegis vol. I, p. 136.

Lletra capital del Manuscrit de Ripoll, n.° 52.

Fig. 423. — Representació d'una gran construcció naval de fusta ab forro metàlich. Claustre de Girona.

IV

LA FUSTERÍA

La nostra fustería presenta estranyes contradiccions. D'una part arriba a les formes complicades, curves, de les botes, portadores y barques (figs. 423 a 425) que 's troben representades en els capitells dels claustres (1); d'altra part, les encavallades dels edificis conserven les formes més arcaiques conegudes del art del constructor en fusta.

Cal apartar tota idea d'encavallada exòtica en el país. A la Catalunya romànica, la forma més complicada de fustería ha estat la jàcena y la viga. Se pot dir que tots els elements de la nostra fustería de construcció 'ls cita 'l document transcrit per En Balari, d'una escriptura del any 1038: «*et omnia instrumenta mansionis, id sunt biges et chabirons et lapides*» (2). En ella 's troben citats ab els noms actuals les vigues y 'ls cabirons, quasi 'ls únichs elements de la nostra fustería.

(1) A Sant Cugat del Vallès hi ha dugues representacions que no deixen lloch a cap dubte. L'una es un boter que va posant els cèrcols d'un cup de fusta; l'altra sembla una portadora preparada per la brema dels raims. A Girona 's repeteix el mateix tema: la portadora igual que les actuals, el cubell pera transportar aigua y a més l'arca ab que Noé 's salvà del Diluvi, acoraçada de planxes metàliques. En Balari reprodueix varis documents dels segles XI y XII sobre botes, cubes y cubells en fusta. (Obra citada, p. 645.)

(2) Obra citada, p. 586.

COBERTES DE FUSTERÍA

Les cobertes de les esglesies eren formades de vigues sostingudes per archs transversals o per cavalls o formes de disposició senzillíssima, com els de Tahull, que 's construeixen en obra per medi de vigues y peus drets. La primera disposició s'ha cregut vèurela en la descripció de Cuixà del monjo García (1). De la segona disposició no 'n queda exemple ni descripció antiga; cal entrevèurela en les

Fig. 424. — Representació d'una portadora. Capitell del claustre de Sant Cugat.

Fig. 425. — Representació del trevall del boter. Capitell del claustre de Sant Cugat del Vallès.

formes derivades del començament del segle XII, conservades en els recons endarrerits de la terra, com a Sant Climent de Tahull, l'únich exemplar sencer degenerat que resta d'aquelles cobertes de fustes «admirablement treballades» de que parlen les actes de consagració.

Aqueixa coberta no es pas com les més antigues o com les coetanies del Nort d'Europa, sinó que té una disposició arcaica, com una supervivencia o atavisme de l'arquitectura o com una d'aqueixes coincidencies tan co-

(1) Vegis ps. 103 y següents del present volum.

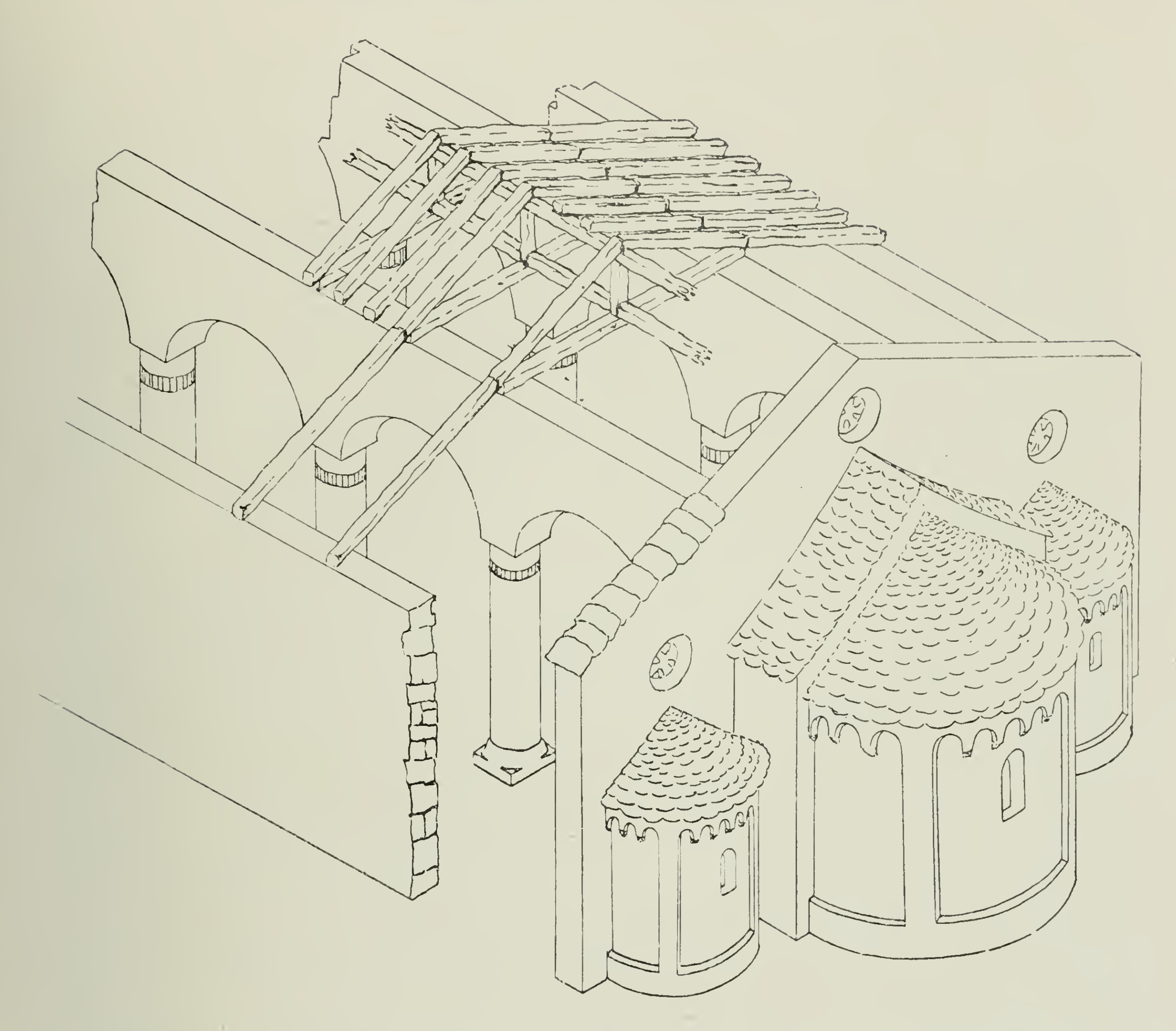

Fig. 426. — Encavallada de Sant Climent de Tahull. (Missió del Institut a la ratlla d'Aragó.)

munes dels homens en les coses elementals y rudimentaries. Cal notarla aqueixa disposició de la coberta; la més primitiva y rústega de les encavallades lo més simple en l'art de la fustería. La seva forma, més que una explicació, l'indica 'l dibuix adjunt (fig. 426).

No es això una encavallada ab son tirant sostingut en son punt mig per un pendoló; no es, ni de lluny, l'armadura triangulada, invariable de forma, de la fustería moderna, sinó una rudimentaria superposició de peces com en la fustería dels pobles quasi barbres, com en la dels temps més apartats de l'historia, en que l'art de fuster y 'l del perayre tenen la mateixa fòrmula simple. Una viga va de mur a mur de la nau central; al mig d'ella s'hi aixeca un peu dret que sosté un crener; del crener a les parets

hi van vigues inclinades; vigues penjants també, formen la coberta de les naus laterals. En l'evolució històrica de la fustería, aqueixa forma cal cercarla en la representada en les tombes rupestres de la Frigia y de la Lycia, o en l'encavallada del arsenal del Pireneu o de les muralles d'Atenes, que ha permès reconstruir l'epigrafía grega; les encavallades de les basíliques romanes representen un avenç colossal. L'encavallada de la basílica de Fano, construida y descrita per Vitrubi, significa un altre avenç considerable; ni les cobertes orientals ab ses simplificacions, ni cap escola mig-eval d'Italia ni del Nort d'Europa presenta aqueixa forma tan elemental de la construcció en fusta.

Els claustres eren coberts en una disposició senzillíssima; les vigues inclinades s'aguantaven en els murs, y en les arcades y archs diagonals resolien la forma de sostenir en l'enllàs angular de les galeríes.

CINDRIS Y MOLASSES

Queden dos punts a tractar com apèndix al estudi del ús de materials de fusta en l'arquitectura romànica: el referent als cindris y molasses y a les bastides. Els cindris se dedueixen clarament del examen de les voltes. En moltes construccions se conserven per estudiarlos dues menes de datos: els forats aont s'aguantaven els cindris, que són com l'ossamenta de les molasses y les marques de les posts impreses en el morter de la volta. Una serie de cindris dividien les voltes en trams o en segments, y posts clavades d'una a l'altra formaven en fusta una forma anàlega a la volta. Tal era 'l sistema de construcció de totes elles (fig. 406).

Clarament se veu això en diferentes voltes: citem, entre elles, la volta anular de la capella circular de Cuixà, el finestral del campanar de Vich (fig. 422) y especialment la volta del cimbori de l'esglesia de Gualter (fig. 427). En ella 's veuen els forats de les bastides y cindris en diferents períodes de l'obra, que permeten la reconstrucció ideal de llur forma. Construits els archs del creuer y arribada l'obra a un pla horizontal, se construien primer que tot els quatre archs de les trompes; aguantades en ells y l'angle del mur o la menuda pedra que feya de trompilló, se formaven les molasses còniques d'aqueixos elements. Tot això 's maniobrava desde una bastida sostinguda sobre vigues que han deixat marcats els forats en l'obra. Se tornava a enrasar y s'establia un sistema de vigues a nivell que permetia formar com un nou sostre. Sobre d'ell s'aguantaven els cindris, que marcaven com els meridians, de la grollera forma esferoidal; de cindri a cindri 's clavaven posts y quedava la forma preparada. Els cindris eren trabats a la part de dalt per altres peces a nivell, quals colls falsos permetien

una bastida exterior pera cloure la cúpula. La marca de les fustes que senyalen aqueix procés, es ben visible en la fotografía (fig. 427).

No possehim nosaltres text que descrigui 'ls cindris romànichs; mes el sistema que hem deduit dels rastres que aquest medi auxiliar ha deixat al edifici, coincideix ab la descripció del que serví pera una cúpula, en lo *Miraculo Sancti Benedicti*, obra d'Aimoinus, del monastir de Floriac. Pujades les parets fins dalt, els fusters posen vigues que sostenen altres fustes en forma d'esfera «*in modum hemisphærii*», feta de post, ajustada «*per compaginatus sibi fustes*» (1).

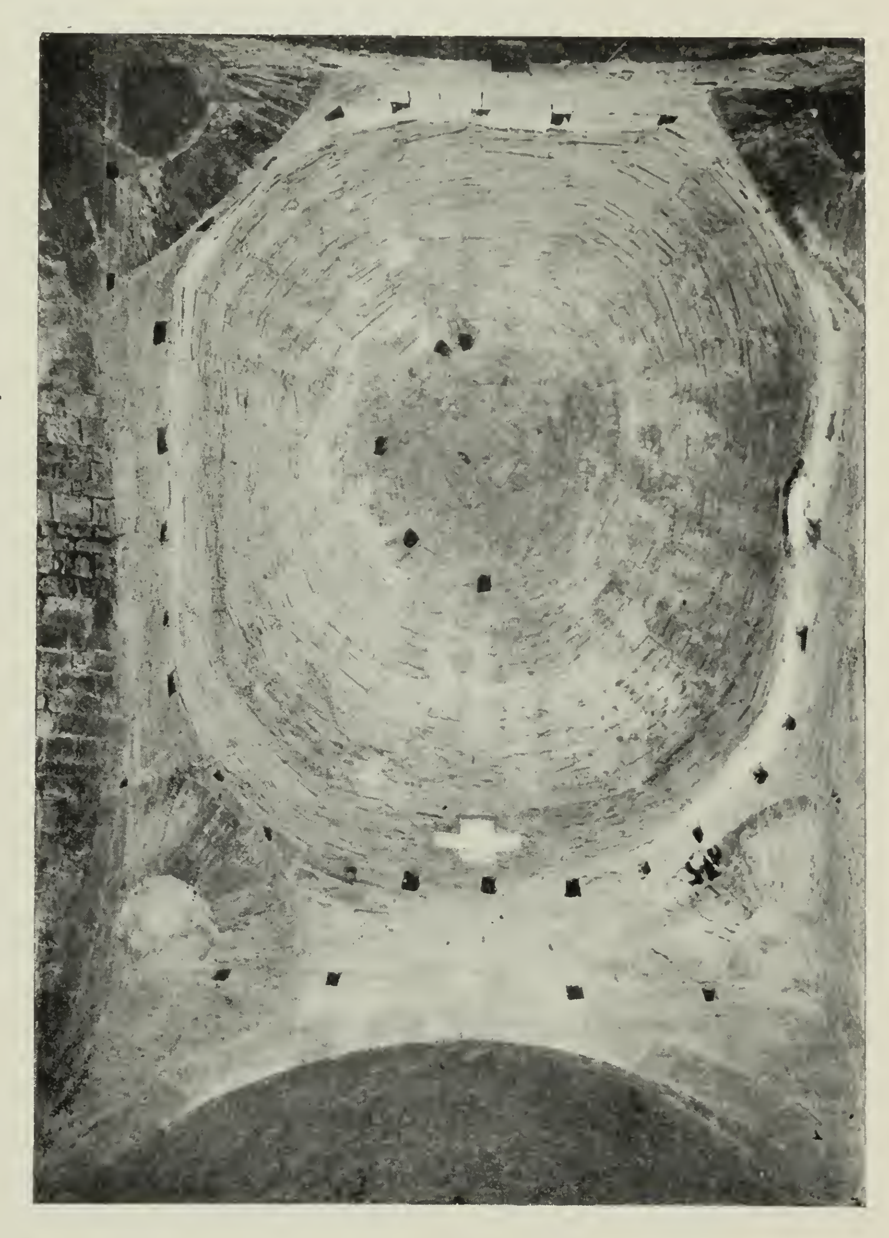

Fig. 427. — Cúpula ab els forats del cindri de l'esglesia de Gualter.

Sovint les voltes deixen en el rasament un ressalt pera sostenir els cindris o be fa aqueix ofici una motllura sortint.

Recordem també les molasses en que un encanyissat substitueix les posts, com en el campanar de Santa María de Tarrassa (fig. 421) y en la volta de la capella del castell de Marmellà (fig. 260). Es tot això tradició visigòtica y probablement romana, en ús encara en

(1) Pot veures aqueix text interessantíssim en el *Recueil des textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture*, de Víctor Mortet, citada, p. 12.

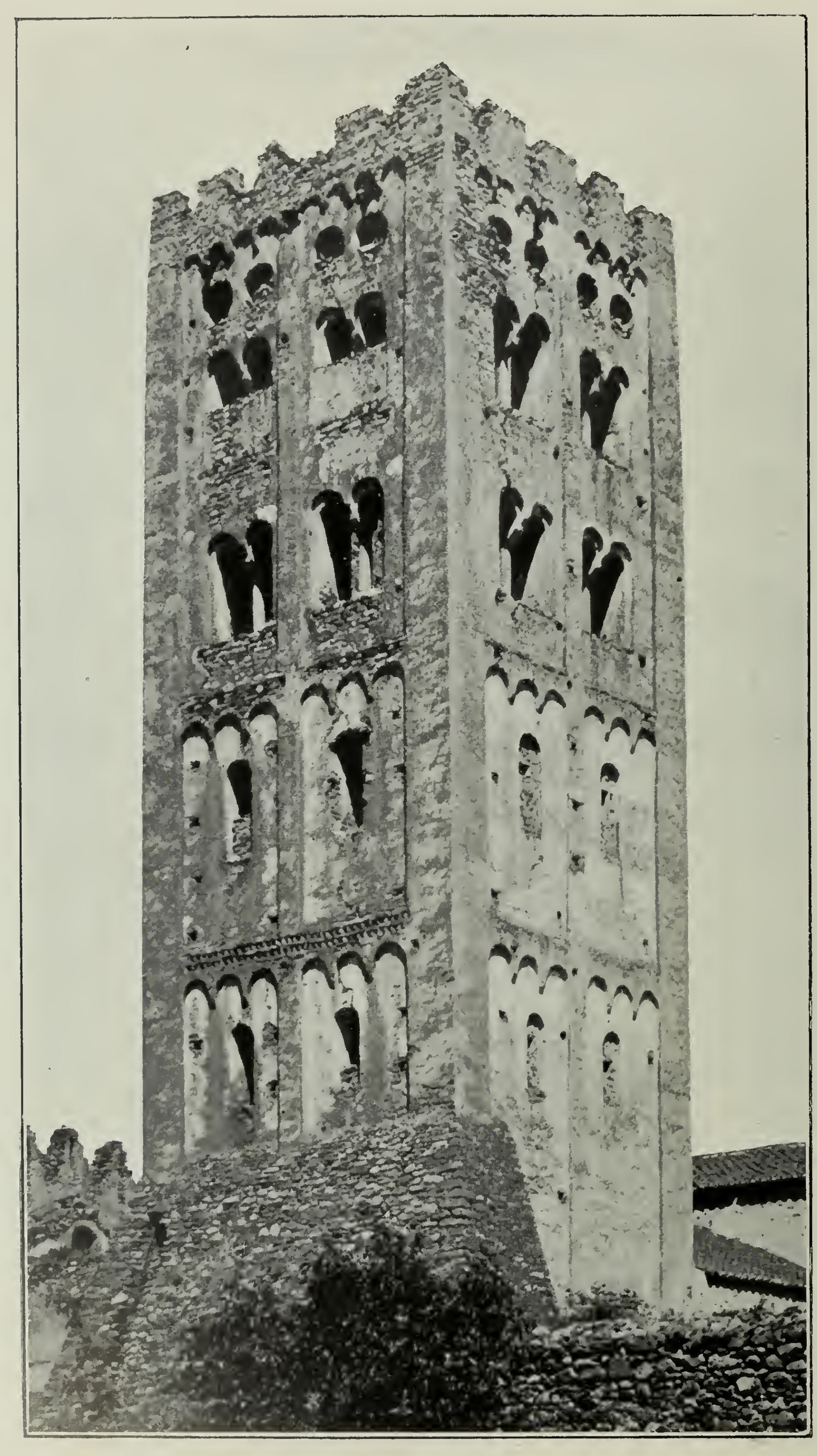

Fig. 428. — Campanar de Cuixà ab els forats de les bastides.
(Fot. del Baró A. Burthe d'Annelet.) (Congrès de Archéologie de France.)

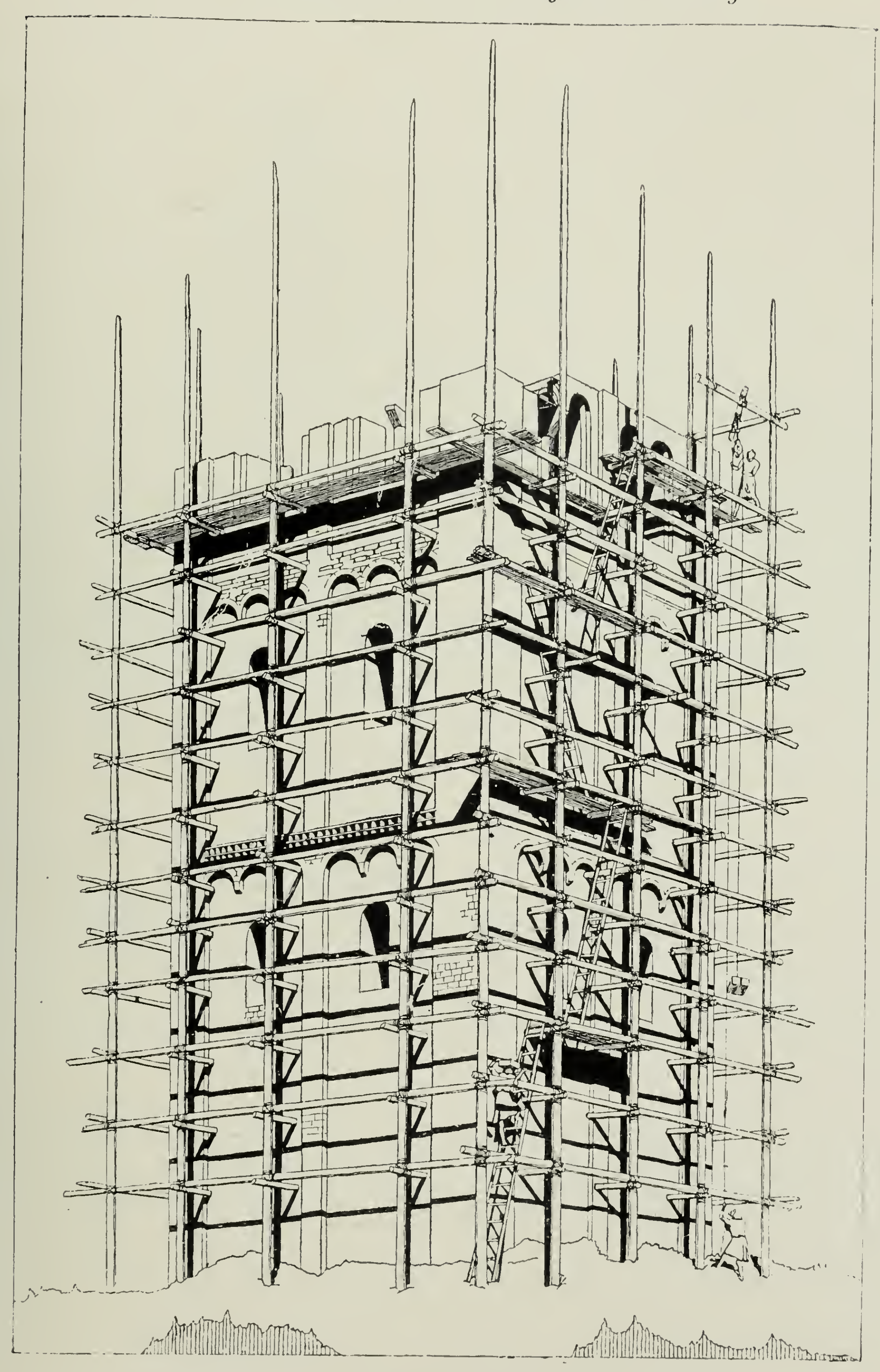

Fig. 429. — Restauració de la bastida del campanar de Cuixà.

molts llochs del migdía de Catalunya. Les canyes lligades previament formen com un teixit flexible que fàcilment se plega a totes les formes; cal no més donarli punts ferms de sosteniment y la molassa senzillíssima està feta.

BASTIDES

Les senyals de les bastides se troben en diversos absis, com en els de Tabèrnoles (fig. 396) y Vilalleons (figura 297), pels forats de les peces de fustería que s'aguantaven en l'obra mateixa. El sistema es de facilíssima interpretació en el nostre país, ja que actualment es usual y vulgar. Al arribar a l'alçada d'un home, se planten entenes a un metre del mur en construcció; lligats a l'entena y sostinguts en el mur, s'hi coloquen uns cabirons y sobre d'ells taulons o posts. Pot així el paleta aixecar altre troç de mur. Al arribar al límit d'altura en que còmodament pot treballar, lliga a les entenes y sosté en el mur un nou ordre de cabirons, y així successivament fins arribar a la major altura. De pis a pis de taulons es ben fàcil posarhi una escala.

L'exterior de Sant Pons d'Ordal té ben senyalats el sistema de forats de la bastida del segle XI (fig. 181). Igualment es això visible en el campanar de Cuixà (fig. 428), qual bastida hem intentat restaurar, seguint minuciosament els forats (fig. 429). El sistema no es altre que 'l romà (1).

A Catalunya s'ha conservat aquesta tradició de bastida adherida a l'obra, tal, que es la que predomina encara en les construccions modernes de gran altura de Barcelona.

CADENATGES

En l'esglesia de Sant Martí del Canigó — fa observar en Brutails (2), — un cadenatge de vigues corria en la paret de rebla un poch més amunt del naixement de la volta mestra. Aquest procediment de consolidació sembla haver sigut bastant estès en els paíssos mediterranis (3). Probablement existia un cadenatge per l'istil en les filades inferiors del absis de Malloles (Rosselló). Se 'n han notat en altres llochs de Catalunya.

(1) Debem el grabat del campanar de Cuixà adjunt, reproducció d'una magnífica fotografía del Baró A. Burthe d'Annelet, que fou publicada en el volum de la LXXIIIª sessió del *Congrès Archéologique de France* tingut a Narbona y Perpinyà, a la amabilitat de M. Eugène Lefèbre Pontalis, president de la *Société française d'Archéologie.*

(2) *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* citada, ps. 43 y següents.

(3) CHOISY: *L'art de bâtir chez les Byzantins,* ps. 115 y següents, y DARTEIN: *Architecture Lombarde,* p. 462. Sobre l'ús de les vigues com lligadores o cadenatje transversals vegis CHOISY: *L'art de bâtir chez les Romains,* citada, p. 26.

Fig. 430. — Les voltes de l'esglesia de Santa María de Roses. (Fot. Montsalvatje.)

V

ESTRUCTURA DE LES ESGLESIES ROMÀNIQUES CATALANES

L'estudi aillat de la volta, sense relacionarla ab el plan del edifici que cobreix, es impossible: ab l'estudi d'aquest y ab el del tanteig, y fracassos de la construcció d'aquella, es com s'endevina el complexe esperit que presideix a la evolució de les voltes romàniques. Aqueix estudi de relació de les voltes entre sí y d'aquestes ab els pilans, columnes y contraforts, es lo que 's denomina estudi de l'estructura del edifici. En ell els elements que fins aquí hem analisat separadament, els veurem reunits for-

mant l'obra sencera, y aqueix conjunt mecànich de l'obra, prescindint de sa ornamentació y de sos detalls, serà l'objecte d'aqueix article.

Se busca ab afany en alguns països en les esglesies romàniques la supressió de la fusta, tendint a substituir la coberta llenyosa de les basíliques llatines, per voltes. Les actes més antigues de consagració fan referencia a incendis y parlen ab admiració de que l'esglesia nova desde terra fins a la coberta es tota de pedra. Aquesta necessitat, més que cap altra, influeix d'un modo decissiu en l'estructura de les obres romàniques, tant, que agrupant totes les obres conegudes a Europa podria formarse una serie que senyalaria l'evolució de la basílica llatina coberta ab encavallades de fusta, a l'esglesia tota de pedra.

Els termes d'aqueixa serie no podrien colocarse en ordre cronològich ni en ordre geogràfich; perquè mentres en un país se troben exemplars en que 's descobreix una serie successiva de tanteigs, en altres en que 's conserva més la tradició constructiva romana, se troben prompte les solucions, o lo que es mes probable, se continua reproduintne una d'antiga, potser un edifici rural del occident mediterrani. A lo més podrien establirse varies series diferentes corresponents a altres tantes zones geogràfiques sense sincronisme entre sí.

Aqueix problema va acompanyat al mateix temps del de l'illuminació de l'esglesia, al que tampoch se dóna igual importancia pèls pobles del nort que pels del migdía: aquells procuren construir esglesies clares, mentres que aquests prescindeixen o poch menys del problema, que resol per sí sol la llum intensa del nostre cel meridional. Nosaltres hem vist en les esglesies romàniques catalanes atenuarhi encara la llum per medi de veles y cortines. Per altra part la fosquetat es un element que cerca exprofés la gent del migdía en els temples, trobant en son misteri quelcom propi del lloch sagrat.

Els sistemes de voltes usades y l'estat en que deixaren els problemes descrits, es lo que principalment caracterisa l'estructura de l'obra romànica en les diferentes escoles. En les esglesies d'una sola nau de llum reduida, el problema es senzillíssim: les empentes de la volta l'han de contrarrestar els murs, lograntse això donant a aquests extraordinaris gruixos.

En les esglesies grans, de tres y cinch naus, en que la central alcança ja alguna dimensió, el problema' s complica y no 's resolt sens grans tanteigs. En elles es fàcil cobrir y illuminar les naus laterals estretes; però es més difícil pels constructors d'aquelles èpoques cobrir ab volta la nau central més ampla, contrarrestant sa empenta per medi de les voltes laterals y a la vegada obrint finestres en els murs que l'illuminin.

Les solucions, que són múltiples, poden dividirse en dos grupus essencialment distints: el primer sistema combina voltes que divideixen les naus en trams concentrant els esforços en punts determinats; el segon sistema, combina voltes de canó seguit de diverses formes, repartint l'esforç a lo llarch del mur.

El primer engendra les formes que han de produir com a conseqüencia darrera l'estructura gòtica; el segon engendra solucions essencialment romàniques, y en els països aont floreixen, l'art gòtich es una importació exòtica, sens enllàs històrich ab les formes anteriorment usades. Existeixen, ab tot, exemples mixtes de les dugues escoles aplicades a la vegada en un edifici y també compenetració geogràfica d'abdós sistemes.

L'estructura més rudimentaria, la de les esglesies d'una nau, es comú a totes les escoles romàniques. S'aixecaven parets groixudes fins a l'alçada senyalada per les impostes; llavors colocaven generalment un cordó de motllures ab relleu en el parament interior; aquest relleu servia per establirhi els cindris sobre 'ls que s'hi feya la volta macissa, semicircular o apuntada, qual extradós aguantava directament la coberta. Són innombrables els exemples d'aquest sistema senzill y racional, empleat encara en les obres.

ÚS DE CADA MENA DE VOLTA

El problema no 's complica fins a les esglesies de tres naus. Llavors comença 'l conflicte entre l'estabilitat y l'illuminació, que origina l'ús de tots els recursos de la construcció romànica. Aqueixos són principalment la volta per aresta y la volta de canó semicircular o de quart de cercle; deixant de banda l'ús de la cúpula, que obeeix més aviat a una idea simbòlica o a un esperit d'imitació, que a necessitat constructiva. De les altres tres, la volta per aresta sembla ser apropiada als ulls dels arquitectes romànichs, a sostenir plans horizontals o poch inclinats (coberta de criptes, triforis, naus laterals o central de coberta poch inclinada, o be cobertes ab encavallades de fusta); la volta semicircular sembla indicada pera sostenir cobertes a dugues pendents y la de quart de cercle a cobertes d'un sol plà inclinat. Per això al nort d'Italia y a Germania, aont d'antich l'encavallada de fusta se sobreposa a les voltes, la volta per aresta entra en els elements de coberta de la basílica; per això també al migdía, aont les pendents de coberta se logren ab l'obra de pedra directament sobre la volta, no se la troba quasi may en la nau central y no gayre sovint en les laterals, a no ser en les esglesies que tenen una galería o trifori al vol de la nau major, de les que no 'n tenim exemple a Catalunya.

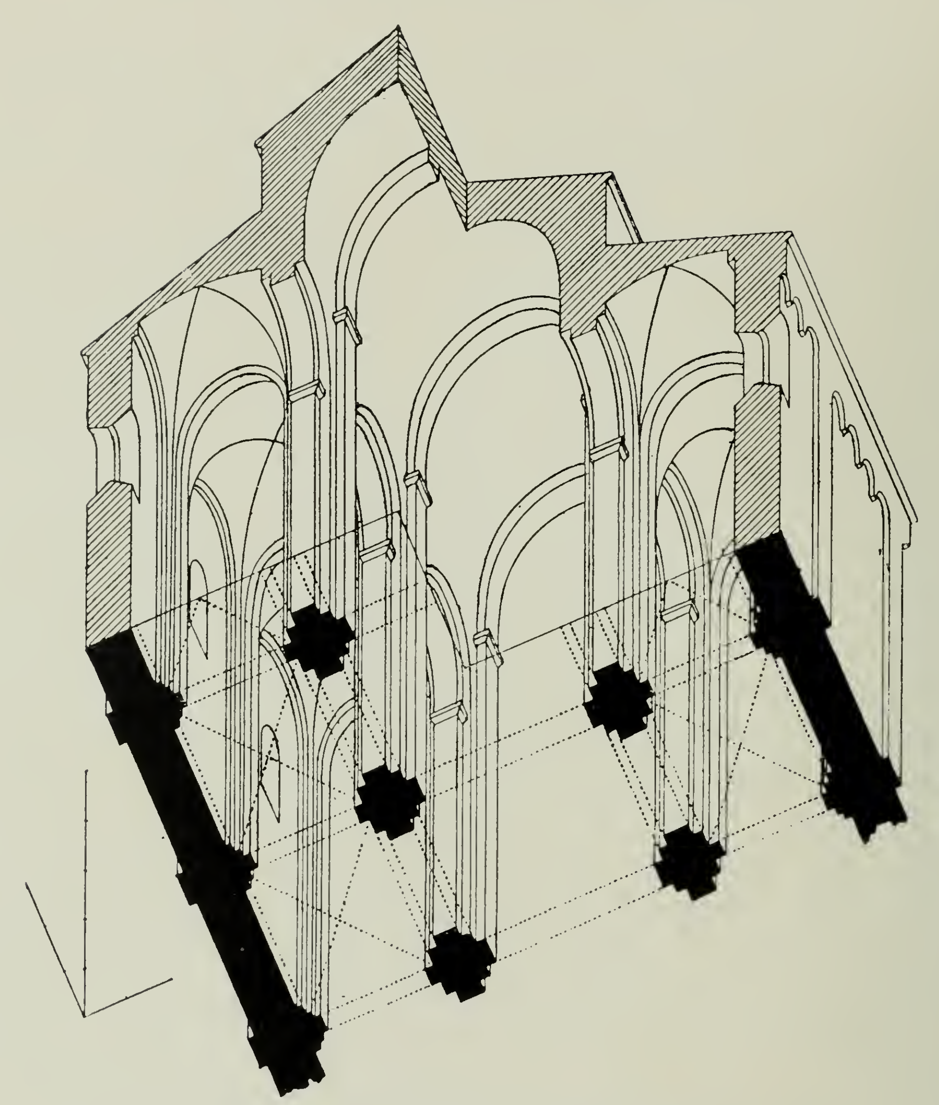

Fig. 431. — Estructura de l'esglesia d'Ovarra. Costat de ponent. (Missió del Institut a la frontera d'Aragó.)

ESTRUCTURES DE LA ARQUITECTURA ROMÀNICA CATALANA DEL SEGLE XI

En l'escola catalana són excepcionals les estructures en que hi entri la volta per aresta. Nostres estructures tenen per basa la volta de canó seguit, així en la nau central com en les naus laterals, sent aquestes, ja semicirculars (fig. 407, p. 373), ja de quart de cercle (fig. 430), y essent la nau central quasi sempre sense cap obertura.

La més abundosa de totes, la més comuna, es la basílica ab les tres naus cilíndriques semicirculars sense illuminació directa, contrarrestant les voltes dels colaterals les empentes de la nau major.

Es digne de notar, diu en Brutails (1), que les esglesies de tres naus en

(1) Obra darrerament citada, ps. 53 y següents.

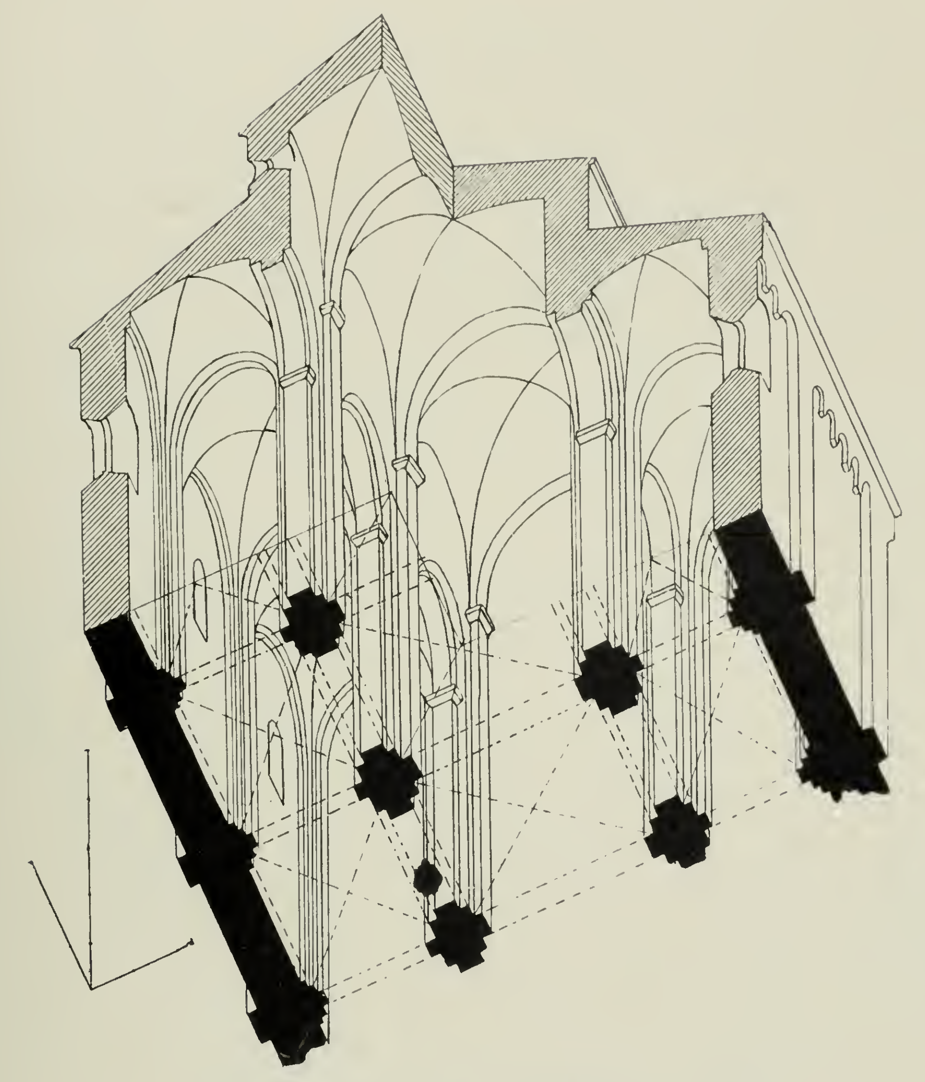

Fig. 432. — Estructura de l'esglesia d'Ovarra.
Trams immediats al costat del absis. (Missió del Institut a la frontera d'Aragó.)

les quals la volta central té finestres entre sos rasaments y la ratlla superior de la coberta de les laterals, són en sa major part molt antigues. Se pot suposar que aquest tipu d'esglesies era 'l més freqüentment adoptat al principi, y que les equivocacions, fracassos o accidents per falta de contrarrest de les empentes de les voltes, han conduit als mestres d'obres a escullir un tipu més senzill y més sòlit. Les esglesies italianes de que 's deriva la decoració externa de nostres esglesies, se troben en semblants circumstancies.

Aqueixa consideració tan racional no 's troba realisada en les nostres esglesies. Sant Martí del Canigó (fig. 44), Santa Cecilia de Montserrat (fig. 51), Sant Pere de Casserres (fig. 57), les basíliques ab volta, de data més antiga,

tenen les tres naus sota 'ls dos plans d'una coberta a dos aigues, y en general se pot dir que la solució d'illuminació directa de la nau major no existeix entre les nostres esglesies del segle xi, cobertes ab volta de canó en forma tal que la nau central s'elevi sobre les laterals, fins al punt de que degui la seva volta l'equilibri al espessor dels murs que s'aixequen sobre 'ls archs formers. Palau de Rialp (fig. 92), Sagars (fig. 98), Sant Llorenç del Munt (fig. 136), Gualter (fig. 143), etc., tenen la nau major ben poch més alta que les laterals. La d'Arlés, senyalada per en Brutails com a exemple d'aqueixa estructura, té la volta central refeta posteriorment al segle xi (fig. 110). De les esglesies en que les naus laterals són de quart de cercle, menys nombroses, cap d'elles té la nau central illuminada directament (figs. 106, 124 y 430).

ESTRUCTURES EMPLEADES EXCEPCIONALMENT A CATALUNYA

Després d'aqueixa solució al problema de cobrir ab voltes la basílica, se troben algunes solucions excepcionals.

El grupu d'excepció més important el presenten tres esglesies: la de Santa Eulalia de Follà (Rosselló) (fig. 157), Ovarra en la part de front de ponent (fig. 431) y Sant Vicenç de Cardona (fig. 82). La volta de la nau central es en aquestes esglesies de canó seguit ab archs torals y llums directes, y les colaterals són cobertes ab volta d'aresta. En les dues primeres, a cada tram de la nau central li correspon una volta per aresta; en la darrera, a cada tram de volta semicircular, li corresponen tres voltes per aresta.

La pendent de les naus laterals se redueix en elles lo més possible per no donar exagerada altura a les esglesies, ja que sobre sa part alta hi ha les finestres d'illuminació directa de la nau central, y sobre aquestes el rasament de la volta de canó que la cobreix; això, apart de l'imitació italiana, explica l'adopció d'aqueixa mena de voltes substituint a les cilíndriques de quart de cercle o semicirculars.

Cal citar, finalment, l'estructura de l'escola fronteriça d'Ovarra, part de ponent (fig. 432), Santa María d'Aneu y Sant Vicenç de l'Arboust (fig. 154), en que són per aresta les voltes de les tres naus. Esmentem, per últim, l'estructura de les criptes, combinació de voltes per aresta sostingudes per columnes.

ESTRUCTURA DELS CREUERS

Després d'aqueix grupu d'estructures, a basa totes de cobrir formes rectangulars derivades de la basílica, se 'n originen altres en forma radial simètrica, qual origen remot cal cercar en les esglesies orientals. Deixem de banda les esglesies circulars comunes

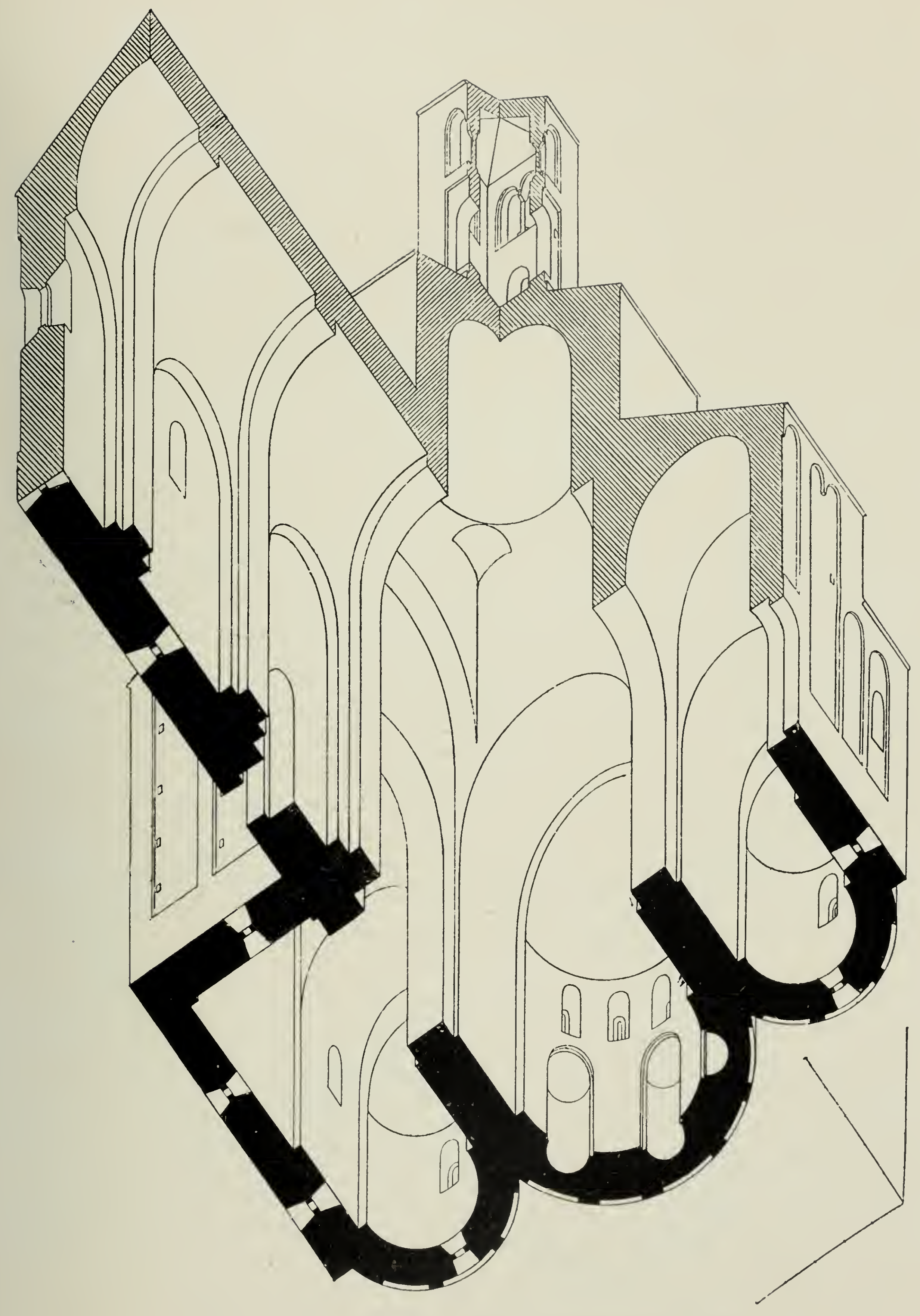

Fig. 433. — Estructura de l'esglesia de Sant Pons de Corbera.

al Orient y al Occident reduides a la més petita expressió a Catalunya, pera tractar de l'estructura originada pel cimbori, element oriental sobreposat a la basílica llatina o a les esglesies de plan de creu.

Hem tractat llargament de l'aparició del cimbori en les esglesies catalanes que són una llunyana repercussió del renaixement que Kondakof anomena «la segona edat d'or de l'art bizantí», que coincideix ab els cent cinquanta anys de prosperitat del Imperi oriental que van de la fi del segle IX al primer terç del segle XI, sots els emperadors macedonis (1). Apareix llavores aqueix element sobreposat a la basílica que no ha mudat son plan, que s'ha mantingut inalterable al cobrirse ab voltes, y 's presenta 'l problema d'equilibrar el pes immens del cimbori. El sistema que s'adoptà, fou reproducció dels inventats pels arquitectes orientals en les basíliques ab cúpula o en les esglesies ab plan de creu: quatre canons seguits contrarrestaren l'empenta produida pel pes extraordinari de la cúpula construida ab els massoters procediments occidentals. Tal se veu a Cardona (fig. 82), Sant Llorenç del Munt (fig. 407, p. 373), Cruilles y Gualter.

La mateixa solució s'aplica a les esglesies de plans de creu triabsidals: Santa María de Tarrassa (2), Sant Jaume de Frontinyà (fig. 406, p. 372), Santa Cecilia de Voltregà y Santa Eugenia de Berga (fig. 187). Sant Pons de Corbera (fig. 433) té una disposició excepcional; els braços de la creu de son plan són coberts ab canons seguits de generatriu paralela a la nau major.

Les esglesies catalanes de plans de creu grega, tan en boga a Orient, presenten la mateixa solució com a Sant Cugat del Recó o de Salou (fig. 434) y Sant Daniel de Girona.

Finalment, la solució grega de la cúpula contrastada per ninxos esfèrichs, se repeteix en les nostres esglesies d'absis triconque: Santa María de Cervelló (fig. 209) y Sant Pere de Ponts (fig. 435).

EXTENSIÓ GEOGRÀFICA DE LA ESTRUCTURA COM LA CATALANA

La forma dominant en l'estructura de les esglesies catalanes durant la centuria onzena, es donchs, una volta de canó seguit en la nau central, qual empenta es contrarrestada sempre per les voltes de les naus laterals que són totes dues semicirculars y alguna que altra vegada voltes de quart de cercle. Aqueixa forma es essencialment diferenta de l'usada en les cobertes petries en l'escola lombarda y en la germànica, que quan deixen la coberta de fusta, tendeixen a la divisió en trams, concepte oposat a l'estructura uniforme en longitut que no concentra esforços, propi de la nostra escola.

(1) DIEHL: obra citada, llibre III.
(2) Vegis vol. I, fig. 364.

L'origen d'aquesta estructura es essencialment romà. En tots els teatres y amfiteatres se troben voltes semicirculars y de quart de cercle y disposicions que poden sugerir l'estructura senzilla de les esglesies catalanes;

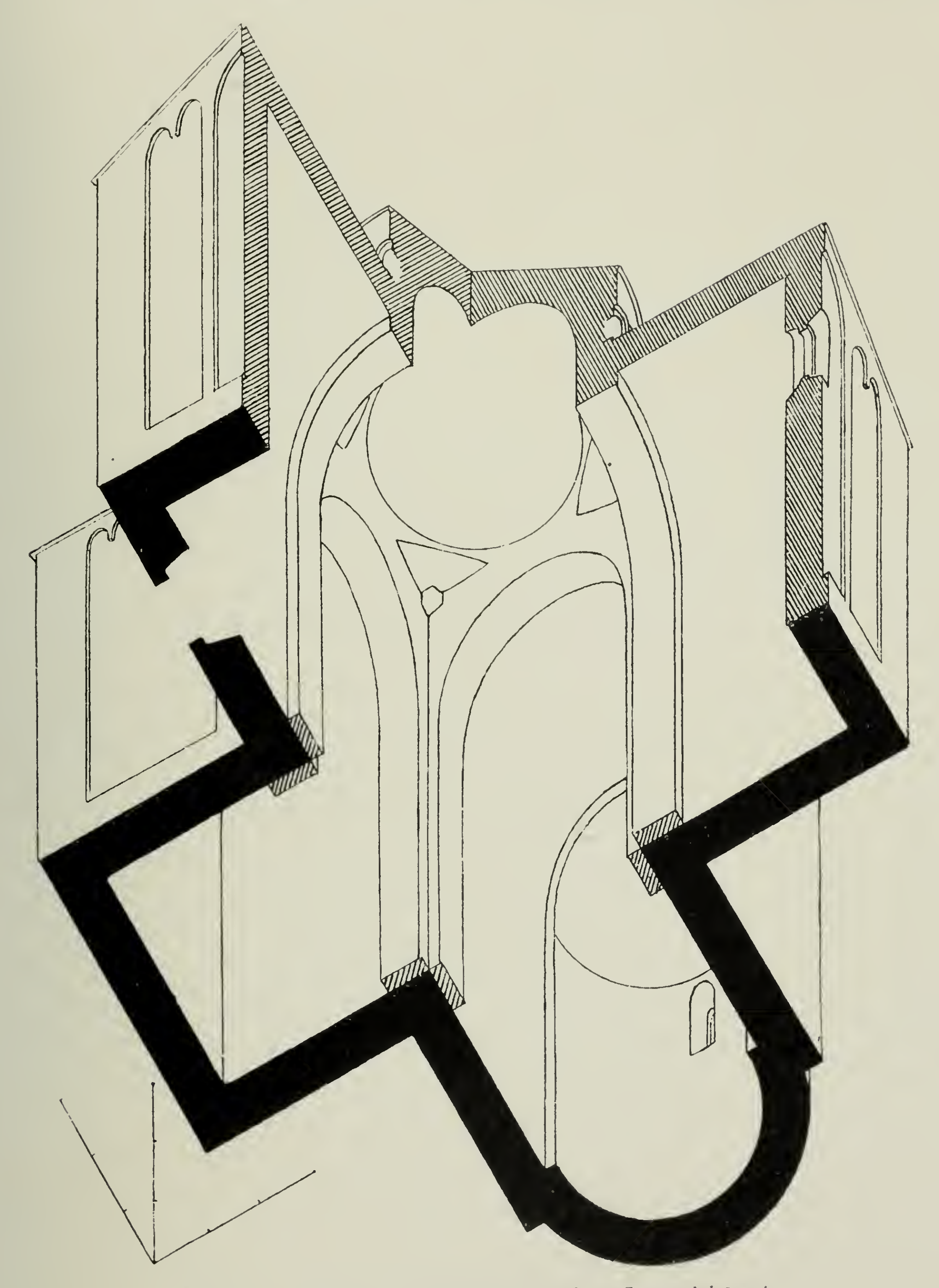

Fig. 434. — Estructura de l'esglesia de Sant Cugat del Recó

fins es possible que responguin a un tipu de construcció romana rural avuy desconegut, extès per les terres aont aqueixa disposició es dominant y que fou fàcilment aplicable a cobrir la basílica llatina.

Pot afirmarse per avençat, que així com l'escola catalana té de comú ab la lombarda la forma exterior, presenta una comunitat d'estructura ab les esglesies que en els segles X y XI s'aixecaven al sud y l'est de França.

¿Quins llochs adoptaren aqueixa senzilla combinació estructural de les esglesies catalanes? Es això un problema de dates y de geografía artística. Marcant sobre una carta geogràfica l'aria de les estructures com la nostra y després la de les formes decoratives lombardes, se trobarà un espay comú que es l'aria geogràfica del nostre romànich.

Es difícil parlar de la geografía dels istils a França en aqueix període (segle XI). Aceptat massa depressa quasi fins avuy (1) que la volta es un element que no fa sa aparició fins al segle XII, tots els estudis s'han dirigit a fixar la geografía del segon període romànich. Realment escassejen els edificis construits ab el petit aparell, coberts ab volta, que M. Lasteyrie estudia entre les obres de l'època carolingia y que es possible precedissin a les escoles franceses de la dotzena centuria. Podria interinament partirse de la hipòtesis, per altra part realisada entre nosaltres, de la permanencia de l'estructura a travers de les variants ornamentals, y suposar que la geografía de les estructures romàniques del segle XI fou igual a la del segle XII.

Anem a indicar quines són aquestes, pera deduir l'extensió dels sistemes usats entre nosaltres en el període que 'ns ocupa. L'estructura de les nostres esglesies cobertes ab voltes de canó, s'exten pel Poitou, pel Limousin, per l'Auvernia, baixa pel Languedoch, fins a la frontera de la Provença. Ocupa una faixa de terrer que té per límit superior el curs de la Loire, unintse pel sud de la Borgonya ab el límit oriental del Ròdan, fins a entrar a la Provença, aont domina una estructura de voltes de canó, en que la nau mestra està illuminada directament sense que les voltes dels colaterals equilibrin la seva empenta. Per ponent, dintre França, acaba als límits del Poitou, trobantse ab l'escola que cobreix les esglesies ab cúpules, en el Perigueux y la Santonge, y va extenentse al arribar al migdía, seguint el Pirineu. Se la troba en tota l'Espanya cristiana de l'època, de Catalunya a Galicia.

(1) Vegis una rectificació de la doctrina sobre les voltes, comunment sostinguda pels arqueòlechs francesos, en l'obra notabilíssima que acaba de sortir al corretgir les probes d'aqueix capítol: *L'Architecture religieuse en France à l'époque romane.* Paris, 1912, deguda al eminent arqueòlech ROBERT DE LASTEYRIE; ps. 190, 191 y 238.

El sistema en que les voltes laterals són de quart de cercle se troba dintre Espanya, quasi exclusivament a Catalunya (1).

Pel costat de ponent, a dintre d'Espanya, 's troba algun cas aillat d'aquesta estructura catalana a paíssos fronteriços en esglesies del segle XII, com Sant Pere d'Osca, entre varies, y a paíssos més llunyans, com a Sant Domingo de Soria (2), en la *Porticella de Santiago* (Coruña), y restes en la primitiva esglesia de Sahagun (León).

L'estructura en que s'usen voltes per aresta, que alguna vegada 's troba a Catalunya, s'exten cap el Poitou y les Charentes, en que són comunes les esglesies que tenen la nau central coberta ab volta de canó y les laterals ab volta per aresta, y a la Borgonya, la en que la volta per aresta cobreix les dues naus colaterals y sovint la central. Es l'estructura de les esglesies italianes cobertes ab volta, y de les que 's construiren a les vores del Rhin.

A Espanya, el sistema en que la volta de la nau central es de canó y 'l de les laterals per aresta, se troba especialment a la regió de Salamanca. La que cobreix les tres naus ab voltes per aresta, 's troba en la regió del alt Aragó, qual centre es la Catedral de Jaca (3).

Profondisant més en aquest estudi geogràfich, caldria distingir la geografía de les estructures del primer període romànich de petit aparell, de la del segon període d'obres de pedra picada d'aparell mitjà sumptuosament decorades per l'esculptura y entre aquelles les que pertanyen a edificis qual decoració es la lombarda com en els edificis catalans.

Les informacions són poques sobre l'estructura del edifici d'aqueixa mena, y fóra avuy difícil y prematur intentar la seva geografía sense inexactituts y nombroses rectificacions a fer.

Poden citarse, ab tot, exemples que són com fites aillades. Així la part superior del nàrtex, de Sant Philibert de Tournus, en temps de l'abat Bernier (1008-1028), té la nau central coberta ab volta de canó semicircular, contrarrestat per altres de quart de cercle, y sembla que ell es el tipu sortint de l'estructura d'una serie d'esglesies d'aqueix tipu lombard existents en les altes valls del Saone. Aqueixa, sembla, es l'estructura que propaguen els tallers de constructors de Tournus, Sant Benigne de Dijon

(1) CHOISY: *Histoire de l'Architecture,* citada, vol. II, ps. 203 y següents. — ENLART: *Manuel d'Archéologie française,* citada, vol. I, ps. 268 y següents. — LASTEYRIE: obra citada.

(2) LAMPEREZ: *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media,* citada, vol. I, ps. 431 y 432.

(3) Id., íd., íd.

Fig. 435. — Estructura de Sant Pere de Ponts. (Fot. Mas.)

y Romain-môtier (1). La de Chapaize té la nau major ab volta de canó y les laterals ab volta per aresta (2).

Sant Guillem-le-Desert, en el Languedoc, es cobert ab voltes de canó; mes la nau central s'aixeca extraordinariament sobre les naus laterals.

Aqueix estudi es avuy molt incomp'ert; mes s'entreveu en les esglesies primitives l'aparell petit y rústech, una gran simplicitat en l'estructura, sense triforis y sense les complicacions absidals que apareixen en l'escola carolingia del oest. Ella s'exten uniformada per les costes mediterranies y pel Ròdan y 'l Saone, fins a trobar les terres del Jura superior.

L'estudi de l'aria geogràfica d'aqueixes primitives estructures de volta que ocupa la terra de Catalunya y la part de la França més llatinisada y invadeix la Galia Cisalpina, fa pensar en una hipòtesi històrica per explicar son origen.

Es precís recordar, pera fonamentarla, que ses fronteres són pel costat d'Italia ab les terres que tarden en fer ús de la coberta petria en les basíliques y que per el costat del nort coincideixen ab la frontera que separa la França del nort y la del migdía. La frontera oriental y meridional es l'antiga de dues escoles locals romanes que en Choysi ha senyalat (3). Es precís després d'això recordar que en les primeres reglamentacions dels mestres d'obres migevals, se distingeix l'*opus romanum* del *opus gallicum* y preguntarse si l'estructura de les esglesies romàniques del migdía de França y de Catalunya, no podria ser l'*opus gallicum* de que parla 'l decret migeval més antich després de l'època romana d'organisació de corporacions de treballadors. (4)

Sembla possible que aquelles colles obreres al sortir de ses terres y entrar en els paíssos en que les voltes petries hi són d'ús antiquíssim, trobessin edificis de pedra solament, potser maneres rústegues que havien permanescut en l'ús popular, mentres se perdien les demés pràctiques de l'art encara no arrelat de l'administració romana y que en llurs obres s'ajuntessin les pràctiques decoratives dels picapedrers lombards ab les tradicions constructives del país aont emigraven.

Així mentres en el treball de picapedrer s'adopta la forma lombarda, en el treball del mestre de cases s'adopta la forma galo-romana que

(1) M. le Vicomte Pierre de Truchis: *Les influences orientales dans l'Architecture romane de la Bourgogne. Congrès archéologique de France.* LXXV *session tenue à Avallon en* 1907. Paris, Caen 1908. Ps. 460 y 496.

(2) Jean Virey: *Les édifices religieux de l'époque romane en Saône-et-Loire. Congrès archéologique de France.* LXVI *session tenue à Macon.* París, Caen 1901.

(3) *L'art de bâtir chez les Romains,* art. *Écoles locales.*

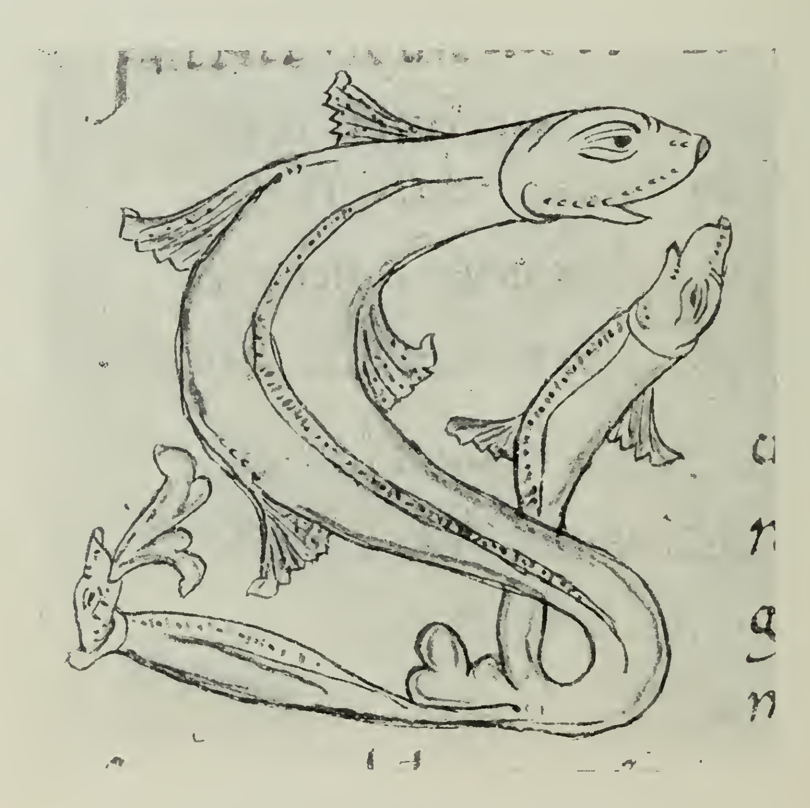
(4) Vegis p. 78 del present volum, nota 2.

era també la catalana, y l'*opus romanum* que practicaven en la seva terra els mestres comacinos se convertí fòra d'ella en l'*opus gallicum* ab voltes y archs de que sovint parla la constitució de Luidprando del segle VIII. Aqueixa pràctica s'escampà per tot el país del migdía francès que formava fins a cert punt una unitat geogràfica ab nosaltres, deslligats ells de la França del nort, y nosaltres de l'Espanya.

Lo que es cert es que l'estructura constructiva de les esglesies catalanes, la més antiga solució de la coberta petria del plan de basílica es obra del migdía, no del nort, no de l'Auvernia com s'havia sostingut.

Un arqueòlech francès, M. Saint-Paul, ja confessava en son treball de classificació de les escoles romàniques de França del segle XII, llegit en el Congrés que tingueren les *Sociétés Savantes* en 1886 a la Sorbona, que les escoles del migdía que cobreixen ab volta eren més antigues que no les de la regió del nort.

Es, sintètisant, l'estructura catalana un sistema senzillíssim que 's troba en totes les escoles del migdía de França y que en totes elles, especialment en la França oriental, es possible precedís a les complicacions constructives característiques del romànich més avençat del segle XII.

Lletra inicial del manuscrit de Ripoll, n.° 52.
(Arxiu de la Corona d'Aragó.)

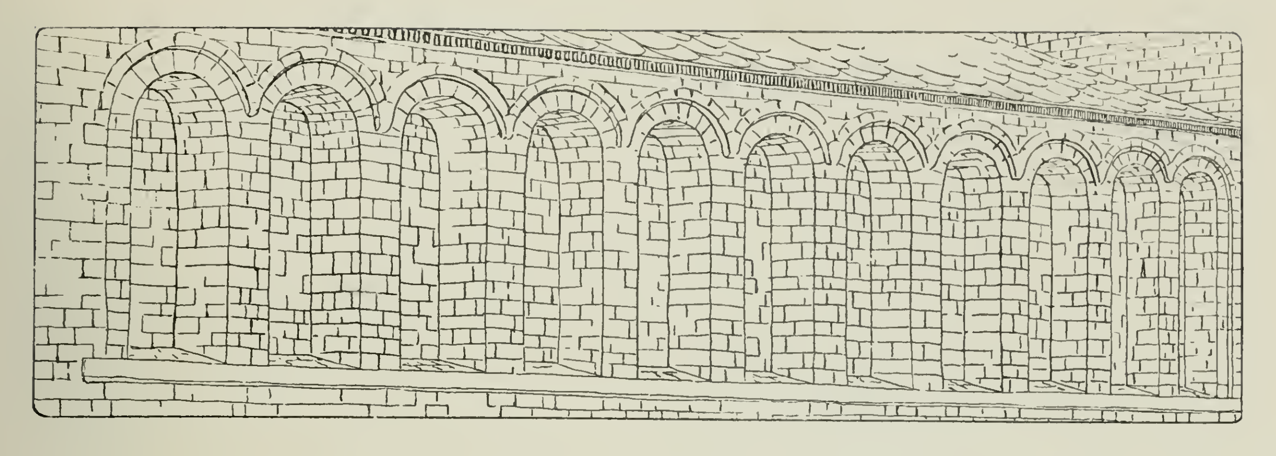

Fig. 436. — Fris d'arcuacions del trancepte de Ripoll.

VI

ARCUACIONS Y GALERÍES CEGUES

Estudiats els elements d'execució material y l'estructura mecànica de les obres monumentals romàniques, anem a examinar els en que hi predomina 'l caràcter artístich. No hi ha en l'art romànich separació entre 'ls dos conceptes, solament preponderancia d'un o altre aspecte: tots els elements són a la vegada de construcció y artístichs; no hi ha elements mecànichs que no vulgui l'art ennoblir encara que sigui ab aqueixes modestes formes que permet la pobresa del temps; no hi ha elements artístichs inútils que sigui possible suprimir sense destruir l'edifici. Aqueix es el nou sentit, millor dit, aquest es l'antich sentit artístich clàssich, oblidat de l'art romà, que restaura l'Edat mitja.

APARICIÓ GRADUAL DE LA DECORACIÓ

Les primitives esglesies sembla eren llises exteriorment en el nostre país; així se presenten tots els restes més antichs. Poch a poch va aparèixer la decoració d'archs y faixes, elements que en arqueología fa temps s'anomenen lombards.

Comencen per adornar l'exterior dels absis, quedant llisos encara 'ls murs de les naus y 'ls frontispicis (figs. 40, 49 y 55). Així són les esglesies més antigues y així també les que presenten més senyals d'arcaisme: les esglesies montanyenques de les altes valls apartades del Pirineu.

Després, poch a poch, aqueixa ornamentació tan senzilla, tan saviament aplicada, va omplint els murs de les naus y 'ls frontispicis. Es això a Catalunya per primera vegada cap a la meitat del segle XI, potser a Cardona a l'esglesia de Sant Vicenç.

Poden reduirse sos elements als archs y bandes lombardes, a les finestres cegues y als frisos de dents d'engranatge.

Fig. 437. — Fatxada de l'esglesia de Rubí.

ARCUACIONS LOMBARDES Ab els archs lombards, aqueix element tan senzill, se resol la decoració exterior tota: frontis y absis, cimboris y campanars, senyalanti les linies principals, parcament, austerament, tal com ho sentien els nostres avantpassats seguint les fòrmules concises de la decoració lombarda.

Es una fòrmula simple, d'aplicació fàcil y que troba sempre solució a tots els problemes de composició arquitectònica: sab resoldre la decoració d'un macís, sab la forma de les obertures, sab trobar la forma més senzilla d'una cornisa: un sistema d'arcades sostingudes per pilastres o bandes, desgruixant el mur.

El sistema més comú consisteix en dividir els paraments per pilastres, colocant entre aquestes, dos, tres o més archs cegos, sostinguts sobre petites mènsules. Els exemples d'aqueix sistema són numerosíssims. Citemne alguns.

Exemples de paraments decorats ab dos archs entre pilastres: absis de Santa Cecilia de Montserrat (fig. 49), de Sant Vicenç de Cardona (fig. 77), de Sant Llorenç del Munt (fig. 131); murs de la nau y creuer de Sant Pons de Corbera (fig. 181).

Exemples de paraments decorats ab tres arcuacions entre pilastres: absis de Sant Pere de Montgrony (fig. 200), absis d'Olius (fig. 255), absis de Marmellà (fig. 262).

Exemples de paraments decorats ab quatre arcuacions entre pilastres: absis de Folgueroles (fig. 222), esglesia de Sebassona (figs. 232 y 438).

Exemples de paraments decorats ab cinch arcuacions entre pilastres: absis de Sant Jaume de Frontinyà (fig. 408, p. 374), absis de Gallifa (fig. 205).

Abunden més les dugues primeres combinacions que les darreres en els absis. El nombre d'arcuacions a colocar no era pas un sistema. A Sant Pons de Corbera (fig. 405, p. 371), els murs són decorats ab disposició diferenta de l'absis. A Sant Quirse de Culera (fig. 125), l'absis central té dugues arcuacions entre les pilastres y 'ls laterals tres. L'absis de l'esglesia de Castell-Roselló, prop de Perpinyà, té tots els trams ab quatre arcades, a excepció del central que 'n té dugues.

Fig. 438. — Fatxada de l'esglesia de Sebassona.

Devegades les pilastres se troben sols en els extrems del parament, y un nombre indefinit d'arcuacions corona 'l mur. Exemples: absis de l'esglesiola de Sant Vicenç de Rus (fig. 219), camí de la Pobla de Lillet a Castellà de N'Huch; absis de Sant Martí de Canigó (fig. 40); absis de Sant Fructuós, Granollers de la plana de Vich (p. 58); absis de Sant Pol de la Marítima (fig. 195).

Fig. 439. — Fatxada de l'esglesia de Tona.

Les solucions que les pilastres donen en les fatxades laterals, no hi ha per què ferles notar; són com, en l'absis, la juxtaposició de trams d'arcuacions separats per bandes com les descrites.

Aont aqueixes solucions varien, es en les fatxades terminades en frontó

senyalant les dugues aigues de la teulada. En elles l'artista hi desenrotlla curiosos sistemes de composició, simètrichs sempre, sovint elegantment ponderats. La solució més senzilla es la de Rubí (fig. 437), Sant Pere de Sebassona (fig. 438) y de Coll de Nargó (p. 290), les arcuacions seguint senzillament les pendents del teulat; se complica ja més a Sant Pons d'Ordal o de Corbera (fig. 181) y a Sant Jaume de Frontinyà (fig. 183). La fatxada 's troba dividida en tres trams per faixes lombardes; les arcuacions segueixen la pendent de la teulada; en el tram central s'obren la porta y les finestres senzilles. Una faixa lombarda no acabada, indica en la primera com un cambi en l'idea de la composició durant l'obra, pera obrir la segona finestra; potser la composició primitiva podria ser l'indicada en la fig. 440. Una composició a basa de cinch trams, se desenrotlla a Santa María de Tarrassa (fig. 177). Sa fatxada ha estat enterament transformada, probablement en les obres que obligaren a la consagració de 1112. Com hipòtesi indiquem el croquis adjunt de restauració (fig. 440). En els més simples dels frontons laterals, en que la porta no exigeix un tram central més ample, s'adopta una divisió en parts iguals, com en la fatxada de ponent de Sant Cugat de Salou (fig. 189), y en els caps del creuer de Sant Vicenç de Cardona (figs. 77 y 78), o bé pilastres als angles y arcuacions seguint el frontó.

Les arcuacions y finestres cegues divideixen en frisos y en trams els campanars, y omplen les cornises dels cimboris (1).

Pertany aquí senyalar les arcuacions sobre columnes que decoren alguna vegada els absis en son interior, aixecantse quasi sempre fins al arrencament de la volta semiesfèrica, y alguna vegada, com a Ovarra (fig. 348), formant com una socalada del absis major. Arcuacions d'aqueixa mena decoren escepcionalment els murs laterals de Santa María de Roses.

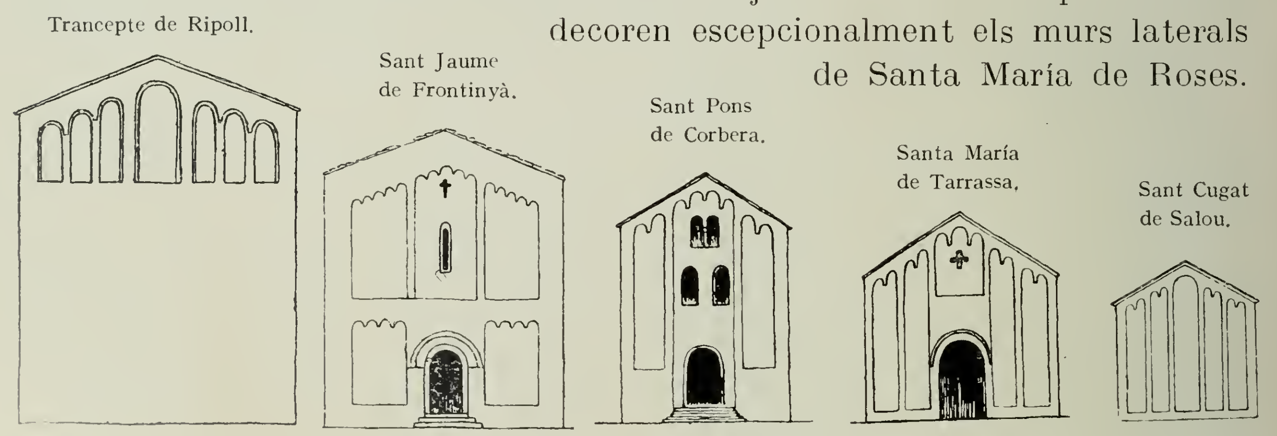

Fig. 440. — Decoració de fatxades. Quadre comparatiu. Escala 1 per 400.

(1) Vegis ps. 374 y 377 del present volum.

Aqueix sistema de cornisa dels murs es, dintre d'Espanya, típich de Catalunya. «Cito especialment, diu Lamperez, aquest element, perquè en l'art romànich espanyol caracterisa y separa dos grupos o escoles: el català y 'l castellà. En l'escola catalana y ses limítrofes o derivades (l'aragonesa principalment), la cornisa romànica se caracterisa per una motllura sostinguda per arquets (al modo lombart). En l'escola castellana es quasi general la cornisa sobre permodos ab perfil geomètrich o ricament decorat ab caps d'animals, etc.» (1).

Fig. 441. — Cornisa de l'esglesia de Palau Sabardera.

CORNISES DE NINXOS. Un altre element decoratiu es la cornisa formada de petits ninxets, com finestres cegues limitades en la part baixa per un plan inclinat. Comença aqueix element decorant els absis com si fos degut a voler indicar l'espay buyt entre la volta esfèrica y la coberta cònica.

Fig. 442. — Porta àurea de Spalato. (Rivoira.)

A Catalunya 's troba a Sant Pere de Casserres (fig. 58), Ripoll (figs. 66 y 68), Cardona (fig. 77), Palau Sabardera (figs. 94 y 441), Ponts, Cohaner, etc. La data més antiga es probablement la de Casserres del començament del segle XI.

A Ripoll y a Cardona (figs. 66 y 77) s'exten pels murs del transcepte.

(1) Lamperez: obra citada, vol. I, p. 404.

En les esglesies més modernes, com Çes Corts (fig. 175), Vilalleons (fig. 1) y Tabèrnoles (fig. 276), s'escampa pels murs laterals. Els archs cegos lombards, y 'ls elements que describim se troben a la vegada en un mateix edifici. A Sant Pere de Casserres, mentres els ninxos formen la decoració del absis major, els arquets cegos fan la cornisa dels absidiols (fig. 60). En l'absis de Cohaner se sobreposen en l'absis major els dos elements (fig. 102).

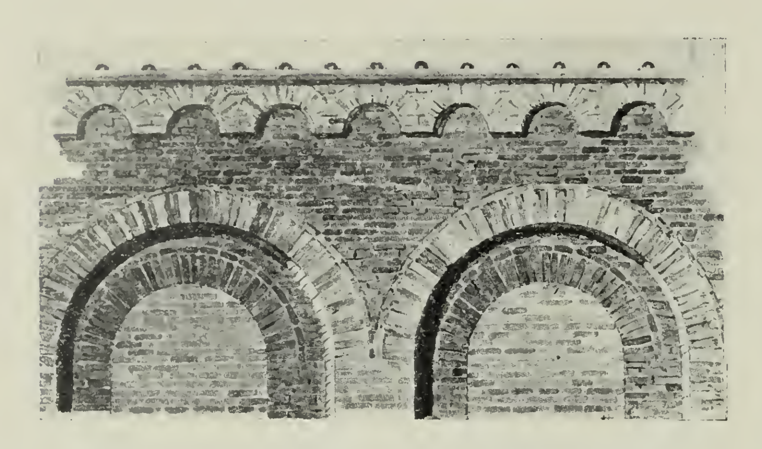

Fig. 443. — Arcuacions de Sant Joan Evangelista de Ràvena. (Rivoira.)

Acompanya generalment la decoració del cimbori com recordant les galeríes d'altes y estretes finestres que desde 'l segle x decoren les cúpules orientals (figs. 188, 191 y 408, p. 374) (1).

ELEMENTS GEOMÈTRICHS D'ORNAMENTACIÓ

Després d'aqueixa decoració d'arqueríes y pilastres o bandes lombardes y de ninxos y finestres cegues, n'usen d'altres els arquitectes d'aquestes obres rústegues. El primer es aqueixa mena de forma obtinguda per medi de carreus posats de aresta: les dents d'engranatge, tema de importació oriental, usat, are simple: esglesia de Tabèrnoles (fig. 276), campanar de Sant Miquel de Fluvià (fig. 129), Torelló (fig. 414, p. 379), absis central de Montgrony (fig. 200), Vilalleons (figs. 1 y 13) y Organyà (fig. 120); are doble: campanar de Cuixà (fig. 428). Després cal citar el motlluratge primitiu y simplicíssim coronament dels absis formats de dos plans, com a Tabèrnoles (fig. 396), Vilalleons (fig. 13), etc.

Fig. 444. — Basílica de Santa Agueda de Ràvena. (Rivoira.)

(1) Diehl: obra citada, p. 418. Vegis també p. 373 del present volum.

ORIGEN D'AQUEIXA DECORACIÓ

Cal cercar are l'origen d'aqueixa decoració, que de cap modo podem fer derivar de les formes romanes abans conegudes a Catalunya.

La transformació que sofreix l'art al començament de l'Etat mitja es importantissima: l'arch substitueix per tot a la llinda clàssica, les columnes deixen de sostenir un entaulament y passen a aguantar un arch, y això no sols en les formes principals, sinó en les més secundaries y fins en les decoratives. Així, la cornisa corintia del art romà, que no es més que una llinda sostinguda per mènsules, se transforma en una serie d'arcades, y 'ls ordres decoratius dels murs se cambien en pilastres sostenint també arcades; tal com la porta y la finestra clàssica se tornen un arch sobre dos montants verticals. Les formes que resulten d'aqueixa evolució han perdut tot enllàs ab les formes romanes. Per altra part, en les masses d'esculptura ha desaparegut el gran relleu y dels paraments les columnes y pilastres adossades; els cossos sortints s'han convertit en murs plans decorats per bandes y arcades cegues. Un desig general de simplicitat retornant a la senzillesa y pobresa catacumbaries, planava sobre tota la cristianitat d'Occident, y 's cercava expurgar les manifestacions exteriors del culte de les pompes y sumptuositats importades pel culte ortodoxe grech.

Fig. 445. — Mausoleu de Galla Placidia. (Rivoira.)

Aqueixa successiva introducció del arch sustituint la llinda horizontal y de les arcuacions com element decoratiu en l'arquitectura romana, se verifica per una influencia oriental.

Es ben sapigut que la decoració dels murs per medi de faixes es un tema qual origen cal cercar a l'Assiria y a la Caldea (1).

(1) Vegis sobre aqueixa qüestió M. le Vicomte Pierre de Truchis: *L'Archi-*

L'art antiquíssim del interior assiàtich irradia fins a la costa mediterrania, a la Palestina y a la Fenicia. Un brillant esclat d'aqueixes formes arcaiques fou el renaixement de la Persia sots la dinastía dels Sassanides, en que «assimilantse les formes y les ensenyances de les antigues civilisacions orientals, cambiantles ab sortosa ingenuitat la Persia del segle III, com abans la dels Achemenides, creà un art original y floreixent. Desde ella, les velles tradicions orientals ressucitades ben aviat a travers del món hellenístich, aturant, repellint la civilisació grega, desvetllaren per tot ont elles penetraren les antigues arts indígenes» (1).

Fig. 446. — Baptisteri de Neone, a Ràvena. (Rivoira.)

L'influencia arcaica introdueix en l'art romà elements abans desconeguts, elements extranys al art hellenístich. Les jornades d'aqueixa transformació venen senyalades ab més o menys llargues interrupcions per grans edificis que marquen la penetració lenta d'aqueixa influencia, fins arribar al esclat de l'arquitectura a Ràvena, capital de l'imperi d'Occident al segle v. Desde 'l començament del segle IV se veu llur senyal en el palau famós de Dioclecià a Spalato (fig. 442) (2),

tecture lombarde, ses origines, son extension dans le centre et le midi de l'Europe. Congrès Archéologique de France. LXXVI session tenue à Avignon en 1909 *par la Société française d'Archéologie.* Vol. II. Paris, Caen, 1910.

(1) Diehl: obra citada, p. 105.

(2) Cal aquí recordar varis edificis orientals atribuits a la Persia Sassanida, que presenten aqueixa decoració externa, com els palaus de Firous-Abad y Sarwisstan, repro-

Fig. 447. — Sant Apolinar *in Clase.*

prop de Salònica, en la Dalmacia, que reprodueix el tipu dels grans palaus d'Antioquía y sa porta daurada.

Cent anys més tart, l'influencia oriental traspassà l'Adriàtich y arribà a Ràvena.

Al principi la decoració consisteix en grans arcades que s'apoyen sobre pilans, o en series d'archs cegos, formant les cornises, y així són decorats els murs externs de les basíliques de Sant Joan Evangelista (425) y Santa Agueda (425-432) a Ràvena (figs. 443 y 444).

En Rivoira ha establert una serie d'edificis de data indubtable en que 'ls elements típichs de la decoració lombarda hi van apareixent y a continuació dels citats hi coloca la capella sepulcral de Galla Placidia (fig. 445), quals mosaichs intactes permeten datarla en l'any 440; sos murs exteriors són decorats d'arcades aguantades per pilastres, com un pòrtich cegat. Senyala després la capella de Sant Pere Crisòlogo (443-449). Apareix en ella, com en son coetani el bap-

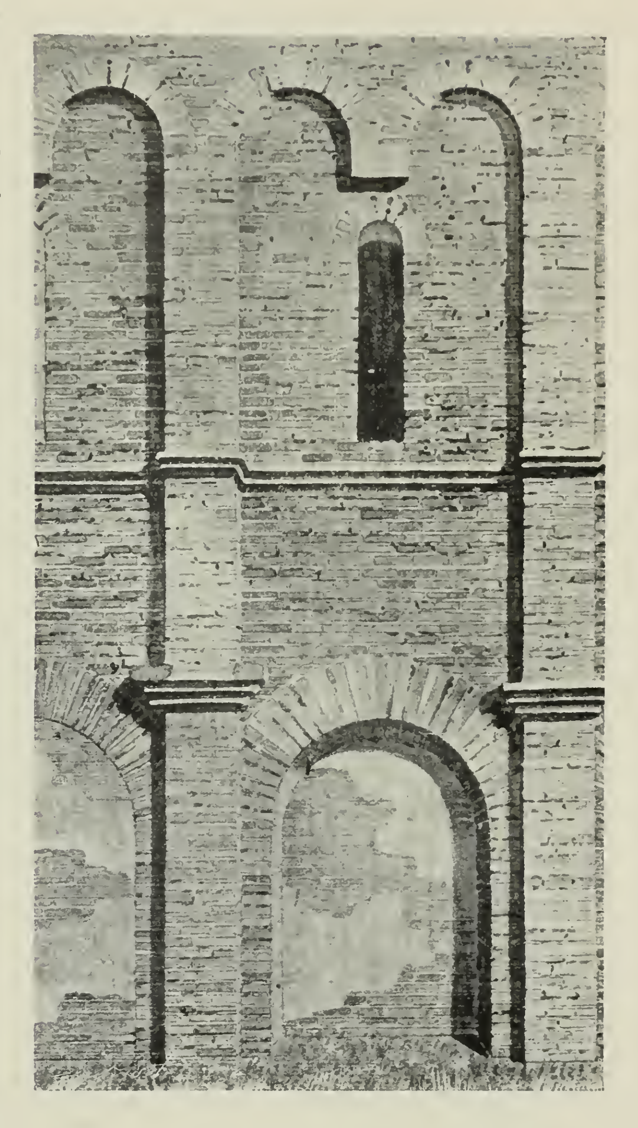

Fig. 448. — Sant Víctor, a Ràvena. (Rivoira.)

duits per Flandin y Coste (*Voyage en Perse*) y per Dieulafoy (*L'art antique de la Perse*), y com Gtesiphon, el famós palau de Cosroes. Aqueixa forma de decoració se generalisa en el món oriental. El comte de Vogue ha senyalat l'absis de Sant Simeon Stilita, ab sa cornisa d'archs sobre mènsules (Siria Central). Darrerament; el general L. de Beylié ha trobat aqueixa decoració primitiva en les meçquites abasides del segle ix de Samarc, en la conca del Tigris, importantíssims monuments decorats exteriorment d'eixes senzilles formes geomètriques derivades també de l'antich fons assiri caldaich, per intermedi de la Persia antiga. (*Prome et Samarc.* Publicació de la *Société française des fouilles archéologiques.* Paris, 1907.)

En Rivoira, que s'ha declarat pels origens romans d'aqueixa decoració, senyala a Occident com un dels termes de l'evolució feta: la cripta de Balbo (any 13 de J. C.), a Roma, de la que feu un dibuix Giuliano da Sangallo, qual part superior es decorada per arcades cegues entre columnes que sostenen l'arquitrau. Un cas isolat sense intent decoratiu n'hem senyalat a Catalunya. (Vol. I, figs. 50, 51 y 173.)

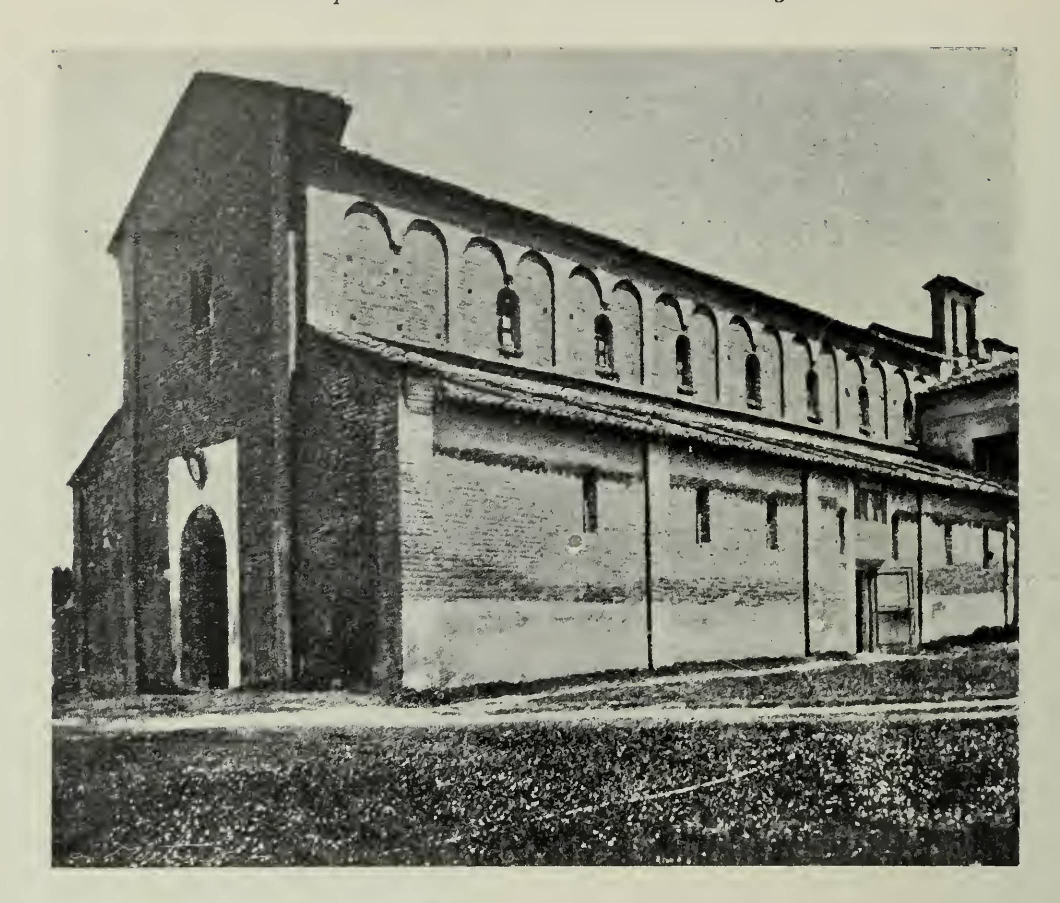

Fig. 449. — Sant Pere *in Sylvis*, prop de Bagnacavallo. (Rivoira.)

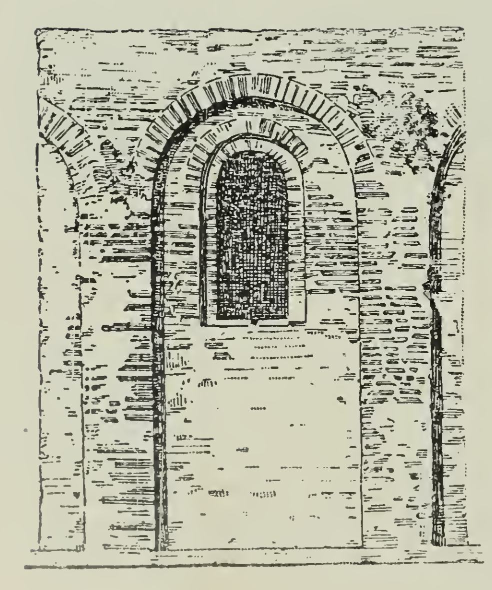

Fig. 450. — Santa María *delle Caccie*, prop de Pavía. (Rivoira.)

tisteri de Neone (449-458) (fig. 446), la cornisa d'arquets cegos interrompuda per les pilastres, les impropiament anomenades bandes o faixes lombardes.

Abans de la caiguda del Imperi d'Occident, aqueixa forma de decoració arquitectònica havia arribat a Ràvena a la seva plenitut; tot era creat: les arcuacions, les pilastres y les arcades decoratives dels murs, les cornises en forma de engranatges, tot se troba empleat en aqueixos exemples de data indubitable de l'arquitectura de la ciutat de Ràvena prelombarda.

Aqueixa forma decorativa es continuada durant el període d'esplendidesa de la capital del Adriàtich, en que 'ls góts volen restaurarhi el cap d'un segon Imperi d'Occident.

Fig. 451. — Baptisteri de la Catedral de Biella. (Rivoira.)

Daten d'aqueixa època Sant Apolinar Nuovo (segle VI), Sant Apolinar *in Clase* (fig. 447), que són decorades exteriorment ab arcades cegues; Sant Víctor a Ràvena (segle VI), que es decorada per dues arcuacions entre cada pilastra en la part alta y per arcuacions cegues en la planta baixa (fig. 448); análega decoració tenen els murs exteriors de la nau central de Sant Pere *in Sylvis*, prop de Bagnacavallo (fig. 449) (1).

(1) Rivoira: obra citada, vol. I, cap. I.

En l'època en que 'ls mestres lombards tenen ja ses Constitucions, els edificis han arribat plenament a l'aspecte d'aqueix art característich; així Sant Martí d'Arliano, de prop de Lucca (713-719), es una esglesia de tres naus decorades d'arcuacions (figs. 30 y 31), com Santa María *delle Caccie* (fig. 450), prop de Pavía, atribuida a la meitat del segle VIII, Sant Pere de Toscanella (segle VIII), la basílica d'Aghate (824-859), Sant Vicenç *in Prato*, a Milà (833) (fig. 62), Sant Leo (879-882) (fig. 32), Sant Pere al *Monte di Civate* (IX) (fig. 84), Sant Eustorqui (segle X) (fig. 64) y Sant Cels a Milà (992) (fig. 63), el baptisteri de Biella (segle X) (fig. 451), els campanars del Duomo d'Ivrea (973-1005) (fig. 432, p. 390), el campanar de Sant Estefano d'Ivrea (fig. 433, p. 390), els de Sant Just (fig. 435, p. 391) y de Santa María a Susa (1026) (fig. 434, p. 391), Sant Abondio en la vall de Como (1013-1095), els campanars de la vall de Susa, que semblen exteriorment d'esglesies catalanes.

Fig. 452.—Esglesia de Vic (Coserans). (Fot. Roger.)

En Rivoira ha tractat de fixar també la cronología a Italia dels ninxos o finestres cegues en les següents paraules: «el tema del ninxo fondo arquejat posat com ornament dels absis de les esglesies, de les rotondes y dels baptisteris originat a Sant Ambròs de Milà, cap als anys 789 al 824, roman, en la mateixa terra nadiva, sense columnes fins a la seva transformació en galeríes practicables. Esdevé així, nota 'l mateix autor, a Sant Giàcomo di Como (1095-1117). Cita com exemple el baptisteri de Agliate (824-859), la basílica de Sant Vincenç *in Prato* (a 833) (fig. 62), la de Sant Calimero (segle IX), la de Sant Eustorqui (segle X) (fig. 64), la de Sant Cels (a 992) (fig. 63), la de Sant Babilas a Milà (segle XI) (fig. 83), la Rotonda de Brescia (segle XI) y 'l baptisteri de Biella (segle X) (fig. 451) (1).

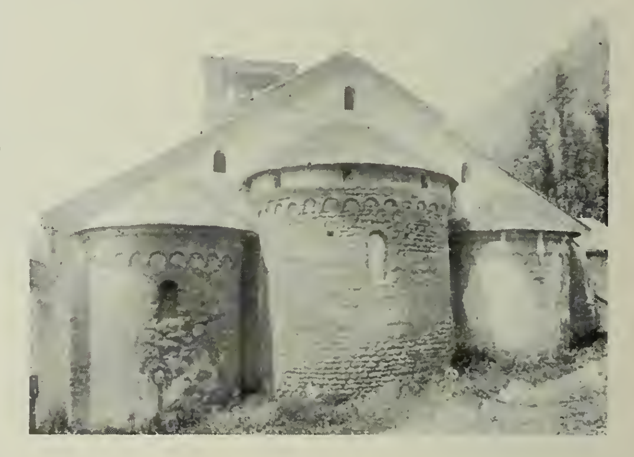

Fig. 453.— Esglesia de Verdun. (Fot. Roger.)

(1) Obra citada, p. 255.

Observem finalment com tots aqueixos elements porten la marca del material que 'ls ha engendrat: el maó més o menys ben cuit. Formes propies del maó són les arcuacions, els ninxos y principalment les dents d'engranatge que recorden el sardinell fet ab aquell material. Tots ells porten l'emprenta del medi aont foren creats: les terres de Ràvena, aont les obres colossals han estat fetes de maó y sense pedra; l'estuari de Po, aont el maó es el material propi de l'arquitectura y la pedra cosa exòtica.

Fig. 454. — Sant Guillem del Desert. (Antiquités et Monuments du département de l'Hérault.)

Així, la nostra decoració recorda com un ressò, al cap de cinch o siscents anys, les obres de la darrera capital llatina del Imperi romà y es com un pàlit reflexe de les milenaries civilisacions orientals.

GEOGRAFÍA DEL ISTIL A EUROPA

Desde 'ls segles x y xi, aqueix sistema de decorat s'exten per una gran part d'Europa; en el segle xii es pot dir que les formes lombardes invadeixen tot l'Occident, mes no es encara aqueix problema de geografía arqueològica suficientment resolt.

Comencem traçant sobre una carta geogràfica 'ls límits de les zones ocupades per edificis de decoració com la dels que estudiem. Lluis Courajod, ab sa paraula vibrant, s'havia plantejat aqueix problema:

«¿Quin sigué—ha dit—en l'historia general de la plàstica l'efecte del art lombard? Nascut del art grech (migeval), nodrit per l'art grech, ell ha salvat tot lo que podia esser salvat del art llatí, abans de la renaixensa clàssica del segle xii.

»En l'obra de la pedra, l'art lombard es la primera expressió de la personalitat occidental. Hi ha certament en el segle x, y principalment en el començ del xi, un istil d'arquitectura en pedra, que es en certa manera internacional. Es aquest l'istil lombard.

»Podem afirmar ab el canonge Reusens, diu, que l'istil romànich de

l'Europa central no es altra cosa que l'istil lombard portat més enllà dels Alps y modificat accidentalment pel geni propi dels diferents pobles» (1).

Les paraules de Courajod han tingut ressò.

Uns quants anys després ha pogut dir l'Enlart que «L'arquitectura romànica la conservarà y desenrotllarà aquesta decoració, especialment en Alemania y en els paíssos del N., a Italia al E. y al migdía de la França especialment a Catalunya.»

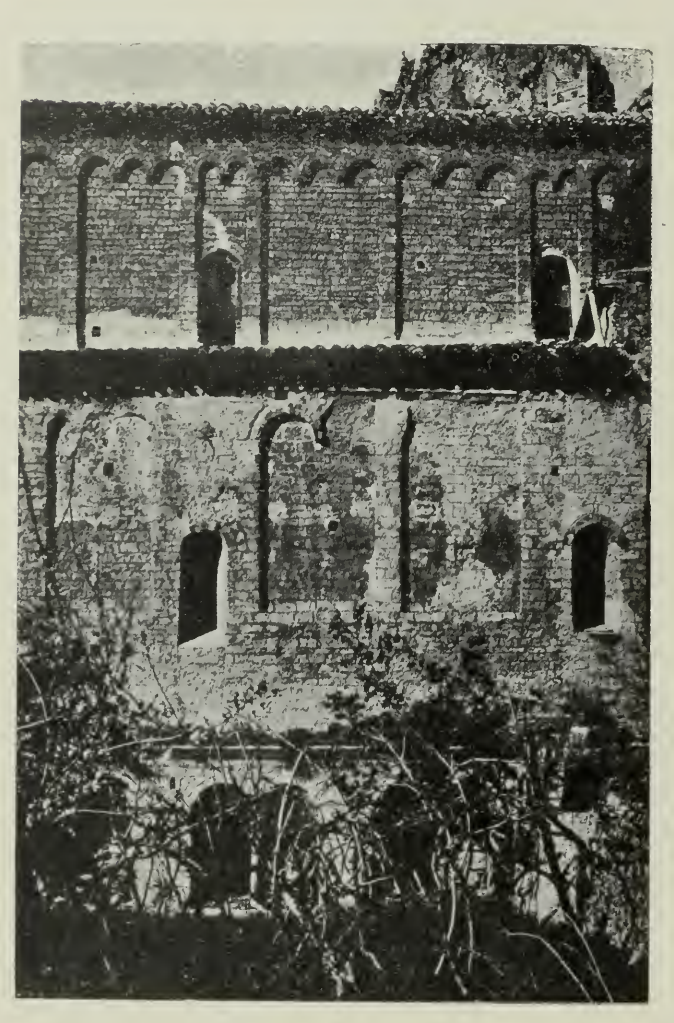

Fig. 455. — Sant Guillem del Desert.

Retenimne de les paraules del ilustre crítich, solament les que fan referencia a l'universalitat de les formes lombardes, per ferhi una observació. Courajod, com Reusens, com Enlart prenen com un conjunt al art romànich. No distingeixen el període del aparell rústech derivat directament de l'obra de maó, poch estudiat y que 'ls historiadors de l'arquitectura romànica han confós ab el segon període romànich del que existeixen un gran nombre d'edificis en els diferents paíssos. Anem nosaltres a resumir l'estat de coneixements sobre aquest punt interessant de geografía artística.

Pel costat d'Espanya, la frontera moresca reduia la comunicació y cal cercar les esglesies d'aparell petit cap al Pirineu en els dominis del Nort del Aragó, aont les més occidentals estudiades, són les de Roda (fig. 114) y Ovarra (fig. 147); més al occident podria senyalarsi l'esglesia triabsidal de Sant Martí de Buil al Pirineu Aragonés; però malgrat sa rusticitat, es obra del segon període; més enllà cal esperar el segle XII, per trobarhi 'ls caràcters de la decoració lombarda.

(1) COURAJOT: *Leçons professées à l'École du Louvre.* París, 1887-1896. Vol. I, p. 391.

Els tipus més occidentals senyalats pel costat de França, són en el Comenges, y d'ells cal citar Sant Aventí, en la vall del Arboust (fig. 152) y la de Casaril, quasi fronterices de Catalunya.

En el Coserans se pot citar la de Vic (fig. 452), prop d'Oust, de baixa època (1).

En el país de Foix o vall del Ariège citem la basílica de Verdun (fig. 452) y la de Merens (fig. 197), immediata a la frontera de Cerdanya (2).

Fig. 456. — Sant Filibert de Tournus. (Rivoira.)

En el Languedoc la conegudíssima de Sant Guillem del Desert (figs. 454 y 455), la de Sant Martí de Londres (3), la de Pujol, la del castell de Lamothe prop de Gruas, la d'aqueixa vila, el campanar de Puisalicon, el desaparescut de Puimisson, el de Villeneuve les Béziers d'aparell més avançat.

A la Provença 's pot senyalar entre altres la de Saint-Géniès (fig. 458), al departament del Gard, potser la part absidial de la de les Santes Maríes en les boques del Ròdan, y com a darreríes de tipu Santa Creu de Montmajor d'aparell avençadíssim.

Aumenten en nombre al acostarse a la frontera de la Liguria. «L'escola lombarda en aparell petit, ha dit le Vte. Pierre de Truchis, ha regnat exclussivament al segle XI, en tota la regió dels Alps que banya 'l Mediterrà. Allí veyem els darrers vestigis d'aqueixa arquitectura y que les construccions importants d'aqueixa època, havien estat edificades seguint el tipu de les de l'Italia septentrional. La capella circular de Sant Hilari a Grassa, certes parts de la Catedral de Vence, la torra construida sobre 'l monument d'August al cim de la Turbia, l'octògon de Sant Salvador, en l'illa de Sant

(1) Robert Roger: obra citada, p. 65.

(2) M. Roger cita encara algunes d'aquestes esglesies en el departament dels Hautes-Pyrénées (obra citada, p. 66).

(3) Emili Bonnet: *L'église abbatiale de Saint-Guillem-le-Désert.* Caen, 1908.— *L'influence lombarde sur l'Architecture romane de la région montpeliéraine. Bulletin archéologique.* Paris, 1907.

Honorat, fins el baptisteri de Veintimille (Italia), prop de la frontera francesa, són construccions en molt petit aparell ab bandes murals, arcuacions geminades, frisos d'arcuacions, imitades les unes dels baptisteris de Sant Ferran, de Sant Pere Crisòlogo, els altres de Sant Joan Evangelista o de Sant Vital de Ràvena, no solament baix el punt de vista de les disposicions arquitectòniques, més encara al de la tècnica de la construcció» (1).

Fig. 457. — Esglesia d'Aime. (Congrès archéologique de France 1909.)

Hem així relligat seguint la costa 'l pais català ab l'Italia; mes l'influencia lombarda exten sos sistemes terres endintre.

La via de propagació del istil cap al interior era 'l Ròdan. Així com el transport per mar el portava fins als límits del territori cristià, pel costat d'Espanya; la navegació fluvial era l'arteria principal, terres endintre de França, arribant fins a la part alta del Ròdan y del Saona.

Així a la Savoia pot senyalarse entre altres la de Bourget, prop del lloch del mateix nom, y la d'Aime (fig. 457), prop de Moutier a la Tarentasia.

El Jura francès no ha conservat edificis que 's deguin datar al segle XI, excepció, potser, una part de l'Abacial de Gigny y la cripta de Saint Desiré de Lons-le-Saunier (2).

Es sobre tot la Borgonya un centre de propagació del istil. M. Lefévre Pontalis, ha dit que allí les bandes lombardes s'hi troben tant com a Catalunya (3). Es un exemple d'això sobretot Sant Filibert de Tournus (fig. 456). Els constructors de Sant Benigne de Dijon són italians; començada per Guillem de Volpiano, nascut en una illa del llach d'Orta, desprès monjo de Cluny y constructor de l'abadía de Fruttuaria en el Piamont y

(1) Vte. Pierre de Truchis: obra citada, p. 232.
(2) Id., id., p. 225.
(3) *Bulletin Archéologique*. 1907.

acabada per l'abat Gauslin, l'amich del nostre abat Oliva, ornada de pintures y mosaichs, obra de mestres vinguts expressament de Lombardía. Les grans abadíes de Cluny ab Sant Mayeul y l'abat Odilon, cercaren a Lombardía sos constructors. «Malgrat, continúa Truchis, les reconstruccions múltiples que provoca al segle XII, l'empenta prodigiossa de l'escola romànica en pedra picada, s'hi veu encara un cert nombre d'edificis lombards més o menys desfigurats, qual construcció no es pas posterior a la meitat del segle XI. El departament de la Costa d'Or en possebeix una quinzena en un radi de vint lleuges al voltant de Dijon. Després la destrucció de la major part de la rotonda de Sant Benigne de Dijon y de sos anexes, Saint Vorles de Chatillon-sur-Seine, es la que presenta el conjunt més complert d'esglesia borguinyona (1).

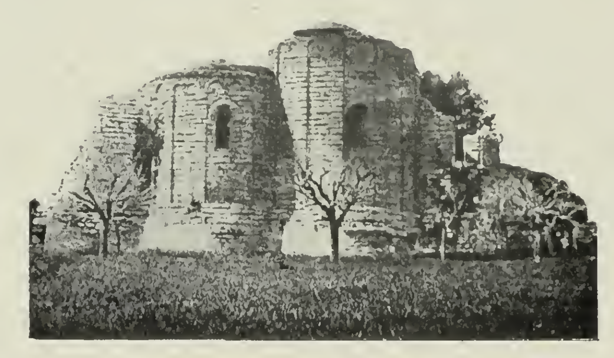

Fig. 458. — Esglesia de Saint-Géniès. (Congrès archéologique de France 1897.)

En el Chalonnais y 'l Mâçonnais, més encara que en la provincia de Dijon, sobre tot a la proximitat de Cluny, l'escola lombarda ha exercit una influencia considerable sobre l'arquitectura del segle XI y fins sobre la del XII, en aparell mitjà (2). Al Lionnais l'art lombard no ha deixat rastres tan nombrosos, dominanthi una escola local derivada del art franc-carolingi.

Per la mateixa via fluvial del Saona arriba l'istil de que parlem, fins al Franch Comtat; mentres que Ròdan amunt invadeix la Suiça, aont es de notar l'esglesia de Romainmôtier, que es avuy l'exemple més complert, més característich d'arquitectura ab bandes y arcuacions de la segona meitat del segle X (3).

Podriem dir, resumint, que l'aria d'aqueixa ornamentació romànica s'exten desde Catalunya; segueix una estreta faixa a l'altra vessant dels Pirineus y's prolonga cap al Nort, tenint per límit occidental les montanyes Cervennes, agafant quasi tota la vessant mediterrania de França (4) y

(1) Vte. Pierre de Truchis: obra citada, p. 220.
(2) Id., íd., p. 227.
(3) A. Naef: *Les dates de construction de l'église de Romainmôtier. Bulletin monumental.* 1906. P. 446.
(4) Se troben esglesies romàniques del temps que estudiem a França salvant els errors a que fàcilment induceixen les descripcions y la diferencia d'avenç en l'aparell en els departaments següents: Hautes Pyrénées, Haute Garonne, Ariège, Pyrénées Orientales, Aude, Hérault, Gard, Ardèche, Bouches du Rhône, Var, Alpes

atravessant els Alps pel costat d'Italia comprèn el Piamont y les terres altes de la Lombardía, tenint per límit oriental extrem, la plana aont la falta de pedra ha perpetuat les formes característiques d'escola lombarda obrada en maó.

M. Truchis indica encara com pertanyents a l'aria del istil al Tyrol, a les terres del Rhin, y 'ls nuclis cristians de la Thuringia y de la Westphalia, quasi com ha dit M. de Lasteyrie, tota l'extensió que correspongué a Lotari en la divisió del imperi carolingi (1).

Més tart la forma evoluciona, els archs en petit aparell perden llur caràcter constructiu y 's tornen ornament que 'l picapedrer executa en un sol carreu y la seva aria s'exten. Per dintre Espanya s'en citen exemples a dintre Castella: a Zamora, a Toro, a Avila y Segovia (2), y fins en la punta occidental de Galicia (3). Cap al Nort arriba a Normandía (4), trobantse exemples aillats en tot el Nort de França, à Bèlgica (5), y fins als paíssos escandinaus, y cap a Occident ompla les terres del Rhin y una part del Austria fins a les fronteres eslaves.

Ha perdut llavors aqueix element l'esser característica d'una escola pera fondres dintre 'ls elements decoratius romànichs de diversos origens y procedencies.

maritimes, Vaucluse, Basses Alpes, Drome, Hautes Alpes, Savoie, Haute Savoie, Saone et Loire, Côte d'Or, Jura y Haute Saone. Formen una faixa que segueix el Pirineu y s'exten després per la conca del Ròdan limitada per la Cervennes pel costat d'Occident.

(1) *L'Architecture religieuse en France à l'époque romane,* citada. Ab tots els respectes, més encara, ab tota la desconfiança que dóna la dificultat de consulta de les grans publicacions que no 's troben en les biblioteques del nostre país, debem fer present els nostres dubtes de que l'istil que hem descrit en aqueix volum hagi arribat a les vores del Rhin. Els autors alemanys se refereixen generalment, al parlar de les arcuacions lombardes, a la seva transformació en element decoratiu, no aparellat, sinó executat en obra de pedra picada y que 's comú en les esglesies del Rhin. Darrerament per medi de fotografíes hem consultat als professors Borrmann y Genzmer de Berlin, y la resposta que 'ns ha estat tramesa pel arquitecte Oscar Jürgens es de que no existeix semblant forma a Alemanya. La que s'hi troba abundant es la del romànich del segon període, en que desapareix tot recort de l'obra de maó, y les formes constructives per ell engendrades, seguint una evolució general a Europa, 's converteixen en formes purament decoratives.

(2) Lamperez: obra citada, vol. I, ps. 377, 379, 402, 405, 448, 541 y 532.

(3) *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*. 1910. P. 109.

(4) *Congrès archéologique de France à Caen*. 1909. P. 354.

(5) Entre altres notem l'esglesia de Sant Barthélemy à Liège. (Reuzens: *Éléments d'archéologie chrétienne*. Louvaine, 1885.)

Fig. 459. — Porta ferrada representada en el claustre de Girona.

VII

PORTES Y FINESTRES EN LES ESGLESIES ROMÀNIQUES

L'estudi de la decoració d'archs y faixes lombardes ens ha portat a caracterisar tot un grupu d'edificis; però 'ns falta, pera donar idea de son aspecte exterior, el coneixement d'un element característich que sovint atany una gran importancia: la finestra y la porta d'aqueixes construccions rústegues y primitives.

FINESTRES

La forma més elemental de la finestra dins el sistema, es una arcada sobre 'ls dos montants (figs. 460 a 462). Les finestres més antigues prerromàniques tenen l'esqueixada sols per dintre (1). Les romàniques la tenen en sentit de 'ls dos paraments.

(1) Vegis vol. I, figs. 354, 427, 440 y 446.

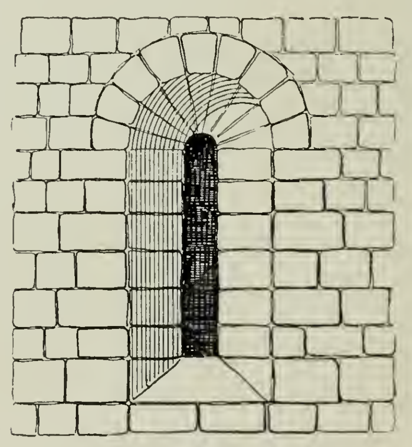

Fig. 460.
Finestra de Tabèrnoles.

Fig. 461. — Finestra de Vilalleons.

L'esqueixada s'ha obtingut de dues maneres: 1.ª, per l'oblicuitat dels montants, arch y ampit de la finestra (figs. 460 y 461); 2.ª, per medi de ressalts (fig. 462); sovint, per la combinació dels dos sistemes. L'ampit de la finestra es ja horizontal (fig. 461), ja lleugerament inclinat (fig. 463), evitant així la complicació resultant de l'intersecció d'un plà massa inclinat ab els montants.

Figs. 462 y 463. — Finestres de Sant Quirse de Culera. Escala 1 per 50.

Hi ha cassos repetits de finestres qual esqueixada penetra a les voltes, donant lloch a curves engarxides,

com en la cripta de Sant Miquel de Tarrassa, cripta de Sant Pere d'Ager, la nau de Sant Quirse de Culera (fig. 420), etc.

Sovint les finestres agafen formes especials senzilles de creu, acomodades al primitiu sistema de construcció en maó, originari de les nostres formes decoratives romàniques. En el creuer de l'esglesia de Sant Pons de Corbera hi ha oberta una finestra en aqueixa típica forma (fig. 468), que 's repeteix a Cohaner (fig. 101), a Sant Jaume de Frontinyà (fig. 183), a Sant Sixt de Vich, a Cabanyes, a Sant Andreu de Llanars (fig. 235), a Sant Jaume de Viladroher (fig. 256).

Fig. 464. — Finestral en el claustre de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

La forma 's complica en les finestres dobles, que abunden en els campanars (figs. 414 p. 379, 422 y 423 p. 384, etc.), y en la nau de les esglesies (frontispici de Sant Pons d'Ordal, fig. 181).

Fig. 465. — Finestres en el campanar de Breda.

L'arcada llavors es closa pel costat del parament exterior per altres arcades menors (figs. 464 y 465), sostingudes sobre columnes ab el capitell trapecial o mensuliforme, quel-

com anàlech als capitells antichs mediterranis, derivats de la forma de la

Fig. 466. — Porta de Sant Andreu de Sureda.

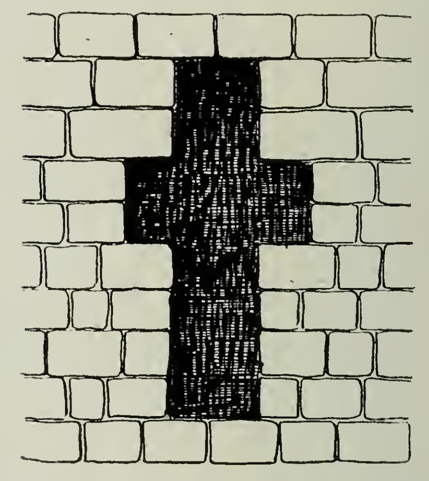

Fig. 468. — Finestra de Sant Pons de Corbera.

fusta; un capitell de planta rectangular y secció vertical trapecial. Aqueixa forma s'aplica als claustres. Així, a les galeríes dels claustres del segle XI de Manresa (fig. 284) y Bages (fig. 282), hi ha precedit la forma barbre y primitiva de Sant Miquel de Cruilles (fig. 287) y Sant Quirse de Culera (fig. 288). La finestra es alguna vegada triple en els campanars (figs. 416 p. 381 y 420 p. 383).

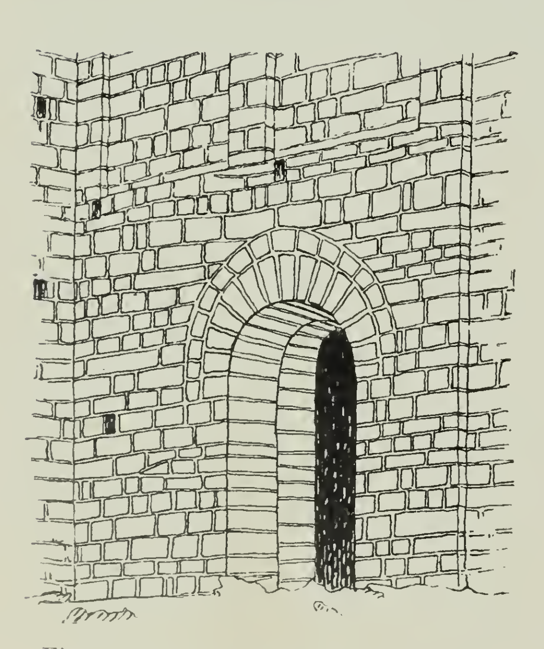

Fig. 467. — Porta lateral de Sant Pons de Corbera.

En els claustres de que acabem de parlar, entre cada finestra doble hi ha un pilar; en els campanars se conserva igual lley; lo pesat de l'obra no permet majors atreviments.

No difereixen totes aqueixes formes de les corresponents que 's troben en les construccions italianes (figs. 32, 64, 84 y 432 p. 390 a 438 p. 392).

Les finestres ab columnes són també una importació italiana; mes d'antich origen oriental, principalment siriach. «Són les formes noves del capitell que apareixen al

segle v y que semblen inspirades per la Persia: pera assegurar a l'empenta dels archs un seyent més sòlit, dues cònsules laterals venen a donar al àbach una forma oblonga (Baquouza); es això ja quasi el capitell imposta o mensuliforme, qual àbach apareix qualque vegada timbrat d'una creu (Refadi). Ja apareixen encara les finestres a doble arcada que separen delicades columnes (Quennaouat)» (1).

PORTES

Les portes més senzilles són cobertes ab llinda descarregada per un arch (Sant Llorenç del Munt, p. 540). En algunes s'inicia l'idea d'una arcada, precedint la porta rectangular (Sant Quirse de Culera, fig. 126); en altres, la llinda es de fusta (Casserres, fig. 55), y aqueixa forma 's decora després a Sant Andreu de Sureda (fig. 466), a Sant Genís les Fonts, a Santa María d'Arlès (fig. 470) y en les esglesies arcaisants de la Vall d'Aràn (Tredós).

Fig. 470. — Porta d'Arlès.

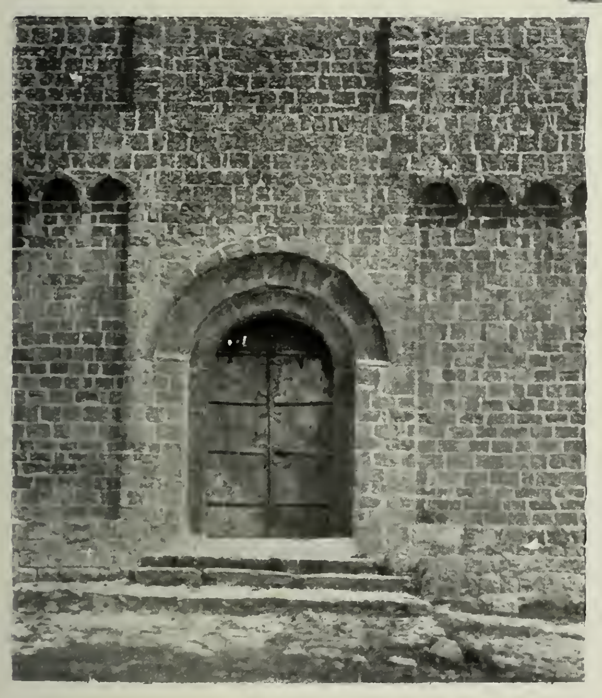

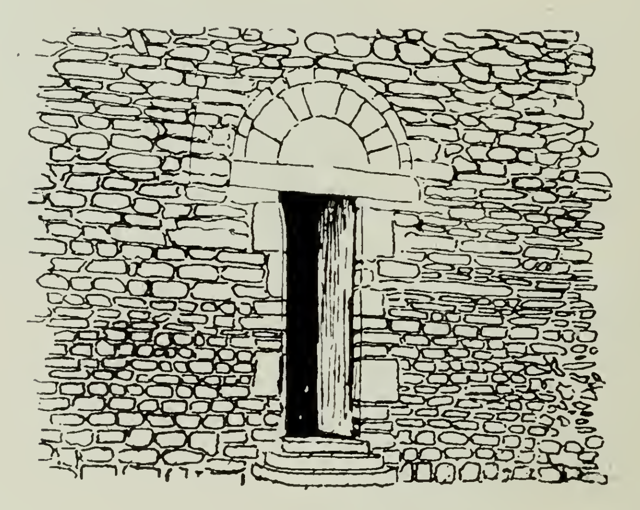
Fig. 469. — Porta de Sant Jaume de Frontinyà.

Notem, finalment, la porta terminada en arch sense llinda de cap mena (figs. 467 y 469). La porta ab llinda, protegida per un arch de descarga,

(1) Diehl: obra citada, p. 41.

es una porta romana coneguda ja en el nostre país (vol. I, fig. 175), y lo mateix la porta en arcada; mes lo que es nou es son ús, com a forma sumptuosa. Se realisa ja aqueixa transformació al començar el segle IV en la Porta àurea del Palau de Spalato (fig. 441). Aqueixa forma, per altra part, fou d'antich la forma lombarda (esglesia d'Arliano, fig. 31) (1).

(1) RIVOIRA: obra citada, vol. I, ps. 139 y 141.

Porta de Sant Llorenç del Munt.

Fig. 471. — Capitells de Sant Pere de les Puelles.

VIII

LA COLUMNA

Element arquitectònich a considerar en lloch principal, ha estat sempre la columna, el suport cilíndrich. Ella fou el fonament de tota la decoració arquitectònica romana; mes en el primer período romànich pert tota la seva importancia.

LA PROPORCIÓ

La columna, durant el període romà, es un element subjecte a una proporció definida, la mateixa, sigui 'l que 's vulgui el seu tamany, igual la columna d'un temple gegantesch, que la d'un edícol o un sepulcre. Els tractadistes grechs dels darrers temps helenístichs en que aprengué Vitrubi, tenien de la proporció de la columna una idea absoluta; se trasllueix això en varis llochs del tractat del arquitecte d'August.

Aqueixes idees no eren pas desconegudes en els nostres monastirs romànichs. En ells hi abundaven els manuscrits d'Isidor de Sevilla (Ripoll, per exemple, 'n posseia un, que avuy 's guarda a l'arxiu de la

Fig. 472. — Representació de la columna en el manuscrit de Beda, de Ripoll. (N.° 115 del arxiu de la Corona d'Aragó.)

Corona d'Aragó). Els textes de Vitrubi y llurs compilacions inspiraven els tractats de geometría, aont se parlava de la proporció de la columna. Mes examinant els textes que hi fan referencia, se veu que la precisió de la proporció romana, interessa poch als autors migevals (1). Els *Origens o*

(1) Pot consultarse sobre aquesta qüestió a V. Mortet, a qui seguim en aqueixes notes: *La Mesure des colonnes à la fin de l'époque romaine d'après un très ancien formulaire, Nouveau texte des traités d'arpentage et de géométrie d'Epaphroditus et de Vitrubius Rufus. Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.* 1896. Vol. LVII, ps. 277-324. *Notices et extraits des mss.*, t. XXXV, 2.ª part, ps. 518, 547, 548, y *La mesure et les proportions des colonnes antiques d'après quelques compilations et commentaires antérieurs au* XII *siècle. Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.* 1898. Vol. LIX.

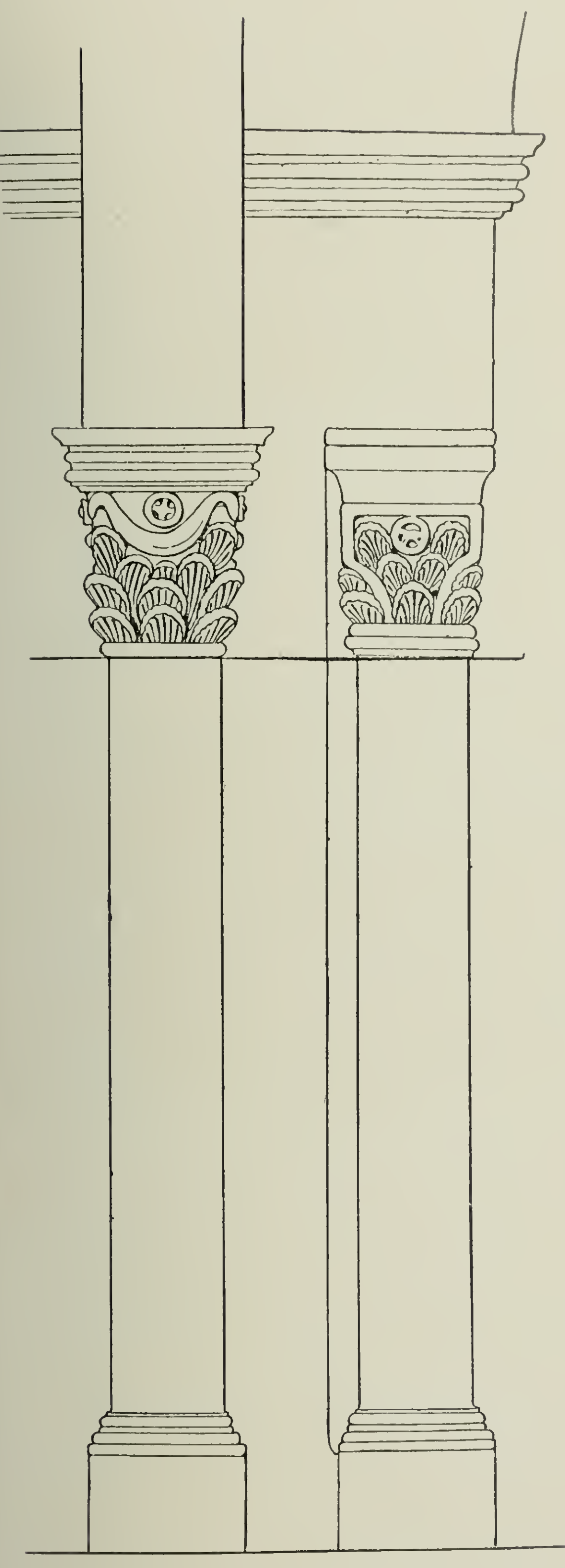

Fig. 473.
Columnes de Sant Pere de les Puelles.
Escala 1 per 50.

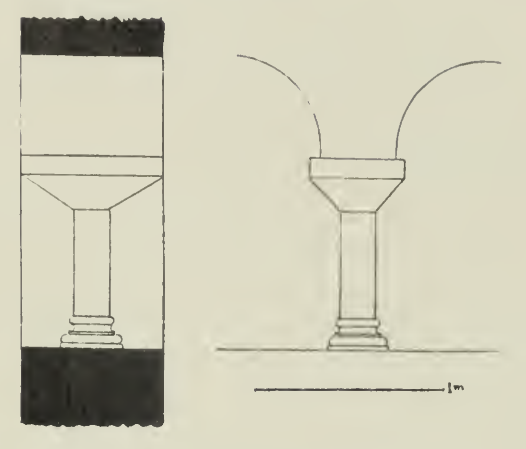

Fig. 474. — Columna del claustre de Sant Quirse de Culera.

Etymilogies de Sant Isidor, de Sevilla, qui s'inspirà en això, en un text de l'Historia Natural de Plini el Vell, al citar els ordres dòrich, jònich, corinti y toscà, prescindeix d'explicar les proporcions, que 'l clàssich indica. El manuscrit de Schestadt del segle x, y un de la Biblioteca de Valenciennes del segle IX, compilacions fetes de fragments de Vitrubi, no són cuidadosos de l'exactitut de proporcions. Gerbert, el monjo d'Aurillach, que estudià a Vich y s'empapà de la cultura dels nostres benedictins, transcriu varies idees sobre la proporció de les columnes, tretes de les obres de Epaphroditus y Vitrubius Rufus.

Eginhard, en una carta a son fill, datada el 14 de Març de 840, li anuncia l'envio de dues petites columnetes d'evori, tallades per Eigil, a imitació de les antigues, pera ajudarli a entendre certs termes del tractat de Vitrubi (1).

(1) «*Misi igitur tibi verba et nomina obscura ex libris Vitruvi, et credo quod*

La figura 472 demostra la rudimentaria idea que al segle XI se tenia de les columnes en l'*scriptorium* del Monastir de Ripoll (1); al centre hi ha representada la columna de la Flagellació, com una columna dòrica, extremadament ventruda, y les arcades són sostingudes per columnes ab bases apiramidades que tenen per ornament testes humanes; les canyes són decorades y 'ls capitells de variada forma, indicant clarament que 'l miniaturista no ha vist les columnes que tracta de dibuixar. Una idea més precisa en tenien els pintors dels murs (2) y dels antipendis (3) y 'ls escultors (figs. 496 y 451).

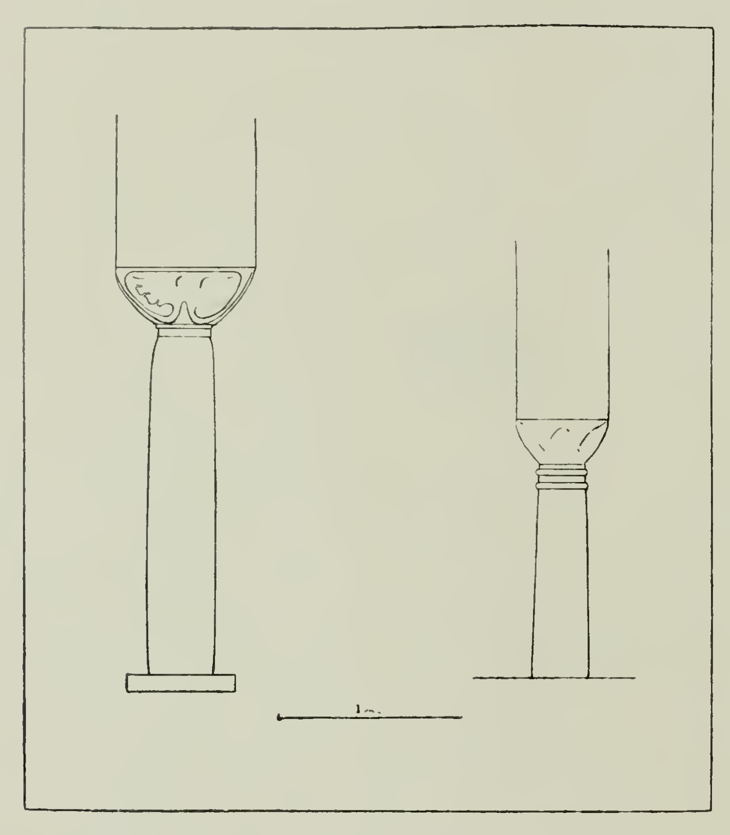

Fig. 475. — Columnes de Sant Martí del Canigó.

Mes se pot afirmar ab tota seguretat, que aqueixes idees, per lleugeres e

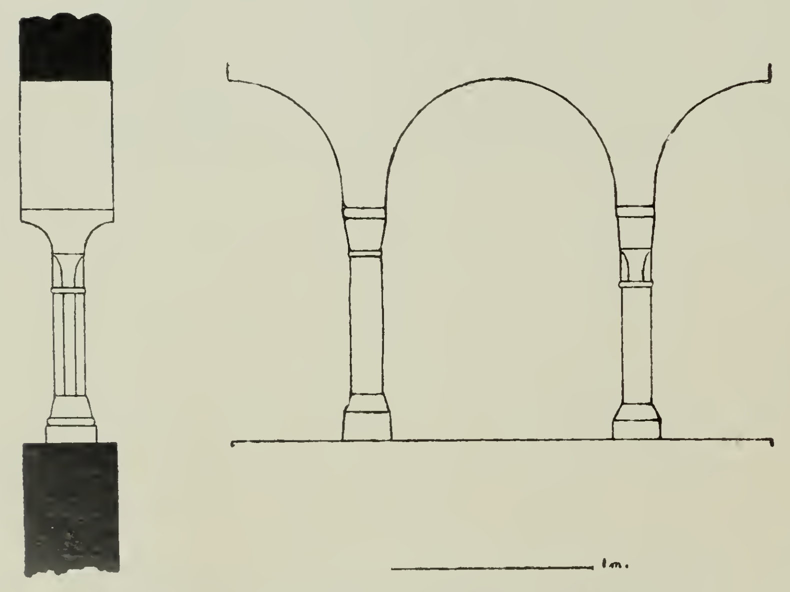

Fig. 476. — Columnes del claustre de Manlleu.

eorum maxima pars tibi demostrari possit, in capsella quam domnus E(igil) columnis eburneis ad instar antiquorum operum fabricavit.»

(1) Es aqueixa figura, reproducció d'una miniatura del llibre de BEDA: *de Sanctorum locorum Palestine situ et ratione*. N.º 115 del arxiu. BEER el classifica com del segle XI (*Die Handeschriften von Santa María de Ripoll, II*, 10).

(2) Vegis *Les Pintures murals catalanes*, publicació citada del *Institut d'Estudis Catalans*.

(3) Vegis els antipendis romànichs nombrosos dels Museus de Vich y Barcelona. Una part d'ells, han estat reproduits en *L'Anuari del Institut d'Estudis Catalans* del any 1907.

imprecises que siguin, no passaven en els monastirs del Estudi a les obres de les esglesies y claustres. Son examen demostrarà que les proporcions cambien d'un lloch al altre, d'un temps al altre y sobre tot d'un taller al altre, podentse entrevèurehi una sola lley, y es que la relació de l'altura al diàmetre va aumentant ab el temps.

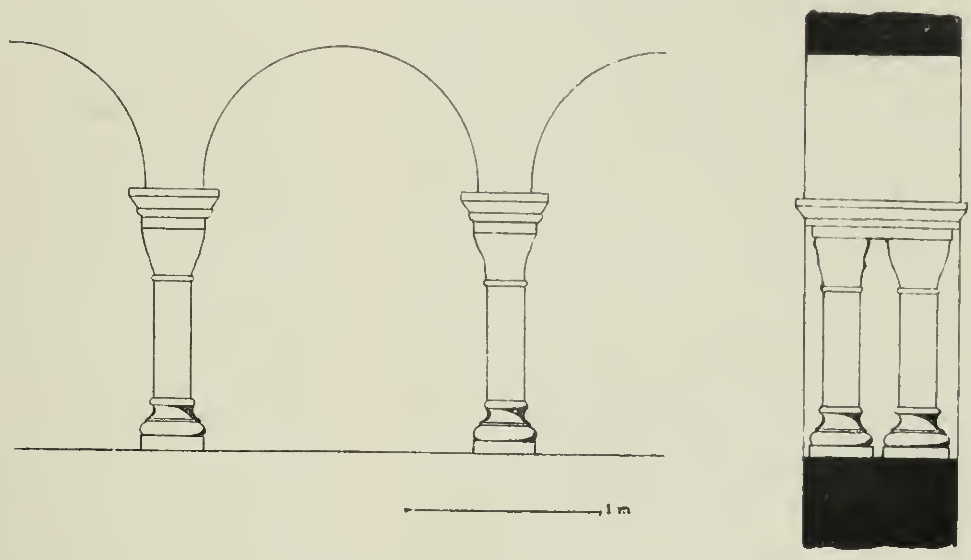

Fig. 477. — Columnes del claustre de Sant Benet de Bages.

En tot aqueix primer període, les columnes se conserven extremadament aixatades respecte a la proporció clàssica. Vitrubi senyala al ordre corinti la proporció de 9 y $^1/_2$ a 10 diàmetres; donchs bé, les de Sant Pere de les Puelles sense contar la imposta en tenen fins 8 y $^1/_2$ diàmetres (figura 473); les de l'esglesia superior de Sant Martí del Canigó en tenen uns 6 y $^3/_4$ y les de l'esglesia inferior 4 y $^1/_2$ (fig. 475); les del claustre de Manresa (fig. 478) tenen 6 diàmetres; la columna del claustre de Manlleu (fig. 475), 6; la de Sant Benet de Bages (fig. 477), 7; la columna del de Cruilles y la de Culera (fig. 474), de capitell mensuliforme, 6 y $^1/_2$ y 6 respectivament. Cambia també la proporció relativa del capitell, la basa y la columna. Mentres Vitrubi senyala al ordre corinti de 100 parts 12 a la basa,

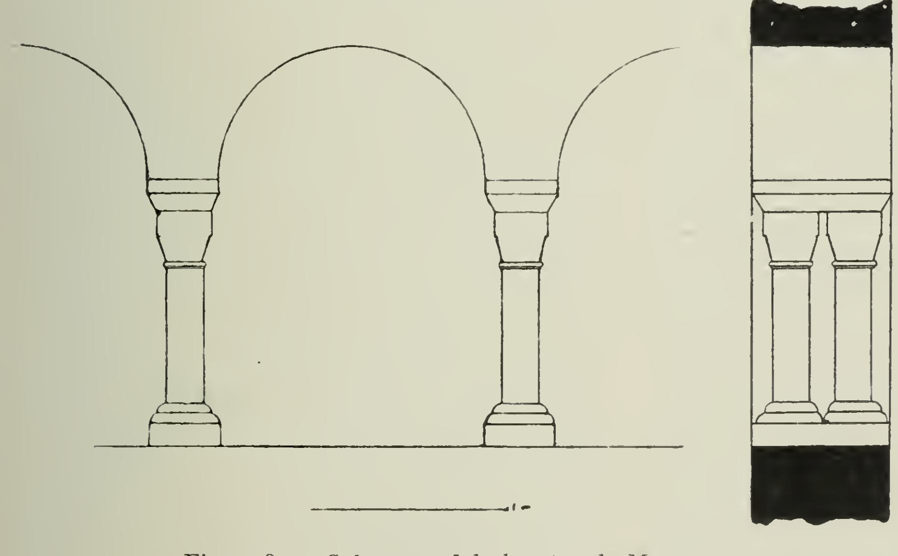

Fig. 478. — Columnes del claustre de Manresa.

31 al capitell y 78 a la canya; a l'esglesia superior de Sant Martí del Canigó ne corresponen 4 a la basa, 8 a la canya y 16 al capitell; a la de Sant Pere de les Puelles, 4 a la basa, 79 a la canya y 17 al capitell; a la de Manresa, 18 a la basa, 56 a la canya y 26 al capitell; al de Manlleu, 18 a la basa, 63 a la canya y 19 al capitell; la columna de Sant Benet de Bages, dividida en 100 parts, ne corresponen 20 a la basa, 45 a la canya y 35 al capitell. A les de Culera de capitell mensuliforme, 17 a la basa, 56 a la canya y 27 al capitell.

Fig. 479. — Capitell de Sant Pere de les Puelles.

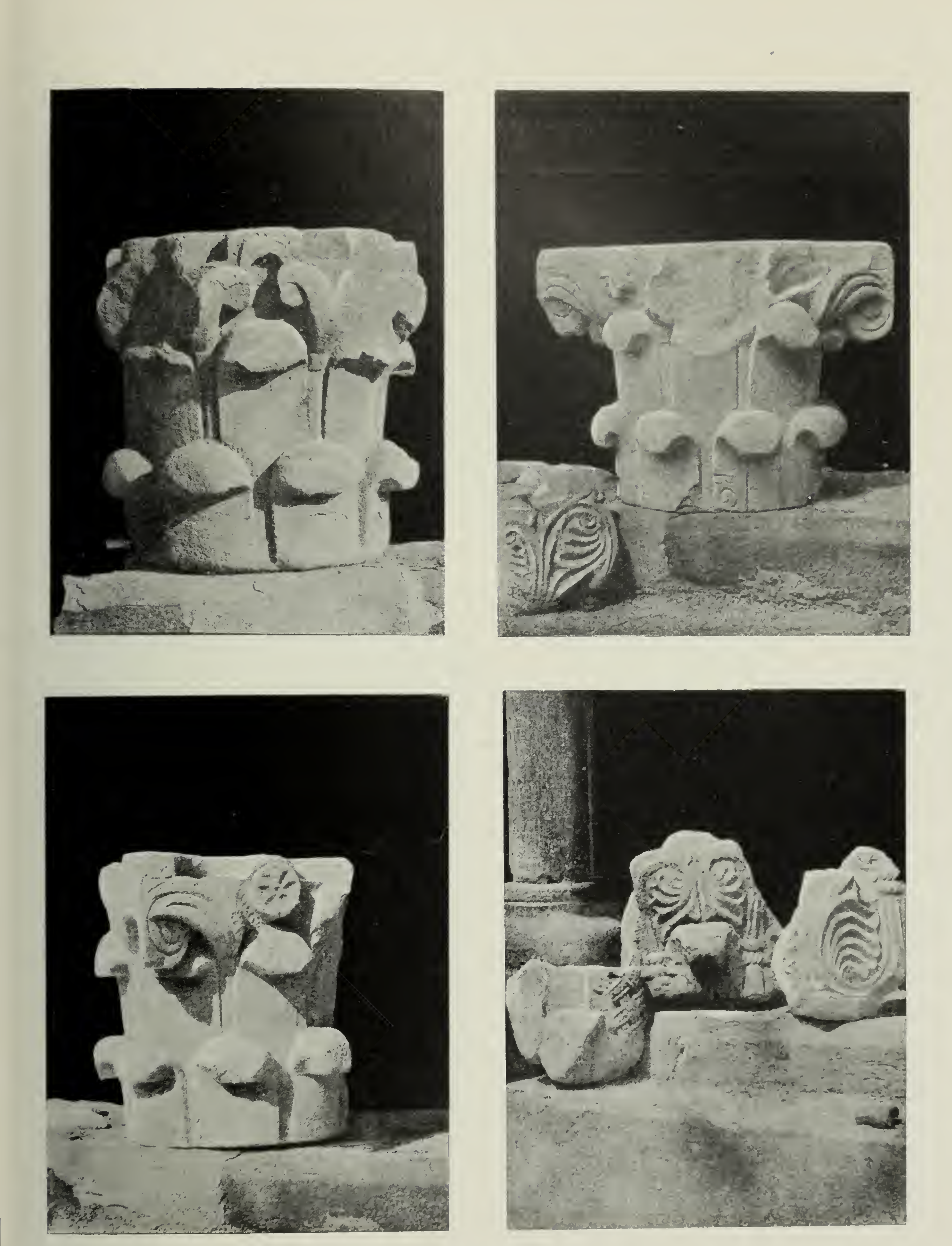
DIMENSIONS DE LES COLUMNES Tant com les proporcions, desapareixen en l'arquitectura romànica les dimensions extraordinaries de les columnes aillades clàssiques. No 's concebeix en els nostres camins de bast, el transport de les grans pedres, com les usades en el temple d'August de Tarragona.

Les columnes aillades són sempre de poca alçada, pera que sa canya sigui de fàcil transport en relació ab els medis reduits de l'època. Té això una excepció, y es en les antigues columnes de Sant Pere de les Puelles del segle x en que 's segueix encara la tradició romana de les canyes monolítiques (fig. 415), y en les citades del cibori de Cuixà.

Fig. 480. — Capitell del claustre de Sant Benet de Bages.

ÚS DE LES COLUMNES L'ús de la columna es també diferent. En l'art grech y romà la columna sosté un entaulament, en l'art romànich sosté un arch; la transició 's feu interposant en les basíliques llatines, un fragment d'entaulament entre l'àbach del capitell y'l rasament del arch; aqueix entaulament fragmentari y desnaturalisat en l'orient, se convertí en un

Figs. 481, 482, 483 y 484. — Capitells de Santa María de Ripoll.

sol de sos tres elements: la cornisa, que hem vist en el baptisteri visigòtich de Tarrassa. Aqueixa cornisa reduida 's conserva com a àbach desmesurat de les columnes en nostre art romànich, desapareixent en cambi dels capitells o reduint-se extraordinariament l'àbach clàssich del capitell corinti.

Fig. 485. — Capitells de l'Aljafería de Çaragoça.

Les columnes van sovint a parells pera abastar l'ample gruix dels murs.

Solament en les criptes (Olius, Cardona) y en els pochs exemples de columnes aillades en l'interior dels temples (Canigó, Ripoll), les columnes posen sa basa directament al sol; en general, ho fan per medi d'un estilobat com en les galeríes de pòrtichs y claustres.

LA BASA Anem are a analisar cada element de la columna. Citem les bases rudimentaries y selvatjes de l'esglesia superior del Canigó (figs. 43 y 475) reduides a un groller cilindri, les rudimentaries dels claustres de Cruilles y Culera (fig. 474), ben properes a les de les columnes que parteixen les finestres dels cloquers. Així que les obres prenen l'aire ciutadà, s'adopta en general la forma de la basa àtica ab extraordinaria uniformitat. Les diferencies entre la basa clàssica y la romànica són ben senzilles; el tor inferior es més gros comparat ab el superior, y aqueixa diferencia s'acentua ab els segles. El primer y més antich exemple són les bases d'indecís perfil de Sant Pere de les Puelles (fig. 473). Segueix en la evolució la basa del claustre

Fig. 486. — Capitell que recorda 'l dòrich de Sant Martí del Canigó.

de Manresa, que es formada de dos tors quasi juxtaposats (fig. 478), en que l'escocia ha desaparescut; en les de Sant Benet de Bages, el tor inferior s'acorda ab l'escocia, predominant d'un modo extraordinari (fig. 477). No apareix en les bases l'element decoratiu que serveix pera acordar el cercle del tor inferior ab el quadrat del plinte.

Fig. 487. — Capitell de guix trobat a Vich. Museu lapidari. (Fot. Gudiol.)

LES CANYES Les canyes ordinariament són cilíndriques, sense èntasis ni reinflament de cap mena, sense motllura en la part alta ni en la baixa; la necessitat del treball, fa juntar el collarí al capitell.

Això té excepcions en les columnes de Sant Martí del Canigó, que tenen marcadíssim inflament, y en les columnes de Sant Pere de les Puelles, ab collars en la canya y un lleuger cavet en la part inferior.

Fig. 488. — Capitell del campanar de Santa María de Tarrassa.

CAPITELL CORINTI La forma clàssica que permaneix en l'arquitectura romànica es el capitell corinti; mes va aumentant en ell la decadencia, que es encara major que en els capitells visigòtichs de Sant Miquel de Tarrassa (1). D'això són exemples els capitells corintis de Sant Pere de les Puelles, obra del segle x (figs. 471 y 479). L'arquitecte ha volgut en els angles dels pilans que aguantaven la cúpula o cuberta de fusta central, colocarhi columnes com en les obres posteriors del segle XII, coronades ab capitell corinti, y ha produit una obra completament desnaturalisada;

(1) Vegis vol. I, ll. II, cap IX.

Fig. 489. — Capitells del claustre de Manresa.

l'idea del àbach del capitell s'ha perdut, conservantse d'una manera barbre la del floró central. Les fulles queden reduides a una massa sense espressió; les nerviacions, a regates sense moviment. Les fulles surten del collarí lleugerament ornamentat ab un recort dels ous jònichs, gravats en regates paraleles y perdut tot recort de la forma originaria; dues de les fulles en algun dels capitells tenen nirvi central, del que arranquen els nirvis secundaris ramificantse; l'execució no es menys rígida y seca. Un dells se troba coronat d'una forma ondulada, que recorda de lluny la voluta jònica, com si 's vulgués reproduir el capitell compost (fig. 471).

La seva massa en la part alta, està treballada dintre una forma prismàtica rectangular, com els capitells lombards que ha descrit en Rivoira, que estan datats ab justesa per una inscripció entre 'ls anys 879 y 882 (1).

Poch a poch, la forma corintia va reconstituintse: els capitells del claustre de Sant Benet de Bages (fig. 480), y'ls descuberts durant la restauració, en són una prova clara. Venen a ser una forma intermitja, pera arribar als capitells de la basílica ripollesa, consagrada per l'abat Oliva (figs. 481 a 484). Són aquests, uns capitells incompletaments acabats. La seva massa es cla-

(1) Obra citada, vol. I, p. 278.

rissima: dos rengles de fulles y a sobre 'ls caulículs y al centre l'estrella y un recort rudimentari del àbach. Semblen els de la Meçquita de Còrdova, del temps de Haxam II, Hixem II y Almançor, del segle x; dintre cada fulla devia gravarshi 'l detall decoratiu, en forma seca y dura, com una regata a dos plans. En alguna sembla iniciarshi un ornament en forma de voluta. Foren així decorats ab temes romànichs pel mateix mètode ab que ho foren els de l'Aljafería de Çaragoça, també del segle x, ab temes usuals entre 'ls musulmans (fig. 485).

Fig. 490. — Capitell cúbich de Sant Benet de Bages.

Figs. 491 y 492. — Capitells cúbichs de Sant Benet de Bages.

Ab tot, les formes degenerades 's conserven en els campanars de les esglesies humils. El capitell que resta en el campanar de Santa María de Tarrassa, n'es un exemple (fig. 488); en ell hi ha encara l'idea del floró central, convertit ab una rosa plana, y les volutes reduides a senzilles regates, semblen volguer convertirse en caps d'animal.

Fig. 493. — Capitell cúbich del Canigó.

En aqueix tipu, cal agruparhi l'interessant capitell de guix, guardat al Museu episcopal de Vich (fig. 487).

Citem, finalment, entre les derivacions dels ordres clàssichs, el capitell que recorda al dòrich romà de la cripta del Canigó (fig. 486).

FORMES DERIVADES DEL CAPITELL CORINTI

Es un problema interessant el d'estudiar aqueixa raquítica esculptura del primer període romànich que apareix tímidament. Sobre les formes purament geomètriques de la massa que desbasta 'l picapedrer, s'hi adapten una serie indefinida de temes ornamentals; ja no es el capitell corinti l'únich y exclusiu; ja es una barreja de temes rudimentaris que devegades semblen orientals antiquíssims.

Fig. 494. — Capitell mensuliforme del claustre de Manlleu.

Hem efectivament indicat el claustre de la Sèu de Manresa, com a obra de la primera meitat del segle x (914-947). Són sos capitells mostra de l'esculptura més primitiva: un esgrafiat groller tot just esboçat (fig. 489). Ni 'ls temes, ni la disposició, són pas els del art clàssich: unes fulles creuantse, unes volutes partint del centre com els capitells xipriotès, y com els primitius de les isles jòniques, una fruita entre dos bucrans rudimentaris (fig. 284) y tot això, fet ab forma barroera de picapedrer, per medi de regates diedriques.

CAPITELLS CÚBICHS A CATALUNYA

Al costat dels capitells derivació del corinti, hi fa sa aparició una forma d'origen oriental, que té antiquíssims predecessors.

Hem citat un precedent d'aqueixa forma a Catalunya: es el capitell de

Fig. 495. — Capitell mensuliforme de Sant Miquel de Cruilles. (Fot. Falguera.)

Sant Miquel de Barcelona (1), y allí hem esplicat son origen oriental y son pas cap a Italia.

Aqueixa forma pren un aspecte barbre al Canigó (fig. 493).

Són interessants entre ells, els capitells de Sant Benet de Bages, uns decorats de fulles planeres com encastades en la forma cúbica (fig. 491); altres decorats d'entrellaçats, tan volguts de nostres pintors romànichs (figura 492); altres ab temes iconogràfichs (fig. 490).

(1) Vegis vol. I, p. 350. Vegis també DIEHL: *Manuel d'art Byzantin*, citat, p. 128.

En cap dels capitells cúbichs de Sant Benet de Bages hi ha la forma dels tres daus del àbach, característica després en els capitells del segle XII.

CAPITELLS TRAPECIALS

Parlem finalment dels capitells trapecials o capitells imposta, o mensuliformes. Es una forma lògica exigida per la gruixaria dels murs. Se la troba especialment en els campanars; mes se la veu també en els claustres antichs (fig. 495). Una forma intermitja entre aquests y la cúbica es la dels capitells del claustre de Manlleu (fig. 494).

Son origen cal cercarlo immediatament a Italia. En Rivoira creu que 'ls més antichs són de la segona meitat del segle X y apareixen en els campanars (1), y remotament a la Persia y a la Siria (2).

Si haguessim d'establir una cronología, diriam que la forma més antiga del capitell romànich es la corintia; que cap a la segona meitat del segle X junt ab ella apareix la forma cúbica y la trapecial.

Més tart, les coses retornaren a son punt d'origen, triomfant d'aqueixes dues formes, l'antiga forma corintia y les d'ella derivades.

ÀBACHS

L'àbach romànich, deriva no del àbach antich, sinó del tronch de piràmide invertit ab que començaren a coronar els capitells els bizantins, en el segle V y VI, que no es més qu'una simplificació del troç d'entaulament que 'ls romans intercalaven entre 'l capitell y l'arrancament dels archs, y que hem estudiat al tractar de Sant Miquel de Tarrassa (3). Aquest element reemplaça devegades al capitell, originant el tipu de piràmide invertida que hem vist a Sant Martí del Canigó. Té aqueix àbach, en aqueix período, una forma robusta apiramidada, d'una senzillesa quasi barbre, y sovint agafa la forma trapecial.

Els capitells de Canigó, per excepció, no tenen àbach. Ab freqüencia l'àbach de cares còncaves del capitell corinti antich, ha persistit sobre 'ls capitells romànichs transformantse en tres daus característichs, que han passat a ser tema purament ornamental, en el segle XII.

(1) Obra citada, vol. I, p. 299.
(2) DIEHL: obra citada, ps. 41 y 59.
(3) Vegis vol. I, ps. 337 y 338.

Fig. 496. — Llinda de Sant Genís les Fonts. (Brutails.)

IX

L'ESCULPTURA Y LA POLICROMÍA

ES obres d'esculptura visigoda foren el darrer terme d'una decadencia llarguíssima; entre elles y l'esculptura romànica del segle XII hi ha un buyt; l'esculptura es quasi excluida d'aqueixa arquitectura de pedres menudes que constitueix el primer grupu dels edificis romànichs, objecte del present estudi.

El treball de la pedra y l'esculptura debia ser una cosa cara, una obra fòra dels medis y del enginy habituals. Es aqueix un fenomen per demés interessant.

AUSENCIA EN GENERAL DE L'ESCULPTURA EN LES ESGLESIES ROMÀNIQUES DEL PRIMER PERÍODE

En general les esglesies no tenien esculptura; la major part d'elles no 'n tenen ni may n'han tingut. No 'n presenten rastre cap de les que semblen més arcaiques; no té ni un element esculpturat Sant Vicenç de Cardona, fet per altra part ab tant d'art; no 'n tenen les esglesies més ben acabades com Frontinyà, Sant Cugat del Recó, Santa María de Cervelló y Sant Pons de Corbera.

Algunes poques que presenten portes esculpturades són de les darreríes del segle. Així es possible hagués pertenescut a l'esglesia de Sant Martí

Çes Corts, consagrada en 1069 la porta que apareix destroçada allí mateix; igual afirmació pot ferse respecte la porta de Vilalleons, consagrada en 1083.

D'això s'en pot deduir que la porta famosa de Ripoll no es de l'època de la consagració del abat Oliva. Si fós així fóra un exemple únich dintre les esglesies catalanes, y 'ls cassos únichs, cal refusarlos en l'arqueología. En aqueixa ciencia, com en totes, no existeixen fets extraordinaris, no subjectes a les lleys generals.

Fig. 497. — Relleu de l'esglesia de Gurb. (Fot. Gudiol.)

Aqueix fenomen de la desaparició de l'esculptura en nostre romànich, no es un fet aillat, degut esclusivament a la nostra pobresa, sinó un fet general a Occident, efecte de la repercussió de fets històrichs més trascendentals. Era això comú en tot l'art cristià d'Occident, com a reflexe d'un fenomen igual que 's realisava en l'art Oriental. Un dels caràcters del art cristià a Orient fou justament aquest: la desaparició de les grans masses esculptòriques, dels grans relleus que havia caracterisat al art romà y en general al art helenístich. L'esculptura ornamental, a mida que 'l temps avança, més netament s'aparta de l'ornament clàssich, tant per la manera com ella es tractada, com per l'origen dels temes que emplea (1) y d'un ornament viu del edifici que li dóna moviment ab ses masses sortints, plenes d'intenses ombres y de punts brillants va a parar a un brodat gris predecessor dels arabeschs morescos. L'esculptura ornamental ja no es esculptura, sinó un brodat (2). Aqueix brodat desapareix en l'art bizantí d'Occident, en les basíliques dels segles v y vi de Ràvena, reduintse, 's pot dir als capitells o a les lloses del *cancellum*.

Anyadeixis a aquesta tendencia artística el poderós moviment icono-

(1) Diehl: obra citada, p. 39.—Michel: obra citada, vol. I, ps. 589 y següents.

(2) Id., íd., ps. 149 y següents. Llegeixis també el cap. VI, del llibre II, de la mateixa obra.

clasta que esclata al segle VIII com ressò d'antigues aversions cristianes a l'esculptura y continuà durant el segle IX, y del que a Occident n'arribava con un reflexe (1).

La decadencia anà seguint en la segona etat d'or del art bizantí, que coincideix ab el període de desenrotllo arquitectònich que aquí estudiem (2).

A la pobresa del medi social que aixecava les nostres esglesies, s'hi unía el gran prestigi del Orient, centre del art pera tot Europa pera excluirne l'esculptura.

Fig. 498.—Relleu de l'esglesia de Gurb. (Gudiol.)

APROFITAMENT EN LA MATEIXA D'ELEMENTS ANTICHS

Són ben sabuts els aprofitaments de la pedra treballada; cuidadosament se la recull y s'emplea en les coses més sumptuoses: la làpida de Cxixixlona, filla de Wifret, sobirà comte de Barcelona, es, com hem dit, un fragment rústech de *pluteus* d'una basílica, aprofitat cuidadosament en sa cara no esculpturada; la làpida del mateix Wifret II, enterrat en el cementiri de Sant Pau del Camp de Barcelona, es gravada en l'anvers d'una làpida romana. Pera prínceps, pera commemorar als nobles fundadors de la casa real catalana, són les pedres romanes arrencades dels murs, que en el moment de perill varen reforçar les muralles barcelonines o 'ls fragments inútils de les velles basíliques.

L'aprofitament de fragments es ben digne d'estudi en aqueix moment de l'historia de l'Arquitectura. Hem citat el cas conegut de Santa María de Tarrassa y de Sant Miquel: en els brancals de la porta de la primera, s'aparedaven frisos romans, y en sos murs, pedestals d'estàtues o ares votives; en la segona s'utilisaven columnes y pilastres d'antichs atris. En les tres actuals esglesies de Sant Pere de Tarrassa s'hi troben làpides, columnes, frisos y carreus que porten la senyal de la cua d'orenella que 'ls unia, d'indubtable procedencia romana. En l'esglesia de Santa María són de veure dugues làpides dedicades respectivament al emperador Antoninus Pius y a Quintus Granius Optatus, duumvir d'Egara (3). Aprop

(1) DIEHL: obra citada, ll. II, cap. X. — MICHEL: obra citada, vol. I, p. 592.
(2) Id., íd., ll. III, cap. IX.
(3) HÜBNER: *Inscriptiones Hispaniæ Latinæ*, citada, 4494 y 4495.

d'eixes esglesies fou trobada també per l'Associació d'excursions catalana la de *Titinia Bastogauninis,* estudiada pel P. Fita (1). En les mateixes se troben troços de marbre jaspejat en els grahons del presbiteri, sens comptar els sens nombre de carreus empleats en les lligades, qual procedencia romana no pot dubtarse. Es també romà 'l sepulcre que servia de pila baptismal en l'esglesia de Sant Pere. En la part baixa del campanar de Sant Benet de Bages y de Sant Cugat del Vallès, hi han empleats grans carreus, que 's possible siguin d'una construcció anterior, mentres el restant de l'obra es de carreus petits clarament romànichs. L'exemple més interessant d'aqueix aprofitament es la porta de Sant Pau del Camp de Barcelona. Deixem de banda el timpan y les arquivoltes, que són obra de restauració del segle XII y en ella veurem com s'utilisaven com cosa inapreciable, dos capitells visigots y dues impostes decorades ab estrelles, que han servit pera formar la portada, sumptuosa per l'època, d'un monastir a les portes de Barcelona.

Fig. 499. — Relleu del Museu lapidari de Vich. (Fot. Mas.)

Les ares y pedestals antichs s'utilisen pera pedestals de les creus y devegades dels altars com el de Sant Andreu de Sureda. Era això un fet general. Els més poderosos de la terra llavors ho practicaven com últim recurs després d'una llarga decadencia en que l'art de l'esculptura havia quasi desaparescut: el rey cristià més poderós, Carlemany, pera aixecar sa esglesia d'Aquisgran; els califes d'Occident pera bastir el palau de Medinasara y la catedral de Córdova, envien a buscar columnes y capitells a Africa, a Constantinopla, als confins més apartats d'Espanya, fins a la Galia (2). ¿Què té de particular que en la nostra Catalunya se cerquin les ruines romanes pera aixecarhi 'ls edificis?

(1) *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana.* Any primer, 1881. P. 450.
(2) Vegis vol. I, p. 338.

ELEMENTS ESCULPTÒRICHS DE LES ESGLESIES DEL PRIMER PERÍODE

Els pochs elements esculptòrichs coneguts no formen còs ab la construcció; són un element solitari colocat ací o allà sens importancia; una imposta, uns capitells de claustre de campanar o una llinda d'un portal. Sembla que 's refereixin a un d'aqueixos elements trobats en les nostres esglesies les següents paraules d'en Michel: «Quan l'esculptura hi intervé—ha dit (1),—

Fig. 500. — Llacería d'una imposta de Sant Pere de les Puelles. (Fot. Mas.)

fou sols en la forma d'aquells maons historiats, emmotllats y retocats que s'han trobat en molt gran nombre a Saint-Palais (Gher), en l'Aisne, la Loire-Inférieur, le Puy-de-Dôme y més recentment en les ruines cristia-

(1) *Histoire de l'Art,* citada, cap. VI. «*La Sculpture romane.*»

nes d'Africa (Adamus, Karita, a Kasrin, etc.). Aqueixos humils models, foren a la fi de l'època carlovingia, y en els primers temps romànichs copiats en pedra y marbre.... S'hi veu figurar epissodis de caça, monstres d'origen barbre, semblant als de les fibules o de les civelles dels cinturons, temes d'ornamentació aont els entrellaços y les reminiscencies e imitacions d'istil oriental hi són freqüents, a més de temes bíblichs y evangèlichs».

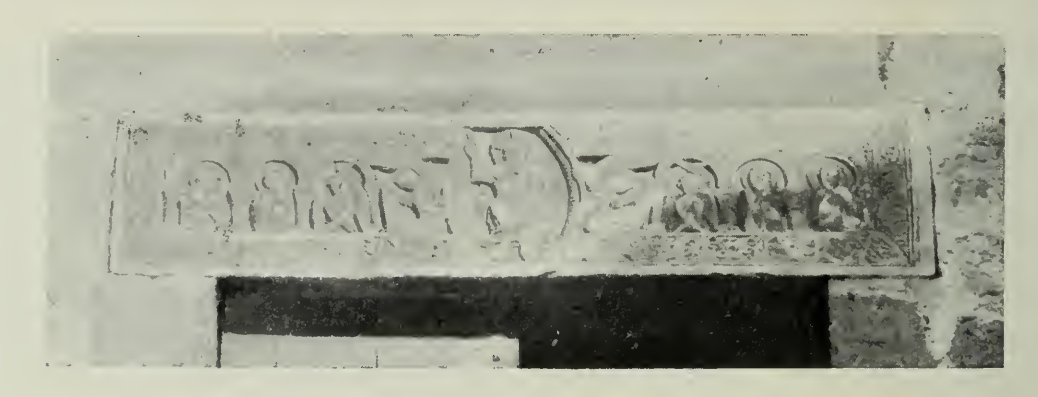

Fig. 501. — Llinda de Sant Andreu de Sureda.

RELLEUS: DE L'ESGLESIA DE GURB, DEL MUSEU LAPIDARI DE VICH

En l'absis de l'esglesia de Gurb, del segle XII, hi trobà mossèn Gudiol un d'aquests relleus transportat d'altres construccions, que cal classificar entre aqueixes copies de maons de procedencia oriental. En un costat, hi ha un lleó ab una estrella desdibuixada en l'anca (figs. 497 y 498).

En Brutails, al Congrés arqueològich de Perpinyà, feu notar l'existencia d'una estrella anàlega en el naixement de la cuixa de l'extremitat posterior d'un lleó, esculpit en una pica de Sant Andreu de Sureda. Com ha dit Mr. Prou, no es això una simple fantasía del artista; sinó una influencia oriental de la Persia sassanida (1). En l'altre costat hi ha 'l tema de la creu, roses de cinch fulles, tema decididament oriental. El traçat de l'esculptura, recorda l'emmotllat de la ceràmica. Anàlech a aquest, es el relleu existent en el Museu lapidari de Vich (fig. 498), en el que enquadren una creu, diversos temes geomètrichs (2).

SEPULCRES DECORATS DE ROSES Y ESTRELLES

En els sepulcres dels llochs apartats s'hi conserva una esculptura ornamental que repeteix els temes antiquíssims de les estrelles fetes d'archs de círcol, tals com les que 'ls esculptors

(1) Nota d'en Brutails al Congrés de Perpinyà, 1906, sessió de 28 de Maig.— Maurice Prou: *La Gaule Mérovingienne. Bibliothèque d'Histoire illustrée.* Paris. P. 253.

(2) Joseph Gudiol: *Nocions d'arqueologia sagrada catalana,* citada, p. 211.

visigòtichs executaven reflexant l'escultura del primitiu art cristià de la Siria, y reproduint vells temes populars ibèrichs (1).

Són exemple d'aqueixa ornamentació de dubtosa data que arriba fins a èpoques molt recents, els sepulcres de Pons, Gualter (fig. 366), Sant Julià Ça Sorba, etc., ab sos temes arcaichs, com si fossen una supervivencia de la decoració del primer període bizantí.

IMPOSTES DE SANT PERE DE LES PUELLES

Són ja de data més precisa les impostes decorades del atri de Sant Sadurní, junt a Sant Pere de les Puelles, consagrada en 945. Sos temes són les cordes, els entrellaçats, la característica planta ondulant y les combinacions de trenes y fullatje (figs. 33, 293, p. 343, y figs. 500 y 508).

Els entrellaçats són un tema antiquíssim (2) que reapareix en els mosaichs romans de baixa època y que 's popularisen desde 'l segle VIII per tots els dominis carolingis (3). Pren aqueix tema complicacions fins llavors desconegudes per extranyes supervivències de tradicions antiquíssimes en els països del Nort d'Europa, Inglaterra y Irlanda, quals relacions ab la cort de Carlemany són ben conegudes. Els que ornamenten les nostres impostes romàniques, són més propers als dels manuscrits d'influencia normanda, que de les llaceríes que en els segles X y XI decoraven les esglesies orientals.

Cal notar en un d'aqueixos àbachs, una testa grollerament esculpida (fig. 33) y combinacions simètriques com les que acompanyen tantes vegades les signatures dels documents dels segles X y XI.

LLINDA DE SANT GENÍS LES FONTS

Hi ha un interessant exemple d'escultura del segle XI en la llinda de Sant Genís les Fonts, perfectament datada per una inscripció (fig. 496). L'Andreu Michel y en Lasteyrie diuen d'ella que es un dels més antichs ensajos d'estatuaria monumental romànica que hagi arribat fins a nosaltres (4). L'ús de la representació humana no es un cas extraordinari en l'època.

La carta interessantíssima del monjo García tantes vegades citada, fa esment, al descriure 'l cibori de Cuixà, construit en 1040, del ús del element

(1) Vegis vol. I, ll. I, cap. XXIV, y ll. II, cap. X.
(2) Vegis vol. I, ll. I, cap. XXIII.
(3) LASTEYRIE: *L'architecture religieuse en France à l'époque romane,* citada, ps. 201 y següents.
(4) *Histoire de l'Art,* vol. I, ps. 596 y 598.—*L'architecture religieuse en France à l'époque romane,* citada, p. 637.

Fig. 502. — Pintura del absis de Sant Pere del Burgal.

esculptòrich figurat. Apart dels capitells de fulles y flors diverses, probablement capitells corintis com els coetanis de Ripoll, cita 'ls símbols dels evangelistes esculpits, posats als quatre angles, sobre les columnes.

Data el relleu de que tractem del 1020-1021, segons l'inscripció estudiada per en Lluis du Bonnefoy.

✠ ANNO VIDESIMO QVARTO REENNANTE ROTBERTO REGE, WILIELMVS, GRATIA DEI ABA, ISTA OPERA FIERI IVSSIT, IN ONORE SANCTI GENESII CENOBII QVE VOCANT FONTANAS.

En son llibre sobre *L'Histoire de la sculpture en Languedoc*, M. Marignan s'ha ocupat del baix relleu de Sant Genís, y fidel a son sistema l'atribueix al segle XII. MM. de Lasteyrie y Brutails han demostrat magistralment com les teoríes de M. Marignan són exagerades, en lo que 's refereix als paíssos de llengua d'oc; dels que formen part els paíssos de llengua catalana.

Les raons donades per Marignan per atribuir la llinda al segle XII són: caràcter de l'obra de que forma part; formes de bases y capitells figurats en el baix relleu; pentinat dels cabells dels personatjes, el que no seria a

la moda del 1020. En Brutails hi oposa els següents arguments: «Les construccions en les que 'l bloch ha sigut reempleat, són del segle XII; però la llinda pot esser més antiga. Les miniatures del segle XI presenten capitells y bases anàlegues a la de Sant Genís. En quant al pentinat, no 's pot raonablement buscar un criteri cronològich precís, y nostre baix relleu ho prova: dels nou personatjes que conté, tres són pentinats en llargues bandes, tres tenen una ratlla al mig del cap, dos tenen rínxols radials sobre 'l front. Jo no parlo de l'últim, que no té cabells. Per altra part, la data de l'inscripció no pot interpretarse d'altra manera que com referintse als anys 1020-1021» (1).

Enquadra l'obra una planta sinuosa ornada de fulles alternes, tema oriental comú en la nostra decoració arquitectònica; en el centre l'imatge de Crist, alta la mà dreta, l'índex alçat, plegats els altres dits com dictant un precepte escrit en el llibre, sostingut per la mà esquerra.

Sèu en l'arch de la gloria y apoya sos peus en un coixí cerclat per altre arch que talla el primer, tal com en alguns antipendis del Museu de Barcelona (2), tema per altra part, comú en la pintura romànica francesa. En el fons de l'aureola hi ha gravada l'A y la Ω; dos àngels agenollats, sostenen els dos cercles ornats de perles que la formen. Tres imatges nimbades omplen a cada costat el fons d'unes arcades, marcadament de ferradura, sostingudes per columnes. Més que esculptura, sembla 'l relleu planer ab que per medi de pasta de guix se simulen en els nostres antipendis les obres anàlegues d'orfebrería.

Té la composició una semblança ab els nostres primitius frontals d'altar, com si 's derivessin de models comuns, o que la composició d'un frontal s'hagués utilisat pera ornar la llinda d'una porta, suprimint un dels rengles d'arcades, substituintlo per la faixa llisa que conté l'inscripció, rebaixant l'espay que ocupa l'imatge central y suprimint els dos àngels superiors (3).

Recorda per sa factura els evoris carolingis, «mes l'esculptor de Sant Genís les Fonts, ha conegut models d'un art ja més avançat, ho adveren els cabells tractats are com a bucles, cuidadosament sobreposats, tantost en bandes llises que separa una ratlla central, y 'l detall dels ropatges que ab

(1) J. A. Brutails: *Le linteau de Saint-Génis-des-Fontaines. Congrès Archéologique de France*, any 1906. Paris, 1907. Ps. 509 y següents.

(2) Antonio Muñoz: *Pittura romanica catalana. I paliotti dipinti dei Musei di Vich e di Barcellona. Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, 1907. El antipendis a que aludim, són el n.os 1 y 2 del Museu, fig. 19 y 20 del referit article.

(3) Comparis ab els antipendis del Museu de Barcelona, fig. 1 y 2 del article citat.

tot y llur grollería y llur rigidesa, presenten ja alguns dels tipus que 's desenrotllaren al segle xii; els feixos de plechs, quals extrems inferiors en forma cilíndrica y com aplanats per una planxa, s'extenen y sobreposen entre 'ls peus; els panys de roba bruscament aixecats, voleyant sobre 'ls costats, com petites faixes agitades pel vent (figura del Crist), idea que persistirà

Fig. 503. — Absis de Sant Miquel d'Angulastres. (Centre Excursionista de Catalunya.)

llarch temps en l'esculptura del segle xi, mes que provindrà de l'imitació d'obres més antigues y principalment de miniatures y evoris bizantins. Les dues figures d'àngel, d'un dibuix d'altra part molt rudimentari, en el que les mans monstruoses han oposat al imaginaire una dificultat invencible, testimonien ab tot una recerca característica del moviment, y són ja com els precursors d'aquells que en el segle xii, sobre les llindes o 'ls timpans de tantes d'esglesies, assistiren ab grans gestos d'espant y admiració a la ascenció del Senyor. Tenim aquí un testimoni preciós que permet compendre per quals transicions y tantejos un tema preferit de l'iconografía de l'Etat mitja passa de les miniatures dels evoris y de l'orfebrería, a l'es-

culptura monumental» (1). El relleu de Sant Genís les Fonts, com ha dit M. Brutails, recorda també la caixa d'aram daurat de Sant Benoit-sur-Loire y més encara 'l reliquiari d'evori publicat per Viollet-le-Duc (2) y Molinier (3).

LLINDA DE SANT ANDREU DE SUREDA

Se diria de primer moment una copia de la del monastir proper de Sant Genís les Fonts. Un examen detingut porta a la conclusió d'una obra d'origen anàlech, derivada de les mateixes fonts, mes barroerament executada; però no una copia (fig. 501). L'orla es diferenta; la formen dues linies de fulles que alternadament omplen l'ample de la faixa. Al centre 'l Crist ab nimbe crucífer en la mateixa actitut de la mà alçada dintre una mandorla, que l'artista no ha sapigut encabir en la faixa més estreta que l'original; dos àngels l'aguanten atònits ab ses mans. Als dos costats, tres arcades una mica reentrants sobre columnes. L'intercolumni més ample a proporció del de Sant Genís les Fonts, no es ben omplert pels temes iconogràfichs; en els primers hi ha 'l tema dels serafins ab les sis ales apocalíptiques plenes d'ulls. En les quatre altres figures de Sants, contrafets, però més expressius que en la llinda de Sant Genís.

TEMES ESCULPTÒRICHS

Fem are un balanç dels temes empleats.

En la classificació d'aqueixos temes, trobarem un fons purament romà, més o menys degenerat, mes encara tret d'aquell gran esclat de civilisació: fulles d'acante més o menys barbres, ous jònichs (capitells de Sant Pere de les Puelles, de Bages y de Ripoll). Hi ha després supervivencies d'aquells antiquíssims temes de les estrelles fetes d'archs de círcol y de rectes que hem trobat en la decoració ibèrica, les hem vist sobreviúrer al art romà y estar en ús en el període visigòtich. Estrany simbolisme devia vèureshi en aqueixes combinacions de ratlles, signes cabalístichs que 'ls homes del segle XII y XIII anomenaven *signum salomonicum* (4). Tota la decoració que hem trobat a Catalunya en el període

(1) MICHEL: obra citada, vol. I, ps. 597 y 598.
(2) *Dictionnaire Raisonné du Mobilier Français.* Paris, 1858. Mot *Reliquaire.*
(3) *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie. Ivoire,* p. 165.
(4) En un document de 1172, que es una donació que fan Bernat d'Anglesola y sa muller Elicsen y llur fill a la taula del refetor de Sant Pau d'Anglesola, el notari suscriu: *Guillelmus de Gerrida scriptor d'Anglesola, scripsit istam cum hoc sig* ☆ *no Salomonico.* — En un altre document de 1206, en una sentencia que dicten Pere y Arnau de Toló sobre 'l castell y terme d'Isanta Anas de Toló, firma dient: *subs cribo* ☆ *cum Salomone.* (Comunicació de mossèn SERRA Y VILARÓ).

visigòtich, viu durant aqueix primer período romànich. En això se sintetisa l'herencia del passat. Apareixen ab nova forma les combinacions de trenats y cordes conegudes també en l'arquitectura cristiana prerromànica. Omplen aqueixos llaços complicats, les impostes de Sant Pere de les Puelles, els capitells cúbichs de Sant Benet de Bages, tal qual cap de capitell trapecial, com el de la Clusa al Rosselló y 'l del campanar de Sant Pons de Corbera.

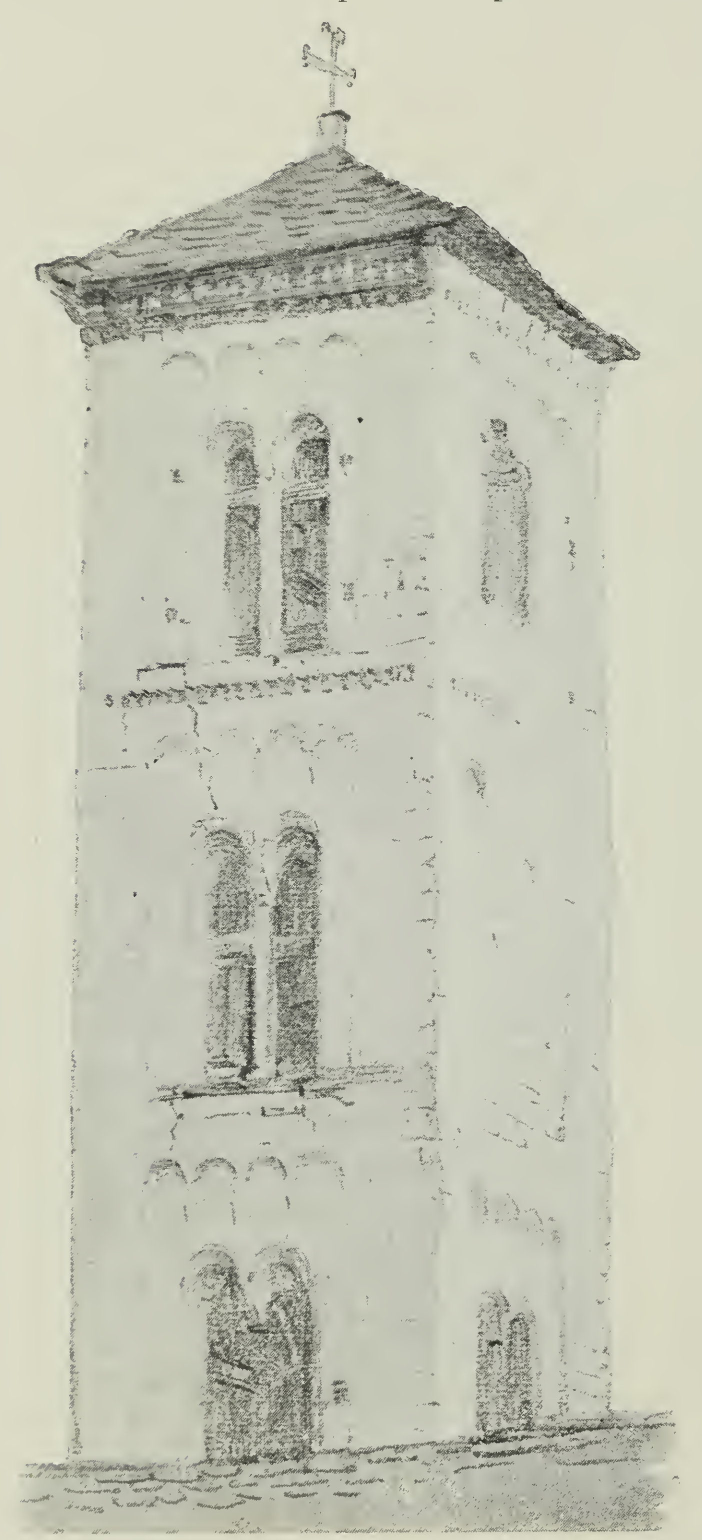

Fig. 504. — Campanar de Santa María de Tahull ab restes de policromíes. (Vallhonrat.)

Aqueixos temes propis del art barbre, a més de la transmissió directa, tingueren per vehícul els manuscrits anglosaxons e irlandesos. Es sabuda l'influencia dels monjos miniaturistes irlandesos en els escriptoris carolingis, introduinthi les llaceríes embolicades, creades en el segle VI per cristians convertits de poch, portant dintre son esperit l'emprenta de les complicacions decoratives d'un art primitiu antiquíssim.

Es un tema que dels manuscrits del Nort arriba als nostres escriptors, y d'ells passa a l'esculptura. Els manuscrits de Ripoll y de Vich, del segle XI n'estàn plens, y fins acompanyen les signatures dels documents solemnes (ps. 354 y 428).

Al costat d'ell, fan tímida aparició 'ls temes vegetals, fortament istilisats y geometrisats: els capitells de Manresa y del Canigó 'n són una proba. Entre

aqueixos temes, hi ha la planta sinuosa que despren en cada ondulació una fulla enterament geomètrica. Aquest tema primitiu s'imposa en totes les decoracions: en els manuscrits ornant les lletres, en les impostes de Sant Pere de les Puelles, en els marchs que enquadren les llindes de Sant Andreu de Sureda y de Sant Genís les Fonts. Es quasi l'únich tema vegetal en aqueixa esculptura primitiva. A Sant Pere de les Puelles hi apareix en dues altres formes, de tema repetit, simètrich, omplint les impostes. L'iconografía té escassa representació en l'esculptura de les obres arquitectòniques; els escassíssims exemples de Sant Genís les Fonts y de Sureda, són com reproduccions d'un marfil o d'un antipendi, ab la Magestat al centre, en son trono format de dos círcols, aguantat per àngels, ab sos sants encaixats entre les columnes que aguanten arcades. Sols en una de les impostes de Sant Pere de les Puelles hi apareix una testa humana, com element ornamental. Tals són rapidament enumerats els temes de la decoració arquitectònica de les nostres esglesies dels segles X y XI.

LA POLICROMÍA La decadencia de l'esculptura fa contrast al Orient cristià als esplendors de la policromía. May aquesta ha arribat a més esplendor, y sobre tot a més compenetració ab l'obra arquitectònica; el color substitueix els encants de la forma esculptòrica y als grans murs pintats y revestits de mosaich, recort dels riquíssims revestiments assiris y perses, venen a substituir la grandiositat dels ordres clàssichs. Paviments historiats, revestiments de marbre y làmines metàliques, relleus realçats pels colors, mosaichs ab fons d'or y d'argent, pintures al fresch, cobreixen ja desde 'l primer temps del art cristià oriental y 's perpetuen fins a l'actualitat, l'interior dels temples y brillen en els llochs principals del exterior (1).

Y aqueixa forma d'art encara que pobrement, arriba a les nostres esglesies. A Occident, com a Orient, la pintura semble un art canònich, totes les invectives que 's dirigeixen a l'esculptura, se tornen lloances vers aqueix art, que sembla una mena d'explicació gràfica dels textes sagrats, com unes miniatures engrandides inteligibles a la gent no lletrada (2).

Totes les esglesies eren destinades a ser policromades; aqueix era a Orient l'ornament del temple; mes aquí 'l mosaich era substituit per la pintura. A falta de pintura, s'arreboçava y enlluia ab calç y s'emblanquinava. Així

(1) DIEHL: obra citada, ps. 51, 59, 99, 151 y 186.
(2) Vegis sobre aqueixa qüestió el *Recueil de textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture* de VÍCTOR MORTET, citada.

són la major part dels nostres temples. Cap text català apoya aqueixa afirmació; mes aquesta era la pràctica usual a Occident (1), y 'l fet es que la major part dels nostres temples romànichs ens han arribat enlluits y emblanquinats ab calç.

En varies esglesies s'hi han trobat senyals de policromía. La més simple es una decoració simulant carreus, de que se n'ha trobat rastre a Tahull.

En altres la policromía ompla l'absis y les naus. En Rogent, que recorregué fa més de trenta anys varies esglessies catalanes, dóna les següents noticies. L'esglesia de Ripoll, sens cap dubte, sigué en son primer período policromada. A Sant Llorenç del Munt y a Frontinyà hi ha indicis de sa passada existencia, y en el buit del cloquer de Canigó s'hi guarden en sa quasi totalitat les pintures primitives que cridaren ja l'atenció d'en Pujades (2), y són dignes d'especial estudi les pintures murals de Sant Miquel de Cuixà. Després d'aquestes cal afegirne d'altres que posteriorment han estat reconegudes, com les de les esglesies de Sant Pere y Sant Miquel de Tarrassa; la capella del Castell de Marmellà, y Sant Pere de Casserres.

Posteriorment, la Junta de Museus y l'Institut d'Estudis Catalans han emprès l'estudi de les pintures murals catalanes, y 'l nombre de les conegudes ha anat aumentant extraordinariament, essent avuy estudiades varies esglesies del tipu que 'ns ocupa, ab restes importantíssims de pintura, com: Sant Miquel de la Sèu, Santa María d'Aneu, Sant Pere del Burgal, Estahon, Ginestarre, Esterri de Cardós, Mur, a més de Santa María de Bohí y Sant Climent y Santa María de Tahull que pertanyen al segon período.

No 'ns interessa tractar aquí de la pintura mural baix el punt de vista iconogràfich, ni de la tècnica pictòrica, sinó baix el punt de vista de l'arquitectura. La composició prenia per punt principal al absis, y aquest era esplèndidament ornat. La composició es sempre la mateixa, arran de terra una socolada, figurant devegades una drapería; després un ample fris

(1) El Rnt. P. Th. Perraté, en son *Manuel d'Archéologie pratique (Troisième lettre)*, adueix els següents textes interessantíssims sobre aqueixa qüestió: «Joan, abat de Monçon, emblanquinava la seva esglesia «*calce dealbavit...... inalbavit parietes ecclesiae*». Huch bisbe d'Auxerre, ho feu ab l'esglesia de Santa Eugenia «*Parietes dealbavi faciens*», envers l'any 1090. Hoel, bisbe de Mans, ho feu també ab son temple «*parietes per circuitum dealbavi*»; Guidus de Beauvais, per allá l'any 1063, feu emblanquinar sa única esglesia ab calç.»

Vegis també sobre aqueixa qüestió el *Recueil de textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture* de Víctor Mortet, citada.

(2) Elíes Rogent: *Santa María de Ripoll*, citada, p. 37.

ornamentat fent de peu a la renglera dels Sants Apòstols, que fa com un tapiç fins a l'altura de les finestres (fig. 502), o apareix al fons d'unes arcades sobre columnes pintades (fig. 348), enquadrat per dalt per un altra faixa decorativa; a sobre, omplint tota la volta esfèrica, el Crist, el Pantocrator

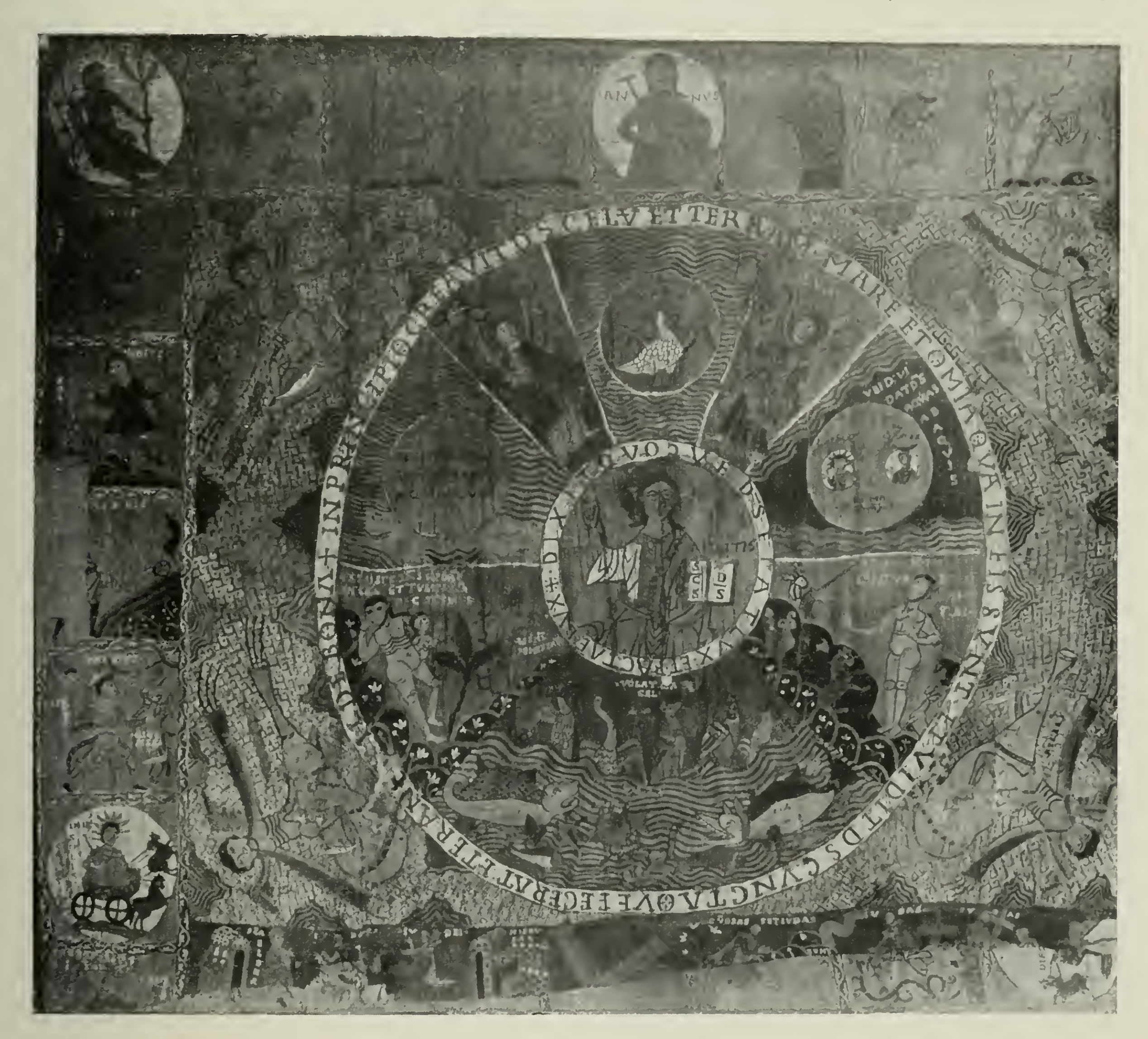

Fig. 505. — Tapíç de Girona.

nimbat, rodejat d'Angels o dels símbols dels Evangelistes (fig. 503), o la Theotocos rebent les ofrenes dels Sants Reys. Aqueixes linies generals de la composició se repeteixen ab gran uniformitat. Les figures no 's destaquen sobre un fons uniforme, sinó, com en els manuscrits hispànichs, sobre amples faixes de colors diversos.

Aqueixa distribució es també, fins a cert punt, reflexe de l'ordenació

decorativa de les esglesies orientals dels segles IX, X y XI (1), de les que adopten les grans linies de composició, els caràcters generals de la distribució de temes, fins lo més fonamental dels tipus iconogràfichs, mes que després adapten al sentir local, als caràcters indígenes de la decoració forjada en els escriptoris dels monastirs benedictins.

A Orient, per moltes raons històriques, la decoració havia tendit, si no a fixarse, a metodisarse. «La clau de les cúpules, lo alt de les voltes era 'l cel. El Crist hi figura en sa gloria, voltat d'Arcàngels, revestits solemnement, montant la guardia a son voltant, la llança al puny; sota dels Angels, prenen lloch alguna vegada 'ls Apòstols, més sovint els Profetes, que en els textes sagrats inscrits sobre 'ls pergamins que desenrotllen, porten testimoni de l'omnipotencia del Senyor» (2).

«A la conca del absis, la Verge es colocada ja pregant, ja simbolisant l'Esglesia en pregaria, més sovint, sentada tenint l'infant a la falda, representant llavors l'Esglesia «trono animat del Totpoderós». Els dos arcàngels Miquel y Gabriel, en sumptuós trajo de cerimonia, li fan d'ordinari la cort. Desde que 'l Crist es anat a beneir desde lo alt de la cúpula, la Madona regna mestressa en el lloch abans reservat al Salvador en el fons del absis, y ella hi resteià per sempre més» (3).

Cap de les nostres esglesies policromades té cúpula, y 'ls absis se decoren ja ab la composició del Pantocrator, ja ab la Verge; les primeres presenten dalt la volta esfèrica 'l Pantocrator ab el llibre a una mà, aixecant la dreta per beneir, sentat sobre l'arch de la gloria, els peus sobre la bola del món decorada ab faixes, ornada de ramatges, el cap nimbat, a cada costat penjant la Α y la Ω, rodejat dels Angels y Serafins que sostenen els símbols del Evangelistes. A sota, en el mur cilíndrich, la Verge y 'ls Apòstols. Es l'idea de la composició de les altes cúpules traslladada a la conca dels absis.

En altres, la Verge presideix sentada en trono d'evori, 'ls peus sobre rich escambell, com una Bassilissa bizantina, els Arcàngels li fan guardia d'honor, mentres reb l'homenatge dels tres Reys d'Orient. Trajos, disposició, ornaments, tot sembla oriental.

A lo llarch de les naus s'hi desenrotllaven dugues faixes de pintures, una inferior ab els Sants Profetes y una superior ab escenes bíbliques, principalment del Apocalipsis, y escenes evangèliques o de les vides dels Sants (4).

(1) Diehl: obra citada, ps. 451 y següents.
(2) Id., íd., p. 454.
(3) Id., íd., obra citada, p. 456.
(4) Vegis la publicació del *Institut d'Estudis Catalans: Les pintures murals catalanes,* en curs de publicació.

Fig. 506. — Mosaich de Ripoll. (Dibuix de Pellicer.)

TAPIÇOS

Allí aont no arribava la decoració de la pintura, començaven els tapiços que acompanyaven a les taules esculpides o policromades. El de Girona es una mostra probablement de data més moderna d'aqueixos tapiços de que parlen els documents del segle XI (fig. 505).

En un inventari antich de Ripoll, parlant de la roba entregada a Agila, un monjo o germà del Monastir, se parla de *tapitios XIII* y de *bancalis* (1).

Mossèn Gudiol publica les següents noticies sobre aquest tema interessantísim. Lo testament de Sisebut, bisbe d'Urgell, any 939, menciona *tap-*

(1) BEER: obra y traducció citada. — *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona,* vol. X, p. 239.

pites duos; en l'inventari dels béns del bisbe vigatà Wadinar, s'hi apunten «*trapos polemitos IIII, tappites veteres III*» (1).

En el testament d'Idalcari, bisbe de Vich, de l'any 909, s'hi menciona «*banchale polimito I, curtinam I*».

Y en el d'Armengol, comte d'Urgell, any 1010, s'hi citen «*duas bancales et cortina una* y *dossales* o *duos tapecios et feltros duos obtimos*».

En la consagració de Sant Pere de Roda, any 1067, hi trobem: «*I dossale* (drap que penjava al chor) *constantinatum et unum cum palleo cum auro factum, unum bancalem palleum.*»

El mot *tapicius* té 'l sentit de cobrellit (2), mes també 'l d'alfombra o drap de peus. El mateix Mossèn Gudiol cita un document del any 1131 en que Alerand deixa a Santa María de Manlleu «*unum tapit ut semper stet ante altare*».

L'ús dels draps de diverses menes que trobem en els inventaris pera la decoració de les esglesies, era general en l'època. M. Mortet ha publicat sobre aqueixa qüestió documents interessantíssims (3). Ja 's vestien ab ells l'altar, ja l'ornament s'extenia pels murs interiors del temples. Ja eren draps decorats de lleons y sagitaris, probablement teixits orientals. Ja ornats de composicions anàlegues a les pintures dels murs, temes trets del Apocalipsis de Sant Joan ab imatges de reys y emperadors.

Les mateixes Costums escrites de Cluny, conegudes pel nom de son compilador l'abat Huch de Farfa, disposaren que 'l dia de dissapte Sant les esglesies adornessin de cortines els murs de l'esglesia, l'absis de tapiços, els seyents del chor de bancals, y fins els frontispicis ab veles de draps brodats lleugerament o de teixits de seda.

MOSAICHS

Quasi may arriben fins a nosaltres els paviments en mosaich de pedra y marbre que eren l'ornament complementari dels temples orientals. Els paviments de les nostres esglesies són lloses de pedra, y sols una excepció 's conserva avuy, desgraciadament en copie, dels mosaichs antichs: el preciosíssim mosaich del absis major de Santa María de Ripoll (figs. 506 y 507).

Hi ha noticies d'havernhi existit d'altres; però l'únich de que avuy queden datos gràfichs, es el del vell monastir sepulcre de nostres comtes, que ha sofert una restauració massa general, mes del qual se 'n conserva

(1) Joseph Gudiol: obra darrerament citada, p. 301.
(2) Balari: obra citada, p. 599.
(3) *Recueil de textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture,* citada.

un dibuix més o menys precís, degut a Pellicer y Pagès, y fragments de la seva tècnica grollera.

El mosaich de Santa María de Ripoll està situat en l'absis y s'exten en forma d'un rectangle de 11 metres de llarch, per 9 d'ample, rodejat d'una senzilla cenefa composta de quadrats units en diagonal. Altra cenefa divideix el rectangle en altres dues d'aire diferent. Sols els tres colors primaris: roig, groch y blau, sobre fondo blanch, són els que s'empleen en aquests mosaichs del segle XI (1). Està firmat ab el nom d'Arnaldus. En Pellicer en detalla l'iconografía buscant potser massa simbolismes en temes purament ornamentals.

POLICROMÍA EXTERIOR

¿Arribava la pintura al exterior? Es molt possible que 'ls murs externs de les esglesies no quedessin ab la rusticitat de les ruines. Se conserven aqueixos indicis de policromía en les esglesies arcaisants de la vall de Bohí, sobre tot a Tahull, aont els campanars del tipu que estudiem, encara que bastits al començament del segle XII, són decorats ab fons de mangre que armonisa ab el tò de la pedra (fig. 504). Els tons rojos son en les arcuacions lombardes y en les dents d'engranatge que marquen els pisos. A Bohí, una porta es curiosament decorada d'una composició pictòrica (2). Per altra part, no es això extraordinari; a l'esglesia de l'abadía famosa de Sant Benoît-sur-Loire, tenim el frontispici ornat ab pintures ab escenes del Apocalipsis (3).

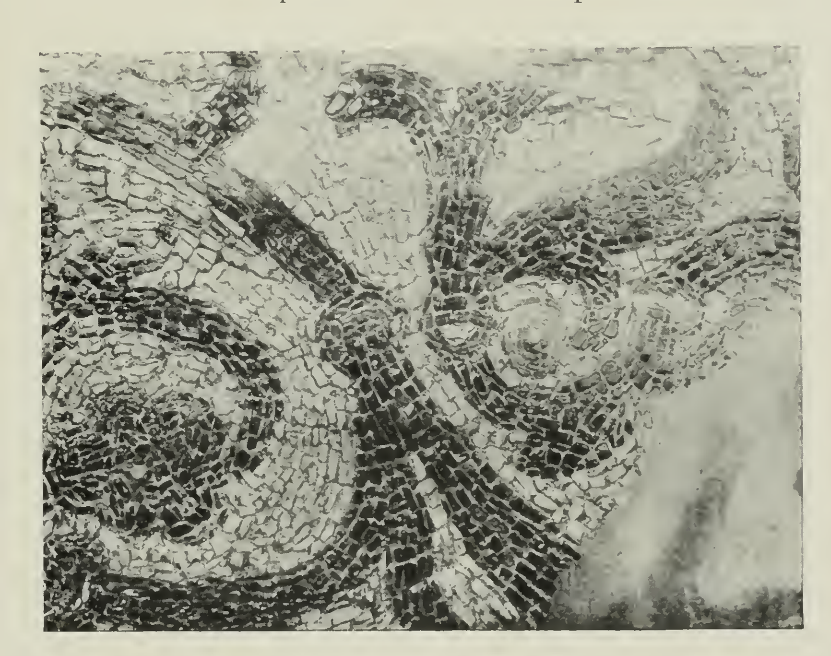

Fig. 507. — Fragment que's conserva del mosaich de Ripoll.

(1) JOSEPH MARÍA PELLICER Y PAGÉS: obra citada, ps. 69 y següents.
(2) *Les pintures murals catalanes,* publicació del *Institut d'Estudis Catalans,* citada, quadern III.
(3) VÍCTOR MORTET: obra citada, p. 37.

POLICROMÍA NATURAL

Parlem finalment de la policromía deguda als materials empleats. El monjo García, en la carta tantes vegades citada, parla de les columnes de marbre roig y dels capitells de marbre blanch, «*columna ex marmore rubicum ex albo marmore capitela*» (1).

Alguna vegada, la pedra esmoladora rojenca colora 'ls absis ab son color pujat, fent contrast ab la caliça grisa (Vilalleons, Tabèrnoles); altres es la lava ab son tò negre que marca les arcades, o bé 'ls maons mateixos com a Santa María de Tarrassa que 's senyalen ab llurs colors torrats entre la pedra.

ELS TEMES DE LA DECORACIÓ PICTÒRICA

Si are fessim un balanç dels temes introduits per la pintura en la decoració, veuriem que era un art apart de l'arquitectura y l'esculptura, que usava temes més avançats, que fins al segle XII no apareixeren en els capitells dels claustres. Cal afegir per altra part, que'ls que estudien l'historia de la pintura no han pas resolt encara sobre quines de les pintures murals estàn relacionades ab aqueix període arquitectònich que acaba ab el segle XI, ni demostrat si aquesta relació existeix. Es això, com hem demostrat, un fenomen general (2).

Deixant apart els temes iconogràfichs y representatius y 'ls que ornamenten els trajos, fixemnos solament ab els temes decoratius. Notem entre els geomètrichs, les gregues formades per cintes que 's repleguen, que 's troben a Pedret; les curioses gregues entrellaçades de Sant Martí de Fenollar; les formes rombals colocades de punta; els zich-zach; les formes escacades y combinacions de cercles de Santa María de Bohí. Entre 'ls elements vegetals, la planta sinuosa que hem notat entre 'ls temes esculptòrichs. Y finalment, apareixen en les pintures els temes zoomòrfichs, ab una profusió extraordinaria.

En resum, els temes de la pintura representen un període més avançat que 'ls temes de l'esculptura, y això 's degut més que a les diferencies de dates, a que l'art pictòrich tenia un vehícol més fàcil que l'art del esculptor, y aquest era l'art del miniaturista. Tots els temes geomètrichs, vegetals y zoomòrfichs que caracterisaren l'esculptura del segle XII 's troben abundantment en els manuscrits del segle XI perfectament datats, originaris dels escriptoris de Vich y de Ripoll, que, per altra, en tota Europa han precedit d'anys, als temes de la pintura mural y de l'esculptura.

(1) *Marca Hispanica,* ap. CCXXII.
(2) HUMANN: *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte Die Beziehungen der Handschrift-ornamentik zur Romanischen Baukunst.* Strassburg, 1907.

Fig. 508. — Imposta de Sant Pere de les Puelles.

X

CONCLUSIÓ

Al arribar al cap d'avall d'aqueix segon volum cal resumir en poques paraules, com en una mena de conclusions, els caràcters més sortints del art que floreix principalment en el període comtal de la terra catalana.

Es la nostra terra un sector dels restes del Imperi d'Occident, com una prolongació del Llenguadoch, al que 'ns uneixen tantes relacions ètniques y polítiques. Els nostres comtes se proclamen independents; mes senten l'influencia principalment d'aqueix costat d'Europa; del Sud y l'Est de França enllaçat ab Italia, ab aquelles altres terres a les que 'l Ròdan serveix d'ampla via de comunicació, y ab les del Rhin y les dels Alps poblades de recorts carolingis, y aont en el segle x floreix el renaixement del Otonides. Viu separada per fronteres y per guerres de l'Espanya musulmana; no 's relaciona ab els regnes hispànichs cristians del Nordoest de la Península. En cambi troba son camp d'acció, l'aria de ses correríes y viatges a França, a Italia, al Orient.

Terra montanyosa, poble rústech, va entrant poch a poch a la civilisació que va creant ell mateix, ab sos propis medis. No són ja els colonisa-

dors romans qui aixequen les obres, ni 'ls cònsuls y senadors exòtichs o sos *accensus;* sinó 'ls bisbes y abats dels monastirs fundats pels grans terratinents, els comtes y feudals. No són els exèrcits de pas ni les lleves forçades, ni 'ls colegis dels emigrats els que les basteixen, sinó 'ls pagesos establerts al país o 'ls monjos. Ha mort l'imperi universal substituit pel regiment del feudalisme.

Y las fan, com qui conrea la terra o com qui fa les muralles del castell. No hi ha altra economía que la d'una primitiva agricultura: la prestació personal, el treball dels manents del lloch, reunits a sò de corn, van aixecant lentament la pobra esglesia, o 'ls monjos que interrompen sa tasca de desemboscar la montanya, y aplanarla y ferne vinya. Hi ajudan els donatius perpetuos o un tant de les contribucions, les donacions de terres, les almoines reyals o populars a cambi d'indulgencies, les deixes testamentaries y fins, en darrer cas, les vendes d'immobles y 'ls préstechs de diners. Es el sistema econòmich del començament de l'Etat mitja, com l'actual de la propietat rural del país en que regeixen les velles costums. Ha desaparescut la vida ciutadana antiga, substituida per la vida del camp.

Els arquitectes són gent rural, com els actuals mestres de cases, o 'ls monjos entesos educats en els llibres vells del monastir; els treballadors: fusters o manyans o molers establerts en les viles minúscules. De tant en tant les colles trashumants que venen cridades pera una gran obra, o 'l monjo emigrat desde un monastir d'Italia o del Migdía de França, porten les pràctiques que hem anomenat lombardes.

La primera feina cap al segle IX, època tenebrosa, desconeguda, es la de satisfer les necessitats més perentories; l'obra del colonisador de terres ermes o terres desvastades pels infidels, es a lo més bastir esglesies d'una nau pobríssimes: petites esglesioles triabsidals. Ja no 's construeixen tèrmes, ni teatres, ni circhs, ni acueductes, ni ponts: tot l'art se concentra en el temple cristià.

Cap a la meitat del segle X, sembla fan aquí la seva aparició, ornant els absis de les esglesies, les arcuacions lombardes; mentres la nau resta pobrament nua, sense més ratlles que una silueta terminada en el triangle del frontis que senyala la coberta; y les estretes finestres que illuminen ab vesllum escassa les tres naus. Aqueixa pobra construcció es devegades encara coberta ab les encavallades, com les primitives basíliques; mes ja en aqueixa època llunyana 's construeixen esglesies, totes desde 'ls fonaments a la coberta, solament de calç y pedra. L'art que les adorna ha vingut de lluny, reflexa obres italianes ja seculars; mes s'aclimata al país, esdevé cosa popular, cosa nacional que ningú té per exòtica. Són aquestes obres basí

liques petites o esglesies triabsidals, en que 's prolonga la nau major en forma de creu: els documents del segle x diuen que han estat fetes de pedra y morter desde 'ls fonaments a la coberta, després dels incendis, y alguna vegada, que un cop fetes s'hi han consagrat els tres altars.

Entre elles apareix a ciutat el plan en forma de creu, vulgar en la florescencia coetania del art bizantí, coronat al centre per la torra carolingia o per la volta ab trompes d'origen persià; mes a montanya continuen els ensajos de la coberta de volta, que comença a ser comú al principiarse el segle xi. Són les esglesies d'aqueixa època encara senzilles, rases en l'exterior, a excepció dels absis, cobertes ab voltes de canó llises, de secció semicircular; les sostenen robustos pilans rectangulars; sols de tant en tant, en algun lloch principal, els archs doblers reforcen les voltes. Es encara un moment de transició, y en algun cas les columnes de les basíliques de coberta lleugera de fusta se conserven pera aguantar les voltes pesadíssimes.

Aqueix modo de fer vell, la tradició dels primers ensajos, té un moment d'esplendor a Santa María de Ripoll, el nostre panteó comtal.

Mes, de tant en tant, de la mateixa font d'origen venen mestres a bastir tal o qual temple, com el de Cardona, aixecat al mateix temps que la basílica ripollesa, y 'ls mestres llunyans porten nous progressos. Els murs nusos de la nau s'enriqueixen ab els relleus severs de les arcuacions y de les faixes lombardes; els absis se coronen de les negres taques dels ninxos, d'origen també italià. Les obres se fan més perfectes cada vegada, y aqueixa perfecció esdevé també popular y nostrada.

Sobre les voltes de canó, cap al segle xi hi fa sa aparició 'l cimbori ab sa cúpula sobre trompes, com les italianes, y les esglesies se troben flanquejades de les elevades torres foradades de múltiples finestres, ornades ab faixes de nombroses arcuacions.

Del any 1030 al 1040 es l'etat d'or de la nostra arquitectura. A més de Ripoll y Cardona, 's reforma Cuixà, 's construeix Sant Sadurní de Tabèrnoles, se basteix la Sèu de Vich. Tots els caràcters del istil queden fixats: el plan ab les més savies complicacions y les solucions més simples, els absis triconques, els sistemes de voltes, el transcepte, el cimbori, la composició y la decoració interior y exterior.

Totes les demès esglesies seràn derivació o simplificació d'elles: les nombroses basíliques que 's construiren durant el segle; les esglesies de plan de creu triabsidals, que 'n semblaven una abreviació; les ab absis triconque. Sembla com si s'hagués fixat de cop y volta l'istil en ses manifestacions més brillants, com si les obres definitives haguessin imprès en

ell la permanencia perpetua. Era la darrera jornada d'un renaixement que s'iniciava al començament del segle XI, que fa venir a la memoria 'l text conegut de Raoul Glaber, anunciant en mots triats plens de poesía el renaixement monumental a l'Europa de ponent.

Més tart, les innovacions seràn poques; l'Orient ens enviarà nous reflexes de ses obres grandioses en les esglesies de plan de creu grega; la basílica llatina continuarà reproduintse, alguna que altra vegada coronada pel cimbori oriental; l'aparell anirà perfeccionantse, y apareixeràn com aubada de son renaixement, en la dotzava centuria, rudimentaris ensajos esculptòrichs.

Entre tots els edificis predomina 'l temple, precedit are del atri o del narthex, are ab son claustre al costat; assentat devegades sobre la cripta; ja coronat del cimbori o flanquejat del campanar; aixoplugant l'altar, senzill, ornat de pintures bizantines, que s'aixeca humil devant del absis polícrom.

Volten el temple els sepulcres més senzills; ha desaparescut la sumptuositat del sarcòfech, y o bé s'enterra 'l cadàver o se 'l deposita en el clot del cementiri petriu, deixantse sols pels magnats o pels bisbes y abats el sarcòfech humilíssimament adornat.

Junt al temple s'hi aixeca devegades la canònica o 'l monastir, bastit com una casa romana al voltant d'un pati porticat. Es el monastir la realisació més sumptuosa de l'habitació humana que pren formes senzillíssimes fins quan adopta el nom de palau, o quan guarnida per fortificacions rudimentaries, reflexe de la poliorcètica romana o bizantina, constitueix el castell. La casa rural es com la villa romana; la casa luxosa 's desenrotlla al voltant d'un pati quasi quadrat com la casa helenística. El castell no es més que un turó fortificat, sovint ab muralles de tapia, coronat per l'altiva casa senyorial de murs senzills, llisos, verticals, sense obertures; últim reducte pera la defensa.

No es aqueix conjunt de formes arquitectòniques una evolució de l'art cristià prerromànich de Catalunya en la primera Etat mitja, sinó una fòrmula nova, barreja d'importacions ab coses nostres que 's desenterren y tornen a la llum, a ser coses viventes. No 's pot dir ni importació ni invenció; l'art es sempre axí, llevors de la terra fecondades pel polen que du arreu 'l vent.

Es un art de construir que no sorpendria als constructors dels teatres o amfiteatres y circhs romans. Quasi no hi ha res que no sigui en germen en unes d'aqueixes ruines severes de Tarragona. Fins les cúpules trobarien sa predecessora en la cúpula de Cencelles, si no s'haguessin bastit construides ab elements dels més vulgars del art de construir romà, ab troços de volta de canó semicircular, y en que fins les trompes còniques semblen com si 's tornessin arcades. Murs d'*opus emplecton*, voltes de canó semicirculars de rebla a la romana, contrarrestantse perfectament unes ab altres, cobrint un plan groller de basílica llatina, tal es l'estructura més comú de nostres esglesies, no fent esment de les formes excepcionals ab els colaterals de quart de cercle, ni de les que semblen exòtiques o fronterices cobertes ab voltes per aresta, element per altra part romà ben característich.

L'estructura es lo que hi posem en la creació d'aqueix art, que 's vesteix exteriorment ab arcuacions, bandes y finestretes cegues vingudes de Lombardía.

L'igualtat de les obres catalanes y lombardes es absoluta. N'hi ha prou ab posar unes obres al costat de les altres pera obtindren una complerta demostració; els campanars són exactament iguals; iguals els cimboris, elements d'importació oriental, però per l'intermedi lombard; igual el conjunt de la decoració exterior, el sistema d'arcuacions y rengles de finestres cegues que coronen els absis y 'ls murs de les esglesies, y les pilastres que divideixen sos paraments externs.

Aqueixa semblança se repeteix en les criptes; unes y altres ab la mateixa disposició de voltes per aresta sobre columnes, y com se repeteix en els detalls y formes secundaries, en les finestres ab sos capitells trapecials, en les portes ab sa llinda feixuga, ab son arch de descàrrega, ab son timpanell semicircular.

Sortit de les basíliques ornades de mosaichs bizantins y dels mausoleus imperials y dels baptisteris de Ràvena, poch a poch s'ha tornat art dels mestres de cases pagesos, art rural, art popular, y per lo tant art nacional. Es ben sabut que sovint són gent del país els que l'executen com una pràctica usual vella, sabuda y ho consignen al fer consagrar les obres dels temples.

La forma interior de les nostres esglesies, per altra part, no té cap semblança ab les esglesies lombardes antigues cobertes ab fusta, ni ab les cobertes ab voltes per aresta en les naus laterals y per una coberta de fusta en la nau central, ni ab cap de les formes de construcció adoptades. La forma lombarda origina a Catalunya una estructura desconeguda a Lombardía, una construcció de voltes ab pedra, seguint els mètodes que 'ls

constructors romans usaren en l'extensió de terra que comença a la Provença y segueix per la França meridional fins a l'Espanya, com si 'l temple romànich català hagués nascut del maridatge, ab les formes ravennates d'una construcció indígena, quasi rural per sa senzillesa, construida pels mateixos procediments, concebuda ab el mateix esperit que la infra estructura dels circhs y dels amfiteatres romans; com si 'ls nostres temples fossin un cobert d'una vila romana ampliat ab l'absis tradicional de la basílica y ornat ab les formes exteriors dels edificis de les vores del Adriàtich, o bé com si 'ls antichs mètodes de construir haguessin permanescut y s'haguessen aplicat a la solució de la construcció de la basílica cristiana petria d'Occident tal com la forma racional que endevinaren també 'ls arquitectes coptes y 'ls de l'Anatolia. Resumint: els mètodes constructius del primer període romànich, són romans locals als que revesteix exteriorment una decoració lombarda.

Aqueixa harmonía entre la forma externa lombarda y l'estructura ab volta es potser entre nosaltres aont primer s'aconsegueix. Y si l'arquitectura romànica consisteix sobretot en la substitució de la volta de pedra a les encavallades de fusta, no solament en els absis y en les naus laterals, sinó també en les grans naus; si ella no es verdaderament constituida sots sa forma expressiva y com un organisme homogeni y viu, que quan aquesta unió de la volta y del plan basilical es operat, podriem dir, parafrassejant a un historigraf francès, que en aquestes costes catalanes y en les estribacions del Pirineu hi hagué son verdader bressol (1), o potser diriam millor son port d'arribada, sabent els precedents antiquíssims que la solució d'aqueix problema tingué en les antigues esglesies d'Orient.

Aqueix art té per caràcter més sortint la pobressa, l'austeritat; res d'esculptura; sols alguna que altra imposta ornada de les llaceríes septentrionals copiades dels manuscrits, sols algun que altre capitell corinti o compost degenerat, substituits aviat pel capitell mensuliforme. Alguna que altra vegada la pintura ornava l'interior del temple ab reminiscencies de la pintura y 'ls mosaichs orientals. La vida ha esdevingut dura; les grans riqueses romanes han desaparescut y, limitat l'esclavatge, són impossibles les grans obres.

Tal es, en síntesis brevíssima, la nostra arquitectura romànica, fins al acabament del segle XI.

(1) MICHEL: obra citada, vol. I, p. 943.

No es aqueix art l'obra de colles forasteres; d'aquelles arribades per les grans obres ailladament; més aviat es l'art que poch a poch desde 'l lloch d'origen ab una lentitut de segles invadeix primer les terres properes, s'atura per una serra de montanyes que després traspassa y com unes onades calmoses va anegant cada vegada les planes més llunyanes, invadint més fortament lo fàcil de les costes del Mediterrani, deixant les terres apartades del interior. Ho confirma l'examen de les nostres més antigues esglesies excessivament uniformes ab que 's veu que 'ls nostres artistes no manejen formes noves per ells, sinó coses conegudes, habituals, rutinaries. Per altra part, se tracta més aviat d'un art en decadencia, que emplea formes com les finestres cegues, d'origen oblidat, que usa en l'obra de pedra tota una decoració sortida de l'obra de maó, d'un art envellit reduit a fòrmules precises; que d'un istil en formació, que l'arquitectura crea arrencantlo de la naturalesa o de la necessitat constructiva, ple de vacilacions y de tantejos.

Les fòrmules són resoltes a Italia segles abans, recordant procediments de les primitives civilisacions assiàtiques, y ens arriben al pas que anava antigament l'art. Abans dels medis de reproducció moderns hi havia cent anys d'aquí a Italia; un segle va trigar el Renaixament; tant va trigar a baixar del Nort de França l'art gòtich, y 'ls medis del segles IX, X y XI eren encara inferiors als dels segles XIII y XV. L'art era una cosa social, no un ofici, y havia d'impregnarho tot pera invadir un poble.

Si dibuixessim la seva aria geogràfica, senyalariem ab més o menys decisió unes fronteres d'Imperi, l'Imperi d'Occident en l'època. Recordem, com hem dit, que aquest formava més o menys nominalment en quant al domini material, d'un modo efectiu en quant al domini espiritual de les arts, l'Italia y la Germania, el regne de Borgonya, que comprenia les terres del Ròdan y 'l Saona fins als Alps y fins al mar, incluinthi la Savoya y la Provença, y com la seva influencia s'extenia fins al Pirineu y per les terres de la Marca hispànica. Són les terres aont se troba aqueixa arquitectura, aqueix art lombard dels segles X y XI del Occident. «L'unitat del Sant Imperi germànich, com ha dit Enlart, s'afirma per l'identitat de l'art romànich alemany, y 'l de l'art romànich italià, dit escola lombarda, que regna sobre tota l'Italia, sobre la Còrcega, y exerceix sa influencia a través la Provença y 'l Languedoc fins a Catalunya» (1). Se repetia aquell fenomen característich de l'antiguitat: a cada Imperi son art.

Els paíssos limítrofes se caracterisaven per arquitectures diferentes,

(1) MICHEL: obra citada, vol. I, p. 487.

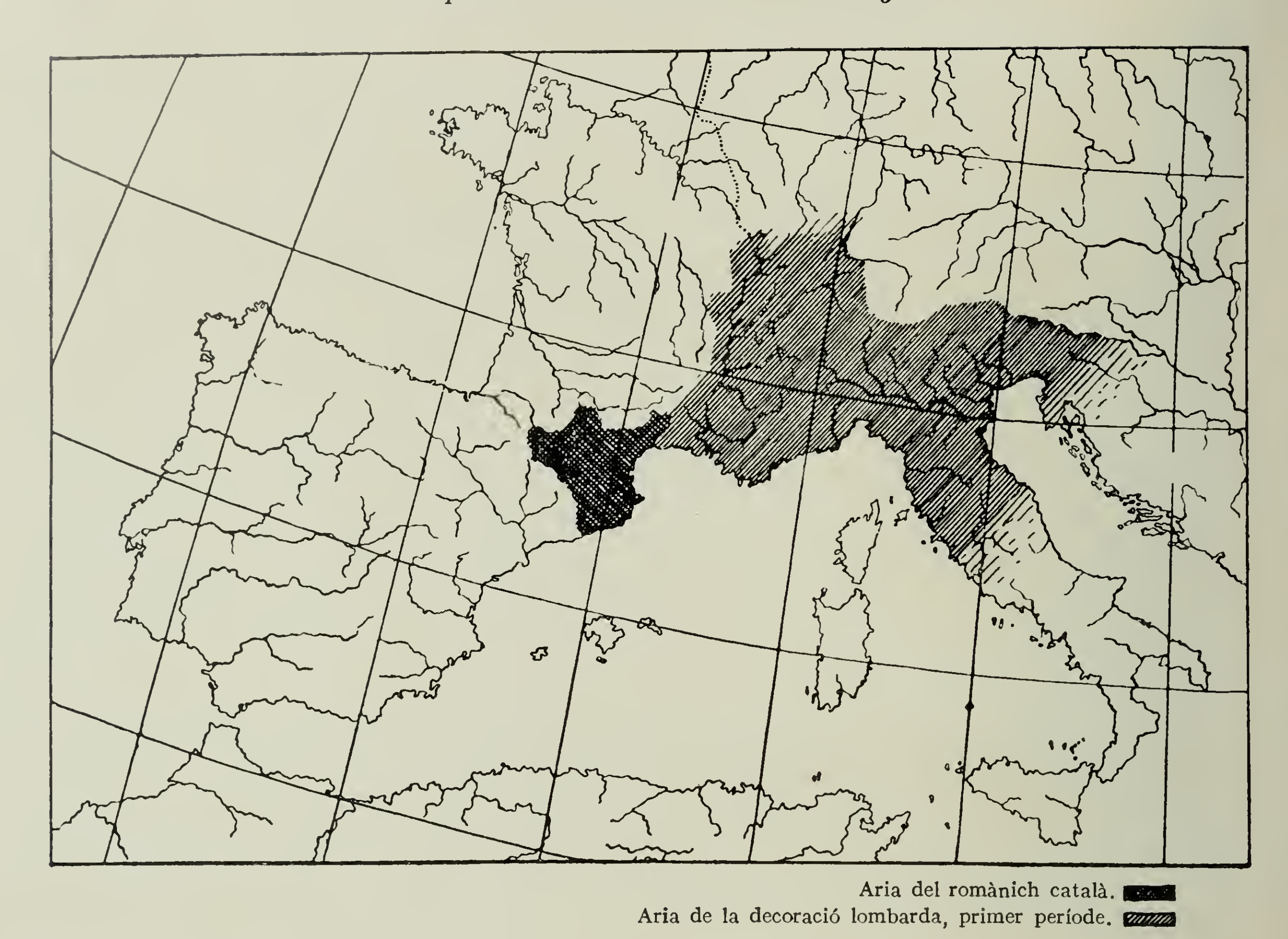

Fig. 509. — Carta geogràfica de l'escola romànica catalana y lombarda.

més o menys afins, segons les relacions de races. Així, al altre costat d'Espanya desenrotllen un art, derivació directa de les primeres escoles cristianes orientals, ab sos característichs archs de ferradura, ab ses intenses influencies del art moresch. Cap al Nort, el domini real de França oposa una resistencia a les formes lombardes y s'hi manté una arquitectura que alguns arqueòlechs anomenen franca o carolingia d'istil complexe, degeneració de l'art galo-romà ab antiquades aportacions orientals y que s'extén per la França del Centre y del Oest; més al Nort encara, se troben les escoles normandes ab ses tradicions de fustería, y cap a Orient florien les ramificacions diverses del poderós renaixement de les arts bizantines. Al Orient cristià se desenrotlla la segona edat d'or del art bizantí després de la revolució iconoclasta: renaixement del art antich ab noves importacions fecondes del fons assiàtich. Els sants Apòstols y l'*Esglesia nova*, plenes de mosaich, revestides de marbre, brillen a Bizanci com un sol poderós, del que 'ns arriben tardans esplendors reflexats que esvaheixen les tenebres

d'aqueixes terres apartades del extrem del mediterrani. Totes aqueixes arts irradien de tant en tant ses influencies sobre nosaltres y sense ofegar la personalitat de la nostra arquitectura.

Igualment les terres musulmanes elaboren son art que arriba a extraordinaria perfecció durant els segles IX, X y XI, en que s'aixequen els nostres humils temples. Les escoles del Egipte y de la Siria, de la Persia y la Mesopotamia, ab ses grandioses meçquites del Caire, de Jerusalem, de Damasch, de Medina y de Samarra, ab son complicada ornamentació, indiquen lo que era aqueix art al Orient mediterrà; les meçquites de Kairuan, de Tuniç, de Feç y de Còrdova diuen lo que era l'art de l'escola hispano mogrebita fronteriça pel migdía de la nostra escola romànica (1). Mes d'aqueixes terres musulmanes enemigues res entra en el sagrat del temple cristià: ni un rastre en la decoració, ni un detall en els mètodes constructius.

Dintre 'l troç de terra rodejada per pobles poderossos que crean intensíssimes fonts de bellesa hi viuen les formes que hem descrit. No són encara les formes variades que apareixeren en el segle XII; som en el temps en que s'inicien les nacionalitats modernes, en que tot just mots aillats de les llengues nacionals apareixen en els documents llatins. No 's té encara conciencia de que l'arquitectura pugui ser obra propia; sembla més aviat, com el llenguatje, cosa de tothom. Cal passar quasi fronteres de raça pera trobar un art diferent; no n'hi ha prou ab les varietats nacionals encara poch poderoses. «Aqueix art intermediari entre l'arquitectura bizantina y les nostres arquitectures romàniques té quelcom de l'immobilitat de la primera; ofereix també d'un extrem al altre de son immens domini, una uniformitat relativa notabilíssima» (2), contrastant absolutament ab les varietats de les escoles de la XII centuria.

Si volguessin precisar més, dintre aqueix mon artístich uniforme, trobariem la subescola a que perteneix la nostra, que abraça desde les costes d'Italia seguint el Mediterrani fins a la nostra frontera meridional al segle XI y fins a les terres basques seguint el Pirineu. Superposant el mapa de les estructures de volta de canó al mapa de les esglesies d'ornamentació lombarda, trobariem encare una aria més restringida: un troç de terra al voltant del Pirineu arribant fins a la mar apareixeria ab color més intens (fig. 509): es la terra de l'escola romànica nostra del segle XI, es l'escola romànica catalana que té per límit meridional la frontera musulmana y s'extén per l'altra costat del Pirineu fins al riu Garona, y després per la

(1) SALADIN: *Manuel d'art Musulman*. Paris, 1907. Vol. I, ps. 45 y següents y 185 y següents.

(2) MICHEL: obra citada, p. 487.

vessant mediterrania fins més enllà de Narbona, quasi 'l domini de la llengua catalana, provincia d'un regne més vast de la gran extensió de l'escola romànica que va desde l'Adriàtich al Pirineu y desde 'l Alps a les Cevennes; desde 'l Mediterrani a les fonts del Ròdan y a les planes del Rhin.

Investigant aqueixa nostra arquitectura, rústega, senzillíssima, varem pretendre fer més que 'l catàlech dels monuments d'una demarcació administrativa y estudiar l'art d'una provincia.

Recullint pacientment les obres catalanes del segle XI, hem sentit com si renasqués en les nostres mans tot un període arquitectònich que imperà durant segles en una part d'Europa y del que 'l nostre era com una variant o una sub-escola ab l'unitat del poble que la formava; hem vist com se formà entre nosaltres una arquitectura que 's nodria de formes antiquíssimes y feya reflorir a les darreries del segle XI els temes que s'havien aplicat en el segle V en les primeres basíliques d'Occident y reviure les pedres a la faisó romana; hem pogut veure, no l'obra incoerent reunida per etsar en una extensió geogràfica, sinó la obra viva, personal, bastida per un poble, per una unitat espiritual. Se destaca aquella obra encara indecisament dintre una aria més extensa d'un art anàlech. No ha arrivat el moment de que 'ls pobles d'Europa ab sa arquitectura y en son llenguatge marquin fortament les seves fronteres. Els fills de la vella civilisació que acabava d'esvairse no eren arrivats a la major edat. Estem en el moment en que totjust si 'l nostre poble crea son llenguatge, destacantlo del llatí rústech com tantes antigues races romanisades y igualment que elles de un fons comú, en treu la forma arquitectònica de ses obres, que poch a poch van essent catalanes, ab el vigor de totes les creacions d'aqueixa nostra rassa plena d'energíes.

A les darreríes del segle XI aqueix primer període romànich, que ha arribat a la seva major perfecció, va gradualment transformantse, com si planés sobre d'ell l'esperit clàssich fent retornar a la nostra terra dues coses essencialment helèniques: en primer lloch les perfeccions del treball del picapedrer, en segon lloch la florida de l'esculptura, símbol de les noves corrents universals que marquen el segon període. Es llavors el moment de la formació de les escoles diverses romàniques, més personals y més determinades com a expressió del esclat de les nacions poderoses migevals que han arribat a la seva plenitut.

TAULES

ÍNDEX BIBLIOGRÀFICH

Alart (J. B.): Examen critique des documents relatifs à l'origine des possessions de l'Abbaye de la Grasse, en Roussillon et en Cerdagne et à l'histoire de la Maison comtale de Cerdagne et de Barcelona. (Butlletí de la «Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales», vol. XX. — Perpinyà, 1873.)
— Le château de Castellnou. (Butlletí de la «Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales», vol. XXXVIII. — Perpinyà, 1897.)
Alsius (Pere): Ensaig històrich sobre la vila de Banyoles. — Barcelona, 1872.
Amador de los Ríos: Estudios monumentales y arqueológicos. (Revista de España, vol. XXI.)
Anuari de la Associació d'Excursions Catalana. — Barcelona, 1881.
Anuario para 1900, publicado por la Asociación de Arquitectos de Cataluña. — Barcelona, 1900.
Anuaris del «Institut d'Estudis Catalans». — Barcelona.
Archives de la Commission des Monuments Historiques (que publica 'l Ministeri d'Instrucció pública de França).
Aulestia: Historia de Catalunya. — Barcelona, 1887.

Balari: Orígenes históricos de Cataluña. — Barcelona, 1899.
Ballaró y Casas y Serra y Vilaró: Monografía de Cardona. — Barcelona, 1905.
Barraquer (G.): Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo xix. — Barcelona, 1906.
Bassegoda (Joaquim): La Catedral de Gerona. — Barcelona, 1889.
Baudon de Mony: Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du xive siècle. — Paris, 1896.

Beer: Los manuscrits del monastir de Santa María de Ripoll. Traducció de Barnils. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1909.)
Bell-lloch (Conde de): Historia de las capillas de los Santos Apóstoles Pedro y Pablo, que hoy existen en el castillo de Bell-lloch, situado en el Vallés. — 1876.
Bertaux: L'art dans l'Italie meridionale. — París, 1904.
Bibliothèque de l'École des Chartes.
Bofarull (P. de): Los condes de Barcelona vindicados. — Barcelona, 1836.
Bofarull (A. de): Historia crítica de Cataluña. — Barcelona, 1876.
Bofarull y Sans (F. de): Orígenes del pueblo de San Martín de Provensals. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, vol. V. — Barcelona, 1896.)
Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.
Boletín de la Real Academia de la Historia. — Madrid.
Boletín de la Sociedad Española de Excursiones. — Madrid.
Bonnefoy: Épigraphie roussillonnaise. (Butlletí de la «Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales», vol. XVII. — Perpinyà.)
Bonnet (Emile): L'église abbatiale de Saint-Guillem-le-Désert. — Caen, 1908.
Botet y Sisó: Cartoral de Carles Many. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. — Barcelona, 1905-1906.)
— Les monedes catalanes. — Barcelona, 1908.
Brousse: La Cerdaigne française. — Perpinyà, 1896.
Bruel: Cartulaire de l'abbaye de Cluny.
Brutails (J. A.): Notes sur deux inscriptions romaines. (Bulletí de la «Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales», vol. XXVIII. — Perpinyà, 1887.)
— Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen-âge. — París, 1891.
— L'archéologie du moyen-âge et ses méthodes. — París, 1900.
— Notes sobre l'art religiós en el Rosselló. Traducció de J. Massó Torrents. — Barcelona, 1901.
— Guide du Congrès de Carcassone en 1906. (Congrès Archéologique de France. LXXIIIe session, tenu à Carcassonne et Perpignan en 1906.) — París-Caen, 1907.
— Le linteau de Saint-Génis-des-Fontaines. (Congrès Archéologique de France. Any 1906.) — París-Caen, 1907.
Bulletin Archéologique. — París.
Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales. — Perpinyà.
Bulletin de la Société historique et archéologique du Perigord.
Bulletin monumental. — París.
Bulletin périodique de la Société ariégeoise des sciences, lettres et arts, et de la Société des études du Couserans.
Butlletí de la Associació Catalanista d'Excursions científiques. — Barcelona.
Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. — Barcelona.

CARRERAS Y CANDI: El castell de Burriach o de Sant Vicenç. — Mataró, 1908.
— El castell de la Roca del Vallès, estudi històrich documental.— Barcelona, 1895.
— Caciquisme polítich en el segle XIII. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.—Barcelona, 1905-1906.)
CASADES Y GRAMATXES (PELEGRÍ): Lo Lluçanès. — Barcelona, 1897.
Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich. — Vich, 1893.
CAUVET: Etude historique sur l'établissement des Espagnols dans la Septimanie aux VIIIe et IXe siècles. — Narbona, 1887.
CHOISY: Histoire de l'Architecture. — París, 1899.
Congrès archéologique de France. XXXVe session. (Séances générales tenues à Carcassone, à Narbonne, à Perpignan et à Béziers en 1868.) — París, 1869.
Congrès archéologique de France. LXXVIe session tenue à Avignon en 1909. — París-Caen, 1910.
COSTA (JOAQUÍM): Antigüedades ibéricas. (El Archivo, vol. VI.) — Valencia, 1892.
COURAJOT: Leçons professes à l'école du Louvre (1887-1896). Origines de l'art roman et gothique. — París, 1899.

DAREMBERG: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. — París.
DESCALZI (LUIGI): Storia di Noli. — Savona, 1903.
DIEHL: Manuel d'art byzantin. — París, 1910.
DU CANGE: Glossarium mediæ et infimæ latinitatis.— París.

ENLART: Manuel d'Archéologie française. — París, 1902.
ENRY: Histoire du Roussillon, comprenant l'histoire du royaume de Majorque. — París, 1835.
ESPÉRANDIEU (EMILI): Recueil général des bas-reliefs de la Gaule Romaine. — París, 1907.

FALGUERA (ANTONI DE): Els constructors de les obres romàniques a Catalunya.— Barcelona, 1907.
FERNÁNDEZ GUERRA: Sarcófago cristiano de la Catedral de Astorga. (Museo Español de Antigüedades, vol. VI.) — Madrid, 1875.
FIDEL FITA: El obispo Guisliberto y los Usages de Barcelona. (Boletín de la Real Academia de la Historia, vol. XVIII.)— Madrid, 1891.
— Inscripciones visigóticas. Estudios hagiológicos. (Boletín de la Real Academia de la Historia, vol. XXX.)— Madrid, 1897.
FLÓREZ, etc.: España Sagrada. — Madrid.
FONT (FRANCESCH): Histoire de l'Abbaye royale de Saint-Michel de Cuixà. — Perpinyà, 1881.
FONT Y SAGUÉ (NORBERT): Lo Palau Episcopal de Barcelona. (Jochs Florals de Barcelona, 1895.)
FUSTEL DE COULANGES: Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France.— París, 1877.
— L'alleu et le domaine rural pendant l'époque merovingienne. — París, 1889.

Fustel de Coulanges: Le gaule romaine. Les transformations de la royanté pendant l'époque carolingienne. — París, 1892.

Gallia Christiana.
Gasquet: L'Empire byzantin et la Monarchie franque. — París, 1888.
Gayed (Alfred): L'art Copte. — París, 1902.
Gazeta Montanyesa. — Vich.
Guasch: Reseña de las gestiones a la Seo de Urgel verificadas por encargo de la Junta de Museos. — Barcelona, 1906. (Manuscrit de la Biblioteca del Museu d'Art Decoratiu y Arqueològich de Barcelona.)
Gudiol y Cunill: Nocions d'Arqueología sagrada catalana. — Vich, 1902.
— Sant Pau de Narbona y el bisbe de Vich. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.) — 1907.
— Iconografía de la portada de Ripoll. — Barcelona, 1909.

Havet: Lettres de Gerbert (983-997). — París, 1889.
Hinojosa: El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad media. — Madrid, 1905.
Histoire générale du Languedoc. — Toulouse, ed. Privat.
Hübner: Inscriptiones Hispaniæ christianæ. — Berlín, 1871.
Humann (Georg.): Die Beziehungen Der Handschurif-ornamentik zur Romanischen Baukunts. Studien zur Deutschen Kuntsgeschichte. — Strassburg, 1907.

Iranzo: Importancia histórica del monasterio de San Pedro de las Puellas. (Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña.) — Barcelona, 1903.

Lampérez: Historia de la Arquitectura cristiana española de la Edad Media, vol. I. — Madrid, 1908.
Lanvière (J. de) et B. Bernard: L'Eglise de Saint-Aventin de L'Arboust. — Sant Gaudens, 1894.
Lasteyrie (Robert de): L'Architecture religieuse en France à l'époque romaine. — París, 1912.
Leclerq: Manuel d'Archéologie chrétienne, depuis les origines jusqu'au viiie siècle. — París, 1907.
Lefèvre Pontalis: Bulletin Archéologique. — París, 1909.
Les pintures murals catalanes. (Publicació del Institut d'Estudis Catalans.) — Barcelona.
L'Excursionista. — Barcelona.

Mabillon: Annales ordinis S. Benedicti.
Male (Emile): L'Art religieux du xiii siècle en France. — París, 1902.
Marca: Marca Hispanica.
Marignan: Histoire de la Sculpture en Languedoc, au xii-xiii siècle. — París, 1902.
Martorell y Peña: Estudio sobre la antigüedad de algunas sepulturas talladas en la roca. (Revista de Gerona, vol. XIII.) — Gerona, 1889.

Marucchi: Éléments d'Archéologie chrétienne. — París-Roma, 1903.
Mas: Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, vol. III. — Barcelona, 1902.)
Mas (Joseph): Notes històriques del Bisbat de Barcelona, vol. VIII. (El fossar de la Sèu de Barcelona y ses inscripcions funeraries.)—Barcelona, 1911.
Massó y Torrents: Sant Martí de Canigó. (Noticias Históricas y Arqueológicas.) Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana. — Barcelona, 1888.
Menéndez Pidal (J.): San Pedro de Cardeña. (Restos y Memorias del antiguo Monasterio.) Revue Hispanique. — París, 1908.
Merino: España Sagrada. — Madrid, 1819.
Merzario: I Maestri Comacini. Storia Artistica di mille duecento anni (600-1800).— Milà, 1893.
Michel: Histoire de l'Art. — París.
Milá y Fontanals: Apuntes históricos sobre Olérdola. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, vol. II.)—Barcelona, 1869.
Miret y Sans: Discurso leído en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. — Barcelona, 1900.
— Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó. — Barcelona, 1900.
— La Casa condal de Urgel en Provenza. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. — Barcelona, 1903-1904.)
— Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac. — Barcelona, 1898.
— Els vescomtes de Bas en l'illa de Sardenya. — Barcelona, 1901.
— La fundació del Monastir de Mur. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras.) — Barcelona, 1911.
— Les Cases dels Templers y Hospitalers en Catalunya. — Barcelona, 1910.
Miret y Sans y Carreras y Candi: Historia del comtat de Pallars (inèdita).
Moncada: Episcopologio de Vich. — Vich, 1891.
Moncaut (Cenac de): Histoire des Pyrénées. — París, 1853.
Monfar: Historia de los Condes de Urgel. (Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón.) — Barcelona, 1853.
Molinier: Histoire générale des arts appliqués à l'industrie. — París.
Montsalvatje (Francesch): Geografía histórica del Condado de Besalú. — Olot, 1899.
— Noticias históricas. — Olot, 1889 a 1911.
— Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y diócesis de Gerona. — Olot, 1909.
Monumenta Germaniæ Historica.
Morera: Tarragona cristiana. (Historia del arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia.) — Tarragona, 1897.
Mortet (V.): La Mesure des colonnes à la fin de l'époque romaine d'après un très ancien formulaire. (Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.) — París, 1896.

Mortet (V.): La mesure et les proportions des colonnes antiques. (Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.) — París, 1898.
— Recueil de textes relatifs à l'Histoire de l'Architecture et à la condition des architectes en France, au moyen-âge, au XI et XII siècles. — París, 1911.
Muñoz (Antoni): Pittura Romanica Catalana: I paliotti dipinti dei Musei di Vich e di Barcellona. (Institut d'Estudis Catalans, Anuari MCMVII.)
Muratori: Monumenta Historiæ Patriæ.

Naef (A.): Les dates de construction de l'église de Romainmôtier. (Bulletin monumental.) — París, 1906.

Olleris: Œuvres de Gerbert, pape sous le nom de Sylvestre II, collationnées sur les manuscrits. — Clermont-Ferrand y París, 1867.
Omont: Diplômes carolingiens et autres documents concernant les abbayes d'Amer et de Camprodon, en Catalogne. (Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.)— París, 1904.

Pach (Pere): Reseña histórica de la antigua é ilustre ciudad Ribagorzana, hoy villa de Roda. — Barcelona, 1899.
Parassols y Pi (Pau): Reseñas, aclaraciones y documentos notables pertenecientes a la Historia del Principado de Cataluña. Montgrony, Gombreny y Mataplana. (Revista Histórica Latina.) — Barcelona, 1874.
— San Pedro de Casserras. (Museo Universal.)—Madrid, 1866.
Pella y Forgas (Joseph): Historia del Ampurdán. — Barcelona, 1883.
— Tratado de las servidumbres entre las fincas. — Barcelona, 1901.
Pellicer y Pagés (J.): Breve reseña de la visita hecha al Monasterio de Ripoll.— Girona, 1875.
— Santa María del Monasterio de Ripoll. — Mataró, 1888.
— Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro. — Mataró, 1887.
Pericas (Joseph M.ª): Sant Pere de Casserres. (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, vol. XIV.) — Barcelona, 1904.
Pi y Arimon: Barcelona antigua y moderna. — Barcelona, 1854.
Piferrer y Pi Margall: España, sus monumentos y artes, su naturaleza é historia. — Barcelona, 1884.
Pijoan: Els educadors de la gent catalana. Oliva. (Empori, revista catalana mensual.) — Barcelona, 1907.
Piton: Les Lombards en France et à Paris. — París, 1892.
Pleyan de Porta y Renyé: Album històrich, pintoresch y monumental de Lleyda y sa provincia.
Prou (Maurice): La Gaule Mérovingienne. (Bibliothèque d'Histoire illustrée.) — París.
Publicació de la «Société française des fouilles archéologiques». — París, 1907.

PUIG Y CADAFALCH: Les Esglesies romàniques ab cobertes de fusta de les valls de Bohí y d'Aràn. (Anuari 1907, de l'Institut d'Estudis Catalans.) — Barcelona.
PUIGGARÍ (P.): Garlanda de joyells. — Barcelona, 1879.
— Notices sur l'ancienne abbaye de Saint-Martin de Canigó.
PUJADES: Crónica universal del principado de Cataluña. — Barcelona, 1831.

QUICHERAT (J.): Mélanges d'archéologie et d'histoire. (Archéologie du moyen-âge.) — París, 1886.

RAMSAY (W.) et miss G. L. BELL: The thousand and one churches.—Londres, 1909.
REUZENS: Eléments d'archéologie chrétienne. — Louvaine, 1885.
Revista de la Asociación Literaria de Gerona. — Girona.
Revista «Estudis Universitaris Catalans». — Barcelona.
Revista histórica latina. — Barcelona.
REVOIL: Architecture romaine du Midi de la France. — París, 1873.
RIPOLL: Extracto de varios documentos que publica D. J. R. V. para demostrar la antigüedad y vicisitudes del Monasterio de San Pedro de Caserras en la diócesis y corregimiento de Vich. — Vich, 1824.
RIVOIRA: Le Origini della architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'oltri Alpi. — Roma, 1901.
ROCAFORT: Excursió a la Pobla de Segur y sa comarca. (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.) — Barcelona, 1899.
ROCHER: Les rapports de l'église du Puy avec la ville de Girone en Espagne. — Le Puy, 1878.
ROGENT Y PEDROSA (F.): Catedral de Barcelona. (Descripción artístico arqueológica. Precedida de un resumen histórico por CAYETANO SOLER.) — Barcelona, 1898.
ROGENT (ELÍAS): Santa María de Ripoll. (Informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración.) — Barcelona, 1887.
ROHAULT DE FLEURY: La messe. (Etudes archéologiques sur ces monuments.) — París, 1883.
RUPIN: L'abbaye et les cloîtres de Moissac. — París, 1897.

SABARTHEZ (H.): Église triangulaire de Planés. — Perpinyà, 1895.
SAENZ DE AGUIRRE: Collectio Maxima Conciliorum Omnium Hispaniæ et Novi Orbis. — Roma, 1752.
SAINT-PAUL (A.): Promenade dans le Comminges. (Revue de Comminges, 1900.)
SALADIN (H.): Manuel d'art musulman. — París, 1907.
SALARICH (JOAQUIM): Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos. — Vich, 1854.
— Guía Cicerone de Barcelona a Vich. — Vich, 1877.
SALSAS: La Cerdagne Espagnole. — Perpinyà, 1899.
SANPERE Y MIQUEL: Memoria histórica sobre la invasión de los árabes en la provincia de Gerona, comparando su reconquista con la de las demás de España. («Asociación literaria de Gerona»: Certamen de 1883.) — Girona, 1884.

Sarret y Arbós: Documento del siglo xi, relativo a Sant Andreu de Palomar (Barcelona), procedente del Archivo de Sant Benet de Bages. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa.) — Barcelona, 1902.
Sarréte (J.): L'église paroissiale d'Hix. (Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon.)
Schlumberger: Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas. — París, 1890.
— L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle.—París, 1896 a 1905.
Schwab (Moïse): Rapport sur les Inscriptions Hebraïques de l'Espagne. (Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires, vol. XIV.) — París, 1907.
Serra y Vilaró: Senyoriu de la vescomtal familia Miró. — Barcelona, 1909.
Soler (Gayeta): Badalona. Monografía històrich-arqueològica. — Barcelona, 1890.
Soler y Palet: Monografía de la Parroquia de Sant Julià d'Altura. — Tarrassa, 1893.
Street: Some account of gothic Architecture in Spain. — Londres, 1869.
Strzygowski: Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte. — Leipzig, 1903.

Toesca: Vicende di una antica chiesa di Torino, scavi e scoperte. (Bolletino d'Arte del Ministero della P. Istruzione.) — Roma, 1910.
Tolra: Saint Pierre Orséolo, Doge de Venise. — París, 1897.
Torras (C. A.): Pirineu català. Guía itinerari. Bergadà, Valls Altes del Llobregat. — Barcelona, 1905.
— Guía itinerari del excursionista a Camprodon. — Barcelona, 1902.
— Pirineu català. Comarca d'Olot. — Barcelona, 1910.
Torrents y Garriga: Manlleu, croquis para su historia. — Vich, 1893.
Truchis (Pierre de): Les influences orientales dans l'Architecture romane de Bourgogne. (Congrès Archéologique de France.) — París-Caen, 1908.
— L'Architecture lombarde, ses origines, son extension dans le centre et le midi de l'Europe. (Congrès Archéologique de France.) — París-Caen, 1910.

Venturi: Storia dell'arte italiana. — Milá, 1902.
Vergés y Mirassó (Antoni): Sant Llorenç de Munt. Son passat, son present y venider. — Barcelona, 1871.
Vidal (Pierre): Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrenées Orientales. — Perpinyà, 1899.
— Elne historique et archéologique. — Perpinyà, 1887.
— Le bénitier de l'église d'Elne. Ruscino. (Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon et des autres pays catalans.) — Perpinyà, 1911.
Villanueva: Viaje literario á las iglesias de España.
Violet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du xie au xvie siècle. — París, 1858.

Virey (Jean): Les edifices religieux de l'époque romane en Saone et Loire. (Congrès archéologique de France.) — París. 1901.
Vives Cebriá: Usajes y demás derechos de Cataluña. — Madrid-Barcelona, 1861.
Vogel: Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie 799, 911. — Heidelberg, 1906.
Vogüé: Syrie centrale. — París, 1865-1877.

Zobel: Sobre las monedas de Baesippo. (El Arte en España, vol. II.)

ÍNDEX ANALÍTICH

TAULA DE MATERIES

LLIBRE I

EL MOMENT Y 'LS HOMES

LLIBRE II

ESTUDI MONOGRAFICH Y DOCUMENTAL DELS EDIFICIS

LLIBRE III

L'ASPECTE UTILITARI EN LA COMPOSICIÓ DELS EDIFICIS

LLIBRE IV

ANÀLISIS ESTRUCTURAL Y ARTÍSTICH

ERRADES Y CORRECCIONS

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
13	1	despres	des Prés.
29	22	*Gancelinus*	*Gaucelinus*
30	11	Roman-Moutier	Romain-môtier
33	(nota) 7	*Urgellit*	*Urgelli*
33	(nota) 17	*cicut*	*sicut*
40	19	aglomerat	aglomerant
43	(nota) 3	*edificatur*	*edificator*
53	19	comte de Barcelona	de Cerdanya y Besalú
55	2	Gusal	Gosol
59	(última nota)	méroingienne	mérovingienne
60	6	peires	peirers
63	9	coneixen	coneixent
69	5	(Beziers)	(Bourges)
77	30	conduit	llogat
78	2	conduit	llogat
83	1	*Calve*	*Calvo*
90	16	de *Fonda*	de *Tonda*
91	16	Emon	Emmon
94	13	*Sordense*	*Lordense*
98	1	XI	XII
98	7	Barcelona	Cerdanya
98	17	Ter	Tet
104	14	cano	mahó
107	(última nota)	F.	J
127	7	ab	en
127	17	de per tot	arreu
129	13	Les ventrudes voltes ab capitell cubich	ventrudes ab capitell cubich. Les voltes
138	5	Egera	Egara
143	31	ajuntada	apuntada
167	34	colades	colocades
169	22	laterals	centrals
176	4	ai	al
179	(nota) 2	*spaiti*	*spatii*
179	18	la d'una	la forma d'una
194	8	ponent	llevant
201	(nota) 3	Casades	Casases

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
221	6	calça	caliça
225	1 (nota)	Barçeiona	Barcelona
227	4	antich	antichs
236	5	es	les
241	1	cre.	creu.
252	3	Aussona	Ausona
258	7	Ma ía	María
277	19	tranxepte	transepte
277	28	Moreus	Morens
279	17	liturgica	liturgia
279	29	ajustats	ajustat
287	17	monastir	monument
297	8	las	les
340	3	Clusa	la Clusa
341	4	*preceptor*	*precentor*
377	13 y 14	una torre de la muralla	en un costat del cap de ponent de l'esglesia
389	7	acomplir	completar
413	2	Vifret	Wifret
414	8	ceramina	cerámica
416	26	Torres	Torras
418	15	Argumets	Arguineta
424 (nota)	2	*sinem*	*finem*
438	20	*retiniut*	*retinuit*
439	2	*villabitaminaque*	*villabitamina que*
440	14	Soreda	Sureda
445	1.º	(fig. 376)	(fig. 377)
447	4	Punjana	Punyana
447 (nota)	8	*cas*	*eas.*
453	4	verticat	vertical
461	18	y la	y de la
497	9	peráyre	peyrer
498	4	Pirineu	Pireu
499	penúltima	en el campanar de Santa María de Tarrasa	en els campanars de Santa María de Tarrasa y Cohaner.
528	8	Aghate	Agliate
551	6	Haxam II	Al Hakam

La numeració dels gravats del 293 al 338 té aumentada en una unitat la xifra de les centenes.

PUBLICACIONS DE L'«INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS»

Representants: a França: Champion, 5, Quai Malaquais, Paris; a Alemanya: Otto Harrassowitz, Leipzig; a Anglaterra: Dulau & Co. 37, Soho Square, Londres.

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans.

Anuari	MCMVII,	de 540 pàgines,	molts gravats	y una tricromia			30 ptes.
»	MCMVIII,	» 650	» 270	»	» 7	làmines apart.	30 »
»	MCMIX-X,	» 792	» 300	»	» 6	» »	30 »
»	MCMXI-XII,	» 794	» 472	»	» 13	» »	30 »
»	MCMXIII-XIV,	» 1,048	» 409	»	» 12	» »	30 »

Les Pintures Murals Catalanes. Se publica en fascicles monogràfichs, gran foli, ab il·lustracions y làmines soltes en tricromia.

Fascicle I. Pedret .... 10 ptes.
» II. Sant Martí de Fenollar, Sant Miquel de la Sèu .... 10 »
» III. Tahull y Bohí, Santa María d'Aneu, Sant Pere del Burgal. 10 »
» IV. Ginestarre, Estahon, Esterri de Cardós, Mur y Ager ..... *En preparació.*

Les Monedes Catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyorials, reials y locals pròpies de Catalunya, per Joaquím Botet y Sisó.

Volum I .... 10 ptes.
» II .... 12 »
» III y darrer .... 20 »

Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-eval, publicats per A. Rubió i Lluch. Obra completa en 2 volums.

Volum I. contenint més de 500 documents .... 16 ptes.
» II y darrer .... *En premsa.*

L'Arquitectura Romànica a Catalunya, per J. Puig y Cadafalch, A. de Falguera y J. Goday.

Volum I. Precedents: l'Arquitectura romana, l'Arquitectura cristiana preromànica .... 20 ptes.
» II. Desde'l segle IX a les darreríes del segle XI .... 25 »
» III y darrer. Els segles XII y XIII .... 35 »

Les Obres d'Auzias March. Edició crítica, per Amadeu Pagès.

Volum I. Introducció. Text de les poesíes I-LXXIV .... 12 ptes.
» II y darrer. Poesíes LXXV-C .... 12 »

Estudis de Bibliografía Lul·liana.

I. — L'edició maguntina de Ramon Lull, pel doctor A. Gottron .... 5 ptes.
II. — Bibliografía de les impressions lul·lianes, per E. Rogent y E. Duran. *En premsa.*

Catàleg de la Biblioteca musical de la Diputació de Barcelona, per Felip Pedrell. — *(En dipòsit.)* Dos volums .... 65 ptes.

ALTRES OBRES EN PREMSA Y EN PREPARACIÓ

La Biblia Catalana, treta de les antigues versions dels segles XIVè y XVè, per *R. d'Alòs.*
Itinerari de Jaume el Conqueridor, per *J. Miret y Sans.*
Crónica dels Comtes de Barcelona y dels Reys d'Aragó, per *L. Barrau-Dihigo* y *J. Massó y Torrens.*
Dietari d'un capellà d'Alfons IV, el Magnànim, per *J. Sanchis Sivera.*
Arqueología Litúrgica de la Provincia Tarragonina, per *J. Gudiol y Cunill.*

INSTITUT
D'ESTUDIS
CATALANS

L'Arquitectura
Romànica
a Catalunya

VOL. III

